

ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі Наука и жизнь Казахстана Science and life of Kazakhstan

№3/2 2020

Касым Мауленов

доктор юридических наук, профессор, Лауреат премии
им. Чокана Валиханова в области гуманитарных наук

ТАҒЫЛЫМЫ ЕРЕҢ УЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, “Қазақстанның ғылымы мен өмірі” атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың “Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі тандамалы сөздері”** атты жаңа кітабы жарық көрді.

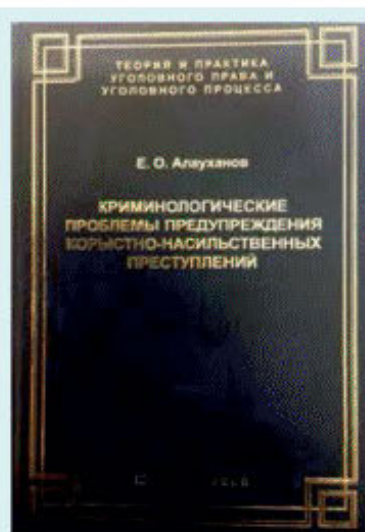
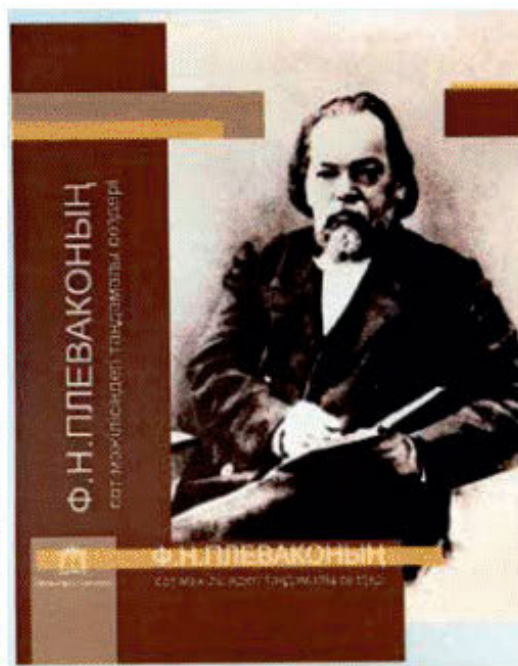
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**

**Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal**

№3/2

Бас редактор – Алауханов Е.О.

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – Алауханов Е.О.

«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – Alaukhanov Ye.O.

«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

Алматы 2020

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.г.д., профессор
Абдрасилов Б.С., б.г.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.г.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Асанов Ж.К., з.г.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Байдаулет И.О., мед.г.д., профессор
Байдельдинов Д.Л., з.г.д., профессор
Баулин Ю.В., з.г.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.г.д., профессор
Бородин С.В., з.г.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерева Л.А., з.г.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.г.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.г.д., профессор
Голик Ю.В., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.г.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.г.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.г.д., профессор
Елешов Р., а-ш.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.г.д., профессор
Есім Ғ., ф.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұмағұлов Б.Т., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Зарипов З.С., з.г.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.г.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.г.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.г.д., профессор
Козаченко И.Я., з.г.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.г.д., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., з.г.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.г.д., профессор
Лебедев С.Я., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.г.д., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., з.г.д., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.г.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.г.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.г.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю., з.г.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.г.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сагадиев К.А., з.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.г.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.г.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдуллаев К.К., а.-ш.г.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.г.д., профессор
Асангазы О., қоғам қайраткері
Әбішев Т.Д., з.г.к., профессор
Әбішев Х.А., з.г.к., профессор
Байменов А.М., тех.г.к., профессор
Бекмагамбетов А.Б., з.г.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Бишманов Б.М., з.г.д., профессор
Борбат А.В., з.г.к., бас редактор (Мәскеу)
Данилов А.П., з.г.к., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., з.г.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.г.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.г.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Жұмағұлова В.И. ф.г.д., профессор
Иванчин А.В., з.г.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Қанжигітов Е.Қ., вет.г.д., профессор
Кәрібаев Б.Б., т.г.д., профессор
Кленова Т.В., з.г.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., с.г.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қуаналиева Г.А., з.г.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.г.д., профессор
Куфлева В.Н., з.г.к., доцент (Краснодар)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.г.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.г.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С. С., з.г.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.г.д., профессор
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Рүстемова Г.Р., з.г.д., профессор
Саломов Б., з.г.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Сарсембаев М.А., з.г.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә., з.г.к., доцент
Сматлаев Б.М., з.г.д., профессор
Старостин С.А., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Сыдыкова Л. Ч., з.г.д., профессор (Бішкек)
Тойлыбаев Б.А., п.г.д., профессор
Турецкий Н.Н., з.г.д., профессор
Түргараев Б.Т., з.г.д., профессор
Тұрсынов С.Т., з.г.д., профессор
Фадеев В.Н., з.г.д., проф. (Мәскеу)
Усманов А., п.г.д., профессор
Усманов С.У., т.г.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., з.г.д., профессор
Харченко В.Б., з.г.д., профессор (Харьков)
Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.и.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
Асангазы О., общественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, professor
Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class
Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
Baidaulat I.O., Dr. of Medical Sciences, professor
Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, professor
Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, professor
Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)
Bukalerovala L.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)
Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, professor, judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, professor
Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law Sciences, professor, editor-in-chief (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, professor of BSU (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, professor
Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
Elubayev Zh.S., Dr. of Law Sciences, professor
Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK
Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law Sciences, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of Historical Sciences, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, professor
Kozachenko I. Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Yekaterinburg)
Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, professor (Krasnodar)
Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, professor (Vladivostok)
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, professor
Lebedev S. Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Likhovaya S. Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, professor (Saratov)
Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, MSAL)
Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediyul A., Dr. of Philosophical Sciences, professor
Musakhodzhaeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, professor, academician of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Rustambayev M. Yu., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Orazalin N.M., poet, playwright
Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
Sagadiyev K.A., Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK
Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, professor
Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, professor, president of St. Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, professor
Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, professor
Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, professor (Kostanay)
Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)
Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate professor (St. Petersburg)
Jansarayeva R. Ye., Dr. of Law Sciences, professor
Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, professor
Zhanabilov N. Ye., Candidate of Law Sciences, professor (Astana)
Zholdybay K., writer, publicist
Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, professor
Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
Ivona Massaki, professor (Poland)
Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, professor
Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, professor (Samara)
Korkonosenko S.G., Dr. of Political Sciences, professor (St. Petersburg)
Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, professor
Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, professor
Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant professor (Krasnodar)
Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of Political Sciences, professor (St. Petersburg)
Moldabayev S.S., Dr. of Law Sciences, professor (Almaty)
Mindagulov A.N., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Omarov B. Zh., Dr. of Philological Sciences, professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, professor
Salomov B., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Sapiyev O.S., public figure of RK
Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, professor
Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Starostin S.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Sydykova L. Ch., Dr. of Law Sciences, professor (Bishkek)
Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, professor
Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, professor
Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, professor
Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, professor
Usmanov A., Dr. of Political Sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, professor
Cheladze G., Dr. of Law Sciences, doctor of Business Administration, professor (Georgia)
Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, professor
Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, professor (Harkov)
Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)

*“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін:
әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.*
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

**“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ –
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА”** халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, профессор **Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының** баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі 80 пайыздан жоғары), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. **Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.**

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі.
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады. Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге:

Карталық шот:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Есеп шоты:

АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 K6E19

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Симферополь:	проф. Игнатов А.Н.	ұялы тел.: +7 (978) 773-63-60

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических, педагогических наук и искусство.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Казпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (*Web of science, Clarivate Analytics, Scopus*), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (*International DOI Foundation, IDF*) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разн

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира. **Примечание:** согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. Текст научной статьи направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. Структура научной статьи: а) название статьи;
б) текст статьи;
в) Сведения об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
г) индексы УДК и / или ББК;
д) ключевые слова (в количестве не более 5); е) аннотация (из 3-4 предложений);
ж) библиография.
 - Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.
3. Статья должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. Текст должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. Ссылки на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*
Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. Например, в тексте: «В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой,» решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций,

должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства).

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом:

«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/> свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. **Пример:** URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. **Пример оформления учебного пособия:** Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

7. Статьи, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности.

Оплата по реквизитам:

Карточный счет:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ИИН: 9207 1540 0124

Расчетный счет:

АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S0000002241040 K6E19

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Симферополь:	проф. Игнатов А.Н.	моб.: +7 (978) 773-63-60

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, Алмалинский район, проспект Абылай хана, д. 113
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828

Научный редактор: Акжанар
+7 778 515 99 50

*«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль*

*«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного
инвестированного капитала»
Джефф Безос*

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийского государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия

41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМУНЫ – CONTENTS

МЕРЕЙТОЙ – ЮБИЛЕЙ – ANNIVERSARY

65 лет доктору юридических наук, профессору Мауленову К.С.	19
--	----

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Абуталиев И.	
Проблемы распространения наркотиков в Республике Казахстан	25
Әбділда Д.Ә., Жайлау Ж., Алтаева К.Ж.	
Ұлттық құқық жүйесіндегі халықаралық құқық нормаларын имплементациялау механизмдерінің түрлері мен үрдісі	29
Дүйсенова А.Ә.	
Comparative legal analysis of judicial proceedings on the basis of equality principle in Kazakhstan and Macedonia	36
Жакупова Г.А., Ақтымбаев К.И., Ахмет Ғ.	
Құжаттарды сот-техникалық сараптамалық әдіспен зерттеу ерекшеліктері	41
Жакупова Г.А., Бейсенова С.Н.	
Кәмелетке толмаған сотталғандардың бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу ерекшеліктері	46
Жунусов Е.Б.	
К вопросу о современных тенденциях в определении понятия объекта уголовных правонарушений против собственности	51
Жусупов А.Д., Карыбаев С.К.	
Правовое регулирование рынка ценных бумаг как составной части финансово-кредитной политики Республики Казахстан в Евразийском Экономическом Союзе	57
Искаков И.М.	
Көші-қон процестерінің кейбір мәселелерін сөз етсек	61
Канатов Т.К., Сейсембаева Г.Р., Мусипова Д.М.	
Особенности правового статуса отдельных субъектов авторского права и смежных прав в странах еаэс в рамках процесса унификации и гармонизации законодательства	67
Кожуганова Д.З., Алембаев К.О., Гаврилова Ю.А.	
Сущность и значение конституционных прав личности в Республике Казахстан	71
Кожуганова Д. З., Алембаев К.О., Гаврилова Ю.А.	
Правовая природа прямых продаж в Республике Казахстан	77
Кучербаев А.Б.	
Ретроспективный анализ формирования кадровой политики в органах внутренних дел	82
Мауленов К.С.	
Контракты о разделе продукции при нефтедобыче: баланс интересов государства и нефтяных компаний	88
Мауленова Б.Н.	
Медицинское право как комплексная отрасль казахстанского права	95
Нұрбек Д.Т.	
Жануарларды тану үшін көрсетудегі тергеу әрекетінің негізгі бағыттары	100
Rakhimov M.M.	
Problems of expulsion of foreign citizens outside the state	103
Сабитова А.А., Карандашева А.А., Рамазанова А.С.	
Роль суда в состязательном процессе при рассмотрении гражданских дел	108
Saktaganova A.G.	
The main issues of children's educational rights in migration processes	112
Salimli Elgul Elshen	
Peculiarities of the realization of the principle of territorial integrity and the principle of self-determination of nations in the basic law of the Republic of Azerbaijan and the European Union: mutual analysis	116
Тайторина Б.А., Байсалова Г.Т., Ильясова Б.К.	
Врачебная ошибка: проблемы определения термина и правовой оценки	118

Татарина Л.Ф., Татарин Д.В.

Қазақстан Республикасының және басқа да шет елдердің заңнамаларында бәсекелестіктің рұқсат етілген еркіндігінің шектерін анықтау проблемалары..... 124

Тойлыев Т.М.

Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметінің қалыптасуы: тарихи-құқықтық талдау..... 128

Уразымбетов Т.Е., Сеилкасымова Р.А.

Рухани жаңғырудың алғашқы жетістіктері 134

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА –
PEDAGOGICAL SCIENCE**

Абдыкеримова Э.А., Туркменбаев Ә.Б., Куанбаева Б.У.

Виртуалды зертханалық жұмыстарды өткізу әдістемесі..... 138

Аблайханова Н.Т., Сайдахметова А., Мухитдинов А.М., Үсіпбек Б.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы негізінде биология сабағын ұйымдастыру..... 146

Асмолова Л.А., Нурланова А., Чункурова З.К.

Инновационные особенности управления качеством подготовки специалистов с высшим образованием..... 153

Байтемирова К.Б., Хасенов С.С., Нурланова А.Н.

Педагогтарда эмоционалды күйіну синдромының көрінуі 158

Gabdkarimova G.S., Aushenova A.S.

Neuro-linguistic programming and foreign language acquisition..... 165

Дюсембинова Р.К., Шаушекова Б.Қ., Қожамбердина М.Т.

Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу іс-әрекетін ұйымдастыру 171

Жүзеев С.Ә.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығындағы этнопедагогикалық білім маңызы 175

Ибраева А.С., Аязбекова Б.К., Тлеужанова К.Т.

Студенттердің зерттеу жұмысын ұйымдастырудың теориялық әдіснамалық негіздері..... 180

Жақаева С.А., Сапиева М.С., Бабич С.С.

Ритмика сабағындағы халық музыкасы 186

Karabalayeva Z.

The perception of the FL teachers' innovative competences: teachers' and employers' perspectives 190

Қасаева А.Ж., Құлжагарова Б.Т., Таймуратова Л.У.

Оқытудың интерактивті әдісін қолданудың тиімділігі 194

Куанбаева Б.У., Жанұзакова З.Ж., Тумышева А.А.

Білім беруде интерактивті компьютерлік модельдерді жетілдірудің негізгі бағыттары..... 199

Манкеш А.Е., Тлеубай С.Т., Нуржанова Г.И.

Үштілдік – адами капиталды дамытудың тиімді жолы..... 204

Moldassanova A., Kurmangaliyeva D., Amanbekova N.

Professional and communicative approach in teaching a foreign language in a technical university..... 210

Mustafina A.

The scientific basis of integrating professional Intercultural Communicative Competence into foreign language teacher education..... 214

Нұрабаева Г.У., Желдыбаева Б.С., Советханов А.Б., Кумарова Н.Ж.

Некоторые вопросы преподавания атомной физики в средней школе 221

Нурсултанова Г.К., Божко М. В., Сакибаева С.Р., Рахимбердина А.Т.

Вероятностно-статистическая подготовка математиков (minor)..... 226

Оразбаева К.О.

Психологтардың ғылыми еңбектеріндегі педагогтардың кәсіби күзіреттілігін қалыптастыру тәсілдері 230

Рамазан А., Нүрпейіс Б.К., Тұранқұлова Д.

«Сахна тілі» пәнін оқытудың негізгі бастаулары 235

Сайгутина А., Ибраева К.Ж.

Проблемы применения дистанционного обучения в техническом вузе..... 239

Сугуралиева А.М.

Жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі қағидалары..... 244

Syzdykbayeva A., Kerimbayeva R.

Features of the implementation of research training in primary school 249

Тураева А., Баймухамбетова Қ.М., Кишибаева Д.Ж.

Болашақ педагогтардың мектептегі тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушылармен

жұмысқа даярлығын қалыптастыру 253

Турганбаева Ж.Н.

Стохастиканың математикалық білім саласы ретінде тарихи қалыптасуы мен дамуын талдау 257

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Altay B., Assanova G.

The influence of cultural differences on Chinese-English literary translation 264

Ахметова М.К., Нүсіпбек М.Е.

Сакралды сөздердің сұхбатта қолданылуы 268

Әріпов Ә.Ә., Нағашыбеков Н.Ә.

Әлемдік тәжірибедегі жарнамалық мәтіндерді аудару принциптері 273

Болатбекова А.К., Кноль М.В.

Формирование и развитие навыков самостоятельной работы по иностранному языку

в неязыковом вузе 276

Гүлсевин Г., Калиева Н., Абатаева Г.

Түркі тілді дискурстағы ана сөзіне қатысты қаратпалардың қолданылуы 281

Душаева К.М., Уматова Ж.М.

Қазақ тіліндегі корпустардың дамуы 288

Езмахунова А.Р.

Недомолвки китайского языка 歇后语 295

Жампейіс Қ.М., Асанова Г.С., Зырянов В.К.

Социально-территориальные диалекты английского языка 300

Картаева А.М., Нурланова А.Н., Сәрсембаева Б.М.

Абай шығармаларының Еуропа ойшылдарымен үндестігі 306

Қалибекұлы Т., Хоңшан А.

Қазіргі қытай тіліндегі предлогтар және олардың қазақ тілінде берілу жолдары 311

Қондыбай К.Ә., Есенова Г.С.

Тұлға мәдениетін коммуникациялық кеңістікте жаттығулар арқылы меңгерту 316

Оралова Г.С.

Сыр өңірі ақындары шығармаларындағы сопылық ілімнің көрінісі 320

Орынбаева Д.Г., Керімбеков Т.С.

Дискурстағы этномәдени бірлік прагматикасы 325

Райхан А.Д.

Қазақ тіліндегі көне түбірлердің дыбыстық өзгерістері мен мағыналық дамуы 330

Рахимова А. М., Есимбекова Д.Б.

Кәсіби лексиканы жүйелеу мен зерттеудің маңызы 335

Симбаева С., Кайдарова Н.

Қазақ тілі мен әдебиетін байланыстыра оқытуда қолданылатын белсенді әдістер

шығармашылықты дамыту құралы ретінде 340

Төлебаева Қ.Т., Мусинова Г.С.

Рымғали Нұрғалидың «Дегелең дерті» прозалық шығармаларындағы өмір шындығы 344

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Джердималиева Р.Р., Жуманова М.А.

Коммуникативные качества личности музыканта в исполнительском искусстве 349

Джердималиева Р.Р., Каспакова Г.М.

Импровизация как область музыкального исполнительства вокалиста эстрады 353

Калиева А.Ш.

Орау-тыстау-қаптаудың инновациялық үрдісі 357

Калиева Г.Ш., Жеделов Қ.О.

Кітапты басуға дейінгі дайындау технологиясы 363

Мухамбетова А.И., Арынова А.Д., Атембаева Г.А.	
Тенгрианский календарь и традиционная музыкальная культура казахов	370
Рахимова К. Б., Божеева А.М.	
Постановочные сцены в казахстанском документальном кино в контексте теории американского кинокритика Б. Николза	376
Федосова И.А.	
Синкретизм хореографического искусства с современными видами художественного спорта	381

ДИНТАНУ – РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ – RELIGIOUS STUDIES

Ниязов А.З., Альмухаметов А.Р.	
Ақтөбе өңіріндегі тәуелсіздікке дейінгі діни жағдай.....	386
Ниязов А.З., Альмухаметов А.Р.	
Ақтөбедегі діни білім мен рухани тәрбие беру үрдістері.....	395

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS	401
--	------------

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW	406
--	------------

МЕРЕЙТОЙ
ЮБИЛЕЙ
ANNIVERSARY

**Касыму Сырбаевичу Мауленову доктору юридических наук,
профессору, Лауреату премии имени Чокана Валиханова
в области гуманитарных наук, академику Петровской академии наук
и искусств Российской Федерации, академику Российской академии
естественных наук – 65 лет!!!**

**КРАТКИЙ ОЧЕРК НАУЧНОЙ, ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ
И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ДОКТОРА ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК, ПРОФЕССОРА К.С. МАУЛЕНОВА**

Мауленов Касым Сырбаевич – доктор юридических наук, профессор. Родился 15 февраля 1955 г. в городе Алма-Ате. В 1972 г. окончил среднюю школу № 23 им. Г.В. Клочкова в г. Алма-Ате, в 1977 г. – юридический факультет Казахского государственного университета им. С.М. Кирова в г. Алма-Ате (в настоящее время Казахский национальный университет имени аль-Фараби).

Трудовая деятельность

С 1977 г. К.С. Мауленов находился на преподавательской работе, в частности, преподаватель кафедры гражданского права Карагандинского государственного университета; 1979-1982 гг. – аспирант очного отделения кафедры гражданского права КазГУ им. С.М. Кирова; 1982-1987 гг. – преподаватель, старший преподаватель, доцент кафедры гражданского права КазГУ им. С.М. Кирова, заместитель декана юридического факультета КазГУ; 10.1987-12.1987 гг. – первый заместитель Главного государственного арбитра Казахской ССР; 1987-1988 гг. – инструктор отдела административных органов ЦК Компартии Казахстана; 1988-1989 гг. – консультант государственно-правового отдела ЦК Компартии Казахстана; 1989-1990 гг. – доцент кафедры советского государственного строительства и права Алма-Атинской высшей партийной школы; 1990-1992 гг. – начальник договорно-правового отдела Госкомитета Казахской ССР по внешнеэкономическим связям (с 1.01.1992 г. – Министерство внешнеэкономических связей Республики Казахстан); 1992-1993 гг. – консультант отдела внешних связей Аппарата Президента Республики Казахстан и Кабинета Министров Республики Казахстан; 1994-1998 гг. – директор по связям с Правительством и юридическим вопросам компании «Филип Моррис Казахстан»; 1999-2000 гг. – проректор по науке Гуманитарного университета имени Д.А. Кунаева; 2000-2002 гг. – заведующий кафедрой гражданско-правовых дисциплин Академического университета «Парасат», первый проректор этого же университета; 2002-2003 гг. – проректор по учебно-методической работе и инновационным технологиям КазГЮУ, заместитель директора Алматинской юридической академии по учебно-методической работе, науке и инновационным технологиям; 2003-2004 гг. – проректор по науке и международным связям КазГЮУ, директор Центра европейского права и экономических исследований КазГЮУ; 2004 г. – по август 2005 г. – профессор кафедры конституционного, административного и финансового права Алматинской юридической академии; с августа 2005 г. по декабрь 2005 г. – зав. кафедрой международного права и международных отношений Алматинской юридической академии; с января 2006 года по сентябрь 2007 г. – зав. кафедрой философии и права Казахстанско-Британского Технического Университета (КБТУ); октябрь 2007 – август 2008 г. – профессор программы Фулбрайт Конгресса США, школы права Индиана Университета, город Блумингтон (США); с сентября 2008 г. по август 2010 г. – профессор кафедры международного права Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай Хана; с сентября 2010 г. по настоящее время профессор кафедры экономики и бизнеса Международного университета информационных технологий.

Научная деятельность

В 1983 году К.С. Мауленов успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «Правовое обеспечение качества строительства (гражданско-правовой аспект)» в Харьковском государственном юридическом институте.

Пройдя конкурсный отбор в 1991 году К.С. Мауленов обучался в Институте развития Республики Корея (Сеул), а в 1996 году в Институте практикующих юристов США (Нью-Йорк) по программе «USAID».

В 2001 году он успешно защитил докторскую диссертацию на тему «Государственное управление и правовое регулирование в сфере иностранных инвестиций в Республике Казахстан» в КазГЮУ. Его научными консультантами были С.З. Зиманов, академик НАН РК, д.ю.н., профессор и Ю.Г. Басин, д.ю.н., профессор, Заслуженный деятель науки Республики Казахстан.

Начиная с 1991 года К.С. Мауленов, будучи начальником договорно-правового отдела Министерства внешнеэкономических связей Республики Казахстан, занимался подготовкой и заключением договоров Республики Казахстан с зарубежными государствами о торговле и экономическом сотрудничестве, о защите инвестиций (капиталовложений), конвенций об избежании двойного налогообложения.

В 1992 году он был координатором проведения первой международной конференции «Казахстан – США – Канада: торговля и совместное предпринимательство» (Порт Гурон, США). Работая консультантом отдела внешних связей Аппарата Президента и Правительства Республики Казахстан, он был координатором конференций, проводившихся в США: «Налоговые и юридические аспекты иностранных инвестиций в Казахстане» (Вашингтон, 18 мая 1993 г.), «Возможности бизнеса в Центральной Азии» (Вашингтон, 2-3 мая 1994 г.).

В период работы в Аппарате Президента и Правительства Республики Казахстан, он занимался подготовкой и созданием Совета по деловому и экономическому сотрудничеству между Казахстаном и США, а также налаживанием партнерских отношений с Налоговым и инвестиционным фондом США и Корпорацией по страхованию частных инвестиций американских компаний (ОРИС).

К.С. Мауленов является членом Научно-экспертного совета Мажилиса Парламента Республики Казахстан по подготовке нового казахстанского законодательства, а также членом республиканской межведомственной комиссии по вопросам совершенствования гражданского законодательства.

Результаты научных исследований, проведенных К.С. Мауленовым, использовались в экспертной деятельности по подготовке и оценке законопроектов. В частности, в 1999 г. в Правительство республики были направлены его предложения и рекомендации «О совершенствовании практики заключения Республикой Казахстан договоров о поощрении и взаимной защите инвестиций». В том же году в Парламент Республики Казахстан были направлены предложения по совершенствованию законодательства об иностранных инвестициях и нефтяного законодательства республики.

В 2000 г. в Министерство энергетики и минеральных ресурсов Республики Казахстан им были направлены материалы о международных инвестиционных нефтяных контрактах, заключенных зарубежными государствами с транснациональными нефтяными корпорациями.

К.С. Мауленов принимал участие в подготовке издания «Investor's Guide», выпущенного к международному экономическому саммиту «Евразия – 2000», организованному Всемирным Экономическим Форумом под патронажем Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева.

В частности, в данном издании «Investor's Guide», К.С. Мауленовым был подготовлен раздел о современном состоянии правового регулирования иностранных инвестиций в Казахстане. Дан анализ законодательства Республики Казахстан о компаниях, приватизации и собственности, свободных (специальных) экономических зонах, внешнем заимствовании, ценных бумагах, страховании, недрах и других природных ресурсах, банковском, валютном, налоговом законодательстве.

В 2001 году профессор К.С. Мауленов участвовал в разработке «Программы развития нефтегазовой отрасли Республики Казахстан» (договор № 754 от 15 декабря 2001 года между Казахским академическим университетом и ЗАО «Национальная компания «КазМунайГаз»).

В 2004 и 2005 годах профессор К.С. Мауленов выступал с докладами на международных научных конференциях в Тайване. Он является членом редколлегии научного юридического журнала школы права Соочоу университета (Тайвань).

В 2008 году профессор К.С. Мауленов участвовал с докладами на международных научных конференциях в США: Индиана университет (г. Блумингтон), Колумбийский университет (г. Нью-Йорк), университет штата Колорадо (г. Денвер).

В 2012 г. К.С. Мауленов выступал с докладами: на Международной научно-практической конференции «Право на доступ к информации: возможности и ограничения в электронной среде», г. Санкт-Петербург, Международной научно-практической конференции по проблемам права интеллектуальной собственности в г. Москве, на летней научной школе Всемирной Организации Интеллектуальной Собственности (ВОИС, г.Женева) в г. Санкт-Петербурге. На Астанинском экономическом форуме (2012 г.) он выступил с докладом на секции по проблемам права интеллектуальной собственности.

В 2012 году профессор К.С. Мауленов был инициатором заключения соглашений (договоров) о сотрудничестве между Международным университетом информационных технологий (г. Алматы, Казахстан) и Российской государственной академией интеллектуальной собственности (г. Москва, Россия), Международным университетом информационных технологий (г. Алматы, Казахстан) и Всероссийской академией внешней торговли (г. Москва, Россия), а также договора между Международным университетом информационных технологий (г. Алматы, Казахстан) и Уральским государственным экономическим университетом (г. Екатеринбург, Россия) и соглашения между Международным университетом информационных технологий (г. Алматы, Казахстан) и Национальным институтом интеллектуальной собственности Комитета по правам интеллектуальной собственности Министерства юстиции Республики Казахстан (г. Нур-Султан).

Профессор К.С. Мауленов является членом оргкомитета IV – XII (2012 – 2020 гг.) Международной олимпиады по интеллектуальной собственности для старшеклассников, проводимой в г. Москве на базе Российской государственной академии интеллектуальной собственности.

Публикации

Профессором К.С. Мауленовым опубликовано более 250 научных работ, среди которых следует выделить научные исследования, имеющие важное практическое значение: «Правовое регулирование иностранных инвестиций в Республике Казахстан» (1998 г.), «Правовое положение совместных предприятий, иностранных предприятий и транснациональных корпораций» (2000 г.), «Государственное управление и правовое регулирование в сфере иностранных инвестиций в Республике Казахстан» (2000 г.), «Нефтяное право Республики Казахстан и зарубежных стран» (2003 г.), «Основы противодействия коррупции» (в соавторстве, 2004 г.), «Oil and Gas Law in Kazakhstan. National and international perspectives» (в соавторстве, Лондон, 2004 г.), «Международное экономическое право» (в соавторстве, 2011 г., 2012 г., 2014 г.), Международные инвестиционные нефтяные контракты (в соавторстве, 2011 г.), «Авторское право Республики Казахстан» (в соавторстве, 2012 г.).

В 2014 г. МОН РК присвоило гриф учебника для всех вузов республики учебному пособию «Международное экономическое право» (в соавторстве с профессором В.М.Шумиловым).

В 2019 г. в Москве с участием профессора Мауленова К.С. в соавторстве с российскими учеными выходит учебник для юристов-магистрантов «Международное экономическое право».

В 2019 г. им впервые в республике опубликовано учебное пособие «Медицинское право Республики Казахстан» (в соавторстве).

К.С. Мауленов – ответственный редактор и автор пяти глав учебного пособия «Гражданское право Республики Казахстан» (1998 г., 1999 г.). Он соавтор «Комментария к Конституции Республики Казахстан» на русском и казахском языках (1998 г., 2002 г.), а также соавтор учебников для вузов республики «Основы государства и права Республики Казахстан» на русском и казахском языках (1998 г., 2002 г., 2003 г.). Он соавтор учебных пособий: «Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности в Республике Казахстан» (1995 г., 1997 г.), «Международное частное право» (1996 г.).

Ряд его научных работ опубликованы в престижных научных изданиях за рубежом: в журнале Международной ассоциации юристов (Лондон, 1997 г.), Российском юридическом журнале (1997 г.), в издании Клувер Ло Интернейшнл (Лондон, 2003 г.), юридическом журнале университета Анкара (2004 г.) и других.

К.С. Мауленов является соавтором книги «Oil and Gas Law in Kazakhstan. National and International perspectives», вышедшей в Лондоне в 2004 году в издательстве «Kluwer Law international». В данной книге им написана глава «Balancing State and Foreign Investor Interests: Regulation of the Oil Business in the CIS States».

Профессор К.С. Мауленов является членом редакционных коллегий юридических журналов республики: «Фемида», «Казахстанский журнал международного права», «Вестник Евразийской юриди-

ческой академии имени Д.А. Кунаева», «Экономика и право Казахстана», «Евразийский юридический журнал» (г.Москва), «Копирайт» (г.Москва), а также научного юридического журнала школы права Соочоу университета (Тайвань).

Под руководством профессора К.С. Мауленова успешно защитили кандидатские диссертации шесть аспирантов и им присуждена ученая степень кандидатов юридических наук.

Работая в КазГЮУ за вклад в реализацию проекта Европейского Союза по программе «Тасис-Темпус» профессор К.С. Мауленов награжден почетной серебряной медалью Миланского католического университета (2002 г.).

К.С. Мауленов стал лауреатом премии имени Чокана Валиханова за лучшие научные исследования в области гуманитарных наук (2004 г.). В 2005 г. он награжден медалью «10-летие Конституции Республики Казахстан». В 2005 г. он награжден Почетной грамотой Министерства образования и науки Республики Казахстан (МОН РК). В 2006 г. – медалью имени Ахмета Байтурсынова «Лучший автор» за учебное пособие «Нефтяное право Республики Казахстан и зарубежных стран», данная медаль присуждается Ассоциацией вузов Республики Казахстан. В 2011 году он стал обладателем государственного гранта МОН РК «Лучший преподаватель вуза».

23 октября 2012 г. Ученым Советом Всероссийской академии внешней торговли Министерства экономического развития Российской Федерации (г. Москва) Мауленов К.С. избран Почетным профессором Всероссийской академии внешней торговли.

25 апреля 2013 г. Мауленов К.С. награжден дипломом Торгово-Промышленной Палаты Российской Федерации за значительный личный вклад в развитие и совершенствование теории и практики правовой охраны объектов интеллектуальной собственности.

В 2015 г. Ученым Советом Российской государственной академии интеллектуальной собственности (г. Москва) Мауленов К.С. избран Почетным профессором Российской государственной академии интеллектуальной собственности.

В 2015 г. Ученым Советом Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева (г. Алматы) Мауленов К.С. избран Почетным профессором Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева.

В 2015 г. Ученым Советом Казахской академии спорта и туризма (г. Алматы) Мауленов К.С. избран Почетным профессором Казахской академии спорта и туризма.

В 2015 г. Конституционный Совет Республики Казахстан награждает Мауленова К.С. медалью «Конституциялық заңдылықты нығайтуға қосқан үлесі үшін» («За вклад в укрепление конституционной законности»).

В 2015 г. за пропаганду казахстанского спорта Мауленов К.С. награжден Национальным Олимпийским Комитетом Республики Казахстан «Золотым Орденом».

В 2015 г. МОН РК наградило Мауленова К.С. медалью «За вклад в науку Казахстана». В том же году он награжден золотой медалью имени Ахмета Байтурсынова данная медаль присуждается Ассоциацией вузов Республики Казахстан.

В 2018 г. Казахстанская Федерация бокса наградила Мауленова К.С. почетным знаком «За вклад в развитие казахстанского бокса».

С 15 февраля 2007 г. он является членом-корреспондентом Петровской академии наук и искусств Российской Федерации (г.Санкт-Петербург). 21 ноября 2018 г. Мауленову К.С. присуждена премия имени А.Ф.Кони за крупный вклад в развитие юридической науки Петровской академии наук и искусств Российской Федерации (г.Санкт-Петербург). 21 февраля 2019 г. Мауленов К.С. избран действительным членом Петровской академии наук и искусств Российской Федерации (г.Санкт-Петербург).

4 марта 2019 г. Международный союз юристов (г. Москва) награждает Мауленова К.С. Почетной грамотой за большой личный вклад в развитие международного сотрудничества юристов.

В марте 2019 г. Общероссийская общественная организация «Ассоциация юристов России» наградила Мауленова К.С. Почетной грамотой за большой личный вклад в развитие юриспруденции и международного сотрудничества юристов.

26 февраля 2019 г. Российская академия естественных наук (г. Москва) наградила Мауленова К.С. золотой медалью имени В.И.Вернадского «За вклад в развитие РАН». 12 июня 2019 г. Мауленов К.С. избран иностранным членом Российской академии естественных наук (г. Москва).

29 ноября 2019 г. Министерство культуры и спорта Республики Казахстан наградило Мауленова К.С. нагрудным знаком «Почетный работник спорта Казахстана» за пропаганду казахстанского спорта.

К.С. Мауленов активно участвует в нравственном воспитании молодежи республики. Он является членом исполнительного комитета Казахстанской федерации бокса, членом Союза журналистов Республики Казахстан, членом Международной ассоциации спортивной журналистики (AIPS), внештатным корреспондентом газеты «Алматы Акшамы» (Вечерний Алматы) и спортивного журнала «Ринг».

К.С. Мауленов – автор четырех изданий энциклопедии казахстанского бокса (2007, 2009, 2011, 2013 гг.). Издания книги (2011, 2013 гг.) были опубликованы на русском и английском языках и были представлены на XXX Олимпийских играх в Лондоне в 2012 году и на чемпионате мира по боксу в г. Алматы в 2013 г. В 2016 г. им опубликована «Энциклопедия женского бокса Казахстана».

В 1969 г. Сырбай Мауленов – Народный писатель Республики Казахстан, лауреат Государственной премии имени Абая, лауреат премии имени Александра Фадеева привел к Геннадию Федосеевичу Рожкову, мастеру спорта СССР, Заслуженному тренеру Казахстана в секцию бокса своего сына Касыма, когда ему было 14 лет. До этого Касым занимался футболом и шахматами. В этих видах спорта у него были хорошие результаты. Он был капитаном детской команды «Динамо», а по шахматам уже в 14 лет он выполнил норматив первого разряда среди взрослых.

Постепенно и в боксе у него появились отличные результаты. Он становился дважды финалистом первенства Казахстана среди юношей (1971-1972 гг.), победителем первенства Республиканского Совета «Трудовые резервы», был пятым во всесоюзном первенстве Центрального Совета «Трудовые резервы» среди юношей (1971 г.), победителем первенства Республиканского Совета «Спартак» среди юношей (1972 г.), победителем школьной Спартакиады республики (1972 г.).

В 1972 г. Касым поступил на юридический факультет КазГУ и продолжил активно заниматься боксом. В 1974 г. он выиграл Спартакиаду вузов республики, в том же году стал победителем X Универсиады республик Средней Азии, Казахстана, Урала, Сибири и Дальнего Востока (г. Новосибирск) и бронзовым призером всесоюзного первенства Центрального Совета «Динамо» среди молодежи (г. Харьков). В дальнейшем он дважды становился финалистом спартакиад вузов республики (1976 и 1977 гг.) и финалистом универсиад республик Средней Азии, Казахстана, Урала, Сибири и Дальнего Востока (1976 г., г. Пермь и 1977 г., г. Фрунзе). На Спартакиаде десантных войск Среднеазиатского военного округа он занял третье место (г. Фергана, 1977 г.). В 1978 г. он стал финалистом первенства Карагандинской области по боксу и финалистом первенства Республиканского Совета «Спартак».

К.С. Мауленов является президентом Фонда имени Сырбая Мауленова. Именем Сырбая Мауленова названы три гимназии в Казахстане: в г. Нур-Султане N 37, г. Костанай N 24 и поселке Мелисай Камышинского района Костанайской области. К.С. Мауленов проводит воспитательную работу в школах, названных именем его отца. В честь поэта Сырбая Мауленова в Казахстане в четырех городах названы улицы: Алматы, Костанай, Аркалыке и Кызыл-Орде.

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

Абуталиев И.
Студент,
программа LLM,
АО Университет КИМЭП

ПРОБЛЕМЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ НАРКОТИКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада республикамыздағы есірткі бизнесінің және есірткі бизнесінің қылмыстық заңнамасын реттеу мен бақылауға қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының мәселелері талқыланады. Елімізде есірткі бизнесіне қарсы күрес жолдарының сипаттамалары талданады, сондай-ақ Қазақстанда есірткі саудасымен байланысты проблемалардың пайда болу себептері талданады. Әр елдің сәтті дамуының кілті – бұл дұрыс, дұрыс мінез-құлық модельдерін қалыптастырған сау, белсенді жастар. Бұл мақала есірткі бизнесінің және есірткіні пайдаланудың жастар үшін ең терең және жойқын салдарын көрсетеді. Мақалада сонымен бірге осы проблемамен күресу үшін заманауи құқықтық мемлекеттің дамуы туралы айтылады.

Түйін сөздер: есірткі саудасымен күрес мәселелері, белсенді жастар, қазіргі заманғы заңдылық.

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы законодательства Республики Казахстан, связанные с регулированием и контролем уголовного законодательства наркоторговли и наркооборота в нашей республике. Проанализированы характерные особенности пути наркотраффика в стране, а также проанализированы возможные причины для появления проблем наркоторговли в Казахстане. Залог успешного развития каждой страны – это ее здоровая, активная молодежь, у которой возвращены правильные ролевые модели поведения. В данной статье показаны какие глубочайшие и губительные последствия приносит наркоторговля и потребление наркотиков для молодежи. Также в статье затрагиваются пути развития современного правового государства с целью борьбы с данной проблемой.

Ключевые слова: проблемы наркоторговли, активная молодежь, современное правовое государство.

Annotation: This article discusses the problems of the legislation of the Republic of Kazakhstan related to the regulation and control of the criminal legislation of drug trafficking and drug trafficking in our republic. The characteristic features of the path of drug trafficking in the country are analyzed, as well as the possible reasons for the emergence of drug trafficking problems in Kazakhstan are analyzed.

The key to the successful development of each country is its healthy, active youth, who have cultivated the right role models of behavior. This article shows the deepest and most devastating consequences of drug trafficking and drug use for young people. The article also touches on the development of a modern legal state in order to combat this problem.

Keywords: drug trafficking problems, active youth, modern legal country.

Для каждого человека, который столкнулся с проблемами наркозависимости в семье или обществе самым важным вопросом остается помощь в их устранении.

И действительно, противоправный оборот наркотиков и различных психотропных веществ можно считать одним из бедствий в мире на сегодняшний день, который не прошел мимо нашей территории. Регион Центральной Азии, к которому относится Республика Казахстан, является основным центром международного незаконного оборота наркотиков. Повсеместное распространение любых видов наркотиков не является единственным очагом бедствия, наряду с ним всегда вытекает такие следственные преступления, связанные с наркотиками, как контрабанда и торговля людьми, проституция, открытость к беспорядкам и болезням, поджоги, кража и многое другое. Данные преступления несут за собой крайне разрушительный характер для всего общества нашей страны, не только нанося вред обществу, но и уничтожая со временем генетический код, который должен генерировать здоровую и активную молодежь. В решении данных проблем большую роль играет активность правоохранительных органов государства, однако, правоохранительные органы в Центральной Азии сосредоточили свое внимание на выявлении и предостережении преступности на низком уровне вместо того, чтобы преследовать гораздо более высокие и важные цели в борьбе с наркоторговлей.

Полное представление.

Центральная Азия является местом перехода и оборота наркотиков, по той основной причине, что на данной территории выращивание и производство опиатов, необходимых для производства наркотиков, считается очень низким (почти 100% опиатов происходит из Афганистана).

Если рассматривать тенденцию последних лет, то становится понятно, что спрос и употребление наркотиков сместились с опия и марихуаны на гораздо более сильнодействующий наркотик – героин. И самый печальный результат этой тенденции, является скорое распространение заболевания ВИЧ/СПИДа в Центральной Азии (хотя он сравнительно низкий, он вырос в среднем до 48% между своим сектором). Этот показатель говорит, что употребление тяжелых наркотиков неизбежно в половине случаев из вероятных ведет к заболеванию иммунитета, а в других случаях ведет к летальному исходу от передозировки или получения других смертельных заболеваний.

Что касается каннабиса, то его культивирование и пропаганда распространяется по всей Центральной Азии. Некоторые источники утверждают, что производство и культивирование каннабиса и других легких психотропных растений в Центральной Азии являются небольшими и нацелены на местное использование и производство, при этом меньшая часть экспортируется. Опять-таки тут присутствует фактор, что территория Центральной Азии и местные земли климатически подходят для выращивания наркотических растений, и обходятся довольно недорого, по сравнению с другими странами, что конечно же в свою очередь влияет на быстрое распространение наркобизнеса.

Синтетические наркотики обычно не использовались по нескольким причинам, включая цену и дефицит, однако ситуация за последнее время крайне изменилась не в лучшую сторону {1. данные взяты с официального сайта <http://prokuror.gov.kz/>}.

Текущие условия

Что касается выращивания опия, то доля Казахстана в Центральной Азии сравнительно невелика, в результате чего 18 676,5 м2 почвы было незаконно обработано во время обследования, проведенного УНП ООН в 1999 году (в основном в Южном Казахстане).

Некоторые данные исследований в Центральной Азии показывают цифры об изъятиях наркотиков, которые представляют нездоровые выводы – количество изъятых наркотиков свидетельствует о большом количестве наркотиков, перевозимых из Афганистана по так называемому «Северному маршруту». Очевидно, что Казахстан и Центральная Азия не являются первичными рынками (в некоторых моментах наркотики предназначены для России и Европы), но справляются с фракциями изъятых наркотиков. По данным некоторых исследований, видно, что хоть и присутствует факт изъятия наркотиков, все же со стороны правоохранительных органов не прилагаются надлежащих необходимых усилий в этой тяжелой, но столько нужной обществу, борьбе с наркотиками. Рассматривая детально, маршрут распространения и присутствия наркотиков, можно увидеть, что наркотики в большей мере сосредоточены в Южном Казахстане, Западном Казахстане и в городах республиканского значения Алматы, Нур-Султан.

Изначально изготовление афганских опиатов не предназначалось для рынков Казахстана, и было нацелено на местное производство и употребление. После 2000-х годов, в Казахстане резко увеличился показатель употребления наркотиков. Следовательно, УНП ООН сообщило, что в 2006 году общее число зарегистрированных потребителей наркотиков в Казахстане превысило более двух третей всех потребителей наркотиков в регионе (за исключением Туркменистана из-за отсутствия данных) – более 54 тысяч потребителей. Установлено, что рост потребления наркотиков в Казахстане выше, чем в любой другой республике Центральной Азии. Казахстан внезапно для общества резко вырос в индикаторе стран, употребляемых наркотики. Однако, не хочется упускать из факта тот момент, что главной целью правоохранительных органов является пресечение и выявление преступлений, то есть данный факт возрастания спроса на наркотики не должен был оставаться незаметным для правоохранительных органов. В вопросе территории, значительное внимание уделяется городам, которые находятся в непосредственной близости от хорошо установленных маршрутов торговли людьми – Алматы, Караганда, Жамбыл и т. Д. Эти маршруты создают «эффект перетекания», при котором некоторые излишки опия и / или героина можно купить по меньшей цене и соответственно увеличить распространение наркотиков локально {2. данные взяты с официального сайта <http://mvd.gov.kz/>}.

Общий профиль потребителя наркотиков в Казахстане: безработные, а также проживающие в городских домах, в возрасте 18-30 лет. Они в основном употребляют героин. Тем не менее, когда акцент смещается с опиатов на каннабис, то картина резко меняется и считается, что Казахстан является крупнейшим производителем (97% всей каннабиса, который продается в Центральной Азии, приходится на Казахстан) с основным местом роста на юге Казахстана, в районе Чуйская долина. В отличие от

опиатов, производство каннабиса нацелено на местное потребление и практически не перевозится в Россию и Европу. В связи с тем, что с каннабисом обращаются как с менее опасным наркотиком, иногда даже развлекательным (в ряде стран), то соответственно меньше ресурсов от государства направляется на то, чтобы захватить производство и поток этого наркотика. На самом деле, потребители каннабиса не воспринимаются как серьезная проблема, хотя их доля от общего числа потребителей наркотиков в Казахстане составляет около 19% по общим показателям.

Третьей категорией опасных наркотиков, которые последние пять лет резко возросли в спросе, являются синтетические наркотики. Они редко распространялись ранее по Центральной Азии, однако с улучшением финансовых и экономических условий спрос на синтетические наркотики увеличился и его можно увидеть в местах отдыха (в основном в ночных клубах). Также, некоторые данные правоохранительных органов показывают, что распространение синтетических наркотиков перетекло в общие массы скопления людей, например реклама синтетических и химических наркотиков на стенах жилых домов, в подъездах и даже в школьных учреждениях.

Исследователи склонны согласиться с тем, что Казахстан и Центральную Азию можно рассматривать как основной источник незаконного оборота синтетических наркотиков, поскольку основной компонент наркотиков (эфедра) широко распространен в Центральной Азии. В отличие от каннабиса, злоупотребление синтетическими наркотиками считается серьезной угрозой для жизни человека. УНП ООН подозревает, что Казахстан, возможно, был и на сегодняшний день является первоначальным местом поступления синтетических наркотиков в Российскую Федерацию, учитывая количество изъятых эфедр в начале нового тысячелетия.

Возвращаясь к маршрутам, проходящим через Казахстан, можно увидеть, что все основные маршруты наркотиков (будь то из Таджикистана (с координационными центрами в южных и северных городах), Кыргызстана (главным образом, в северных и западных городах) или Узбекистана (во многих крупных городах)) есть две общие черты – они проходят практически через все значимые города Казахстана и предназначены для России. Некоторые исключения – морская или воздушная торговля. Помимо всего вышеперечисленного, ООН заявляет, что Казахстан по-прежнему находится в лучшем положении из всех стран Центральной Азии в борьбе с угрозой наркотиков {3. *Всемирный доклад ООН о наркотиках за 2013 г.* }.

Существует определенная степень неопределенности, когда кто-то связывает организованную преступность с незаконным оборотом наркотиков из-за ограниченности данных об организованной преступности в Центральной Азии в целом, не говоря уже о конкретном случае незаконного оборота наркотиков. Это мнение в целом подтверждается тем фактом, что основная (если не большая) часть трафика распространяется мелкими торговцами-людьми.

Однако (и следующее утверждение не игнорирует предыдущий пункт) есть несколько показателей участия организованной преступности в операциях по незаконному обороту наркотиков – случайные крупномасштабные поставки (для которых требуются ресурсы, которыми мелкие торговцы не располагают) и поставки компонентов, которые необходимы для производства лекарств – прекурсоров.

В настоящее время прекурсоры широко используются во многих отраслях промышленности, и даже если их поток в Республику Казахстан контролируется, но это все равно не предотвращает незаконное проникновение химических веществ на территорию страны – благодаря поддержке и ресурсам организованных групп. Например. Отчеты за 2005 год подтверждают, что было арестовано 14 преступных групп (8 в Центральном, 4 в Восточном, 1 в Южном и Западно-Казахстанском регионах), все из которых были вовлечены в незаконный оборот наркотиков {4. *Карпов, Я.С. Дизайнерские наркотики и новые прекурсоры наркотических средств и психотропных веществ: вопросы правового статуса / Я.С. Карпов // Наркоконтроль. – 2013. – NNo1* }.

Тем не менее, данные правоохранительной службы показывает, что существует небольшое количество случаев, которые были бы связаны с организованной преступностью и группировкам. А вот обратная ситуация, с изъятием мелких торговцев наркотиками или потребителей наркотиков с небольшим количеством наркотиков во владении. Как отмечается в том же исследовании, это подчеркивает проблему употребления наркотиков – случаи регистрируются с единственной целью регистрации случаев. И несмотря на то, что употребление наркотиков по уголовному законодательству Республики Казахстан не преследуется законом, но их хранение (а чтобы их употреблять нужно хранить и держать наркотики при себе) запрещено строго и несет уголовную ответственность в нашем государстве. Радует тот

факт, что с каждым годом, власть вносит в законодательство ужесточающие меры за хранение и сбыт наркотиков, что конечно несет за собой меры по пресечению наркоторговли правоохрательными органами, которые в свою очередь усиливают меры по борьбе с наркоторговлей. Ввиду последних изменений в уголовное законодательство, а также в связи с реформами в правоохрательных органах, стало понятно усиленное внимание государства к проблеме наркозависимости среди молодежи и ее губительный разрушительных характер, который она несет для общества.

Здоровая молодежь – залог процветания страны. Ясный чистый разум молодежи просто категорично необходим для успешного развития государства, и власть в государстве с каждым годом более осознанно начинает относиться к проблемам молодежи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Официальный сайт Прокуратуры Республики Казахстан <http://prokuror.gov.kz> ;
2. Официальный сайт Министерства Республики Казахстан <http://mvd.gov.kz/> ;
3. Всемирный доклад ООН о наркотиках за 2013 ;
4. Карпов, Я.С. Дизайнерские наркотики и новые прекурсоры наркотических средств и психотропных веществ: вопросы правового статуса / Я.С. Карпов // Наркоконтроль. – 2013. – N№1

Әбділда Д. Ә.

З.ғ.к., доцент

Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының
конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасы

Жайлау Ж.

З.ғ.к., құқық кафедрасының доценті
Алматы Университеті

Алтаева К.Ж.

PhD, қауымдастырылған профессор, халықаралық құқық кафедрасы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫН ИМПЛЕМЕНТАЦИЯЛАУ МЕХАНИЗМДЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ҮРДІСІ

Түйін. Берілген мақалада авторлар ішкі мемлекеттік құқыққа халықаралық құқық нормаларын жүзеге асыру механизмдерін қарастырады, атап айтқанда, халықаралық құқық нормаларын ұлттық құқықтық жүйеге имплементациялау механизмдерінің түрлері үрдістері сипатталынады.

Түйін сөздер: имплементация, механизмдер, халықаралық құқық, ішкі мемлекеттік құқық, құқық нормалары, трансформация.

Резюме. В данной статье авторами рассмотрены вопросы механизмов реализации норм международного права во внутригосударственное законодательство, в частности были проанализированы процедуры и виды механизмов имплементации норм международного права в национальной правовой системе.

Ключевые слова: имплементация, международное право, внутригосударственное право, нормы право, трансформация.

Summary. In this article, the author reviewed the procedures and types of mechanisms for the implementation of international law in the national legal system. Conducted a comparative legal analysis of foreign legal systems in the area under study.

Keywords: implementation, international law, domestic law, legal norms, transformation.

Мемлекеттердің өзара бір біріне ықпал етуі мен тәуелділіктің артуына байланысты, Қазақстан Республикасының әлемдік қоғамға интеграциясына байланысты – Қазақстан Республикасының ішкі мемлекеттік дамуына халықаралық құқық нормаларының ықпал ету мәселелері барған сайын өзектілігін арттыруда.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы үшін халықаралық құқық нормаларының ұлттық құқық жүйесіне имплементациялау механизмдерінің жетілдіру мәселелері аса өзекті мәселелер қатарына енуде. Бұл кеше ғана мемлекеттердің тек ішкі мемлекеттік мәселелеріне жататын қатынастарды реттейтін халықаралық құқық рөлінің өсуімен бірге жүретін әлемдік жаһандану үрдістерімен, экономикалық және мәдени интеграциямен үндеседі.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев айтқандай, «Модернизация бір жылмен ғана шектеліп қоймайды. Бұл жүйелік пен үнемі жаңа әдістер іздеуді талап ететін өте ұзақ жұмыс» [1].

2019 жылдың 2 қыркүйегіндегі Президент Қ-Ж. Тоқаевтің Қазақстан халқына бірінші Жолдауында: «Негізсіз, жүйесіз саяси ырықтандыру елдің ішкі саяси ахуалының тұрақсыздығына... әкеліп соғатынын әлем елдерінің тәжірибесінен көріп отырмыз... Сондықтан біз саяси реформаларды «асығыстыққа салынбай», керісінше, кезең-кезеңімен, табанды түрде және жан-жақты ойластырып жүзеге асыратын боламыз...» деп атап өткен [2]. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтің ұзақ мерзімді стратегиясы «Қазақстан -2030»: Барлық Қазақстандықтардың өсіп өркендеуі, қауіпсіздігі мен әл-ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында былай деп көрсетілген: «...әлемдік тәжірибе тұрғысынан біз дамуымызды саралап, терең зерделеуіміз қажет, сондай-ақ, өзіміздің реформаларымыздың жүзеге асырылу деңгейін салыстырып, әлемдік тәжірибеге сәйкес жаңа институттарды құру керек. **Сонымен қатар, өз күшті және әлсіз жақтарын дұрыс танып саралай білу де маңызды...**» [3]. Бұл стратегия Қазақстан

Республикасында халықаралық құқық нормаларын имплементациялау күрделі кешенінің бірқатар қырларының теориялық мәнділігін тану менсараптама жасау мүмкіндігі болып табылады.

Басқа мемлекеттермен өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа нақты, сәйкестендірілген және сауатты заңнамасыз жету қиындыққа әкеліп соқтырады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы, өзге мемлекеттер сияқты, өз тәжірибесінде халықаралық шарттар нормаларының ұлттық заңнамаға имплементациялауына байланысты мәселелерімен жиі соқтығысады [4, 76].

Ішкі мемлекеттік заңнама, көптеген елдердің конституциялары ішкі мемлекеттік қатынастарға халықаралық шарттардың ықпал ету басымдылық мәнін бекітеді, халықаралық шарт елдің құқықтық жүйесіне құрылымдылық бөлігі ретінде енеді.

Осылайша, Конституцияның 4 бабының үшінші тармағына сәйкес, Республикамен ратификацияланған Халықаралық шарттар оның заңдары алдында басымдылыққа ие болады. Қатысушысы Қазақстан Республикасы болатын Республика территориясындағы халықаралық шарттардың тәртібі мен орындалу шарттары Қазақстан Республикасының заңнамасымен анықталынады. [5].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының халықаралық құқықтық міндеттемелерін жүзеге асыру жағынан Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің құрылуы іске асырылуда. Бұл жағдай қарастырылып отырған зерттеудің тек теориялық қана емес, сондай-ақ, тәжірибелік өзектілігінің қажеттілігінен туындатып отыр. Сонымен қатар, халықаралық құқық осы жағдайдың арқасында қатынастардың қатысушылары жеке және заңды тұлға болатын Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде реттеушілік ықпал етіп отыр, ал Қазақстан Республикасының ішкі мемлекеттік құқық субъектілері халықаралық құқық нормаларын имплементациялауға тікелей қатысуға мүмкіндік алды.

Қазақстан Республикасы Конституциясының нормалары мен ережелерін жүзеге асыру, конституциялық заңдылықты бекіту, адам құқықтары аясында жалпы танылған қағидалар мен стандарттарды сақтай отырып заңдар мен басқа да құқықтық актілерді Негізгі Заңмен қатаң сәйкестікте қабылдауды, сондай-ақ, конституциялық мәдениетті көтеруді талап етеді.

Шарттық тәжірибе мен халықаралық шарттарды орындау нормаларымен байланысты мәселелердің теориялық, сонымен қатар тәжірибелік тұрғыдан маңызы өте зор екені сөзсіз. Халықаралық шарттарды орындау мәселелерінің, ішкі мемлекеттік үрдістердің ғылыми зерттелуі әлемнің елу бәсеке-лестікке сай елдердің қатарына кіруге талпынған мемлекеттер үшін ерекше мәнге ие болады. Мұнда сөз халықаралық-құқықтық нормалардың орындалуын қамтамасыз ететін халықаралық және ішкі мемлекеттік механизмдердің өзара үндестігінің дамуында болып отыр. [6, 46].

Сандық (цифрлік) дамудың жоғарғы ырғағы, мемлекетті басқару жүйесін жаңарту, экономикада, саясатта, идеологияда, әлеуметтік ая мен басқа да факторларда трансформацияны тудыратын қазіргі заман қиыншылықтары (қауіптері) мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктердің құқық үстемдігін нығайту үшін көп күш жұмылдырады. [7].

Халықаралық-құқықтық нормалардың басым көпшілігі имплементацияның ішкі мемлекеттік механизмі арқылы жүзеге асырылады. Халықаралық-құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруға талпыныс ХХғ. басынан басталған халықаралық құқық аясында мемлекеттердің еркі бойынша имплементация мен оның ережелерін тек ішкі мемлекеттік құқықтық жүйеде ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде жүзеге асыруға шақыратын құқықтық құралдар мен оған сәйкес құқықтық және ұйымдастырушылық нысандарды құру үрдісін бастауға алып келді. Бұл мәселені шешу халықаралық құқық нормаларын имплементациялаудың халықаралық механизмін жасау арқылы жүзеге асады. Оны халықаралық құқық міндеттемелеріне сәйкес жанжақты, уақтылы және толық қолданылынуы үшін жеке мемлекетпен, сондай-ақ, бірнеше мемлекеттердің жиынтығымен пайдаланатын құқықтық және ұйымдастырушылық нысандағы құқықтық құрал ретінде анықтауға болады.

Өкінішке орай, қазіргі таңда мемлекеттердің өз халықаралық міндеттемелерін орындамауы немесе нақты жүзеге асырмауы халықаралық құқық нормаларын имплементациялау үрдісін тиімсіз, ал халықаралық құқықтық реттеуді мәнсіз етіп көрсетеді.

Халықаралық құқық нормаларының имплементациясы көптеген жағдайда – бұл мақсатта өздерінің ішкі ұйымдастырушылық-құқықтық механизмдерін қолднатын егеменді елдердің прерогативасы болып саналады. Ішкі мемлекеттік деңгейдегі халықаралық құқық нормаларының имплементация механизмдері деп халықаралық құқық міндеттемелеріне сәйкес қабылданған, оларды жүзеге асыруды қамтамасыз ету мақсатында қолданылатын ұлттық құқық пен ұйымдастырушылық құралдардың жиынтығы деп түсіну керек.

Мемлекеттер өз міндеттемелерінің орындалуын қамтамасыз етуді мақсат ете отырып, олар, жалпы алғанда, халықаралық құқық нормаларын имплементациялау механизмі деп аталатын ұжымды (бірлескен) не жеке нысанда әртүрлі ұйымдастырылған құқықтық құралдарды қолданады. Халықаралық және ұлттық деңгейде халықаралық құқық нормаларын имплементациялау механизмінің оңтайлы моделін ғылыми тұрғыдан зерттеу бастамасы, кем дегенде, екі фактіментуындаған.

Біріншіден, халықаралық құқық нормаларын имплементациялау мемлекеттік органдарының тұрғысынан халықаралық нормаларды ішкі мемлекеттік заңнамаға қабылдауы құқықшығармашылық қызметіне келмейтіндігімен түсіндіріледі, бірақ, сондай-ақ халықаралық-құқықтық нормалар ережелерінің шын мәнінде орындалуын қамтамасыз ететін шаралар кешенін жүргізуді ұсынады.

Екіншіден, халықаралық құқық нормаларын имплементациялау ішкі мемлекеттік құқықшығармашылық немесе құқықтық қолдау қызметімен ғана шектелмейді. Халықаралық үкіметаралық ұйымдардың мәні мен маңызының өсуіне байланысты мемлекеттер олардың көпжақты халықаралық келісім-шарттардың имплементациясы ретінде пайдалануына жиі жүгілетін болды.

Халықаралық құқық норма имплементациясының механизмі әрбір мемлекеттің ішкі мемлекеттік дәрежесінде бар. Бірақ, бұл механизмнің барлық мемлекеттерге тән жалпы, сондай-ақ, арнайы белгілері болады. Осындай белгілер белгілі бір мемлекеттің құқықтық жүйесінің ерекшеліктеріне тәуелді болады.

Халықаралық құқық нормаларын имплементациялау механизмі ретінде мақсаты нормаларды жүзеге асыру болып табылатын халықаралық және ұлттық деңгейде халықаралық құқық субъектілерімен қолданылатын нормативті және институциялық (ұйымдастырушылық-құқықтық) құралдардың белгілі бір жиынтығы танылады [8, 86б.].

Іс жүзінде құқықтық және ұйымдастырушылық құралдар арақатынасы халықаралық немесе ұлттық деңгейде халықаралық-құқықтық нормаларды имплементациялау мақсатында қолданылатын құқықтық сипат шаралары әрдайым ұйымдастырушылық-атқарушылық сипаттағы құқықтық ережелерге сай халықаралық және ұлттық органдарымен орындалатын кешенді шараларды жүргізуімен ұштастырылады.

Имплементация механизмі жүзеге асырылатын қызметтер мен әдістерден, заңды үрдістер мен институттарды тасымалдап алудан ғана тұрмайды, ол сондай-ақ, әлеуметтік-құқықтық құбылыстардан құрылады, өйткені белгілі бір құқықтық жүйенің, халықтың ерекшелігі болатын өзге мәдениет, өзге құқықтық құндылық – бұның барлығы белгілі бір компоненттердің ұлттық жүйесінің мәжбүрлі түрде ассимиляциясына әкеліп соқтырады. Егер де имплементацияланған норма елдің ішкі мемлекеттік құндылықтар мен көзқарастарға сәйкес келмесе, ешқандай трансформация да, адаптация да оның орындалуына ықпалын тигізе алмайды, ол ұлттық құқықтық жүйесімен қабылданбай жүзеге асырылмай қалады.

Кез келген мемлекетке тән халықаралық құқықтық норма имплементациясының ішкі мемлекеттік механизмінің негізгі элементтері болып:

- халықаралық құқықты жүзеге асыру үшін қолданылатын ұлттық құқық құралдары;
- халықаралық құқықтан туындайтын, жауапкершілікті орындалуына уәкілетті мемлекеттік органдар жүйесі болып табылады.

Имплементациялық үрдіс негізгі үш деңгейден тұрады: мемлекетаралық, халықаралық және құқықтық мәдениет байланыстарының деңгейі.

Бірінші деңгейде имплементациялық үрдіс жүйелік сипатта болмай, белгілі бір салаларда ұлттық заңнама ықпалдылығымен шектелсе, екінші деңгейде имплементациялық үрдіс халықаралық құқық нормалары мен қағидаларының ассимиляциясы мен оларды енгізуге байланысты бір бағытталған сипатта болады, ал үшінші деңгейде имплементация екі жақты өзара келісілген рәсім, ең терең, жүйеленген сипатта болады.

Халықаралық құқық нормаларының құқықтық мазмұнының ішкі мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылуына ықпалын қарастыра отырып, оның нормативті ережелер сипаты мен мемлекеттің ішінде қолдану мүмкіндігіне орай онда екі түрлі норма бар екендігін айта кету қажет: өз-өздігінен және тек қана ұлттық құқық нормаларымен бірге немесе оның көмегімен қолданылатын нормалар.

Әрбір мемлекеттің халықаралық құқық нормаларын имплементациялауының ұлттық механизмі ішкі құқықтық жүйе ерекшелігіне байланысты тек қана өзіне тән қырларына ие болады [9, 46б.].

Бірақ, оның құрылымын сипаттайтын біршама белгілер кез келген мемлекеттер үшін жалпы сипатта болады. Имплементацияның ұлттық механизм құрылымы келесі элементтерден тұрады:

–ішкі мемлекеттік деңгейде халықаралық міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ететін ұлттық құқықтық тәртіпте бекітілген құқықтық құралдар;

–халықаралық міндеттемелердің орындалуына құзыреті бар мемлекеттік органдар жүйесі;

–ұлттық құқықтық қолдану тәжірибесі;

–халықаралық гуманитарлық құқығының имплементациялауын қамтамасыз ететін ішкі мемлекеттік деңгейде қолданылатын ұйымдастырушылық құралдар.

Халықаралық құқық нормаларын ұлттық жүйеде нормативті түрде қамтамасыз етуі ішкі мемлекеттік деңгейде халықаралық-құқықтық ережелердің құқықтық негізін құрайды және олар:

– жалпы сипаттағы нормативті құқықтық актілер (мысалы, халықаралық және ішкі мемлекеттік құқық арақатынасы туралы, халықаралық шарттарды жасау, орындау және денонсациялау туралы, құқықшығармашылық қызмет туралы, имплементация аясындағы мемлекеттік органдардың құзыреті туралы);

– нақты халықаралық шарттар (имплементациялық құқықтық актілер) бойынша халықаралық міндеттемелердің жүзеге асырылуын қамтамасыз ету мақсатында қабылданған ұлттық құқықтық актілерден тұрады.

Бұл құралдардың құқықтық мазмұны, ең алдымен, ұлттық заңнамадағы халықаралық және ішкі мемлекеттік құқық арақатынасы жөніндегі мәселелерге қатысты шешімдерге тәуелді болады.

Ішкі мемлекеттік деңгейдегі имплементация механизмі халықаралық құқықтықтан шығатын міндеттемелерді жүзеге асырушы мемлекеттік органдарды да қамтиды. Мемлекеттер, әдетте, заңды тәртіпте имплементацияның арнайы органдар жүйесін белгілейді және құзыретіне халықаралық шарттармен қарастырылатын мәселелерді барлық мемлекеттік органдарымен имплементация бойынша міндеттемелерді жалпы сипатта реттейді. Әдетте, бұл сыртқы қатынастарды өз құзыреті шегінде жүзеге асыратын мемлекет органдары – мемлекет басшылары, парламент, үкімет. Қызметі имплементация болып табылатын органдар жүйесі құқықшығармашылық қызметін атқару бойынша халықаралық шарттарды жасау, орындау мен денонсациялау жөніндегі қатынастарды реттейтін мемлекеттің конституциясымен, басқа да заң актілерімен анықталынады.

Ұлттық имплементациялық механизмінің маңызды элементі болып халықаралық құқық имплементациясын қамтамасыз ету үшін ішкі мемлекеттік деңгейде қолданылатын ұйымдастырылған элемент табылады. Өз мазмұны бойынша олар қосымша ішкі мемлекеттік құқықшығармашылық қабиланысты емес ережелердің орындалуын мақсат етіп қойған халықаралық шарт қатысушыларының мемлекеттік органдармен, заңды және жеке тұлғалармен қабылданған ұйымдастырушылық-өкімдік сипаттағы шараларды білдіреді. Бұндай шаралар халықаралық шартпен қоса ішкі мемлекеттік деңгейде анықталуы мүмкін. Олардың қатарына келесілер кіруі мүмкін: халықаралық нормалар сәйкестігіне байланысты ұлттық заңнамаға сараптама жүргізу, әртүрлі отырыстар, семинарлар ұйымдастыру, халықаралық құқық жөнінде білімді әртүрлі әдістер арқылы тарату, халықаралық құқықтың қандайда болмасын ережелері туралы ақпарат беру, материалды-техникалық әрекеттер жасау т.б. Кейбір жағдайда халықаралық құқық нормаларын имплементациялау үрдісін жүргізу үшін ұлттық ведомстваралық комиссиялар немесе басқа да министрліктер мен мемлекеттік басқарудың республикалық органдарының қызметтерін координациялау органдары, кәсіпорындар, ұйымдар мен мекемелер құрылуы мүмкін. Халықаралық құқық нормаларын имплементациялаудың ішкі мемлекеттік механизмінің бар болуы мемлекеттердің қабылдап отырған халықаралық міндеттемелерін толық, жанжақты және уақтылы жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттермен қабылданған имплементациялық механизмдер олардың құқықтары халықаралық және ішкі мемлекеттік құқық арақатынасының қай теориясына сәйкес қабылданғанына байланысты болады. Қазіргі заман конституциялық заңнаманың бірден бір элементі халықаралық және ішкі мемлекеттік құқық арақатынасының регламентациясы болып табылады. Әртүрлі мемлекеттердің имплементациялық механизмдерін сараласақ, онда қолданып отырған критерийлерге байланысты конституциялық нормаларды басшылыққа ала отырып халықаралық құқық нормаларын жүзеге асыруының келесі әдістерін атап кетуге болады:

– халықаралық құқық пен ұлттық құқық арақатынасына монистік және дуалистік теорияны тану критерийі. Мемлекеттердің абсолютті көпшілігі монистік теорияға бағытталған және де олар халықаралық норманы оның өздерінің ұлттық құқықтарына тең мәртебеде екенін немесе халықаралық құқықтың ұлттық заңнан жоғары екенін таниды. Дуалистік теорияға бағытталған мемлекеттер (Ан-

глия, Канада, Швеция, Израиль, Финляндия) шарттардың немесе әдеп-ғұрыптардың қызмет етуі сәйкес мемлекет территориясында тек қана олардың құқықтық жүйесіне арнайы заңның енуіне мүмкіндік беріледі;

– халықаралық құқық нормаларының қолдану критерийлері олардың заңи табиғатына қатысты болады: шарттық нормалар мен әдеп-ғұрыптық нормалар.

Көрсетіліп отырған критерийлерді ескере отырып, имплементациялық механизмдерінің келесі санаттарын айтып кетуге болады:

1) ұлттық құқық немесе ұлттық құқық жүйесінің бөлігі ретінде тек қана халықаралық шартты қарастыратын конституциялық имплементациялық механизмдер. АҚШ Конституциясында орындалуға берілген АҚШ заңдары мен Конституциясы, сондай-ақ, қабылданған және қабыданатын шарттар елдің жоғарғы заңдары болып табылады және қандайда бір штаттың заңдары мен конституциясында қандай да бір қарама-қайшылықтар болса да, әрбір штаттың соттары олардың орындалуын міндеттейді (6 б.). Дәл осындай ережелер Аргентина Конституциясында (31б.), Болгария Конституциясында (5б.), Египет Конституциясында (151б.), Жапония Конституциясында (98б.), Қырғыз Конституциясында (12б.), Литва Конституциясында (138б.), Нидерланды Конституциясында (93б.), Румыния Конституциясында (10б.), Швейцария Конституциясында (113б.), Венесуэла Конституциясында (128б.), Югославия Конституциясында (124б.) кездеседі. Бұл санаттағы конституциялық имплементациялық механизмдерінде халықаралық шарттардың мәртебесін анықтайтын әртүрлі жағдайда қарастыратындығын айта кету қажет. Конституцияларда сәйкес жолмен ратификацияланған, жарияланған сәттен бастап күшіне енетін, қарсы тараппен де қолданылатын халықаралық шарттардың заңнан жоғары күшке ие болатындығы туралы ережелер қабылдануы мүмкін. Бұндай ережелер Франция Конституциясында (55б.), Мали Конституциясында (116б.), Того Конституциясында (23б.), Тунис Конституциясында (23б.), Буркина-Фасо Конституциясында (151б.), Гвинея Конституциясында (79б.) көрініс табады [10, 581-730].

Кейбір мемлекеттердің конституцияларында халықаралық шарттардың тек қана нақты реттеу объектісіне қатысты екендігі туралы жарияланады. Мысалы, Чех Республикасының Конституциясында адам құқықтары мен фундаменталды бостандықтары туралы ратификацияланған және промульгацияланған халықаралық шарттары тез арада күшіне енуі ықтимал және заңға қатысты басым болады (10б.). Бұндай ережелер Словакия (11б.) және Испания (10б.) Конституцияларында да бар.

2) халықаралық құқықтың әдеп-ғұрып нормаларымен танылған конституциялық имплементациялық механизмдер оларды ұлттық құқықтық салада қолдану мүмкіндігін береді. Осы орайда Австрия Конституциясының 9 бабы бойынша «халықаралық құқықтың жалпы танылған нормалары құқықтың бір бөлігі болып танылады» делінген. Эстония Конституциясы халықаралық құқықтың қағидалары мен нормалары эстон құқықтық жүйесінің бірден бір бөлігі екендігін бекітті (3б.). Дәл осындай ережелер Венгрия Конституциясында (7б.), Ирландия Конституциясында (29б.), Сомали (19б.) мен Өзбекістан (Преамбула) Конституциясында орын тапқан. Германия Конституциясы халықаралық құқықтың жалпы танылған нормаларын құқықтың интегралды бөлігі деп қана тани қоймай, сонымен қатар оның заң алдында басымдылығы мен территориядағы халықтың құқықтары мен міндеттеріне қатысты тікелей әрекет етуін жариялайды (25б.);

3) халықаралық құқықтың кез келген нормаларын ұлттық құқық жүйесінің бөлігі ретінде танитын конституциялық имплементациялық механизмдер. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелері, олар «халықаралық құқық нормалары мен қағидалары және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары оның құқықтық жүйесінің құрылымдық бөлігі» деп жариялаған болатын. Егер де «халықаралық шарт заңда бекітілген нормалардан өзгеше бекітілсе, онда халықаралық шарттар нормалары қолданылады» (15б., 1т.). Осындай ережелер Греция Конституциясында (28б.), Молдавия (4б., 1 және 2т.), Оңтүстік Корея (6б., 1т.) және Грузия (6(2)б.) Конституцияларында көрініс тапқан [11, 87б.].

Бүгінгі таңда имплементация үрдісі қалай болса да әлемнің әрбір мемлекетін жаулап алды. Бұл үрдістің нәтижесі ретінде халықаралық-құқықтық шарттармен белгіленген міндеттемелердің ішкі заңнамамен қарама қайшы келген кезде халықаралық-құқықтық шарттар ережелерінің қолданылуы конституциядағы бекітілуі болады.

Тәжірибе көрсеткендей, қандай да бір келісімнің имплементациясы жиі құқықтық мәндегі үлкен даудың пәні болады және субъектілердің халықаралық келісімнің мүлтіксіз қолданылуына әкеліп соқтырмайды.

Халықаралық құқық имплементациясының тиімді қамтамасыз етілуі үшін негізгі жауапкершілік мемлекеттердің мойнына артылады. Дегенімен, халықаралық келісімдерде қандай да болмасын мемлекеттердің қатысуы олардың барлық ережелері автоматты түрде қолданылып, тиімді орындалады дегенді білдірмейді. Ол үшін халықаралық шарттардың орындалуын қамтамасыз ететін ұлттық құқықтық тәртіп шаралары мен құқықтық жүйені жүзеге асыру ықтимал.

Имплементациялық конституциялық механизмдерді сараптай отырып, ұлттық заңнамада халықаралық нормаларды жүзеге асыру көптеген сан алуандылығымен ерекшеліктелінетін нақты әдістер туралы қорытынды жасауға болды. Монистік теорияға жүгінген мемлекеттерге сілтеме деген әдіс сай келеді, оның екі түрі бар: бас сілтеме, ол халықаралық құқықтың әдеп-ғұрыптық нормалар (Австрия Конституциясы) мен барлық халықаралық шарттары (АҚШ Конституциясы) мәртебесі туралы сөз қозғалғанда қолданылады; және ішінара сілтеме, шарттың ережелеріне қайшы келетін нормалары бар нақты заңға қолданылады. Сілтеменің аса бір маңыздылығы халықаралық құқық нормаларының ұлттық құқықтан басымдылығын тану туралы айтқанда, ерекше атап өтсек, олардың коллизиясы туындаған кезде пайда болады. Сілтеме өзінің сипатына қарай конституция ұлттық нормаларды халықаралық құқық нормаларымен теңдестірсе де, халықаралық құқық нормасының табиғатын өзгертпейді (АҚШ Конституциясы, Эстония мен Қазақстан Республикасының Конституциясы), тек бір құқықтық жүйенің екінші құқық жүйесінде қолдану аясын санкциялайды. Халықаралық құқық нормаларын имплементациялаудың ішкі мемлекеттік механизмінің бар болуы мемлекеттермен қабылданатын халықаралық міндеттемелерді қабылдануын толық жүзеге асыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, яғни халықаралық аренада оңды мәртебесін нығайтатын халықаралық шарттардың бұлжытпау орындалуын қамтамасыз етеді. Мұндай мемлекетке мысал ретінде Қазақстан Республикасын келтіруге болады, өйткені республика халықаралық құқық нормаларын имплементациялауының ішкі мемлекеттік механизміне ие бола отырып, өзінің мойнына артып алған барлық халықаралық құқықтық міндеттемелерді сапалы түрде жүзеге артуын қамтамасыз етеді.

Халықаралық қатынастардың жан-жақты зерттелінуі халықаралық құқық жүйесінің үздіксіз және екпінді дамып келе жатқандығы туралы қорытынды жасауға болады. Бүгінгі таңда халықаралық құқықтық реттеуге мүлде жаңа, бұрын соңды жарияланбаған қырлар тән. Мемлекеттер арасында жасалған шарттар санының өсуі мен халықаралық жауапкершіліктерді орындалынуына талпыну мемлекет арасындағы тәуелділіктің өсуін көрсетеді. Сан алуан халықаралық жауапкершіліктерді орындай отырып мемлекеттер өз тәжірибесінде халықаралық шарт нормаларының жүзеге асырылуы мен олардың орындалуын қамтамасыз ететін жаңа механизмдерді табуға байланысты түрлі мәселермен амалсыз соқтығысып отырады. [6,36].

Біздің ойымызша, имплементация мәселелері күні бүгінге дейін өте өзекті мәселелер қатарына жатады және бірқатар әлемдік үрдістерге тән болып келеді, олардың арасынан: экономикалық және мәдени жаһандану мен интеграцияны атап өтуге болады. Бұл үрдістердің бірден бір ерекшелігі олар бастапқыда тек қана ішкі мемлекеттік қатынастарды реттейтін халықаралық құқық ролінің үнемі өсуімен қатар жүреді.

Қазақстан Республикасының ішкі мемлекеттік дәрежесінде нормативті-құқықтық механизмдер қарқынды түрде дамуда. Бұл жақын болашақта Қазақстан Республикасының ішкі мемлекеттік және халықаралық құқық арақатынасындағы дуализмді сақтап қалуын, сондай-ақ, өзара қызмет етудің жалғасуын көздейді.

Халықаралық деңгейде белгілі бір халықаралық құқық нормалар мен институттарының дамуына ықпал ететін тенденциялар күшеюде, бірақ бұл тенденцияларды қалыпты деп атай қоюға болмайды.

Жоғарыда көрсетілген мәліметтердің бәрін ескере келе, мемлекеттің сырқы саясатын жүзеге асыру механизмі мен халықаралық аренада халықаралық және ішкі мемлекеттік құқық арақатынас шаралары өзара жалпы түйіндесу нүктелеріне ие болады деп қорытындылаймыз. Мемлекеттердің сырқы саясаты тиімді болуы үшін олардың бірінғайлығы қажет, яғни, барлық мемлекет органдарымен біркелкі орындалуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. О чем говорил Назарбаев на расширенном заседании. <https://ru.citaty.net/avtory/nursultan-abishevich-nazarbaev>

2. Послание народу Казахстана. От 2 сентября 2019г.<https://www.zakon.kz>
3. Назарбаев НА. Казахстан - 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев: Послание Президента страны народу Казахстана. - Алматы: Данекер, 2005г.- 62 с.
4. Әбділда Д.Ә. Проблемы имплементации норм международных договоров в национальное таможенное законодательство Республики Казахстан дисс...к.ю.н.12.00.10 – международное право. А., 2009 -С.164
5. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. <http://www.online.zakon.kz> (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.03.2019 г.)
6. Ахметов А.А. Вопросы реализации норм международных договоров на территории Республики Казахстан. Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 –международное право. Алматы, 2008.-136с.
7. Данные сайта <https://ronl.org/stati/mezhdunarodnye-otnosheniya>
8. Әбділда Д.А., Жайлау Ж. Вопросы имплементации международных правовых норм в национальное законодательство. XII Международная научно-практическая конференция. Современные возможности науки-2016. Прага, 22.01.2016-30.01.2016г. 86-89б.
9. Федосенко В.В. Международные нормы рекомендательного характера и механизм их имплементации в нормативные правовые акты Республики Казахстанв сфере борьбы с преступностью Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08.-уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Алматы, 2008. - 188с.
10. Имплементация норм международного права во внутригосударственное право / Л.В. Павлова, Ю.П. Бровка, М.Ф. Чудаков 2001-560с.
11. Конституции 16 стран мира Ж. Баишев

Дүйсенова А.Ә.

Магистрант 2 курса специальности международного права,
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Республика Казахстан

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF JUDICIAL PROCEEDINGS ON THE BASIS OF EQUALITY PRINCIPLE IN KAZAKHSTAN AND MACEDONIA

Түйін. Әділ сот талқылауы біздің қылмыстық сот жүйесі арқылы жүзеге асырылады және біздің қылмыстық сот төрелігі жүйесінің негізгі құндылықтарының бірі болып табылады. Бұл абсолютті құқық болып табылады және ешқандай құқықтық негіздермен шектелмейді. Оның мәні – жауапкердің барлық ең төменгі құқықтарына кепілдік бере отырып, тәуелсіз және бейтарап соттың істі әділ және жария талқылауы. Осындай құқықтардың бірі тараптар арасындағы теңдік құқығы болып табылады, атап айтқанда: прокурор және қорғау тарабы. Біздің қылмыстық іс жүргізу заңында, прокурорға мемлекеттік орган ретінде тиесілі құқықтарды қоспағанда, қорғау прокурор сияқты құқықтар мен міндеттерге ие екендігі көзделген. Сондықтан осы мақаланың мақсаты «тараптардың теңдігі» құқығын ашып көрсету және оның тәжірибеде дұрыс қолданылмайтынын айқындап беру. Сондықтан да, мен осы принциптің тәжірибе жүзінде көп жағдайда сақталмайтынын айта отырып, мысалдармен салыстыра отырып, нақтылап көрсеткім келеді.

Түйін сөздер: әділ сот ісі, адам құқығы, теңдік қағидасы, тараптардың теңдік мәселесі, Қылмыстық-процестік кодексі, Халықаралық құжаттар, Адам құқығы жөнінде Еуропалық конвенция, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы.

Аннотация. Право на справедливое судебное разбирательство реализуется в нашей системе уголовного судопроизводства и является одной из основных ценностей нашей системы уголовного правосудия. Это право является абсолютным и не может быть ограничено никакими правовыми основаниями. Его суть-справедливое и публичное разбирательство дела независимым и беспристрастным судом с гарантированием всех минимальных прав ответчика. Одним из таких минимальных прав является право на равенство между сторонами, а именно: прокурор и защита. В нашем Уголовно-процессуальном законе предусмотрено, что защита имеет те же права и обязанности, что и прокурор, за исключением тех прав, которые принадлежат прокурору как государственному органу. Поэтому целью настоящей статьи является разработка права на «равенство сторон» и его непонимание на практике. Поэтому я хотела бы сослаться на относительные примеры, сказав, что этот принцип часто не соблюдается на практике.

Ключевые слова: справедливое судебное разбирательство, права человека, принцип равенства, равенство сторон, Уголовно-процессуальный кодекс, Международные договоры, Европейская конвенция о правах человека, Международный пакт о гражданских и политических правах, Всеобщая декларация прав человека.

Abstract. The right to a fair trial is implemented in our criminal procedure and is one of the core values of our criminal justice system. This right is absolute and can't be limited on any legal base. Its essence is fair and public hearing by an independent and impartial court with guaranteeing of all the minimum rights of the defendant. One of those minimum rights is the right of equity of arms between the parties, the prosecutor and the defense. In our Law on Criminal Procedure, it is provided that the defense has the same rights and duties as the prosecutor except those rights that belong to the prosecutor as a state authority. Therefore, the purpose of this article is elaborating the right of «equity of arms» and its misunderstanding in practice. Hence, I intend to show some examples comparatively, saying that this principle is practically not observed in most cases.

Key words: fair trial, human rights, principle of equality, equality of arms, Criminal Procedure Code, International instruments, European Convention on Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights, Universal Declaration of Human Rights.

The right to a fair and open trial involves all procedures and warranties of fair trial as provided for in international and national law. Article 8 of the Universal Declaration of Human Rights 1948 has adopted the following general principle: «Everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law.» However, the prerequisite is that, in order to be legally recognized in the competent national court, the procedures that are being carried out in the proceedings must be consistent with international standards. The right to a fair and open trial is a generally recognized norm of international law, as it is enshrined in some international treaties.

The Universal Declaration of Human Rights 1948 does not contain a specific article related to a fair trial, but the Declaration contains a number of basic provisions concerning the protection of human rights and freedoms: right to a fair and open trial on the basis of full equality, in line with the requirements of justice (Article 10) and judicial protection, the provision of the presumption of innocence (Article 11).

Article 14.1 of the International Covenant on Civil and Political Rights 1966 states that everyone has the right to equality before the law and the right to a fair and public hearing by law. The provisions of the present Covenant are binding only on those members which have ratified this treaty. Ratification of the International Covenant on Civil and Political Rights Law in the Republic of Kazakhstan of 28 November 2005 states that the provisions of the present Covenant are binding on the State. Procedural safeguards provided for in Article 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights 1966 are the same in the Article 6.1 of the European Convention on Human Rights 1950. These two international instruments refer to two key aspects of the administration of justice: institutional aspects (judicial independence and impartiality) and procedural aspects (fairness of proceedings). The provisions of the European Convention are binding only on the Member States of the Council of Europe. The principle of equality of arms is an excellent starting point to determine whether the trial was really fair. There is no doubt that the principle of «equality of arms» is one of the basic elements of the right to a «fair trial» guaranteed by Article 6 of the European Convention on Human Rights 1950.

Purpose and objectives: in order to improve the national Institute for the implementation of the right to a fair and open trial in the field of human rights protection, to analyze the legal framework in the Republic of Kazakhstan, the practice of foreign States on justice and develop the recommendations in the form of a guide. To achieve this goal, the following tasks are performed:

- ranking of legal acts enshrined in national legislation relating to the right to a fair and open trial and the principle of equality;
- to determine the extent to which the system of the National Institute on the principle of fair and open proceedings in Kazakhstan and equality of the parties to international standards are applied in practice;
- consideration of the observance of the principles of equality and the right to a fair and open trial in the practice of foreign states.

Method of research: The article analyzes the theory of the right to legal proceedings and equality of the parties, apply the method of synthesis by generalizing into a single system of national and international aspects of the right to legal proceedings. Consideration of state practice to establish the reasons why the right to a fair and open trial is not effectively, fairly and openly exercised. Application of the method of induction by universal transition of the right to legal proceedings. As a result, give recommendations related to the solution of the problem using the method of deduction with a logical solution.

The right to open proceedings is a means of public confidence in the judicial system [1]. In accordance with article 29.1 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, criminal proceedings are conducted in all courts and judicial instances openly. Restriction of publicity of judicial proceedings is allowed only in contradiction with interests of protection of the state secrets and other secret protected by the law. Also in other international instruments there are principles of transparency. In accordance with paragraph 6 of General interpretation 13 of the United Nations Human Rights Committee, all court proceedings and adjudication must be conducted in public, except in certain cases. In other words, this rule means that not only parties involved but also ordinary people have the right to be present at the hearing. In addition to international instruments, according to foreign law, it is free to allow the court session to be open and publicly accessible, and to include observers. For example, Article 6 of the US Constitution states that «all forms of criminal prosecution have the right to public debate» [2]. The convicted person objected to the openness of the court session only in certain cases, when he denied his constitutional right. Due to the fact that the defendant has no absolute right, his involvement in the open court session shall not be subject to forced involvement. John Marshall Harlan, Judge of the US Supreme Court, said that each open trial leads to feel more responsibility of a judge, a lawyer and even a witness than the closed trial [3]. The fact that the court session is open guarantees a fair trial. After all, when a person or observer is unable to engage in open court sessions, it is clear that the case is fair or unfair. For example, if the case is not satisfied by the court, and the case is more than justified by the prosecution, then there is injustice on the part of the court. Therefore, openness of the case will contribute to the observance of the principle of equality of the parties. The presence of the observer at the same time at the court session will prevent the possibility of such an injustice and the application of the principle of equal treatment. The presence of a third party in the courtroom will have an impact on the fact that those who are called upon as witnesses

will be able to report truthfully to the case and give a correct answer to the question. That is, it feels more responsive to the task that it has. A famous British lawyer, William Blackstone, says: «The open court session is for the witnesses the same as in the open test. Because the presence of another society in the court session, apart from those involved in the trial, can create some fear and anxiety»[4].

In this regard, my past experience of participating in numerous court sessions, let me monitor the procedure of proceedings. As provided in Article 23.5 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the court is not a criminal prosecution body and does not act on the side of the prosecution or defense party and does not represent any interests other than lawful interests. That is, no one should be given any advantage by the court. This is also reflected in the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The validity of this principle is provided by the equality of the process law of the parties. Equal rights and equal responsibilities of the parties will be maintained, and the competitiveness of the courts will also increase. We hope that the competition will be inevitable. Therefore, at present, the judiciary should pay special attention to equality of the parties, and the state should guarantee to every citizen a guarantee of equality. Today, as the most controversial issue, the principle of equality of these parties is moving. Absence of equality between the defense party and the prosecution in the pre-trial investigation. A prosecuting attorney may be able to fully understand the pre-trial investigation if he / she wishes. And the defender becomes weaker in this regard. These attorneys (advocates) are still expressing their objections. Even though defenders express their dissatisfaction, their scope of action still does not extend. The main issue is not only the fact that they are not just equal, but also the need to ensure that functional equality, which ensures equality of process function, is emphasized. The court must take into account the equality of the parties and provide them with an effective opportunity to fulfill their obligations.

When attending a court session, I was convinced that this principle was often not respected. Despite the equality of all persons before the court, there are situations where the court sometimes takes into account the interests of the prosecuting party. For example, failure to comply with the defendants' rights during the court proceedings contradicts the rule set out in the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. In this regard, his complaints and appeals to the judge were left unsatisfactory. While the defendant asked for judicial review of the evidence in full, the judge satisfied his complaints and tried to ignore the remaining appeals. The court's petition to the judge on the dismissal of the state prosecutor was left unsatisfactory. Sometimes, at the time of his own explanation, the defendant and the judge accused him of repetition of his comments. As a result, the defendant's freedom of expression was limited. And if the State party had given any objections or filed a complaint to the defense party, the court would immediately admit it. During the trial, the judge noted that the judge preferred the party to the prosecution. At the same time, there are many things to do about the lack of equality between the parties.

One of the clearest indications of a fair trial is that the court uses the necessary standards for all citizens in the same way. That is, making fair decisions based on the constitutional equality of citizens. In the course of the administration of justice, the court must also ensure that the circumstances of the case are considered to be justified by the prosecution and the defense party, with the circumstance that aggravates the responsibility of the defendant. But I was convinced that this was not ensured in trial. At the hearing, I often saw that the defender was one, and the judge and the public prosecutor were a separate party. That is, the judge goes out of his neutral position and acts in the discretion of the state prosecutor. Sometimes, the judge was forced to satisfy some of their petitions only after the defense's complaint. However, the question arises as to what prevents the justice in the courts and the lack of respect for the principle of equality before the courts. There is no reason to conclude that all judiciary will be exercised in such a court session. However, there is a possibility that somewhere in the country, the rule of law would not be justified, and that it would have a negative effect on its activities at another level.

Therefore, it is important to ensure that the principle of equality should be respected, equating the rights and functional scope of the defense and the prosecution and the state prosecutor.

During my personal experience of attending court proceedings there was a situation where defendant's rights were violated. When I went to court, I was in a very complicated case. This criminal case is related to the citizen of the Republic of Kazakhstan, Article 366.2, 366.3.4 of Criminal Code. In the course of this criminal case, I was informed of the following information: the defendant was charged with «bribing» and was detained for 11 months in an isolation ward. Having visited this court session repeatedly, as an observer, I was convinced that in practice the legislation of the Republic of Kazakhstan, the constitutional rights of people and citizens are not complied with. According to this case, the defendant said that since the moment of detention,

his rights have been violated at the highest level, and not only physical, but also moral pressure. Although the defendant publicized the case at trial, the judge tried to ignore these facts. At the second hearing, at the time of his commentary by the defendant, the state prosecutor and the judge objected to duplication of his remarks and restricted freedom of expression. As a result, the judge had expelled the defendant from the courtroom because he made a strong voice. I noticed that the court did not provide service that would improve the condition of the defendant. However, due to the fact that the case was too long for the defendant, and due to the many difficulties and objections that the judge did not take into account the defendant's request and the state prosecutor objected to him. When defendant said that he will complain on the judge for violation of his rights, then judge immediately began to satisfy his request. But not completely.

When I was on my internship in Macedonia, I was interested in all process which was held in their court proceedings. Therefore, I tried to get the materials which helped me to get acquainted with Macedonian law. I compared how worked the principle of equality of arms in Macedonian court.

The right to a fair trial is explicitly guaranteed in Article 5 in Macedonian Code for Criminal Procedure together with the principle of «equality of arms» as its integral part [5]. In this regard, in accordance with the provision of Article 5 of the Code, a person accused of a crime is entitled to a fair and public hearing by an independent and impartial court, in an adversarial procedure, in which one may challenge the accusations and can propose and present evidence in his defense [6]. Hence, we can undoubtedly conclude that the principle of 'equality of arms' is guaranteed. But the practice is not always in correspondence with the letter of the law. Can they talk about real equality in the current criminal justice system that is not yet abandoned the attitude of «obedience» between the police and prosecutors, on one hand, and the prosecution and the court, on the other? According to the Criminal Procedure Code, the defense has the same rights as the prosecution, with exception of those who belong to the prosecutor as a public authority. The previous legislative was very much in favor of the prosecutions, and gave so little opportunities to defense to prepare its arguments that lead to the impression that the defense has no chance in preparing a «winning case». The first «inequality» that was problematic in the previous legislation was in the unequal human and professional resources of defense vs. prosecution in the sense that the prosecution has the entire state mechanism as its all (criminal experts, police, forensic experts, etc.) and defense was put alone. The legislator made an effort to correct this, but the new provisions are not appropriate solution. According to the new Criminal Procedure Code, the defense can hire private detectives, technical experts and so on, to complete the evidence procedure in favor of the defense [7]. And all of this stands nicely on paper but the practice is something else. Justice is expensive. The question is whether each defendant can afford such an expensive defense, which necessarily implies other costs other than the hiring of a defense lawyer? Or the right to 'all-inclusive' defense is reserved only for those who financially can afford it. And what about those who can't afford a lawyer and the state has provided them an ex officio lawyer? The provisions for hiring a technical expert or a private detective are dead letter for them. Hence, that 'equal' access to justice depends on how much the defendant can financially afford to be represented.

Also such situations took place in the practice of our national court. For example, due to the fact each accused (defendant) has the right to invite a paid defender of his choice, as well as access to a free defender on behalf of the state, in case if he can't pay money to a paid defender. However, when entering the court, it turned out that there is a big difference between a paid defender and a free lawyer. For example, the defender working on a free basis, does not show much activity in a court session. The defender must prove the innocence of the accused (defendant). However, this is not a procedural obligation, but a moral obligation [8]. But in the case, if the defendant is not acquitted then defender will not be subjected to any penalties. This leads to the conclusion that defenders, especially free lawyers, can work by showing negligence to the fate of their defendant.

According to the principle of the equality there was a case concerning to the citizen of Macedonia. One of the most cited cases in Macedonia that has obvious violation of the right of equality of arms was the case *Stoimenov v. Macedonia* (*Stoimenov vs. «the former Yugoslav Republic of Macedonia»*). The application concerned Mr Stoimenov's conviction on drug related offences in March 2000 for which he was sentenced to four years' imprisonment. Relying, in particular, on Article 6 ph.1, the applicant complained that the principle of equality of arms had been breached as the national courts had convicted him on the basis of expert reports produced by the same ministry which had brought criminal charges against him. Both expert opinions were given by the same expert at the Bureau, were almost identically worded and provided succinct information about the technique used to determine the composition of the poppy-tar and the conclusion that it was opium. The applicant's representative lodged a request for an alternative expert opinion to be obtained from a scientific

institution concerning the quality of the poppy-tar for the following reasons: the Bureau operated within the Ministry, which had lodged the criminal complaint against him. The poppy-tar was old and had been buried for many years and an authorised organization had refused to buy it as it was of poor quality. The European Court of Human Rights held unanimously that there had been a violation of Article 6 ph. 1 concerning the principle of equality of arms and declared the remainder of the application inadmissible. The European Court of Human Rights notes that the expert opinion provided by the Bureau was the only report that existed on the quality of the poppy-tar. In particular, the applicant had no possibility himself to submit a private expert opinion, since the cakes of poppy-tar had been confiscated by the authorities and he had no possibility of access to them. The Court further observes that it was not a court which appointed the Bureau to carry out the analysis of the poppy-tar. It was the Ministry which had firstly drawn the expert report on its own motion to substantiate the criminal complaint it had lodged with the public prosecutor. The Bureau can not, therefore, be considered as a court-appointed expert. Having regard to the particular circumstances of the case, appearances suggest that the opinion submitted by the Bureau was more akin to evidence against the applicant used by the prosecuting authorities rather than a «neutral» and «independent» expert opinion. The European Court of Human Rights awarded Mr Stoimenov EUR 1,000 in respect of non-pecuniary damage and EUR 500 for costs and expenses [9].

Conclusion. Each party must be afforded a reasonable opportunity to present its case under conditions that do not place him at a disadvantage vis-a-vis his opponent or opponents and every arguments or observations intended to advise or influence a court, should be communicated to both parties. As a violation of the principle of equality of arms is considered violation of the following right «anyone who is party to criminal proceedings will have equal opportunity to present its arguments under conditions that do not place him in disadvantage vis-a-vis opposed party. The principle of equality of arms is considered to be an inherent element of the principle of fair procedure stipulated as such in the procedural law of the European Court of Human Rights. The right to a fair trial is implemented in our criminal procedure and is one of the core values of our criminal justice system. This right is absolute and can't be limited on any legal base. Its essence is fair and public hearing by an independent and impartial court with guaranteeing of all the minimum rights of the defendant. The right of equality of arms is a part of the right of the fair trial in our legislative as well. The purpose of this article was to show that this right is not only essential but it is also a milestone to fair procedures. The jurisprudence of the European Court of Human Rights in its practice has shown many variations of violation of this right. Therefore the courts must be careful when applying the law and to have in mind that justice must not only be done: it must also be seen to be done.

REFERENCES:

1. Code of the Republic of Kazakhstan «On the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan» № 231-V dated July 4, 2014 // «Adilet» information legal system of the Republic of Kazakhstan, <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> (11/02/2018).
2. The Right to a Speedy and Public Trial: a reference guide to the United States Constitution/ Susan N. Herman; foreword by Erwin Chemerinsky, 2006. – P. 19.
3. The Heritage Guide to the Constitution: Fully Revised Second Edition / David F. Forte. Senior Editor, 2005. – P. 450.
4. Commentaries on the Laws of England in Four Books: book the third, 1787. – P. 373.
5. Buzarovska, G., Kalajdziev, G, Misoski B., Ilik, D. (2015): Criminal procedure, Faculty of Law, Skopje.
6. Buzarovska, G. Nanev, L., Kosevaliska, O. (2015): The expert opinion and the equality of weapons, the Macedonian review for criminal law and criminology, May;
7. Buzarovska, G, Kalajdziev, G, Matovski, N. (2013): Criminal procedure, Faculty of Law, 2 Avgust, Stip.
8. Klyamko E. I. On the legal content of the presumption of innocence // State and Law. No. 2 1994. – p. 78.
9. Stoimenov v. «the former Yugoslav Republic of Macedonia» (no. 17995/02), EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS 211 5.4.2007.

Жакупова Г.А.

заң ғылымдарының магистрі,
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Қазақстан, Талдықорған қ.

Актымбаев К.И.

заң ғылымдарының магистрі,
мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Қазақстан, Талдықорған қ.

Ахмет Ғ.

заң ғылымдарының магистрі
азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Қазақстан, Талдықорған қ.

ҚҰЖАТТАРДЫ СОТ-ТЕХНИКАЛЫҚ САРАПТАМАЛЫҚ ӘДІСПЕН ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

***Аннотация.** Ғылыми мақалада құжаттарды сот-техникалық сараптамалық әдіспен зерттеу ерекшеліктері, құжаттардың сот-техникалық сараптамасының міндеттері, құжаттың материалдары, сараптаманың осы түрі шешетін сұрақтар қарастырылады.*

***Тірек сөздер:** сараптама, сараптама объектілері, құжаттың деректемелері*

***Аннотация.** В данной научной статье рассматриваются особенности судебно-технической экспертизы документов, задачи судебно-технической экспертизы документов, материалы документа и вопросы которые решает данный вид экспертизы.*

***Ключевые слова:** экспертиза, объекты экспертизы, детали документа*

***Abstract.** This scientific article discusses the features of forensic technical examination of documents, tasks of forensic technical examination documents, document materials and issues that this type of examination solves.*

***Keywords:** examination, objects of examination, document details*

Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес «құжат» лат. тілінен documentum – дәлелдеме, куәлік деген мағынаны білдіреді.

Құжаттарды сот-техникалық сараптамалық зерттеу көбінде азаматтық істерді жүргізу кезінде, сондай-ақ адам мен азаматтың конституциялық және өзге де құқықтары мен бостандықтарына қарсы, мемлекеттің конституциялық құрылымының негіздері мен қауіпсіздіктеріне қарсы, экономикалық қызмет аясындағы меншікке қарсы, коммерциялық және өзге ұйымдардағы қызметтің мүдделеріне қарсы, мемлекеттік қызмет мүдделеріне қарсы, басқару тәртібіне қарсы қылмытар жөніндегі қылмыстық істер бойынша жүргізіледі.

Сараптама объектілері: құжаттар, құжаттарды дайындауға пайдаланылатын техникалық құралдар және материалдар, өзгертулер енізу, құжаттардағы фототүсірілімдері, мәтіндер қолтаңбалар және т.б.

Құжаттардың сот-техникалық сараптамасының ғылыми-әдістемелік негіздері құжатты қалыптастырумен оны өзгертудің заңдылықтарының тақырыбы бар сарапшылық білім саласын құрайды. Зерттеу әдістемесіне криминалистік, физикалық, химиялық, техникалық, математикалық және т.б. әдістері кіреді.

Құжаттардың сот – техникалық сараптамасын тағайындау үшін материалдарды дайындаудың ерекшеліктері. Құжаттарды қарау кезінде пинцетті пайдалану талап етіледі. Құжаттарды айналдыра сызуға, белгілеуге, астын сызуға болмайды. Ескірген немесе зақымдалған құжаттар жабысқақ лентамен қоршалған екі шынының арасына салынады. Құжаттарды жеке конверттерде сақтау керек.

Құжаттарды сақтау және тасымалдау кезінде олар ылғалдылықтан, жылу және жарық әсерінен қорғалған болуы керек. Жоғарғы температура әсеріне ұшыраған құжаттарды папирос қағазының жабылған мақта ұяшасына, содан кейін қорапшаға орналастыру қажет. Жазу аспаптары горизонталь күйде, жазу бөліктерін зақымдамайтындай буып-түйіледі [1, 41].

Құжаттарды сот-техникалық зерттеудің мәні – хат материалдарының қасиеттеріндегі және құжаттар деректемелерінің белгілеріндегі, оларды дайындау жағдаяттары, олардағы өзгертулерді енгізу тәсілдері туралы, сондай-ақ құжаттарды дайындау немесе оларға өзгертулер енгізу үшін пайдаланылған заттар мен материалдар туралы нақты мәліметтерді анықтау болып табылады.

Құжаттардың сот-техникалық сараптамасының объектілері болып келесілер табылады:

- құжаттар (олардың деректемелері мен материалдары);

- құжаттарды (толық немесе жекелеген үзінділерін) дайындауға, не бұрын дайындалған құжаттарға өзгертулер енгізуге арналған құрылғылар;

- құжаттар дайындауға, не бұрын дайындалған құжаттарға өзгертулер енгізуге арналған заттар.

Құжаттың деректемелері – баспа мәтіндер (баспаханалық, машинкаға басылған, көшіргіш-көбейткіш және компьютерлік техникамен алынған); қолжазба мәтіндер (жазбалар, қолтаңбалар, сандық және өзге белгілер); куәландырғыш баспа нысандарының бедерлері (мөрлердің, бұрыштамалардың); құжаттардағы фотосуреттер (бастапқы фотосуреттің басқа адамның бейнесімен ауыстырылу туралы болжам пайда болған кезде) және тағы басқа.

Құжаттың материалдары – құжаттың негізі (қағаз, картон, қағаз негізіндегі басқа материалдар); штрихтар мен бедерлердің бояғыш заттары; қосымша заттар (желім, сүргіш); түзету заттары (техникалық қателерді жөндеу үшін құжаттарда қолданылатын); құжаттың жекелеген үзінділерін жауып тұратын заттар (дақ, үстінен сызу сызығы); егер құжаттың сол не басқа үзіндісі өңдеуге ұшыраса, өңдеу заттарының қалдықтары.

Құжаттарды дайындау үшін (толық немесе жекелеген үзінділерін), не бұрын дайындалған құжаттарға – мөрлерге, мөртабандарға өзгертулер енгізуге арналған құрылғылар; әртүрлі баспа құрылғылары (баспа машиналары, принтерлер, МФУ және тағы басқа), жазу құралы (қаламұш, шарикті, гелді және капиллярлы қаламдардың жазу тораптары, қарандаштар, фломастерлер); компостерлер, перфораторлар [2, 41].

Құжаттарды дайындауға арналған (толық немесе жекелеген үзінділері), не бұрын дайындалған құжаттарға өзгерту енгізуге арналған құралдар – мөрлер, мөртабандар;

- әртүрлі баспа құрылғылары (баспа машиналары, принтерлер, МФУ және тағы басқа), жазу құралдары (құс қауырсыны, шарлы, гелді және капиллярды қаламсаптардың жазушы түйіндері, қаламдар, фломастерлер);

- компостерлер, перфораторлар.

Құжаттар және бұрын дайындалған құжаттарға өзгерту енгізуге арналған заттар – қағаз, картон және құжат негізінің материалдары;

- құжаттың сол не өзге деректемелерін басқан бояғыш заттар (сия, паста, баспаханалық бояу, то-нер, жазу машинкасының лентасы, көшіргіш қағаз);

- құжаттың сол не өзге деректемелерін басқан бояғыш заттар (сия, паста, баспаханалық бояу, то-нер, жазу машинкасының лентасы, көшіргіш қағаз);

- түзету заттары («штрих» пастасы, арнайы қағаздың ақ қабаты);

- құжаттың үзінділерін (жазбаларды, бедерлерді) түссіздендіру, не жою үшін пайдаланылатын ре-активтер, еріткіштер.

Құжаттардың сот-техникалық сараптамасының міндеттері:

- құжатты және оның жекелеген бөліктерін дайындау тәсілін анықтау;

- құжаттың мазмұнын өзгерту фактісі мен тәсілін анықтау;

- нашар көрінетін және көрінбейтін жазбаларды қалпына келтіру;

- құжаттың бастапқы түрін анықтау;

- құжаттың ықтимал дайындалу уақытын анықтау;

- құжаттың дайындау, не мазмұнына, сондай-ақ оның орындаушысына өзгерістер енгізу үшін қолданылған құралдарды, жабдықтарды, керек-жарақтар мен материалдарды сәйкестендіру болып та-былады [3, 89].

Сараптаманың осы түрі шешетін сұрақтар:

1) Қолжазба жазуларының бастапқы мазмұны өзгертілген құжаттардың сараптамасы: құжаттағы жазбалар (нақты бөлігі көрсетіледі) қандай да бір өзгеріске – мәтіндегі жеке штрихтар, цифрлар, сөздер

тазартуға, өңдеуге, қосып жазуға, сандар, әріптер желімдеуге ұшырамаған ба; егер ұшыраған болса, бастапқы жазбалардың мазмұны қандай. 2) Қайта желімдеуді анықтау мақсатында құжаттарға сараптама жүргізу: Фотосуретті, марканы ауыстыру немесе құжаттардың жеке үзінділерін (парақтарды) желімдеп жапсыру орын алған ба. 3) Сұйықтық құйылып кеткен, сызылған, жоқ болып кеткен және басқа да оқылмайтын мәтіндердің мазмұнын анықтау жөніндегі сараптама: көрінбейтін сиямен жазылған құжаттың, жазбалардың өңі кеткен, жоқ болып кеткен, сызылған, үстінен желімделген, сұйықтық құйылып кеткен мәтіндерінің немесе өзге де деректемелерінің мазмұны қандай; сорғыш қағаздағы немесе көшіргіш қағаздағы жазуларда, не басылған іздерде бейнеленген мәтіндерінің мазмұны қандай. 4) Өртеп жіберілген құжаттардың сараптамасы: өртеп жіберілген құжаттардың парақтарындағы жазбалардың мазмұны қандай; өртеп жіберілген парақтар қай құжатқа (төлқұжатқа, еңбек кітапшасына, жеке куәлікке) жатады. 5) Мөрлер мен мөртабандар бедерлерінің сараптамасы: құжаттағы мөрлер, бұрыштамалар бедерлері мәтіндерінің мазмұны қандай; осы құжаттағы мөрлердің, бұрыштамалардың бедерлері қандай тәсілмен түсірілген; зерттелетін құжатқа (бірнеше құжаттардағы) осы мөрмен, бұрыштамамен бедерлер түсірілген бе; бедерлер бір клишемен түсірілген бе; күдіктіден алынған клише бір түпнұсқа-макеттен дайындалған ба; құжаттағы мөр бедерін түсіру уақытының аралығы құжатта ұсынылған, мынандай күнмен (дауланып отырған жылдарды көрсету керек) белгіленген мөр бедерін түсіру уақытының аралығына сәйкес келе ме; клише бедерін түсіру үшін айыпталушыдан алынған компьютерлік құрал-жабдықтар пайдаланылған ба. 6) Машинаға басылған мәтіндердің сараптамасы: құжат басылған жазу машинкасының түрі, жүйесі, моделі қандай; машинкамен жазылған мәтін осы жазу машинкасында басылған ба; құжаттың немесе бірнеше құжаттардың жеке үзінділері бір немесе әр басқа машинкада басылған ба; ұсынылған машинкамен жазылған мәтін қай данасы болып табылады және бір мезгілде басылған даналарының салымдағы саны қанша; көшірме қағаз арқылы орындалған құжаттың басылып шыққан даналары бір немесе әр басқа салымдарда басылған ба; көшірме қағазда бар мәтін осы жазу машинкасында басылған ба;

осы машинканың жазу таспасы мәтінді басуға қолданылған ба; жекелеген сөздер, әріптер, цифрларды қосып басу жолымен құжаттың мазмұны өзгертілген бе.

Компьютерлік және көшірме-көбейткіш техникасымен дайындалған құжаттардың сараптамасы: құжат ДК баспа құрылғысының қандай типінен, түрінен басылып шығарылған; құжаттың мәтіні осы принтерде орындалған ба; құжат немесе бірнеше құжат мәтінінің жеке үзінділері бір немесе әр басқа принтерлерде орындалған ба; айыпталушыдан алынған осы құжат, көшірмені дайындау үшін сканерленетін түпнұсқа ретінде пайдаланылған ба; айыпталушыдан алынған компьютерлік құрал-жабдықтар құжаттың мәтінін алу үшін пайдаланылған ба; құжаттардың көшірмесі бір немесе әр түрлі көшірме-көбейткіш аппараттан алынған ба; құжаттың ксерокөшірмесінің мазмұнына, оны әр түрлі құжаттардың құрамдас бөліктерінен монтаждау жолымен өзгерту жүргізілген бе; құжат мазмұнына мәтіннің жекелеген үзінділерін қосып жазу жолымен өзгерту жүргізілген бе; құжаттардың мәтіндік бейнелері осы факсимильдік аппараттардан алынған ба.

8) Бланкілердің және өзге де баспаханалық өнімдердің сараптамасы: құжаттың осы бланкісін (немесе күдіктіден алынған әдебиетті) дайындау кезінде көбейткіш техниканың қандай тәсілі мен түрі пайдаланылған; бланкіні (қолмен немесе линотиппен, стереотиппен, цинкографиялық клишемен терілген) дайындау үшін баспа қалыбының қай түрі қолданылған;

баспа қалыптары (стереотиптер) бір түпнұсқадан дайындалған ба, терілген жолдар нақтылы линотипте құйылған ба, терілім баспахананың нақты қаріптік кассасынан алынған әріптердің көмегімен құрастырылған ба; зерттеуге ұсынылған барлық құжаттар, әдебиеттер бір тәсілмен дайындалған ба; ұсынылған құжаттар, әдебиеттер бір терілімнен, стереотиптен, клишеден басылған ба; зерттеуге ұсынылған кітап қандай тәсілмен қапталған; баспаханалық бұйым немесе ұйым (мекеме) жасап жатқан құжаттар топтамасы оның құрамдас үзінділерін (парақтарын, бланкілерін) ауыстыру арқылы қайта қапталған ба; әдебиет бір түптегіш машинасының көмегімен қапталған ба; зерттеуге ұсынылған әдебиетті дайындау кезінде осы түптегіш машинасы қолданылған ба; парақтар қандай тәсілмен кесілген; барлық ұсынылған әдебиеттің кітап топтамаларын кесу кезінде осы қағазкесу пышағы қолданылған ба; кітап түптеуді, парақтарын, өңірбетін дайындау үшін материалдардың қандай түрі (қағаз, желім, дерматин) пайдаланылған; айыпталушыдан алынған қағаз, дерматин, ледерин, желім және де басқа материалдар кітап түптеуге, өңірбетін, ішкі парақтарын дайындау үшін пайдаланылған ба.

9) Компостер таңбаларының, касса чектері мен өзге де құралдардың сараптамасы: касса чектерінде, жеделхаттарда, компостер бедерлеріндегі таңбаларда қандай да бір өзгерістер бар ма; егер бар болса, онда қандай тәсілмен жасалған және бастапқы таңбалары қандай; зерттеуге ұсынылған чектер (жеделхаттар) басылған бақылау-кассалық машинасының (телеграф аппараты) түрі мен моделі қандай; зерттеуге ұсынылған чектер (жеделхаттар) осы бақылау-кассалық машинасында (телеграф аппаратында) басылған ба; ұсынылған бедерлер осы компостердің көмегімен алынған ба; зерттеуге ұсынылған чектер (жеделхаттар) бір бақылау-кассалық машинасында (телеграф аппаратында) басылған ба, ұсынылған бедерлер сол бір ғана компостердің көмегімен алынған ба;

10) Қиылысатын штрихтарды түсірудің хронологиялық бірізділігін анықтау: мәтіндер, қолтаңбалар, мөрлер немесе бұрыштамалардың бедерлері қандай хронологиялық бірізділікпен орындалған (қайсысы бұрын, қайсысы кейін болған).

11) Құжаттар материалдарының сараптамасы: жазба штрихтары бояғыш заттарының жаратылысы (түрі, тегі) қандай (сия, шарикті қаламсап пастасы, қарындаштар, көшірме қағаз, баспа бояуы, штемпель бояуы, тушь, арнайы сиялар, көркемдік бояулар, фломастерлерге арналған сия, шарикті қаламсаптарға арналған гел пастасы, капилляр қаламсаптарға арналған сия; принтер картриджінің сиясы және тағы басқа); құжаттағы мәтіндер қандай жазу аспабымен немесе құралымен (қаламұш, шарикті қаламсап, қарындаш, рейсфедер, принтер және басқалар) (бір немесе әр басқа) орындалған; құжаттардың мәтіндері (үзінділері) бір бояғыш заттармен орындалған ба; құжаттағы жазба, қосып жазған жазба немесе қолтаңбалар айыпталушыдан алынған жазу құралының жазу тетігімен орындалған ба (қарындашпен, шарикті қаламсаппен, рейсфедермен, бояу жаққышпен);

– зерттелетін құжаттың мәтіні немесе оның жеке бөліктері айыпталушыдан алынған сиямен жазылған ба (пастамен, қарындашпен, баспа бояуымен);

– құжаттағы мөртабан бедерлемесі айыпталушыдан табылған штемпель бояуы көмегімен түсірілген бе;

– құжаттағы мәтіндер бір ғана көшірме қағаздың (жазу машинкасының лентасымен) көмегімен орындалған ба;

– қолжазба жазулары немесе өзге де деректемелері бар қағаз қиындылары бір бүтінді құраған ба;

– құжаттың негізгі мәтіні орындалғаннан кейін белгілі бір цифрлар, сөздер, әріптер, штрихтер қосылып жазылған ба;

– зерттеуге ұсынылған қағаз қандай түрге, нөмірге және маркаға жатады;

– парақтың осы бөлігі (үзінді) зерттелетін параққа немесе құжатқа жатады ма;

– зерттеуге ұсынылған қағаз қиындыларының (парақтар, парақтың бөліктері, құжат үзінділері) сақталу жағдайы, дайындалу орны мен тәсілі бойынша шығу көзі ортақ па;

– зерттеуге ұсынылған желімнің типі мен қолдану мақсаты қандай;

– айыпталушыдан алынған желім кітап дайындау үшін пайдаланылған ба;

– құжаттағы жазулар қандай затпен кетірілген.

12) Ақша белгілерінің және өзге де бағалы қағаздар түрлерінің сараптамасы:

– зерттеуге ұсынылған объектіні дайындау тәсілі ақша белгісін (елдің ақша белгісінің үлгісі ретінде ұсынылған) дайындау тәсіліне сәйкес келе ме;

– осы ақша белгісі, лотерея билеті немесе өзге де құнды қағаздар қандай тәсілмен және қандай техникалық құралдарды қолдану арқылы дайындалған;

– ұсынылған қағаз ақшалар бірдей тәсілмен дайындалған ба;

– айыпталушыдан алынған бояу, қағаз, бояу жаққыш және басқа жабдықтар мен аппарат құрылғылары осы қағаз ақшаларды немесе басқа құнды қағаздарды дайындау үшін пайдаланылған ба.

Сараптаманың осы түрін тағайындаған кезде:

– сарапшыға құжаттар қандай күйде табылса, сол күйде ұсыну;

– оларды жекелеген конверттерде сақтау, тек бүктелген орнымен ғана бүктеу; құжаттарды айналдыра сызбау, белгілер қоймау;

– құжаттарды қоршаған ортаның (дымқыл температура) әсерінен сақтау қажет.

Өртенген құжаттармен жұмыс істеген кезде ерекше абай болу керек. Сәйкестендірушілік мәселелерді шешу үшін зерттеу объектілерімен бірге тиісті үлгілер жолданады. Мөрлер мен бұрыштамаларды олардың бедерлері бойынша сәйкестендіру кезінде, төсемесі бар және төсемесі жоқ штемпель бояуына әртүрлі күшпен басу және сулаумен басылған сәйкестендірілетін мөрлер мен бұрыштамалардың эксперименттік бедерлері бар А4 форматындағы қағаздың 3-5 парағы жіберіледі.

Бедерлердің барлық элементтері анық көрінуі тиіс. Егер зерттелетін құжаттың дайындалған кезінен біраз уақыт (бірнеше жыл) өткен болса, сараптамаға зерттелетін құжаттың дайындалуының болжамды мерзіміне жататын осы мөр бедерлерінің еркін үлгілерін жіберу керек.

Жазу машиналарын, компьютерлік жабдықтарды, көшірме-көбейткіш техникалар, бақылау-кассалық машиналарды, телеграф аппараты мен өзге де таңба басатын құралдарды сәйкестендіру кезінде зерттелетін құжаттармен бірге мазмұны бойынша зерттелетін құжатқа ұқсас мәтіннің эксперименталды үлгілері, сонымен қатар осы машинкадағы (аппараттағы) барлық таңбалардың бедерлері ұсынылады. Бұдан бөлек, зерттелетін құжат басылған кезеңдегі машинкада (аппаратта) орындалған мәтіндерді ұсыну орынды болады. Барлық жағдайларда сараптама тағайындау туралы қаулыда: құжат дайындалғаннан кейін машинка (аппарат) жөнделген бе, әріптері мен жеке таңбалары ауыстырылған ба деген сипаттағы мәліметтер хабарланады;

Компьютерлік құрал-жабдықтарды сәйкестендіру кезінде жүйелік блокты, осы компьютерге орнатылған бағдарлық қамтылым туралы мәліметтерді, бағдарлық қамтылымдағы өзгерістер туралы мәліметтерді ұсынған жөн. Компьютерлік құрал-жабдықтарды сәйкестендіру компьютерлік технология құралдарын сот-сараптамалық зерттеумен кешенді түрде жүргізген жөн. Машинкаға басылған мәтінді орындаушыны сәйкестендіру үшін еркін үлгілер қажет. Нақты бір машинкада (аппаратта) орындау мерзімін анықтау үшін оны пайдаланған барлық уақыттың ішінде басылған мәтіндерді ұсынған дұрыс. Баспа қалыптарын, түптегіш және қағазкесу машиналарын сәйкестендіру кезінде үлгілер зерттелетін құжаттардың дайындалу мерзімінің кезеңіне сәйкес келуі керек. Тікелей баспа қалыбын (клише, стереотип, шрифт литерлерінің жиынтығы) ұсыну орынды болады. Құжаттардың материалдарын сәйкестендіру кезінде зерттеуге барлық табылған сия, бояу құйылған ыдыстарды, қаламсаптардың, қаламұштардың, қарындаштардың, түптеу материалдарының, қағаз бумалары мен орамдарының өздерін де жолдау керек. [4, 41].

Құжаттың деректемелері мен материалдары бойынша оның дайындалу уақыты туралы мәселені шешу үшін, іс материалдары бойынша зерделенетін уақыт кезеңінің әр түрлі бөліктерінде зерттелетін құжаттағы сияқты құрылғылармен басылған деректемелері (баспа мәтіндер, куәландыратын баспа қалыптарының бедерлері) бар құжаттардың еркін үлгілерін ұсыну қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бычкова С.Ф., Бычкова Е.С., Қалимова А.С. Сот экспертиологиясы. Алматы, 2006 – 202-233 бб.
2. Бычкова С.Ф. Судебная экспертиза: научные, организационно-правовые и методические основы. Алматы, – 2002 г. – 285-292 бб.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
4. «Сот сараптама қызметі туралы» Қазақстан Республикасының заңы, 10.02.2017ж. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

Жакупова Г.А.

заң ғылымдарының магистрі,
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Қазақстан, Талдықорған қ.

Бейсенова С.Н.

«Құқықтану» мамандығының 2 курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Қазақстан, Талдықорған қ.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ӨТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Кәмелетке толмаған сотталғандардың бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеудің қатаң, дағдылы, жеңілдетілген және жеңілдікті жағдайлары қарастырылған.

Тірек сөздер: жаза, мекеме, жазалау шаралары, көтермелеу шаралары.

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются строгие, обычные, облегченные и льготные условия отбывания наказания в виде лишения свободы несовершеннолетних заключенных.

Ключевые слова: Наказание, учреждение, наказание, поощрение.

Abstract. In this scientific article, the strict, ordinary, facilitated and preferential conditions of serving the term of punishment in the form of deprivation of liberty of incompetent prisoners are considered.

Keywords: Punishment, institution, punishment, encouragement.

Кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде жазаны өтеудің қатаң, дағдылы, жеңілдетілген және жеңілдікті жағдайлары белгіленеді.

Кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде дағдылы жағдайларда жаңадан келген сотталғандар, сондай-ақ жазаны өтеудің қатаң, жеңілдетілген немесе жеңілдікті жағдайларынан ауыстырылған сотталғандар жазасын өтейді.

Дағдылы жағдайларда кемінде алты айын өтегеннен кейін жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзғаны үшін жазалауы болмаған және еңбек пен оқуға адал қараған кезде, дәрежесі бірінші оң мінез-құлықты сотталғандар жеңілдетілген жағдайларға ауыстырылады.

Жазасын жеңілдетілген жағдайларда өтеп жүрген, жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзушылар болып табылатын сотталғандар дағдылы жағдайларға ауыстырылады. Жеңілдетілген жағдайларға қайта ауыстыру осы баптың үшінші бөлігінде айқындалатын тәртіппен жүргізіледі.

Дәрежесі үшінші оң мінез-құлықты, кемінде үш ай жеңілдетілген жағдайларда болған сотталғандар еңбек пен оқуға адал қараған кезде мерзімін өтеу бойынша босатылғанға дейін бір жыл қалғанда жеңілдікті жағдайларға ауыстырылады.

Жазасын жеңілдікті жағдайларда өтеп жүрген, жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзушылар болып табылатын сотталғандар жеңілдетілген жағдайларға ауыстырылады. Жеңілдікті жағдайларға қайта ауыстыру жеңілдетілген жағдайларға қайтарылғаннан кейін кемінде алты ай өткен соң жүргізіледі.

Жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзушылар деп танылған сотталғандар үштен алты айға дейінгі мерзімге дағдылы, жеңілдетілген және жеңілдікті жағдайлардан қатаң жағдайларға ауыстырылады.

Сотталғандарды бір жағдайдан басқасына ауыстыру оқу-тәрбие кеңесінің ұсынуы негізінде мекеме комиссиясының шешімі бойынша жүргізіледі.

Мекеме комиссиясының жұмысына облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдарының, сондай-ақ жұртшылық өкілдері қатыса алады [1].

Мекеме бастығы жазаны өтеудің тәртібін бұзуды жасау мүмкіндігін жою үшін сотталған адамды уақытша оқшаулау үй-жайына ауыстыру, бірақ қырық сегіз сағаттан аспайтын мерзімге ауыстыру туралы шешім қабылдайды.

Мекеме бастығы болмаған жағдайда, сотталған адамды уақытша оқшаулау үй-жайына ауыстыру туралы шешімді мекеме бастығының кезекші көмекшісі қабылдайды.

Сотталған адамды уақытша оқшаулау үй-жайына ауыстыру туралы қаулы сотталған адамды онда ұстау мүмкіндігі тұрғысынан медициналық куәландырғаннан кейін шығарылады.

Уақытша оқшаулау үй-жайына жабылған сотталған адам екі сағаттық сейілдеу құқығы беріле отырып, ауыстырылғанға дейін оған айқындалған ұстау жағдайларында жазасын өтейді.

1. Дағдылы жағдайларда жазасын өтеп жүрген сотталғандар жатақханаларда немесе камераларда тұрады.

Олар:

1) ай сайын тамақ өнімдері мен бірінші кезекте қажетті заттарды сатып алуға ақшаны уақытша орналастырудың қолма-қол ақшаны бақылау шоттарындағы қаражатты он айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде жұмсауға;

2) бір жыл ішінде сегіз қысқа мерзімді және төрт ұзақ мерзімді кездесу алуға;

3) бір жыл ішінде он сауқат немесе сәлемдеме және он бандероль алуға құқылы.

Жеңілдетілген жағдайларда жазасын өтеп жүрген сотталғандар жатақханаларда немесе камераларда тұрады.

Олар:

1) ай сайын тамақ өнімдері мен бірінші кезекте қажетті заттарды сатып алуға ақшаны уақытша орналастырудың қолма-қол ақшаны бақылау шоттарындағы қаражатты он бес айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде жұмсауға;

2) бір жыл ішінде жиырма төрт қысқа мерзімді және алты ұзақ мерзімді кездесу алуға;

3) бір жыл ішінде он төрт сауқат немесе сәлемдеме және он төрт бандероль алуға құқылы.

Мекеме әкімшілігінің рұқсатымен ұзақ мерзімді кездесулер оның шегінен тыс жерде өткізіледі.

3. Жеңілдікті жағдайларда жазасын өтеп жүрген сотталғандар мекеменің шегінен тыс жерде күзетсіз, бірақ бақылауда және қадағалауда болып, жақсартылған тұрғын үй-жайларда тұрады.

Олар:

1) тамақ өнімдері мен бірінші кезекте қажетті заттарды сатып алуға ақшаны уақытша орналастырудың қолма-қол ақшаны бақылау шоттарындағы қаражатын шектеусіз жұмсауға;

2) ақшаны пайдалануға;

3) шектеусіз қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді кездесулер алуға;

4) саны шектеусіз сауқаттар немесе сәлемдемелер және бандерольдер алуға;

5) азаматтық үлгідегі киім мен аяқкиім пайдалануға құқылы.

4. Қатаң жағдайларда жазасын өтеп жүрген сотталғандар оқудан немесе жұмыстан бос уақытта құлыпталатын камераларда тұрады.

Олар:

1) ай сайын тамақ өнімдері мен бірінші кезекте қажетті заттарды сатып алуға ақшаны уақытша орналастыратын қолма-қол ақшаны бақылау шоттарындағы қаражатынан сегіз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде жұмсауға;

2) бір жыл ішінде алты қысқа мерзімді және екі ұзақ мерзімді кездесу алуға;

3) бір жыл ішінде алты сауқат немесе сәлемдеме және алты бандероль алуға құқылы.

5. Кәмелетке толмаған сотталғандарға, осы Кодекстің 104-бабының үшінші бөлігінде көзделген тыйым салулардан басқа:

1) темекі өнімдерін тұтынуға және сақтауға;

2) жалпы білім беретін ұйымдарда, сондай-ақ техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында өткізілетін сабақтарды дәлелсіз себептермен жіберіп алуға;

3) жалпыға міндетті іс-шараларды дәлелсіз себептермен жіберіп алуға тыйым салынады.

ҚР қылмыстық-атқару кодексінің 152-бабына сәйкес кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде қолданылатын көтермелеу шаралары қолданылады [2].

Сотталғандарға жақсы мінез-құлқы, еңбек пен оқуға адал қарағаны, ерікті ұйымдардың жұмысына және тәрбиелік іс-шараларға белсенді қатысқаны үшін осы Кодекстің 128-бабында көзделгендермен қатар мынадай көтермелеу шаралары қолданылуы мүмкін:

1. Жақсы мінез-құлқы, еңбекке, оқуға адал қарағаны, ерікті құрылымдардың жұмысына және тәрбиелік іс-шараларға белсенді қатысқаны, қылмыспен келтірілген залалдың орнын толтыру жөнінде шаралар қолданғаны үшін сотталғандарға мынадай көтермелеу шаралары:

- 1) алғыс жариялау;
- 2) сыйлықпен марапаттау;
- 3) сыйлықақы беру;
- 4) қосымша қысқа мерзімді кездесу беру;

5) мереке күндері тамақ өнімдері мен бірінші кезекте қажетті заттарды сатып алуға бір айлық есептік көрсеткішке дейінгі сомада қосымша ақша жұмсауға рұқсат беру;

- 6) бұрын белгіленген жазаны мерзімінен бұрын алып тастау қолданылады.

2. Қауіпсіздігі барынша төмен мекемеде жазасын өтеп жүрген сотталғандарға, осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген көтермелеу шараларынан басқа, демалыс және мереке күндерін сағат тоғыздан он сегізге дейін мекеменің шегінен тыс жерде өткізуге рұқсат беріледі.

Дәрежесі екінші немесе үшінші оң мінез-құлықты сотталғандарға көтермелеу тәртібімен жылына төрт ретке дейін қосымша қысқа мерзімді кездесу алуға рұқсат беріледі.

Бұрын қолданылған жазаны мерзімінен бұрын алып тастауға жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзғаны үшін жаза қолданылған күннен бастап кемінде үш ай өткен соң жол беріледі. Жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзғаны үшін жазаны мерзімінен бұрын алып тастауға жол берілмейді.

1) қызметкерлердің еріп жүруімен мекеменің шегінен тыс жердегі мәдени-ойын-сауық және спорттық іс-шараларға бару құқығын беру;

2) ата-аналарының немесе жақын туыстарының еріп жүруімен мекеменің шегінен тыс жерге шығу құқығын беру [3].

ҚР қылмыстық-атқару кодексінің 153-бабына сәйкес кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде көтермелеу шараларын қолдану ерекшеліктеріне түнгі уақытта мәдени-ойын-сауық, спорттық және өзге де іс-шараларға баруға жол берілмейді.

Мекеменің шегінен тыс жерге шығу ұзақтығын мекеме бастығы белгілейді, бірақ ол сегіз сағаттан аспауға тиіс.

ҚР қылмыстық-атқару кодексінің 154-бабына сәйкес кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде жазалау шараларын қолдану тәртібіне келесілер жатады:

1. Кәмелетке толмаған сотталғандардың осы Кодексте және мекемелердің ішкі тәртіптеме қағидаларында белгіленген талаптарды орындамауы жазаны өтеудің тәртібін бұзуы болып табылады.

2. Мыналар бас бостандығынан айыруға сотталғандардың жазаны өтеу тәртібін қаскөйлікпен бұзуы болып табылады:

1) мекемені абаттандыру және онда тұру жағдайларын жақсарту жөніндегі жұмыстардан дәлелсіз себептермен бас тарту;

2) алкогольді, есірткі заттарын, психотроптық немесе басқа да есенгірететін заттарды пайдалану;

3) мекеме әкімшілігінің өкілдеріне қатер төндіру, оларды қорлау, оларға бағынбаушылық, оның ішінде жазаны өтеу режимін бұзу мақсатында, өзіне қандай да бір қасақана зақым келтірумен үштасқан бағынбаушылық;

4) мекемелердің ішкі тәртіптеме қағидаларында көзделмеген нәрселерді, құжаттарды, заттарды, бұйымдарды, заттектерді, тамақ өнімдерін беру (алу), дайындау, сақтау;

5) материалдық немесе өзге де пайда табу мақсатында карта ойнау, сондай-ақ құмар ойындарына қатысу;

6) сот тағайындаған міндетті және мәжбүрлеп емдеуден жалтару;

7) сексуалдық сипаттағы әрекеттер жасау;

8) осы бөліктің 1) – 7) тармақшаларында көрсетілген бұзушылықтарды жасауға бағытталған сотталғандар топтарын ұйымдастыру немесе оларға белсенді түрде қатысу [4].

3. Сотталғандарға жазаны өтеу тәртібін бұзғаны үшін мынадай жазалау шаралары:

1) ескерту;

2) сөгіс;

3) қатаң сөгіс;

4) жетпіс екі сағатқа дейінгі мерзімге уақытша оқшаулау үй-жайына жабу қолданылады.

Он сегіз жасқа толған, бас бостандығынан айыруға сотталғандар өздерінің келісімімен, бірақ көп дегенде олар жиырма бір жасқа толғанға дейін мекемеде қалдырылуы мүмкін.

Мекемеде қалдырылған сотталғандарға кәмелетке толмаған сотталғандарға арналған жазаны өтеу жағдайлары, тамақтандыру және материалдық-тұрмыстық қамтамасыз ету нормалары қолданылады.

Он сегіз жасқа толған сотталғандарды мекемеде қалдыру туралы шешімді сот мекеме бастығының ұсынуының негізінде қабылдайды.

ҚР қылмыстық-атқару кодексінің 157-бабына сәйкес оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруы келесідей тәртіппен жүзеге асырылады:

1. Сотталғандарды түзеу және оларды әлеуметтік бейімдеу мақсатында мекемелерде қылмыстық-атқару қызметі саласындағы уәкілетті орган бекіткен қағидаларға сәйкес, сотталғандардың құқыққа бағынушылық мінез-құлқын, еңбек пен оқуға адал көзқарасын қалыптастыруға, олардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуына, мәдени деңгейін арттыруына бағытталған бірыңғай оқу-тәрбие процесі ұйымдастырылады.

2. Сотталғандармен тәрбие жұмысы жеткіншектерге тән психологиялық-физиологиялық ерекшеліктер ескеріле отырып, психологиялық-педагогикалық ықпал ету әдістері негізінде жеке, топтық және көпшілік нысандарда жүргізіледі.

3. Сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуы Қазақстан Республикасының білім саласындағы заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады [5].

4. Сотталғандармен жүргізілетін тәрбие жұмысына қамқоршылық кеңестер, сондай-ақ ата-аналар комитеті қатысады.

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 81-бабына сәйкес кәмелетке толмағандарға тағайындалатын мынадай жаза түрлері көрсетілген:

- 1) белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;
- 2) айыппұл;
- 3) түзеу жұмыстары;
- 4) қоғамдық жұмыстарға тарту;
- 5) бас бостандығын шектеу;
- 6) бас бостандығынан айыру болып табылады.

Кәмелетке толмағандарға белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру бір жылдан екі жылға дейінгі мерзімге тағайындалады.

Айыппұл кәмелетке толмаған сотталған адамның дербес табысы немесе өндіріп алуға жарайтын мүлкі болған жағдайда ғана тағайындалады. Айыппұл айлық есептік көрсеткіштің бестен бір жүзге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.

Түзеу жұмыстары дербес табысы немесе өзге тұрақты кірісі бар кәмелетке толмағандарға айлық есептік көрсеткіштің бестен бір жүзге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.

Қоғамдық жұмыстарға тарту он сағаттан жетпіс бес сағатқа дейінгі мерзімге тағайындалады, ол кәмелетке толмаған адамның қолынан келетін жұмыстарды орындауы болып табылады және ол оны оқудан немесе негізгі жұмысынан бос уақытында орындайды. Он алты жасқа дейінгі адамдардың бұл жаза түрін орындау ұзақтығы – күніне екі сағаттан, ал он алтыдан он сегіз жасқа дейінгі адамдар үшін күніне үш сағаттан аспауы керек [6].

Кәмелетке толмағандарға бас бостандығын шектеу – екі жылға дейінгі мерзімге, ал бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның өтелмеген бөлігін бас бостандығын шектеуге ауыстыру жағдайында жазаның қалған өтелмеген бөлігінің бүкіл мерзіміне тағайындалады.

Кәмелетке толмағандарға бас бостандығынан айыру – он жылдан аспайтын, ал ауырлататын мән-жайлар кезінде адам өлтіргені немесе терроризм актісі үшін не қылмыстық құқық бұзушылықтардың біреуі ауырлататын мән-жайлар кезінде адам өлтіру немесе терроризм болып табылатын олардың жиынтығы бойынша он екі жылдан аспайтын мерзімге тағайындалуы мүмкін. Онша ауыр емес қылмыс немесе қазаға ұшыратумен байланысты емес ауырлығы орташа қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға бас бостандығынан айыру тағайындалмайды.

Кәмелетке толмаған сотталғандар бас бостандығынан айыруды кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған қылмыстық-атқару жүйесінің орташа қауіпсіз мекемелерінде өтейді.

Сот жазаны орындаушы органға кәмелетке толмаған сотталған адаммен қарым-қатынас кезінде оның жеке басының белгілі бір ерекшеліктерін ескеру туралы нұсқау беруі мүмкін.

Қазақстан республикасының қылмыстық кодексінің 86-бабына сәйкес Кәмелетке толмаған жаста қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға, бас бостандығын шектеуге немесе түзеу жұмыстарына сотталған адамдар, оларда жазаны өтеудің немесе орындаудың белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзушылық болмаған жағдайда:

1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің немесе мөлшерінің кемінде төрттен бірін;

2) ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің немесе мөлшерінің кемінде үштен бірін;

3) адам өміріне қолсұғушылықпен ұштаспаған аса ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде жартысын;

4) адам өміріне қолсұғушылықпен ұштасқан аса ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен екісін іс жүзінде өтегеннен немесе орындағаннан кейін шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуға жатады.

2. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам пробациялық бақылау мерзімі ішінде абайсызда қылмыс, қасақана қылмыстық теріс қылық немесе қасақана онша ауыр емес қылмыс жасаған жағдайларда, шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою немесе оны күшінде қалдыру туралы мәселені жаңа қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде сот шешеді. Егер сот шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жойса, жаза үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша тағайындалады.

3. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам пробациялық бақылау мерзімі ішінде қасақана ауырлығы орташа, ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған жағдайларда, сот шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жояды және жазаны үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша тағайындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>
2. Уголовно-исполнительное право России. В 2 томах (комплект). – М.: Юрайт, 2015. – 816 с.
3. Правила организации надзора и охраны за лицами, содержащимися в исправительных учреждениях КУИС МЮ РК // Параграф ақпараттық жүйесі. – 2015.
4. Уголовно-исполнительное право. – М.: Юриспруденция, 2017. – 368 с.
5. Әпенев С.К.. Қылмыстық атқару құқығы. Оқу құралы. – Алматы: «Жеті жарғы», – 2010. – 234 б.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ПОНЯТИЯ ОБЪЕКТА УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ ПРОТИВ СОБСТВЕННОСТИ

Аңдатпа. Сұрақтар объектісінің қылмыстық құқық бұзушылық ұзақ уақыт бойы жатады, бірі пікірталас теориясы қылмыстық құқық. Нақты қылмыстық құқық бұзушылық объектісін анықтаудың дәлдігіне дәстүрлі ықыласпен қарау оған тек аспаптық ғана емес (қылмыстық заңның нормаларын жүйелендіру тұрғысынан), сонымен қатар қылмыстық-құқықтық тыйымдарды белгілеу процесінің өзін нақты негіздейтін үлкен әлеуметтік мән берілетінін куәландырады. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың тиісті тобының объектісі ретінде «меншік» ұғымын түсіндіру контекстінде қылмыстық заңның мәтінінде тиісті санатты пайдаланудан бас тартуға дейін сыни ғылыми көзқарастың елеулі өсуін атап өткен жөн. Осы баптың мақсаты тиісті шешімдердің орындылығын бағалау және қол сұғушылықтың рулық объектісін белгілеу үшін пайдаланылатын «меншік» ұғымының әлеуметтік-мәндік мазмұнын талдау болып табылады.

Түйін сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық объектісі, меншік, меншік құқығы, мүлктік құқықтар.

Аннотация. Вопросы объекта уголовного правонарушения на протяжении длительного времени относятся к одним из наиболее дискуссионных в теории уголовного права. Традиционно внимательное отношение к точности определения объекта конкретного уголовного правонарушения свидетельствует о том, что ему придается не только исключительно инструментальное (в плане систематизации норм уголовного закона), но и большое социальное значение, фактически обуславливающее сам процесс установления уголовно-правовых запретов. В контексте трактовки понятия «собственность» как объекта соответствующей группы уголовных правонарушений следует отметить заметное возрастание критических научных взглядов, вплоть до отказа от использования соответствующей категории в тексте уголовного закона. Целью настоящей статьи является оценка целесообразности соответствующих решений и анализ социально-сущностного содержания понятия «собственность», используемого для обозначения родового объекта посягательств.

Ключевые слова: объект уголовного правонарушения, собственность, право собственности, имущественные права.

Abstract. The issues of the object of a criminal offense have long been one of the most debatable in the theory of criminal law. Traditionally, careful attention to the accuracy of determining the object of a specific criminal offense indicates that it is given not only exclusively instrumental (in terms of systematization of criminal law norms), but also a great social significance, which actually determines the process of establishing criminal law prohibitions. In the context of the interpretation of the concept of «property» as an object of the corresponding group of criminal offenses, it should be noted a noticeable increase in critical scientific views, up to the refusal to use the corresponding category in the text of the criminal law. The purpose of this article is to assess the appropriateness of appropriate decisions and analyze the social and essential content of the concept of «property» used to designate the generic object of encroachments

Keywords: object of criminal offense, property, property right, property rights.

Следует признать, что объем исследований объекта уголовных правонарушений против собственности в последние годы заметно уменьшился, по сравнению с периодом обновления уголовного законодательства РК в 1997 году и последующих изменений. В целом, данное обстоятельство можно объяснить устоявшимся в правовом поле Республики Казахстан понятием «собственность» в его основном содержательном наполнении и особенностью правового режима обеспечения и защиты (в частности, конституционно закрепленного принципа плюрализма собственности). Как указывал автор фундаментальных работ по вопросу об объекте уголовных правонарушений, Е.И. Каиржанов, «объект преступления наиболее точно выражает сущность самого преступления, в значительной степени влияет на содержание его объективных и субъективных признаков, является одним из определяющих признаков в материальном определении преступления. По признакам объекта преступления законодатель проводит такую сложную работу как кодификация уголовно-правовых норм» [Каиржанов Е.И., 2003, с. 58]. Таким образом, на понятие «объект преступления» фактически возлагается не только функция систематизации уголовного закона, но и отражение степени общественной опасности посягательства на те или общественные отношения, которая находит реальное воплощение в конкретных составах уголовных правонарушений.

Как показало исследование, наибольшую активность вопросы исследования собственности как объекта соответствующей группы уголовных правонарушений имели место в период формирования так называемого законодательства «переходного периода», когда сама концепция отношения к категории «собственность» претерпела существенные изменения в плане равной защиты всех форм собственности, то есть когда произошел отказ от дифференциации степени уголовно-правовой защиты в отношении государственной собственности и собственности граждан, имевший место в УК Каз ССР 1959 года. Это обстоятельство нашло отражение и в новой практике криминализации составов соответствующих уголовных правонарушений. Изначально следует признать, что понятие «объект» в рамках преступлений против собственности обладает целым рядом специфических признаков, требующих постоянного воспроизводства его теоретических исследований. В данном случае, как минимум, следует учитывать также и тот факт, что отношения собственности являются фактически самым уязвимым объектом, если давать социально-правовую оценку с точки зрения распространенности соответствующих посягательств в общей массе ежегодно регистрируемых уголовных правонарушений. Причем, как указывают, исследователи, и повторность (рецидив) преступлений существенно преобладает именно в рамках посягательств на собственность [Идрисов Н. Т., 2018, с. 62].

В теории уголовного права имеется значительный объем исследований, связанных с уточнением понятия «собственность» как объекта уголовно наказуемых посягательств. Так, Н. В. Вишнякова в своем диссертационном исследовании обосновывает двухзвенную трактовку объекта преступления, при которой любой объект уголовно-правовой охраны следует оценивать в социальном и правовом смыслах. По мнению автора, объект соответствующей группы преступлений в первом смысле (социальном) следует оценивать как «единство формы и содержания, т.е. регулируемое объективным правом общественное отношение по поводу принадлежащего (присвоенного) лицу имущества, над которым собственник осуществляет экономическое господство в целях наиболее полного владения, пользования и распоряжения имуществом» [Вишнякова Н.В., 2003, с. 9]. При этом объектом в правовом смысле она определяет как требования соответствующих уголовно-правовых норм, подвергающихся нарушению. Кроме того, Н. В. Вишнякова полагает, что в контексте преступлений против собственности следует выделять «надродовой» объект, который составляет группу общественных отношений, образующих частно-гражданскую сферу.

Тот факт, что отношения собственности, охраняемые соответствующими статьями УК РК, непосредственно связаны со сферой гражданско-правовых отношений, предполагает и неизбежный динамизм понятия «объект уголовного правонарушения против собственности». Как указывал в своем диссертационном исследовании А.В. Хабаров, уголовно-правовая трактовка собственности в контексте соответствующих составов неизбежно будет казуистичной до тех пор, пока не будут преодолены определенные стереотипы (обусловленные большей частью консервативностью уголовного закона), препятствующие аутентичному использованию гражданско-правового понятия «собственность» [Хабаров А.В., 1999, с. 10]. Фактически наполнение понятия «собственность», равно как и определение ее правового режима в государстве, происходит через постоянную динамику его предметной составляющей (то есть оценку тех конкретных вещей, благ, интересов, в отношении которых в каждый отдельно взятый период времени может признаваться право собственности). Так, в частности совершенно справедливо указывает в своей докторской диссертации А.В. Шульга, что в уголовно-правовом поле постоянно требуется обновление подхода к понятию «собственность» по причине того, что развитие собственно материальной сферы жизни людей, обусловленное достижениями научно-технического прогресса, приводит к существенному расширению, к юридическому признанию новых видов имущества (в частности, со временем к предмету соответствующих посягательств практика стала относить электроэнергию и другие виды энергии, имущественные права, интеллектуальную собственность и др.). Учитывая тот факт, что информация является специфическим предметом, на который распространяется право собственности ее владельца, автор даже предлагает все составы так называемых «компьютерных» преступлений перенести в главу преступлений против собственности [Шульга А.В., 2008, с. 14]. Казахский исследователь Е.А. Мазов полагает, что традиционное понимание посягательств на собственность не в полной мере может быть применено к защите прав интеллектуальной собственности, по причине чего они должны быть оформлены самостоятельными составами [Мазов Е.А., 2009, с. 114].

В целом анализ научных исследований по вопросам определения понятия «собственность» в уголовно-правовом поле свидетельствует о том, что большинство авторов придерживаются расширительной позиции. В частности, помимо ранее приведенного мнения о полной правовой идентичности права

на информацию в сравнении с традиционными предметами посягательств против собственности, имеются и другие частные мнения. Так, отдельные исследователи полагают, что следует провести своеобразную ревизию норм составов уголовных правонарушений с точки зрения изъятия таких признаков, в которых имеется указание на причинение фактически ущерба собственности, а не другим объектам (например, уничтожение или повреждение надмогильных сооружений или кладбищенских зданий, уничтожение или повреждение транспортного средства и др.) [Шишкин Н.А., 2010, с. 10]. В данном случае аргументация основана на том, что соответствующие категории вещей следует относить к понятию «чужое имущество», а соответственно, посягательства имеют все признаки уголовного правонарушения против собственности. Подобные мнения, как мы полагаем, имеют казуистический характер и не учитывают системных вопросов установления уголовно-правовых запретов (в данном случае, формулирование составных составов уголовных правонарушений при приоритетности одного из двух и более объектов уголовно-правовой охраны).

Следует отметить, что в рамках основных форм собственности нередко выделяются также иные разновидности, преимущественно для того, чтобы произвести акцент на особенности режима соответствующей собственности. Так, например, учитывая специфическое наполнение понятия «интеллектуальная собственность» исследователями предлагается дать легальное определение данного понятия, равно как и структурно обособить в уголовном законе ряд составов, связанных с посягательством на интеллектуальную собственность [Филиппов П. А., 2003, с. 9].

Именно уголовные правонарушения против собственности (равно как и уголовные правонарушения против личности) стали своего рода основанием, «катализатором» формулировки мнений относительно того, что концепция объекта преступления как той или иной разновидности общественных отношений в последние годы претерпела изменения, и требуется переход к оценке соответствующего понятия через категории «благо» «индивидуальный интерес» и т.д. Вместе с тем, нам более импонирует позиция исследователей, которые предлагают не сопоставлять данные концепции, а использовать их в объединенном, консолидированном варианте [Верина Г.В., 2003, с. 111]. В науке также систематически актуализируется вопрос о сопоставимости степени репрессивности уголовного закона в отношении природных ресурсов, находящихся в хозяйственном ведении и в свободном (естественном состоянии). Как указывает Е. А. Мазуренко, «критерием для отнесения природных ресурсов к предмету преступлений против собственности следует считать момент передачи соответствующего природного ресурса в пользование любому субъекту. Именно с этого момента государство разрешает использование экономических (имущественных) свойств природных ресурсов, которые так или иначе обособляются» [Мазуренко Е. А., 2003, с. 11]. Вместе с тем, вопрос адекватной уголовно-правовой защиты государственной собственности в отношении земли, ее недр, воды, растительного и животного мира и иных природных ресурсов, находящихся в государственной собственности (ст. 6 Конституции РК)¹ до настоящего времени не решен благополучным образом.

Возвращаясь к основному вопросу исследования в рамках настоящей статьи, отметим, что стремление к терминологическому уточнению (своего рода отступлению от, казалось бы, устоявшихся, но несколько абстрактных категорий) в последние годы приводит к тому, что в науке уголовного права начинают высказываться мнения о необходимости отказаться от понятия «собственность» при определении объекта соответствующих посягательств. Так, в частности, предлагается в качестве оптимального варианта взять за основу «имущественные права и интересы» [Клепицкий И.А., 1997, с. 82]. Наиболее часто в науке встречаются предложения относительно того, чтобы соответствующий объект определять как «правоотношения, складывающиеся по поводу имущества» [Шаповалов Ю.Н., 2008, с. 25]. В целом, данные умозаключения не лишены основания с той точки зрения, что конкретно взятое уголовное правонарушение против собственности может и не быть связано с посягательством именно на отношения собственности. В частности, если тот или предмет был изъят у лица, который чисто физически имел его у себя, но не имел по отношению к нему никаких полномочий собственности (в частности, держал при себе найденный предмет или сам изначально присвоил его незаконным способом). В этом случае, действительно, посягательство фактически не будет иметь отношения к праву собственности, а складывается исключительно по поводу соответствующего имущества, что не исключает уголовной ответственности за содеянное. Однако насколько оправдана подобная детализация, если соответствующую

¹ Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 1996. – № 4. – Ст. 217.

щее деяние, тем не менее, обладает всеми признаками соответствующего уголовного правонарушения против собственности?

В целом вопросы уточнения несколько абстрактного понятия «собственность» в уголовно-правовом поле не новы и основаны на выделении двух аспектов – объективного и субъективного (фактического). Так, в частности, Л.Д. Гаухман указывает, что посягательства на собственность непосредственно причиняют вред именно фактическим отношениям собственности (то есть в каждом конкретном случае – это предметное правовое отношение собственника к принадлежащему ему имуществу), а сами правоотношения собственности в той форме, в которой они закреплены в государстве, подвергаются вредному воздействию опосредованно [Гаухман Л.Д., Максимов С.В., 2002, с. 18]. Вместе с тем, следует учитывать, что уголовный закон не только призван точно определять признаки тех или иных составов уголовных правонарушений, но и содержать в концентрированном виде отражение значимых социальных институтов, без функционирования которых невозможно нормальное существование общества. В этом смысле прав А.Г. Безверхов, что значение собственности в экономическом и правовом значении неизбежно останется неизменным, в силу чего собственность в обязательном порядке является объектом правовой охраны [Безверхов А.Г., 2002, с. 37]. Полагаем, что смысл уголовно-правового использования понятия «собственность» заключается в том, чтобы отразить своего рода «социальный абсолютизм», заключающийся в самой трактовке права собственности конкретного лица. В этом смысле оно максимально приближено и к гражданско-правовой трактовке. В частности, как указывает К.П. Победоносцев, «в нем содержится господство над имуществом, имеющим значение вещи (т.е. имеющим внешнее, вне лица сущее бытие, объективное значение), и притом господство непосредственное, так что хозяин простирает все действие своего права непосредственно своим лицом на самую вещь, без отношения к какому-либо другому лицу, и не через другое лицо, а сам собою» [Победоносцев К.П., 2002, с. 325]. В данном случае весьма значимо то обстоятельство, что понятие «собственность» не является «продуктом» уголовно-правовой сферы. Напротив, следует признать своего рода бланкетный характер данного родового объекта, точное определение которого без использования ключевых понятий других отраслей права (в данном случае – гражданско-правовой отрасли) методологически недопустимо. Вместе с тем, в процитированном определении имеется явный акцент на «вещном» характере права собственности, а именно это обстоятельство и вызывает в современной уголовно-правовой науке теоретическую дискуссию (в частности, в контексте ранее упомянутой интеллектуальной собственности).

Следует также отметить, что абстрактное определение понятия «объект» является типичным именно для отечественной казахстанской науки (и других стран, имеющих общую доктринально-правовую и законодательную историю). Для большинства зарубежных правовых систем характерно за основу (критерий) определения преступности и наказуемости деяния принимать тот или иной конкретный вред, выражающийся в утрате соответствующего блага (ценности) или причинении ему того или иного ущерба [Крылова Н. Е., Серебренникова А. В., 1997, с. 64]. В настоящее время аналогичная концепция начинает все больше восприниматься и конкурировать с традиционной концепцией объекта как определенного общественного отношения. В частности, в контексте исследуемых посягательств предлагается вести речь не о понятии «собственность», а оперировать понятием «право собственности», поскольку объектом посягательства являются именно правовые предписания, оформляющие соответствующие полномочия собственника [Желудков М.А., 2011, с. 49]. Однако в данном случае речь идет даже не столько о споре в трактовке понятия «объект посягательства», сколько о ревизии собственно самой традиции установления уголовно-правового запрета, то есть фактически о непреходящем споре по поводу приоритетности признаков общественной опасности и противоправности уголовно-наказуемого деяния. В данном случае следует признать, что упомянутая концепция (которая фактически является частным случаем отражения так называемого «нормативизма») может существовать исключительно при снижении значения признака общественной опасности в определении понятия уголовно-наказуемого деяния. При этом необходимо отметить, что ключевые, смыслообразующие категории казахстанского уголовного закона к настоящему времени не дают оснований для подобных кардинальных изменений. Так, при определении понятия преступления используется признак «общественно опасное деяние» (т. 10 УК; РК) и даже при конструировании легальных дефиниций умысла используется конструкция «если лицо осознавало общественную опасность своих действий (бездействия)»². При этом

² Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V // Ведомости Парламента РК. – 2014. – № 13-II. – Ст. 83.

следует, конечно, учитывать, что конкретное лицо при совершении того или иного посягательства против собственности не должно (и, скорее всего, не всегда может в силу уровня своей общей и правовой культуры) осознавать всю социальную составляющую своего поведения. Иными словами, при осуществлении кражи чужого имущества нет необходимости вести речь об осознании виновным лицом всей системы общественных отношений, в которых собственность как универсальная социальная категория выполняет значительную функциональную, системообразующую функцию. Достаточно установления того факта, что на уровне осознания воспринимается простая система социальных запретов, сложившаяся именно на основе более фундаментального осмысления понятия «собственность»: чужое имущество является неприкосновенным.

По нашему мнению, использование понятия «право собственности» при определении соответствующего родового объекта еще больше усилит указанный нами ранее бланкетный характер понятия «собственность», поскольку потребует полной корреляции с его трактовкой в гражданском законодательстве, при котором не каждое посягательство будет причинять ущерб именно праву собственности конкретного лица. Полагаем, что именно ошибочное использование категории «право собственности» вместо понятия «собственность» и приводит к соответствующим критическим позициям. Так, в частности, именно утрированные попытки сопоставления уголовно-правовой и гражданско-правовой сфер регулирования приводят исследователей к мнению о необходимости изменения названия соответствующей главы на «Преступления против собственности и оборота объектов гражданских прав», что аргументируется как необходимость унифицированного подхода к охране прав на телесные и бестелесные объекты [Хиллота В.В., 2017, с. 80]. Как указывал в своем диссертационном исследовании И.А. Клепицкий, определение объекта соответствующих посягательств через категорию «собственность» должно уйти в прошлое, так как она не позволяет должным образом защитить имущественные права и интересы граждан, складывающиеся по отношению к бестелесным вещам, что приводит к слабой защищенности соответствующих нормы посредством уголовно-правовых норм [Клепицкий И.А., 1995, с. 8].

Подводя итог исследованным теоретическим вопросам, считаем возможным сформулировать следующие выводы. Во-первых, мнения о несостоятельности понятия «собственность» при определении родового объекта ввиду его абстрактности выглядят неубедительными (в данном случае следовало бы провести ревизию и в отношении ряда других родовых объектов, в частности, личности). Во-вторых, «собственность», а не «право собственности» в большей степени отражает социальное назначение объекта уголовно-правовой охраны, поскольку позволяет констатировать абсолютное значение соответствующего уголовно-правового запрета. В-третьих, нет необходимости в установлении полной корреляции предписаний уголовного закона и категорий гражданского права (достаточно, чтобы отсутствовали концептуальные противоречия). Иными словами, уголовно-правовая сфера должна сохранять ту степень автономности (в том числе, и в терминологическом плане), которая необходима для решения ее задач. В-четвертых, процесс «дематериализации» (то есть отказ от акцента на телесных вещах при трактовке посягательств против собственности) должен происходить эволюционным путем. В настоящее время преждевременно допускать чрезмерное «размывание» границ традиционных составов уголовных правонарушений против собственности, более правильным будет конструирование самостоятельных составов в отношении тех предметов посягательства, которые имеют специфические отличительные параметры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Безверхов А.Г. Собственность и имущественные отношения в уголовном праве // Законодательство. – 2002. – № 12. – С. 50-56.
2. Верина Г. В. Дифференциация уголовной ответственности за преступления против собственности: проблемы теории и практики: дис... докт. юрид. наук. – Саратов, 2003. 510 с.
3. Вишнякова Н. В. Объект и предмет преступлений против собственности: автореф. дис...канд. юрид. наук. – Омск, 2003. 27 с.
4. Гаухман Л.Д., Максимов С. В. Ответственность за преступления против собственности. – М., 2002. 310 с.
5. Желудков М.А. Новый взгляд на концепцию объекта защиты от корыстных преступлений против собственности // Вестник Воронежского института МВД России. – 2011. – № 1. – С. 47-51.
6. Идрисов Н. Т. (2018) О противодействии рецидивной преступности (на основе практики Следственного комитета Российской Федерации) // Юридический вестник Самарского университета. – 2018. – Т. 4. – № 2. – С. 60-64.

7. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). – Алматы, 2003. 220 с.
8. Клепицкий И.А. Объект и система имущественных преступлений в связи с реформой уголовного законодательства России: автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 1995. 28 с.
9. Клепицкий И.А. Собственность и имущество в уголовном праве // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 74-83.
10. Крылова Н. Е., Серебренникова А. В. Уголовное право современных зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии). – М., 1997. 192 с.
11. Мазов Е.А. Объект уголовно-наказуемого нарушения прав интеллектуальной собственности // Вестник Каз НУ. Серия юридическая – 2009. – № 3 (51). С. 112-116.
12. Мазуренко Е. А. Объект и предмет уголовно-правовой охраны преступлений против собственности: Современные проблемы квалификации: автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 2003. 25 с.
13. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Первая часть: Вотчинные права. – М., 2002. 800 с.
14. Филиппов П. А. Уголовно-правовая защита права интеллектуальной собственности: автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 2003. 31 с.
15. Хабаров А. В. Преступления против собственности: влияние гражданско-правового регулирования: автореф. дис... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 1999. 25 с.
16. Хилjuta В.В. Уголовно-правовая защита отношений собственности в эпоху информационного общества // Юридический вестник Самарского университета. – 2017. – Т. 3. – № 3. – С. 77-85.
17. Шаповалов Ю.Н. К вопросу об объекте и предмете хищения // Российский следователь. – 2008. – № 20. – С. 24-26.
18. Шишкин Н. А. Собственность как объект уголовно-правовой охраны от преступных посягательств, связанных с уничтожением или повреждением чужого имущества: автореф. дис... канд. юрид. наук. – Воронеж, 2010. 26 с.
19. Шульга А. В. Объект и предмет преступлений против собственности в условиях рыночных отношений и информационного общества: автореф. дис... докт. юрид. наук. – Волгоград, 2008. 61 с.

Жусупов А.Д.

доктор юридических наук, профессор,
Нур-Султан, Казахстан

Карыбаев С.К.

докторант PhD
АО «Университет КАЗГЮУ им. М.С. Нарикбаева»,
Нур-Султан, Казахстан

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ КАК СОСТАВНОЙ ЧАСТИ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ЕВРАЗИЙСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОЮЗЕ

***Түйін.** Мақалада авторлар аймақтық интеграциялық үдерісте багалы қағаздар нарығын құқықтық реттеуді дамыту мәселелерін қарастырады. Мемлекеттің қаржы-кредит жүйесінің бір бөлігі болып табылатын багалы қағаздар нарығының құқықтық мәні реттеу кезінде базалық және кешенді тәсілді талап етеді. Осы ерекшелікті анықтау серпінді дамуға қол жеткізуге және одақтастық уағдаластықтарды іске асырудың теріс жақтарын болдырмауға мүмкіндік береді.*

***Резюме.** В статье авторами рассматриваются вопросы развития правового регулирования рынка ценных бумаг в региональном интеграционном процессе. Правовая сущность рынка ценных бумаг являющееся частью финансово-кредитной системы государства требует базового и комплексного подхода при регулировании. Выявление данной особенности позволит достичь динамичного развития и предотвратит негативные стороны реализации союзнических договоренностей.*

***Summary.** In the article authors discusses the development of legal regulation of the securities market in the regional integration process. The legal nature of the securities market, which is part of the financial and credit system of the state, requires a basic and integrated approach to regulation. Identification of this feature will allow to achieve dynamic development and prevent the negative aspects of the implementation of allied agreements.*

Для более динамичного роста экономики Казахстан вступил в Евразийский экономический союз (далее – ЕАЭС), где между государствами – членами достигнут консенсус о формировании единого экономического пространства.

Рынок ценных бумаг представляющий из себя часть финансово-кредитной системы имеет особую значимость, где концентрируется немалая часть финансовых средств, а его развитие положительно сказывается на корпоративном секторе. В связи со сказанным следует подчеркнуть, что государства – члены ЕАЭС осуществляют гармонизацию своего законодательства в сфере финансового рынка. Государства-члены после завершения гармонизации законодательства в сфере финансовых рынков примут решение о полномочиях и функциях наднационального органа по регулированию финансового рынка и создадут его с месторасположением в городе Алматы в 2025 году [1].

Стоит отметить, что государства-члены осуществляют действия приведения законодательств для аналогичного регулирования нормативными правовыми актами. Дальнейшее рассмотрение требует анализа действующего законодательства с уяснением смысла, который заложен в понятии рынка ценных бумаг. Важность данного рынка выражается в самом понятии рынка ценных бумаг как в доктринальном изложении, так и в законодательном. Стоит отметить, что Законом РК «О рынке ценных бумаг» от 2 июля 2003 года выделяются несколько видов рынков ценных бумаг, которыми являются:

– организованный рынок ценных бумаг – сфера обращения эмиссионных ценных бумаг и иных финансовых инструментов, сделки с которыми осуществляются в соответствии с внутренними документами фондовой биржи;

– неорганизованный рынок ценных бумаг – сфера обращения ценных бумаг и иных финансовых инструментов, в которой сделки с ценными бумагами и иными финансовыми инструментами, в том числе иностранными валютами и производными финансовыми инструментами, осуществляются без соблюдения требований, установленных внутренними документами фондовой биржи;

– первичный рынок ценных бумаг – размещение объявленных эмиссионных ценных бумаг эмитентом (андеррайтером или эмиссионным консорциумом), за исключением дальнейшего размещения эмитентом ранее выкупленных им эмиссионных ценных бумаг на вторичном рынке ценных бумаг;

– вторичный рынок ценных бумаг – правоотношения, складывающиеся между субъектами рынка ценных бумаг в процессе обращения размещенных ценных бумаг [2].

Исходя из законодательного понимания рынка ценных бумаг прослеживается мысль, что законодатель отмечает особенность каждого рынка и уделяет свойственный тому или иному рынку внимание, проявляющийся в контроле и регулировании. Задается вопрос, почему государство уделяет огромное внимание рынку ценных бумаг? Основным объектом рынка ценных бумаг выступает ценная бумага. В соответствии с Гражданским кодексом Республики Казахстан: ценная бумага – совокупность определенных записей и других обозначений, удостоверяющих имущественные права [3]. Выражаясь иначе это документ удостоверяющий наличие объектов имеющих ценность за определенным субъектом выраженной в записях как в документарном так и в бездокументарном виде. Исходя из этой мысли проясняется, что ценная бумага является носителем капитала, повышая тем самым риск вложений. Государство как организующее звено на законодательном уровне пытается снизить данный риск, ибо оно само заинтересовано в дальнейшем развитии финансовых отношений, опосредованных процессами распределения и перераспределения, что позволит сохранять перманентный характер движения капитала.

Отдельное рассмотрение законодательств о рынках ценных бумаг государств участников ЕАЭС имеет особо важное значение. Следует отметить, что первоначально был учреждено Евразийское экономическое сообщество (далее – ЕврАзЭС). В 2000 году был подписан договор об учреждении ЕврАзЭС, цели и задачи которого также заключались в продвижении формирования единого экономического пространства и процессов интеграции по многим аспектам. 10 октября 2014 года главами государств были подписаны документы о ликвидации ЕврАзЭС, так как с 1 января 2015 года начинал свое функционирование ЕАЭС, который был создан также договором от 29 мая 2014 года. Помимо законодательства Республики Казахстан отдельного рассмотрения требуют законодательные акты государств участников ЕАЭС, куда входят: Кыргызская Республика, Республика Беларусь, Российская Федерация и Республика Армения.

Например, в Законе Республики Армения от 11 октября 2007 года «О рынке ценных бумаг» не содержится понятия рынка ценных бумаг, будь то первичный или вторичный. Аналогичное положение дел и в России. В Федеральном законе России от 22 апреля 1996 года «О рынке ценных бумаг» также не имеется понятия рынка ценных бумаг в любой из его классификации.

Иначе дело обстоит в Законе Кыргызской Республики от 24 июля 2009 года «О рынке ценных бумаг», где содержатся понятия первичного и вторичного рынка ценных бумаг:

– первичный рынок ценных бумаг – отношения, складывающиеся в процессе отчуждения ценных бумаг эмитентом первым владельцем путем заключения гражданско-правовых сделок;

– вторичный рынок ценных бумаг – отношения, складывающиеся в процессе обращения ранее выпущенных ценных бумаг между субъектами рынка ценных бумаг, за исключением отношений на первичном рынке ценных бумаг [4].

Стоит отдать должное законодательству Республики Кыргызстан, которое столь просто и доходчиво дает объяснение, что непременно увеличивает потенциально больше шансов для привлечения инвестиции со стороны физических лиц.

Несомненно, особое место занимает недавно принятый Закон Республики Беларусь от 5 января 2015 года «О рынке ценных бумаг», где присутствуют следующие понятия:

– неорганизованный рынок – совокупность отношений, связанных с совершением сделок с ценными бумагами вне торговой системы организатора торговли ценными бумагами, в том числе фондовой биржи

– организованный рынок – совокупность отношений, связанных с совершением сделок с ценными бумагами в торговой системе организатора торговли ценными бумагами, в том числе фондовой биржи

– рынок ценных бумаг – система отношений между юридическими и (или) физическими лицами, а также иными субъектами гражданского права в ходе эмиссии (выдачи), обращения и погашения ценных бумаг, осуществления профессиональной и биржевой деятельности по ценным бумагам [5].

Интересен тот факт, что в Законе Республики Беларусь «О рынке ценных бумаг» содержится понятие самого рынка ценных бумаг чего в законах о рынке ценных бумаг других государств-членов

ЕАЭС нет. Хотя стоит отметить, что в понятии присутствует словосочетание «гражданского права» и в дальнейшем указывается деятельность в виде профессиональной и биржевой. Правовое регулирование рынка ценных бумаг представляет из себя комплекс правоотношений разных отраслей, которые только в совокупности регулируют данный рынок.

Одна из целей, преследуемых государством на различных рынках ценных бумаг это значимость процесса обращения. В зависимости от числа стадий обращения товара, которое ограничено и чем меньше, тем лучше, ценные бумаги существуют только в процессе обращения и ничем не ограничено. Процесс обращения ценной бумаги является тем самым жизненным фактором, без которого она существовать не может, а если ценная бумага прекратит свое обращение это означает для нее смерть. Показателем качества ценной бумаги является скорость ее обращения.

В доктринальном понимании рынка ценных бумаг также сохраняется разнохарактерность. Следует особо выделить мнение В.Д. Мельникова, который понимал «рынок ценных бумаг как часть финансового рынка, на котором продаются и покупаются разные виды ценных бумаг, выпущенных (эмитированных) хозяйствующими субъектами и государством» [6, с. 500]. Понятие данное В.Д. Мельниковым выражает общую картину, которая происходит на рынке ценных бумаг и относит его к финансовому рынку. Что же понимать под финансовым рынком? Финансовый рынок представляет собой экономические отношения, связанные с движением капитала в разных формах и ценных бумагах [6, с. 496]. Часто понятие финансовый рынок трактуют весьма расширительно, включая в него денежный, кредитный, валютный рынки и рынок капиталов. Рынок ценных бумаг конкурирует со всеми рынками.

Денежный рынок представляет собой совокупность платежных средств. Кредитный рынок – это рынок на котором осуществляются кредитные операции специальными субъектами. Рынок капиталов как таковой представляет из себя движение накоплений субъектов общественного производства. Из всего перечисленного предстает картина, которая показывает, что рынок ценных бумаг находится между этими рынками в тоже время переплетаясь и конкурируя с ними.

По мнению О.Б. Ларионовой, Н.И. Шанченко: «рынок ценных бумаг определяется как совокупность экономических отношений участников рынка по выпуску и обращению ценных бумаг» [7, с. 4]. В тоже время, когда речь идет о ценных бумагах то нужно отметить два вида капитала. С экономической позиции ценная бумага, которая обращается на рынке ценных бумаг является представителем капитала, а с другой стороны является самим капиталом. В первом случае ценная бумага является представителем реального капитала, а как сам капитал она является носителем капитала. История развития ценной бумаги демонстрирует, что в первоначальном виде она была представителем стоимости, платежным средством и как своя первая историческая форма называлась вексель. В соответствии с законодательством Казахстана: «вексель – платежный документ строго установленной формы, содержащий одностороннее безусловное денежное обязательство» [8]. Также вексель является одним из платежных инструментов как это указано в Законе Республики Казахстан от 26 июля 2016 года «О платежах и платежных системах». Стоит отметить, что в современных условиях ценная бумага может быть представителем денег или товара. Ценная бумага представляет не просто капитал, а функционирующий капитал. Исходя, из этого мы должны понимать, что ценная бумага должна также приносить новые деньги, то есть дивиденды, вознаграждения. Эта функция не осуществима без деятельности юридического лица и обращения, которое обеспечивается на рынке ценных бумаг.

Диалектическое развитие капитала, объясняется тем, что в начале действительный капитал создает свою видимость в виде ценных бумаг, в дальнейшем ценная бумага воспроизводит новый капитал, который не является действительным, а становится фиктивным. В совокупности оба эти капитала образуют общественный капитал, функционирующий в экономике современности.

Правовая сущность отношений рынка ценных бумаг заключается в том, что отношения финансово-экономического характера, складывающиеся приобретают юридическую форму, так как имеют свою особую важность. Важность этих отношений выражается в отражении и фиксации тех экономических отношений, которые возникают в процессе производства, обращения и использования в обществе капитала содержащийся в ценной бумаге.

Другой стороной правовой сущности заключается в синонимичном понятии рынка ценных бумаг как фондовый рынок. Как уже было выше отмечено ценная бумага – это представитель капитала, который преобразуется в фонд. Важность фонда еще в свое время отметил А.И. Худяков, по мнению которого: «в экономическом смысле каждый фонд опосредован финансово-экономическим институтом,

представляющим собой совокупность отношений по формированию, распределению и организации использования денежного фонда. Финансовая система представляет собой совокупность определенных финансово-экономических институтов» [9, с.31]. При этом он отмечал важность денежного фонда, но учитывая, что универсальным средством платежа, который также может иметь эквивалент, переходить из одной формы в другую являются деньги можно с уверенностью говорить денежный фонд. Из этого вытекает, что правовое регулирование является обязательным для рынка ценных бумаг как составляющей финансовую систему, так как может нести угрозу экономического характера.

При понятии фондовый рынок особо следует остановиться на термине рынок. Обычно при ассоциации слова рынок появляются продавцы, покупатели и товар, что является не удивительным. Такое же положение дел и на фондовом рынке или как иначе рынок ценных бумаг, только здесь он имеет специфический характер. Товаром на данном рынке выступают ценные бумаги. Этот рынок помогает перераспределять средства из одной отрасли экономики в другую. Существуют отличия одного рынка от другого, которые выражаются в объекте, объеме, значимости процесса обращения, способе образования, субординации рынка в сравнении.

Способ образования товарного рынка от рынка ценных бумаг отличается тем, что товар должен быть добыт или произведен. При современных условиях развития человечества бездокументарная форма ценных бумаг является преобладающей. В последней стадии сравнения обязательного упоминания требует, что рынок материальных товаров первичен, нежели рынок ценных бумаг.

Учитывая вышесказанной государства-члены ЕАЭС предусмотрели создание Евразийской экономической комиссия (далее – ЕЭК), которое является постоянно действующим регулирующим органом Союза, где одной из сфер осуществления своей деятельности выступают финансовые рынки (банковская сфера, сфера страхования, валютный рынок, рынок ценных бумаг) [1]. Так согласно Решению №70 от 08 августа 2019 года Высшего Евразийского экономического совета об одобрении «О концепции формирования общего финансового рынка Евразийского экономического союза», предусмотрено создание общего биржевого пространства и ряд других комплексных мер [11].

Таким образом указанные меры выступают двигателем ускоренного развития, которые позволят конкурировать первоначально региональном, а в дальнейшем на глобальном уровне. Особо следует подчеркнуть, что государства-члены ЕАЭС также являются членами иных интеграционных объединений таких как Шанхайская организация сотрудничества, БРИКС и открывает новые возможности экономического развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан от 14 октября 2014 года № 240-V ЗРК «О ратификации Договора о Евразийском экономическом союзе» (с изменениями и дополнениями от 08.02.2019) [Электрон. ресурс] – URL:
2. Закон Республики Казахстан от 2 июля 2003 года № 461 «О рынке ценных бумаг» (с изменениями и дополнениями от 02.01.2020) [Электрон. ресурс] – URL
3. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 г. (с изменениями и дополнениями от 10.01.2020) [Электрон. ресурс] – URL: [http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_\(дата_обращения: 17.01.2020\)](http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_(дата_обращения: 17.01.2020))
4. Закон Кыргызской Республики от 24 июля 2009 года № 251 «О рынке ценных бумаг» (в редакции Закона КР от 5 августа 2013 года №188) [Электрон. ресурс] – URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ruru/202677/40?cl=ru-ru>
5. Закон Республики Беларусь от 5 января 2015 г. № 231-3 «О рынке ценных бумаг» (с изменениями и дополнениями от 23 июля 2018 г.) [Электрон. ресурс] – URL:
6. Мельников В.Д. Основы финансов: Учебник. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2005. – 560 с.
7. Ларионова, О. Б. Рынок ценных бумаг. Основные инструменты: учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности Прикладная информатика (в экономике) / О. Б. Ларионова, Н. И. Шанченко. – Ульяновск: УлГТУ, 2008. – 87 с.
8. Закон Республики Казахстан от 28 апреля 1997 г. N 97-1 «О вексельном обращении в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями от 01.07.2019) [Электрон. ресурс] – URL:
9. Худяков А.И. Финансовое право Республики Казахстан. Общая часть. – Алматы, ТОО «Баспа», – 2011, 272 с.
10. Жусупов А.Д. Монография Организационно правовые аспекты функционирования финансовой системы РК, Акмолинская ЦНТИ, 2007г 29п/л.
11. Правовой портал Евразийского экономического союза [Электрон. ресурс] – URL:

Искаков И.М.

заң ғылымдарының магистрі, докторант
ҚР ИМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІНСӨЗ ЕТСЕК

Аңдатпа. Автор мақаласында көші-қон процестерінің еліміздің экономикалық, әлеуметтік-саяси саласында кері ықпал жасайтын кемшін тұстарды сөз етіп қана қоймай, сондай-ақ мұның халық арасындағы әлеуметтік шиеленістер тудыратын, көші-қон полициясында сыбайлас жемқорлықтың туындауына түрткі болатын, сауда, базар, көшелерде қылмыстық, құқық бұзушылықтарға әкеп соқтыратын жайттарды да ғылыми сарапқа салады. Сондай-ақ шағын еңбекте мигранттардың жұмысқа орналасуымен байланысты шет елдердің еңбек заңнамасының кейбір жекелеген аспектілеріне де тоқталып өтеді. Автор көші-қон процесін басқару жүйесін жетілдіру бойынша шаралар қолдану, көші-қон бақылауын күшейту және мигранттардың тоқтаусыз келуіне нақты дәлелдермен шектеу қою жөнінде нақты ұсыныстар ұсынады. Сонымен бірге көші-қон заңнамасын іске асырудың әкімшілік-құқықтық механизмін жетілдіру бойынша өз пайымын алға тартады.

Тірек сөздер: көші-қон қызметі, мигранттар, құқық қорғау органдары, процесс, экономика, әлеуметтік ахуал, басқару жүйесі, жетілдіру, т.б.

Аннотация. Автор в статье затрагивает некоторые недостатки миграционных процессов в экономической, социально-политической сфере страны, которые вызывают социальную напряженность среди населения, способствует коррупции в миграционной полиции, торговле людьми, на рынках, криминала на улицах. В статье также рассматриваются некоторые аспекты иностранного трудового законодательства, связанные с занятостью трудящихся-мигрантов на небольших работах. Автор предлагает конкретные предложения о том, как принять меры для улучшения системы управления миграционными процессами, усиления иммиграционного контроля и ограничения количества пребывания прибывающих мигрантов с конкретными доказательствами. В том числе совершенствования административно-правового механизма в реализации миграционного законодательства.

Ключевые слова: миграционная служба, мигранты, правоохранительные органы, процесс, экономика, социальный климат, система управления, совершенствование, и т.д.

The author draws attention to the negative effects of migratory processes in the economic, social and political spheres, on the basis of social responsibility, on the role of citizenship, in the role of human rights. In the same way, the narcotic aspect of the intracranial food-producing environment is linked, linked to the behavioral nature of migrant-migrant workers in different countries. The author proposes the specific prediction of the volume, how to print the number of points for the control system of migration processes, the improvement of immigration control and the redundancy of the reception of migrant recipients with the added information. In the large section of the administration of the administrative mechanism in the implementation of migration migration.

Key Words: migration services, migrants, right-of-way organizations, process, economics, social climate, system control, supervision, etc.

Қазіргі кездегі қоғамдық-саяси проблемалардың ішіндегі біз үшін ең маңыздысы – көші-қон мәселесі. Көшіп-қону қоғамның дамуына өте үлкен ықпал ететін құбылыс. Бүгінгі таңдағы көшіп-қону процесі мемлекеттердің, тіпті дүниежүзілік өркениеттің жетіле түсуінің бір көзі ретінде танылып отыр. Еліміз егемендік алғаннан бастап, Біріккен Ұлттар Ұйымына және көптеген халықаралық ұйымдарға мүше болуына байланысты өзінің ішкі-сыртқы саясатында, қорғанысы мен қауіпсіздігін және экономикалық проблемалармен бетпе-бет кездесті. Кез-келген тәуелсіз мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатында айрықша назар аударып отыратын мәселелері болатыны – заңдылық. Республикамыз үшін соның ең бастысы көші-қон мәселесі болып табылады.

Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының мақсаты – еліміздің ұлттық бірегейлігі мен қауіпсіздігін сақтау және дамыту шеңберінде заңсыз көші-қонды азайту әрі заңдық тұрғыда көші-қонды қалыптастыру жолын оңтайландыру, көші-қон процестерінің келеңсіз салдарын болдырмауға ұмтылу екені белгілі. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі № 602 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017 – 2021 жылдарға арналған тұжырымдамасы» сегіз бағытты айқындап берген болатын. Оларды санамалап өтсек:

– Қазақстан Республикасының халықтың көші-қоны және жұмыспен қамту саласындағы заңнамасын жетілдіру;

- шетелдік жұмыс күшін іріктеудің және пайдаланудың сараланған тетіктерін әзірлеу;
- ішкі көші-қонның дамуына ықпал ету және халықтың ұтқырлығын қолдау;
- этникалық көші-қонды басқару жүйесін жетілдіру;
- заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл;
- сыртқы және ішкі көші-қонға мониторинг жүргізу және есепке алу;
- халықаралық өзара іс-қимыл;
- көші-қон процесстерін мемлекеттік басқаруды ақпараттық сүйемелдеу.

Әйтсе де бұл бағыттарда көші-қонның елдің экономикасына әсер-ықпалының арнайы тетіктері сөз етілмейтіні өкінішті. Біз бұл мақаламызда осы бір кемшін қалып жатқан тұсты бүтіндеуге ұмтылды.

Экономикалық тұрғыдан алып қарағанда, көшіп-қону дегеніміз – мемлекеттер, аудандар, елді мекендер арасында адамдардың қоныс аударуын көрсететін әлеуметтік-экономикалық, демографиялық процесс.

Қазақстанда халықтың ішкі-сыртқы көшіп-қону мәселелерін шешу елдің ішкі экономикалық ресурстарын қолдану негізінде экономикалық, ұйымдастырушылық және әкімшілік әдістерін дұрыс үйлестіру жолымен ғана баянды болуы мүмкін.

Көші-қон процестері қазіргі уақытта қоғамдық-саяси жағдайға айтарлықтай әсер ететін фактор екенін жасырмауымыз керек. Сондықтан бұл жағдай көші-қон саласында мемлекеттік реттеу қажеттілігін керек етеді.

Көші-қон процестері арқылы ұйысып отырған отбасыларының белсенді мүшелерінің белгілі бір уақытқа өзінің отбасынан, қалаберді отанынан ірге ажырататыны көкірігінде көзі бар барша зиялы қауымды толғандырмай қоймайтыны анық. Қазақстандық еңбек нарығына шетелдік жұмыс күшінің тоқтаусыз ағылып келіп жататыны еліміздің көп аймақтарында еңбек ресурстарының шектен тыс арта түсуіне алып келді. Сонымен бірге, аталмыш мәселенің заңсыз көші-қон ғана емес, сонымен бірге ұйымдасқан қылмыстың да көршілес өзге мемлекеттерден елімізге енуі бүгінгі күндегі оның өзектілігін мейлінше өткірлей түсуде. Мұның бәрінің де еліміз үшін экономикалық, әскери-стратегиялық және саяси салдары болуы әбден ықтимал жайт. Қазіргі күнгі миграциялық үдерістер мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына ғана емес, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікке де нақты қауіп төндіріп отыр.

Көші-қон, сайып келгенде, әлеуметтік-экономикалық және басқа үдерістерден туындайтындықтан, экономикалық кеңістіктің дамуына, саяси, әлеуметтік, рухани және идеологиялық үдерістердің сипатына, қылмыстық ахуалға белгілі бір дәрежеде әсер етіп, өз алдына жеке-дара шешілуін күткен мәнге ие бола бастағанын атап өткеніміз жөн.

Заңсыз көші-қон елімізде тиімді өркениетті еңбек нарығын құруға кедергі келтіре отырып, бюджеттің шығынын да көбейтетіні рас. Заңсыз көші-қонның айқын салдарының бірі ретінде – қабылдаушы елдің бұрыннан бері тарихи және мәдени қалыптасқан жағдайын өзгертіп, көші-қон ортасының криминализациялануын, әлеуметтік шиеленістің өсуін және этникалық фобияның (қорқыныш тудыратын қалып) дамуын баса көрсетіп айтар едік. Сондықтан да көші-қон процестеріне бақылауды күшейту және жаңадан келетін мигранттардың ағынын шектеу мақсатында белгілі бір қадамдар жасау үшін бұл кеңістіктегі орын алған кейбір құбылыстарды ғылыми тезге салуымыз қажет деп білеміз.

Қазақстанның көші-қон саясатына елеулі өзгерістер енгізудің қажеттілігінің басты себебі мынаған саяды: белгілі бір өңірлерде еңбек нарығындағы жұмыс орындарының шамадан тыс көп болып, ол үшін арзан жұмыс күші керектігінен мигранттардың келуіне көп жағдайда көз жұма қаралатыны, ал ол әлеуметтік шиеленісті тудырып, мигранттарға қарсы пікірлердің қалыптасуына түрткі болып, мұның өзі кей кездерде белгілі бір топтардың экстремистік әрекеттеріне алып келетіні тағы да аян.

Қаржы табуы үшін мигранттардың ел ішіне көптеп келуі нақты мигранттардың санына сәйкес мөлшерде салық төлеуді тиісті жан-жақты бақылау мүмкіндігінің жоқтығын тудырады. Бұл сонымен қатар экономикалық дамудың басқа жағымсыз салдарын дер кезінде алдын-алу шараларын қабылдауға мүмкіндік бермейді. Мұндайда билікті жүзеге асыратын органдары үшін бақылау тетіктері өте-мөте керек-ақ. Аталған фактілер экономикалық жүйенің тұрақсыздануына алып келіп, экономикалық қауіпсіздікке қосымша қауіп төндіреді. Мұның өзі көші-қон процесінің алуан түрлі болатынын, оның жүйесі өте күрделі екендігін, ол бойынша біржақты, толыққанды ойластырылмаған шешімдер қабылдауға әсте асықпау керектігін айқындайды.

Мемлекеттік органдар жүйесінің барлық әрекеті көші-қон процесін бақылаумен ғана шектеліп, оны басқару амалдарына келгенде кемшін түсіп жататыны байқалады. Қазіргі алмағайып күрделі

жағдайда ең алдымен көші-қон процесін басқара білу керек. Қазіргі уақытта мемлекеттің негізгі міндеті – тұрақты мигранттардың болуын заңнамалық аяда қамтамасыз ету.

Осыған байланысты заңшығарушы көші-қон процестерін басқаруды оңтайландырғаны жөн. Біздің пайымымызша бұл экономиканы тұрақсыздандыратын, экономикалық қауіпсіздікке қауіп төндіретін белгілі бір процестерді тудыратын салдарлардың алдын алуы тиіс.

Осыған орай бүгінгі күні Қазақстанның көші-қон процестерінде ғылыми негізделген экономикалық қауіпсіздігін мемлекеттік реттеуді басқару методологиясын әзірлеу мәселесі өте өзекті болып табылады дегіміз келеді.

Көші-қон процестерін басқарудың теориялық және методологиялық талдауы және олардың экономикалық қауіпсіздікке әсері Қазақстан халқының құрамына айтарлықтай әсер ететін саяси және экономикалық жүйелердегі өзгерістермен етене тікелей байланысып жатыр.

Қазіргі жағдайда көші-қон процесі мемлекет тарапынан басқарылуы қажет деп білеміз. Бұл экономикалық және әлеуметтік-демографиялық зардаптардың негізгі факторларын анықтаудан көрініп отыр. Осыдан келіп көші-қон проблемаларын экономиканы тұрақсыздандыратын және елдің экономикалық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін факторлар мен себептер ретінде танимыз. Қазіргі жағдайда Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін басқарылатын жүйені ұйымдастырудың теориялық және методологиялық талдау туралы мәселе өзекті дейтініміздің осы жайттардан туындайды.

Ғылыми зерттеуіміз үшін маңызды саналатын экономикалық қауіпсіздік жүйесіндегі әлеуметтік қатынастардың жекелеген аспектілерін ашудағы ғылыми-теориялық ұстанымдардың алуан түрлілігі көші-қон процестерінің экономикалық қауіпсіздікке (көші-қонның нақты қалып-жағдайы мен құрылымы; басқару қызметін ұйымдастырумен байланысып жатқан өзекті мәселелер) әсерінің теориялық және методологиялық проблемалары әлі күнге белгілі бір қалыпқа түспей жатқандығын айғақтайды. Бұның астарында көші-қон процестерін басқару жөніндегі қызметті ұйымдастыруды жетілдірудің негізгі жолдары ап-айқын көрінеді, мәселен, экономикалық қауіпсіздікті және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті қамтамасыз ету; көші-қон процестерінің экономикаға теріс әсерін азайтудың негізгі жолдары мен әдістері десек, артық айтпаймыз.

Көші-қон процестерінің экономикалық қауіпсіздікке әсері тұрғысында арнайы тұжырымдамасын жасасақ, бұл экономикалық қауіпсіздік деңгейін және сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұруға бағытталған ұйымдастырушылық, әдістемелік және әдістемелік реттеу тетіктерін жасауға мүмкіндік беретін көші-қон саласындағы экономикалық қауіпсіздік әдістері мен элементтері туралы білімді кеңейту және жүйелеу қажеттілігімен анықталып отыр. Қазіргі уақытта Қазақстан алыс-жақын мемлекеттер ішінде Ресейден кейінгі көші-қонның күрделі орталықтарының біріне айналуда. Осыдан келіп, көші-қонды – әлеуметтік-экономикалық құбылыс деп танып, қазіргі Қазақстан Республикасының мемлекеттік көші-қон саясатын дұрыс қалыптастыру және оны іске асыру мәселелері бұрынғыдан да өзекті деп айта аламыз.

2019 жылғы қаңтар-қыркүйек аралығындағы Қазақстан Республикасы халқының сыртқы көші-қоны мәліметі мынадай: ағымдағы жылдың үш тоқсанында Қазақстаннан 34,2 мың адам көшіп кеткен, бұл өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда (31,6 мың адам) 8,3% -ға көп. Ал Қазақстан Республикасына 8 мың адам келген, бұл бір жыл бұрынғыдан 14,4% -ға аз (9,3 мың адам). Бұл теріс көші-қон сальдосын 26,2 мың адамға дейін арттырды.

Елден кеткендергі көбі қала тұрғындары: 28,8 мың адам немесе кеткендердің жалпы санының 84,1%. Ауылдан қалаға 5,4 мың адам көшіп келген.

Сыртқы көші-қонның ең маңызды теріс сальдосы 16 жастан бастап зейнеткерлік жасқа дейінгі арада байқалады – 17,4 мың адам (23,6 мың адам кеткен, 6,2 мың адам келген). 15 жасқа дейінгі балалардың көші-қонының теріс сальдосы 8 мың адамды құрап отыр.

Қазақстандықтардың көпшілігі Ресейге кеткен: 2019 жылдың тоғыз айында 30,4 мың адам кетсе, ал Ресейден келгендер саны 2,2 мың адамды құрайды.

Қазақстан мигранттары үшін екінші таңдаулы ел – Германия, онда 2,1 мың адам кеткен.

Беларусь ТОП-үштікті аяқтайды, 297 қазақстандық осы елге кеткен екен. Сондай-ақ, алғашқы бестікке 220 адам кеткен Өзбекстан және 190 адам көшіп келген АҚШ кіреді.

Қазақстандықтар сонымен бірге Қырғызстанға, Израильге, Қытайға, Түркияға және Канадаға жиі кететіні байқалады.

Бәрінен бұрын Қазақстанға Өзбекстан (2,9 мың адам), Ресей (2,2 мың адам) және Қытай (686 адам) тұрғындары келеді.

Өңірлік тұрғыда ең алдымен Шығыс Қазақстан (5,4 мың адам), Қарағанды (4,8 мың адам) және Қостанай (4,3 мың адам) облыстары тұрады. Ең көп адам кеткен ТОП-5 аймаққа Павлодар (4,2 мың адам) және Солтүстік Қазақстан (3,3 мың адам) облыстары кірді.

Көші-қонның оң сальдосы елдің үш аймағында ғана байқалады, оның ішінде Шымкент (293 кетті, 622 адам келді), Алматы облысында (1155 сол жақта, 1456 келді) және Түркістан облысында (196 сол жақта, 261 келді) [1].

Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет ретінде ашық та әділетті көші-қон саясатын жүргізуі тиіс. Ең бастысы – ұлттық нарықты қорғау болса да, жұмыс іздеп келген шетелдік азаматтарды кемсітуге жол бермеуіміз де қажет. Бұл мақсаттар ішкі қайшылыққа толы-ақ, әйтсе де шешілуі мүмкін, қолжетімді дей аламыз [2,76-78-беттер].

Сөз жоқ, көші-қон процестері халық арасында үлкен алаңдаушылық тудырып отыр. Өйткені Қазақстанның еңбек нарығына жұмыс күшінің тоқтаусыз келуі, еңбек ресурстарының шамадан тыс асып кетуі халықты жік-жікке бөліп, белгілі бір бөлігінің ашу-ызасын тудыруда. Мұның бәрі де біздің еліміздің зайырлы қоғам ретінде дамуындағы сыртқы имиджі мен атқарушы биліктің ішкі беделіне теріс ықпалын тигізеді кәдік. Бұл ең алдымен мыналарға байланысты:

– өмір сүру деңгейі төмен елдерден келген мигранттар арзан жұмыс күші болғандықтан, жергілікті тұрғындар үшін жұмыс күші бағасының төмендеуі;

– салық төлеуден жалтару;

– қылмыстық бизнесті дамытуға мүмкіндіктің тууы;

– мигранттардың заңсыз тұруы елімізде тұрғын үй нарығының өркениетті түрде дамуын тежейтіні;

– мигранттардың тұрақты тұратын өз еліне көп капиталдың кетуі.

Мұндай көші-қон процестері мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына ғана емес, сонымен бірге ұлттық қауіпсіздікке де нақты қауіп төндіреді.

Осындай орайдан алғанда, көші-қон әлеуметтік-экономикалық және басқа процестерді тудыратын құбылыс ретінде экономикалық кеңістіктің дамуына, саяси, әлеуметтік, рухани процестердің сипатына және қылмыстық ахуалға ықпал жасайтын құбылыс екендігін мойындауымыз қажет. Бұл – күн тәртібінде тұрған, шешілуін күткен келелі тақырып. Бұл тақырыпты ортадан ойып алып қарастырып отырғанымыздың түп-төркіні осындан көрінеді.

Қазіргі әлемде болып жатқан жаһандану процесі жағдайында Қазақстанның тұрақты дамуы Еуразияның экономикалық одағындағы (бұдан әрі – ЕЭО) елдерімен тығыз экономикалық және саяси байланыстармен тікелей астасып жатыр. ЕЭО елдерімен ынтымақтастықтың негізгі формуласы – еліміздің еуропалық интеграцияның ортақ саласында тең құқылы серіктес ретінде қатысуымен өлшенеді. Отандық көші-қон қауіпсіздігін қамтамасыз ету – көрші елдермен стратегиялық серіктес болудың кепілі болмақ.

Қазіргі уақытта көптеген елдерде ішкі қауіпсіздікке төнетін қатер мынадай сипатпен ерекшеленеді:

– көші-қон саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті дұрыс ұйымдастыра білмеу;

– ұйымдасқан қылмыстың өршуі;

– контрабанда (қару, есірткі, адам саудасы, т.б.);

– этникалық және діни қақтығыстардың етек алуы;

– жаппай қырып-жоятын қаруды тарату;

– табиғи ресурстардың қат болуы;

– терроризм.

Оның үстіне, егер билік органдарының бақылауымен еңбек көші-қоны алыс-жақын елдерінің экономикалық өсуіне ықпал етсе де, керісінше ондағы босқындардың заңсыз жаппай ағылып келуі саяси, экономикалық, әлеуметтік және демографиялық аймақтардағы аумақтық қауіпсіздікке қауіп төндіретіні тағы да анық [3, 3-4-беттер].

Мигранттар санының ұдайы өсуі, оларды реттеудің қажеттілігі көші-қон саласындағы елдердің ынтымақтастығын, оның ішінде отандық заңдардағы кемшін тұстарды анықтай отырып, олардың орнын толтыратын мемлекетаралық құжаттарға талдау жүргізіп, белгілі бір тұжырымдама әзірлеп ұсынудың уақыты келгендігін ұққан дұрыс.

Кәсіби мамандар көші-қон заңнамасының толықтай жүзеге аса бермейтініне үнемі талдау жүргізіп отырады. Олардың айтуынша, интерактивті ақпараттық технологияларды енгізудің ұтымды жағы

учаскелік полиция инспекторының, көші-қон инспекторының немесе көшеде патрульдеу полициясының мигранттардың жеке басының құжаттарды тексеруі сыбайлас жемқорлық механизмін тудырмаудың тетігі дейді. Қазақстанда тіркеу режимі мен еңбек қызметі режимін бірнеше рет бұзғандарды арнайы мекемеге мәжбүрлеп қамауды қарастырған болатын. Көші-қон заңнамасына азаматтарды ұстау және депортация жасау тәртібін заңды түрде реттеу бойынша ұсыныстар жасалды. Соңғы 4 жылда шетелдіктердің Қазақстанға келушілердің пайызы үнемі арту үстінде. Қазақстандық Көші-қон полициясының мәліметтері бойынша, олардың көпшілігі – Өзбекстан, Қырғызстан, Қытай, Монғолия елдерінен келген босқындар. Әдетте, дені – жас аралығы 30-дан жаңа асқандар, кәсіптік білімі жоқтар болып келеді. Ал Сыртқы көші-қонның есебінде Ресей, Германия, Беларусь, АҚШ, Түркия мемлекеттері тұр.

Ақпараттық жүйені қолдана отырып, Көші-қон полициясының қызметкерлері жыл сайын Қазақстанда көптеген тұру уақыты мерзімін созын алған адамды анықтап отырады.

Бұл адамдар үшін елімізге қайта кіру негіздері ұсынылды. Басты міндет – көшелерде негізсіз сенделіп жүретін және отандық заңнаманы бұзушыларды елге қайта кіргізбеуге келіп саяды. Біз үшін шешімін күткен ең ауыр да күрделі тақырыптардың бірі – мигранттарды қабылдауда олар үшін жұмыс орындарына квота беру болып отыр. Бұл бағытта еуропа елдерінің тәжірибесін електен, ғылыми тезге салып өткізген дұрыс болады: мәселен, жұмыспен қамту қызметтеріне бос жұмыс орындарды ақпарат кеңістігінде жариялап отыру, сол арқылы қамту. Өркениетті елдерде бұл механизм шетелдіктерге заңнама аясында реттеліп, қабылдауға мүмкіндік береді [4].

Халықаралық қауымдастық Қазақстанды көші-қон ахуалы қолайсыз елдер қатарына жатқызады. Оның бірі себебі – еліміздің аумағында тұратын мыңдаған заңсыз мигранттар Қазақстанға ғана нақты экономикалық, тағы басқа салада қауіп төндіріп қоймай, елімізді басқа мемлекеттерге заңды және заңсыз кіру үшін транзит ретінде пайдаланады. Заңнаманың ең осал тұсы осындан да байқалады. Мәселен, Қазақстан аумағына заңсыз көші-қонның негізгі арналары – мемлекеттік шекараның қазақ-өзбек, қазақ-қырғыз, қазақ-қытай, қазақ-монғол тұстары. Заңсыз мигранттар көбіне елге Қазақстан-Қытай шекарасы арқылы кіреді, заңсыз контрабандалар да Қазақстан-Қытай Қазақстан-Қырғызстан, Қазақстан-Өзбекстан бағыттарында жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасында сыртқы еңбек көші-қоны процестерін реттеудің негізгі бағыттарын іске асыру Қазақстан Республикасының жалпы көші-қон саласындағы заңнамасын одан әрі жетілдіре түсу, нақтылай айтқанда, соның ішінде еңбек көші-қоны, шет мемлекеттермен ынтымақтастықты одан әрі дамыту арқылы жүзеге асырылуы керектігін ерекше атап өткен жөн.

Қазақстан аумағындағы және одан тыс жерлердегі қазіргі көші-қон ахуалына талдау жүргізгенде, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында бұл саланы заңдық тұрғыдан ұйымдастыруда және жүзеге асыруда құқық қорғау органдарының орны мен рөлі туралы қорытынды шығаруға болады.

Құқық қорғау органдарының көші-қон саласындағы міндеттеріне қатысты мына ерекше белгілерді бөліп атаған жөн:

- азаматтардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру (мәселен, азаматтық қатынастар саласы);
- бұзылған құқықты қалпына келтіру мүмкін болмаған жағдайдағы құқық бұзушыны жазалау механизмі (жекелеген әрекет және құқық бұзушылық жасаған кезде елге енгізбеу);
- азаматтардың өмірін, денсаулығын, мүлкін, олардың меншігін, мемлекеттік меншікті, ұйымдардың, ұйымдардың меншігін, т.б. қорғау.

Түйіндей келгенде, бұл салада атқарылар жұмыстардың әлі де болса баршылық екендігіне көзіміз жетіп отыр. Ол үшін, біріншіден, жоғарыда айтылған мәселелер нақты айғақ бола алады. Екіншіден, Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 17-шілдедегі №63 Жарлығына сәйкес Қазақстан республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі ереже мен құрамы бекітілді [7]. Оның қызмет мақсаты мемлекеттің саясаттың өзекті мәселелері бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Ұлттық кеңестің негізгі міндеттерінің бірі – тұжырымдамалар, Мемлекеттік бағдарламалар және нормативтік құқықтық актілер жобаларына қоғамдық сараптама жүргізу болып табылады. Ендеше Ұлттық кеңеске «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017 – 2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын» кеңейте отырып, көші-қон процестерінің экономикалық қауіпсіздікке әсері тұрғысында арнайы тұжырымдама жасауды ұсынсақ дейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Закон КЗ. 2019 жылғы көрсеткіш.
2. Сахаров М.В. Механизм регулирования рынка труда зарубежных мигрантов / Власть. Научно-политический журн ал, 2013 № 2 – С. 76-78.
3. Федорчук В. Неконтролируемая массовая миграция – угроза европейской безопасности/ Зарубежное военное обозрение, октябрь 2015. – С. 3-4.
4. Фалалеев М. Нелегалов посадят в спецприёмник //Российская газета – № 119 (6095). – 5 и июня 2013. – С. 7.
5. <https://www.fms.gov.ru/document/55563>
6. Абрамов Ю.В. Анализ влияния миграционных процессов на обеспечение экономической безопасности, Российской Федерации (теоретико-методологический аспект): монография. – М.: Международный центр изучения проблем экономической безопасности, противодействия легализации преступных доходов, 2013 – С. 121.
7. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің ережесін және құрамын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы /online.zakon.kz.

Канатов Т.К.

доктор Ph.D., и.о. ассоциированный профессор
Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова

Сейсембаева Г.Р.

м.ю.н., ст. преподаватель,
Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова

Мусипова Д.М.

м.ю.н., ст. преподаватель,
Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО СТАТУСА ОТДЕЛЬНЫХ СУБЪЕКТОВ АВТОРСКОГО ПРАВА И СМЕЖНЫХ ПРАВ В СТРАНАХ ЕАЭС В РАМКАХ ПРОЦЕССА УНИФИКАЦИИ И ГАРМОНИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Түйін. Бұл мақалада заңнамаларды біріздендіру және үйлестіру процесі шеңберінде ЕАЭО елдеріндегі авторлық құқық пен сабақтас құқықтардың жеке субъектілерінің құқықтық мәртебесі мәселелері қарастырылады. Біріздендіру және үйлестіру процесі 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап Ресей Федерациясының, Қазақстан Республикасының және Беларусь Республикасының бастапқыда саяси көшбасшылары қол қойған Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартқа қол қоюмен басталғанын, мемлекетаралық ынтымақтастықтың жаңа тарихи кезеңінің басталғанын және осы жолы зияткерлік меншік объектілеріне құқықтарды қорғау және қорғау саласындағы заңнаманың интеграциялық моделін қалыптастыруды атап өткен жөн.

Түйінді сөздер: біріздендіру, үйлестіру, заңнама, авторлық және сабақтас құқықтар субъектілері, ЕАЭО.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы правового статуса отдельных субъектов авторского права и смежных прав в странах ЕАЭС в рамках процесса унификации и гармонизации законодательства. Следует отметить, о том, что процесс унификации и гармонизации начался с 1 января 2015 года с подписанием Договора о Евразийском экономическом союзе, подписанного первоначально политическими лидерами Российской Федерации, Республики Казахстан и Республики Беларусь, ознаменовало начало нового исторического этапа межгосударственного сотрудничества и формирование на этот раз интеграционной модели законодательства в сфере охраны и защиты прав на объекты интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: Унификация, гармонизация, законодательство, субъекты авторского и смежных прав, ЕАЭС.

Summary. This article discusses the legal status of individual subjects of copyright and related rights in the EAEU countries in the process of unification and harmonization of legislation. It should be noted that the process of unification and harmonization began on January 1, 2015 with the signing of The Treaty on the Eurasian economic Union, signed initially by the political leaders of the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan and the Republic of Belarus, marked the beginning of a new historical stage of interstate cooperation and the formation of this time an integration model of legislation in the field of protection and protection of intellectual property rights.

Keywords: Unification, harmonization, legislation, subjects of copyright and related rights, the EEU.

В законодательстве стран ЕАЭС выделяются различные категории субъектов исключительного права, означающие право автора или иного правообладателя использовать произведение по своему усмотрению в любой форме и любым способом. Как правило, к числу субъектов исключительного права на произведение науки, литературы, искусства относятся:

- автор произведения (соавторы);
- наследники автора, в том числе государство;
- работодатель (в отношении служебного произведения), в том числе государство, муниципальное образование;
- производитель аудиовизуального произведения;
- лицо, выпускающее энциклопедии, энциклопедические словари, периодические издания, сборники научных трудов, газеты, журналы и другие периодические издания (издатель);

– лицо, к которому исключительное право на произведение перешло в порядке правопреемства при реорганизации юридического лица – правообладателя;

– лицо, к которому исключительное право на произведение передано по договору уступки исключительного права, и другие субъекты.

Перечни личных неимущественных прав, которые прямо указаны в законах стран ЕАЭС, схожи, но есть и отличия.

Как показывает проведенный анализ, некоторые расхождения в неимущественных правах авторов в национальных законах состоят в наличии или отсутствии у них права на импорт оригинала для экземпляров произведения. Существенный момент состоит в том, что законодатели ЕАЭС предусмотрели право на воспроизведение произведения путем репродуцирования (репрографическое воспроизведение), которое допускается без согласия автора и выплаты авторского вознаграждения. При этом, обязательно должно быть указание имени автора и источника заимствования. Репродуцирование допускается в единичном экземпляре без извлечения прибыли. Однако, обыденным явлением на практике является платный доступ к произведениям через Интернет-ресурсы, владельцы которых, пользуясь плодами творческого труда многих авторов, не составляют договоры с авторами и правообладателями, и не выплачивают им вознаграждение.

Все законодатели государств ЕАЭС предусмотрели право автора на репутацию и достоинство (право автора защищать свое произведение от возможных искажений, изменений или иных посягательств, наносящих ущерб репутации либо достоинству автора). В частности эта норма помещена в п. «в» ст. 12 Закона РА «Об авторском праве и смежных правах» от 04 июля 2006 г. ЗР-142. В российском законе норма о праве автора на защиту произведения содержится в ст. 1266 ГК РФ, но сформулирована иначе, как право «на неприкосновенность и защиту произведения от искажений». В соответствии с п. 1. ст. 1266 ГК РФ, «после смерти автора лицо, обладающее исключительным правом на произведение, вправе разрешить внесение в произведение изменений, сокращений или дополнений при условии, что этим не искажается замысел автора и не нарушается целостность восприятия произведения и это не противоречит воле автора, определенно выраженной им в завещании, письмах, дневниках или иной письменной форме». Однако, закон не требует от правообладателя проведения специальной экспертизы, подтверждающей отсутствие искажений замысла автора. Между тем, такого рода искажения имеют место. Это выражается, например, в «вырывание» из контекста частей авторского текста (слов, фраз, абзацев), всякого рода перефразирования, перестановок фрагментов текста и т.п.

Особенно много юридических казусов возникает в связи с заимствованиями из авторских произведений – плагиатом. Лишь сравнительно недавно эта проблема стала объектом пристального внимания со стороны экспертного, научного и бизнес-сообществ. Определение плагиата как присвоения авторства среди стран ЕАЭС закреплено на сегодняшний день только в уголовном законодательстве.

К исследованию понятия «плагиат» обращались многие ученые-юристы, в числе которых В.А. Белов, С.А. Денисов, И.А. Зенин, Р.А. Мерзликина, И.В. Овчинников и многие другие. Основная сущность данной категории состоит в умышленном присвоении авторства, т.е. нарушитель осознает, что выдает чужой результат интеллектуального труда (или его фрагмент) за свой собственный [1].

Впервые проблему плагиата в современной правоприменительной практике обозначил Пленум Верховного Суда РФ от 26.04.2007 № 14, в постановлении которого разъяснено, что присвоение авторства может заключаться в объявлении себя автором чужого произведения, выпуске чужого произведения (в полном объеме или частично) под своим именем, издании под своим именем произведения, созданного в соавторстве с другими лицами, без указания их имени [2].

В 2011 г. соответствующая норма о плагиате внесена в российское уголовное законодательство. В ст. 146 УК РФ «Нарушение авторских и смежных прав» пункт 1 сформулирован следующим образом:

«Присвоение авторства (плагиат), если это деяние причинило крупный ущерб автору или иному правообладателю, – наказывается штрафом в размере до двухсот тысяч рублей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до восемнадцати месяцев, либо обязательными работами на срок до четырехсот восьмидесяти часов, либо исправительными работами на срок до одного года, либо арестом на срок до шести месяцев».

Крупный размер означает, что нанесенный автору (правообладателю) ущерб превышает сто тысяч рублей, а в особо крупном размере – один миллион рублей. Максимальный срок наказания предусмотрен п.3 ст. 146 УК РФ, согласно которому это могут быть принудительные работы до пяти лет либо

лишение свободы на срок до шести лет со штрафом в размере до пятисот тысяч рублей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до трех лет или без такового.

Вместе с тем, мы далеко не склонны призывать к ужесточению норм уголовной ответственности за плагиат, так как состав данного правонарушения имеет в большей степени морально-этический и экономический, нежели чисто криминальный характер. Норма ст. 147 УК РФ является бланкетной, и мы поддерживаем ученых, призывающих толковать ее на основе специального законодательства об интеллектуальной собственности [3], с учетом всех обстоятельств дела. При определенных условиях можно отправить на принудительные работы или за решетку десятки ученых, в трудах которых ежегодно обнаруживается плагиат, защитивших свои диссертации после принятия соответствующих поправок в уголовный закон, что противоречит здравому смыслу.

Из действующих гражданско-правовых норм вытекает, что плагиат посягает на права авторства и право автора на имя, предусмотренные п. 2 ст. 1255 ГК РФ. Как следует из п. 1 ст. 1265 ГК РФ право авторства – это право признаваться автором произведения, право автора на имя означает право его использования под своим именем или анонимно. Плагатор нарушает личные неимущественные права автора, но при этом не наносит своими действиями вреда жизни и здоровью автора, что выступает одним из основных критериев криминализации большинства преступных деяний в уголовном законе. Следует учитывать и то обстоятельство, что в «группу риска» нарушителей авторского права попадают издатели произведений, где содержится плагиат, т.е. лица, которые могут нарушить авторское право непреднамеренно.

Все без исключения законодатели стран ЕАЭС предусмотрели использование знака охраны авторского права и смежных прав, что является крайне важным публичным аргументом защиты авторского права. Так, согласно ст. 9 Закона РК «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 г. № 6-1 ЗРК, знак охраны авторского права «помещается на каждом экземпляре произведения и обязательно состоит из трех элементов:

- 1) латинской буквы «С» в окружности;
- 2) имени (наименования) обладателя исключительных авторских прав;
- 3) года первого опубликования произведения».

Аналогичные нормы содержат законы всех стран ЕАЭС. Вместе с тем, эффективных гражданско-правовых механизмов привлечения к юридической ответственности за плагиат законы этих стран (за исключением норм уголовного законодательства), не содержат, как и само понятие «плагиат». Полагаем, что данный факт является существенным пробелом действующих гражданско-правовых норм. Получается, что доказать наличие плагиата в рамках уголовного закона будет проще, чем в рамках гражданского законодательства.

Следует заметить, что охрана авторского знака имеет давнюю традицию. В странах с англо-американскими юридическими традициями (семье общего права) авторское право обозначается термином «copyright» (буквально означающим – «право на копию» или «право на воспроизведение»). В странах континентальной европейской юридической традиции (романо-германской) совокупность указанных норм именуется «droit d'auteur» (буквально в переводе с французского значит «право автора»). Таким образом, если «право на копию» имеет коммерческую ориентацию, то «право автора» – личностную. «Идеология американского авторского права выражена в Конституции США следующим образом: Конгресс вправе содействовать развитию наук и полезных ремесел, обеспечивая на определенный срок авторам и изобретателям исключительные права на их произведения и открытия (разд. 8 ст. 1)» [4].

Примечательно, что в континентальной системе авторского права первичным субъектом всегда является сам автор, но одним из главных условий признания произведения объектом охраны является его оригинальность, как абсолютная, так и относительная, что не свойственно правовым доктринам авторского права стран ЕАЭС.

Много дискуссий в научном сообществе идет относительно «воровства» чужих идей и высказываний [5], однако по действующему гражданскому законодательству, как уже отмечалось выше, авторские права не распространяются на идеи, концепции, принципы, методы, процессы, системы, способы, решения технических, организационных или иных задач, открытия, факты, языки программирования, геологическую информацию о недрах (п. 5 ст. 1259 ГК РФ).

Если провести сравнительный анализ состава субъектов авторского права и смежных прав в странах ЕАЭС, то можно убедиться, что между субъектными составами имеются лишь небольшие отличия.

Например, такие субъекты, как «автор компьютерной программы» и «изготовитель базы данных» непосредственно присутствует только в законе Республики Армения (ст. 35 и ст. 58 Закона РА от 04 июля 2006 г. ЗР-142). При этом в российском законодательстве есть указание, что «авторские права на все виды программ для ЭВМ (в том числе на операционные системы и программные комплексы), которые могут быть выражены на любом языке и в любой форме, включая исходный текст и объектный код, охраняются так же, как авторские права на произведения литературы» (ст. 1261 ГК РФ).

Только в российском законе обозначены такие субъекты, как «автор произведения, выполненного по государственному или муниципальному контракту» и «разработчик проекта официального документа, символа или знака». Кроме законодательства Республики Беларусь такой субъект, как «руководитель коллектива исполнителей – художественный руководитель или иное лицо», больше нигде не встречается.

В отношении служебных произведений во всех странах ЕАЭС предусмотрен особый правовой режим. Личные неимущественные права на служебное произведение, созданное в порядке выполнения служебного задания работодателя, принадлежит автору. Однако, исключительные права на его использование принадлежат лицу, с которым автор состоит в трудовых отношениях.

Объемы неимущественных и имущественных авторских прав, основания их возникновения и содержание у авторов, соавторов, субъектов смежных прав, наследников и правопреемников имеют существенные отличия и определяются соответствующими нормами права. Например, в числе традиционных оснований возникновения субъективных прав относятся: создание произведения; переход авторских прав к наследникам; переход авторских прав к правопреемникам; переход авторских прав по договору и другим основаниям.

Относительно личных имущественных прав авторов, соавторов и субъектов, смежных прав можно сказать, что их главное отличие от неимущественных состоит в том, что последние являются неотчуждаемыми и непередаваемыми. Авторство и имя автора охраняются бессрочно. К основным механизмам реализации имущественных прав в мировой практике и странах ЕАЭС относится создание специальных некоммерческих организаций, создаваемых обладателями авторских и смежных прав в целях управления авторскими и смежными правами на коллективной основе.

Завершая анализ субъектов авторского права, отметим, что существенных различий в определении понятий «автор» и «соавторы», а также состава субъектов авторского права в законодательстве стран ЕАЭС нами не выявлено, что свидетельствует о схожести правовых доктрин. Первичным субъектом авторского права является только автор произведения. Вместе с тем, к числу особенностей субъектов авторского права и смежных прав мы бы отнесли различия в объеме, основаниях возникновения и содержании прав авторов, субъектов смежных прав, наследников и правопреемников. Важной особенностью является также признание авторского права за несовершеннолетними, что является серьезным стимулом для развития творческой деятельности молодого поколения.

Анализ правовых норм, касающихся субъектов авторского права позволил также выявить недостаточную разработанность некоторых гражданско-правовых норм в части защиты прав субъектов авторского права и смежных прав в рамках гражданского законодательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мерзликина Р. А. Право интеллектуальной собственности: Учебник / Р.А. Мерзликина. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика; Ставрополь: Сервисшкола, 2009. С. 272.
2. О практике рассмотрения судами уголовных дел о нарушении авторских, смежных, изобретательских и патентных прав, а также о незаконном использовании товарного знака: Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 26.04.2007 № 14.
3. Бобкова О.В. Плагиат как гражданское правонарушение / О.В. Бобкова, С.А. Давыдов, И.А. Ковалев // Патенты и лицензии. Интеллектуальные права. – 2016. – № 7.
4. Матвеев А. Г. Некоторые сравнительно-правовые аспекты англо-американской и романо-германской концепций авторского права / А.Г. Матвеев // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2009. – № 4 (6). – С. 16-24.
5. Корбут А. М. Плагиат и конститутивный порядок диссертационного текста / А.М. Корбут // Социологическое обозрение. – 2013. – № 2. – С. 145.

Кожуганова Д.З.

доктор PhD,

Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Алембаев К.О.

доктор PhD,

Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Гаврилова Ю.А.

к.ю.н.,

Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ ЛИЧНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада авторлар Қазақстан Республикасындағы адам мен азаматтың конституциялық құқықтарының мәні мен маңызын ашады. Жеке тұлғаның конституциялық құқықтарының түрлері талданды және түсіндірілді.

Түйін сөздер: Адам құқықтары, азаматтың құқықтары, тұлғаның конституциялық құқықтары, адам құқықтарының жіктелуі.

Аннотация. В данной статье авторы раскрывают сущность и значение конституционных прав человека и гражданина в Республики Казахстан. Проанализированы и разъяснены виды конституционных прав личности.

Ключевые слова: права человека, права гражданина, конституционные права личности, классификация прав человека.

Abstract. In this article, the authors reveal the essence and significance of the constitutional rights of a person and a citizen in the Republic of Kazakhstan. The types of constitutional rights of the individual are analyzed and explained.

Keywords: human rights, citizen rights, constitutional rights of an individual, classification of human rights.

Возникновение понятия «права человека», т.е. осознание этой проблемы как научной, неразрывно связано с появлением и распространением идей естественного права. Уже в V–IV вв. до н. э. древнегреческие философы (Ликофрон, Антифон и др.) утверждали, что все люди равны от рождения и имеют одинаковые, дарованные природой права. Аристотель одним из основополагающих считал право на частную собственность, которое отражает природу самого человека и основано на его любви к самому себе. В период феодализма многие естественно – правовые идеи облекались в религиозную оболочку. Позднее они получили отражение и дальнейшее свое развитие в трудах Локка, Монтескье, Руссо, Канта, Бентама и других мыслителей. С развитием имущественных отношений права человека постепенно переродились в реальную действительность, закрепляясь в государственно-правовых и международно-правовых документах, выступая критерием демократичности той или иной системы правового и государственного устройства.

С 1945г. после принятия Устава ООН в политический и научный обиход вошло понятие «права человека», которое заменило термин «естественные права». В дальнейшем ООН и другими всемирными организациями было принята целая серия документов по правам человека. Идея прав человека стала приобретать идеологическое значение после декларирования основных прав и свобод на международном уровне.

Одним из первых юридических документов, отражающих права человека в систематизированном виде, была Верджинская декларация (1776 г.), положенная в основу Билля о правах Конституции США (1791 г.). Не маловажное значение имеет французская Декларация прав человека и гражданина (1789

г.). Основополагающие права человека, закрепленные в этом правовом документе (на собственность, личную свободу и безопасность, на сопротивление насилию), до сих пор не утратили своей актуальности. В развернутом виде права человека получили отражение во Всеобщей декларации прав человека, принятой Генеральной Ассамблеей ООН (1948 г.). Важную роль с точки зрения реальности, гарантий осуществления прав и свобод человека играют Международный пакт о гражданских и политических правах и Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966 г.). В настоящее время права человека получили широкое отражение в конституциях и законодательных актах большинства государств, являющихся членами Организации Объединенных Наций [1].

Стремление нашей страны решительно и в полном объеме учитывать в законодательстве и соблюдать на практике права человека выражено в принятии Декларации прав человека и гражданина (1991 г.) и Конституции Республики Казахстан (1995 г.).

Права человека суть неотъемлемые свойства каждого человека и существенные признаки его бытия. Государство не «дарует» права, оно только закрепляет их в законе и обеспечивает реализацию. В этом случае его можно считать правовым. Если государство игнорирует естественные права человека или, более того, ущемляет, уничтожает их, препятствует их осуществлению или создает условия для реализации прав только для определенной группы лиц, сословия, класса, то оно характеризуется как антидемократическое (авторитарное, тоталитарное и т. п.).

Права человека – это естественные возможности индивида, обеспечивающие его жизнь, человеческое достоинство и свободу деятельности во всех сферах общественной жизни [2].

Наряду с категорией «права» употребляется термин «свободы»: свобода совести, свобода вероисповедания, свобода мысли и свобода слова и т. д. По смыслу и содержанию эти категории можно считать равными.

Права и свободы человека – возможность совершать те или иные действия, пользоваться определенными правами для удовлетворения своих потребностей и интересов.

Конституционные (основные) права и свободы человека и гражданина – это его неотъемлемые права и свободы, принадлежащие ему от рождения или в силу гражданства, защищаемые государством и составляющие ядро правового статуса личности.

Следует отметить, что понятие «права человека» и «права гражданина» не тождественны.

Права человека – это совокупность естественных и неотчуждаемых прав и свобод, таких, как право на жизнь, свободу и личную неприкосновенность, которыми человек обладает в силу рождения и которые не зависят от его принадлежности к государству.

Права гражданина – это права и свободы, закрепляемые за лицом только в силу его принадлежности к государству. В данном случае действует принцип – каждый гражданин является человеком, но не каждый человек является гражданином.

Существуют различные классификации прав и свобод человека. В зависимости от основания деления права и свободы можно классифицировать:

1. По субъекту: на права и свободы человека и права и свободы гражданина.
2. По характеру субъекта на: индивидуальные и групповые.
3. По содержанию на: личные (гражданские), политические, социально-экономические, культурные.

Последняя классификация наиболее полно раскрывает сущность и содержание конституционных прав.

Особенности личных прав и свобод заключаются в следующем:

1. Они являются по своей сущности правами человека, т.е. каждого и не увязаны напрямую с принадлежностью к гражданству государства, не вытекают из него.
2. Эти права человека неотчуждаемы и принадлежат каждому от рождения.
3. Они охватывают такие права и свободы лица, которые необходимы для охраны его жизни, свободы, достоинства как личности.

К личным (гражданским) правам и свободам относятся:

1. Право на жизнь (ст.15 Конституции) – это основное неотъемлемое, неотчуждаемое, принадлежащее ему на основании факта рождения право. Право на жизнь толкуется как абсолютное в странах, где отменена смертная казнь как наказание, и как относительное – в странах, где она сохранена. Абсолютное право на жизнь означает, что ни один человек (ни за какие деяния) не может быть лишен жизни даже государством. Относительное право на жизнь означает, что ни один человек не может быть лишен жизни произвольно, без должной правовой процедуры.

Защита права на жизнь должна охватывать широкий комплекс активных действий всех государственных и общественных структур, каждого конкретного человека по созданию и поддержанию безопасных социальной и природной среды обитания, условий жизни. К таким факторам относятся, прежде всего, политика государства, обеспечивающая отказ от войны, военных способов разрешения социальных и национальных конфликтов, целенаправленная борьба с преступлениями против личности, незаконным хранением и распространением оружия и пр.

2. Право на личную свободу (ст.16 Конституции) – возможность совершения любых действий, или отказ от таковых вне принуждения или ограничения. Ограничение или лишение свободы – арест и содержание под стражей – допускается только в предусмотренных законом случаях и лишь с санкции суда или прокурора, с предоставлением арестованному права судебного обжалования.

3. Неприкосновенность достоинства человека (ст. 17 Конституции) означает, что никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию.

4. Право на неприкосновенность частной жизни (ст. 18 Конституции) – означает признание возможности выбирать желаемый для него вариант поведения в общении с другими людьми и устанавливать отношения с ними в условиях независимости и самостоятельности. Это право включает в себя право на личной и семейной тайны, тайну личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных, телеграфных, почтовых и иных сообщений. Конституционными гарантиями этого права являются запрет на сбор, хранение, использование и распространение информации о частной жизни лица без его согласия, право лица на ознакомление с зарегистрированными сведениями о нем.

5. Право на неприкосновенность жилища (ст. 25 Конституции) – означает запрет на вхождение в жилище против воли живущего в нем на законных основаниях лица.

6. Право на свободу передвижения и выбора места жительства (ст. 21 Конституции) – возможность беспрепятственного передвижения и выбора места пребывания и жительства в пределах государства, а также право покидать территорию государства и возвращаться при соблюдении ряда требований закона.

7. Свобода совести (ст. 22 Конституции) – гарантированная возможность свободно исповедовать любую религию или не исповедовать никакой.

8. Право определять и указывать или не указывать национальную, партийную и религиозную принадлежность (ст. 19 Конституции) – возможность выбора своей национальной, партийной, конфессиональной принадлежности и запрет введения обязательных требований об указании национальной принадлежности в служебных документах и удостоверениях личности.

9. Свобода слова и творчества (ст. 20 Конституции) – возможность независимого и самостоятельного проявления (оглашения, опубликования) человеком идей, мнений, представлений, знаний и деятельности по их формированию и созданию. Это право включает в себя право поиска, выбора, получения, распространения информации в любых формах и любым способом, не запрещенных законом.

Политические права и свободы – одна из групп конституционных прав и свобод, которые принадлежат только гражданам государства и дают им возможность участвовать в общественной и политической жизни страны. Связь политических прав с гражданством не означает, однако, что они носят вторичный, характер, производный от воли государства. В силу их характера эти права нельзя рассматривать в качестве предоставленных государством. Так же, как и личные права человека, государство должно их признавать, соблюдать и защищать. Естественный характер политических прав гражданина вытекает из того, что носителем суверенитета и единственным источником власти в Казахстане является ее многонациональный народ. Это важнейшая основа конституционного строя РК получает практическую реализацию через политические права каждого гражданина [3, с. 151].

1. Право на участие в управлении делами государства (ст. 33 Конституции) – возможность гражданина непосредственно и через своих представителей осуществлять действия по формированию и функционированию представительных, исполнительных и судебных органов государства. Формами такого участия являются:

- право петиций – возможность обращаться лично, а также направлять индивидуальные и коллективные обращения в государственные органы и органы местного самоуправления;
- право избирать и быть избранным в органы государственной власти и местного самоуправления;
- право участвовать в референдуме;
- право на равный доступ к государственной службе.

2. Право на участие в мирных митингах, собраниях, шествиях и пикетированиях (ст. 32 Конституции) – возможность выбора формы волеизъявления граждан.

Свобода собраний – возможность собираться в закрытых помещениях, доступ в которые может быть ограничен устроителями по различным основаниям (членство в общественных объединениях, пол, возраст и т.д.). Собрания могут проводиться в уведомительном и явочном порядке.

Митинги представляют собой разновидность собраний и проводятся, как правило, под открытым небом. Они завершаются после публичных выступлений принятием резолюций.

Демонстрации проводятся преимущественно в виде движения по улицам определенным маршрутом с плакатами и транспарантами, выражающими позицию участников по социальным – экономическим и политическим проблемам.

Пикетирование представляет собой выражение своего отношения к чему-либо групп людей, стоящих или движущихся вблизи государственных или общественных объектов, правительственных учреждений и т.п.

Пользование этими правами может ограничиваться законом в интересах государственной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья, защиты прав и свобод других лиц.

3. Право на свободу объединений – (ст. 23 Конституции) – возможность граждан добровольно, на основе свободного волеизъявления создавать формирования в соответствии со своими интересами для достижения общих целей.

Экономические права и свободы – это совокупность конституционных прав, определяющих юридические возможности человека в экономической сфере. К их числу относятся:

1. Свобода труда (ст. 24 Конституции) – возможность любого лица распоряжаться своими способностями к труду. Это значит, что каждый имеет право:

- на свободный выбор рода деятельности и профессии;
- не заниматься никаким видом труда.

Принудительный труд допускается только по приговору суда либо в условиях чрезвычайного или военного положения. Каждый имеет право на условия труда, отвечающие требованиям безопасности и гигиены, на вознаграждение за труд без какой-либо дискриминации, а также на социальную защиту от безработицы

2. Право на частную собственность (ст. 26 Конституции) – возможность владеть, пользоваться и распоряжаться любым законно приобретенным имуществом. Никто не может быть лишен своего имущества иначе как по решению суда. Принудительное отчуждение имущества для государственных нужд может быть произведено только при условии равноценного возмещения.

3. Право наследования (ст.26 Конституции) – возможность перехода к лицу (наследнику) прав и обязанностей умершего (наследодателя)

4. Свобода предпринимательской деятельности (ст. 26 Конституции)

возможность самостоятельной инициативной деятельности граждан и их объединений, осуществляемой под свою ответственность ради получения прибыли.

Социальные права – возможность претендовать на получение от государства определенных материальных и нематериальных благ. Они включают в себя:

1. Право на отдых (ст. 24 Конституции) – возможность предоставления лицу времени, свободного от исполнения трудовых обязанностей. Конституция предусматривает: ограничение продолжительности рабочего времени, установление выходных и праздничных дней, право на ежегодный оплачиваемый отпуск.

2. Право на защиту материнства, отцовства и детства (ст.27 Конституции). Государственная поддержка брака, семьи, материнства, отцовства и детства закреплена в Конституции. Забота о детях, их воспитание являются естественным правом и обязанностью родителей. Конституция РК одновременно закрепляет, что совершеннолетние трудоспособные дети обязаны заботиться о нетрудоспособных родителях.

3. Право на социальное обеспечение (ст. 28 Конституции). Право на социальное обеспечение означает возможность получения системы материальной поддержки и обслуживания граждан государством в случае достижения определенного законом возраста, по болезни, инвалидности, потери кормильца и по иным законным основаниям в виде выплаты пенсий и социальных пособий.

4. Право на охрану здоровья и медицинскую помощь (ст. 29 Конституции) – возможность гражданина обращаться и получать необходимую помощь по сохранению и укреплению его физического здоровья.

7. Право на образование (ст. 30 Конституции) – означает возможность получения бесплатного среднего образования в государственных учебных заведениях, а также на конкурсной основе бесплатного высшего образования в государственном высшем учебном заведении.

Культурные права человека – признаваемые гарантированные конституцией или законом возможности реализации человека в сфере культурной и научной жизни. Они включает в себя право на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества.

Во многом реализация основных прав и свобод личности зависит от тех гарантий культурного, социально-экономического, материального, политического, организационного и юридического характера, которые устанавливаются и обеспечиваются государством. Общеизвестно, что с уровнем материально-технического развития общества связаны социальная стабильность и безопасность, в условиях, которых человек в большей мере способен реализовать свой социальный и творческий потенциал. Его личные и социальные интересы не вступают в противоречие. Богатое общество всегда в состоянии тратить больше средств на социальную сферу и работу тех органов, которые обеспечивают осуществление прав граждан.

Порядок организации и деятельности органов государственной власти и органов местного самоуправления основывается на исходных началах конституционного правового статуса личности. Соответственно Основной Закон закрепляет и конкретные гарантии их реализации.

В правовой науке под гарантиями понимается система социально-экономических, политических, нравственных, юридических, организационных предпосылок, условий, средств и способов, создающих равные возможности личности для осуществления своих прав, свобод и интересов. Юридические гарантии прав и свобод граждан – это совокупность специальных правовых средств и способов, при помощи которых реализуются, охраняются и защищаются права и свободы, пресекаются их нарушения, восстанавливаются нарушенные права [4].

К юридическим гарантиям реализации прав и свобод человека и гражданина относятся закрепленные правовыми нормами пределы их осуществления, способы конкретизации; юридические факты, связанные с их обеспечением; процессуальные формы осуществления прав и свобод; меры поощрения и льготы для стимулирования их правомерной реализации.

Юридические гарантии защиты прав человека можно подразделить на внутригосударственные и международные механизмы гарантий прав человека и гражданина.

Защита и непосредственное обеспечение прав человека и основных свобод осуществляются, прежде всего, во внутригосударственном законодательстве.

Внутригосударственные институты защиты прав человека и гражданина – это система культурных, социально-экономических, политических и правовых средств и условий, обеспечивающих непосредственную защиту прав человека и гражданина. Они закреплены в Основном Законе государства либо в законах, имеющих конституционное значение.

Конституция устанавливает общие принципы юридических гарантий. Общими юридическими гарантиями являются статьи Раздела 1 Основного Закона: «Общие положения» и, прежде всего ст. 39 2-го Раздела «Права и свободы человека и гражданина» закрепляет целую систему юридических гарантий, обеспечивающих индивиду беспрепятственное осуществление его прав.

К числу важнейших конституционных гарантий относятся: принцип разделения властей (ст. 3, п. 4), обеспечивающий политическую свободу личности; обязанность государства защищать права и свободы человека (ст. 13, п. 1), в том числе и обязанность судебной защиты его прав (ст. 13, п. 2); право на получение квалифицированной юридической помощи (ст. 13, п. 3); принцип презумпции невиновности (ст. 77, п. 3); гарантии в области правосудия (ст. 76, 77).

Права и свободы человека и гражданина определяют смысл, содержание и применение законов, деятельность законодательной и исполнительной властей, местного самоуправления и обеспечиваются правосудием (ст. 76). Это непосредственно действующие права. В данной сфере Конституция отводит особую роль Президенту. Выступая гарантом прав и свобод человека и гражданина (ст. 40), Президент реализует свое конституционное полномочие в процессе осуществления законодательной инициативы, а также при издании указов, направленных на защиту правового положения личности в целом и отдельных групп населения, включая пенсионеров, военнослужащих, студентов и других, особо нуждающихся в защите со стороны государства.

Международные механизмы гарантий прав личности – это меры, направляемые мировым сообществом на обеспечение и защиту прав человека и гражданина. Эти меры включают культурные, политические, организационные и правовые средства международного характера. Политико-правовая система международных гарантий прав человека, в частности, включает: систему международных пактов и конвенций по правам человека; Комиссию по правам человека в рамках ООН; Европейскую комиссию по правам человека; Европейский Суд по правам человека и ряд других механизмов, способных установить международно-правовую ответственность за ординарные нарушения прав человека.

Эффективность и действенность юридических гарантий зависит, прежде всего, от зрелости институтов гражданского общества и правового государства, высокого уровня правовой культуры населения и всех звеньев государственного аппарата, качества работы нормотворческих и правоприменительных органов, их должностных лиц [5].

Права и свободы человека – это те универсальные правовые ценности, для которых характерно установление единых международно-правовых стандартов в области охраны прав личности. В настоящее время в мире существует много средств, направленных на защиту прав и свобод человека и гражданина. Однако права личности пока еще часто нарушаются, а способы их защиты не всегда достаточно эффективны, так как не акцентированы именно на защите. Вот почему возникает проблема не только совершенствования уже имеющихся методов и средств, но и создания новых институтов, гарантирующих и охраняющих права личности – чем больше таких институтов, тем эффективнее обеспечение прав человека в современном мире.

К середине XX века в связи с развитием правового и социального государства появилась необходимость гарантирования прав и свобод всех граждан независимо от имущественного положения и какого-либо, кроме возрастного, ценза. Основные права и свободы человека перестали быть чисто внутренним делом государства. Обеспечение всей совокупности прав и свобод человека – не внутреннее дело государств, а их обязательство по Уставу ООН, пактам и конвенциям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Международный пакт о гражданских и политических правах (принят Резолюцией 2200А генеральной Ассамблеи ООН) от 16 декабря 1996 года, ратифицирован законом РК от 28.10.2005 года. // www.online.zakon.kz
2. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (принят Резолюцией 2200 А генеральной Ассамблеи ООН) от 16 декабря 1996 года, ратифицирован законом РК от 21.10.2005 года. // www.online.zakon.kz
3. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. – Алматы: Паритет, 2010 – 400с.
4. Гарантии конституционных прав и свобод личности. // www.vuzlit.ru
5. Калданова М.О. Личные права и свободы. // www.articlekz.com

Кожуганова Д. З.

доктор PhD,

Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Алембаев К. О.

доктор PhD,

Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Гаврилова Ю. А.

к. ю. н.,

Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ПРЯМЫХ ПРОДАЖ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада авторлар Қазақстан Республикасындағы тікелей сату институтының мәні мен маңызын ашып көрсетеді. Тікелей сату саласындағы қолданыстағы заңнама талданды.

Түйін сөздер: келісімшарт, тікелей сату, сатып-алу, маркетинг.

Аннотация. В данной статье авторы раскрывают сущность и значение института прямых продаж в Республики Казахстан. Проанализировано действующее законодательство в области прямых продаж.

Ключевые слова: договор, прямая продажа, купля-продажа, маркетинг.

Abstract. In this article, the authors disclose the essence and significance of the institution of direct sales in the Republic of Kazakhstan. The current legislation in the field of direct sales is analyzed.

Keywords: contract, direct sale, purchase and sale, marketing.

В обществе сложилось неоднозначное отношение к сетевому маркетингу как одному из легальных видов предпринимательской деятельности. Это связано с тем, что граждане имеют слабое представление о правовой базе работы в организациях такого рода.

Прежде чем заключать договор присоединения и становиться дистрибьютором определенной компании, необходимо проанализировать характер ее деятельности. Так, имеются несколько характеристик, по которым можно определить, к какому типу относится компания, реализующая продукцию через сеть.

Сетевой маркетинг (также многоуровневый маркетинг) – концепция реализации товаров и услуг, где каждый торговый агент, помимо сбыта продукции, обладает правом на привлечение партнеров. Участники дистрибьюторской сети получают доход в виде комиссионных за реализацию продукции и различных бонусов, которые зависят от объема продаж набранной ими партнерской команды.

Сетевой маркетинг можно рассматривать как форму розничной торговли, прямые продажи, при которых консультанты компании персонально устанавливают контакт с покупателем на основе личных связей. Осуществление продаж через сетевой маркетинг является законным видом предпринимательской деятельности [1].

Следует отметить, что главный признак финансовой пирамиды кроется в источнике заработка. Члены структуры получают доход за счёт постоянного привлечения новых людей: первые инвесторы получают процент от средств, которые вложат в компанию последующие участники системы. Заработок зависит именно от количества людей, которых вы приглашаете в компанию.

Учредители денежных пирамид обещают людям высокий уровень дохода, который невозможно поддерживать длительное время. В большинстве случаев они маскируются под инвестиционные, благотворительные фонды, бизнес с товаром, не имеющим реальной стоимости, или просто обещают делить деньги «из воздуха». Как правило, такие компании – чемпионы по скорости развития, но суще-

ствуют короткое время (1-3 года). Пирамиды вне закона во многих странах мира, однако, в СНГ нет прямого запрета на их работу. Как правило, деятельность финансовых пирамид попадает под статьи о мошенничестве и незаконном предпринимательстве.

В РК с 2014 года введена уголовная ответственность за создание финансовой (инвестиционной) пирамиды, то есть организацию деятельности по извлечению дохода (имущественной выгоды) от привлечения денег или иного имущества либо права на него физических и (или) юридических лиц без использования привлеченных средств на предпринимательскую деятельность, обеспечивающую принятые обязательства, путем перераспределения данных активов и обогащения одних участников за счет взносов других, а равно руководство финансовой (инвестиционной) пирамидой или ее структурным подразделением [2].

Необходимо знать, что главное отличие сетевого маркетинга от пирамиды в том, что **в основе сетевой компании лежит реальный продукт**, который нужно продвигать и продавать. Принцип работы финансовой пирамиды заключается в постоянном получении денежных средств с ее участников.

В структуре маркетинга и пути заработка пирамиды видны особенности, которые помогут не попасться на удочку аферистов. Рассмотрим принципы существования финансовых пирамид:

- компании работают нелегально, занимаются привлечением клиентов, в основном, только через интернет, а средства хранят в оффшорных зонах.
- основатели финансовых пирамид уходят от ответов на вопросы о налогах, месте регистрации и легальности;
- финансовые пирамиды либо не имеют продукта вообще либо его цена не соответствует ценности,
- единственный источник заработка пирамиды – постоянные взносы участников;
- задача участников пирамиды – привести в компанию как можно больше платежеспособных клиентов.

В отличие от сетевой компании, которая предполагает многолетнее партнерство и стабильное развитие структуры, любая финансовая пирамида рано или поздно потерпит крах. Пирамиды собирают вклады от участников и до какого-то времени выплачивают по ним комиссионные. Но, когда приток новых людей становится всё меньше, а выплаты нужно продолжать делать – компания прекращает свое существование, а все вложенные деньги остаются у создателей пирамиды.

Мошеннические проекты существуют недолго, в то время как многие МЛМ компании работают десятилетиями и составляют активную конкуренцию традиционному бизнесу. Это подтверждается на примере интернациональных сетевых компаний (Amway основана в 1959, Mary Kay – в 1963, Oriflame – в 1967). С каждым годом они всё больше масштабируются и предоставляют партнерам реальную ценность [3].

Рассмотрим правовые показатели сетевого бизнеса:

- компания оформлена официально, получены лицензии и все нужные документы в соответствии с законодательством конкретной страны. Документация компании в свободном доступе на сайте;
- сетевая компания имеет свой высококачественный реальный продукт, который можно купить по выгодной цене только у ее дистрибьюторов;
- оборот товара в сетевой компании происходит независимо от того, есть ли приток новых консультантов;
- имеется перспектива роста по карьерной лестнице, а заработок зависит от объема продаж продукции;
- сетевую структуру, которую развивают годами, можно передать наследникам или продать как долю в бизнесе.

Прямой маркетинг и прямые продажи как экономическое явление и бизнес-модель возникли в странах СНГ в начале 90-х гг. XX века и существуют до настоящего времени. Тем не менее, за прошедшие годы не создано специальной правовой базы для регулирования экономических отношений указанного вида.

Необходимо отметить, что в связи с развитием рыночной экономики в Республике Казахстан большое развитие получили новации в сфере предпринимательства, одной из которых являются прямые продажи. Развитие различных способов торговли часто опережает их правовое регулирование, в связи с этим вопросы определения юридической природы института прямых продаж имеют важное прак-

тическое значение. В целом законодательство Республики Казахстан позволяет существовать системе прямых продаж.

Специальным законодательным актом в данной сфере является Закон РК от 12 апреля 2004 года «О регулировании торговой деятельности», где устанавливается, что розничная торговля вне торговых мест путем сетевого маркетинга, общественных распространителей, продажи по почте и другими способами регулируется в порядке, установленном Правительством (п.4 ст.27) [4].

На основе данной нормы постановлением Правительства РК от 14 сентября 2005 года № 918 были утверждены Правила розничной торговли вне торговых мест путем сетевого маркетинга, общественных распространителей, продажи по почте и другими способами. Сложность заключается в том, что гибкая форма продвижения товара на рынке прямых продаж предполагает использование различных бизнес-моделей, что затрудняет правовую характеристику данного института.

В то же время сам термин «прямые продажи» не предусмотрен законодательством, несмотря на то, что данная форма ведения бизнеса широко распространена в коммерческом обороте стран СНГ [5].

Для того чтобы осуществить правильную юридическую квалификацию отношений прямого маркетинга и прямых продаж, необходимо определить, в чем экономическая особенность отношений данного вида. Якушев А. полагает, что лучше всего понятие прямых продаж может определить Российская ассоциация прямых продаж, т.е. организация, объединяющая участников данного рынка и лоббирующая интересы своих членов. В соответствии с информацией, опубликованной на официальном сайте указанной организации, «...прямые продажи предоставляют канал дистрибуции для инновационных или особенных товаров...». Также на данном сайте указано, что «прямые продажи не следует путать с такими понятиями, как «прямой маркетинг» или «дистанционные продажи», и что «главное отличие между этими двумя видами маркетинга – это персональная презентация, которая является неотъемлемым аспектом индустрии прямых продаж».

Исходя из такого определения прямых продаж и прямого маркетинга, мы понимаем, что прямые продажи как экономическая модель ведения бизнеса – продажа товаров потребителям путем прямого контакта продавца и покупателя-потребителя вне классических мест продажи – магазинов, рынков и т.п. Соответственно, прямой маркетинг – информирование покупателя-потребителя о товарах и их свойствах непосредственно продавцом-распространителем при личном контакте-презентации, без использования традиционных инструментов рекламы. Основываясь на собственном понимании экономической теории, мы делаем вывод, что прямой маркетинг является деятельностью по обеспечению прямых продаж и непосредственно с ними связан [6].

Сделки подобного вида в современном деловом обороте принято называть дистрибьюторскими договорами, хотя термин «дистрибьюция» или «дистрибуция» в гражданском законодательстве не используется.

ГК РК разрешает заключение иных, непоименованных прямо в гражданском законодательстве сделок. Поэтому возможно обоснованно предположить, что в случае с прямым маркетингом и прямыми продажами товара мы встречаемся именно с такой, непоименованной в ГК сделкой, сочетающей в себе элементы договоров купли-продажи и договора об оказании услуг.

Соотношение договоров купли-продажи и дистрибьюторских договоров достаточно удачно описано в Сборнике ЮНСИТРАЛ по прецедентному праву, касающемуся конвенции ООН о международной купле-продаже товаров. В п. 6 указанной конвенции отмечается, что данная конвенция «не распространяется на дистрибьюторские соглашения, поскольку эти соглашения нацелены в большей мере на «организацию распространения», чем на передачу права собственности. Однако различные договоры купли-продажи товаров, которые заключены во исполнение дистрибьюторского соглашения, могут регулироваться Конвенцией...».

ЮНСИТРАЛ, усматривает различие между договором купли-продажи и дистрибьюторским договором в том, что в последнем присутствуют существенные условия об организации распространения товаров, и что эти условия даже более существенны, чем условия о передаче права собственности на товар [7].

Полагаем, что к отношениям прямого маркетинга и прямых продаж не следует применять правовой режим поручения, комиссии или агентирования.

Что касается юридической природы института прямой продажи, ряд авторов относят его к особой разновидности договора купли продажи товаров. Другие рассматривают его в рамках договора об оказании возмездных услуг.

В соответствии со ст.406 ГК РК по договору купли-продажи продавец обязуется передать имущество (товар) в собственность, хозяйственное ведение или оперативное управление покупателю, а покупатель обязуется принять это имущество (товар) и уплатить за него определенную денежную сумму. Таким образом, предметом договора является товар, который находится в собственности продавца. В результате исполнения обязательств покупателем к нему переходит право собственности на товар.

При осуществлении прямых продаж продукция фирмы, осуществляющей деятельность на рынке прямых продаж, переходит от фирмы к торговому представителю. Торговый представитель в свою очередь может использовать продукцию для собственных нужд либо предложить ее другим лицам, при этом торговый представитель преследует цель извлечения прибыли. В то же время, при заключении соглашений, регулирующих прямые продажи, предметом соглашения являются не только продукция фирмы-производителя, но и сами действия дистрибьютора по продвижению товара. Таким образом, можно рассматривать прямые продажи в рамках договора возмездного оказания услуг. Так, по договору возмездного оказания услуг исполнитель обязуется по заданию заказчика оказать услуги (совершить определенные действия или осуществить определенную деятельность), а заказчик обязуется оплатить эти услуги (ст.883 ГК РК).

Тем не менее, если квалифицировать прямые продажи с точки зрения объекта (имущество, выполнение работ и оказание услуг), то становится невозможным рассматривать данные правовые отношения в рамках договора возмездного оказания услуг. При осуществлении прямых продаж имеет место комбинация обоих составляющих, так как в качестве предмета договора выступают как товар-продукция, так и действия дистрибьютора по продвижению данного товара. Таким образом, это позволяет выделить данный институт, как из состава договора купли-продажи, так и из состава договора по оказанию возмездных услуг [8, с. 19].

Решающее значение приобретает вопрос о характере действий торгового представителя по продвижению товара – действует ли он от имени фирмы-изготовителя или от своего имени, что предусматривает обязательства агента по поручению и от имени компании осуществлять действия по продвижению продукции. Таким образом, данные отношения относятся к институту прямого представительства, рассчитанные на предпринимательские отношения (коммерческое представительство).

В то же время действия агента заключаются не только в совершении сделок, а включают в себя рекламирование товара, ознакомление клиентов с образцами той или иной продукции и другие виды маркетинговых услуг.

Кроме того, агент может заниматься поиском и привлечением потенциальных покупателей. Совершение данных действий не позволяет рассматривать институт прямой продажи в рамках договора как поручения, так и комиссии. Таким образом, по характеру совершаемых действий отношения в сфере прямых продаж ближе всего подходят к институту агентирования.

Данный договор, известный праву Англии, США и других стран общего права, предназначен для регулирования отношений, регулируемых в европейском «континентальном праве» двумя договорами – поручения и комиссии [9].

Поскольку в законодательстве Казахстана отсутствует агентский договор, можно считать, что договор прямой продажи может быть отнесен к так называемой категории непоименованных договоров.

Таким образом, можно рассматривать отношения по прямым продажам в качестве самостоятельного вида гражданско-правового договора, в котором сочетаются элементы договора купли-продажи и договора возмездного оказания услуг.

Для гражданско-правового регулирования отношений по обороту продукции фирм, работающих по бизнес-модели прямого маркетинга и прямых продаж, более чем достаточны действующие нормы гражданского законодательства. Разработка специализированных правовых норм для регулирования отношений данного типа, является возможной, но не обязательной нормотворческой деятельностью, по мнению многих ученых. Однако следует отметить, что на данном этапе развития законодательство в этой сфере нуждается в детализации, так как на практике имеются правовые коллизии. Закон РК «О регулировании торговой деятельности» регулирует отношения в сфере прямых продаж только в ч. 4 статьи 12 названного правового акта. Эта норма отсылает к правилам розничной торговли вне торговых мест путем сетевого маркетинга, общественных распространителей, продажи по почте и другими способами и лишь в общем порядке регулирует данную сферу отношений. В связи с названными фактами, представляется необходимым дальнейшее совершенствование действующего законодательства в области прямых продаж.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Роль сетевого маркетинга и отличие от финансовых пирамид. // www.vc.ru
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. // www.online.zakon.kz
3. МЛМ – отличие от финансовых пирамид. // www.zhazhda.biz
4. Закон Республики Казахстан «О регулировании торговой деятельности» от 12 апреля 2004 года. // www.online.zakon.kz
5. Постановление Правительства РК от 14 сентября 2005 года № 918 «Об утверждении Правил розничной торговли вне торговых мест путем сетевого маркетинга, общественных распространителей, продажи по почте и другими способами». // www.adilet.zan.kz
6. Якушев А. Некоторые аспекты правового регулирования прямого маркетинга и прямых продаж в РФ. // www.online.zakon.kz
7. Типовой закон ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже (Комиссия Организации Объединенных Наций по праву международной торговли, 21 июня 1985 года) (с изменениями, принятыми 7 июля 2006 г.). // www.adilet.zan.kz
8. Курганбекова Г. Т. Вопросы правовой квалификации института прямой продажи. // Вестник Актюбинского университета им. С. Баишева, 2013. – С. 18-22.
9. Митрофанская Ю. Кадырова Б. Прямые продажи в Казахстане: правовое регулирование. // www.online.zakon.kz

Кучербаев А. Б.

докторант

Алатинская академия МВД Республики Казахстан им. М.Есбулатова

г. Алматы

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

***Түйін.** Мақала авторы ішкі істер органдарында кадр саясатының қалыптасуына қысқаша тарихи шолу жасады. Шолумен Кеңес милициясының және Қазақстан полициясының қалыптасу кезеңі қамтылған. Мақалада кадр саясатының маңыздылығы және оның елімізде болып жатқан оқиғалар мен мемлекеттік өмірдегі басымдықтарға негізделуі атап өтіледі.*

***Резюме.** Автором статьи проведен краткий исторический обзор формирования кадровой политики в органах внутренних дел. Обзором охвачен период становления советской милиции и казахстанской полиции. В статье подчеркивается значимость кадровой политики и ее обусловленность происходящими в стране событиями и приоритетами в государственной жизни.*

***Summary.** The author of the article provides a brief historical overview of the formation of personnel policy in the internal Affairs bodies. The review covers the period of formation of the Soviet police and the Kazakh police. The article emphasizes the importance of personnel policy and its conditionality by the events taking place in the country and priorities in public life.*

С первых дней становления советского государства шла коренная перестройка организационных основ системы управления и ее механизмов. В первую очередь, изменениям подверглась структура государственного аппарата, иерархия должностей государственной службы. Так, Декретом ВЦИК и СНК от 11 (24) ноября 1917 г. «Об уничтожении сословий и гражданских чинов» была ликвидирована иерархия должностей государственных служащих со всеми ее гражданскими чинами. В соответствии со ст. 1 Декрета были упразднены все сословия, гражданские чины, организации и учреждения [1]. Аппарат полицейской службы и его кадровый корпус были в числе первых, подвергнувшихся упразднению.

Образованная после революции 1905 года народная милиция стала единственным субъектом обеспечения общественного порядка. Несмотря на некоторые элементы самостоятельности на ранних этапах становления, милиция представляла собой инструмент государственной власти, с помощью которого государство выполняло соответствующие функции. Формирование кадрового состава, как и в других сферах государственной службы, осуществлялось на основе отбора представителей рабоче-крестьянского класса, по своим деловым и моральным качествам соответствовавших новой идеологии, имевших опыт активной революционной деятельности и заслуги перед коммунистической партией.

Особенно ярко принцип классовости проявился на ранних стадиях формирования рабочей милиции. Как отмечено В.М. Шамаровым, основные принципы комплектования кадровой работы во вновь создаваемых органах внутренних дел прошли апробацию и приобрели классовое совершенство [2, с.10-12]. Суть данного принципа сводилась к представлению профессиональными союзами, фабрично-заводскими комитетами или сходами сельчан своих кандидатов на службу в милицию. Наряду с выборностью вводилась милиционная повинность, в результате которой из числа взрослого населения города или уезда формировались милиционные отряды на принудительной основе. Несмотря на достаточно широкое применение, к концу 1918 года практика милиционной повинности уступила место механизму комплектования кадрового корпуса на основе добровольности и выборности. При этом, широко использовалось поручительство за выдвигаемую кандидатуру, подтверждающее ее политическую благонадежность и морально-нравственную состоятельность. Основопологающим требованием к кандидату на службу в милиции являлось служение народу, защита прав рабоче-крестьянского класса. Такая ярко выраженная классовость рабочей милиции привела к игнорированию представителей иного сословия. Как отметил С.Ф. Зыбин, пренебрежению правами, свободой и самой жизнью человека иной социальной категории не могло в последующем не привести к многочисленным нарушениям законности [3, с.7].

Политическая благонадежность и принадлежность к рабоче-крестьянскому классу нередко перекрывали другие характеристики кандидата на службу в милицию – его личные и деловые качества, уро-

вень профессиональной пригодности. Классовый характер кадровой политики в милиции проявлялся и в запрете принимать на службу в милицию представителей бывшей царской полиции, несмотря на их большой опыт и высокий уровень профессионализма. Как отмечают Р.С. Мулукаев и Н.Н. Карташов, политизированный подход, обусловленный как состоянием острой классовой борьбы в обществе, так и идеологическими установками большевистской партии, взял верх над здравым смыслом [4, с.22]. В оправдание такой политики, В.М. Шамаров отмечает, что у рабоче-крестьянского правительства не было альтернативы. Внутриполитическая и военная обстановка в стране требовала практически без исключения не допускать приема на службу в милицию чинов полиции, олицетворявшей в массовом сознании репрессивно-карательный аппарат царской России. Противоположное решение могло бы скомпрометировать идеи новой власти, вызвать недоверие к ней [2, с.14-15].

Вместе с тем, несмотря на жесткие требования к социальному положению служащих, кадровая политика допускала гибкость при решении вопросов профессионального уровня. Особенно ярко это проявилось в управлении различными отраслями деятельности государства, когда требовались не только заслуги революционного прошлого, но, прежде всего, профессиональные навыки управленцев. Именно опыт работы в системе государственного управления стал определяющим для представителей царского чиновничьего аппарата, получивших возможность работы при новой советской власти. Своеобразный симбиоз старой и новой бюрократии характерен для первых лет молодого государства. Так, по информации М.П. Ирошникова, к числу государственных органов, где отмечено наибольшее количество представителей царского чиновничьего аппарата, относится НКВД – 46,2%. При этом, удельный вес бывших чиновников, занимавших при новой власти руководящие должности, составлял 35% [5, с.424-430].

Проводимая параллельная работа по расширению масштабов деятельности партийных ячеек в органах милиции и их укрепление членами коммунистической партии, мощная идеологическая подготовка работников, воспитательная работа, построенная на идеях коммунистической партии, обеспечивала реализацию кадровой политики на основе классового отбора в полном объеме. Как отмечено Л.И. Семенниковой, в 1920 г. 53% коммунистов являлись служащими советских учреждений [6, с.86]. Как отмечают авторы советского административного права, кадровая политика являлась прерогативой партийных организаций, центральный комитет которых «...придает особое значение подбору и расстановке кадров, усилению их идейной закалки...» [7, с.88].

Как было отмечено уже, при формировании штатов личные и деловые качества не являлись приоритетными. Что касается требований к физической форме, то они были минимальны. Так, согласно Инструкции НКВД и НЮО от 12 октября 1918 года кандидат должен быть не младше 21 года, психически здоровым, не быть глухонемым и находящимся под опекой. При этом предельный возраст поступления на службу в милицию не устанавливался. Отсутствие категоричных запретов (кроме судимости) и жестких ограничений объясняется историческими событиями этого периода, когда молодое государство находилось в состоянии гражданской войны, массовой мобилизации мужчин призывного возраста в ряды Красной Армии, поднятием трудового фронта.

Следует подчеркнуть, что вопросы кадровой политики имели правовое закрепление путем принятия в разные годы: Положения о рабоче-крестьянской милиции (1920 г.), Положения об НКВД (1922 г.), Положения о службе рабоче-крестьянской милиции (1925 г.). Данные регламентирующие документы отражали такие вопросы, как испытательный срок для кандидатов на службу в милиции, проверка уровня знаний кандидатов, а также соответствия требованиям на пригодность по физическим параметрам. Вместе с тем, несмотря на установленные требования к работе по формированию кадрового корпуса, принцип строгого отбора кандидатов в соответствии с критериями, нередко нарушался. Как отмечено, А.Я. Малыгиным, принципиальность и требовательность «были скорее исключением, нежели нормой. Во многих местах приемно-испытательные комиссии существовали лишь на бумаге или вовсе не были созданы [8, с.15]. Причиной имевшихся нарушений являлись проблемы кадровой неуккомплектованности органов милиции, текучести кадров и, вследствие этого, отсутствия кадрового ядра. Для решения кадрового вопроса и устранения «кадрового голода», руководители, уполномоченные назначать на службу в милицию, вынуждены были «закрывать глаза на деловые и моральные качества лиц, проходивших испытательный срок, и принимать практически всех» [2, с.24].

Чтобы ограничить текучесть кадров, в кадровой работе применялся особый документ, содержание которого носило характер обязательства кандидата на службу в милиции. Работник милиции

давал обязательства прослужить в милиции не менее шести месяцев, быть на страже интересов рабоче-крестьянского класса, оказывать помощь Красной армии. Данным документом не только предусматривались определенные обязательства сотрудников милиции, но и предоставлялись полномочия руководителя принимать в отношении своих сотрудников административные решения за нарушения служебной дисциплины.

Анализ специальной литературы об истории органов внутренних дел позволяет сделать вывод, что на этапах становления советской рабоче-крестьянской милиции отмечались многочисленные факты нарушения законности, что связывалось с низким уровнем правосознания, неэффективной кадровой политикой и неквалифицированной кадровой работой. Так, В.М. Шамаров выделяет такие виды нарушений законности, как: игнорирование правовых предписаний высших органов государственной власти и управления со стороны губкомов и обкомов партии; расширительное толкование норм законодательства, определявшего правовые основы кадровой работы в милиции и принятие ведомственных нормативных актов, противоречащих документам высших органов государственной власти и управления [2, с.37-38].

Важнейшим шагом к модернизации кадровой работы, характеризующим ее плановость и профессионализацию, стало формирование кадрового резерва для командного, административно-политического и административно-хозяйственного руководящего состава. Такой резерв создавался на уровне главного управления, губернских и областных управлений милиции. Вместе с тем, несмотря на принимаемые меры, кардинальных положительных изменений они не дали. Текучесть кадров, по-прежнему, оставалась проблемой, препятствующей созданию стабильного кадрового ядра. В качестве мотивирующих факторов службы в милиции сотрудникам повышались размеры денежного довольствия, включающего помимо основного оклада процентные надбавки за выслугу лет в милиции, предусматривались социальные гарантии. Кроме того, в целях роста профессиональных знаний, поощрялось обучение в специальных школах НКВД путем денежных надбавок.

Придание статуса военизированной милиции привело к увеличению числа лиц, желающих вступить в ряды милиции в целях избежания призыва в армию, так как военизация милиции создавала преимущества по сравнению с мобилизацией непосредственно в Красную армию. Поэтому, как подчеркнул А.Я. Малыгин, в милицию стремились попасть те лица, которые не желали оказаться на фронте [8, с.7]. Для пресечения такой очевидной ситуации использования возможностей милиции руководством страны было принято решение об обязательной мобилизации в армию порядка 20% командного состава милиции и более 30% рядовых сотрудников милиции. Только окончание гражданской войны изменило отношение к милиции как постоянно-действующему резерву Красной армии. Введенный впоследствии запрет на увольнение из рядов милиции в период военных действий сотрудников являлся, своего рода, альтернативой обязательного призыва в армию.

Для улучшения качественного показателя кандидатов на службу в милицию было установлено обязательное требование – обучение на подготовительных курсах, где давался начальный уровень правового образования, строевой подготовки. Политический аспект в реализации кадровой политики отражался в практике проведения партийных мобилизаций. Справедливости ради надо отметить, что подобный метод кадровой работы был характерен для всех сфер жизнедеятельности, в том числе, в сфере обеспечения общественной безопасности, борьбы с преступностью. Широко продолжала использоваться практика командирования в органы милиции кандидатов от партийных и профсоюзных организаций. При этом, четко прослеживались элементы демократии, выражавшиеся в учете мнения общественности при рассмотрении кандидатуры для выдвижения на службу в милицию. Такой метод реализации кадровой политики по комплектованию личного состава милиции применялись в течении десятилетий и обрела форму выдвижения или рекомендации трудовым коллективом. Руководящий состав милиции формировался из числа граждан, прошедших обучение в милицейских школах, либо окончивших курсы первоначальной подготовки, а также являющихся выдвиженцами от рабочего класса.

Политическая составляющая руководства всеми сферами деятельности вносила свою лепту в организационные аспекты кадровой работы. Это касалось не только вопросов комплектования, но и последующего контроля за качественной характеристикой кадровой работы. Одним из эффективных способов поддержания порядка в рядах милиции считалась чистка среди сотрудников. Основной идеей такого метода являлось обеспечение профессионального кадрового ядра, способного укрепить и поддерживать положительный имидж милиции. Как отмечено в источниках по истории милиции, на

повышение качества кадров такая чистка существенно не повлияла. Вместе с тем, суть ее проведения и формы реализации положили основу применяемой в дальнейшем процедуры аттестации, главная цель которой – определение степени пригодности сотрудника к выполнению своих служебных функций, соответствие его уровня квалификационным требованиям по должности. Аттестация проводилась в отношении всего строевого состава милиции и работников уголовного розыска, кроме младших милиционеров. Не подлежали аттестованию руководители милиции губернского, областного и краевого уровней, занимающие должности номенклатуры партийных и советских органов. Аттестация данных должностных лиц заменялась характеристикой, составляемой на них и утверждаемой партийными комитетами. К концу 20-х годов чистка среди работников милиции с учетом партийных критериев набирает обороты и обретает масштабы всей страны. Чистке подверглись работники, не пригодные как по профессиональным, так и по политическим мотивам, что существенно разрядило кадровый состав милиции.

С изменением общественно-политической ситуации в стране, появлением новых вызовов и угроз безопасности внутри страны и за ее пределами происходит усложнение функций милиции, их расширение, повлекшее в последующем создание новых подразделений. Так, в связи с возросшими фактами хищений государственной собственности, бродяжничеством, безнадзорностью среди несовершеннолетних, кражами на железнодорожных составах были созданы новые службы и подразделения: паспортно-регистрационная служба, отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности, железнодорожная милиция. В предвоенные годы в связи со всеобщей воинской обязанностью на милицию возлагается функция учета военнообязанных, что привело к созданию военно-учетных столов во всех отделениях милиции. Структурное расширение милиции требовало соответствующего кадрового обеспечения, что в годы Великой отечественной войны явилось острой проблемой. Это было связано с масштабной мобилизацией, проходившей в стране.

Численное увеличение кадрового корпуса государственных служащих, обусловленное расширением границ страны, усложнением государственного администрирования и масштабностью регулируемых сфер деятельности государства, требовало не только законодательного, но и организационного регулирования. Вопросы реализации кадровой политики решались на основании трудового законодательства, а также уставов, положений, правил внутреннего распорядка, утвержденных соответствующими правовыми актами и действовавшими на территории всего государства.

Кадровая политика в каждый исторический период развития государства отражала приоритетные направления государственной политики и зависела от ряда факторов, в том числе, социально-экономических, общественно-политических.

Так, в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР об ужесточении дисциплины на предприятиях, в организациях, учреждениях в 1940 году была введена уголовная ответственность служащих за прогул без уважительных причин. Лишь спустя 16 лет с принятием Президиумом Верховного Совета СССР Указа «Об отмене судебной ответственности рабочих и служащих за самовольный уход с предприятий и из учреждений и за прогул без уважительной причины» проведена гуманизация законодательства, в результате которой уголовная ответственность заменена дисциплинарной.

Одновременно с этим, ответом на усиление проблемы коррупции среди государственных служащих было принятие 20 февраля 1962 г. Указа Президиума Верховного Совета СССР «Об усилении уголовной ответственности за взяточничество», в соответствии с которым мера наказания варьировалась от лишения свободы сроком от 3 лет до смертной казни. При этом, конфискация имущества предусматривалась и в том и в другом случае.

Особый характер службы в органах внутренних дел, безусловно, требовал специального организационно-правового регулирования реализации кадровой политики. Отдельные его элементы находили свое отражение в дисциплинарных уставах. Основные вопросы, тем не менее, регулировались общим трудовым законодательством, являющимся единым и унифицированным.

В принятом в 1962 году Положении о советской милиции [9] четко было обозначено место милиции в системе государственного управления, ее задачи и основная миссия – охранять общественный порядок, обеспечивать охрану социалистической собственности, личности и прав граждан от преступных посягательств, предупреждать, пресекать и раскрывать уголовные преступления. Работа кадрового аппарата была направлена на обеспечение реализации милицией данных функций посредством формирования кадрового корпуса, способного компетентно решать поставленные задачи.

Применяемая практика направления на службу в милиции представителей трудовых коллективов положительно отразилась на формировании качественного состава кадрового корпуса. Увеличение численности сотрудников милиции, усложнение решаемых задач и выполняемых функций требовало соответствующего профессионального обучения, что обусловило создание и последующее расширение сети учебных заведений. Продолжала совершенствоваться нормативная база, регулирующая организационные основы службы в милиции, правового статуса сотрудников милиции, их социальной защищенности и правовых гарантий защиты жизни и здоровья.

Распад СССР и обретение в 1991 году суверенитета поставило молодое государство перед множеством проблем, в числе которых, дефицит квалифицированных кадров. Открытие возможностей возвращения на историческую родину представителей различных этносов повлияло на массовый отток специалистов, что стало причиной размытия кадрового ядра в различных сферах деятельности, в том числе, в органах милиции. Кадровая работа по комплектованию личного состава затруднялась отсутствием кандидатов на службу. Сложные экономические условия, слабые социальные гарантии не привлекали на службу в милиции, как и другие направления деятельности в государственном секторе.

Требовалось обновленное законодательство, отвечающее новому политическому строю, обеспечивающее реформирование всей системы государственного управления, реорганизации органов милиции, обновлением форм и методов кадровой работы в милиции. Накопленный десятилетиями опыт кадрового обеспечения деятельности милиции, отражающей в полном объеме принципы государственного управления советского периода, требовал своей адаптации к новым условиям. Безусловно, что при формировании правовых основ казахстанской милиции, а в последующем, полиции, учитывались все положительные стороны организационно-правового регулирования деятельности советской милиции и ее кадрового обеспечения.

Первым документом, закрепившим статус казахстанской милиции, переименованной в 1998 году в полицию, является Закон Республики Казахстан «Об органах внутренних дел Республики Казахстан», принятый Верховным Советом Республики Казахстан 23 июня 1992 года. В последующем, правовые основы деятельности органов внутренних дел Республики Казахстан претерпевали неоднократные изменения. Как подчеркнуто М.Т. Баймахановым, в ряде случаев существенных изменений общественной жизни, правовые акты, регулирующие данную сферу отношений, не могут быть приведены в соответствие с изменившейся обстановкой отдельными поправками и дополнениями. В таких случаях необходима полная переработка действующих правовых актов, замена их совершенно новыми, качественно отличающимися от первых [10, с.82].

Реализация кадровой политики в органах внутренних дел осуществлялась в полном соответствии с принципами кадровой политики во всей системе государственной службы, подчеркивая основные приоритеты в различные периоды развития государства. Проводимые реформы подчеркивали необходимость преобразования методов кадровой работы, форм ее реализации, идеологического содержания. Требовалась законодательная база, обновленная в соответствии со стратегией развития государства. На сегодняшний день кадровая политика в органах внутренних дел реализуется в соответствии с общегосударственной кадровой политикой в системе государственной службы, отражая при этом особенности службы в органах внутренних дел. Более того, унификация законодательства о государственной службе, о правоохранительной службе и об органах внутренних дел подчеркивает единую концепцию кадровой политики. Как подчеркнуто Л.Т. Культемировой, современная правоохранительная система и государственная служба, в целом, претендует на высокоорганизованный, профессионально ориентированный, конкурентоспособный кадровый корпус. При этом отмечается, что личностный и профессиональный потенциал, способность выдержать конкуренцию, добиться профессионального успеха, закрепить эту успешность в сознании людей – лишь часть составляющих элементов конкурентоспособности сотрудников правоохранительных органов [11, с.306-314].

В заключение отметим, что кадровая политика в системе органов государственного управления, и в органах внутренних дел, в частности, требует как постоянного совершенствования правовых основ, так и существенного изменения престижа службы в органах внутренних дел и понимания обществом роли полиции в государстве. Проводимые реформы в правоохранительной сфере, совершенствование концептуальных основ кадровой политики, реализация принципа меритократии при формировании кадрового корпуса – эти и другие методы совершенствования системы государственного управления

направлены на построение транспарентного государства с профессиональным государственным аппаратом, ориентированным на модель партнерских отношений с обществом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Декрет ВЦИК и СНК от 11 (24) ноября 1917 г. «Об уничтожении сословий и гражданских чинов»
2. Шамаров В. М. Кадровая работа в милиции НКВД РСФСР. М., 1997.
3. Зыбин С. Ф. Правовые основы кадрового обеспечения деятельности органов внутренних дел. СПб., 1997.
4. Мулукаев Р. С., Карташов Н. Н. Милиция России (1917-1993 гг.): Историко-правовой очерк. Орел, 1995..
5. Ирошников М.П. Председатель Совета Народных Комиссаров Вл.Ульянов (Ленин). Очерки государственной деятельности в 1917-1918 гг. – Л.: Наука, 1974.
6. Оболонский А.В., Семенникова Л.И., Ноздрачев А.Ф. и др. Государственная служба (комплексный подход): Учебное пособие. – М.: Дело, 2000.
7. Советское административное право: Учебное пособие /Под ред. А.Е. Лунева. – М., 1960.
8. Малыгин А.Я.. Развитие кадровой функции органов милиции в период строительства социализма в СССР (1917-1936 гг.): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. М., 1978.
9. Положение о советской милиции: Постановление Совета Министров СССР от 17 августа 1962 года. № 901.
10. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. Алматы: АЮ-ВШП «Әділет», 2003.
11. Культемирова Л.Т. Профессиональная карьера сотрудников правоохранительных органов //Материалы международной научно-практической конференции, посвященной юбилею Е. Каиржанова. – Алматы, (2009). – С.306-314

Мауленов Касым Сырбаевич

доктор юридических наук, профессор Международного университета информационных технологий, Лауреат премии имени Ч.Валиханова в области науки, стипендиат программы «Фулбрайт» Конгресса США

КОНТРАКТЫ О РАЗДЕЛЕ ПРОДУКЦИИ ПРИ НЕФТЕДОБЫЧЕ: БАЛАНС ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВА И НЕФТЯНЫХ КОМПАНИЙ

Мақалада мұнай өндіру үшін өнімді бөлу туралы келісім-шарттар жасаудың халықаралық тәжірибесі қарастырылады. Мұнай операциялары кезінде келісімшарттың осы түрінің мазмұны мен ерекшеліктері көрсетілген. Мемлекеттер (мұнай ресурстарының иелері) мен халықаралық мұнай компаниялары арасындағы қатынастарға құқықтық талдау берілген. Осы мақалада талқыланған шет елдердің тәжірибесі Қазақстанға мұнай операцияларын және мұнай өндірісіне меншік құқығын жан-жақты бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: өнімді бөлу туралы келісімшарттар, концессиялар, мұнай операциялары, мұнай компаниялары, меншік.

В статье рассматривается международная практика становления контрактов о разделе продукции при нефтедобыче. Показаны содержание и особенности данного вида контракта при проведении нефтяных операций. Дан правовой анализ взаимоотношений между государствами (хозяевами нефтяных ресурсов) и международными нефтяными компаниями. Рассмотренный в данной статье опыт зарубежных стран позволит Казахстану осуществлять более всесторонний контроль над нефтяными операциями и правом собственности относительно нефтедобычи.

Ключевые слова: контракты о разделе продукции, концессия, нефтяные операции, нефтяные компании, право собственности.

The article discusses the international practice of establishing production sharing contracts for oil production. The content and features of this type of contract during oil operations are shown. A legal analysis of the relationship between states (owners of oil resources) and international oil companies is given. The experience of foreign countries discussed in this article will allow Kazakhstan to exercise more comprehensive control over oil operations and ownership of oil production.

Keywords: production sharing contracts, concession, oil operations, oil companies, ownership.

Договорные (контрактные) отношения в сфере нефтебизнеса были объектом глубокого изучения как в зарубежной юридической и экономической литературе [Jonhston D., 1994, p.41; Jonhston D., 2003, p.92; Jonhston D., 2005, p.78; Bindemann, K., 1999, p.123; Bindemann, K., 2000, p. 45; Fattouh, B. and Darbouche, H., 2010, p.119; Cut Dian Agustina, Ehtisham Ahmad, Dhanie Nugroho and Herbert Siagian, 2012, p.6] так и в работах казахстанских и российских исследователей [Мауленов К.С., 2003, с. 189; Елюбаев Ж.С., 2010, с.228; Вознесенская Н.Н., 1997, с.84; Кокин В.Н., 2002, с.12; Немченко С.Б., 2008, с. 16; Китанина Е.Е., 2008, с.76; Заславская Н.М., 2016, с.27].

Особый интерес в юридической науке и на практике представляли соглашения о разделе продукции при нефтедобыче. Английское название этих договоров - Production Sharing Contracts.

Хотя концепция, заложенная в соглашениях о разделе продукции при нефтедобыче, использовалась еще в начале пятидесятих годов прошлого века в Боливии, сами контракты продакшн шеринг (Production Sharing Contracts) являются относительно новым правовым инструментом, регулирующим взаимоотношения между странами пребывания (государствами собственниками нефти) и международными нефтяными компаниями.

Соглашения о разделе продукции при нефтедобыче в их нынешнем виде впервые появились в Индонезии в шестидесятых годах прошлого века [Moch Anwar A.S., Suyanto Fx. and Zahar D., 1991, с.4].

Процесс их признания международными нефтяными компаниями шел медленно. Однако со временем соглашения подобного рода получили широкое распространение в качестве стандартного контрактного института. Таким образом, соглашения о разделе продукции при нефтедобыче сейчас широко применяются не только в Индонезии, но и во многих других странах, например, Анголе, Камбодже, Китае, Эфиопии, Габоне, Индии, Монголии, Мозамбике, Нигерии, Судане, Сирии, Танзании, Вьетнаме, Йемене, Египте, Ливии, Филиппинах, Малайзии, Перу, Тринидаде и Тобаго, Кении, Экваториальной Гвинее, Канаде, Казахстане (в нашей стране приостановлено применение данного вида контракта), Азербайджане и т.д.

Несмотря на то, что данный контрактный правовой институт в обязательном порядке оговаривал конкретные условия соответствующего предприятия и разработку взаимоотношений между странами пребывания и международными нефтяными компаниями, он сохранил следующие основные особенности:

1) Международная нефтяная компания назначается страной пребывания в качестве подрядчика на определенной площади.

2) Международная нефтяная компания действует на свой риск и за свой собственный счет под контролем страны пребывания.

3) Международная нефтяная компания имеет право покрыть свои издержки нефтедобычей на контрактной площади.

4) После покрытия расходов баланс выработки распределяется в предварительно оговоренном процентном соотношении между страной пребывания и международной нефтяной компанией.

5) Доход международной нефтяной компании подлежит налогообложению.

6) Нефтяное оборудование и установки являются собственностью страны пребывания либо с самого начала, либо по мере амортизации.

Следующая выдержка из последней непальской модели соглашения о разделе продукции при нефтедобыче может служить примером сферы действия такого нефтяного контракта:

“1. Сфера действия

Договаривающаяся сторона несет ответственность перед правительством за осуществление нефтяных операций в соответствии с положениями настоящего соглашения и под наблюдением со стороны правительства.

С целью проведения нефтяных операций договаривающаяся сторона предоставляет необходимый капитал, технологии и рабочую силу, за исключением случаев, особо оговоренных настоящим соглашением.

Договаривающаяся сторона осуществляет нефтяные операции за свой собственный счет и на свой риск, за исключением случаев, особо оговоренных в настоящем соглашении. Издержки, понесенные договаривающейся стороной в результате осуществления указанных нефтяных операций, будут компенсированы договаривающейся стороне. В случае, если нефтяное месторождение коммерческого масштаба не будет разведано в пределах контрактной площади или, если уровень добычи окажется нерентабельным, то договаривающаяся сторона несет убытки за свой счет”.

Как уже указывалось ранее, различие концессионного соглашения и соглашения по предоставлению определенного набора услуг лежит в правовой сфере, то есть наличии прав на разведку полезных ископаемых и их добычу. С этой точки зрения соглашение о разделе продукции при нефтедобыче является, несомненно, контрактом по предоставлению услуг, где международная нефтяная компания действует в качестве договаривающейся стороны (подрядчика), имеющей правовой статус, по отношению к обладателю прав на разведку полезных ископаемых, то есть либо стране пребывания или ее национальной нефтяной компании. Из этого следует, с правовой точки зрения, что доля нефтедобычи, полученная международной нефтяной компанией в соответствии с соглашением о разделе продукции

при нефтедобыче, является платой или компенсацией со стороны страны пребывания договаривающейся стороне (подрядчику).

Однако правовой характер соглашений о разделе продукции при нефтедобыче не всегда четко выражен, включая вытекающие из него логические выводы. В этой связи следует отметить, что в большинстве таких соглашений указывается, что такой контракт является контрактом о разделе продукции при нефтедобыче без дальнейшего уточнения и конкретизации. В свете практических задач иногда складывается впечатление, что нефтедобыча является разновидностью *res nullius*, где осуществляется распределение функций между двумя сторонами, имеющими на это аналогичные и равнозначные права.

Фактически нефтедобыча принадлежит исключительно стороне, обладающей правами на разведку полезных ископаемых, т.е. стране пребывания или ее национальной нефтяной компании. Соответствующим образом права договаривающейся стороны носят чисто договорной характер, например, права на покрытие издержек и оплату предоставленных услуг. Отсутствие четких правовых формулировок при определении соглашения о разделе продукции при нефтедобыче нередко приводит к недоразумениям и недопониманию в той или иной форме. Это имеет место в ряде соглашений о разделе продукции при нефтедобыче и даже в некоторых нефтяных кодексах, где имеются положения касательно осуществляемой договаривающейся стороной платы за право разработки полезных ископаемых.

Подобное полностью несовместимо с правовым характером соглашения о разделе продукции при нефтедобыче, так как трудно представить с концептуальной точки зрения, каким образом подрядчик, не имеющий права на нефтедобычу, будет нести обязательство по осуществлению платы за право разработки природных ресурсов, то есть доли той нефтедобычи, единственно законным владельцем которой является страна пребывания. Таким образом, подобные положения неправильны в правовом отношении.

Статус договаривающейся стороны по соглашению о разделе продукции при нефтедобыче характеризуется рядом обязательств и прав, включенных во все соглашения о разделе продукции при нефтедобыче. Наиболее важные из них приводятся в качестве примера в следующей выдержке из стандартного индонезийского соглашения о разделе продукции [Machmud T.N., 1993, p. 179] при нефтедобыче:

“Договаривающаяся сторона должна:

а) предоставить требуемые денежные средства и закупить или арендовать все необходимые материалы, оборудование и ресурсы, надлежащие быть закупленными или арендованными на иностранную валюту согласно запланированной рабочей программе;

б) обеспечить требуемое для претворения запланированной программы всестороннее техническое содействие, включая привлечение к работе иностранных специалистов, где предусмотрены расчеты в иностранной валюте;

в) предоставить другие денежные средства в иностранной валюте для реализации запланированной программы, включая выплаты предоставляющим услуги третьим иностранным сторонам-подрядчикам;

г) нести ответственность за подготовку и осуществление запланированной программы. Это должно быть сделано квалифицировано посредством соответствующих научных методов, и подрядчик должен предпринять все необходимые меры по защите навигации и рыболовства и должен предотвратить чрезмерное загрязнение моря или рек. Также предусматривается, что реализация запланированной программы не противоречит государственным обязательствам, налагаемым на правительство международным правом;

д) представить в PERTAMINA (индонезийской национальной нефтяной компании) копии данных и отчетов по геологии, геофизике, бурению, скважинам, нефтедобыче и т.д., аккумулированных за весь срок”.

Традиционные концессионные соглашения и соглашения с долевым участием предусматривали самые разнообразные способы получения государственных доходов страной пребывания, включая подоходный налог, другие налоги, плату за право разработки природных ресурсов, арендную плату, бонусы и прямое непосредственное участие в нефтедобыче с предусмотренным правом собственности.

Одной из наиболее характерных особенностей соглашения о разделе продукции при нефтедобыче является углубленная концепция права собственности страны пребывания на нефть. Эта особенность не носит поверхностный характер, а представляет собой изменение правового статуса: право собственности страны пребывания на нефть может рассматриваться на фоне ее притязаний на суверенитет над своими природными ресурсами.

В соглашении о разделе продукции при нефтедобыче право собственности на любую разведанную нефть сохраняется за страной пребывания или ее национальной нефтяной компанией, а подрядчик не обретает права на свою долю нефти до тех пор, пока нефтедобыча не достигнет экспортных объемов или взаимно согласованных объемов поставки. В качестве примера приведем соглашение о разделе продукции при нефтедобыче, заключенное в 1980 году между Индонезией в лице “ПЕРТАМИНА” [Machmud T.N., 1993, p. 180] и международной нефтяной компанией, предусматривавшее следующие положения:

“Все полезные ископаемые, включая нефть и газ, имеющиеся в наличии в пределах установленной законом территории нефтеразведки и добычи в Индонезии, являются национальным достоянием под контролем государства.

“ПЕРТАМИНА” наделяется эксклюзивным правом на разработку нефти и газа...” и “1.4 Право на долю неочищенной нефти (для подрядчика), в соответствии с подпунктом 1.3 раздела VI наряду с долей неочищенной нефти на экспорт и реализацию с целью покрытия операционных издержек, должно переходить (подрядчику) на стадии достижения экспортных объемов при нефтедобыче...”.

Аналогичным образом было заключено соглашение по распределению функций при нефтедобыче между Тринидадом и Тобаго и международной нефтяной компанией, которое предусматривало следующее:

“Право распоряжаться нефтедобычей

В соответствии с данным положением подрядчик имеет право брать натурой, экспортировать или иным образом по своему усмотрению распоряжаться долей добытой нефти согласно настоящему контракту. Право собственности на долю добытой нефти должно переходить подрядчику на стадии аккумуляирования государственных доходов” [Ramlogan R., 1992, p. 279].

Далее рассмотрим правовые аспекты раздела продукции при нефтедобыче. Раздел продукции при нефтедобыче заключается фактически в осуществлении выплаты компенсации страной пребывания международной нефтяной компании за предоставленные услуги и взятый на себя риск. Существуют различные системы для раздела продукции при нефтедобыче, но все они подразделяются на две основные категории, которые иллюстрируются на примерах индонезийской и перуанской моделей соглашений о разделе продукции при нефтедобыче.

В соответствии с индонезийской моделью соглашения о разделе продукции при нефтедобыче международная нефтяная компания сначала получает ассигнование на нефтедобычу, которое предназначено для покрытия ее расходов и издержек. Иногда подобное ассигнование предоставляется в рамках определенного процентного соотношения к нефтедобыче. Впоследствии, после покрытия всех издержек, - определенный процент от баланса нефтедобычи.

Согласно перуанской модели соглашения о разделе продукции при нефтедобыче, также применяемой Боливией, Тринидадом и Тобаго [Kamil A. H., 1980, p.56], международная нефтяная компания получает долю от общей нефтедобычи в качестве единовременной выплаты для покрытия ее расходов, издержек и прибыли. Такая модель соглашения на первых порах приветствовалась и рассматривалась в качестве прогрессивного шага на пути упрощения договорных механизмов и их претворения в жизнь. Впоследствии она стала вызывать серьезные опасения среди стран пребывания и международных нефтяных компаний.

С точки зрения страны пребывания оплата фиксированной доли нефтедобычи может не соответствовать реально существующей цене на нефть на данный момент, как это имело место, например, в семидесятые годы во время резкого взлета цен, что оказалось весьма выгодным для международных нефтяных компаний. С позиций, занимаемых международной нефтяной компанией, фиксированная и существенная доля страны пребывания размером от 50 до 60% устанавливается как при концессии, когда концессионер должен был вносить высокую плату за право разработки природных ресурсов независимо от экономических результатов разработки нефтяного месторождения. Дело в том, что при небольших месторождениях не всегда удается сразу достичь коммерческих объемов нефтедобычи. Ввиду этого в настоящее время в большинстве случаев наиболее широко используется индонезийская модель соглашения о разделе продукции при нефтедобыче.

В соответствии с большинством соглашений о разделе продукции при нефтедобыче покрытие издержек осуществляется с целью предоставления возможности международной нефтяной компании покрыть свои расходы и издержки в связи с нефтедобычей. В разных странах размеры покрытия издержек

различны. В большинстве случаев на покрытие издержек ежегодно ассигнуется 30-50% от стоимости нефтедобычи. Некоторые соглашения о разделе продукции при нефтедобыче, в особенности те, в которых применяется система ставки дохода, не предусматривают максимальных ставок, “потолка” для покрытия расходов, и в иной раз вся нефтедобыча может быть целиком предоставлена с этой целью в распоряжение международной нефтяной компании.

Этим можно объяснить, почему были разработаны некоторые механизмы, предусматривающие минимальную долю нефти для страны пребывания. Поиск подобного механизма возможно частично объясняет наличие неправильно ориентированных положений, предусматривающих оплату права разработки природных ресурсов в соответствии с соглашением о разделе продукции при нефтедобыче.

При покрытии издержек при нефтедобыче международная нефтяная компания в состоянии возместить расходы на приобретение фиксированных активов (основного капитала) и операционные издержки. В некоторых случаях финансовые затраты либо не входят в понятие покрытия издержек, либо компенсируются лишь частично. Любые непокрытые операционные издержки или расходы на приобретение фиксированных активов от предыдущих лет перерегистрируются на начало последующего года в качестве переходящего остатка.

Следующее положение индонезийского соглашения [Moch Anwar A.S., Suyanto Fx. and Zahar D., 1991, p.5] по распределению функций при нефтедобыче служит иллюстрацией этому: “Подрядчик покрывает все операционные издержки за счет сбыта или иного размещения требуемого объема добытой, сэкономленной и неиспользованной при нефтяных операциях неочищенной нефти, равной по стоимости подобным операционным издержкам.

В случае, если за любой календарный год операционные издержки превышают стоимость добытой, сэкономленной и неиспользованной при нефтяных операциях неочищенной нефти, то тогда непокрытый избыток возмещается в последующие годы”.

После вычета покрытых нефтяных издержек оставшийся объем нефтедобычи делится между страной пребывания и международной нефтяной компанией. Это именуется “нефтью прибыли” или “процентной разбивкой”. Существует несколько систем по разделу объемов при нефтедобыче. Они могут быть следующими: либо 1) одноразовый раздел нефтяной прибыли, как, например, в Индонезии (85% стране пребывания и 15% международной нефтяной компании, принимая во внимание подоходный налог) либо 2) постепенный раздел, основанный на ежедневной норме добычи согласно приведенной шкале (60/40% вплоть до 20000 баррелей в день, 65/35% с 20000 до 40000 баррелей в день, 70/30% с 40000 до 60000 баррелей в день и т.д.).

Следует отметить, что иногда делается различие между береговыми и оффшорными нефтедобычами или нефтедобыча противопоставляется добыче природного газа. Также возможно принимать в расчет повышения цен на нефть и обеспечивать так называемые “ценовые фиксированные максимумы”. За последние годы такая концепция рентабельности породила новый подход к разделу продукции известный как “ставка дохода, основанная на разделе продукции при нефтедобыче”. Он используется в некоторых странах, в основном, в Африке. Она обеспечивает урегулирование доли страны пребывания как функции ставки дохода после вычета налогов дисконтного потока наличности международной нефтяной компании.

Такая система предположительно должна предоставлять возможность стране пребывания извлекать выгоду, выпадающую на долю международной нефтяной компании в случае разведки очень большого месторождения или значительных повышений цен на нефть, в то же время позволяя международной нефтяной компании экономно разрабатывать маргинальные месторождения.

В качестве примера классической оговорки по покрытию издержек и разделу объемов при нефтедобыче можно привести современную кенийскую модель соглашения о разделе продукции при нефтедобыче:

“Покрытие издержек, раздел продукции при нефтедобыче и подоходный налог

1) Подрядчик покрывает нефтяные издержки посредством получения и отдельного размещения объема, равного по стоимости максимум... процентам (...%) всей добытой, сэкономленной в пределах контрактной площади и неиспользованной при нефтяных операциях неочищенной нефти. В дальнейшем подобная неочищенная нефть, с учетом покрытия издержек, именуется как “Cost Oil”.

2) Вся добытая, сэкономленная в пределах контрактной площади и неиспользованная при нефтяных операциях неочищенная нефть за вычетом “Cost Oil” именуется “нефтью прибыли” и распреде-

ляется, получается и размещается отдельно правительством и подрядчиком в соответствии со следующим возрастанием объемов “нефти прибыли”:

Возрастание объемов “нефти прибыли”	Доля правительства	Доля подрядчика
Первые 20000 баррелей в день	%	%
Следующие 30000 баррелей в день	%	%
Следующие 50000 баррелей в день	%	%
Любой объем свыше первых 100000 баррелей в день	%	%

В соответствии с соглашениями о разделе продукции при нефтедобыче, международные нефтяные компании должны обычно платить налоги от своих доходов с операций, то есть с доли прибылей при нефтедобыче. Однако, первоначально заключенные в Индонезии соглашения о разделе продукции при нефтедобыче не предусматривали выплаты подоходного налога, а доля нефтедобычи страны пребывания рассматривалась в качестве ее общей “выручки” [Moch Anwar A.S., Suyanto Fx. and Zahar D., 1991, p.6].

Со временем подобная ситуация изменилась и международные нефтяные компании, функционирующие в настоящее время в Индонезии, должны выплачивать 45-процентный налог на получаемый доход с операций и 20-процентный налог путем вычетов на выплачиваемые им дивиденды.

С практической точки зрения не так важно включается ли налог в долю “нефтеприбыли” страны пребывания или оплачивается международной нефтяной компанией, иными словами осуществляется ли раздел нефтедобычи до вычета налога или нет. Утвержденный механизм фактически зависит от политической и административной выгоды для страны пребывания наряду с потребностью страны пребывания в оплате натурой, то есть нефтью, вместо наличной оплаты. Например, Ливия является одной из стран, которая не практикует взимание подоходного налога при заключении соглашения при нефтедобыче, однако удерживаемая национальной нефтяной компанией доля нефтедобычи достигает 81% против 19%, причитающихся международной нефтяной компании.

В соответствии с некоторыми соглашениями о разделе продукции при нефтедобыче предусматривается выплата налогов страной пребывания от имени международной нефтяной компании. В этой связи добавочная особая доля нефтедобычи выделяется международной нефтяной компании с этой целью, затем она фактически берется страной пребывания. Подобное практиковалось при заключении первых перуанских соглашений о разделе продукции при нефтедобыче в семидесятые годы, включая также такие, например, страны, как Габон, Египет, Оман, Тринидад и Тобаго [Kamil A.H., 1980, с.43].

В соглашении, подписанном Тринидадом и Тобаго, предусматривалось следующее:

“С учетом взятых обязательств по настоящему контракту договаривающаяся сторона получает следующие доли нефтедобычи с контрактной площади:

а) доля нефтедобычи на стадии аккумуляирования государственных доходов;

б) доля нефтедобычи, эквивалентная (налогам), имеющим отношение к нефтяным операциям и подлежащим выплате договаривающейся стороной правительству... Эта доля должна быть передана договаривающейся стороной в адрес правительства”.

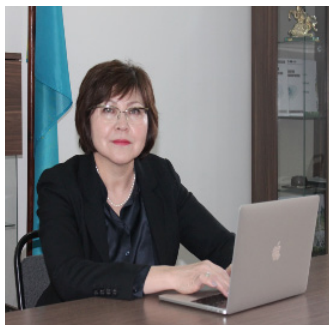
Подобная схема предоставляла возможность американским компаниям получить право на американский налоговый кредит, так как считалось, что они уплатили свои налоги. Это удостоверялось специальным сертификатом. Впоследствии эта система была запрещена Службой внутренних доходов США. В конце 1983 года Служба внутренних доходов США вновь изменила свою позицию. В настоящее время она узаконила включение налога международной нефтяной компании в долю нефтедобычи страны пребывания в налоговых целях.

В заключение необходимо отметить, что соглашения о разделе продукции (**Production Sharing Contracts**) при нефтедобыче являются результатом усилий по модификации характера взаимоотношений между странами пребывания и международными нефтяными компаниями и, прежде всего, поиску альтернативы системе концессионного соглашения, что позволило бы стране пребывания осуществлять более всесторонний контроль над нефтяными операциями и правом собственности относительно не-

фтедобычи. Если с правовой точки зрения разница на самом деле существенна, то с экономических позиций различие, в основном, заключается в механизме, применяемом для распределения нефтедобычи и получаемого дохода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Из числа зарубежных авторов прежде всего хотелось бы выделить фундаментальные труды Даниеля Джонстона: *Daniel Jonhston International Petroleum Fiscal Systems and Production Sharing Contracts*. - Pennwell Books, 1994, p.325. В 2000 г. Эта книга была переведена на русский язык: Джонстон Д. Международный нефтяной бизнес: налоговые системы и соглашения о разделе продукции /Пер. с англ. – Москва.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2000, с.300. Также его же: *Daniel Jonhston International Exploration Economics, Risk, and Contract Analysis*. - Pennwell Books, 2003, p.479; *Daniel Jonhston Introduction to Oil Company Financial Analysis*. – Pennwell Books, 2005, p.500; Bindemann, K., 1999. *Production Sharing Agreements: An Economic Analysis*; Bindemann, K. 2000. *The Response of Oil Contracts to Extreme Price Movements*. Discussion Paper. Department of Economics (University of Oxford); Fattouh, B. and Darbouche, H., 2010. North African oil and foreign investment in changing market conditions. *Energy Policy*, 38(2), pp.119-129; Cut Dian Agustina, Ehtisham Ahmad, Dhanie Nugroho and Herbert Siagian *Political Economy of Natural Resource Revenue Sharing in Indonesia*.- March 2012, The World Bank, Asia research centre working paper 55, p.36.
2. Мауленов К.С. Нефтяное право Республики Казахстан и зарубежных стран. - Алматы: Жеті жарғы, 2003. С. 284; Елюбаев Ж.С. Проблемы правового регулирования недропользования: отечественный опыт и зарубежная практика. Монография. - Алматы. 2010. С.329; Вознесенская Н.Н. Соглашения о разделе продукции в сфере нефтедобычи. – М. 1997. С.220; Кокин В.Н. Защита прав инвестора при недропользовании на условиях соглашения о разделе продукции в Российской Федерации: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03 / Кокин Виталий Николаевич - М., 2002. - 187 с.; Немченко С.Б. К вопросу о месте соглашения о разделе продукции в системе обязательственного права // Юрист. 2008. N 5. - С. 16-20; Китанина Е.Е. Соглашения о разделе продукции: публично-правовые и частноправовые аспекты // Современное право. 2008. N 9. - С.76-80; Заславская Н.М. Законодательство о недропользовании: поиск путей совершенствования // Нефть, Газ и Право. - 2016. N 6. - С.27-34.
3. Moch Anwar A.S., Suyanto Fx. and Zahar D. *Petroleum and Petrochemicals: The outlook for Indonesia*, F.Abda'oe, March 1991, p.210; *Prospects and constraints in natural gas development: The cast of Indonesia*, F. Abda'oe, August 1991, p.110; *The Indonesian Production Sharing Contract: Its development and current status*. 1989, p.87
4. Machmud T.N. *Production Sharing Contracts in Indonesia – 25 Years' History*// *Journal of Energy and Natural Resources Law*, 1993, Vol. 11, no. 3. p.p. 179-185.
5. Machmud T.N. *Production Sharing Contracts in Indonesia – 25 Years' History*// *Journal of Energy and Natural Resources Law*, 1993, Vol. 11, no. 3. p.p. 179-185. 6.Ramlogan R. *State Participation in Joint Ventures: The Republic of Trinidad and Tobago Experience* // *Journal of Energy and Natural Resources Law*, 1992, Vol. 10, № 3, p. 279.
6. Kamil A. H. *Major aspects of oil law in the Sudan, the United States, Africa and the Middle East*. - Indiana University, 1980, p. 268.
7. Moch Anwar A.S., Suyanto Fx. and Zahar D. *Petroleum and Petrochemicals: The outlook for Indonesia*, F.Abda'oe, March 1991, p.210; *Prospects and constraints in natural gas development: The cast of Indonesia*, F. Abda'oe, August 1991, p.110; *The Indonesian Production Sharing Contract: Its development and current status*. 1989, p.87
8. Moch Anwar A.S., Suyanto Fx. and Zahar D. *Petroleum and Petrochemicals: The outlook for Indonesia*, F.Abda'oe, March 1991, p.210; *Prospects and constraints in natural gas development: The cast of Indonesia*, F. Abda'oe, August 1991, p.110; *The Indonesian Production Sharing Contract: Its development and current status*. 1989, p.87
9. Kamil A.H. *Major aspects of oil law in the Sudan, the United States, Africa and the Middle East*. - Indiana University, 1980, p. 268.

Мауленова Б.Н.

кандидат юридических наук, доцент кафедры политики и организации здравоохранения факультета медицины и здравоохранения КазНУ имени аль-Фараби

МЕДИЦИНСКОЕ ПРАВО КАК КОМПЛЕКСНАЯ ОТРАСЛЬ КАЗАХСТАНСКОГО ПРАВА

Мақала авторы Қазақстан құқығының жаңа саласын, сондай-ақ еліміздің заң және медициналық университеттерінде «Қазақстан Республикасының медициналық құқығы» оқу пәнін дамытуды ұсынады. Медициналық құқық Қазақстан құқығының күрделі саласы ретінде анықталған.

Түйінді сөздер: құқық саласы, оқу пәндері, медициналық құқық, Қазақстан құқығының, медицина, кодекс, денсаулық сақтаудың күрделі саласы

Автор статьи предлагает развивать новую отрасль казахстанского права, а также учебную дисциплину в юридических и медицинских вузах страны «Медицинское право Республики Казахстан». Медицинское право определяется как комплексная отрасль казахстанского права.

Ключевые слова: отрасль права, учебная дисциплина, медицинское право, комплексная отрасль казахстанского права, медицина, кодекс, здравоохранение

The author of the article suggests developing a new branch of Kazakhstani law, as well as academic discipline in the country's legal and medical universities, "Medical Law of the Republic of Kazakhstan". Medical law is defined as a complex branch of Kazakhstan law.

Keywords: branch of law, academic discipline, medical law, complex branch of Kazakhstan law, medicine, code, healthcare

Сегодня во всем мире происходит эпидемия коронавируса. По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) на 7 апреля 2020 г., число зараженных новым коронавирусом в мире превысило 1,21 млн. человек. Согласно же данным Университета Джонса Хопкинса, всего заразились уже свыше 1,347 млн. человек, более 284 тыс. выздоровели [<https://www.rbc.ru/society/07/04/2020/5e2fe9459a79479d102b>].

Пандемия предъявляет новые повышенные требования к системам здравоохранения всех стран мира. Коронавирус показал неготовность органов здравоохранения во многих государствах к надлежащей борьбе с этой болезнью.

В Казахстане, несмотря на трудности и противоречия социально-экономического развития, вновь возрастают требования к объему и качеству медицинской помощи, состоянию системы здравоохранения в целом.

Сложившаяся объективная ситуация в здравоохранении нашла отражение еще в Указе Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева от 15 января 2016 года № 176 «Об утверждении Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016 - 2019 годы (в дальнейшем программа «Денсаулық») и внесении дополнения в Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 957 «Об утверждении Перечня государственных программ» [<http://adilet.zan.kz/rus>].

За период реализации Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» на 2011-2015 годы (далее - Госпрограмма «Саламатты Қазақстан») отмечены: 1) увеличение численности населения в республике до 17 417,7 тыс. человек (на 01.01.2015

года) с ежегодным темпом прироста населения на 1,4%; 2) рост ожидаемой продолжительности жизни до 71,62 лет (2010 год - 68,45 лет); 3) снижение общей смертности населения почти на 15,3% (2010 год - 8,94 на 1000 населения, 2014 год - 7,57); 4) увеличение рождаемости на 2,6% (2010 год - 22,54 на 1000 населения, 2014 год - 23,13); 5) снижение материнской смертности в 1,9 раза (2010 год - 22,7 на 100 000 родившихся, 2014 год - 11,7); 6) снижение младенческой смертности в 1,7 раза (2010 год - 16,58 на 1000 родившихся живыми, 2014 год - 9,72); 7) снижение заболеваемости населения туберкулезом на 30,3% (2010 год - 95,3 на 100 000 населения, 2014 год - 66,4) и смертности более чем в 2 раза (2010 год - 10,6 на 1000 населения, 2014 год - 4,9); 8) удержание распространенности вируса иммунодефицита человека/синдрома приобретенного иммунодефицита (далее - ВИЧ/СПИД) на концентрированной стадии (2010 год - 0,118, 2014 год - 0,169) [<http://adilet.zan.kz/rus>].

В Послании Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» поставлена задача создания в стране первоклассного здравоохранения и здоровой нации.

Важным вопросом являются обеспеченность и качество подготовки медицинских кадров. Сегодня мы имеем уникальную Школу медицины Назарбаев Университета, при которой функционирует интегрированная университетская клиника. Этот опыт должен транслироваться на все медицинские вузы. Для реализации этих и других мер следует разработать новую редакцию Кодекса Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» [Казахстанская правда, 2018 г., 11 января].

В Послании Президента Республики Казахстан К.-Ж.К.Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 г. «Конструктивный общественный диалог - основа стабильности и процветания Казахстана» подчеркивается, что правительству предстоит создать перечень приоритетов для каждого региона по конкретным нозологиям в медицине и внедрить бюджетное финансирование на его основе. С 1 января 2020 года в Казахстане запускается система обязательного социального медицинского страхования. Государство сохраняет гарантированный объем бесплатной медицинской помощи. На его финансирование будет направлено более 2,8 трлн. тенге в течение следующих трех лет. В свою очередь, реализация ОСМС призвана улучшить качество и доступность медицинских услуг. В рамках трехлетнего бюджета будет направлено дополнительно более 2,3 трлн. тенге на развитие системы здравоохранения [https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana].

Все вышеприведенные факты говорят о необходимости более глубокого правового регулирования многосторонних отношений в области здравоохранения. Нужны четкие и доступные законодательные акты, регулирующие правоотношения с одной стороны между медицинской организацией и пациентом. С другой стороны необходимо учитывать, что возникают новые отношения между врачами и пациентами, сегодня в медицине активно применяются новые технологии лечения, нуждающиеся в правовых оценках, которые реализуются, но далеко не всегда, на необходимой правовой и медицинской базе.

В Казахстане правовые проблемы возмещения вреда здоровью гражданина, отдельные вопросы оказания медицинских услуг и медицинского права, уголовной ответственности за медицинские правонарушения рассматривались в трудах: Б.Б.Базарбаева, С.М.Баймолдиной, Ю.Г.Басина, К.Б.Берик, А.И.Беспаловой, А.Г.Диденко, И.У.Жанайдарова, Г.Б.Испаевой, Н.Е.Ильясова, К.М.Ильясовой, У.К.Ихсанова, Т.Е.Каудырова, К.С.Мауленова, Б.Н.Мауленовой, Б.В.Покровского, Г.Р.Рустемовой, Г.М.Степаненко, М.К.Сулейменова, Г.И.Тулугалиева и других ученых - юристов республики. Также необходимо отметить, что законодательство Казахстана в сфере здравоохранения остается пробельным и противоречивым, а медицинское право в республике, поскольку признается его существование, находится лишь в состоянии становления.

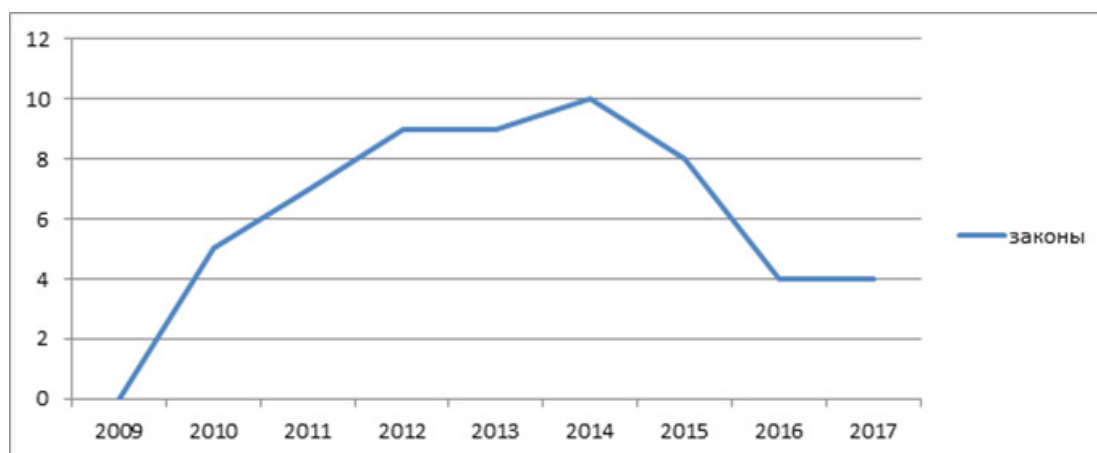
Количество действующих правовых актов в Республике Казахстан очень велико. На первом месте по количеству это акты в сфере медицины и здравоохранения. Если обратиться к правовой базе «Адилет» Министерства юстиции республики то в ней приводится цифра, что в сфере здравоохранения на сегодня в Казахстане действуют - 5105 правовых актов.

Интересный статистический анализ Кодекса Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 18 сентября 2009 года (далее - Кодекс) был проведен казахстанскими научными исследователями Акимовой Н.М. и Абсеметовой А.К. Как известно Кодекс был принят 18 сентября 2009 года. Начиная с 2009 года, в период 98 месяцев (включая 2017 г.), в Кодекс внесены изменения и

дополнения 56 законами. При этом наибольшее количество поправок в Кодекс вносились на отрезке 2012 - 2014 годов. В этот период законодательная активность в сфере здравоохранения совпадает с общей тенденцией интенсивности законотворчества (Диаграмма 1).

Общая динамика принятия законов, вносящих изменения и дополнения в Кодекс, подчиняется собственным закономерностям и практике внесения изменений и дополнений в Кодекс при разработке и принятии отраслевых законов, предусматривающих совершенствование системы здравоохранения. Средний период стабильности Кодекса равен значению 1,75 из чего следует, что в среднем в Кодекс внесены изменения 1 раз в 2 месяца [Акимова Н.М., Абсеметова А.К. 2018].

Диаграмма 1

В 2014 году в Кодекс внесены изменения и дополнения максимальным количеством законов - 10 раз (Таблица 1).

Таблица 1

Год	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Количество законов, которыми внесены изменения и дополнения в Кодекс	0	5	7	9	9	10	8	4	4

В юридической литературе даются разные определения предмета медицинского права. Большинство ученых-юристов относит медицинское право к комплексным отраслям права. Так, по мнению С.Г. Стеценко медицинское право - это комплексная отрасль права, включающая совокупность правовых норм, регулирующих общественные отношения в сфере медицинской деятельности. Наличие самостоятельной отрасли права важно как для общества в целом, так и для самих медицинских работников и пациентов.

Медицинское право позволит на более высоком уровне осуществлять разработку принципов (основных начал) государственной политики в сфере здравоохранения, более качественно проработать вопросы защиты прав граждан при оказании медицинской помощи, детально определить правовой статус субъектов возникающих в сфере медицинской деятельности правоотношений [Стеценко С.Г. 2004, с.21].

М.Н. Малеина считает медицинское право комплексной отраслью законодательства, регулирующей организационные, имущественные, а также личные отношения, складывающиеся в связи с проведением санитарно-эпидемиологических мероприятий и оказанием лечебно-профилактической помощи гражданам [Малеина М. Н. 1995, с. 5].

Аналогичной позиции придерживаются А.Б.Литовка и П.И. Литовка. По их мнению медицинское право - пограничная комплексная отрасль национального права России, регулирующая здравоохранительные и другие тесно связанные с ними отношения. К здравоохранительным относятся общественные отношения, складывающиеся в процессе реализации прав граждан на охрану здоровья: при оказании медицинской помощи, организации лечебно-диагностического процесса, при проведении медико-профилактических и санитарно-эпидемиологических мероприятий [Литовка А.Б., Литовка П.И. 2000, с. 80]

По данному вопросу интересную позицию высказывает А.А.Рёрихт: комплексность медицинского права состоит в том, что оно включает в себя как основу нормы, регулирующие исключительно медицинские правоотношения, и использует для решения поставленных перед ним целей нормы иных отраслей права - фундаментальных (конституционного, административного, гражданского, уголовного), производных, например трудового, комплексных (информационного, экологического, предпринимательского и др.). Но включение таких норм в медицинское право должно осуществляться с крайней осторожностью и всегда обосновываться практической необходимостью. Комплексность данной отрасли объясняется сложностью объекта и предмета правового регулирования, т.е. специфичностью и сложностью медицинской и сопутствующей ей деятельности, многообразием и многочисленностью связей ее участников [Рёрихт А.А. 2009, с.8].

И.А.Иванников и Н.А.Рубанова дают свое следующее определение: «Медицинское право - представляющая собой совокупность юридических норм, установленных или санкционированных государством, международными организациями, регулирующих общественные отношения в сфере медицинской деятельности (в системе медицинского обеспечения прав на жизнь, здоровье, физической и психической неприкосновенности, по оказанию медицинских услуг, а также действия или деятельность медицинских работников по сохранению, представлению последним достоверной информации о их диагнозе, динамике протекания болезни, методах и предполагаемых конечных результатах лечения, обязанностях пациента, трансплантации органов и тканей человека, вопросы эвтаназии, судебно-медицинской и судебно-психиатрической экспертиз)» [Иванников И.А., Рубанова Н.А. 2009, с.28].

По мнению А.А.Рёрихт предмет медицинского права включает в себя общественные отношения, которые возникают при осуществлении медицинской деятельности, реализуются специфическим кругом физических и (или) юридических лиц, связаны с использованием специальных медицинских знаний, направлены на изменение состояния здоровья пациента, а также общественные отношения организационно-управленческого, научно-исследовательского и иного характера, обеспечивающих основные (лечебно-профилактические) отношения, связанные с оказанием медицинскими работниками профессиональной медицинской помощи пациентам [Рёрихт А.А. 2009, с.7].

На наш взгляд, к правильному выводу приходит Г.Б.Романовский: «Назрела практическая необходимость осмысления медицинского права. Растет объем нормативных актов, регулирующих деятельность медицинских работников. Если раньше многие аспекты профессиональной деятельности разрешались этическими правилами, то сейчас все больше возникает потребность именно в правовом обеспечении. Медицинские технологии становятся все агрессивнее по отношению к человеку. Законодательство должно ставить четкие барьеры, когда человек, его идентичность, права и свободы, могут серьезно пострадать» [Романовский Г.Б. 2017, с.56].

Наряду с предметом медицинского права необходимо выделить и его метод правового регулирования. В юридической науке и литературе выделяют два основных метода правового регулирования общественных отношений – императивный и диспозитивный.

Императивный метод - это метод властных предписаний (властных отношений) и он характеризуется как отношения субординации, власти и подчинения. К примеру, отношения между правительством Казахстана и министерством здравоохранения республики по различным вопросам медицинской деятельности. Или отношения между министерством здравоохранения как уполномоченным государственным органом и различными субъектами медицинской деятельности (государственными и частными медицинскими учреждениями).

Диспозитивный метод предусматривает юридическое равенство участников медицинских правоотношений. В медицинской деятельности – это правоотношения, возникающие между равными субъектами по поводу оказания различных медицинских услуг. Так, в сфере здравоохранения - это правоотношения между производителями, поставщиками и продавцами лекарственных средств и медицинских изделий.

Известные российские ученые Ю.Д.Сергеев и А.А.Мохов отмечают, что медицинское право активно использует эти методы правового регулирования, так как посредством применения различных методов правового регулирования право проявляет (осуществляет) свою социально-политическую роль регулятора общественных отношений. Неразрывное сочетание частных и публичных интересов в сфере оказания медицинских услуг, медицинской помощи делает необходимым и единое регулирование всей совокупности общественных отношений, возникающих в этой сфере человеческой

жизни и деятельности. Сочетание методов можно охарактеризовать как диспозитивно-императивное регулирование общественных отношений (диспозитивно-императивный метод) в сфере охраны здоровья граждан [Сергеев Ю.Д., Мохов А.А., с. 37].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://www.rbc.ru/society/07/04/2020/5e2fe9459a79479d102b>.
2. <http://adilet.zan.kz/rus>.
3. <http://adilet.zan.kz/rus>].
4. Казахстанская правда, 2018 г., 11 января.
5. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomart-tokaeva-narodu-kazahstana.
6. Акимова Н.М., Абсеметова А.К. Статистический анализ Кодекса Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 18 сентября 2009 года. 2018 - Правовая база Адилет: <http://adilet.zan.kz/rus>
7. Стеценко С.Г. Медицинское право: Учебник. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. С. 570.
8. Малеина М.Н. Человек и медицина в современном праве. М., 1995. С. 260.
9. Литовка А.Б., Литовка П.И. Медицинское право - комплексная отрасль национального права России: Становление, перспективы развития // Правоведение. - 2000. - № 1. С. 80 - 83
10. Рёрихт А.А. Юридизация медицинского права: развитие публично-правовых начал: автореф.дис.... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Рёрихт Алла Альфредовна - М., 2009. - 26 с.
11. Иванников И.А., Рубанова Н.А. Медицинское право: Учебное пособие. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К»; Академцентр, 2009. С.207.
12. Рёрихт А.А. Юридизация медицинского права: развитие публично-правовых начал: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Рёрихт Алла Альфредовна - М., 2009. - 26 с.
13. Романовский Г.Б. Проблемы становления медицинского права как учебной дисциплины. - Медицинское право, 2017, №6. С. 55 - 58.
14. Сергеев Ю.Д., Мохов А.А. Основы медицинского права России. Учебное пособие / Под ред. чл.- корр. РАН, проф. Ю.Д.Сергеева.- 3-е изд., обнов. и доп.- М., 2016. С.416.

Нұрбек Д.Т.

құқық магистрі, құқық және экономика факультетінің
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

ЖАНУАРЛАРДЫ ТАНУ ҮШІН КӨРСЕТУДЕГІ ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Түйін. Бұл мақалада жануарларды тану үшін көрсетудегі тергеу әрекетінің негізгі сипаттамасы берілген.. Әсіресе, үй жануарларын, соның ішінде малдарды тану үшін көрсетудегі тергеу әрекеттерінің ерекшеліктері жан-жақты ашылып көрсетілген.

Кілт сөздер: жануарлар, тану, үй жануарлары, мал, тергеу, тергеуші.

Аннотация. В этой статье представлен общий обзор следственного действия по идентификации животных, особенно, были подробно раскрыты особенности следственного действия по идентификации домашних животных, включая скот.

Ключевые слова: животные, признание, домашние животные, скот, следование, следователь.

Annotation. This article provides a general overview of the investigative actions for the identification of animals, especially the features of the investigative actions for the identification of domestic animals, including livestock, were described in detail.

Keywords: animals, recognition, pets, livestock, following, investigator.

Жануарларды тану үшін көрсету практикада соңғы кездері сирек әрі асыл тұқымды үй жануарларын ұрлауға байланысты қажеттілік пайда болуда. Жануарларды өте өте ұқсас мүмкіндігі жолымен көптеген жағайларда тергеу және сот практикасында расталады. Малды ұрлау туралы тергеу ісі өзекті болып қалады және осыған байланысты малдарды тану үшін көрсету тактикасы криминалистика оқулықтарында жазбалары жоқтығы назар аудартады. Тану үшін көрсетудің бұл түрі бірқатар ерекшеліктерге ие және біз олардың бірқатарын қарастырамыз.

Малдарды тану үшін көрсету қылмыстық іс жүргізу заңында көрсетілмейді, сондықтан бұл сұрақта тану үшін көрсетілетін заттарды реттейтін және көрсетілетін нысандардың ерекшелігін ескеретін бабтардың нұсқауларын басшылыққа алу керек.

Әр малдың өзіне тән сыртқы белгілері бар. Сондықтан малдың ұрланғаны туралы қылмыстық іс қозғалғанда оның осы сыртқы белгілерін білетін жәбірленушіге немесе куәге тану үшін мал да көрсетіледі. Көрсету объектісі ретінде малдың өзімен бірге оның мүшелері – басы, сирағы, тұяғы, терісі, т.б. пайдаланылады. Тергеу әрекетінің бұл түрін қолданғанда да жалпы заңдылық қатаң сақталуы тиіс. Айталық, мал тек ұрланған малдың сыртқы белгілерін жақсы білетін адамдарға ғана көрсетілуі тиіс. Тіпті, кейбір қажеттілік туған кезде малдың тұқымын, жасын дәл анықтау үшін бұған арнаулы мамандар, мысалы, мал дәрігерлері де шақырылады. Мұндайда танушы адамдар бұрын жауап алынған куәлер, жәбірленушілер, күдіктілер де болуы мүмкін. Сондықтан ұрланған малдың белгілері туралы бұрын жауап алынбаған адамдардың дәлелдемелері айғақтық мәнге ие бола алмайды. Сондай-ақ, көрсету кезінде малдың көруші адамға байқатқан мейірім райының мәні үлкен болғанмен, ол да айғақ ретінде пайдаланылмайды [1, 70 б.].

Ұрланған мал соған ұқсас малдармен бірге көрсетілуі тиіс. Әдетте, малдың иесі ұрланған малының ерекше белгілерін, оның мінезін, табиғатын жақсы біледі. Одан күткендегідей жауап ала алуы үшін тергеушінің де мал шаруашылығынан белгілі бір дәрежеде білімі болуы тиіс. Өйткені жауап мал шаруашылығында қалыптасқан, малдың дене мүшелерінің орналасуының, дамуының ғылыми жүйесіне негізделіп алынады. Ең алдымен: малдың тұлғасы, тұқымы, жасы т.б. басты белгілері сипатталады. Содан соң жеке белгілері – басы, көзі, құлағы, тісі, кеудесі, т.б. бейнеленеді. Одан әрі ерекше белгілері – салынған ендері, жарақаттан қалған тыртықтары, т.б. көрсетіледі. Сондай-ақ, ұрланған малдың иесіне кездескен кезде байқататын мінез-қылықтарының да маңызы зор. Тергеуші мұның бәрін де назардан тыс қалдырмауы тиіс [2].

Малдарды тану үшін көрсету өткізгенде заңда көрсетілгендей, яғни тергеуші немесе тергелетін адаммен ғана өткізіледі. Кейбір жағдайларда бұл малдың сәйкестігіне мүмкіндік беретін малдың тұқымын, жасын және басқа да белгілерін мейлінше дұрыс анықтау үшін маман-зоотехниктің қатысуы мақсатқа сай келеді.

Малды тану үшін көрсетуге тек қана заңда көрсетілген адамдар ғана: жәбірленуші, айыпталушы, күдікті қатысады. Сондықтан танушы адамнан бір-бірінен және түрі бойынша жануарлардың реті бойынша куә болатын жекелей алғандағы дәлелдемелік маңызы бар мәліметтерді ескермеу мүмкін емес.

Мәселен, бұзау өзінің танылатын анасы – сиырдан соның ішінде басқа сиырлардан тану үшін көрсетуге дұрыс қойылмады. Малдың оның көрсету процесінде оның тәртібі бұл фактіні танудағы белгілі бір маңызы бар, бірақ танушының түсіндірмесінде қосымша ретінде ғана қарастыруы керек.

Тану үшін көрсету нысандарына жануарлар жануарлардың: басы, аяғы, мүйізі және өңделмеген терісі бөлшектеліп көрсетілуі мүмкін.

Жануарларды тану үшін көрсету мынадай жағдайларда көрсетілуі мүмкін:

- 1) табылған жагуарлар бұрын ұрланған деп саналса;
- 2) мемлекеттік немесе қоғамдық ұйымдарға қатысты малдарға ұқыпсыз немесе қатыгез қараудың салдарынан малдың өлуіне немесе олардың жарамсыз жағдайға келтірілу нәтижесі;
- 3) қылмыскермен көрген мал табылған жағдайдағы болжам бойынша.

Әрбір жануар өзін дараландыратын жалпы және жеке белгілеріне ие, тергеу барысында оны бұрын көрген адамдар оны тану жолымен ұқсастыруға мүмкіндік береді. Бұдан былай танушы деп табылатын адамды алдын-ала тергеуде жануарды тану үшін көрсетеді. Бұл тергеу ерекше. Бұл тергеушіден жануарлар туралы белгілі бір дәрежеде хабардар болуын талап етеді, әйтпесе тергеу толық емес болады. Суреттеу дәл еместігімен сипатталады. Мұнда адамның алдын-ала тануұқсас тергеуімен санасу орынды. Мұндай тергеуді жүргізуші тергеуші сөздік портретті біліммен қарулануы тиіс. Ол тергеу кезінде өзі жақсы білетін адамның жалпы және жеке белгілерін тергеушінің оның артында немесе басқаша терминде не жасырынып жатқанына аудару үшін белгілі бір жүйені ұсынады. Жануарларды алдын ала тану тергеу практикасында бірқатар картинаны байқауға болады. Көбіне бұл тергеуде жануарлардың ұқсастығын анықтауға мүмкіндік беретін және тану үшін көрсетудің нәтижелерін объективті түрде бағалауға мүмкіндік беретін белгілердің аз белгілерін сұрастырады және одан басқа жануарлардың басқа белгілерін анықтаудағы үлкен жаңылысушылықты болдырмайды.

Тергеуде негізінен жәбірленуші жануарды суреттеуден қиналатындығынан емес, айқын нұсқаулардың жоқтығынан кемшіліктер пайда болады. Мұндай жағдайда тергеуші мәліметтерді тергеуші түсіндіргендей көлемде хабарлайды. Осыған байланысты біз алдын-ала тергеуде белгілі бір жүйе бойынша жануардың белгілерін анықтауға мүмкін екендігіне нұсқауды қажет деп санаймыз. Бұл жүйенің негізі мал шаруашылығы жөніндегі конституцияда суреттелген, өңделген дене құрылысы және жануардың айрықша белгілері болып саналады [3, 256 б.].

Бұған мысал ретінде жәбірленуші және куә адам ұрланған ат бойынша тергеудің мысалын қарастырайық. мұнда жануардың төмендегідей суреттелу жүйесі пайдаланылуы мүмкін.

Жалпы белгілері: жынысы, жасы мен аты; тұқымының атауы; аттың дене құрылысы; аттың көлемі (есте оңай қалатын негізгі белгілері биіктігі, жамбасының жанама ұзындығы, кеудесінің қамтылуы).

Бұл соңғы сұрақты анықтай отырып жылқы шаруашылығы саласында маман еместер бұл атаудың артында не жасырынып жатқандығы мазмұнын жиі біле бермейтіндігін ескеру қажет [4].

Сондықтан аттың бояуын немесе белгілерін суреттеуде бұған қатысты тұжырымдарды қоюы тиіс. Жылқы шаруашылығы саласындағы маман тергеу кезінде тергеушінің сұрағына жылқының түсі туралы оның түрін белгілейтін термин атаған жағдайда тергеушіге терминді анықтауды және оның белгілерін атауды және оны суреттеуді ұсынуы тиіс. Аттың түрі туралы сұрастыра отырып, оны тану үшін көрсетуге іздестіре отырып тергеуші және шұғыл қызметкер аттарды асыл тұқымды кітапқа және құжаттар беруге ұсыну үшін номенклатурада суреттелген нұсқауды басшылыққа алуы тиіс бұл номенклатураға сәйкес мынадай түрлерді анықтау керек: сары, бурыл, шұбар т.б. Номенклатурада әрбір түр жән белгілеріне толық суреттеу беріледі [5].

Келтірілген схема тек үлгі белгісі болып табылады. Тергеу мен тану-да нақты жағдайға байланысты жануардың сипатталатын белгілерінің көп немесе аз санын анықтау қажет.

Тану үшін көрсету тергеудің айқындылығы мақсатында жануарды оған өзара ұқсас жануарлардың ішінде өткізілуі тиіс.

Малдың көрсетілуге тиіс жалпы саны бойынша, заңда басқаша көрсетілмесе, басқа екі-үш жануардың қатарында көрсету мақсатқа сай келеді.

Көрсетілетіндерге ұқсас жануарды іс жүзінде іріктеу мүмкін бол-майтын басқа жағдай да кездесуі мүмкін. Мұндай жағдайда, біздің пікірімізше, мәселе ұқсас заттарды, яғни сирек жануарларды жекелеп көрсету арқылы шешілуі мүмкін.

Практикадағы жағдайларды зерттеуде мынадай мәселелер тууы мүмкін: бірнеше, ал кейде көптеген жануарларды бір мезгілде көрсету мүмкін бе деген сұрақ туындауы мүмкін. Бәлкім, барлық анықталған жануарлар басқалардың қатарында көрсетілсе оң жауап беруге болады. Мысалы, анықталған қойлар тану үшін көрсетуге арнайы дайындық кезінде олар орналасатын отарда көрсетіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Беисов Е.Ж., Д.И.Ашимова, Д.Т.Нұрбек, А.З. Жангушукова. Тергеу әрекеті ретіндегі танудың қылмыстық іс жүргізушілік және тактикалық негіздері: оқу құралы. / Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, 2019. – 113 бет.
2. Тану үшін көрсетуді дайындау және жүргізу // netref.ru > lekciya-30-safat-praktikali-saba-15-saf.
3. А.Ғ.Абуов. Криминалистика. Оқу құралы.-Алматы: Жеті жарғы, 2004ж.– 256 бет.
4. Танытуға көрсету тактикасы // Baribar.kz.
5. Жауап алу тактикасы. Тану үшін көрсету тактикасы // melimde.com > tairip-1-kriminalistikani-peni-jjesi...

Rakhimov M.M.

Master student of the International Law Department of the Law Faculty
Eurasian National University after L.N. Gumilyov

PROBLEMS OF EXPULSION OF FOREIGN CITIZENS OUTSIDE THE STATE

Түйін. Бұл құжатта бұрын болған және бүгінде шетелдік азаматтардың мемлекет шегінен тыс жерлерге мәжбүрлі көшуіне байланысты туындаған мәселелер қарастырылады. Мақаланың ерекшелігі – бұл, ең алдымен, мәселеге деген көзқарас, сондықтан біз қоғамның ең әлсіз салалары, халықаралық құқықта кепілдендірілген құқықтары ескерілмейтін адамдар туралы сөйлесетін боламыз. Адам құқықтарына қатысты үлкен халықаралық-құқықтық базаға назар аударып, оларды әр жеке мемлекеттің іс жүзінде жүзеге асырудағы кейбір проблемаларын, оның ішінде қуғынға ұшыраған адамдардың құқықтарын қорғауға қатысты жағдайларды атап өтуге болады.

Бұл мәселені шешудің «тұтқасын» анықтау үшін халықаралық қоғамдастықтың тәжірибесіне, атап айтқанда, Еуропалық Адам құқықтары сотының тәжірибесіне ерекше көңіл бөлінеді, бұл бізге шетелдіктерді шығарып жіберу және оны қалай жүзеге асыру сияқты проблемалар туралы сенімді түрде сөйлесуге мүмкіндік береді және заңды қорғаудың кепілдіктері. шығарылған адамдар, сондай-ақ шетелдік азаматтарға қатысты адамның негізгі құқықтарын қорғау.

Түйін сөздер: шетел азаматтары, шығарып жіберу, жер аудару, шығарып салу, адам құқығы.

Резюме. В данной работе рассматриваются существовавшие ранее и имеющие место быть сегодня проблемы, связанные с принудительным перемещением иностранных граждан за пределы государства. Особенностью статьи является в первую очередь подход к данному вопросу, таким образом речь будет идти о наиболее уязвимых слоях общества, лицах, чьи права, гарантированные им международным правом «игнорируются». Обращая внимание на большую международно – правовую базу, касающуюся прав человека, можно отметить некоторые проблемы их реализации на практике каждым отдельно взятым государством, в том числе в тех случаях, когда речь идет о защите прав лиц, подвергнувшихся высылке.

С целью выявления «рычага» разрешения данного вопроса особое внимание уделяется практике международного сообщества, в большей степени практике Европейского Суда по правам человека, которая позволяет уже с уверенностью говорить о таких проблемах, как высылка иностранцев и способы ее осуществления, гарантии предоставления средств правовой защиты для лиц, подвергнувшихся выдворению, а также защита основополагающих прав человека в отношении иностранных граждан.

Ключевые слова: иностранные граждане, высылка, депортация, удаление, права человека.

Summary. This paper considers the problems that existed earlier and are taking place today related to the forced displacement of foreign citizens outside the state. The peculiarity of the article is, first of all, the approach to this issue, so we will talk about the most vulnerable sectors of society, people whose rights guaranteed by international law are «ignored». Paying attention to the large international legal framework regarding human rights, some problems of their implementation in practice by each individual state can be noted, including in those cases when it comes to protecting the rights of persons subjected to expulsion.

In order to identify the «lever» for resolving this issue, special attention is paid to the practice of the international community, to a greater extent the practice of the European Court of Human Rights, which allows us to speak with confidence about problems such as the expulsion of foreigners and how to implement it, and guarantees of remedies for expelled persons, as well as the protection of fundamental human rights in relation to foreign citizens.

Key words: foreign citizens, expulsion, deportation, removal, human rights.

At present, there is no doubt that the issues related to migration, including its regulation, are one of the main directions of activity of almost every state. In this regard, one of the legitimate tools they resort to in order to protect their national borders is expulsion.

Questions regarding the forced displacement of foreign citizens will always remain open, since even today the international community cannot identify a specific approach on this topic, as well as answer to such questions as «whom to expel» and «how to expel». The reasons for this are a kind of «doubt» of the international community regarding the definition of «expulsion», its types, and also the bodies whose activities would include resolving issues related to its implementation. Thus, we can talk about the lack of specific leverage necessary to regulate the processes associated with the forced displacement of foreign citizens, as a result of which expulsion is a kind of «personal» business of each state, where the implementation and the process of «removal» from the territory directly depend on the will of a certain state, as well as its migration policy.

So, raising the issue of migration, the attempts of states to regulate it, it is also necessary to consider this phenomenon, not only as a process entailing negative consequences, but also a process that takes place at the present time, in which foreign persons cannot be protected, not they themselves, not their rights, namely human rights.

Human rights, this is where the process of forced displacement should begin, because it is the host state, as well as the state, which expels, regardless of whether the person is a citizen of a state or not, has an obligation to guarantee and protect its inherent both international and national law. These included the right to life, liberty and security of person, the right to be free from discrimination on the grounds of race, gender, language, religion, national or social origin, the right to due process and legal assistance, as well as freedom from torture and cruel, inhuman or other degrading treatment. It is safe to say that these rights are inherent in everyone, and no one can be restricted in them, even because of illegal stay in a foreign territory. However, today, unfortunately, it can be noted that such rights are practically «illusory», since there are still problems with their implementation. Under the law is meant the possibility of foreign citizens to be «heard», since for them there is practically no access to remedies, or they are limited by the state itself, which makes them practically defenseless. In this regard, there are some problems with the expulsion of foreign citizens, in which human rights recognized by international law are violated, for example, as a result of unlawful «removal» from the territory or expulsion of a foreigner to a country where he is at risk of his life and health.

Returning to the definition of «expulsion», a large number of variations of the name of this process can be noted, the most common are «expulsion», «deportation» and «removal», so the Court's judgment in the case of *Nolan and K v. Russia* deserves special attention concerning the expulsion of the applicant and the prohibition of his entry into the territory of the Russian Federation, the concept of expulsion is used here as «autonomous» and is applied in the general sense, thereby providing for any attempts to force displacement an alien outside the state, including attempts that oblige the person to immediately leave the territory of the state, regardless of the wording used in the legislation of the state [1]. It should also be noted the report of Maurice Camto, special rapporteur of the UN Commission, his sixth report on the expulsion of foreigners, according to which, «expulsion does not always imply a formal procedure, but also takes place as a result of actions by the state, that is, such actions as a result of which further residence of a person in a certain territory becomes so unbearable and difficult that further residence is practically impossible» [2].

The principle of non-refoulement has a particularly important role on the issue of expulsion, as it is one of the grounds for canceling the expulsion decision, thereby being a kind of solution to the problem of illegal movement from the territory of a foreign state. The essence of the principle is to prohibit the expulsion of a foreigner to another state, if there is reason to believe that there he faces a real threat to his life and health. This principle is reflected in many international legal instruments, for example, the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (June 26, 1987); Inter-American Convention for the Prevention and Punishment of Torture (May 2, 1948); as well as the European Convention on Human Rights (November 4, 1950). It should be noted here that the international courts and tribunals have recognized the application of the principle of «non-refoulement» as a prohibition against torture and other inhuman and degrading treatment or punishment, violation of the right to life, as well as denial of justice and violation of the right to freedom. In this regard, the European Court has indicated that this principle guarantees «fundamental values of the entire international community», which prohibits crimes that violate fundamental human rights.

One example is the case of *N. against Sweden*, omitting the details of which, one can note the application of the principle of non – refoulement. Thus, it was possible to reverse the decision to expel an Afghan woman to Afghanistan, because if returned to her homeland, she could be in real danger of inhuman treatment, possibly torture. The reason for this is her new life in Sweden, with her new husband. The court recognized that, indeed, the imposition of such a measure as expulsion would be a violation of many international legal acts, in addition, the court noted the situation in Afghanistan that had prevailed at that time, and it refers to the rules regarding the role of women in society, formed by society, traditions and even the legal system. Because of this, living in another country and the applicant's life formed there could have served as a reason for ill-treatment both by society and by her family [3].

In addition to the «direct expulsion», one of the problems of the forced displacement of foreign citizens is indirect expulsion. The essence of such expulsion is to move a person because of expulsion to one state, which, in turn, further expels him to the third. The case of *Hirsi Jamaa and others v. Italy* clearly demonstrated a violation of Article 3 of the European Convention on Human Rights, according to which the applicants would

be threatened in their country of origin, namely Somalia and Eritrea, these are countries that provided for the possibility of torture, as well as detention in conditions of total contrary to international law in the event of illegal border crossings, including by their own citizens. Here, the court also noted that the expelling state must be confident in the impossibility of further expulsion of the person to the country of origin [4].

In addition to the threat to physical health, the basis for applying the principle of «non-refoulement» is also a threat to the mental state of a person, causing such feelings as fear, inferiority, and humiliating the victim. The criteria under which crimes are such depend on factors such as gender, age or general condition of the person. As such, prolonged detention can be attributed, as well as the conditions of such detention, gross forms of racial discrimination and others. An example is the case of *M.S.S. against Belgium and Greece*, where as a result of inaction on the part of the authorities, the applicant, who at that time did not have any means, in need of asylum, was forced to live in Greece in complete poverty, without the possibility of satisfying human needs, as a result of which he lived in constant condition fear. Since he did not have any identification documents, the applicant was detained, where law enforcement officers also subjected him to ill-treatment. In this case, the Court found a violation of the Conventions by both the expelling state and the party that accepted the person [5].

The next reason, which also takes place in the implementation of the principle of non-refoulement, is freedom of religion and religion. It is forbidden to expel a person to a country in which there is a threat to the life and health of a person as a result of a confession by the latter of a different faith or a desire to hold different views. It should be noted here that the ECHR has clearly defined in what cases the principle takes place to be: a person, due to his religious affiliation, may be subjected to persecution on religious grounds, as well as the threat of death or other forms of ill-treatment; as well as if in the host state there has been a fact of restriction of freedom of religion.

Further, one of the problems of expulsion is the so-called «effect» of expulsion, which implies the consequences of applying such a measure. So in *Kenneth Good v. Republic of Botswana*, because of expulsion, the applicant's right to respect for his family life was violated. The imposition of such a measure was connected with the applicant's negative statement towards the presidency, because of which a decision was made to expel him, indicating a period of 56 hours. The court, in turn, noted a violation of Article 18 of the African Charter of Human and Peoples' Rights, finding that the Republic of Botswana violated the right to respect for private and family life, indicating that the period was clearly insufficient to say goodbye to the applicant's daughter [6]. In this case, the «wording» of the expulsion in the legislation of a particular state can be noted as a problem, that is, it should be understandable and accessible to a person, where, if necessary, he could apply for appropriate legal assistance.

It should also be added that the fact of violation of a number of human rights, irrespective of the place of expulsion, may be the basis for canceling the decision on expulsion. Here we are talking about those rights that relate to respect for private, family life, freedom of religion, religion and others. Respect for private and family life is clearly enshrined as legal norms in international documents relating to the protection of human rights. These may include International Covenant on Civil and Political Rights (December 16, 1966); Convention on the Rights of the Child (November 20, 1989); American Convention on Human Rights (July 18, 1978) and others.

Besides this fact respect for private life also means protection of both personal and public relations, in connection with which the European Court noted that protection also includes the «right to create and develop relations with other people and the outside world», in other words the relations that have developed between the migrant and the society within which they exist also fall under the right to respect for his private life.

One of the problems of expulsion is also the question of determining its legality, that is, when its application takes place. The recognition of the expulsion by the Committee as a reasonable measure is raised if a person is guilty of a crime (illegal distribution of narcotic substances, pornographic materials and others), as well as in the case of a crime that is punishable by a long term of imprisonment, while not taking into account the deprivation of liberty for members of his family. Here it is worth noting that the ECHR was noticed, in the case of children who remain in the territory of the expelling country, and if the deportee provided evidence of family ties with the child, first of all, take into account the interests of the child. The European Court of Human Rights has developed a list of grounds that answer the question of whether the expulsion is really necessary and whether it meets legitimate goals: the severity of the crime; length of stay in the expelling country; the period of time after the commission of the crime, as well as the person's behavior during a given time; the

marital status of a person, including factors that are a kind of evidence of the productivity of a couple's life as a family; the presence of children; a prediction of the difficulties that the spouse and children of the deportee may encounter.

Having outlined only some problems of expelling foreign citizens outside the state, it can be noted that the solutions are contained in the «consciousness» of the legislator, but there are no ways to implement them. In this regard, any person whose rights have been violated has the right to a nationally guaranteed remedy implemented within the framework of international documents affecting human rights, regardless of the method of their provision in the national legal system. In this regard, attention should be paid to a number of rights provided by international documents, such as access to information, including access to relevant documentation, interpretation of the details of the case in the appropriate language, and the right to be notified of the grounds for expulsion from the territory of the state.

At present, the negative practice of states, which in turn is also a problem of expulsion, is associated with untimely or inappropriate notification of it, that is, cases where the state omits some procedural points that may be used by a person as his defense. The case is I.M. Against France, consisting in an expedited procedure of expulsion, as a result of an accelerated procedure, he was deprived of the opportunity to «understand» the relevant procedural points. All this affected the very quick decision to expel, as well as his ability to defend his rights in accordance with Art. 13 of the Convention [7].

One of the key points in implementing a measure such as expulsion is also national security. Nevertheless, the legal nature and degree of potential security cannot limit or deprive a person of the right to provide him with legal remedies. It is worth noting here that the decision taken by the executive authorities in view of national security cannot in any way limit the obligation to inform another independent body about the reasons for expulsion, even if the case materials are not public. In this regard, the European Court noted a kind of regulation of the activities of the executive authorities, which was to provide the authorities with the right to annul the decisions of the executive on expulsion, where the basis is national security, also if there is reason to believe that the decision was made during an unfair process. In addition, the Court noted that it was possible for a person to challenge the arguments of the executive authorities as to whether his presence or activity constitutes a threat to national security before the relevant independent body. This is confirmed by the judgment of the European Court in the case of Al-Nashif v. Bulgaria, where, in accordance with paragraphs 124 and 124, the threat to national security is not an excuse for restricting the human right to an adversarial proceeding by an independent body, and whose activities include assessment grounds for expulsion, as well as access to classified materials. In addition, consider the «appropriateness» of the application and interpretation of the concept of «national security» in cases where its use is illegal or does not pursue a legitimate aim [8].

The issue of the provision and observance of legal guarantees for expulsion, in our opinion, will remain unresolved for a long time, the reasons for which are also the lack of a specific mechanism, which is necessary in the course of judicial proceedings determining the legitimacy of a decision. The problem faced by the legal systems of most states today is the fact that guarantees of legal remedies are usually provided at the extreme stages of the proceedings, otherwise, because of judicial non-interference, the person whose guarantees of legal protection are violated become the subject to expulsion. The second problem is the possible «ignoring» of some principles that could affect the decision to expel; the reasons for this are the lack of relevant informational component of the case, as well as improper application of the law in practice.

REFERENCES

1. The Case «Nolan and C. v. Russia», No. 2512/04, Council of Europe: European Court of Human Rights, 12 February 2009, *Режим доступа: URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/52973d384.html>* (Дата обращения: 25.11.2019)
2. Maurice Camto, Special Rapporteur of the United Nations Commission on International Law, Sixth Report on the Expulsion of Aliens, UN Document No. A / CN.4 / 625, March 19, 2010, *Режим доступа: URL: <https://legal.un.org/ilc/ilc/reports/russian/chp4>* (Дата обращения: 16.12.2019)
3. The Case «N v. Sweden», ECtHR, application no. 23505/09, judgment of July 20, 2010, paragraph 55., *Режим доступа: URL:*
4. The Case «Hirsi Jamaa and Others v. Italy» [Hirsi Jamaa and Others v. Italy] [Grand Chamber] (complaint N 27765/09) Ordinance of 23 February 2012],
5. The Case «M. S. S. v. Belgium and Greece», ECHR, BP, complaint No. 30696/09, judgment of January 3, 2011

6. The Case «Good v. Republic of Botswana» , ACHRC, Appeal No. 313/05, 47th Regular Session, May 2010, *Режим доступа: URL:* <https://www.refworld.org.ru/pdfid/590344244.pdf>
7. The Case «I.M. v. France «(I.M. v. France) – 9152/09 Resolution of 2 February 2012, *Режим доступа: URL:* <https://www.refworld.org/cgi-bin/tehis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?docid=5899cc804>
8. The Case «AL-NASHIF v. BULGARIA», (Complaint No. 50963/99) June 20, 2002, par. 123–124, *Режим доступа: URL:* <https://www.refworld.org.ru/pdfid/5706634c4.pdf>

Сабитова А.А.,

к. ю. н., доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса
Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова

Карандашева А.А.

к. ю. н., доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса
Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова

Рамазанова А.С.

к. ю. н., доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса
Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск

РОЛЬ СУДА В СОСТЯЗАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПРИ РАССМОТРЕНИИ ГРАЖДАНСКИХ ДЕЛ

Аннотация. Мақалада азаматтық-іс жүргізу сипатындағы сұрақтар, атап айтқанда, Қазақстан Республикасының жаңа Азаматтық іс жүргізу кодексіне сәйкес еңгізілген істің нақты мән-жайларын дәлелдеу үрдісіндегі соттың жарыспалылық қазидатының жаңа мазмұны мен рөліне қатысты мәселелер зерттеледі. Мақалада бұрынғы іс жүргізу заңнамасы мен бүгінгі ҚР АПК-нің жарыспалылық процесінің мазмұнына қатысты дәлелдеу процесіндегі сот рөлінің салыстырмалы-құқықтық сипаттамасы беріледі.

Сондай-ақ істің нақты мән-жайларын анықтау процесінде объективті және формальды ақиқаттың мәні анықталады, азаматтық істі қарау және шешу үшін дәлелдеу процесінде соттың рөлі мен оның құқықтылығы зерттеледі.

Түйін сөздер: шындық, істің нақты жағдайлары, тараптар, сот, дәлелдемелер.

Аннотация. В статье исследуются вопросы гражданско-процессуального характера, а именно вопросы нового содержания принципа состязательности и роли суда в процессе доказывания фактических обстоятельств дела, которые были введены в соответствии с новым Гражданско-Процессуальным Кодексом Республики Казахстан. В статье дается сравнительно-правовая характеристика роли суда в процессе доказывания по старому процессуальному законодательству и новому ГПК РК относительно содержания процесса состязательности.

Также определяется существо объективной и формальной истины в процессе установления фактических обстоятельств дела, исследуется роль суда и его правомочия в процессе доказывания для рассмотрения и разрешения гражданского дела.

Ключевые слова: истина, фактические обстоятельства дела, стороны, суд, доказательства.

Annotation. The article examines issues of civil procedure, namely the new content of the principle of competition and the role of the court in the process of proving the actual circumstances of the case, which were introduced in accordance with the new Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. The article gives a comparative legal description of the role of the court in the process of proof under the old procedural legislation and the new CPC of the Republic of Kazakhstan regarding the content of the adversarial process.

It also determines the essence of objective and formal truth in the process of establishing the actual circumstances of the case, examines the role of the court and its competence in the process of proof for consideration and resolution of a civil case.

Keywords: truth, actual circumstances of the case, parties, court, evidence.

Роль и значение суда в рассмотрении гражданских дел весьма высока и многообразна. Будучи единственным субъектом, который правомочен разбирать и разрешать гражданские дела, лишь суд вправе восстановить и защитить нарушенное право в принудительном порядке тех лиц, которые обратились к нему за своей защитой.

Любые другие субъекты, которые вовлечены в процесс осуществления правосудия по гражданским делам, не обладают возможностью связать себя процессуальными отношениями с другим лицом, который имеет право рассмотрения и разрешения гражданско-правового спора, если им не является суд. Полномочия каждого из субъектов, вовлеченных в судебный процесс сопоставляются с соответствующими правами и обязанностями суда.

Таким образом, суд в гражданском процессе есть постоянный субъект каждого гражданского процессуального правоотношения. Вместе с тем, по взглядам многих ученых, возможны независимые связи между субъектами в гражданском судопроизводстве без участия суда. Таких отношений, как они считают много.

Однако на наш взгляд они не являются процессуальными отношениями, а могут быть только чисто материальными, поскольку в процессуальных отношениях всегда одной стороной является суд, а с другой – все иные участники процесса.

Суд выступает не только незаменимым, но и постановляющим субъектом гражданского процессуального правоотношения, потому что это орган власти, которому даны права осуществлять правосудие путем решения гражданских дел.

Суд, согласно гражданскому процессуальному законодательству в целом руководит всем ходом гражданского процесса, осуществляет руководство процессом, направляет действия всех субъектов судопроизводства, разъясняет лицам, которые участвуют в процессе их полномочия, обеспечивает выполнение этих процессуальных прав и обязанностей.

Под контролем суда осуществляется сбор, исследование и оценка доказательств, собранных по делу, он обеспечивает реализацию принципа гражданского судопроизводства для всестороннего и полного исследования доказательств.

Поскольку суд является органом государственной власти по отношению к другим участникам процесса он выступает как властный орган, все его действия урегулированы императивными нормами процессуального гражданского судопроизводства и не подлежат изменению по воле и желанию сторон.

Однако кроме прав суд обладает и определенными процессуальными обязанностями. Так, суд обязан принять исковое заявление и если оно соответствует по форме и содержанию тем требованиям, которые указаны в процессуальном законодательстве возбудить гражданское судопроизводство. Также в ходе рассмотрения гражданского дела суд обязан рассмотреть ходатайства лиц, участвующих в деле, сторон, третьих лиц, представителей, прокурора вынести по ним мотивированное определение.

Императивный характер отношений суда и лиц, участвующих в деле имеет ограниченный и условный характер. Взаимоотношения власти и подчинения между лицами, участвующими в деле имеют место лишь в том случае, когда стороны не отказываются продолжать процесс и руководствоваться действиями, предусмотренными в судебном решении.

С некоторыми поправками возможно свидетельствовать и о властном характере отношений между судом и прокурором, а также государственными органами и органами местного самоуправления. Что касается процессуальных отношений суда и свидетелей, экспертов, переводчиков, то они имеют бесспорно властный характер. Суд имеет право в предусмотренных законом случаях применить к ним процессуальное принуждение, хотя реальная нужда в этом появляется не часто.

Следовательно, уровень властности процессуальных отношений суда с разными участниками процесса разный. К данному следует также добавить, то, что этот уровень зависит от наличия той или иной стадии процесса. Понятие суда имеет сборный характер, так как судом мы именуем звенья судебной системы Республики Казахстан. Так в качестве суда выступают судьи первой, апелляционной, кассационной инстанций, которые в пределах своей компетенции обладают правомочиями влиять на ход рассмотрения и разрешения гражданских дел.

Предоставленные полномочия суда зависят от его правового статуса. Так, разбирательство гражданского дела по существу осуществляется судом первой инстанции, где гражданское дело рассматривается единолично судьей. Кассационная и апелляционная инстанции рассматривают гражданские дела в коллегиальном составе судей.

Вместе с тем это не относится к лицам, участвующих в деле, так как властный характер отношений с судом как с органом государства для них в существенной степени ослабляется благодаря действию принципа диспозитивности.

Таким образом, данный выше анализ роли и значения суда имеет общий, так сказать классический характер. Вместе с тем, Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31.10.2015 г., вступивший в действие с 01.01.2016 года значительно изменил роль суда в гражданском судопроизводстве [1].

Имеющиеся в прежнем гражданско-процессуальном законодательстве нормы, определяющие активную позицию суда как в состязательном процессе, так и в процессе сбора и предоставления доказа-

тельств были решительным образом исключены и упразднены в результате нового взгляда на роль суда при рассмотрении гражданского дела.

Это произошло в результате новой позиции законодателя на процессуальный статус суда, упраздняющий главенствующее положение суда среди иных участников в состязательном процессе, в результате исключения из его полномочий обязанности суда при установлении объективной истины как участие в состязательном процессе.

Чтобы увидеть существенную разницу в правовом положении суда следует указать на отдельные его преимущества перед другими субъектами гражданского процесса, существовавшие по ранее действующему положению, согласно которому суд обязан был согласно ст. 14 ГПК КазССР принимать меры к полному, всестороннему и объективному рассмотрению дела, что давало возможность суду:

- участвовать в процессе доказывания на основе его обязанности. Данное законоположение обязывало суд, во-первых, восполнять пробелы сбора и предоставления доказательств, если суд считал, что стороны недостаточно их предоставили для всестороннего и полного исследования обстоятельств дела, т.е. фактических обстоятельств. В связи с этим, суд первым допрашивал свидетелей, сторон, первым исследовал заключение эксперта и задавал ему вопросы;

- судебная коллегия при отмене решения нижестоящего суда, при новом рассмотрении дела для выполнения принципа полного, всестороннего и объективного рассмотрения и разрешения дела обязана была давать указания о проведении судом необходимых процессуальных действий по сбору и исследованию доказательств;

- суд имел право первым допрашивать участников процесса, задавать им вопросы, когда ему видится это необходимым.

В основном понижение роли суда проявилось в новом звучании принципа состязательности, содержащий не обязанность суда, а право суда в собирании доказательств. На смену этой роли суда пришла роль позиций сторон, на которые новый ГПК возложил бремя доказывания [2, с.39-41].

Новый ГПК РК предусмотрел совершенно иное содержание принципа состязательности, при котором бремя доказывания возлагается на стороны и иных участников процесса, которые имеют заинтересованность в исходе дела. Согласно действующему законодательству (п.4, ст.15 ГПК РК) суд выполняет роль беспристрастного участника процесса, который выносит решение на основе тех доказательств, которые предоставлены сторонами.

Прежде всего, согласно ст.225 ГПК РК суд определяет, какие обстоятельства имеют значение для дела, какой стороне надлежит их доказывать, выносит данные обстоятельства на обсуждение, даже если стороны на какие-либо из них не ссылались. Также на суд возложена обязанность создать для сторон все условия, при которых они могут реализовать свое право на защиту, предоставлять и исследовать доказательства, подтверждающие фактические обстоятельства дела.

Поэтому абсолютно другое современное толкование принципа состязательности по действующему гражданскому процессуальному законодательству коренным образом изменило процесс установления истины по делу, поскольку принцип нахождения объективной истины был заменен на принцип установления формальной истины.

Сущность формальной истины заключается в том, что поскольку бремя доказывания возлагается на стороны, суд, оценивая предоставленные ими доказательства решает, кто из сторон более полно доказал наличие фактических обстоятельств дела и на основе их выносит решение.

Те ученые, которые считали, что в процессе доказывания суд должен установить объективную истину, а не формальную, в качестве аргументов приводили примеры того, что истина не может быть формальной и если это истина, то она должна быть объективной и потому суд должен восполнять пробелы доказывания, следуя требованиям закона об обязанности суда в процессе доказывания [3, с. 40].

Более того, поскольку сбор и предоставление доказательств является обязанностью сторон, не каждая сторона сможет это осуществить ввиду отсутствия юридических знаний и квалифицированной помощи, поскольку оказание адвокатом помощи по сбору и предоставлению доказательств сопряжено с определенными, а иногда значительными денежными суммами и не каждый гражданин может оплатить услугу адвоката, т.к. бесплатной юридической помощи действующее гражданское процессуальное законодательство не предусматривает, как это предусмотрено по уголовному процессуальному законодательству об обязательном участии защиты по определенным категориям дел. Это и понятно, поскольку гражданский процесс основан на нормах частного права, а уголовный процесс на нормах публичного права.

В результате необходимые доказательства могут быть не добыты, следовательно, ни о каком установлении объективной истины речи быть не может.

Противники данной позиции, утверждая о целесообразности изменения сущности принципа состязательности и роли суда в нем, мотивировали свою позицию тем, что суд не имеет право, восполняя пробелы процесса доказывания сам находить и предоставлять доказательства, поскольку он тем самым встает на сторону какой-либо стороны – или истца, или ответчика. Поскольку в суде затрагиваются интересы частных лиц, то суд должен быть беспристрастным и не принимать никакую сторону для оказания ей помощи путем проявления инициативы по сбору и предоставлению доказательств.

Как пишет Е. Чусовская истина устанавливается в суде и на нее направлена деятельность суда по оценке предоставленных доказательств [4, с. 16-17].

Поэтому процесс состязательности принял иной характер. Но как бы ученые не спорили, факт остается фактом, действующее законодательство – ст. 15 ГПК РК освободила суд от обязанности участия в состязательном процессе.

В целях обеспечения состязательного процесса и создания условий для всестороннего и полного исследования обстоятельств дела суд должен разъяснить лицам, участвующим в деле, их права и обязанности. Например, обязанность стороны доказать те или иные обстоятельства, на которые он ссылается для подтверждения своих требований или возражений. Или, например, уведомление сторон о том, к какому сроку ему предстоит доставить доказательства. Согласно процессуальному требованию суд обязан создать для сторон все условия, при которых бы они могли доказать свои требования или возражения. Далее судом должны быть осуществлены следующие действия:

- предупреждение лиц, участвующих в деле, их последствиях, которые могут наступить в случае совершения или не совершения процессуальных действий;
- на основе анализа искового заявления истца и отзыва ответчика суд должен определить пределы доказывания, т.е. границы состязательного процесса и выявить основание, предмет иска;
- суд обязан распределить между сторонами бремя доказывания.

В связи с кардинальным изменением роли суда в деятельности по изучению обстоятельств дела рождается вопрос о праве суда запросить доказательства по своей инициативе. ГПК такую обязанность не предусматривает. Также он не предусматривает и для этого право суда. Однако в этом вопросе следует руководствоваться общей теорией права, которая предусматривает, что если у субъекта имеется право, то он сам решает воспользоваться им или нет.

Не является исключением в этом и суд. Поскольку обязанность по сбору доказательств с суда была снята, право на это осталось, и суд вполне может воспользоваться этим правом и не только тогда, когда одна из сторон заявит об этом ходатайство, но и по своей инициативе.

Это следует из содержания ГПК РК, в котором сказано, что суд вправе поставить на обсуждение обстоятельства, которые имеют значение для дела, даже если стороны на них не ссылались, а также вправе предлагать сторонам предоставить те или иные дополнительные доказательства.

Таким образом, инициатива суда в процессе в некоторой степени сохраняется, но она уже устремлена не на самостоятельный сбор доказательств, а на постановку нужных вопросов для обсуждения их сторонами процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 24 октября 2015 г.
2. Шамшуринов Л.Л. О состязательности как принципе правосудия по гражданским делам и роли суда: вопросы теории и практики. Арбитражный и гражданский процесс. – М.: Юрист. – 2008. – № 12. – С. 39-41.
3. Степанова О. Состязательность в гражданском процессе // Экономика и жизнь. – 1999. -№4. – С.40.
4. Чесовская Е. Действует ли принцип объективной истины в гражданском процессе? // Российская юстиция. – № 5. – май 2001. – С.16-17.

Saktaganova A.G.

Master student of the ENU University named after L. N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE MAIN ISSUES OF CHILDREN'S EDUCATIONAL RIGHTS IN MIGRATION PROCESSES

Түйін. Халықаралық құқықта мигрант балалардың құқықтарын қорғауға қатысты мәселелері көрсетілген; адам құқықтары мен балаларды қорғау саласындағы негізгі халықаралық құжаттарға назар аударды; мигрант балалардың білім алуына айтарлықтай әсер ететін жүйелік деңгейдің көптеген факторлары қарастырылған, білім беру саласындағы мигрант балалар тап болатын проблемалардың бірнеше шешімдері ұсынылған.

Кілт сөздер: балалар құқығын қорғау, мигрант, босқын, пана іздеушілер, білім алу құқығы.

Резюме. Рассмотрение вопросов, связанных с защитой прав детей-мигрантов в международном праве; освещаются основные международные документы в области защиты прав человека и детей; рассматривается множество факторов системного уровня, которые существенно влияют на доступ к образованию детей-мигрантов, представлено несколько решений проблем, с которыми сталкиваются дети-мигранты в области образования.

Ключевые слова: защита прав ребенка, мигрант, беженец, просители убежища, права на образование.

Summary. Consideration of issues related to the protection of the rights of migrant children in international law; highlights the main international documents in the field of the protection of human rights and children; many factors of a system level are considered that significantly affect the access to education of migrant children; several solutions to the problems faced by migrant children in the field of education are presented.

Key words: protection of the rights of the child, migrant, refugee, asylum-seekers, educational rights.

The right to education is often taken for granted – until it is taken away. An indispensable tool to protect the freedom and dignity of all migrants, education allows them to fully integrate into their new societies. This legitimate aspiration, however, faces obstacles on the ground.

On any given school day, over 1 billion children around the world head to class.

More children and adolescents today are enrolled in pre-primary, primary and secondary education than ever before. Yet, for many of them, schooling does not lead to learning.

A lack of trained teachers, inadequate learning materials, makeshift classes and poor sanitation facilities make learning difficult for many children. Others come to school too hungry, sick or exhausted from work or household tasks to benefit from their lessons.

The consequences are grave: An estimated 617 million children and adolescents around the world are unable to reach minimum proficiency levels in reading and mathematics – even though two thirds of them are in school.

This learning crisis is the greatest global challenge to preparing children and adolescents for life, work and active citizenship.

In 2017, there were an estimated 258 million people living outside their country of origin, which would be the fifth most populous country of the planet if they came together to form a country. As explained by the UN Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), ‘they move for a variety of reasons from the search for better living and working conditions to security, due to poverty, conflicts, human rights violations or environmental degradation. While for some migration is a positive and empowering experience, migrants, notably those in an irregular situation, tend to live and work in the shadow, are disproportionately vulnerable to discrimination and marginalization and are often denied their fundamental rights, such as the right to education.

As of 2017, 30 million migrants were school-aged children. Of them 28 million, or 1 in 80 were living in forced displacement –this includes 12 million child refugees and child asylum seekers,⁷ and 16 million children living in internal displacement due to conflict and violence. In addition, there were 7 million children internally displaced by natural disasters.⁸ According to statistics, refugee children are five times more likely to be out school than other children. Only 50 per cent of refugee children are enrolled in primary school, and less than 25 per cent of refugee adolescents are enrolled in secondary education.

In the modern world, there is a continuous growth and intensification of migration flows. Due to the increasing complexity of migration processes, new opportunities and challenges that are associated with migration, raising and diversifying the economy, feminization of poverty, natural disasters, terrorism and national security issues, states seek to clearly regulate these migration processes through various strategies. At the same time, the consolidation and implementation of migration policy is a sovereign affair of each state [1].

People have always moved across communities, states and continents, but over the past decades migration flows have been rising fast and are expected to increase further in the future. Over the past few years, the increase in legal flows has been overshadowed by the mass inflows of asylum seekers and refugees. With migration and displacement becoming hot political topics, education is key to providing citizens with a critical understanding of the issues involved. It can support the processing of information and promote cohesive societies, which are especially important in a globalized world. Yet education should go well beyond tolerance, which can mask indifference; it is a critical tool in fighting prejudice, stereotypes and discrimination. If poorly designed, education systems can promulgate negative, partial, exclusive or dismissive portrayals of immigrants and refugees.

Enshrined in Article 26 of the Universal Declaration of Human Rights, education is an essential tool for the protection of human dignity. Human rights become even more meaningful when their realization is at risk – as when people are forced to flee from armed conflict or persecution, or simply because they want to improve their socio-economic condition. When they arrive in their new countries, their educational situation could be uncertain. For refugees, receiving an education is the best way to become full members of their host countries. Regular migrant workers and their children benefit intellectually and socially from attending school, where they learn about the society in which they are living [2].

Asylum-seekers, awaiting a decision about their future, need basic language courses – especially if they are unaccompanied minors. For undocumented migrants, access to a basic education provides stability and a semblance of regularity in their lives, besides increasing self-esteem. The right to education requires states to provide access to educational services and financial resources, so that no one is deprived of basic schooling, at the bare minimum. The educational situation of asylumseekers and refugees in temporary reception camps across the borders of countries where conflicts occur (for example, Lebanon, Jordan, Greece and Turkey), is likely to be even more precarious. This could be due to a shortage of facilities such as buildings and school materials, a lack of qualified teachers, and scarce financial resources.

Who, in these cases, should be responsible for enforcing their right to education? The international community, of course, but that requires a determined commitment and a strong political will to protect those in vulnerable situations. Often, additional financial resources are required to meet the educational needs of these groups. UNHCR, the UN Refugee Agency, relies heavily on special donations for its educational programmes in refugee camps. If these children are denied a good basic education, an entire generation may be lost.

International human rights law guarantees an education for all, without discrimination. This principle of nondiscrimination extends to all persons of school-going age residing in the territory of a state, including non-nationals, irrespective of their legal status. Irregular or undocumented migrants can therefore invoke the right to education. This right creates immediate and unequivocal obligations – the state has no margin of freedom in this area [3]. Discrimination on any ground is prohibited, because the very essence of the law is at stake. This implies an equal right of access to educational institutions, which can be described as the core, or minimum content, of the right.

This follows from the universal nature of human rights. Special measures for the protection of the right to education can be derived from the 1951 Convention relating to the Status of Refugees. Article 22 provides that states «shall accord to refugees the same treatment as is accorded to nationals with respect to elementary education» and «in any event not less favourable than that accorded to aliens generally in the same circumstances, with respect to education other than elementary education and, in particular, as regards access to studies, the recognition of foreign school certificates, diplomas and degrees, the remission of fees and charges and the award of scholarships» [4].

To this, Article 3(1) of the Convention on the Rights of the Child (1989) adds that «the best interests of the child shall be a primary consideration» in all actions concerning children. This includes the provision of educational services for all migrants [5].

The International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families (1990) guarantees that migrant workers, their children and members of their families, have equal treatment with nationals of the state of employment.

Concerning the education of children, Article 30 stipulates that «Each child of a migrant worker shall have the basic right of access to education on the basis of equality of treatment with nationals of the State concerned. Access to public preschool educational institutions or schools shall not be refused or limited by reason of the irregular situation with respect to stay or employment of either parent or by reason of the irregularity of the child's stay in the State of employment» [6]. The problem with this Convention is that it has not been widely ratified by the states of employment – probably because it contains very strong obligations.

At the regional level, the European Convention on Human Rights (1950) contains a clear-cut provision: «No person shall be denied the right to education», (Article 2, of the first Protocol) [7].

Under European Union (EU) law, minors seeking asylum and refugees have access to education under the same conditions as nationals of EU member states. This right may be invoked by any person within the jurisdiction of a state party to the convention, therefore including irregular migrants. However, it is limited to education only at the primary and secondary levels.

The implementation of the right to education for migrants poses a number of challenges and dilemmas for the governments of host countries. It may be in the public interest to prevent irregular non-nationals from becoming a part of society through education. This could be to limit the allocation of scarce resources only to those who have obtained a residence permit, or to ensure that migrant labour would be available in the future, as populations age [8].

On the other hand, newcomers have a legitimate interest in becoming full members of society, through participation and progressive inclusion. Education plays a pivotal role in this [9]. States are free to decide how they allocate their financial resources, but while doing so, must respect the obligations of assistance and protection to which they have voluntarily subscribed by becoming parties to human rights treaties. For example, the public interest may require the state to deter irregular migrants from leaving their country and undertaking a perilous journey to Europe. However, once these migrants have arrived, fundamental human rights must be respected. This does not mean that they should be given access to all services on the same basis as citizens of the host country. States may have a legitimate interest in restricting free access to higher education if that has the effect of attracting more irregular migrants. But states cannot restrict access to elementary or basic education. This right must be guaranteed in all circumstances.

We know that some refugees will probably stay permanently, because it is impossible for them to return to their country of origin [10]. It is therefore essential that national and local authorities anticipate and design educational policies that are culturally appropriate – enabling those who are interested to become integrated, with access to the labour market.

Above all, a balance must be struck between the educational needs of young migrants and the differential treatment of citizens and non-citizens with respect to access to education. For instance, language instruction is recommended for migrants as soon as they arrive [11].

Ensuring access to education, housing, social and healthcare services and jobs for refugees is bound to impose a financial burden on governments [12]. However, since a generous policy to welcome migrants can sometimes lead to misunderstanding, uneasiness and discontent among some citizens, governments must explain the reasons for their choices and justify them in light of other budgetary priorities, political interests and their international human rights obligations [13].

To conclude, it is important that the rights of migrants to an education are widely recognized as inalienable human rights, and not merely as goals to be achieved through public policy measures. National, local and school authorities must be aware of this, and act accordingly.

REFERENCES

1. Sustainable Development Goal 4 of the 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/education/>.
2. Universal Declaration of Human Rights, 1948.
3. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), 1966.
4. Convention relating to the Status of Refugees, 1951.
5. Convention on the Rights of the Child, 1989.
6. Convention on the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, 1990.
7. European Convention on Human Rights, 1950.

8. Sabikenov S.N. The universal concept of human rights as an ideological basis for cooperation between states in the field of human rights // 51th annual meeting of the Russian Association of International Law. International scientific and theoretical conference dedicated to the 60th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights.-M., 2008
9. Bartlett, Lesley. Paper Commissioned for the EFA Global Monitoring Report 2015, Education for All 2000-2015: Achievements and Challenges. 2015.
10. Dick, Eva, and Benjamin Schraven. Regional Migration Governance in Africa and Beyond: A Framework of Analysis. 2018. URL: https://www.die-gdi.de/uploads/media/DP_9.2018.pdf.
11. Hashim, Iman M. Exploring the Linkages between Children's Independent Migration and Education: Evidence from Ghana. Sussex Centre for Migration Research, Working Paper T12, no. August 2005: 1–43. URL: http://www.migrationdrc.org/publications/working_papers/WP-T12.pdf.
12. The Report to the Foundation for Human Rights Centre for Education Rights and Transformation: The Education Rights of Migrants, Refugees and Asylum Seekers in South Africa. Prepared by the University of Johannesburg. 2012.
13. Global education monitoring report summary of UNESCO: Migration, displacement and education: building bridges, not walls. 2019.

Salimli Elgul Elshen
master student
Department of International Private law and European law
Baku State University

PECULIARITIES OF THE REALIZATION OF THE PRINCIPLE OF TERRITORIAL INTEGRITY AND THE PRINCIPLE OF SELF-DETERMINATION OF NATIONS IN THE BASIC LAW OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE EUROPEAN UNION: MUTUAL ANALYSIS

РЕЗЮМЕ. Два принципа о которых мы говорим тесно связана с другими принципами международного права и должны ограничиваться принципом уважения основных прав и свобод человека. И международное право не признаёт применение этих принципов в сепаратистских целях. В целом, международное осуществление этих принципов для обеспечения международного мира и сотрудничества не может рассматриваться в качестве основы для распада независимого государства.

Ключевые слова: Европейский Союз; принцип территориальной целостности; принцип самоопределения наций; государство-член; международный.

SUMMARY. The two principles we are talking about are closely related to other principles of international law and should be limited to the principle of respect for fundamental human rights and freedoms. And international law does not recognize the application of these principles for separatist purposes. In General, the international implementation of these principles to ensure international peace and cooperation cannot be considered as the basis for the disintegration of an independent state.

Keywords: European Union; the principle of territorial integrity; the principle of self-determination of nations; member state; international.

Introduction

This article is dedicated to the research the principle of «self-determination of nations» and the principle of «territorial integrity», which is also included in the 10 basic principles of modern international law. The aim of the article is to investigate the problems arising from the application of the principles. Through the analysis of various international instruments, the internal and external aspects of the right to self-determination and the principles of territorial integrity as well as the actual and controversial problems of international law have been identified.

I. Mutual realization of the principle of territorial integrity and self-determination of nations in the European Union

According to Article 6 of the Treaty establishing the European Coal and Steel Community, the EU was recognized as an independent subject of law: «The Community shall have juridical personality. In its international relationships, the Community shall enjoy the juridical capacity necessary to the exercise of its functions and the attainment of its ends. In each of the member States, the Community shall enjoy the most extensive juridical capacity which is recognized for legal persons of the nationality of the country in question». However, the Union was considered to be deprived of many powers and functions that are independent and exercised by independent states. [11, art. 6]. With the adoption of the Lisbon Treaty, the EU's permanent territorial integrity and the possibility of protecting its territory became even more apparent. In other words, this principle, together with social objectives, has become the core of EU policy. [3, p. 9]. If the principle of territorial integrity is mentioned, it is also important to analyze the principle of self-determination of nations, especially those reflected in the constitutions of many modern EU countries. Peoples' right to self-determination was established without prejudice to the New Paris Charter and the territorial integrity of the state, as well as other principles of international law. [2, p. 76]. Self-determination means that the citizens of the state choose their own government and that the people determine their own form of government for another approach. [9, p. 63]. Also, the principle to self-determination is exercised by people under colonial and other forms of external dependence, as well as by external occupation. [5, p. 52]. Symmetrically, each member State is free to decide whether it ac-

cepts sharing membership with a new European State. [10, art. 49]. So, every member State of the EU retains the right to decide, according to its own constitutional requirements, to withdraw from the Union. [10, art. 50]. The content of the articles mentioned here reflects the principle of self-determination of nations. This principle has been reflected in many processes related to the European Union in modern times. For example, the 2014 self-determination referendum of Scotland did not raise concerns about its legality under EU-law. This referendum was based on a political agreement between the UK and Scottish governments, formally embedded in legal acts of the legislative institutions both at the UK and the Scottish levels. It was thus indisputably legal from the domestic point of view. And if many discussions arose about the future status of Scotland as regard EU after the referendum, no commentator nor the European Commission as «guardian of the Treaties» raised the issue of the legality under EU law of such practice. [1, p. 25]. There is therefore no possible doubt that such practice of self-determination referenda within EU is not forbidden by EU Law and an accepted practice by EU member States. [8, p. 365].

Actually we know that, EU membership does not provide any additional «protection» to member States national identity or territorial integrity. Further, as was evidenced by the ICJ in its Kosovo Advisory Opinion, «the scope of the principle of territorial integrity is confined to the sphere of relations between States» Thus the protection of territorial integrity of the State only applies in relationship between States, and does not deter the right of a people to decide on its national future, even if it is situated within an existing State. [4, art. 80].

II. The principles of territorial integrity and self-determination of nations in the Republic of Azerbaijan

As we know, the principles of Azerbaijan law are regulated in accordance with international law and EU legislation. Norms, which are consistent with the principle we speak, are consistently stated in The Constitution of the Republic of Azerbaijan. Firstly, «The people of Azerbaijan shall be united. Unity of the Azerbaijani people shall constitute the basis of the State of Azerbaijan. The Republic of Azerbaijan shall be the common and indivisible motherland for all of the citizens of the Republic of Azerbaijan». [7, art 5]. The content of this article represents territorial integrity and is described in more detail here: «The territory of the Republic of Azerbaijan is united, inviolable and indivisible. No part of territory of the Republic of Azerbaijan may be estranged. The Republic of Azerbaijan shall not yield any part of its territory, in any form, to anybody; state borders of the Republic of Azerbaijan may be altered only in accordance with the will of its people by means of a referendum held by Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan». [7, art 11]. So, the existence of an independent and whole region allows people to determine their destiny. Also, this right is through the free will of the people concerned that is, there should be no pressure, coercion or interference on the part of the colonial people when exercising their right to self-determination. In international law and in the laws of the Republic of Azerbaijan, minority rights are widely recognized and respected. Since the Armenians living in Nagorno-Karabakh are a minority and have used the right to self-determination, their second use of this right is in conflict with international law, that is, this principle cannot be applied to them. [6, p. 10].

REFERENCES:

1. Avery, Graham – Could an independent Scotland join the EU? EPC Policy Brief. (28 May, 2014).
2. Jorri Duursma – Fragmentation and the international relations of micro-states, self-determination and statehood, (Cambridge, 1996).
3. Kamal Adigozalov – Comments of SAM – Lisbon Treaty: First Step towards New World Order (Release 1, December 2009).
4. Kosovo Advisory Opinion art. 80, (ICJ, 22 July 2010).
5. Kulu Novruzov – Self-determination of peoples and nations in contemporary international law, (Baku, 2014)
6. Rahim Mammadov. On the normative content of the principle of self-determination of peoples (modern interpretation). Problems of international law and integration (scientific-analytical and practical journal) No.4 (20), (2009)
7. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, (Baku, 1995).
8. Tierney, S. – Legal issues surrounding the referendum on independence for Scotland. (European Constitutional Law Review, 9(03), 2013).
9. Togrul Aliyev – Nagorno-Karabakh problem and international organizations, (Ankara, 2006).
10. Treaty on EU and the Treaty on the Functioning of the EU, (2007).
11. Treaty establishing the European Coal and Steel Community, (Paris, 1951).

Тайторина Б.А.

д.ю.н., профессор кафедры Медицинского права Казахского национального
медицинского университета имени С.Д.Асфендиярова

Байсалова Г.Т.

к.ю.н., профессор Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева

Ильясова Б.К.

к.ю.н., проректор Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева

ВРАЧЕБНАЯ ОШИБКА: ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТЕРМИНА И ПРАВОВОЙ ОЦЕНКИ

Аннотация. Мақалада «дәрігерлік қате» терминін анықтау мәселелері және оны түрлі елдердегі құқықтық бағалау мәселелері қарастырылады. Талдау әлемнің түрлі елдерінің доктриналы көздері мен заңнамасы негізінде жүзеге асырылды. Қазіргі заманғы заңнаманың проблемалық аймақтары атап өтілді: заңнамада «дәрігерлік қате», «медициналық көмек көрсету кезіндегі салғырттық» ұғымдарын нақтылау және бекіту, сондай-ақ медициналық көмек ақауының түрлі түрлерінің құқықтық салдарларын регламенттеу қажеттігі.

Зерттеу нәтижесінде проблеманы шешу перспективалары туралы қорытынды жасалды. Біріншіден, институционалдық күш-жігер медициналық қателерді қысқартуға және болдырмауға ықпал ететін іс-қимыл жоспарларын жүзеге асыруға әкелетін кезде пациенттердің, өлім-жітім мен сырқаттанушылықтың қауіпсіздік деңгейі төмендейді. Екіншіден, проблеманы дұрыс түсінбеу салдарынан медициналық қызметкердің құқықтық саладағы қорғалмау және нигилизм проблемасы туындайды.

Түйін сөздер: медицина, право, врачебная ошибка, ответственность.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы определения термина «врачебная ошибка» и проблемы ее правовой оценки в разных странах. Анализ осуществлен на основе доктринальных источников и законодательства разных стран мира. Выделены проблемные зоны современного законодательства: необходимость уточнения и закрепления в законодательстве понятий «врачебная ошибка», «халатность при оказании медицинской помощи», а также регламентации правовых последствий различных видов дефекта медицинской помощи.

В результате исследования сделаны выводы о перспективах решения проблемы. Во-первых, уровень безопасности пациентов, смертности и заболеваемости будет снижаться, когда институциональные усилия приведут к осуществлению планов действий, способствующих сокращению и предотвращению медицинских ошибок. Во-вторых, из-за отсутствия должного понимания проблемы вытекает проблема незащищенности и нигилизма медицинского работника в правовой сфере.

Ключевые слова: медицина, право, врачебная ошибка, ответственность.

Annotation. The article discusses the definition of the term «medical error» and the problems of its legal assessment in different countries. The analysis is based on doctrinal sources and legislation of different countries of the world. The problem areas of modern legislation are highlighted: the need to clarify and fix the concepts of «medical error», «negligence in the provision of medical care», as well as to regulate the legal consequences of various types of medical care defects.

As a result of the research, conclusions are made about the prospects for solving the problem. First, the level of patient safety, mortality and morbidity will decrease when institutional efforts lead to the implementation of action plans that help reduce and prevent medical errors. Secondly, the lack of proper understanding of the problem leads to the problem of insecurity and nihilism of the medical worker in the legal sphere.

Keywords: medicine, law, medical error, responsibility.

Введение. Всемирная организация здравоохранения отмечает высокий процент медицинских ошибок в деятельности системы здравоохранения. Среди выводов ВОЗ: во всем мире инфекции, приобретенные больными, поражают около 10% госпитализированных пациентов. Врачебные ошибки вредят примерно 40% пациентов первичной и амбулаторной помощи. Диагностические и медикаментозные ошибки вредят миллионам, причем данная проблема актуальна и для таких развитых стран как США, государства Европы, Япония. Медицинской деятельности всегда сопутствуют различные риски и не-

определенность. Необходимо учитывать квалифицированность медицинского персонала, так как нередко причиной врачебных ошибок кроме рисков становится недостаточность знаний и опыта врача. Проблема существует повсеместно, отличается лишь особенностями отношения к данной проблеме и ее правовой оценкой в разных государствах. Данными обстоятельствами обусловлено выступление ВОЗ с глобальной инициативой, направленной на сокращение числа предотвратимых случаев нанесения серьезного ущерба здоровью в результате ошибок медицинских работников (третья глобальная инициатива ВОЗ в области безопасности пациентов, 2017 г.).

Врачебная ошибка в соответствии с существующими дефинициями является общемедицинским понятием, сам термин – индифферентным по отношению к праву. Тем не менее проблема определения и правовой оценки врачебных ошибок широко обсуждается в медицинской и юридической литературе разных стран.

Цель статьи: анализ определения термина врачебная ошибка, особенности ее правовой оценки в разных странах мира.

Результаты и обсуждение. В современной научной литературе употребляются термины «врачебная ошибка», «профессиональная ошибка», «медицинская ошибка», хотя законодательство не дает четкого определения данным понятиям. Существенный вклад в разработку определения внесли представители юридической и медицинской доктрины, и все же до сих пор не существует единого определения термина. Дискуссионным остается вопрос об употреблении унифицированного термина, определяющего любое противоправное действие врача. Поэтому актуализируется вопрос правовой оценки данного термина в контексте определения проблемы отнесения его к категории преступления или явления, полностью исключающего юридическую ответственность. Следует согласиться с мнением Понкиной А.А. о том, что потенциал межотраслевого правового института регулирования возмещения вреда, причиненного здоровью пациента при оказании ему медицинской помощи, в том числе вследствие врачебной ошибки не реализуется в должной мере [Понкина А.А., 2012, с.7]. В литературе указывается, что существует около 70 определений врачебной ошибки, при этом трактуют ее всесторонне: от небрежных, недобросовестных, неосторожных, неправильных, неправомерных действий до добросовестного заблуждения без признаков халатности и невежества. Абсолютно все представители юридической и медицинской доктрины единогласно сходятся на том, что в случае совершения врачебной ошибки отсутствует умышленная форма вины.

В научных работах часто упоминается определение врачебной ошибки И.В.Давыдовского, разработанное в 1941 году: «вытекающее из определенных объективных условий добросовестное заблуждение врача, основанное на несовершенстве современного состояния медицинской науки и методов исследования, на особом течении заболевания у определенного больного или на недостатке знаний и опыта врача, но без элементов халатности, небрежности и профессионального невежества» [Давыдовский И.В., 1941, с.3]. В последующем данное определение стало использоваться в медицинских энциклопедиях, словарях и справочниках по судебно-медицинской экспертизе, но споры в отношении дефиниции врачебной ошибки не прекратились.

По мнению А.А.Андреева, врачебная ошибка – невиновное причинение вреда здоровью или жизни лица, связанное с проведением медицинских мероприятий: «Законодательные акты не содержат данного понятия, что исключает понимание врачебной ошибки как проступка, правонарушения или преступления. Врачи не должны расплачиваться за ошибки, однако вред, нанесенный пациенту, необходимо компенсировать. Такую ответственность за возмещение вреда должны брать на себя страховые компании» [Андреев А.А., 2006, с.30]. Е.В.Червонных считает, что употребление термина «врачебная ошибка» характерно для медицинской литературы и практики, но не для юридической [Червонных Е.В., 2009, с.30]. А.В.Максимов полагает, что ошибочные действия медицинских работников более оправдано называть дефектами оказания медицинской помощи [Максимов А.В., 2013, с.12].

Заслуживает внимания точка зрения А.Г.Блинова, который отмечает, что многие представители медицинской науки и практики не считают врачебную ошибку проступком или правонарушением, т.к. значительно сужают объем определяемого понятия, который шире выражения «добросовестное заблуждение врача». Содержание исследуемого понятия при таком подходе не охватывает врачебные ошибки, совершенные вследствие недобросовестности. Кроме того, само по себе субъективное заблуждение не может быть предметом юридической оценки до тех пор, пока не приобретет объективную форму, т.е. не приведет к неблагоприятным последствиям. Чтобы заблуждение причинило вред здо-

ровую или жизни больного, оно должно объективироваться в реальной действительности, а для этого необходимо совершить какое-либо действие (бездействие). Правовая оценка может быть дана только деянию и последствиям, но не заблуждению. Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что нет оснований для отождествления врачебной ошибки с преступлением [Блинов А.Г., 2014, с.460-468].

Определенный интерес представляют дефиниции врачебной ошибки зарубежных ученых. Врачебную ошибку рассматривают как системную проблему, неверный выбор плана действия для достижения указанной цели, неудачу, отступление от стандартов медицинской помощи, оказываемой пациенту, но при этом считают, что медицинская ошибка может быть результатом как виновных, так и невиновных действий (бездействия) медицинского работника. Ученые называют медицинскую ошибку фактическим или потенциальным серьезным отступлением от стандартов медицинской помощи, оказываемой пациенту [Lester H., Tritter J.Q., 2001, p.855].

Неудачным совершением спланированного действия называет врачебную ошибку профессор медицинского права Школы права и Медицинской школы Южно-Иллинойского университета Брайен А. Лайен, подчеркнув при этом, что план не включал в себя умышленные или неосторожные действия, наносящие вред пациенту [Liang B.A., 2002, p.64].

Американские исследователи медицинские ошибки считают серьезной проблемой общественного здравоохранения и ведущей причиной смертности в США. Ситуация осложняется, по мнению ученых, тем обстоятельством, что сама по себе трудная проблема обнаружения причины ошибок усугублена необходимостью принятия решения, которое минимизировало бы шансы на их повторение. Выявление причины ошибки, обсуждение и принятие мер по их предотвращению способствует повышению безопасности пациентов [Oyebode F., 2013, с.323-333].

Важной частью решения обозначенной проблемы является осознание того, что признание, изучение врачебных ошибок не должно замалчиваться, каждый случай должен рассматриваться открыто, широко не столько для осуждения виновного медицинского работника, сколько для предотвращения повторения аналогичных случаев. На первом месте должны быть не вина, стыд и наказание за врачебную ошибку, а проведение профилактических мер. Важное значение, таким образом, имеет сохранение культуры, которая направлена на признание проблем безопасности и реализацию жизнеспособных решений, а не сокрытие истинных обстоятельств случившегося во избежание наказания. Организации здравоохранения должны создать культуру безопасности, которая будет нацелена на совершенствование системы, рассматривая медицинские ошибки как проблемы, которые необходимо преодолеть. Все сотрудники медицинских учреждений должны играть определенную роль в обеспечении более безопасного медицинского обслуживания пациентов и медицинских работников [Helo S, Moulton CE., 2017, с.773-782].

Таким образом, высказанная еще в 1834 году основателем деонтологии И.Бентамом мысль в книге «Деонтология, или Наука о морали»: «...Кто чувствует в себе силу сделать лучше, тот не испытывает страха перед признанием своей ошибки», актуальна по сей день [Бентам И., 1834].

Заслуживает внимания современная разработка проблематики медицинской ошибки В.И.Акоповым, который определяет врачебные ошибки самым распространенным дефектом медицинской помощи, а также их причины и классификацию. Причины медицинских ошибок сгруппированы: объективные и субъективные. К объективным причинам медицинской ошибки российский ученый относит: недостаточную материально-техническую базу конкретного медицинского учреждения; неудовлетворительные условия для использования имеющихся возможностей; неудовлетворительную организацию лечебно-диагностического процесса, включая комплексное решение вопроса с другими по специальности участниками; позднее обращение за медицинской помощью; атипичное или бессимптомное проявление болезни, невозможность контакта с пациентом; оформленный отказ пациента от обследования или лечения; недостаточный уровень развития медицины.

Субъективными причинами медицинской ошибки являются: неудовлетворительная профессиональная или общемедицинская подготовка врача или среднего медицинского работника; неисполнение или недостаточно удовлетворительное исполнение медицинским работником профессиональных или должностных обязанностей, его самоуверенность, недобросовестность или небрежность при исполнении определенного процесса; незнание или невыполнение стандартов медицинской помощи, определенных требований медицинского права; индивидуальные дефекты, ограничивающие восприятие специалистом особенностей объекта исследования. Медицинские ошибки В.И.Акопов подразделяет

на организационные, правовые, профессиональные, тактические (нарушение ведомственных правил, стандартов, научных рекомендаций), выбора, последовательности и качества исполнения дополнительных методов исследования, методологические, технологические, этико-деонтологические [Акопов В.И., 2018].

Дискуссионной остается проблема необходимости законодательного закрепления и признания врачебной ошибки в качестве юридической категории, хотя правила юридической техники запрещают использовать в правотворческой практике слова и выражения, не имеющие общепризнанного и единого толкования. Многие исследователи утверждают, что отсутствие общепринятого определения врачебной ошибки и ее закрепления в законодательстве лишают возможности эффективно на нее воздействовать.

Наибольший интерес в юридической науке вызывает уголовно-правовой аспект врачебной ошибки, т.е. понимание ее как преступления, что обусловлено увеличением случаев причинения смерти или тяжкого вреда здоровью при оказании медицинской помощи, трудностями при выявлении и изучении причин врачебных ошибок и проблемами квалификации.

В уголовно-правовом аспекте под врачебной ошибкой понимается ненадлежащее исполнение лицом своих профессиональных обязанностей, приводящее к причинению по неосторожности смерти или тяжкого вреда здоровью либо к заражению другого лица (например, ВИЧ-инфекцией).

Уголовное законодательство зарубежных стран, направленное на предупреждение врачебных ошибок, предпочтительнее рассматривать в соответствии с отношением их к известным правовым семьям: романо-германскую, социалистическую, англо-саксонскую и мусульманскую.

Романо-германская правовая семья (Германия, Япония, Австрия, Голландия, Бельгия, страны СНГ и Балтии, страны Латинской Америки) [Саидов А.Х., 2011, с.157]: уголовное законодательство устанавливает ответственность за причинение смерти или вреда здоровью по неосторожности, небрежности; незнания или небрежного исполнения своей профессии; за нарушение по халатности правил и методов оказания медицинской помощи. В одних странах уголовная ответственность наступает по общим нормам (Германия), в других – уголовная ответственность устанавливается при осуществлении профессиональной медицинской деятельности (Япония, Голландия, Испания, Аргентина, Турция), уголовное законодательство в третьей группе стран содержит самостоятельные составы преступлений, совершаемых медицинскими работниками, а медицинские работники выделены в качестве специальных субъектов преступления.

В уголовном кодексе Германии в случае наступления смерти человека по небрежности (§ 222) или нанесение вреда здоровью (средней, тяжелой степени) (§ 229) наказывается лишением свободы до 5 и 3 лет соответственно, или штрафом.

В Японии медицинская ошибка, повлекшая смерть или телесное повреждение по неосторожности наказывается лишением свободы на срок до 5 лет или денежным штрафом (ст. 211 УК Японии).

В уголовном кодексе Голландии (ст. 307-308) неосторожное или небрежное причинение смерти или тяжкого телесного повреждения наказывается тюремным заключением на срок до 9 и 6 месяцев соответственно, или штрафом (лишение права заниматься профессиональной деятельностью)

Причинение смерти по неосторожности в Испании рассматривается как убийство по неосторожности, связанное с профессиональной деятельностью, и наказывается лишением свободы на срок от 1 года до 3 лет с лишением права заниматься профессиональной деятельностью на срок от 3 до 6 лет (ст.142 УК Испании).

В странах СНГ (Казахстан, Беларусь, Кыргызстан, Туркмения) уголовное законодательство содержит составы преступлений, в которых медицинские работники (врачи разных профилей, фармацевтические работники) выделены как субъекты преступления. Ненадлежащее исполнение профессиональных обязанностей медицинских работников закреплено: Казахстан – ст.317 УК РК; Беларусь – ст.162 УК Республики Беларусь; Кыргызстан – ст. 117, ст.119 УК Республики Кыргызстан.

В странах, входящих в социалистическую правовую семью (Китай, Северная Корея) также предусмотрена уголовная ответственность медицинских работников за врачебную ошибку, влекущую смерть или вред здоровью пациента. Китай: причинение смерти или серьезного вреда здоровью пациента вследствие крайней халатности медицинского работника – лишение свободы на срок до 3 лет или краткосрочный арест (ст.335 УК КНР). Северная Корея: за смерть или причинение физического вреда по небрежности лицо, которое причинило смерть или физический вред, подлежит наказанию в виде лишения свободы на срок до пяти лет или штрафа в размере до двадцати миллионов вон (ст. 268 УК).

Англосаксонская правовая семья – Англия, Канада, Северная Ирландия, Новая Зеландия, Австралия, США: квалификация деяний медицинских работников как противоправных или правомерных связана с соблюдением ими стандартов поведения. Американское законодательство различает осознанную (recklessness) и неосознанную (negligence) неосторожность. Осознанная неосторожность (recklessness) – лицу известны некие обстоятельства, оно сознательно пренебрегает ими и грубо отклоняется от стандарта поведения, которого придерживалось бы законопослушное лицо. Неосознанная неосторожность (negligence) – лицо действует небрежно, что характеризуется отсутствием у правоисполнителя осознания и предвидения возможного преступного результата, хотя оно должно сознавать существенный и неоправданный риск [Блинов А.Г., 2010, с.125-126].

В уголовном законодательстве стран, относящихся к мусульманской правовой семье, нет четкого выделения норм по признакам субъекта преступления. Например, в Законе об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Иран устанавливаются основания наступления уголовной ответственности врача за причинение вреда жизни или здоровью пациента, за причинение материального ущерба пациенту, не зависящие от квалификации или профессионализма врача, от разрешения самого пациента или его законного представителя (ст. 319). Если причинение смерти связано с неосторожностью, небрежностью, несоблюдением правил безопасности, отсутствием профессиональных знаний – санкция является общей для всех правоисполнителей (ст. 616) [Ахани А.И., 2008, с.167].

По уголовному кодексу Судана причинение смерти или вреда здоровью пациента медицинскими и фармацевтическими работниками по ошибке, по невнимательности или вследствие несоблюдения мер предосторожности так же не образует самостоятельного состава преступления (ст.132, ст.141 УК Судана).

Вышеизложенное позволяет сделать вывод, что уголовная ответственность медицинских работников за причинение вреда здоровью или смерти в одних странах наступает по общим нормам, в других – устанавливается уголовная ответственность при осуществлении профессиональной деятельности, уголовное законодательство третьей группы стран содержит самостоятельные составы преступлений, совершаемых медицинскими и фармацевтическими работниками.

Современные Уголовные кодексы стран не используют понятие «врачебная ошибка». Врачебную ошибку в отдельных правовых семьях, и даже странах, входящих в одну правовую семью, понимают по-разному: как причинение смерти или вреда здоровью пациента по неосторожности, невнимательности, неопытности, халатности или в связи с отсутствием профессионализма; вследствие ненадлежащего исполнения медицинскими работниками профессиональных обязанностей, либо как неосторожное убийство или тяжкое телесное повреждение.

В большинстве стран наказание за неосторожное причинение смерти или вреда здоровью пациента не превышает пяти лет лишения свободы. В ряде государств в качестве дополнительных наказаний могут применяться штраф, лишение права заниматься медицинской деятельностью (например, Молдова, Испания, Турция). Вместе с тем, несмотря на все принимаемые меры, развитие медицины, международное сотрудничество государств, проблемы, связанные с врачебными ошибками, не теряют своей актуальности.

Заключение. На основании проведенного анализа определения термина «врачебная ошибка», «профессиональная ошибка», «медицинская ошибка» можно резюмировать: проблема правовой оценки врачебной ошибки является не полностью обоснованной и решенной на законодательном уровне. Она кроется в самом основании – в необходимости утвердить единое понятие данной проблемы, ведь при анализе было отмечено много разных, порой противоречивых примеров определения данного термина. Из-за отсутствия должного понимания проблемы в обществе актуализируется проблема нигилизма и незащищенности медицинского работника в правовой сфере.

Несмотря на различия правовой оценки врачебных ошибок, повлекших вред здоровью в разной степени, с точки зрения уголовного права в разных странах имеется сходство: в национальном праве государств содержатся нормы-санкции (от штрафов до лишения свободы). Вместе с тем следует особо выделить проблемные зоны современного законодательства, регламентирующего общественные отношения в сфере медицинской деятельности. Повышению эффективности правовых механизмов предотвращения причинения вреда здоровью пациента будет способствовать уточнение и закрепление в законодательстве понятий «врачебная ошибка», «халатность при оказании медицинской помощи».

Поскольку нормы законодательства лишь декларируют нормы о возмещении вреда и о мерах ответственности, очевидна недостаточность регламентации правовых последствий различных видов дефекта медицинской помощи.

Уровень безопасности пациентов, смертности и заболеваемости будет снижаться при условии, если институциональные усилия будут направлены на осуществление конкретных планов действий, которые будут предприниматься для предотвращения медицинских ошибок. Опыт показывает, что смертность пациентов в результате связанных со здравоохранением проблем (инфекций, оборудования и распределения лекарств и тестов) снижается при создании и поддержании протоколов, и это способствует уменьшению врачебных ошибок. Ошибки переливания крови устраняются путем стандартизации процедур и ориентации персонала на соблюдение процедур проверки. Участие и взаимодействие разных общественных и государственных органов, образование и обучение с помощью структурированных инициатив являются наиболее эффективным механизмом повышения безопасности пациентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акопов, В. И. Медицинское право : учебник и практикум для вузов / В. И. Акопов. – Москва : Издательство Юрайт, 2018. – 287 с.
2. Андреев, А.А. Отношение к врачебным ошибкам и социальные пути их предупреждения: дис. канд. мед. наук.: 14.00.52 / Андреев Арнольд Арнольдович. – Волгоград, 2006. -147с.
3. Блинов, А.Г. Учение об уголовно-правовой охране прав и свобод пациента: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / А.Г. Блинов; СГЮА. – Саратов, 2014. – 561 с.
4. Давыдовский И.В. Врачебные ошибки // Советская медицина. – 1941. – № 3. – С. 3–5; 16–18.
5. Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики – Ахани А.И. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 343 с.
6. Helo S, Moulton CE. Complications: acknowledging, managing, and coping with human error. Transl Androl Urol. 2017 Aug;6(4):773-782. [PMC free article] [PubMed]
7. Liang B.A. A system of medical error disclosure [Информационная система фиксации медицинских ошибок] // Quality & safety in health care. – 2002. – № 11. – P. 64–68. – P. 64. .
8. Lester H., Tritter J.Q. Medical error: a discussion of the medical construction of error and suggestions for reforms of medical education to decrease error [Медицинская ошибка: Обсуждение медицинской конструкции ошибки и предложения по реформированию медицинской подготовки для снижения числа ошибок] // Medical education (Blackwell Science Ltd.). – 2001. – № 35. – P. 855–861.
9. Максимов, А.В. Судебно-медицинская оценка дефектов оказания медицинской помощи пострадавшим с сочетанной травмой: дис. ... канд. мед. наук. / А.В. Максимов – Москва, 2013. – 147 с.
10. Oyeboode F. Clinical errors and medical negligence. Med Princ Pract. 2013;22(4):323-33. [PMC free article] [PubMed]
11. Понкина А.А. Врачебная ошибка в контексте защиты прав пациентов / Кафедра правового обеспечения государственной и муниципальной службы МИГСУ РАНХиГС. – М.: Консорциум специалистов по защите прав пациентов, 2012. – 200 с.
12. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности)-Саидов А.Х. Москва, 2011. – 488 с.
13. Уголовные кодексы зарубежных стран. – URL: <http://law.edu.ru>.
14. Блинов А.Г. Уголовно-правовая охрана пациента в международном и зарубежном законодательстве. – М: Юрлитинформ, 2010. – С. 125-126.
15. Червонных Е.В. Преступления, совершаемые в сфере здравоохранения, и их предупреждение: дис. ... канд.юрид.наук. / Е.В. Червонных. – Саратов, 2009. – 252 с.
16. Эльштэйн Н.В. Диалог о медицине. – Таллин: Валгус, 1990 . – 256 с. – URL: <https://iphlib.ru/library>.

Татарина Л. Ф.

к.ю.н, ассоциированный профессор научно-образовательного департамента «Право»,
Школы права и государственного управления, Университета «Нархоз»,
г.Алматы

Татарин Д. В.

к.ю.н, старший преподаватель кафедры международного права,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г.Алматы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖӘНЕ БАСҚА ДА ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ ЗАҢНАМАЛАРЫНДА БӘСЕКЕЛЕСТІКТІҢ РҰҚСАТ ЕТІЛГЕН ЕРКІНДІГІНІҢ ШЕКТЕРІН АНЫҚТАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

***Түйін.** Мақала Германия, Ресей, Франция сияқты шет елдермен салыстырғанда Қазақстан Республикасының заңнамасында рұқсат етілген бәсекелестік еркіндігінің шектерін анықтауға арналған. Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасында бәсекелестік өзінің белгілі бір шекарасы бар саналы қажеттілік болып табылады. Ұлттық және шетелдік тәжірибені ескере отырып, біреулердің шексіз еркіндігі бірден басқаларға қатысты озбырлыққа айналады деген қорытынды жасауға болады. Сонымен бірге көрсетілген шекаралар үнемі өзгеріп отырады. Сондықтан бәсекелестіктің еркіндігін жүзеге асыру мен шектеудің қазіргі заманғы шекараларын одан әрі зерттеу өзекті болып табылады.*

***Резюме.** Статья посвящена определению пределов допустимой свободы конкуренции в законодательстве Республики Казахстан по сравнению с зарубежными странами, такими как Германия, Россия, Франция. На современном этапе в Республике Казахстан конкуренция также является осознанной необходимостью, которая имеет свои специфические границы. Учитывая отечественный и зарубежный опыт, можно сделать вывод, что неограниченная свобода одних сразу превращается в произвол по отношению к другим. Однако эти границы постоянно меняются. Именно поэтому необходимо срочно изучить современные границы ограничений реализации и ограничения свободы конкуренции.*

***Summary.** The article is devoted to determining the limits of permissible freedom of competition in the legislation of the Republic of Kazakhstan in comparison with foreign countries such as Germany, Russia, France. At the present stage in the Republic of Kazakhstan, competition is also a conscious necessity, which has its own specific boundaries. Given the national and foreign experience, it can be concluded that the unlimited freedom of some immediately turns into arbitrariness in relation to others. However, these boundaries are constantly changing. That is why it is urgent to further study the modern boundaries of the limits of implementation and restriction of freedom of competition.*

Барлық уақытта нарықта әрекет етуші кәсіпорындар арасында онда басым жағдайды алумен байланысты шиеленіскен бәсекелестік орын алды. Нарықты жаулап алу күресуші тараптар үшін өмір сүру және өркендеу мәселесі болып табылады. Осыдан бәсекелестік тәсілдерінің әртүрлілігі, соның ішінде, екіншіше орай, адал емес бәсекелестік те шығады.

Әрине, заң шығарушы жосықсыз бәсекелестіктің елеулі қатері алдында немқұрайлы бола алмайды. Бірақ рұқсат етілмеген тәсілден рұқсат етілген әдісті қалай анықтауға болады; бәсекелестіктің тәсілдерін рұқсат етілетін немесе тыйым салынған деп тану үшін жалпы критерий қандай? Міне, заңгерлердің теориялық ойлары мен монополияға қарсы және сот органдарының тәжірибесінің бұрын ізделген және әлі де жауап ізделініп жатқан сұрақтары осы. Шынында да, бәсекелестіктің рұқсат етілген еркіндігінің ізделіп отырған шегі қайда?

Бұл сұрақтарға жауаптарды біз монополияға қарсы құқықтық реттеудің дамуының тарихи бөлігінде отандық заңнамада және шет елдердің заңнамаларында іздейтін боламыз.

Өткен ғасырдың бәсекелестікті француздық құқықтық реттеуге жүгінсек, біз француз соттары бәсекелестіктің теріс әдістерін қолдануға жол берілмейтіндігін ескере отырып, адал емес бәсекелестікке қарсы күреске бағытталған ауқымды сот тәжірибесін құрғанын көріп отырмыз. Алайда, адал емес бәсекелестік тәсілдерінің ұғымдарын анықтайтын жалпы өлшемдерді француз заңи білімі бере алмады.

Германдық заңнама Француз сот тәжірибесін ескеріп және қорытындылай келе, 1909 жылғы 7 маусымдағы жосықсыз бәсекелестік туралы Заңның §1 бөлімінде жосықсыз бәсекелестіктің жалпы

түсінігін бәсекелестік мақсатында сауда айналымында адамгершілік қасиеттерге қарсы іс-әрекеттерді жасауға жол бермеу ретінде бекітті.

Әрине, бұл анықтама сол уақытта үлкен мәнге ие болды. Сонымен қатар, бұзылған құқықтың мәні туралы мәселе шешілмеген күйінде қалды. Оған неміс заңнамасы қанағаттанарлық жауап бере алмады. Сондай-ақ, «адамгершілік» критериясы міндетті жүріс-тұрыс ережелерін қанағаттандыруы тиіс мазмұнның анықтығына ие болмады.

Германдық сот практикасы 20 ғасырдың басында тараптардың өзара мүдделерінің қақтығысуы барысында туындайтын дауларды шешуге таза шаруашылық көзқарас қатысқан шешімдер қабылдады. Соттар өз іс-әрекеттерімен басқа адамдарға зиян келтірген тұлғалар алған пайданың мөлшерін келтірілген шығын мөлшерімен салыстырды. Олар контрагенттің экономикалық жойылуына әкелетін немесе алынған оң экономикалық нәтижелерді жеткілікті дәрежеде ақтауға келмейтін экономикалық күрес тәсілдеріне тыйым салды.

Айта кететін жайт, соттар кейбір әрекеттер адал емес болатындығын және ақылақтың даулы саласына көңілді көшіретіндіктен оларды орындау қоғамның белгілі бір бөлігінің пейілдеріне жауап беретіндігіне байланысты құқыққа сыйымды болып табылмайтындығы көрсетілген шешімдерді шығарды. Әрине, қоғамның әртүрлі бөліктерінде пейілдер де әр қилы. Білгілі бір әрекеттерді жасауға ниет білдірген тұлға кімнің пейілдерін есепке алуға тиіс? Бұл сұраққа жауапты сот тәжірибесі басқа адамға зиян келтіру («құқықты теріс пайдалану») айрықша мақсатпен құқықты жүзеге асыруға тыйым салатын германдық Азаматтық Кодекстің 226-бабында тапты.

Француз және Герман жүйелері басты континенталды мемлекеттердің, сондай-ақ Англия мен АҚШ заңнамаларын және сот тәжірибесін қолдайды.

Қазіргі кезеңде, атап айтқанда Қазақстан Республикасында бәсекелестіктің рұқсат етілген еркіндігі институты әлі күнге дейін қалыптасу және жетілдіру барысында тұр. Мәселен, бәсекелестік институты республикада 1991 жылы бірінші рет «Бәсекелестікті дамыту және монополистік қызметті шектеу туралы» Заңының қабылдануынан өз бастауын алады. Осы кезеңде Қазақ КСР Президентінің 1991 жылғы 7 маусымдағы Жарлығына сәйкес Қазақстанның бірінші монополияға қарсы органы – жаңа экономикалық құрылымдарды қолдау және монополистік қызметті шектеу жөніндегі Қазақ КСР мемлекеттік комитеті құрылды.

Одан әрі, бәсекелестік саласы «Жосықсыз бәсекелестік туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 9 маусымдағы № 232 Заңымен реттеліп [1], кейіннен «Бәсекелестік туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 25 желтоқсандағы № 112-IV жаңа Заңының қабылдануына байланысты күші жойылды [2]. Алайда, бұл заң да бар мәселелердің нақты талаптарына жауап бермегендіктен, 2015 жылғы 29 қазанда адал бәсекелестік мәселелерін реттейтін нормадан тұратын Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексін әзірлеуге және қабылдауға тура келді (ҚР КК 8-бабы). Теріс пиғылды бәсекелестікке келетін болсақ, бұған қатысты мәселелерге Кодекстің 16-тарауының барлығы арналған.

ҚР КК-нің 177-бабына сәйкес, жосықсыз бәсекелестікке, сонымен қатар бұйымның сыртқы түрін көшірме жасау жатады, бұл Қазақстанның тауар таңбалары туралы қолданыстағы заңнамасын бұзу болып табылады.

Бәсекелестік бостандығы және олардың шектеріне жол беру мәселелерін қарай отырып, Тауар белгілері мен қызмет көрсету белгілерінің нарықтағы тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету ісінде зор маңызы бар екенін атап өткен жөн. Бұл жосықсыз бәсекелестікке жол бермеу шарасы ретінде әрекет етуге арналған.

Осыған байланысты, басқа адамның атына тіркелген тауар белгісімен араласу дәрежесіне дейін үксас белгіні заңсыз пайдалануға байланысты дауларды шешу жөніндегі сот тәжірибесі қызықты болып табылады. Мұндай әрекеттер жосықсыз бәсекелестіктің көрінісі болып табылады, тиісінше тауар таңбалары иелерінің құқықтарын қорғау Кәсіпкерлік кодексте және «Тауар таңбалары, қызмет көрсету таңбалары және тауар шығарылған жерлердің атаулары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 44-бабында белгіленген тәсілдермен жүргізіледі [4].

Мысалы, «R» АҚ №№12459, 12475 халықаралық тіркеу негізінде 30 класты тауарларға қатысты (кофе, шай, какао, қант, сірне шәрбаты, ашытқы, наубайхана ұнтақтары, тұздықтар, дәмдеуіштер, тамақ мұзы және т.б.) «ПИАЛА» сияқты тауар таңбасының иесі болды. Осы тауар таңбасы Қазақстан аумағында өткізілетін тауарларға қатысты да пайдаланылады.

«R» АҚ иесі «R» АҚ болып табылатын тауарлық белгімен араласу дәрежесіне дейін ұқсас ««П» лимон қосылған жасыл шай», ««П» лимон қосылған шай», ««П» шабдалы қосылған шай «негізінде Қазақстан аумағында сусындарды шығаруды және таратуды тоқтатуға бағытталған «Д» ЖШС-ға талап арыз берді.

Іс материалдарына қарасақ, « 2012 жылғы 29 наурызда №24373 куәлік бойынша «К» ЖШС-нің 32, 33-сыныпты (сыра, минералды және газдалған сулар және өзге де алкогольсіз сусындар, жеміс-жидек сусындары, жеміс шырындары, шәрбаттар және сусындарды дайындауға арналған өзге де құрамдар), ХКТУ 35-сыныпты (тауарларды сату) және «Д» ЖШС-нің арасында «PIALA» («ПИАЛА») тауар белгісін пайдалануға лицензиялық шарт жасалды.

Осыған байланысты, сот «R» АҚ-ның қарсылығын қанағаттандырды және «К» ЖШС-де тіркелген «сыраны» қоспағанда, алкогольсіз сусындар бөлігінде ТҚХС-ның 32-сыныбында «PIALA»(ПИАЛА) тауар белгісін тіркеу жарамсыз деп танылды.

«... Тауар белгісіне құқық иесінің өзіне тиесілі белгілерді қолдануға және билік етуге айрықша құқығы бар « деп көрсетілген ҚР АҚ 1025-бабының диспозициясын ескере отырып [6] және «...тауар таңбасын не онымен араласу дәрежесіне дейін ұқсас белгіні заңсыз пайдаланатын тұлға тауар таңбасын бұзуды тоқтатуға және оның иесіне келтірілген залалдарды өтеуге міндетті» деп көрсетілген ҚР АҚ 1032-бабының диспозициясын ескере отырып [6], сот талапкердің талаптары қанағаттандырылуға жа-тады деген қорытындыға келді.

Тиісінше, бәсекелестіктің рұқсат етілген еркіндігінің шектері туралы Қазақстанның қолданыстағы заңнамасында қамтылған ережелер сот практикасында да өзінің растауын табады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті және тұтынушылардың құқықтарын қорғау Комитетінің тұрақты жұмысын атап өткен жөн. Бұл мемлекеттік органның маңызды жаңалығы осы институттарды енгізу болды:

- нарық субъектісіне жазалау шараларын қолданғанға дейін бұзушылықтарды өз еркімен жоюға мүмкіндік беретін, яғни тергеу жүргізбестен нарық субъектісінің іс-әрекеттерінде заңнаманы бұзу белгілерінің болуы туралы хабарлама.

- құқық бұзушылық белгілері бар, жоспарланған іс-әрекеттер жасау туралы жария мәлімдеген адамға қатысты шығарылатын алдын ала ескертулер.

- кең таралған әлемдік тәжірибе болып табылатын нарық субъектілері келісімінің жобасын алдын ала қарау.

Субъектіге ҚР КК сәйкес рұқсат етілген келісімдерді жүзеге асыру алдында Келісім жобасын ал-дын ала қарау үшін монополияға қарсы органға жүгінуге мүмкіндік беріледі [7].

Бұл шаралар бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнаманың бұзылу деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді және бизнес субъектілерінде бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнама нормаларын жақсы түсіну қалыптасады.

Осы нормашығармашылық пакет шеңберінде қолайлы бәсекелестік орта үшін жағдай жасауға бағытталған қосымша шара енгізілді, – монополияға қарсы органға мемлекеттік органдарға бәсекелестікті қамтамасыз ету (дамыту) қажеттігі туралы нұсқама енгізу құқығы берілген.

Қазақстан Республикасында осы реформаларды енгізу монополияға қарсы қызмет жұмысының тиімділігін арттыруға, оның шектелген ресурстарын бәсекелестікті дамытудың жүйелі проблемаларын шешуге, оның ішінде неғұрлым ірі бұзушылықтарды анықтау бойынша жүргізілетін талдау жұмысының сапасын арттыруға, сондай-ақ оларға нарық конъюнктурасына икемді ден қою мүмкіндігін беруге бай-ланысты Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде нарық субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік берді.

Халықаралық тәжірибе қарай отырып, 20.03.1883 жылғы Өнеркәсіптік меншікті қорғау жөніндегі Конвенцияның 10-баптың 2-тармағына сәйкес жосықсыз бәсекелестік деп өнеркәсіптік және сауда істеріндегі адал әдет-ғұрыптарға қайшы келетін бәсекелестіктің кез келген актісі саналады [8].

Жосықсыз бәсекенің мұндай түсінігін ресейлік заң шығарушы де қабылдады және алдымен РСФСР «Тауар нарықтарында бәсекелестік және монополистік қызметті шектеу туралы» Заңының 4 және 10-шы баптарының, содан кейін қолданыстағы «Бәсекелестікті қорғау туралы» Федералдық заңның 4 және 14-ші бабының 9-ші тармағы және 4-ші тармағында көрсетілген жосықсыз бәсекелестік тек заңдар мен әдет-ғұрыптарға ғана емес (РФ АҚ 5-бап 1-тармақ), сондай-ақ парасаттылық, парасаттылық және әділеттілік талаптарына қайшы келетін артықшылықтарды алуға бағытталған қызмет ретінде

түсіндіріледі. РФ Конституциялық Сотының құқықтық ұстанымына сәйкес бұл ұйғарым жосықсыз бәсекелестіктің жолын кесу саласында сот танымы саласын кеңейтеді және олардың барлығы заңнамаға немесе іскерлік айналым дәстүрлеріне тікелей қайшы келмейтін жосықсыз бәсекелестіктің нысандары мен әдістерінің алуан түрлілігімен байланысты болып табылады [9].

Ресейлік монополияға қарсы реттеу жүйесінің негізінде Конституция жатыр. 8-бапта экономикалық кеңістіктің бірлігіне, бәсекелестікті қолдауға, сондай-ақ экономикалық қызмет бостандығына кепілдік беріледі.

Ресейлік заң шығарушы жоғарыда атап өткендей, адал бәсекелестік ұғымы парасаттылықпен, естілік және әділдікпен байланысты. Азаматтық құқықтық қатынастар субъектілерінің іс-әрекеттерін бағалау кезінде бұл бағалау санаттары әрдайым белгісіз сипатқа ие. Тауарлар, жұмыстар мен қызметтер нарығында бәсекелестікті сақтау туралы ережелер де бірыңғай жағдай болып табылмайды [10].

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында бәсекелестік өзінің белгілі бір шекарасы бар саналы қажеттілік болып табылады. Ұлттық және шетелдік тәжірибені ескере отырып, біреулердің шексіз еркіндігі бірден басқаларға қатысты озбырлыққа айналады деген қорытынды жасауға болады. Сонымен бірге көрсетілген шекаралар үнемі өзгеріп отырады. Сондықтан бәсекелестіктің еркіндігін жүзеге асыру мен шектеудің қазіргі заманғы шекараларын одан әрі зерттеу өзекті болып табылады.

Қорытындылай келе, бәсекелестіктің кез келген тәсілдері, соның ішінде жосықсыз, іс жүзінде бәсекелестерге зиян келтірудің мақсаты жоқ. Сондықтан оған келтірілген зиян қолданылған тәсілдердің жанама нәтижесі болады.

«Құқықты теріс пайдалану» заң тыйым салынған, заңға парасаттылықты, әділдікті бағалау ұғымдарын енгізу бүгінгі күні құқық иеленушілердің өз құқықтарын жүзеге асыруы кезінде құзыреттерінің шекараларын бөлу туралы ескі проблеманы шешуге және атап айтқанда, бәсекелестіктің рұқсат етілген еркіндігінің шектері туралы мәселені шешуге мүмкін емес.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан от 9 июня 1998 года № 232 «О недобросовестной конкуренции». Утратил силу Законом Республики Казахстан от 25 декабря 2008 года № 112-IV // Ведомости Парламента РК, 1998 г. - № 9-10. – Ст. 84
2. Закон Республики Казахстан от 25 декабря 2008 года № 112-IV «О конкуренции». Утратил силу Кодексом Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V // Ведомости Парламента РК, 2008 г. – № 24 (2528). – Ст. 125.
3. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК // Ведомости Парламента РК 2015 г. – № 20-III. – Ст. 112.
4. Закона Республики Казахстан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» от 26 июля 1999 года № 456 // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г. – № 21. – Ст. 776.
5. Обобщение судебной практики рассмотрения дел о применении законодательства о товарных знаках / Надзорная судебная коллегия по гражданским и административным делам Верховного Суда Республики Казахстан // <http://elitelegal.kz/ru/news/oboshchenie-sudebnoy-praktiki-rassmotreniya-del-o-primenenii-zakonodatelstva-o-tovarnyh-znakah>
6. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409. В редакции Закона РК от 27.02.2017 № 49-VI // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г. – № 16-17. – Ст. 642.
7. Отчет о состоянии конкуренции на отдельных товарных рынках и принимаемых мерах по ограничению монополистической деятельности за 2018 год // Официальный сайт Комитета по регулированию естественных монополий, защите конкуренции и прав потребителей Министерства национальной экономики Республики Казахстан http://kremzk.gov.kz/rus/menu2/stat_info/po_konkurencii/otchet_o_sostoyanii/
8. Конвенция по охране промышленной собственности // Закон. – №7. – 1999 (извлечение)
9. Определение Конституционного Суда РФ от 01.04.2008 №450-О-О // Вестник Конституционного Суда РФ. – №6. – 2008.
10. Камышанский В.П. Пределы свободы и ограничения прав предпринимателей в условиях конкуренции // Власть Закона. – 2016. – N 3. – С. 15 – 25.

Тойлыев Т.М.

докторант

Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ЛИЦЕНЗИЯЛЫҚ-РҰҚСАТ БЕРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Түйін. Осы мақаланың авторы ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметінің қалыптасуына тарихи-құқықтық талдау жүргізеді. Заңсыз пайдалану кезінде адамның өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруі мүмкін жекелеген заттар мен заттардың айналымын лицензиялау, олардың дұрыс қолданылуын бақылауды жүзеге асыру жөніндегі қызмет ішкі істер органдары функцияларының біріне айналды. Бұл функцияны жүзеге асыру лицензиялық-рұқсат беру қызметін жүзеге асырумен көрінеді.

Резюме. Автором данной статьи проводится историко-правовой анализ становления лицензионно-разрешительной деятельности органов внутренних дел. Деятельность по лицензированию оборота отдельных предметов и веществ, которые могут представлять угрозу безопасности жизни и здоровью человека при их незаконном использовании, осуществлению контроля за их правильным применением стала одной из функций органов внутренних дел. Реализация данной функции выражается в осуществлении лицензионно-разрешительной деятельности.

Summary. The author of this article provides a historical and legal analysis of the formation of licensing and licensing activities of internal Affairs bodies. The activity of licensing the circulation of certain items and substances that may pose a threat to the safety of human life and health when they are used illegally, and monitoring their correct use has become one of the functions of the internal Affairs bodies. The implementation of this function is expressed in the implementation of licensing and licensing activities.

Ішкі істер органдарының қалыптасу және даму тарихы құқықтық, ұйымдастырушылық және функционалдық бағыттардағы түбегейлі өзгерістермен сүйемелденді. Мемлекетте болып жатқан нақты тарихи оқиғалар, мемлекет пен қоғамның қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлер ішкі істер органдарының жаңа міндеттері мен функцияларын қалыптастыруға себепші болды. Нақты міндеттерді шешу бойынша ішкі істер органдары қызметінің басым бағыттарына сүйене отырып, құрылымдық өзгерістер, жаңа қызметтер мен бөлімшелерді құру қажеттілігі туындады. Заңсыз пайдалану кезінде адамның өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруі мүмкін жекелеген заттар мен заттардың айналымын лицензиялау, олардың дұрыс қолданылуын бақылауды жүзеге асыру жөніндегі қызмет ішкі істер органдары функцияларының біріне айналды. Бұл функцияны жүзеге асыру лицензиялық-рұқсат беру қызметін жүзеге асырумен көрсетілді. Мемлекеттік билік субъектісі ретінде ішкі істер органдары жоғары қауіптілік көздеріне жататын заттар мен заттардың заңды пайдаланылуына бақылауды жүзеге асырып қана қоймай, сондай-ақ азаматтарға осындай заттар мен заттарды қолдану жөнінде тиісті құқықтар береді. Бұл ретте ішкі істер органдарының мемлекеттік реттеу және мәжбүрлеу шараларын қолдану жөніндегі мемлекеттік-билік өкілеттіктері айқын көрсетілді.

Лицензиялық-рұқсат беру қызметі ұғымын зерттеу оның даму процесіндегі мазмұны үнемі өзгергенін көрсетеді. Лицензиялық-рұқсат беру қызметін зерттеушілердің бірі С.А. Тарасов Ресей мысалында лицензиялаудың дамуын келесі кезеңдеуді ұсынады: революцияға дейінгі (1865-1917 жж.); революциялық немесе өтпелі (1917-1918 жж.); кеңестік (1918-1990 жж.); посткеңестік (1990-1998 жж.); қазіргі (1998 жылдан қазіргі уақытқа дейін.) [1]. Бұл кезеңдеу біз үшін қызығушылық тудырады, өйткені лицензиялау институтын зерттеудің әдіснамалық негіздерінің бірі болып табылады.

Осы мақала аясында лицензиялық-рұқсат беру қызметінің қалыптасуына толық тарихи шолу жасауға мүмкіндік жоқ. Революцияға дейінгі кезең толық зерттелмеген. Осыған байланысты жекелеген жұмыстарда лицензиялау және лицензиялық-рұқсат беру қызметі институтының пайда болуы туралы қате түсінік бар.

Революциялық кезең (өтпелі кезең) жаңа саяси жүйе жағдайында қарым-қатынас құру ерекшеліктерін толық көрсетті. Экономиканың мемлекеттік секторға толық ауқымды ауысуы жеке сектордағы қатынастар мен қызметті реттеу қажеттігін жойған. Осыған байланысты Кеңес өкіметінің бастапқы

кезеңінде лицензиялық жүйенің болуы толығымен алынып тасталды. Әңгіме лицензиялауға қажетті қызмет туралы ғана емес, сонымен қатар айналымы тиісті рұқсатты талап ететін заттар туралы да болды. Осылайша, РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1918 ж. 10 желтоқсанындағы «қару тапсыру туралы» декретіне сәйкес барлық халық пен азаматтық ұйымдар оларда бар барлық қару тапсыруға міндеттелді. Бұл тәртіп орнату, азаматтық халықты қарусыздандыру, Кеңес билігіне қарсы қарулы қақтығыстар мен қозғалыстардың жолын кесу мақсатында, сондай-ақ халық пен ұйымдарда болған қаруды мемлекет меншігіне айналдыру мақсатында жасалды. Қару РКП (б) комитеттерінің ұсынысы бойынша партия мүшелерінен ғана іріктеліп алынған жоқ, бірақ олар бір винтовкадан және бір револьверден артық болмауы мүмкін. Бұл ретте қару иесізденбеді, ал иесіне бекітілді. Атыс қаруын сақтауға және пайдалануға бақылауды әскери-революциялық комитеттер мен төтенше комиссиялар жүзеге асырды. 20-шы жылдардың басында бұл функцияны орындауға милиция да тартыла бастады.

Рұқсат беру жүйесін одан әрі дамыту 1927 жылы 3 қыркүйектегі Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысын қабылдаумен байланысты. Бұл құжатпен милиция әкімшілік бөлімдерінің қару айналымын бақылау жөніндегі құрылымдық бөлімшелерінің құзыреті белгіленген. Аудандық әкімшілік бөлімшелер мен болыс милициясымен ойықты аңшылық қаруды тіркеу және рұқсат беру тәртібі регламенттелді.

Сонымен қатар, милицияның рұқсат беру өкілеттігі кеңейтіледі. Енді милицияның бақылау функциялары тек атыс қаруының айналымы саласына ғана емес, полиграфиялық кәсіпорындардың қызметіне де таралады. Қаріптердің баспа машиналарының, көбейту аппараттарының айналымы бақылауға алынады.

30-шы жылдардың ортасында рұқсат беру бақылауына тек қана атыс қаруы ғана емес, суық қару да жатады. Суық қаруды алып жүру тек қызмет түрі бойынша қажет болған адамдарға ғана рұқсат етілді. Суық қаруды сату милицияның бақылауымен және тек мемлекеттік және кооперативтік сауда дүкендері арқылы жүзеге асырылды. Милиция сол уақытта суық қаруды анықтау және алып қою, оны сатып алудың белгіленген ережелерін бұзған адамдарды жауапкершілікке тарту бойынша елеулі жұмыс жүргізгенін атап өту қажет.

Соғыстан кейінгі жылдары рұқсат беру жүйесін жүзеге асыру жөніндегі милиция қызметінің құқықтық базасын жетілдіру 1958 жылы КСРО және одақтас республикалардың қылмыстық заңнамасының негіздерін қабылдауға байланысты. Осы уақыттан бастап рұқсат беру жүйесінің проблемалары заңнамалық формаға ие бола бастады [2, 34 б.].

1975 ж. КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысымен аңшылық қаруды сатып алудың, сақтаудың және тіркеудің бірыңғай тәртібі белгіленді, ал ішкі істер органдарының оны бақылау бойынша рөлі күшейе түсті. Қаулыда қару айналымының тәртібі ғана емес, сондай-ақ қару сатып алуға құқығы бар адамдардың санаты, сондай-ақ қару айналымы ережелерін бұзған кезде Мемлекеттік ықпал ету шаралары анықталған.

1975 ж. КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысымен аңшылық қаруды сатып алудың, сақтаудың және тіркеудің бірыңғай тәртібі белгіленді, ал оны бақылау бойынша ішкі істер органдарының рөлі күшейе түсті. Қаулыда қару айналымының тәртібі ғана емес, сондай-ақ қару сатып алуға құқығы бар адамдардың санаты, сондай-ақ қару айналымы ережесін бұзған кезде Мемлекеттік ықпал ету шаралары белгіленген.

Жалпы лицензиялау туралы айтқанда, кеңестік кезеңде жоспарлы экономика және ауқымды мемлекеттік қызмет саласы жағдайында лицензиялық-рұқсат беру қызметі келесі нысандарда жүзеге асырылғанын атап өткен жөн.:

– сыртқы сауда қызметіне рұқсат-импорттық және экспорттық жоспарларға сәйкес КСРО Сыртқы сауда министрлігі тауарларды шетелден әкелуге немесе КСРО-дан шығаруға берген.;

– патенттік лицензия-шетелде отандық ғылыми-техникалық жетістіктерді пайдалану құқығына берілді. Өнертабыстар мен зияткерлік меншіктің басқа да түрлерінің ішкі саудасына жол берілген жоқ;

– өндірістік процеске жатпайтын белгілі бір іс-әрекеттерді жүзеге асыруға рұқсат беру – азаматтарға аң аулау, балық аулау, қаруды алып жүру және сақтау және т. б. үшін берілді.

Мемлекеттік бақылаудың құралы деп аталатын, қазіргі заманғы мағынадағы лицензиялау КСРО-да болған жоқ. Бірақ бұл жерде әңгіме өндірістік процесс ретінде қызметті лицензиялау туралы болып отырғанын атап өту қажет. Қандай да бір кәсіппен айналысу немесе меншігінде қару болу құқығына келер болсақ, бұл жағдайда лицензиялау болған.

Милицияның лицензиялық-рұқсат беру қызметі мәселесіне қайта оралғанда, ұйымдастыру өзгерістеріне қарамастан, рұқсат беру өкілеттіктерінің көлемі түбегейлі өзгермегенін атап өту керек.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1973 жылғы 8 маусымдағы «қоғамдық тәртіпті сақтау және қылмысқа қарсы күрес жөніндегі кеңес милициясының негізгі міндеттері мен құқықтары туралы» Жарлығының қабылдануымен бүкіл Кеңес Одағы ауқымындағы лицензиялық-рұқсат беру жұмысының бірыңғай жүйесінің мәселесі шешілді. Жарлықпен рұқсат беру жүйесінің субъектісі – милицияның әкімшілік қызметі нақты белгіленді және нақты өкілеттіктер белгіленді. Қазақ КСР-інде милицияның лицензиялық-рұқсат ету қызметі де жоғарыда айтылған нормативтік-құқықтық актілер негізінде жүзеге асырылды.

Мемлекеттің лицензиялық-рұқсат беру қызметін дамытудың посткеңестік кезеңі қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының түбегейлі өзгеруімен, орталықтандырылған басқару жүйесінің бұзылуымен, өндірістік сектордың мемлекеттік және жеке секторға бөлінуімен, кәсіпкерлік қызмет көлемінің қарқынды ұлғаюымен байланысты. Кәсіпкерлік қызметтің белсенді дамуы, көптеген жеке кәсіпорындардың, фирмалардың және өндірістік қызметпен айналысатын әртүрлі акционерлік компаниялардың пайда болуы кейде адамның денсаулығына ғана емес, оның өміріне де қауіп төндіретін өнім сапасының төмен проблемасымен қатар жүрді. Мемлекет тарапынан, ең алдымен, кәсіпкерлік қызмет саласында бақылауды жүзеге асырудың объективті қажеттілігі туындады. Пайда болған проблеманың ауқымының кеңеюіне қарай лицензиялау қажеттілігі нақты негіздемеге ие болды. Атап өткендей, Ю.П. Емельянов, лицензиялау өзі туралы тек өндірістік қызметтің құқықтық негізі ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік процестерді реттеудің мемлекеттік механизмі ретінде де мәлімдеді [3].

Лицензиялаудың негізділігі жеке кәсіпкерлік қызметті дамыту, заңсыз немесе дұрыс қолданылмауы азаматтардың қауіпсіздігіне қатер төндіруі, сондай-ақ мемлекеттің мүдделеріне елеулі зиян келтіруі мүмкін заттар мен заттардың айналымда пайда болуы процесінде өзінің растауын тапты.

Елдің нарықтық қатынастарға көшуі Қазақстанда лицензиялау институтының пайда болуы мен оны одан әрі дамыту қажеттігіне себепші болды. Лицензиялаудың бірінші нормативтік бекітілуі «Лицензиялау туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 17 сәуірдегі N 2200 Заңында айқындалған. Заң лицензия, лицензиат, лицензиар, біліктілік талаптары сияқты ұғымдарды бекітті [4].

Бірінші рет лицензияларды жіктеу критерийлері енгізілді:

1) субъектілер бойынша: Қазақстан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғаларына берілетін; шетелдік заңды тұлғаларға, шетелдік азаматтарға, азаматтығы жоқ адамдарға және Халықаралық ұйымдарға берілетін;

2) қызмет көлемі бойынша: бас; біржолғы; операциялық;

3) іс-әрекеттің аумақтық саласы бойынша: күші Қазақстан Республикасының белгілі бір аумағымен шектелетін; күші Қазақстан Республикасының бүкіл аумағына таралатын; күші Қазақстан Республикасының шегінен тыс таралатын.

«Лицензиялау туралы» Заңын орындау үшін Қазақстан Республикасының Үкіметі 1995 жылғы 29 желтоқсандағы № 1894 «Лицензиялау туралы» Қазақстан Республикасының Заңын іске асыру туралы» қаулы қабылдады [5]. Қаулымен бекітілген: лицензиялауға жататын қызмет түрлеріне лицензия беруге уәкілетті мемлекеттік органдардың (лицензиарлардың) тізбесі. Мәселен, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігіне қызметтің келесі түрлерін лицензиялау бойынша өкілеттіктер бекітілді:

– азаматтық және қызметтік атыс қаруы мен оның патрондарын, суық қаруды, азаматтық пиротехникалық заттар мен олар қолданылып жасалған бұйымдарды, сондай-ақ химиялық өзін-өзі қорғау құралдарын әзірлеу, өндіру, жөндеу, сату, сатып алу, коллекциялау, экспонаттау;

– мемлекеттік емес субъектілердің іздестіру (детективтік) қызметіне байланысты заң қызметтерін көрсетуі;

– жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты қызмет: Жол қозғалысын реттеудің техникалық құралдарын орнату, монтаждау, жөндеу, пайдалану;

– заңды және жеке тұлғалардың күзет қызметін жүзеге асыруы, күзет дабылы құралдарын монтаждау, жөндеу және техникалық қызмет көрсету [5].

Көрсетілген қызмет түрлерінің әрқайсысы қоғамдық қатынастардың қандай да бір шеңберін регламенттейтін құқықтық базаға сәйкес жүзеге асырылады. Мемлекеттік емес субъектілердің іздестіру (детективтік) қызметіне байланысты заң қызметтерін көрсетуі ерекшелік болып табылады. Көрсетілген қаулымен ішкі істер органдары қызметтің осы түрінің лицензиары болып айқындалғанына қарамастан, Қазақстан Республикасындағы детективтік қызметтің құқықтық негізі жоқ. Осыған байланысты ол лицензияланатын қызмет түрлерінің тізбесінен алынып тасталған.

«Қарудың жекелеген түрлері айналымын мемлекеттік бақылау туралы» Қазақстан Республикасы Заңын жүзеге асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1995 жылғы 2 ақпандағы № 110 қаулысына сәйкес ішкі істер органдары азаматтық және қызметтік-штаттық қару мен олардың оқ-дәрілерін әкелуге және әкетуге, сатуға және сатып алуға ғана рұқсат берді. Қару айналымы саласындағы қызметті лицензиялау басқа мемлекеттік органдарға жүктелді.

Осылайша, ішкі істер органдары лицензиялық емес, рұқсат беру қызметінің субъектісі ретінде белгіленді. Осыған байланысты, 1995 жылғы 17 тамызда Ішкі істер министрінің бұйрығымен «Ішкі істер органдарының лицензиялау-рұқсат ету жұмысын жүзеге асыру жөніндегі жұмысы туралы» Нұсқаулық бекітілді.

Осы бұйрыққа сәйкес ішкі істер органдарының рұқсат беру жүйесінің мәселелері жаңа деңгейге көтерілді, ұйымдастыру-штаттық іс-шаралары жүргізілді. Бірінші кезекте рұқсат беру жүйесін жүзеге асыратын штаттағы қызметкерлердің атқаратын лауазымына сәйкестігі бойынша аттестаттау өткізілді. Рұқсат беру жүйесі қызметі барынша тәжірибелі, кәсіби тұрғыдан дайындалған қызметкерлермен нығайтылды. Қалалық, аудандық ішкі істер органдары жұмысының тиімділігін арттыру мақсатында қолда бар штат санын қайта бөлу есебінен рұқсат беру жүйесі инспекторларының қосымша лауазымдары енгізілді. Рұқсат беру жүйесі қызметкерлерінің кәсіби деңгейіне жеке назар аударылды. Осыған байланысты, рұқсат беру жүйесінің инспекторларымен, рұқсат беру жүйесін жүзеге асыратын қызметкерлермен және милицияның учаскелік инспекторларымен жүйелі түрде рұқсат беру жүйесінің объектілерінің жұмысын ұйымдастыру және бақылау, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің заңдарын, бұйрықтарын, нұсқаулықтарын зерделеу жөніндегі қызметтік даярлық жүйесіндегі сабақтар жүргізілді.

Рұқсат беру жүйесін жүзеге асыру жөніндегі функциялар жүктелген барлық қызметкерлерге, милицияның учаскелік инспекторларына рұқсат беру жүйесі объектілерін сапалы тексеру міндеті жүктелген. Тексеру мақсаты заңсыз сақталған атыс қаруын дер кезінде анықтау және алып қою болып табылды. Белгіленген ережелерді бұзған немесе қоғамдық тәртіпті бұзуға жол берген, алкогольдік ішімдіктерді теріс пайдаланатын, психикалық аурулардан зардап шегетін адамдар бақылауға алынды.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 1995 жылғы 17 тамыздағы N 210 бұйрығымен бекітілген рұқсат беру жүйесін жүзеге асыру жөніндегі ішкі істер органдарының жұмысы туралы Нұсқаулық 2003 жылға дейін қолданыста болды. Осы сегіз жылдық кезеңде лицензиялау саласындағы түрлі мәселелерге қатысты заңнамалық база жаңартылды.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2003 жылғы 1 наурыздағы № 111 бұйрығымен «Ішкі істер органдарының лицензиялау-рұқсат ету жұмысын жүзеге асыру жөніндегі жұмысы туралы» Нұсқаулық бекітілді. Енді ішкі істер органдары тек рұқсат беру субъектісі ретінде ғана емес, сонымен қатар лицензиялық қызмет субъектісі ретінде анықталған. Ішкі істер министрінің осы бұйрығының мазмұны «Лицензиялау туралы» Қазақстан Республикасының Заңын жүзеге асыру туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1995 жылғы 29 желтоқсандағы № 1894 қаулысына Ішкі істер органдарының жекелеген қызмет түрлерін лицензиялауды жүзеге асыру өкілеттігі бөлігінде сәйкес келтірілді. «Қарудың жекелеген түрлері айналымын мемлекеттік бақылау туралы» Қазақстан Республикасы Заңын жүзеге асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1995 жылғы 2 ақпандағы № 110 қаулысына сәйкес осы бұйрық рұқсат беру жөніндегі өкілеттікті белгіледі. Министрлер Кабинетінің осы қаулысының тек 2000 жылы ғана күші жойылғанын атап өткен жөн.

Осылайша, 2003 жылы қабылданған ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру жүйесін жүзеге асыру жөніндегі жұмысы туралы Нұсқаулық бұрын болған рұқсат беру жұмысына және неғұрлым жоғары деңгейдегі құқықтық актілерге сәйкес келмеуіне баса назар аударды. Ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру жүйесі туралы ведомстволық бұйрықтардың мазмұны жекелеген қару түрлері лицензиялық-рұқсат беру қатынастарының объектісі болып табылатынын куәландырады. Сонымен бірге, Лицензиялау туралы құқықтық актілерге сәйкес ішкі істер органдары жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты қызметті лицензиялауды жүзеге асырды.

Бұл: жол қозғалысын реттеудің техникалық құралдарын орнату, монтаждау, жөндеу, пайдалану. Сондай-ақ заңды және жеке тұлғалардың күзет қызметі, күзет дабылы құралдарын монтаждау, баптау және оларға техникалық қызмет көрсету лицензиялық өкілеттіктерге ие болды. Осылайша, ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру жүйесі мен лицензиялық-рұқсат беру қызметі ұғымдары арасында шектеу жүргізілді. Егер бірінші жағдайда қару айналымы саласында лицензиялау, рұқсат

беру және кейінгі бақылау туралы сөз болса, екінші жағдайда-лицензиялық-рұқсат беру қатынастары мәселелерінің кең ауқымы қамтылды.

Осыған сәйкес лицензиялық-рұқсат беру жүйесінің бөлімшелері жаңа атау алды – ішкі істер органдарының азаматтық және қызметтік қару айналымы саласындағы бақылау жөніндегі бөлімшелері.

Мемлекеттік басқару саласында жүргізіліп жатқан реформалар аясында мемлекеттегі лицензиялық қатынастар жүйесі де жетілдірілгенін атап өту қажет. Бұл, әрине, ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру қызметінде көрініс тапқан. Атап айтқанда, 2007 жылы «Лицензиялау туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 11 қаңтардағы № 214 жаңа Заңы қолданысқа енгізілді [6]. Заңмен лицензиялық қатынастар саласында терминология кеңейтілді, жаңа ұғымдар айналымға енгізілді. Лицензиялық қатынастар саласында қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды енгізу лицензиардың электрондық тізілімі, лицензияның электрондық нысаны, электрондық лицензия сияқты ұғымдарды енгізуге негіз болды. Сонымен қатар, заңмен лицензиялауға жататын қызмет түрлері мен кіші түрлерінің толық тізбесі белгіленген. Осы Заң қабылданғанға дейін лицензияланатын қызмет түрлері заңға тәуелді құқықтық актілермен белгіленген; аумақтық белгісі бойынша лицензияның күші жойылды, бұл бүкіл Қазақстан аумағында лицензияны пайдалануға мүмкіндік берді; лицензиарлардың электрондық қызмет көрсетуі арқылы лицензияны беруді қадағалау органдарымен келісу рәсімі жеңілдетілді. Жоғарыда аталғандардан басқа, мемлекеттік орган лицензиардың сұрауына жауап бермеген жағдайда лицензия келісілген деп саналған норма жаңа енгізілімге айналды.

Мемлекеттің лицензиялық-рұқсат беру қызметін оңтайландыру жөніндегі жүргізілген іс-шараларға карамастан, оны одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар талап етілді. Қазақстан халқына жыл сайынғы үндеу барысында Н. Назарбаев Қазақстан Республикасының Үкіметіне «бизнеске әкімшілік жүктемені батыл азайтуды, рұқсат беру жүйесін, ең алдымен лицензиялау, сертификаттау, аккредиттеу жүйесін одан әрі оңайлатуды жүргізуді тапсырды» [7]. Осы тапсырманы орындау үшін Қазақстан Республикасының Үкіметі мақұлдаған Қазақстан Республикасында рұқсат беру жүйесін жетілдірудің 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы әзірленді [8]. Осы тұжырымдаманы іске асыру нәтижесінде рұқсат беру құжаттарының саны айтарлықтай қысқарды, электрондық форматқа ауыстыру арқылы оларды берудің талаптары мен рәсімдері жеңілдетілді.

Лицензиялық-рұқсат беру қызметінің қолданыстағы тәжірибесі жаңа құқықтық қамтамасыз етуге ие болды. Қазақстан Республикасының Үкіметі Қаулы қабылданды 7 маусымдағы 2012 жылғы № 753 «Лицензиялаудың кейбір мәселелері туралы» [9]. Қаулымен лицензиарлардың тізбесі, сондай-ақ өтініш берушінің Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына сәйкестігі бөлігінде лицензия беруді келісуді жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың тізбесі бекітілді. Ішкі істер министрлігінен лицензиар ретінде әкімшілік полиция Комитеті мен есірткі бизнесіне қарсы күрес және есірткі айналымын бақылау Комитеті бекітілді.

Әкімшілік полиция Комитеті мынадай қызметті лицензиялайды: азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарын әзірлеу, өндіру, жөндеу, сату, коллекциялау, экспонаттау; азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарын сатып алу; азаматтық пиротехникалық заттар мен олар қолданылып жасалған бұйымдарды әзірлеу, өндіру, сату, пайдалану; азаматтық пиротехникалық заттар мен олар қолданылып жасалған бұйымдарды сатып алу; заңды тұлғалардың күзет қызметін жүзеге асыруы.

Есірткі бизнесіне қарсы күрес және есірткі айналымын бақылау комитетіне есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен прекурсорлардың айналымына байланысты қызметті лицензиялау бекітілген. Мұндай қызметке мыналар жатады: есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды әзірлеу, өндіру, өңдеу, тасымалдау, жөнелту, сатып алу, сақтау, бөлу, өткізу, пайдалану, жою; құрамында есірткі құралдары мен психотроптық заттар бар өсімдіктер мен шөптерді өсіру, жинау, дайындау.

Көріп отырғанымыздай, жеке детективтік қызмет, сондай-ақ жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты қызмет ішкі істер органдары лицензиялайтын қызмет түрлерінің тізбесіне кірмеген.

Регламенттейтін құжаттарды талдау ішкі істер органдарының лицензиялық және рұқсат беру бақылауының объектісі: күзет сигнализациясы құралдарын монтаждау, ретке келтіру және оларға техникалық қызмет көрсету жөніндегі қызметті жүзеге асыратын субъектілер; күзет қызметінің субъектілері; азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарын, жарылғыш заттар мен материалдарды, азаматтық пиротехникалық заттар мен оларды қолдана отырып жасалған бұйымдарды, улы заттарды, түрлі-түсті бейнедегі көбейту-көшіру техникасын сақтайтын субъектілер, штемпель-граверлік кәсіпорындар.

Пікірталас тақырыбы органдардың өздеріне тән емес функцияларды ұзақ уақыт орындауы болып табылады. Ішкі істер органдарының өкілеттіктеріне тексеру жүргізу қажеттілігі туралы бірнеше рет мәселелер көтерілді. Атап айтқанда, Ішкі істер органдарының штемпель-граверлік шеберханаларға, сондай-ақ улы заттарды сақтайтын субъектілерге, түрлі-түсті бейнедегі көбейту-көшіру техникасына қатысты рұқсат беру жұмыстарын жүзеге асыру өкілеттігі даулы болды. Ішкі істер органдарының құқық қолдану және құқық қорғау практикасын талдау жөніндегі жұмыстың қорытындысы бірқатар бақылау өкілеттіктерін өзге мемлекеттік органдарға бере отырып, оларды өздеріне тән емес функциялардан босату болды.

2014 жылы «Лицензиялау туралы» заң «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 16 мамырдағы № 202-V Заңының қабылдануына байланысты өз күшін жойды [10]. Осы Заңның реттеу саласы жеке кәсіпкерлік субъектілерінің және басқа да тұлғалардың жекелеген қызмет түрлерін немесе әрекеттерді жүзеге асыруына рұқсат беру немесе хабарлама жасау тәртібін енгізуге және іске асыруға байланысты қоғамдық қатынастар болды. Осылайша, лицензияланатын қызмет түрлерінің бірыңғай тізбесін айқындау бөлігінде лицензиялық заңнаманы белгілі бір жүйелендіру жүргізілді. Аталған заң мемлекеттік аппараттың алдына қойылған міндеттерді шешуге бағытталған – лицензиялық рәсімдерді барынша оңайлату, әкімшілік кедергілерді және мемлекеттік органдардың бақылау функцияларын, лицензияланатын қызмет түрлерінің тізбесін қысқарту. Бір мезгілде хабарлама тәртібінде қандай да бір қызмет түрін ашу мүмкіндігі кеңейтілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тарасов С.А. Лицензирование как метод государственной разрешительной политики в сфере предпринимательской деятельности: Дисс...канд.юрид.наук. – М., 2001.
2. Шалашов В.И. «Лицензионно-разрешительная деятельность органов внутренних дел (милиции)»: Дисс...канд. юрид. наук. – Москва, 1997.
3. Емельянов Ю.П. Лицензирование в системе государственного управления. – М., 2000.
4. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 17 сәуірдегі N 2200 Заңы «Лицензиялау туралы» // <http://adilet.zan.kz>
5. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1995 жылғы 29 желтоқсандағы N 1894 Қаулысы ««Лицензиялау туралы» Қазақстан Республикасының Заңын іске асыру туралы» // <http://adilet.zan.kz>
6. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 11 қаңтардағы N 2200 Заңы «Лицензиялау туралы» // <http://adilet.zan.kz>
7. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Парламент палаталарының бірлескен отырысында Қазақстан халқына Жолдауы, «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» Астана қ., 2008 жылғы 7 ақпан // <http://adilet.zan.kz>
8. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 27 қарашадағы N 1100 Қаулысы «Қазақстан Республикасында рұқсат беру жүйесін жетілдірудің 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» // <http://adilet.zan.kz>
9. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 7 маусымдағы № 753 Қаулысы «Лицензиялаудың кейбір мәселелері туралы» // <http://adilet.zan.kz>
10. Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 16 мамырдағы № 202-V ҚРЗ «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» // <http://adilet.zan.kz>

Уразымбетов Т.Е.

заң ғылымдарының магистрі
Мемлекеттік –құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Сеилкасымова Р.А.

заң ғылымдарының магистрі
Мемлекеттік –құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ АЛҒАШҚЫ ЖЕТІСТІКТЕРІ

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев 2017 жылы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласын жариялап, еліміздің болашағын жарқын ететін қоғамдық сана мен дүниетанымды жаңғыртудың нақты бағыт– бағдарын айшықтады. Ғылыми-техникалық әрі когнитивті революция жанданып, дүние жүзілік ақпараттық барьер құлаған сәтте әр елдің алдындағы басты мақсаты – ғасырлар тоғысы мен мәдениеттер майданында өзінің ұлттық болмысы мен рухани құндылықтарын жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ұлы мұраларды сақтап қалу болып табылады. Тәуелсіздігімізді алған сәттен бастап-ақ әлеуметтік-саяси реформалардың барлығы қазақ халқының менталитеті мен самсаған сары қол, үміт күткен халқының мұқтаждығына орай жүзеге асырылып отырды. Ал 2017 жылғы жолдау елімізге ұлттық кодты сақтай отырып, әлемдік контексте өзін бәсекеге қабілетті, заманауи әрі жаңашыл мемлекет ретінде көрсетуге мүмкіндік берді. Қазақстан тарихын қадірлеп, дәстүрін сақтай отырып, жаһандық модернизацияның толық бір бөлшегіне айналды. Мәдениеті мен әдебиетінің, әлеуеті мен әлеуметінің, экономикасы мен шаруашылығының дамуының жаңа деңгейіне көтерілді.

Жаңғыру сөзінің өзінде астарлы, сырлы мән жатыр. Ол толығымен жаңару емес, керісінше, тарихи тамыры бар дүниенің жақсы жақтарын иемдене отырып, заман талабына сай жаңа серпінге ие болу дегенді білдіреді. Тұңғыш президентіміз Н.Ә.Назарбаев атап өткендей, «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды». Қазақы жаңғырудан шыққан жаңғырық жаһан назарын қалай өзіне қаратары уақыт еншісінде. Дегенмен, екі жылда бағдарлама аясында жүзеге асырылған іс-шаралар мен жағымды нәтижелердің көп болуы бойға мақтаныш пен қуаныш сезімін ұялатады [1, 1– 5].

«Қазақ тілінде 100 жаңа оқулық» жобасы жастар мен білімге құмар, ізденімпаз адамдарға әлемдік білім мен әдебиет кеңістігіндегі үздік шығармаларды ана тілімізде оқып, өздерін дамытуға мүмкін берді. Бестселлердің қазақ тіліне аударылуы сапалы контент пен оқырмандар санының артуының негізгі себепшісі болды. Қазақ тіліне аударылған кітаптардың басым бөлігі гуманитарлық білім бағыттарына сай болғанымен, болашақта отандық жоғарғы оқу орындарын тәмамдаған студенттердің бәсекеге қабілетті де білікті маман болуын қамтамасыз етері сөзсіз анық. Сонымен қатар, жаһандық трендтер мен тенденциялардың негізінде кітаптар тізімінен маркетинг пен кәсіпкерлікке байланысты шығармаларды және олардың CD варианттағы нұсқаларын көруге болады [2, 1-2]. Мысалы, әлемдік деңгейде мойындалып, дүниежүзі танымына – түбегейлі әсер еткен кітаптардың бірі – Юваль Ной Хараридің «Хомосапиенс» еңбегі – адамзаттың қысқаша тарихы». Тарих пен бүгінгінің өзекті мәселері мен сұрақтарына жауап ізделген кітаптың қазақ тіліне аударылуы ана тіліміздің, мемлекеттік тіліміздің халықаралық кеңістікте жаңа белеске көтерілгенінің

белгісі. Қазірге 100-ге жуық тіл білімі саласының қызметкерлері «Ұлттық аударма бюросында» ұлттық кітапханамызды кеңейту мақсатында аянбай еңбек етіп, шетелдің үздік туындыларын қазақ тіліне аудару мен тәржімалаумен айналысады.

«Қазақстанның киелі географиясы» бағдарламасының арқасында ішкі туризм мәселесі қолға алынып, киелі әрі қасиетті жерлер зерделеніп, онда саяхаттаушылардың саны артып келеді. Тарихи маңызы бар, мәдениет көзі болған географиялық аймақтар мен ескерткіштер қорғауға алынып, үгіт-насихат жұмыстары жүргізіліп, шетелдік инвестициялар тартылуда. Сонымен қатар, туған жерге деген махаббаттың көрінісі ретінде экологиялық іс-шаралар мен көгалдандыру жұмыстары саны артты. Мысалы, 2017 жылдың өзінде 735 нысанға аббаттандыру мен қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Туған жерге деген құрмет пен махаббатты көріп өскен, сезіп өскен ұрпақ қана болашақта дәл солай өлкесіне мейіріммен қарайтын болады.

Сондықтан, қазақстандық патриотизмді қалыптастыру барысында аймақтық деңгейде жастарға халықтық тәрбие беру арқылы қоршаған ортаға деген құрметті бойына сіңірткен абзал. Отан, атамекен, өлке ұғымдарының бейнесін, олардың тарихи маңызы мен туған топырақтың қадірін меңгерту үшін жас ұрпақты табиғатты аялауға баулу қажет [3, 5].

Алаш зиялыларының ізі тайға таңба басқандай анық көрінетін ендігі өзекті мәселе – латын қарпіне көшу. Бұл еліміз үшін игі бастама, тарихи маңызы бар қадам. Әлем елдерімен тереземізді теңестіріп, дүние жүзінің көптеген елдері қолданатын жазу жүйесіне көшу арқылы біз еліміздің ребрендингін жүзеге асырамыз. Қазақстанды, тарихын тұмар еткен, өзгерістен қорықпайтын, жол торабында жігерленіп, бірлікпен қиындықты жеңетін ел ретінде көрсетеміз. Латын графикасын қолданатын адамдар ғана емес, ол адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналған техникалар мен гаджеттердің тіліне айналды. Осы уақытқа дейін латын графикалы қазақ әліпбиінің бірнеше нұсқасы БАҚ-та жарық көріп, қоғамда да, филологтар мен лингвистердің арасында қызу талқыға түсті. Жоғарғы оқу орындары мен тіл білімі институттарында көптеген конференциялар мен ғылыми отырыстарда талқыланған мәселе бойынша 2000-ға жуық мақала жарық көрді. Премьер-министрдің өкімімен латын қарпіне көшу бірнеше кезеңге бөлінді және мақсатты түрде іс-шаралар жүзеге асырылынып келеді. Мемлекет басшымыз атап өткендей, коммуникация саласында да латын қарпінің рөлі зор, ақпараттың 70% осы графика негізінде тарайды. Аталған нәтижелерге сүйене отырып, мемлекеттік тілді латынға көшіру жобасы сәтті жүріп жатқанын айтуға болады [4].

Халықтың тұрмыс-салты мен өмір сүру дағдысы, өмір мен өнерге деген сүйіспеншілігі ерекше мәдениет үлгілерінің қалыптасуына негіз болады. Кең байтақ қазақ даласын жел боп есіп аралаған әуендер мен халықтың көркемдікті бейнелеуінен қылқаламнан туған өнер туындыларын шетелге таныстырып, халықаралық мультимәдениет кеңістігіне кіріктіру үшін «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасының маңызы зор.

Осы бағдарлама аясында отандық өнер туындыларын жүйелеу және жинақтау, саралау іске асырылды. Нәтижесінде әдебиет саласы бойынша 193 туынды, бейнелеу өнерінен 177 туынды іріктелініп алынды. 2017 жылы Париждегі UNESCO штаб-пәтерінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасының тұсаукесері өтіп, осы іс-шараның арқасында шетелдік аудитория қазақ өнеріне сұқтана, тамсана қарады. Құлақтарының құрышын қандырып, төл өнерімізбен сусындап, өзге тілді адамдардың қызығушылығын оятты.

Сондай-ақ, мемлекет тарапынан өнер саласына қолдау көрсетуін 7 жетекші топтың әлемнің 10-нан астам еліне гастрольдік сапар ұйымдастыруынан байқауға болады. Қазірде «Dala sazu» онлайн-радио платформасын даярлау жұмыстары жүргізіліп келеді және бірер жылда ол ұлттық музыканың беделін асқақтатуда зор үлес қосары анық.

«Рухани жаңғыру» – кезінде дала заңын сақтаған қазақтардың мұраларын насихаттайтын бірегей бағдарлама. Ұлттық үндестігіміздің мән-мағынасын тануда өткенді ескеріп, болашаққа үмітпен қарайлаған заманда адасып кетпеуіміз қажет.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» кітабының басты идеясы да осы тақырыппен үндес, себебі онда да батыстың барын алып, төл тәрбиеміз бен тұғырлы тарихымызды жоғалтпай, ұлттық келбетті ұлықтау – келер ұрпаққа берер басты аманатымыз делінеді. [5, 20].

Өр текті мәдениет тасқынында батып кетпей, ұлттық құндылығы-мызбен суырылып шығу үшін қоғамымыз саналы ұрпақ пен патриот азаматтан, білікті маман мен ізденімпаз білім алушыдан, өнегелі ұстаздан құралуы қажет, тек сонда ғана біз ұлттық кодымызды сақтай отырып әлем назарын өзімізге

қаратамыз! Халықаралық бәсекелестік жағдайына бейімделуде біздің және жастарымыздың міндеті – ұлтымыздың тұғырын асқақтату! [6, 15].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy.
2. «Қазақ тілінде 100 кітап» жобасы қалай жүзеге асуда <https://yvision.kz/post/785109>.
3. Инфографика <https://www.inform.kz/lenta/ruhani/kz/>.
4. «Егемен Қазақстан» газеті, 2017 ж. 18-тамыз.
5. Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында», Алматы, 1999 ж.
6. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан жолы», Нұрсұлтан, 2007 ж.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдыкеримова Э.А.

п.ғ.к., профессор

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және нжиниринг университеті, Ақтау қ.

Туркменбаев Ә.Б.

п.ғ.к., профессор

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және нжиниринг университеті, Ақтау қ.

Куанбаева Б.У.

п.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйін. Білім беру үдерісінде физиканы оқытуда виртуалды зертханаларды қолдануға көп көңіл бөлінеді, онда компьютерлік модельдеу құралдарын қолдану арқылы студентке өзара іс – қимыл жасайтын нақты шын – дықты имитациялайтын виртуалды орта құрылады. Зертханалық жұмыстарды жүргізудің дәстүрлі әдісте – рімен салыстырғанда мұндай тәсіл бірқатар артықшылықтарға ие. Мақалада физика бойынша бүгінгі күні қолжетімді виртуалды зертханаларды қолдану мүмкіндігі қарастырылған. Стокс әдісі бойынша сұйықтың тұтқырлық коэффициентін анықтау үшін қолданылатын виртуалды зертхана сипатталған.

Түйін сөздер: физика, зертханалық практикум, эксперимент, виртуалды зертхана, физикалық процестер мен құбылыстар.

Резюме. В образовательном процессе при изучении физики большое внимание уделяется использованию виртуальных лабораторий, где создается виртуальная среда, взаимодействующая со студентом с помощью средств компьютерного моделирования, которая имитирует реальность. По сравнению с традиционными методами проведения лабораторных работ, такой подход имеет ряд преимуществ. В статье рассмотрена возможность использования доступных современных виртуальных лабораторий по физике. По методу Стокса описана виртуальная лаборатория, используемая для определения коэффициента вязкости жидкости.

Ключевые слова: физика, лабораторный практикум, эксперимент, виртуальная лаборатория, физические процессы и явления.

Summary. In the educational process in the study of physics, much attention is paid to the use of virtual laboratories, where a virtual environment is created, interacting with the student with the help of computer modeling, which simulates reality. Compared with traditional methods of laboratory work, this approach has a number of advantages. The article considers the possibility of using available modern virtual laboratories in physics. According to the Stokes method, a virtual laboratory used to determine the viscosity coefficient of a liquid is described.

Keywords: physics, laboratory practice, experiment, virtual laboratory, physical processes and phenomena.

Білім берудің жаңа кәсіби бағыттылығынан туындаған ЖОО – ның оқу жоспарларының өзгеруі физика курсы бойынша оқу сабақтарын құру ұстанымдарын мазмұндық жағынан да, ұйымдастырушылық формасы бойынша да қайта қарауды талап етеді.

Зертханалық практикум физикалық білімді меңгерудің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Дәстүрлі түрде өткізіліп жүрген зертханалық практикумның білімді берудегі практикалық түрінің баға жетпес артықшылықтарымен қатар, бірқатар кемшіліктері де бар. Зертханалық практикум материалдық базамен және зертханалық жұмыстарды орындаудың қатаң уақыт кестесімен шектеледі. Пән бойынша емтихан тапсыру үшін сессияға бөлінген қысқа мерзімде зертханалық жұмыстарды орындау әсіресе қашықтықтан оқыту бөлімінде оқитын студенттерге қиындықтар келтіреді.

Зертханалық практикумды жетілдіру мен дамытудың маңызды бағыттарының бірі – оқу үдерісіне дербес компьютерде орындалатын виртуалды зертханалық жұмыстар кешенін енгізу болып табылады [1].

Зертханалық практикумда виртуалды зертханалық жұмыстар кешені әр түрлі мақсаттарда қолданылады. Бірінші кезекте виртуалды зертханалық жұмыстар физикалық эксперименттерді дәл және көрнекі жүргізуге мүмкіндік беретін зияткерлік өлшеу кешені ретінде пайдаланылады. Сонымен қатар, виртуалды зертханалық жұмыстар студенттерге өлшеудің практикалық дағдыларын үйрете отырып, тренажер ретінде қолданылады. Виртуалды зертханалық жұмыстар кешенінде жұмыс істеу кезінде студент нақты жұмыс істегенмен бірдей қиындықтарға тап болады. Мысалы, динамикалық өлшеу режимінде шамалардың ауытқуынан нәтижені дұрыс көрсетпеу, бастапқы шарттарды дұрыс емес қою, құралдардың көрсеткіштерін дұрыс оқу мүмкіндігінің, студенттердің құрылғылармен жұмыс жасау дағдыларының болмауы және т.б. Мысалы, Стокс формуласын қолданып тәжірибе жасау арқылы сұйықтың ішкі үйкеліс коэффициентін анықтауға сұйық ішінде қозғалатын шарға сұйық тарапынан әсер етуші кедергі мәнін өлшеу үшін сандық құрылғылардың интерфейсі арқылы компьютерлер қолданылады. Параметрлердің мәндерін есептеп шығарумен параллель жұмысқа қажетті қосымша ақпаратты көрнекі түрде графикалық ақпарат түрінде шығарылады. Сонымен қатар, компьютерде жұмыстың тікелей орындалуы процестің теориялық аспектілерін визуалды түрде көрсетеді және ұсынылған материалды студенттердің түсінуін тексереді. Осындай зертханалық жұмыстардың болуы байланыс модулін оларды модельдейтін қосымша бағдарламамен сандық құрылғыларға ауыстыру арқылы толық виртуалды зертханалық жұмыстарды жасауға мүмкіндік береді [2].

Виртуалды жұмыстар «Механика» физикалық практикумында бар зертханалық жұмыстар негізінде, көп жылдық тәжірибеде тексерілген сабақтарды өткізу әдістемелеріне сәйкес жасалады. Бұл жұмыстар оқу үдерісінің тиімділігі мен қарқындылығын арттыратын нақты зертханалық жұмыстарды өткізілуімен қатар қолданылуы мүмкін.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды пайдалану «Механика» зертханасын қазіргі бар қолданыстағы зертханалық жұмыстарды жетілдіру және жаңа зертханалық жұмыстарды жасау бағыттарында, сондай – ақ оқу зертханасында іске асыру қиын немесе мүмкін емес жұмыстарды қарқынды дамытуға мүмкіндік береді. Бұл ақпараттық білім беру ортасын құру арқылы студенттердің оқу үдерісін қарқындатуға мүмкіндік жасайды [3].

«Механика» бойынша зертханалық практикумның бірқатар жұмыстары жалпы физика курсының зертханалық практикумында ерекше орын алады. Бұл жағдай бірқатар факторлармен анықталады. Ең алдымен, механика практикумы жалпы физика курсы бойынша зертханалық жұмыстардың барлық циклын бастайды және механика бойынша жұмыстарды орындау кезінде студент өлшеу құралдарымен жұмыс істеу, нәтижелерді өңдеу және өлшеу қателіктерін есептеу, графикалық тәуелділіктерді құру, экспериментте компьютерлік технологияны қолданудың практикалық дағдыларын алады, алынған нәтижелерді талдау және зертханалық есептерді дұрыс рәсімдеу машықтарын игереді. Алынған дағдылар оған физиканың басқа да бөлімдерінің зертханалық жұмыстарын, сондай – ақ басқа да техникалық және жалпы білім беру пәндері бойынша зертханалық практикумды дұрыс орындауға мүмкіндік береді [4].

Екіншіден, зертханалық практикумның осы бөліміндегі әрбір жұмыс өзіндік ерекшелігі бар және зертханалық қондырғыларды біріктіру мүмкін емес, сондықтан жай ғана қондырғының конструкциясын өзгерту арқылы жұмысқа қабілетті зертханалық қондырғыларды алу әрдайым мүмкін емес. Демек, материалдық тұрғыдан практикумды кеңейту және оның жаңа заттай зертханалық жұмыстарын құру мүмкіндігі шектеулі. Зертханалық қондырғыларды олардың механикалық сипаттамаларын жақсарту арқылы жаңарту одан да қиын әрі күрделі. «Механика» бойынша зертханалық жұмыстарда электрлік өлшеулер жалпы физика курсының басқа бөлімдеріндегі зертханалық жұмыстарға қарағанда аз дәрежеде пайдаланылғандықтан, олардағы жұмыстарды модернизациялап компьютерлік нұсқасын енгізу қиынырақ. Алайда, қазіргі уақытта зертханалық практикумды модернизациялауға мүмкіндік беретін бірқатар компьютерлік өнімдер бар. Мұндай өнімдерге LabVIEW графикалық бағдарламалау ортасы және Adobe Flash анимациялық нысандарын құру пакеті жатады. Бұл өнімдердің көмегімен виртуалды зертханалық жұмыстарды жасап қана қоймай, сонымен қатар компьютер мен зертханалық қондырғыны бірыңғай кешенге біріктіріп, компьютер көмегімен нақты физикалық шамаларды өлшеуді жүргізуге болады.

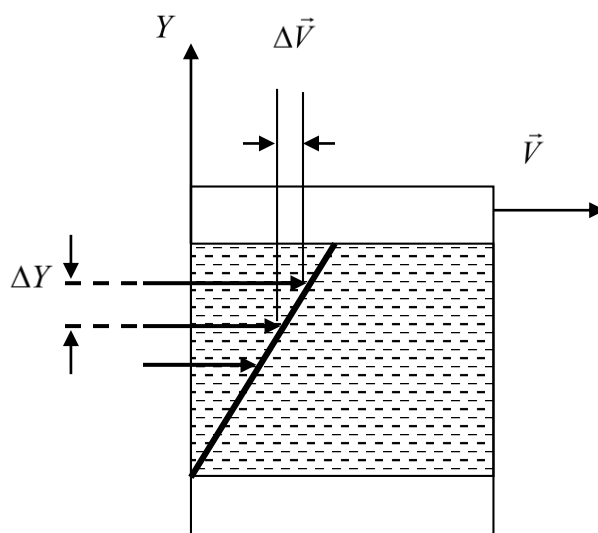
Динамикалық графикалық объектілерді құру бойынша Adobe Flash пакетінің мүмкіндіктері студентке компьютер, монитор экранын, тінтуірді және пернетақтаны ғана пайдалана отырып, виртуалды құралдардың көмегімен физикалық шамаларды өлшеуге мүмкіндік береді. Әрине, виртуалды зертханалық эксперимент дәстүрлі эксперименттің орнын толық баса алмайды, бірақ ол нақты экс-

периментте жүзеге асырылуы үлкен техникалық немесе басқа да қиындықтармен ұштасқан құбылыстарды зерттеу тұрғысынан дәстүрлі нақты экспериментті толықтыра алады. Сонымен қатар, виртуалды зертханалық жұмыс нақты зертханалық қондырғыларды алуға материалдық – техникалық мүмкіндіктері жоқ перифериялық университеттердің зертханалық базасын дамыту мәселесін ішінара шешуге мүмкіндік береді. Зертханалық практикумды модернизациялаудың екінші нұсқасы виртуалды зертханалық кешендерді оқу үдерісіне қолдану болып табылады. Виртуалды зертханалық жұмыста өлшенген физикалық шама тиісті сенсорды интерфейс блогы арқылы электр сигналына түрлендіріп, тиісті бағдарламамен өңделетін ақпарат компьютерге түседі. Алынған нәтиже графикалық тәуелділік түрінде немесе кесте түрінде компьютер экранында көрсетіледі [5].

Adobe Flash анимациялық нысандарын құру пакеті арқылы жасалған өнімдердің бірі «VirtLab of Physics 1.0» бағдарламасы. «VirtLab of Physics 1.0» бағдарламасында физикалық процестер мен құбылыстарды зерттейтін қондырғылардың пішіндері нақты қондырғылардың пішіндерімен бірдей, бірақ өлшемдері берілген масштабта кішірейтіліп алынған компьютерлік динамикалық модельдер қолданылады. Физикалық процестер мен құбылыстарды зерттеу үшін «VirtLab of Physics 1.0» бағдарламасын қолдану арқылы өткізілген виртуалды зертханалық сабақ барысынан мысал келтірейік.

Сабақтың тақырыбы: Стокс әдісі бойынша сұйықтың тұтқырлық коэффициентін анықтау. Керекті құрал – жабдықтар: ішіне зерттелетін сұйық құйылған цилиндр пішінді шыны ыдыс, масштабты сызғыш, кішкене металл шарлар, секундомер, микрометр.

Теориядан қысқаша мағлұматтар: Сұйықтың жоғары және төменгі қабаттарын өзара параллель жазық екі пластина деп қарастырып (1 – сурет), сұйықты ойша жұқа қабаттарға бөлейік.

1 – сурет. Сұйықтың жоғары және төменгі қабаттарының өзара параллель қозғалысы

Егер жоғары пластинаны төменгі пластинаға қатысты солдан оңға қарай жылжытсақ, онда оған жабысқан сұйық молекулалары пластинамен бірге дәл сондай жылдамдықпен қозғалады. Бұл молекулалар келесі қабаттың молекулаларын ілестіреді де, процесс осылайша одан әрі жалғаса береді. Төменгі пластинаға жанасып жатқан молекулалар қабаты тыныштықта болады да, басқа қабаттар бірінің бетімен бірі сырғи отырып, орын ауыстырады. Төменгі қабаттар алыстаған сайын молекулалар қабатының жылдамдығы арта түседі.

Сұйықтың тұтқырлығы жанасқан қабаттардың бір – біріне қарағанда ығысуы кедергі жасайтын күштің пайда болу нәтижесінде байқалады. Бұл күштің табиғатын былай түсіндіруге болады: әр түрлі жылдамдықпен қозғалған сұйық қабаттары бір – бірімен молекулалар алмасады. Сонда жылдам қозғалатын қабаттағы молекулалар біраз қозғалыс мөлшерін баяу қозғалатын қабатқа береді. Ал, баяу қозғалатын қабаттан шапшаң қозғалатын қабатқа өткен молекулалардың қозғалыс мөлшері артады. Соның нәтижесінде шапшаң қозғалатын молекулалар жылдамдығы тежеліңкірейді. Сөйтіп, ішкі үйкеліс күші сұйық қабаттарының қозғалу жылдамдықтарын теңестіруге тырысады.

Сұйықтың тұтқырлығынан пайда болған кедергінің шамасы сұйық қабаттары жылдамдықтарының айырымына және олардың арақашықтығына байланысты болады. Бір қабаттан екінші қабатқа өткен

сұйық жылдамдығының өзгерісі артқан сайын, ішкі үйкелістің шамасы да артады. Сұйықтың көршілес екі қабаты жылдамдықтары айырымының сол қабаттардың жылдамдық бағытына түсірілген нормаль бойымен есептелген арақашықтығына ΔY қатынасының шегі $\lim_{\Delta Y \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta V}{\Delta Y} \right) = \frac{dV}{dY}$ жылдамдық градиенті деп аталады.

Ламинарлық ағыс кезінде сұйықтың екі қабатының арасында әсер ететін ішкі үйкеліс күші олардың жанасу бетінің ауданы мен жылдамдық градиентіне тура пропорционал болады:

$$F = \eta S \left(\frac{dV}{dY} \right) \quad \text{– (Ньютон формуласы)} \quad (1)$$

Мұндағы сұйықтың табиғатына және оның күйіне (температурасына) байланысты болатын шама η – ішкі үйкеліс коэффициенті немесе динамикалық тұтқырлық коэффициенті, болмаса жай ғана сұйықтың немесе газдың тұтқырлығы деп аталады.

Сұйықтың динамикалық тұтқырлығының оның тығыздығына қатынасын кинематикалық тұтқыр – лық дейді:

$$\nu = \frac{\eta}{\rho}.$$

Егер (1) формуласынан $\frac{dV}{dY}$ және $S = 1$ деп алсақ, онда $\eta = F$. Яғни тұтқырлық сан жағынан, бір – бірімен салыстырғанда жылдамдық градиенті 1 – ге тең қозғалыстағы екі қабаттың жанасу бетінің әрбір бірлік ауданында пайда болатын ішкі кедергі күшіне тең. Си жүйесінде тұтқырлық бірлігі үшін модулі 1 м/с жылдамдық градиенті 1 м жанасу бетінде 1 Н үйкеліс күшін туғызатын тұтқырлық алынады. Бұл бірлік Паскаль – секунд ($1 \text{ Па} \cdot \text{с}$) деп аталады.

Тұтқырлық коэффициенті температураға тәуелді. Әрі сұйық пен газ үшін бұл тәуелділіктің елеулі айырмашылығы бар. Сұйық температурасы жоғарылаған сайын оның тұтқырлығы күрт азаяды. Газда керісінше, температура жоғарылаған сайын тұтқырлық коэффициенті артады. Тұтқырлық коэффициентінің температураға байланысты бұлай өзгеруін сұйық пен газдың ішкі үйкеліс механизмінің әртүрлі болуынан деп түсіну керек.

Сұйықтың тұтқырлық коэффициентін кішкене шардың тұтқыр ортадағы қозғалысы бойынша анықтауға болады. Енді кішкене шардың тыныштықта

тұрған тұтқыр сұйықта еркін түсуін қарастырайық.

Бұл жағдайда оған үш күш әсер етеді:

1. Ауырлық күші:

$$P = mg = \frac{1}{6 \pi d^3 \rho g}. \quad (2)$$

мұндағы d – кішкене шардың диаметрі, ρ – кішкене шардың тығыздығы, g – еркін түсу үдеуі.

2. Кері итеруші күш

$$F_1 = \frac{1}{6 \pi d^3 \rho_c g} \quad \text{(Архимед заңы бойынша)}$$

мұндағы ρ_c – сұйық тығыздығы.

3. Сұйық қабаттардың арасындағы ішкі үйкеліс күшінің әсерінен пайда болатын, қозғалысқа қарсы бағытталған кедергі күші. Кішкене шардың бетіне жанасып тұрған сұйық қабаты оған жабысады да, шармен бірге сондай жылдамдықпен қозғалады. Шарға жақын іргелес жатқан сұйық қабаттары да қозғалысқа келеді. Бірақ, кішкене шардан алыстаған сайын сұйық қабаттарының жылдамдығы кеми береді. Сондықтан ортаның кедергі күшін есептегенде, сұйық пен кішкене шар арасындағы үйкелісті

ескермей – ақ, сұйық қабаттарының арасындағы үйкелісті есепке алу керек. Тәжірибе ортаның кедергі күші дененің қозғалыс жылдамдығына, оның геометриялық пішініне, сызықтық өлшемдеріне, бетінің күйіне және ортаның тұтқырлығына байланысты болатынын көрсетеді. Егер кішкене шар жан – жаққа шексіз жайылып жатқан сұйық ішінде, ешқандай құйын тудырмай түсетін болса, онда Стокстың есептеуі бойынша кедергі күші мынаған тең:

$$F = 3\pi\eta V d \quad (3)$$

мұндағы η – сұйықтың тұтқырлық коэффициенті, V – кішкене шардың жылдамдығы, d – шардың диаметрі.

Үш күш те вертикаль бойымен: ауырлық күші төмен, ал кері итеруші күш пен кедергі күші жоғары қарай бағытталған (2 – сурет).

Бастапқы кезде кішкене шардың жылдамдығы арта түседі, оның жылдамдығы артқан сайын кедергі күші де артады. Бір кезде ауырлық күші $|P|$, F және F_1 күштердің қосындысына теңкеледі. Сол мезеттен бастап барлық күштердің қорытқы күші нөлге теңеледі, яғни

$$P - (F_1 + F) = 0. \quad (4)$$

Бұдан әрі қарай кішкене шар $V = V_0$ жылдамдықпен бірқалыпты қозғалады. (4) формуласынан және шамаларының мәндерін қойып, тұтқырлық коэффициентін табамыз:

$$\frac{1}{6\pi d^3 g \rho} = 3\pi\eta V d + \frac{1}{6\pi d^3 \rho_c g} \quad \text{немесе} \quad \frac{1}{6\pi d^3 g (\rho - \rho_c)} = 3\pi\eta V d ,$$

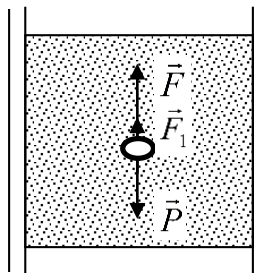
бұдан

$$\eta = \frac{(\rho - \rho_c) d^2 g}{18V} .$$

Кішкене шардың жылдамдығы қатынасымен алмастырып (мұндағы l – жол, τ – шардың бірқалыпты түсу уақыты), тұтқырлық коэффициентін есептеуге мүмкіндік беретін төмендегі өрнекті табамыз:

$$\eta = \frac{(\rho - \rho_c) d^2 g \tau}{18l} . \quad (5)$$

Бұл формуланы диаметрі кішкене шар диаметрінен бірнеше есе үлкен цилиндр пішінді ыдыстың ортасы арқылы өтетін түзудің бойымен түскен кішкене шар үшін ғана пайдалануға болады. Осы теңдіктің оң жағында тұрған физикалық шамаларды біліп, тұтқырлық коэффициентін анықтауға болады.

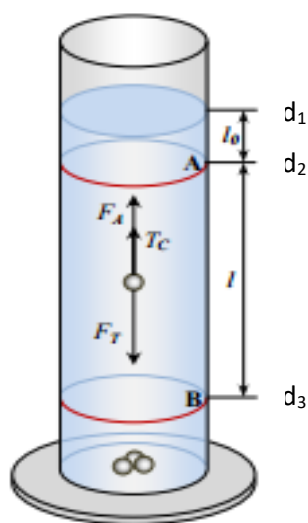

2-сурет. Кішкене шардың тұтқыр ортадағы қозғалысы

Зертханада нақты қондырғымен жұмыстың орындалуы: Стокс әдісімен сұйықтың тұтқырлық коэффициентін анықтауға арналған қондырғы ішіне зерттелетін сұйық (глицерин, кастрол майы және т.б.) құйылып, таянышқа бекітілген цилиндр пішіндес ыдыстан тұрады (3-сурет).

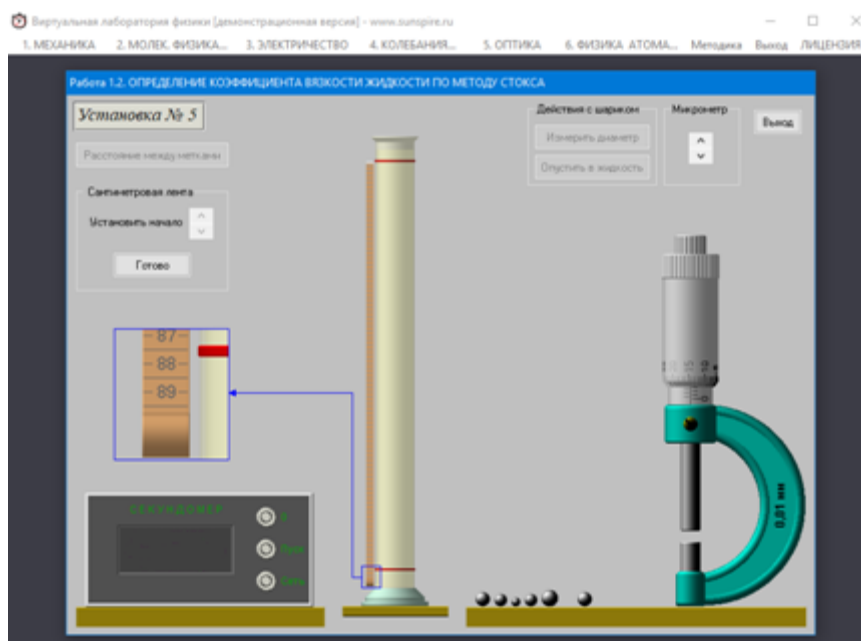
Реттеуіш бұрандалар мен тіктеуіштің көмегімен цилиндр пішіндес ыдыс вертикаль орналастырылады. Цилиндрдің сыртқы бетіне горизонталь сақина түрінде (d_1, d_2, d_3) үш белгі түсірілген. l – екі белгінің ара – қашықтығы.

Шар бірқалыпты қозғала бастайтын деңгейге сәйкес ең жоғары белгі сұйық бетінен 5 – 8 см төмен орналасқан. Кішкене шар цилиндрдің дәл ортасынан өтетін өстік түзудің бойымен қозғалу үшін цилиндрдің жоғарғы беті ортасында тесігі бар сүзгіш тәріздес қақпақпен жабылған. Зертханалық жұмысты орындау үшін ұсақ болат немесе қорғасын шарлар пайдаланылады [7].

3-сурет. Стокс тәсілімен сұйықтың тұтқырлық коэффициентін анықтауға арналған қондырғы

Енді виртуалды зертхананы қолдану арқылы өткізілген жұмыстың орындалу барысына тоқталайық. Сабақта қолданылған виртуалды зертхана сұлбасы 4-суретте келтірілген.

4-сурет. Стокс әдісі бойынша сұйықтың тұтқырлық коэффициентін анықтау үшін қолданылатын виртуалды зертхана сұлбасы

1. «Пуск» батырмасын басып тізбекті тұйықтап, қондырғыны іске қосу керек. «Сеть» батырмасын басып, датчиктердің индикаторларының жанып тұрғанын және өлшеуіш секундомердің индикаторы нөлді көрсетіп тұрғанын тексеру керек.

2. Кішкене шарлардың үстінен басып тұрып бір шарды таңдап алу керек.

3. «Микрометр» батырмасын басып, микрометрдің индикаторының екі ашасын ашу керек.

4. «Измерить» батырмасын басып, микрометр индикаторының екі ашасының ортасына таңдап алынған шарды қою керек.

5. «Микрометр» батырмасын басып, микрометрдің көмегімен таңдап алынған шардың диаметрін өлшеу керек. Өлшеу нәтижелерін 1 – кестеге жазу керек.

6. «Освободить» батырмасын басып, микрометр индикаторының екі ашасының ортасында қыстырылып тұрған шарды босатып қою керек.

7. «Расстояние между метками» батырмасын басып, масштабты сызғыштың көмегімен жоғарғы және төменгі белгілердің арақашықтығын өлшеу керек.

8. «Опустить в жидкость» батырмасын басып, шарды сұйыққа тастау керек. Шар жоғарғы белгінің тұсынан өте берген кезде секундомер іске қосылады. Шар екінші белгінің тұсынан өте берген кезде секундомер тоқтайды. Шардың түсу уақытын 1 – кестеге жазу керек.

9. $\eta = \frac{(\rho - \rho_c) d^2 g \tau}{18l}$ формуласы бойынша зерттелінетін сұйықтықтың тұтқырлық коэффициентін

есептеп, нәтижесін 1-кестеге жазу керек. Эксперимент нәтижелерінің дәлдігін арттыру үшін өшеулерді бірнеше рет қайтара жасап, зерттелінетін сұйықтықтың тұтқырлық коэффициентінің орташа мәнін табу керек.

1-кесте

Өлшеулер мен есептеулердің нәтижелері

№	$d, м$	ρ_c $кг/м^3$	ρ $кг/м^3$	$\tau, с$	$l, м$	η , $кг/м \cdot с$	$\langle \eta \rangle - \eta_i$ $кг/м \cdot с$	$(\langle \eta \rangle - \eta_i)^2$ $(кг/м \cdot с)^2$	$\Delta \eta$ $кг/м \cdot с$	$\frac{\Delta \eta}{\langle \eta \rangle} \%$
1										
2										
3										

Мына формулалармен салыстырмалы қатені есептеу керек:

$$\Delta \eta = t(n) \sqrt{\frac{\sum (\langle \eta \rangle - \eta_i)^2}{n(n-1)}}, \quad \varepsilon = \frac{\Delta \eta}{\langle \eta \rangle} \cdot 100\%$$

$$\frac{\Delta \eta}{\eta} = \frac{\Delta g}{g} + \frac{2\Delta d}{d} + \frac{\Delta l}{l} + \frac{\Delta \tau}{\tau} + \frac{(\Delta \rho + \Delta \rho_c)}{(\rho - \rho_c)}.$$

Өлшеу нәтижесі былай жазылады: $\eta = \langle \eta \rangle \pm \langle \Delta \eta \rangle кг/м \cdot с$.

Стокс әдісі бойынша сұйықтықтың тұтқырлығын өлшеу бойынша компьютерлік зертханалық жұмыс толық виртуалды өлшеуді жүргізуге мүмкіндік беретін графикалық интербелсенді нысанда құрылған және тесттермен сүйемелденген. Бұл виртуалды зертханалық жұмыс тренажер ретінде қызмет ете алады, үлкен студенттік топтар үшін қажетті жұмыс орындарының санын көбейте отырып, бір уақытта параллель түрде компьютерлік сыныптарда орындауға, сонымен қатар зертханадан тыс жерде толығымен дербес өз бетінше пайдалануға болады [6].

Қорыта айтқанда, қазіргі заманғы компьютерлік технологиялардың көмегімен зертханалық қондырғының техникалық жағдайын жақсарту тұрғысынан да, өлшеу жүргізу іс әрекетін автоматтандыру тұрғысынан да кез-келген зертханалық жұмысты модернизациялау мүмкін болады. Бұл ретте жұмыста зерттелетін физикалық процестер мен құбылыстар ауқымы кеңейеді. Жұмыста физикалық процестер

мен құбылыстар ауқымының кеңеюі жұмыстың орындалу ұзақтығын арттырмайды, өйткені өлшеу жүргізу іс-әрекеті автоматтандырылуы оларды жүргізу уақытын айтарлықтай азайтады. Сонымен қатар, жұмысты модернизациялаудың сипатталған нұсқасы кейбір жағдайларда жұмыста қолданылатын өлшеу тізбектерін жеңілдетеді, өйткені өлшеулерді жүргізу үшін дәстүрлі өлшеу құралдарын зертханалық қондырғыларда қолданудың қажеті жоқ – олар температура, қысым, электр тогы немесе кернеудің тиісті датчиктерімен ауыстырылады. Оқу үдерісіне компьютерлік технологияларды қолдану зертханалық жұмысты әдістемелік тұрғыдан да, техникалық жағынан да одан әрі жетілдіруге, дамытуға жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Касенова Л.Г. Виртуальный лабораторный практикум по физике для дистанционной формы обучения студентов // Вестник Карагандинского университета. Серия «Физика». №3(87). 2017. – С. 76 – 81
2. Сақыпова Ш.Е. Физикалық практикум. Оқу құралы. – Алматы: ҚазҰАУ, 2016. – 247 б.
3. Абдыкеримова Э.А. Физикалық құбылыстарды компьютерлік модельдер арқылы оқыту әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы, 2007. – 182 б.
4. Ақылбаев Ж., Гладко В., Ильина Л. Механика: Оқу құралы. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2011. – 360 б.
5. Корнилов В., Беркимбаев К., Турмамбеков Т. Компьютерные демонстрационные эксперименты по оптике и методика их проведения в подготовке будущих учителей физики // Әуезов оқулары – 13: Халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференция еңбектері. – Шымкент, 2015. – Т. 9. – Б. 149 – 153.
6. Кушеккалиев А.Н., Бибасарова Д. Виртуалды зертханалық жұмыстарды қолдану // Физика – математика ғылымдарының докторы, академик А.Д. Таймановтың 100 жылдығына арналған «Тайманов оқулары – 2017» Халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. 25 қазан 2017 ж. – Б. 89 – 92.

Аблайханова Н.Т.

Биология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Сайдахметова А.

Биология ғылымдарының магистрі, оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Мухитдинов А.М.

Экология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Үсіпбек Б.

Биология ғылымдарының магистрі, оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ БИОЛОГИЯ САБАҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада, қазіргі білім беру саласында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолданудың өзектілігі қарастырылады. Сонымен қатар биология пәні бойынша осы технологияның негізінде ұйымдастырылған сабақтың қысқа мерзімдік жоспары беріліп, сабақтың кезеңдері бойынша орындалған тапсырмалардың нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер: инновация, сын тұрғысынан ойлау, Блум түймедағы, Венн диаграммасы, кластер.

Аннотация. В статье рассматривается актуальность применения технологии критического мышления в современном образовании. А также, на основе этой технологии был организован план уроков по биологии, в котором были представлены результаты задач, выполненных на этапах уроков.

Ключевые слова: инновация, критическое мышление, ромашка Блума, диаграмма Венна, кластер.

Annotation. The article discusses the relevance of the application of critical thinking technology in modern education. And also, based on this technology, a biology lesson plan was organized, in which the results of the tasks performed at the stages of the lessons were presented.

Key words: innovation, critical thinking, bloom daisy, Venn diagram, cluster.

Кіріспе. ХХІ ғасыр жоғары технологиялар ғасыры болғандықтан, білім беруді ұйымдастыруға қойылып отырылған талап та жоғары. Әсіресе оқушылардың таным белсенділігін қалыптастыруда оқытудың жаңа технологияларын қолдану ерекше маңызды деп айтсақ та болады [Пірімбетова М.Б., 2012, Б. 114-116]. Әрбір технология өзіндегі жаңа әдіс-тәсілдермен ерекшеленеді. Соның ішінде сын тұрғысынан ойлау оқушылардың өз бетімен білім алуы және мұғалім мен оқушы жұмысының тиімді болуында маңызды қызмет атқарады. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірбиені жүйеге келтірген – Чарльз Темпл, Джинни Стил, Курт Мередит. Біздің елімізде Джодж Соростың ашық қоғам институты «Сорос – Қазақстан» қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне ене бастады [Жұмағұлова Ә.Қ., 2015, с. 118]. «Сын тұрғысынан ойлау» деген сөз тіркесінде қолданылатын «сын тұрғысынан» деген термин ойдың мәселені немесе проблеманы шешу үдерісіне шоғырлануын білдіреді. Бұл тұрғыдан алғанда сын сөзі «мақұлдамау» немесе «теріске шығару» дегенді білдірмейді. Сын тұрғысынан ойлау ой жүгірту, тұжырым жасау немесе проблеманы шешу үдерісі жүрген

жағдайларда, яғни неге сенуге болады, не істеу керек және бұны ойластырылған әрі рефлексивтік тәсілмен қалай істеуге болатындығын анықтау қажет болған жағдайлардың барлығында орын алады [Темпл Ч., 1998, Б. 13-14]. Бұл технологияның негізгі мақсаты – барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым, бір пікірдің біреуін таңдауға, саналы шешім қабылдауға үйрету болып табылады [Жұмағұлова Ә.Қ., 2015, с. 118].

Негізгі бөлім. Елімізде 1997 жылдан бастап дамып келе жатқан «Сыни ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту» (Reading and Writer for Critical Thinking) жобасы сабақтың үш құрылымдық кезеңін ұстанады: «Қызығушылықты ояту – Мағынаны ажырату – Ой-толғаныс» [Жұмағұлова Ә.Қ., 2015, с. 118]. Осы технологияның негізінде ұйымдастырылған биология сабағының қысқа мерзімдік жоспары көрсетілген. Сабақ барысында топтық жұмыс, кластер, Блум түймедағы, Венн диаграммасы әдістері қолданылған (1-кесте).

1-кесте

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы негізіндегі сабақтың
қысқа мерзімдік жоспары

Сынып	8	
Сабақтың тақырыбы	Көмірсулар мен липидтер	
Осы сабақ арқылы жүзеге асырылатын оқу мақсаттары	8.4.1.2 көмірсулар мен липидтің биологиялық қызметтерін сипаттау	
Сабақтың мақсаты	Тірек сөздер мен жетекші сұрақтар арқылы көмірсулар мен майлардың құрылысын анықтау; Көмірсулар мен майларды ажырата білу, жүйелеу, қасиеттерін негіздеу, маңызына баға беру	
Бағалау критерийлері	Мәтінді түсініп, нақты ақпаратты таба алады; Көмірсулар мен майлардың құрылысын анықтайды, топтар бойынша жүйелейді; Көмірсулар мен майлардың қасиеттерін тұжырымдайды; Көмірсулар мен майлардың көп кездесетін өкілдерін сипаттайды;	
Тілдік мақсаттар	Мәтіннің мазмұнын толық түсінеді, көмірсулар мен майлар туралы түсінік қалыптасады. Көмірсулар мен майларды ажырата алады, құрылысын сипаттайды, көмірсуларды топтарына байланысты жүйелейді. Организм үшін көмірсулар мен майдың маңызына баға береді. Пәнге қатысты лексика мен терминология: полисахаридтер, моносахаридтер, дисахаридтер, липидтер, липоидтар, мономерлер, органикалық заттар.	
Құндылықтарды дарыту	Жеке бас қасиеттерін, коммуникативтік дағдыларын және құзыреттілігі дамиды. Жұпта, топта жұмыс істей білу, өзге сыныптастарының пікірлеріне құрмет көрсету және өз пікірі үшін жауапкершілігін түсіну, тұлғааралық құзыреттіліктер дамытылады. Топта, жұпта жұмыс кезінде бір-біріне ынтымақтастықта жұмыс істей алу, басқа оқушылардың пікірін және әрбір идеяның құндылықтарын ескере білуі дамытылады.	
Пәнаралық байланыс	Көмірсулар мен липидтердің формулалары туралы түсінік арқылы химия пәнімен байланысады.	
Сабақтың барысы:		
Сабақ кезеңдері	Жоспарланған іс-әрекеттер	Оқыту көздері мен ресурстар
Ұйымдастыру кезеңі 5 мин	«Өзіңізге тілегенді – басқаларға тілеңіз!!!» әдісі; Психологиялық ахуал тудырту. Сабақтың мақсаттары мен күтілетін нәтижелер анықталады. Сабақтың мақсаттарын оқушылармен бірге анықтап, бағалау критерийлері таныстырылады.	Қалам, қаламсап, дәптер, айна, кілт

Сабақ ортасы:		
Қызығушылықты ояту 10 мин	«Кластер» әдісі. Бұл әдіс бойынша бөлінген топтың мүшелері топ атауына («Көмірсулар», «Липидтер») сай өз пікірлерін білдіріп, кластер құрады, талдайды	Фламастер, ватман
Мағынаны ажырату 10 мин	Блум түймедағы әдісі. Бұл әдіс бойынша оқушылар 6 деңгейдегі сұрақтарға жауап бере отырып, көмірсулар мен липидтердің құрамын, оларға қандай заттардың жататындығын, қасиеттерін біледі және олардың қызметтерін бағалайды. Блум түймедағы бойынша «Белгі» рефлексиясы	Блум түймедағы, «Белгі» рефлексия парақшасы
10 мин	Венн диаграммасы. Берілген тақырып бойынша екі немесе бірнеше құбылыстарға тән ұқсастықты, ерекшеліктерді, айырмашылықтарды анықтайды	Венн диаграммасы
Сабақтың соңы:		
Ой толғаныс 5 мин	<u>Кері байланыс</u> «Табыс баспалдағы» іс-әрекет рефлексиясы арқылы оқушы баспалдықтың бір сатысын таңдай отырып, өзінің қай деңгейде орналасқандығын бағалайды	«Табыс баспалдағы» слайд

Сабақтың кезеңдері бойынша орындалған тапсырмалардың нәтижесі:

Ұйымдастыру кезеңі: Сабақтың ұйымдастыру кезеңінде психологиялық ахуал тудырту. Ол үшін оқушыларды топқа бөледі. Топқа бөлуді заттар көмегімен жүзеге асырады, яғни әрбір оқушы өзінің қандай да бір затын мұғалімге ұсынады. Айтарлық, қалам, қаламсап, дәптер, айна, кілт. Бұл заттарды мұғалім алып ретсіз дорбаға салып, екі партаға оқушалар теңдей бөлінетіндей етіп, тізіп шығады. Оқушылар өздерінің заттары қойылған партаға отырып, топ құрайды. Осылайша, мұғалім сыныпты екі топқа бөліп, «Майлар» және «Көмірсулар» деген атауларды береді. Ұйымдастыру кезеңінде сондай-ақ «Өзіңізге тілегенді – басқаларға тілеңіз!!!» әдісі ұсынылады. Бұл әдістің ережесі бойынша әрбір оқушы белгілі бір уақыт аралығында (10-15сек) өздеріне, ойланып іштерінен тілек тілейді де және бұл тілекті қарама-қарсы топтағы оқушының біреуіне қолынан ұстап, білдіреді. Бұндай әдіс оқушылар арасында ынтымақтастық атмосферасын тудыру үшін, өзара жақсы көңіл күймен алмасу үшін таптырмас әдістердің бірі.

Қызығушылықты ояту кезеңі: бұл кезеңде оқушылардың жаңа ақпаратқа деген қызығушылықтарын ояту үшін «Кластер» әдісін қолдану, сабақтың жаңа тақырыбына сәйкес қамтылған білімдерін жинақтап, жаңа ақпарат көзі негізінде одан әрі мотивациясын тудыруға бағытталған. Бұл әдіс бойынша бөлінген топтың мүшелері топ атауына («Көмірсулар», «Липидтер») сай өз пікірлерін білдіріп, ойларын бөлісіп, бірін-бірі толықтырып, қағаз бетіне түсірді. Бұндай әдіс оқушыларға ақпаратты **графикалық түрғыда ұйымдастыруға, еркін ойлануға және кез келген тақырып бойынша ашық ойлануға мүмкіндік беретін стратегия.** «Кластер» әдісі оқушылардың ойлау әрекетін ынталандыруға және соған сәйкес жаңа байланыстардың, жаңа түсініктердің графикалық түрде бейнеленуіне, сабақтың тақырыбын табуға жәрдемдеседі. «Кластер» түрлері оқытылатын сыныптың жас ерекшелігіне байланысты қарапайым немесе күрделі болады. Бұл тақырыпты 8 сынып оқушыларына оқытуды күрделі «Кластерді» таңдауды жөн көрдік. Кластер әдісін құрудың ережесі қарапайым бірнеше қадамдардан тұрады (сурет 1). Ең алдымен таза бетке, топтар өз атауларын жазып, топ атаулары бойынша естеріне түскен, атауға байланысты ойларына келген сөйлемдерді, сөз тіркестерін, сөздерді жазды. Орталықтан күрделі мағыналы бірліктер таралып, ал олардан тиісінше терминдер, түсініктер қамтылады, соған тиісінше оның құрамдас түсініктері тіркеліп, жүйелендіріледі. Айтарлық «Көмірсулар» тақырыбына кластер (сурет 2). Осылайша, логикалық байланыс құрудың нәтижесінде оқушылардың ойлау қабілетін графикалық түрғыда бейнелейтін, берілген тақырыптың ақпараттық аймағын анықтайтын құрылымға қол жеткіземіз.

1-сурет. Кластер құрудың тәртібі

2-сурет. «Көмірсулар» тобына жасалған кластер

Мағынаны ажырату кезеңі: бұл кезең оқушылардың жаңа ақпараттарды қабылдаудағы қызығушылығының сақталуына, «ескі» білімнің «жаңа» білімге қарай біртіндеп өрлеуіне бағытталған. Бұл кезеңде әсіресе, заманауи білім беру жүйесіндегі белгілі Блум түймедағы мен «Венн диаграммасын» қолдану оқушылар үшін ойлау қабілетін дамытуға себепкер болады.

Тапсырма 1. Блум түймедағы әдісі бойынша оқушылар алдымен мәтінмен таныс болды. Мәтінмен танысып болған соң Блум түймедағы бойынша сұрақтарға жауап беру тапсырылды. Сұрақтар 6 деңгейде болды:

1. *Жай сұрақтар:* бұндай сұрақтарға жауап бере отырып, нақты фактілерді атау қажет. Айтарлық, көмірсулар және майлар дегеніміз не?

2. *Нақтылау сұрақтар:* бұндай сұрақтар әдетте «Егер мен дұрыс түсінсем...», Сіз айтып тұрғандай..., Шынымен, сіз осылай ойласаңыз...» деген сұрақтардан басталады. Мысалы, егер мен дұрыс түсінсем, адам қанында глюкоза мөлшері 0,12% құрайды екен. Адам үшін глюкозаның маңызы неде? Мәтінде көмірсулар өсімдіктерде болады делінген. Қандай өсімдіктерде көмірсулар мөлшері

көп болады? Бұндай сұрақтардың мақсаты оқушының айтылған сөзімен кері байланыс орнату. Кейде бұндай сұрақтарды мәтіндегі жоқ ақпаратты алу мақсатында қояды.

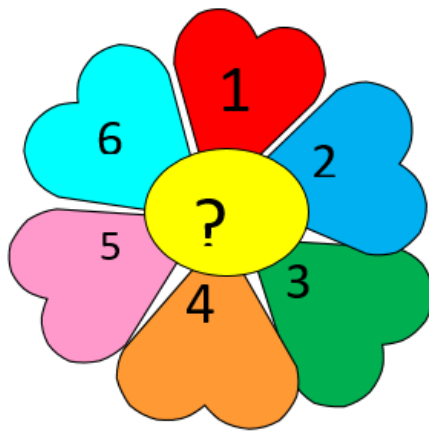
3. *Шығармашылық сұрақтар*: бұндай сұрақтарда шартты элементтер, ұсыныстар, болжамдардың фантазиялары байқалады. Айтарлық, өсімдіктер көмірсуы – крахмал дейміз. Ал крахмал суда ерімейді. Сонда ол жапырақтан тамырға қалай барады? – Моносахаридтерді, полисахаридтерді жүйелеу үшін қандай қасиеттерді негізге аламыз?

4. *Тәжірибелік сұрақтар*: теория мен тәжірибе арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Жаңа сабақтың тақырыбы бойынша мынандай тәжірибелік сұрақтарды атауға болады: XX ғасыр басында дәрігерлер қантты ақ өлім/белая смерть деп атады. Дәрігерлер Д.И. Менделеевтің таблицасынан қантты алмастыратын, дәмі бойынша айырмашылығы жоқ, диабет пен тісті бұзбайтын заттарды тапты. Ол қандай заттар? (Жауабы: сорбит, пинакон). Кәдімгі бақа қыста мұзбен бірге қатады, ал көктемде еріп қайтадан тіршілігін жалғастырады. Бұл құбылыстың себебі – бақаның қанында көмірсулардың жоғары мөлшерде кездесуі. Ол қандай көмірсулар деп ойлайсыңдар? (Жауабы: глюкоза, фруктоза, галактоза).

5. *Интерпретациялық сұрақтар*: әдетте бұл сұрақтар «Неге?» деген сөздерден басталады. Себеп-салдар байланысын орнатуға бағытталған. Егер бұл сұрақтардың жауабын оқушы білсе, онда олар қарапайым сұрақтарға айналады. Сондықтан бұндай сұрақтардың жауабында оқушының «өз бетімен жұмыс жасауының» элементі байқалуы керек. Айтарлық: – Неге шөл кемесі деп аталатын түйеде шөлге шыдайды? Түйеде май қандай қызмет атқарады? Неге қысқы ұйқыға кететін жануарлар май қорын жинайды?

6. *Бағалау сұрақтары*: Бұл сұрақтар қандай да бір жағдайлардың, құбылыстар мен фактілердің бағалау критерилерін анықтауға бағытталған. Мысалы: – организм үшін көмірсудың маңызын атап бер. – Май жануарларда қай мүшелерде кездеседі? Оның қызметі қандай?

Көптеген зерттеу жұмыстары Блум түймедағы стратегиясын қолдану, барлық жастағы оқушылар барлық типтегі сұрақтарды (яғни, өз мысалдарын келтіре алады) түсінетіндігін көрсетті (сурет 3).

3-сурет. Блум түймедағы

Егер біз «Түймедақ сұрақтарын» бастауыш сыныптарда қолданатын болсақ, онда визуалды түрде рәсімдеу жұмыстарын жасауға болады. Ал олармен жоғары сыныптарда жұмыс жүргізсе, тапсырманы келесідей жүргізуге болады: «Көмірсулар мен липидтер жайлы мәтінді оқудың алдында өз бетімен тәжірибелік және бағалаушы сұрақтар жазып алыңдар. Мүмкін олардың жауабы мәтінде қарастырылған». Блум түймедағындағы сұрақтарға жауап бере отырып, оқушылар әр түрлі жағдайды жақсы түсінуге, жан-жақты танып білуге үйренеді. Көптеген мұғалімдер оқушылардың ойлау қабілетін олардың қойған сұрақтарына қарап анықтайды. Көптеген адамдар қарапайым сұрақтармен шектеледі, ойластырылған сұрақтарды қою қабілеті – оқыту үрдісі барысында көп көңіл бөлуді талап ететін дағды. Сұрақ қоя білетін оқушы қоршаған кеңістігінде жақсы бағдарлана алады.

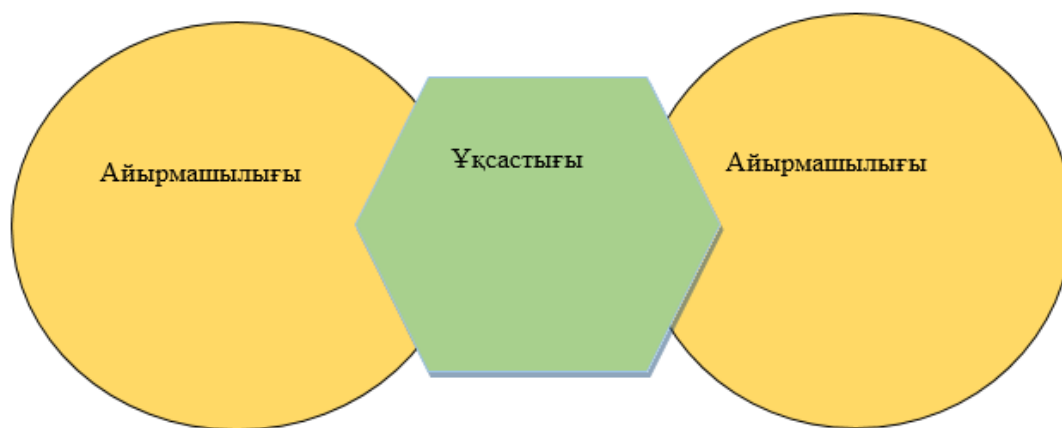
Блум түймедағы бойынша 6 деңгейдегі сұрақтарға жауап бере отырып, оқушылар «Көмірсулар мен липидтер» тақырыбы бойынша көмірсулар мен липидтердің құрамын, оларға қандай заттардың жататындығын, қасиеттерін біледі және олардың қызметтерін бағалайды.

Тапсырма аяқталған соң оқушылармен кері байланысты «Белгі» рефлексиясы арқылы орнату мұғалімге оқушының тапсырманы қаншалықты орындай алғандығын, сабаққа деген белсенділігі анықтап алуға мүмкіндік береді. Мұғалім көз алдында оқушылардың нені білгендігін, түсінгендігін және оқушымен әлі де жұмыс істеу керектігі жайлы көрініс тұрады.

«Белгі» рефлексиясы бойынша келесідей жауаптар бойынша кері байланыс орнатылады:

- «V» – Мұғалімнің сұрауы бойынша жауап бердім, бірақ жауап дұрыс болған жоқ;
- «W» – Мұғалімнің сұрауы бойынша жауап бердім, жауап дұрыс болды;
- «-» – Өз еркімен жауап бердім, бірақ жауап дұрыс болған жоқ;
- «+» – Өз еркімен жауап бердім, жауап дұрыс болды;
- «0» – Жауап берген жоқпын.

Тапсырма 2. Мағынаны ажырату кезеңінде екінші тапсырма ретінде Венн диаграммасын немесе «Салыстыру» кестесін толтыру оқушылардың белсенділігін қолдай отырып, жаңа ақпарат көзін бекітуге жәрдемдеседі (сурет 4). Венн диаграммасы берілген тақырып бойынша екі немесе бірнеше құбылыстарға тән ұқсастықты, ерекшеліктерді, айырмашылықтарды анықтап, жалпылауға көмектеседі. Тапсырманың орындалуы оқушылардың тірек сызба бойынша екі түсінікті салыстырып, оны диаграмма күйінде ұсынуы негізінде іске асырылады.

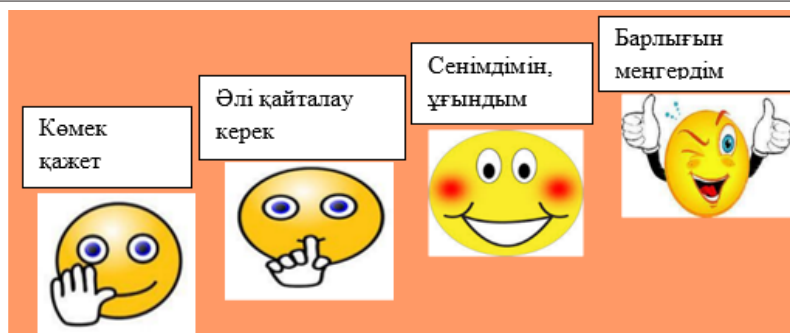

Сурет 4. Венн диаграммасы

Нәтижесінде оқушылар моносахаридтер, дисахаридтер, полисахаридтерді, липид пен липоидтарды жүйелеуді, бір-бірінен ажыратып, құрылысын пайымдай алады. Салыстыру кестесімен жұмыс істеудің нәтижесінде оқушылардың салыстыру және жалпылау қабілеттіліктері қалыптасады.

3. *Ой толғаныс кезеңі:* жалпы оқыту үрдісінде «ой толғаныс» немесе «рефлексияны» жүзеге асыру оқушылардың шығармашылық қабілеттіліктерін интерактивті дамыту ауқымында негізгі құзыреттіліктерді дамытушы үрдістердің бірі болып табылады. Рефлексия дегеніміз – ой толғаныс, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі тану, адамның өзіндік іс-әрекеттері мен заңдылықтарын түсініп білуіндегі теориялық іс-әрекетінің формасы [4]. Бұл кезеңнің мақсаты алынған білімдерді бекіту, жаңа ақпаратты меңгеру, білімдер жүйесіне жаңа түсініктерді кіріктіру, сондай-ақ, жаңа сұрақтарды қоя білу мен оларға жауап іздену. Есесіне, бұл келесі сабақтың мағынаны ажырату кезеңіне негіз бола алады. Замауи педагогикада рефлексия ұғымын оқушылардың өзіндік іс-әрекетін талдау және оның нәтижелері ретінде қабылдайды. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын бастауыш сыныптарға эмоционалды, көңіл күй рефлексиясын, ал орта сыныптарға қолданғанда іс-әрекет рефлексиясын қолдану оқушылардың оқу материалымен жұмыс істеудің әдістерін меңгереді. Биология сабағындағы «Табыс баспалдағы» іс-әрекет рефлексиясы арқылы оқушы баспалдықтың бір сатысын таңдай отырып, өзінің қай деңгейде орналасқандығын бағалайды (сурет 5).

Сыни тұрғыдан ойлау – ақпаратты логикалық ойлау позициясынан талдау қабілеттілігі, дәлелденген шешімдерді табу мен алынған нәтижелерді әртүрлі жағдайларда, сұрақтар мен мәселелерде қолдана білу икемділігі [Ақынова Л., 1996, Б. 3-5].

Сурет 5. Табыс баспалдағы

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдану барысында оқушылардың келесі құзыреттіліктерін дамытуға болады:

- ақпаратты қабылдау эффективтілігін жоғарылатады;
- зерттелетін материалға, оқыту үрдісіне деген қызығушылығы артады;
- сыни тұрғыдан ойлау қабілеті;
- логикалық тұрғыда ойлау қабілеті;
- жеке басының білім алуына жауапкершілікпен қарауға дағдыландырады;
- сыныптастармен ұйымдасып, бірлесіп жұмыс жасауға үйренеді;
- өзін-өзі бағалай біледі;
- оқушылардың білім сапасын арттырады;
- өмір бойы жаңа нәрсені білуді үйреніп, тануды қалайтын адамды тәрбиелейді.

Инновациялық педагогикалық идеялардың ішінен сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясы сабақты технологиялық жағынан дұрыс ұйымдастыру және тиімді әдіс-тәсілдердің үйлесімді қолданылуымен ерекшеленеді. Сын тұрғысынан ойлау «ойлау туралы ойлану» деп сипатталған. Ол маңызды мәселелерді талқылау және тәжірибені ой елегінен өткізуді қамтиды. Бұл модуль оқушылардың да, мұғалімдердің де сын тұрғысынан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауды көздейді [Аблайханова Н.Т., Б 62-72.].

Қорыта келгенде, қазақтың көрнекті педагог-ғалымы Ы.Алтынсарин «Маңыздысы – оқушының өз бетінше ойлана білуі. Оқыту әдістері – балалардың жүре келе мектепке, сабаққа кейіннен ғылымға, өз бетімен білім алуға құмарландыратын жол» – демекші оқытудың жаңа технологиялары негізінде ұйымдастырылған биология сабақтары тек білім сапасын арттыруға, оқушылардың пәндік және түйінді құзыреттерін қалыптастыруға ғана емес, сонымен бірге оқушылардың өз ойын еркін жеткізе алатын тұлға ретінде қалыптастыруға және де өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аблайханова Н.Т., Ахметова А., Амалова А., Тусупбекова Г.А., Аблайханова Н., Есенбекова А., Жубаназарова Н.С. Блум так сономиясы инновациялық технологиясының негізінде ұйымдастырылған биология сабағы. // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии, 2018. № 4 (67). – Б 62-72.
2. Ақынова Л. Жаңа технология – заман талабы // Биология және сауаттылық негізі, 2015. №1 (73). – Б. 3-5.
3. Биологияны оқытудағы интербелсенді әдістер(презентациялар, сызбалар) мұғалімдерге, студенттерге арналған оқу-әдістемелік құрал. Ә. Қ. Жұмағұлова; Астана, 2015. – 118 б.
4. Настольная книга учителя – коуча (учебное пособие для системы повышения квалификации учителей) / Ж.А. Жартынова, А.А. Касимова, Т.Б. Корнилова, А.Ш. Оракова; Алматы: филиал АО НЦПК «Өрлеу» РИПК СО Республики Казахстан, 2014. – 92 с.
5. Оқытудың педагогикалық технологиялары: тәжірибе, инновациялар, енгізулер (Әдістемелік құрал) 1-ші бөлім. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 353б.
6. Примбетова М.Б. Студенттердің танымдық белсенділігін қалыптастыруда оқытудың жаңа технологияларын қолдану. // Бәсекеге қабілетті маман даярлаудағы әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқытуды модернизациялаудың өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды, 2012. – Б. 114-116
7. «Сыни ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту» жобасы үшін әзірленген №5 оқу құралы. Бірлескен оқу / Ч.Темпл, Д.Ж. Стилл, К.Мереди; Алматы, 1998. – Б.13 – 14.

Асмолова Л.А.

к.п.н., профессор кафедры «Педагогики и психологии»
Казахстанско-Американского свободного университета

Нурланова А.Н.

к.ф.н., профессор кафедры «Педагогики и психологии»
Казахстанско-Американского свободного университета

Чункурова З.К.

магистр, старший преподаватель кафедры «Педагогики и психологии»
Казахстанско-Американского свободного университета

ИННОВАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ С ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ

Түйін. Бұл мақалада жоғары білімді мамандарды даярлау сапасын басқарудың инновациялық ерекшеліктері қарастырылады.

Зерттеудің өзектілігі мемлекеттің білім беру сапасын арттыруға және оның экономикалық өсуге ықпалына жіті назар аударуға негізделген.

Зерттеу нәтижелері жоғары білімді мамандарды даярлау сапасын басқару механизмін жетілдірудің маңызды бағыттарын талдауға және анықтауға мүмкіндік берді. Мамандарды даярлау сапасын бағалау үшін кері байланысы бар үлгі ұсынылды, ол сапа менеджменті жүйесін үздіксіз жетілдіруге және неғұрлым жоғары және барынша оң нәтиже беретін жүйенің пысықтауларын енгізуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: білім беру жүйесі, мамандарды дайындау сапасы, инновациялар, білім беру қызметтері, кері байланыс моделі, «продукция», маман.

Аннотация. В данной статье рассматриваются инновационные особенности управления качеством подготовки специалистов с высшим образованием.

Актуальность исследования обусловлена пристальным вниманием государства на повышение качества образования и его влияние на экономический рост. Результаты исследования позволили проанализировать и выявить существенные направления совершенствования механизма управления качеством подготовки специалистов с высшим образованием. Предложена модель с обратной связью для оценки качества подготовки специалистов который позволяет непрерывно совершенствовать систему менеджмента качества и внедрять те доработки системы, которые дают наиболее высокий и максимально положительный результат.

Ключевые слова: система образования, качество подготовки специалистов, инновации, образовательные услуги, модель с обратной связью, «продукция», специалист.

Annotation. This article discusses innovative features of quality management of training specialists with higher education.

The relevance of the study is due to the state's close attention to improving the quality of education and its impact on economic growth.

The results of the study allowed us to analyze and identify significant areas for improving the quality management mechanism for training specialists with higher education. We propose a feedback model for evaluating the quality of training that allows you to continuously improve the quality management system and implement those improvements to the system that give the highest and most positive result.

Keywords: education system, quality of training of specialists, innovations, educational services, feedback model, «products», specialist.

Состояние системы образования в значительной степени определяет будущее страны, поскольку именно образование закладывает фундамент для развития производительных сил общества – как среднего производства, так и личного фактора. Человеческий капитал – важнейший элемент национального богатства, и инвестиции в него дают высокую отдачу, прежде всего, через рост технических инноваций и увеличение производительности труда [Аквазба Е.О., Ухабина Т.Е. 2016, с.86].

Поэтому образование должно быть сферой пристального внимания, а повышение качества образования и его влияния на экономический рост должно стать стратегическим национальным приоритетом государства.

Основными особенностями любого образовательного учреждения являются «продукция», которую оно выпускает, и длительность «производственного процесса».

Особенность производимой вузами «продукции» состоит в том, что студент – не только «продукция», но и участник образовательного процесса, а также потребитель других видов продукции вуза.

Подготовка специалиста в вузе состоит из трех этапов: отбора абитуриентов; обучения студентов естественно-научным и общепрофессиональным дисциплинам; подготовки студента по дисциплинам специального цикла.

На первом этапе вуз формирует требования к абитуриентам и критерии оценки их соответствия этим требованиям. Следовательно, он обязан сформулировать требования к своим поставщикам – школам, лицам, колледжам и др.

На втором этапе, длительность которого три-четыре года, закладываются базовые знания, умения и навыки, необходимые для успешного проведения подготовки обучающихся.

Процесс подготовки специалистов занимает два-три года, и акцент на этом, третьем этапе образовательного процесса переносится на приобретение профессиональных практических навыков. На каждом этапе производства «продукции» вуза установлены контрольные точки. Однако объективных общих критериев оценки качества выпускников пока нет. Фактически только заказчики «продукции» вуза через некоторый промежуток времени имеют возможность объективно оценить качество выпускников по их умению квалифицированно выполнять свои профессиональные обязанности, по их профессиональной карьере [Ташкинов А., Лалетин В., Столбова И., 2007, с.128].

Цель нашего исследования – разработка и апробация необходимого инструментария для оценки качества подготовки специалистов Вузов.

Разработанная нами методология позволяет анализировать и выявлять существенные направления совершенствования механизма управления качеством подготовки специалистов с высшим образованием, которая достигается:

- анализом анкетного опроса потребителей услуг (работодателей);
- разработкой методов математического анализа оценки качества выпускников Вуза;
- разработкой модели с обратной связью для совершенствования управления процессом образования;
- проведением конкретного анализа, подтверждающего реализацию предлагаемой модели и методов по улучшению качества в подготовке выпускников.

Вопрос о содержании и последовательности действий, наборов позволит гарантировать оказание «качественных» образовательных услуг, в рассматриваемой проблеме. Несмотря на все другие виды производимой в вузе «продукции» – результаты научно-исследовательских работ, учебно-методическую продукцию (ученики, пособия и т.д.), различные виды иных услуг (предоставление в аренду компьютерных сетей, сдача в аренду спортивных сооружений и т.д.) и даже выпуск самой настоящей промышленной продукции – только предоставление образовательных услуг делает вуз вузом.

Общезвестно, что основной проблемой процесса обучения является несоответствие между требованиями, которые предъявляются производством к уровню подготовки работника, и ограниченными возможностями учебного процесса в реальном высшем учебном заведении.

Поэтому, одним из возможных инструментов оценки качества является – выявление мнений непосредственных потребителей (работодателей) о качестве образования обучения в вузе.

Материалы опроса, проведенного нами среди руководителей предприятий по вопросу оценки ими качества полученного образования их подчиненных, позволили выявить области по совершенствованию учебных планов, а также рассматривать вопрос о качестве подготовке преподавателей, введении дополнительных курсов по предметам, учебных семинаров, изменении в информационном обеспечении учебных курсов и т.д.

Одним из главных вопросов на пути повышения качества образования – определения механизма, с помощью которого можно улучшать, совершенствовать процесс предоставления образовательных услуг.

В связи с чем, для оптимального управления вышеуказанными процессами и для решения данной проблемы нами разработана модель с обратной связью для оценки качества подготовки специалистов (рисунок 1).

Цель модели: непрерывное совершенствование системы менеджмента качества, что означает при выявлении соответствующих возможностей и при наличии необходимых ресурсов должны внедряться те доработки системы, которые дают наиболее высокий и максимально положительный результат.

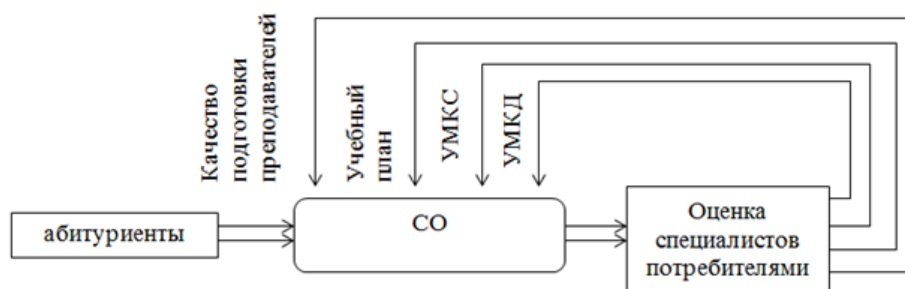

Рисунок 1. Модель с обратной связью

Кроме того, в ходе разработки и внедрении модели нами преследовался ряд целей: придание существующим и потенциальным потребителям уверенности в возможностях, которыми располагает Вуз; достижение и поддержание требуемого качества продукции или услуг путем изменения учебных планов, УМКД, УМКС и т.д.

Движущая сила приведенной модели – работодатель, а также абитуриент. Скругленный прямоугольник на рисунке, соответствующий процессам жизненного цикла продукции, обозначает совокупность действий, которые необходимо выполнить, чтобы получить выходной результат в виде продукции или услуг. Применительно к СО (системе образования) на схеме можно сказать, что это лабораторные и практические занятия, лекционные часы, курсовые, контрольные работы, самостоятельная работа, олимпиады, конференции. «Входы» - абитуриенты, СО – студенты и «выходы» - выпускники, где исходный момент модели – обсуждение с потребителями того, что они желают получить, и отображение этих запросов в технических условиях.

Модель подчеркивает важность получения информации об уровне удовлетворенности потребителей «измерение, анализ и улучшение». Эти и другие измерения, служат жизненно важным средством обратной связи, необходимой для обеспечения эффективности системы. Данные методы их анализа должны служить основой для выработки предложений по совершенствованию системы менеджмента качества. Далее оценивается эффект от внедрения любых изменений, предпринятых по результатам предыдущих анализов. Если выясняется, что эти изменения не дали ожидаемых результатов, то необходимо предусмотреть дополнительные меры для их достижения.

Применения данной модели в различных областях деятельности позволяет эффективно управлять этой деятельностью на системной основе, создания комплексного механизма этого управления из четко структурированных и взаимосвязанных элементов.

Выходные данные по модели «Качество подготовки преподавателей» - т.е. преподаватель, выполняющий работу, влияющую на качество продукции, должен быть компетентным в соответствии с полученным образованием, подготовкой, навыками и опытом. При этом необходимо обеспечить, чтобы все члены организации, участвующие в работе СО, обладали достаточными способностями для успешного выполнения возложенных на них обязанностей и обеспечивать предоставление потребителям образовательных услуг, соответствующих установленным требованиям.

Организация должна определять, собирать и анализировать соответствующие данные для демонстрации пригодности и результативности системы менеджмента качества, а также оценивать, в какой области можно осуществлять постоянное повышение результативности системы менеджмента качества. Данные должны включать информацию, полученную в результате анкетирования потребителей образовательных услуг, иными словами работодателей.

Эта информация должна систематически собираться и с применением хорошо отработанных методик. Ее используют для получения общей картины деятельности учебного заведения и оценки эффективности системы образования. Высшее руководство использует ее в ежегодном цикле планирования для выявления основных областей деятельности, требующих совершенствования в следующем году.

Они при этом могут корректировать как собственные действия, так и соответствующие составляющие системы менеджмента качества, например методики, учебные программы, УМКС, УМКД. В университете должны быть отработаны процессы регулярного анализа и развития системы менеджмента

качества, направление на непрерывное совершенствование образовательных услуг и качества обучения (рисунок 2).

Как показал анализ ответов экспертов-руководителей, высокими баллами оценены: профессиональная компетентность выпускников Вузов, компьютерная грамотность и степень коммуникабельности.

Однако, руководители предприятий считают, что активности участия специалиста в инновационной деятельности, сопричастность к делам организации, ориентация на постоянное улучшение, готовность к самосовершенствованию, постоянному освоению нового и к активному сотрудничеству в рамках командной деятельности имеет место далеко не у всех выпускников Вузов.

Не менее важным является то, что после окончания вуза для становления выпускника, способного к самостоятельной работе, как специалиста и организатора производства требуется почти два года. Эксперты четко высказали, что хорошо теоретически подготовленные выпускники-специалисты в свою очередь плохо представляют организацию производства, имеют средний уровень экономических знаний и организаторских навыков.

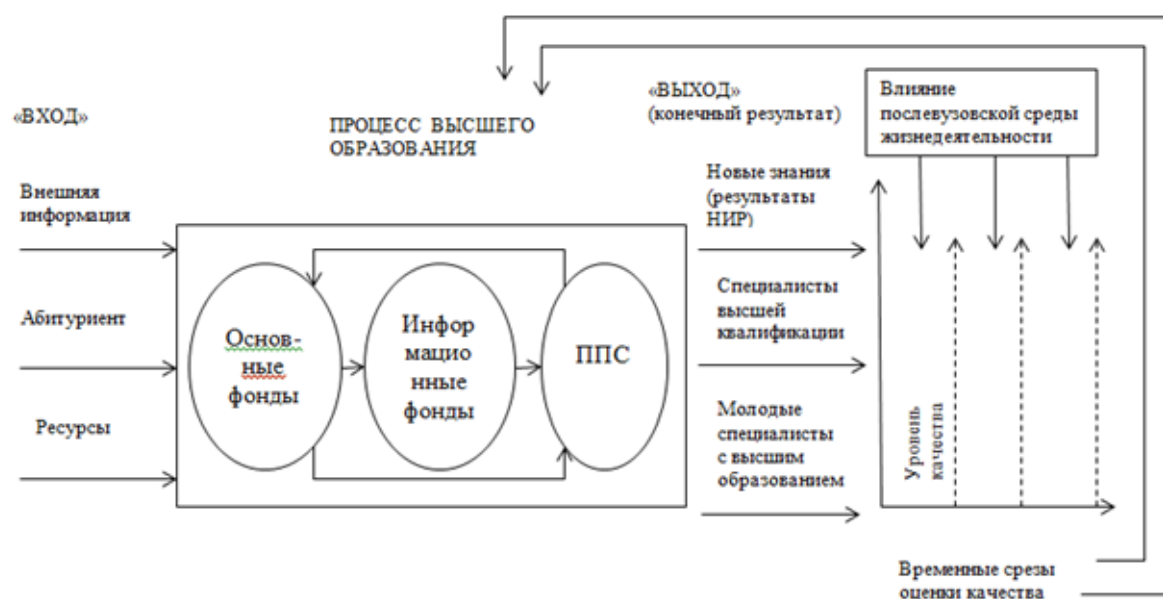

Рисунок 2. Модель с обратной связью для оценки качества подготовки специалистов

Высшая школа, если она желает интегрировать анализ мнений работодателей в свои учебные планы, стоит перед непростой задачей. Как совершенствовать потребность работодателей в социально ориентированных и экономически грамотных сотрудниках, нацеленных на освоение нового, которые активно участвуют в работе по улучшению деятельности предприятия, а не просто являются теоретически подготовленными техническими специалистами [Яновская О.А., Шакуликова Г.Т., Имангожина О.З., 2016, с.38].

Другими словами, ключевым вопросом является способность вуза обучения студента критическому, собственному взгляду на вещи и развития в нем стремления к постоянному самообразованию.

При этом необходимо:

- применять те методы, которые будут стимулировать студентов к активной форме обучения;
- использовать для обучения такие практические ситуации, которые являются узнаваемыми для студентов;
- проводить практику за пределами учебного заведения, чтобы интегрировать знания и практические навыки;
- привлекать представителей бизнеса к разработке учебных программ и курсов;
- использовать интерактивные формы обучения и обратную связь с «потребителями» ваших выпускников.

Высшие учебные заведения должны разрабатывать такие учебные программы, которые вбирали бы в себя и мнение лекторов, и мнение студентов, и мнение общества. Только тогда может быть пре-

одолен барьер между вузом и профессиональной средой, между обучением и работой. Необходимо добиваться преимуществ в выпуске высококвалифицированных специалистов через постоянное повышение качества управления образованием.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аквазба Е.О., Ухабина Т.Е. Современные стратегии управления качеством образования образовательной организации на примере высшей школы // Современные наукоемкие технологии, 2016. №61. – С.86-90.
2. Ташкинов А., Лалетин В., Столбова И. Формирование общих и профессиональных компетенций при инновационных технологиях обучения // Высшее образование в России, 2007. №1. – С.128-133.
3. Яновская О.А., Шакуликова Г.Т., Имангожина О.З. Система управления качеством образования в вузе // Международный журнал экспериментального образования, 2016. №8. – С.38-42.

Байтемирова К.Б.

Қазақстан Американдық еркін университетінің «Педагогика және психология»
кафедрасының аға оқытушысы, магистр
Өскемен қаласы

Хасенов С.С.

Қазақстан Американдық еркін университетінің «Педагогика және психология»
кафедрасының профессоры., п.ғ.к.
Өскемен қаласы

Нурланова А.Н.

Қазақстан Американдық еркін университетінің «Педагогика және психология»
кафедрасының профессоры., ф.ғ.к.
Өскемен қаласы

ПЕДАГОГТАРДА ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙІНУ СИНДРОМЫНЫҢ КӨРІНУІ

Түйін: Мақалада педагогтарда эмоционалды күйіну синдромының көрінуі жайлы қарастырылған. Әр түрлі авторлардың эмоционалды күйіну жайлы түсініктері қамтылды. Кәсіби күйіну кезеңдері, аспектілері қарастырылды.

Кілт сөздер: «эмоционалды күйіну», «жану», «кәсіби күйіну», «стресс».

Аннотация: В статье рассматривается проявление у педагогов синдрома эмоционального состояния. Были охвачены представления разных авторов об эмоциональном выгорании. Были рассмотрены этапы, аспекты профессионального выгорания.

Ключевые слова: «эмоциональное выгорание», «выгорание», «профессиональное выгорание», «стресс».

Abstract: The article considers the manifestation of the emotional state syndrome in teachers. Various authors ideas about emotional burnout were covered. The stages and aspects of professional burnout were considered.

Key words: «emotional burnout», «burnout», «professional burnout», «stress».

Әлемде мамандық атаулысының төресі – ұстаздық. Ұстаз барлық мамандық иесін тәрбиелейтін, оқытып үйрететін абзал жандар. Жас ұрпақты өмір сүруге дайындау ұстаздың міндеті. Бұл қиын мәселе өйткені әр адам – қайталанбас жеке тұлға. Әр адамның жан дүниесі өзінше бір әлем. Уақыт озған сайын, қоғамдағы саяси – әлеуметтік қарым-қатынас дамыған сайын, бүкіл дүние жүзінде мемлекет аралық интеграция күшейген сайын ұстаздың қызметі қиындай түсетіні анық. Бүгінгі педагог шәкіртіне мәлімет беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білім, ақпарат, экономика кеңістігіне шығуға, яғни қатаң бәсеке жағдайында өмір сүруге тәрбиелеу керек. Ол нағыз педагогтың қолынан келеді. Бала бойына білім нәрін себетін, адамгершілік дәнін егетін басты тұлға – Ұстаз. Яғни жас ұрпақты оқытуда тиімді жағдайлар жасау көбіне педагогке байланысты. Осыған байланысты қазіргі кездегі педагогтардың психологиялық жай күйін зерттеу көкейтесті мәселелердің бірі болып табылады деуге болады [1].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді анализдеу негізінде «burnout», яғни эмоционалды күйіну адамдармен қарым-қатынас жасайтын барлық мамандық иелерінде кездеседі деген, сонымен қатар педагогтер іс-әрекетіне де тән. Шет елдің ғылыми әдебиеттерінде күйіну синдромы «burnout» терминімен сипатталады. Оны орыс тіліне аударып қазақша нұсқасы «жану», «күй», «күйіну» деген мағынаны береді. «Күйіну» синдром терминін алғаш американдық психиатр Герберт Фрейденберг 1974 жылы енгізді. Ол бұл атауды қарым қатынас аясында ауыр өзгеріске әкелетін эмоционалды зорығумен байланысты жағдайды сипаттау үшін берді [2].

Ресейлік авторлар Т.С. Яценко 1989, Т.В. Форманюк 1994 жылдары ағылшын тілінен әртүрлі аударып оны «эмоционалды жану» деп қарастырды [3].

Д. Гринбергтің пікірі бойынша «күйіну» эмоционалды, және когнитивті физикалық титықтауды сипаттауды келесі белгілермен көрсетеді: әзіл сезімінің азаюы, денсаулығының нашарлауы, жұмыс ретінің өзгеруі, өзін бағалаудың төмендеуі т.б.[4].

Эмоционалды күйіну синдромы – бұл адамдармен жұмыс жасайтын: педагогтар, әлеуметтік қызметкерлер, психологтар, менеджерлер, дәргерлер, жуналистер, кәсіпкерлер, саясаткерлерде болатын ең қауіпті кәсіби дерт. Бастапқыда бұл термин өзіндік дәрменсіздік, қажу, әрекетсіздік күйі ретінде анықталды. Ең алғаш зерттеуші мамандардың бірі К.Маслач өз «Выгорание – плата за сочувствие» атты кітабын тегін жазған жок.

Көптеген шетел зерттеушілері Селье, 1936 жылы, К. Маслач, 1976 жылы күйіну кәсіби стрестен пайда болды дейді. Сондай-ақ күйіну уақыт бойынша дамып отыратын динамикалық процесс және оның көріну деңгейі біртіндеп өсіп отырады [5].

Кез келген іс-әрекет тұлғаны қалыптастыру мен дамыту процесіне қатысады. Түрлі кәсіби топ мамандарының жұмысын ұйымдастыру қарқынды және қысымды тұлғаралық қатынаспен байланысты және ол соңғы кездері психология мен медицинаның белсенді көңіл бөлетін объектісіне айналды.

Педагогтардың еңбек әрекетін эффективті түрде ұйымдастырудағы өзекті сұрақтардың бірі, кәсіби стрес мәселесі немесе «күйіну» синдромы. Адамның еңбек іс-әрекетіндегі жағдайларда психикалық және физикалық реакция ретінде көрінетін көп өлшемді феномен ретінде қарастырады, дегенменде кәсіби стресстің негативті салдарын бірнеше жазықтықта қарастырады: еңбек әрекетінің нәтижесіне әсері, сол педагогтардың психикалық және физикалық денсаулығы. Әр түрлі кәсіптегі стреске бейімділік мәселесі сонау кезден психологтардың назарын аударған. Адамдар басқалармен қарым-қатнасқа түсіп, өздерінде ішкі эмоционалдық бостықты сезінеді. Қарым-қатынасқа жауапты маман басқалардың теріс эмоционалдық кеңістігінде жүруі керек. Адам сырттан келген эмоцияға бейтарап қарай алмайды. Осының кесірінен өзінің денсаулығының нашарлауымен қоса, жұмысқа қабілітілігі де төмендейді.

Эмоционалды күйіну-бұл өзінің кәсіби іс-әрекеті кезіндегі эмоционалдық немесе физикалық зорығу. Кім болсада өмірінде бір рез болсын басынан бұл жағдайды өткізеді. Бұл ауру емес, жайғана симптом болып келеді. Ал егер ұзаққа созылса, онда созылмалы болып, ауруға алып келуі мүмкін, соның ішінде психосоматикалық ауруға. Күйінудің басты белгісі бұл-стресс болып келеді [6].

К. Чернис эмоционалды күйіну синдромын жұмысқа деген мотивацияның жоғалуы, қанағаттанбауы, эмоционалды зорығу деп қарастырды. Бұл түсінік бойынша эмоционалды күйіну синдромы тұлға бағыттылығы мен бағдарының өзгеруі арқылы қарастырады.

К. Чернистің теориясы басқада көптеген зерттеулерге негіз бола білді. Р.Бурке және Е.Грингласс педагогтар, оқу ісінің меңгерушілеріне, мектеп директорларына зерттеу жүргізеді. Сол зерттеу нәтижесінде бағдарларының негативті өзгеруіне келесілерді жатқызады:

- Еңбек жүктемесі.
- Басшылықтың эффективтілігінің төмен болуы.
- Мақсаттарының нақты құрылмауы [7].

Күйіну синдромының мәні созылмалы шаршауды еске түсіреді, негізінде шаршаудың соңы осы синдромға әкеледі. Бұл ауруға кез келген адам шалдығуы мүмкін, тіпті үйде отырған әйел адамыда. Негізінде бұл жағдайға еңбекқор адамдар тез шалдығады, ондай адамдарда жауапкершілік сезімі өте жоғары болып, барлығын жүректеріне жақын қабылдайды.

Күйіну синдромына шалдыққан адам қанағаттанып жүрген жұмысына барғысы келмейді, жиі басының ауыруы, жүреппен мәселе туындап, созылмалы аурулары қоза бастайды. Адам босаңсый алмай ішкі қысымда жүреді. Денсаулығын нашарлатып соның салдарынан жұмысынан айырылуы мүмкін.

Эмоционалды күйіну синдромы стрестік жағдайлар әсерінен психикалық, эмоциоаналды, физикалық зорығу болады. Бұндай психикалық жағдай адамдармен жиі қарым қатынаста болатын іс әрекеттерде кездеседі. Бастапқыда бұндай тәуелді топқа дағдарыс орталығының қызметкерлерін, психиатриялық аурухана қызметкерлерін, ал кейін адамдармен тығыз қарым қатынаста жұмыс жасайтын басқа да мамандық иелері кіре бастады.

Бұл синдром жиі альтруисттарда кездеседі, олар өз жеке басының қызығушылығынан өзгелердің қызығушылығын жоғары қояды. Осыдан кейін ол адамдар да кез келген нәрсемен айналысуға деген көңілі жоғалады, үнемі шаршау сезімі болады, ұйқысыздық және түрлі жүйке бұзылыстары болады.

Эмоционалды деңгейде мазасыздық, тітіркенгіштік, кінәләу сезімі, шарасыздық пайда болады. Адам жұмыстан қалып, кешіге бастайды. Адам өзін жалғыз сезінгенмен, ешкіммен қарым қатынас жасағысы келмейді [8].

Негізінде күйіну синдромы стреске қарсы тұра алмаушылыққа әкеледі. Бұл жағдайға әкелетін факторды ұйымдастырушылық және тұлғалық деп бөлеміз. Негізінде ұйымдастырушылық фактор күйінудің өту ағымына қатты әсер береді.

Ұйымдастырушылық факторы:

- Жұмыс жүктемесінің көп болуы.
- Өз жұмысын орындауға уақытын жекізе алмауы,
- Бастығының, қызметтестерінің, жақындарының тарапынан толық немесе жекелей қолдауларының болмауы.

- Істеген, атқарған еңбегі үшін мадақтаудың болмауы,
- Жұмысының бір мәнді болуы,
- Жұмыс орынының немесе қызметінің дұрыс ұйымдастырылмауы,
- Эмоциясын шығара алмау немесе оны бұрмалау,
- Демалыстың, еңбек демалысының болмауы.

Тұлғалық факторлар:

- Үрей сезімінің басым болуы,
- Өзін өзі бағалауы төмен, үнемі кінәләу сезімінің болуы,
- Өзге адамдардың көзқарасына бағдарлануы,
- Пассивтілік [9].

Педагогтарда күйіну синдромы еңбек іс әрекетімен байланысты бірнеше жағдайдың әсерінен болады. Алдымен үнемі психоэмоционалды жағдай, жұмысының дұрыс ұйымдастырылмауы, ақпараттың жетіспеуі, үнемі шудың болуы әсер етеді.

Егер эмоциясын үнемі тежеп шығармаса, онда адам психикалық күйінуге жылдам ұшырайды. Сонымен қатар педагогтарда эмоционалды күйіну мотивацияның жетіспеуінен де болады, яғни жұмсалған күш қуатының орнына материалдық, эмоционалдық қайтарылымның болмауынан. Ғалымдардың пікірі бойынша адамда өте жоғары мазасыздық, күмәншілдік, ашушаңдық, эмоционалды тұрақсыз болғанда жиі ұшырайды. Кәсіби күйіну синдромы адамның еңбек іс әрекетімен байланысты. Адамның ішкі жандүниесінде көп теріс эмоция жиналып сыртқа шықпайды. Күйіну синдромы бұл жағдайда қауіпті, ол ұзаққа созылса толық күйіну болады.

Ұзақ уақыт теріс эмоциямен жүрген адам айналасына да, өз жұмысына да көңілі толмай, қызығушылығы жоғалады. Сәттілік сезімі адамның қалыпты физикалық және ішкі жағдайын қалыптастырады. Өмірдегі сәттіліктерімен, жетістіктерімен, басқа адамдармен қарым қатынасымен қанағаттана білсе сенімділікпен пен кәсіби іс-әрекетінде сенімділік пайда болады [10].

Медицина қызметкерлері, психологтар, педагогтар және тағы басқа адаммен жұмыс жайсайтын мамандар, қалай болмасын күйінуге ұшырайды. Ол кейбір жағдайларға, еңбектің қысымдылығына, жеке психологиялық қасиеттеріне де байланысты болады. Негізінде ғалымдардың қарастыруы бойынша педагогтар бес жылда күйінуге ұшырайды. Психологиялық күйіну бұл аяқ асты пайда болмайды, ол ұзақ процес, яғни симптомнан кейін симптом жалғасады. Адам өмірі түрлі эмоция мен ішкі уайымдарға толы. Кейбір жағдайлар эмоцияның тұйықталуына соңында мүлдем жоғалуына әкеп соғады.

Адамда толық адамгершілік және физикалық тұрғыда зорығу болады. Күйіну алдында адам негізінде жұмыс істеуге деген қызығушылығы жоғарылайды. Артық күш түсу созылмалы стрестік жағдайға айналады, адамның мүмкіндігі мен оған деген қажеттілік арасында бөлік пайда болады (жұмыста, жанұяда, достар арасында және т.б), адам ағзасы біртіндеп зорығып аяғында күйіну синдромы дамиды. Белсенділік орынына жабырқау келіп, жұмысқа баруға деген қызығушылығы төмендеп, жақсы көрген жұмыстарымен айналысқысы келмейді. Әсіресе бұл жағдай демалыс уақытынан кейін өршиді. Адам жұмысында өз міндеттеріне немқұрайлық таныта бастайды. Дәрігер науқастарының шағымына көңіл болмесе, педагог оқушылардың мәселесіне көңіл бөлмейді. Егер адам барлық міндеттерінен бір уақыт «сілкініп» алмаса, адамдармен қарым қатынас жасаудан қашып мәнді заттары, жағдайлар мәнсізденіп, құнсызданып соңында отбасының бұзылысына әкеледі [11].

Күйіну синдромында түрлі анықтама бар, жалпы алғанда кәсіби стреске деген ұзақ уақытты стрестік реакция болып табылады. Психикалық күйіну синдромы да кәсіби іс әрекетпен байланысты тұлғадағы өзгерістер. Эмоционалды зорығу үнемі шаршау, бос сезіміне әкеледі және айналасына деген қызығушылығы төмендейді. Өзінің жұмысына, адамдарға деген теріс пікір қалыптасады. Сенімсіздік пайда болып өз кәсіби ісіне деген күмән туындайды.

Кәсіби күйіну – бұл синдром, психологиялық күйіну және оның құрылымына деген бір ғана көзқарас бар. Қазіргі мәліметтерге сәйкес «психологиялық күйіну» әлеуметтік – аймақ кәсібінде көрінетін физикалық, эмоционалдық және ақыл-ой қажуының күйі деп түсіндіріледі. Д. Гринбердің пікірі бойынша «күйіну» эмоционалдық, және когнитивті физикалық титықтауды сипаттауды келесі белгілермен көрсетеді: әзіл сезімінің азаюы, денсаулығының нашарлауы, жұмыс ретінің өзгеруі, өзін бағалаудың төмендеуі т.б.

Адамдармен қарым-қатынас жасауға байланысты, кез-келген мамандық адамдармен тіл табысуда және ерекше дағды қарым-қатынастары кезінде міндетті түрде өз сөзі мен ісіне бақылау жасауды қажет етеді.

Осыған байланысты осы сияқты жұмыстар эмоционалды күш-қуаттың артуына ерекше күш қажет етеді. Балалармен, ата-аналармен, ұжым адамдарымен жұмыс жүргізетіндіктен педагог пен психологтың жұмысы өте қиын. Адамдар мен жұмыс жасаушы маманға қарым-қатынастың түрлі аспектілерін үнемі эмоциямен нақтылап отыруы тиіс проблеманы белсенді түрде қою және шешу, зейінді қабылдау, визуалды, дыбыстық және жазбаша ақпаратты тез қорытындылап, күшті есте сақтау баламаларды тез сақтап, шешім қабылдау. Жүйелік жағдай біреулер үшін эмоцияның орынсыз жұмсалуды тудырады, ал тағы біреулер үшін психикалық қорларды үнемдеу тәсілдері іздеуге ұмтылдырады. Жүйкесі мықты сақ байқағыш адам ерте ме, кеш пе, әйтеуі бір күні эмоционалдық күйіну тәсіліне бой ұсына бастайды: бәрінен және барлық нәрседен бойын аулақ ұстайды, барлығы көңіліне ала бермейді, жүйкесін аялайды.

Н.А. Аминова мен Л.Г. Федоренконың зерттеулері 20 жылдан кейін педагогтарда эмоционалды «күйіну» басталады, 40 жылға қарай барлық педагогтар «күйінеді». Одан бұрын, жүйке жүйесіне шалдыққан пациенттерге қарағанда жас педагогтардың көрсеткіш деңгейлері әлеуметтік бейімделуге төмен болып, іс-әрекеттерінде дөрекілік, сенімсіздік, мазасыздық пайда бола бастайды [12].

Эмоционалды тасымалдау механизмі бар, онда энергетиканың қандай да бір мөлшерде өзіне де басқаға да бағытталады. Іс-әрекеттің сыртқы факторынан алынған әсерлер тұлғаны үнемі жаралап, кәсіби іс әрекеттің психотравмалық элементтерін бірнеше мәрте бастан кешіруге мәжбүрлейді. Бұл жағдайда эмоционалды күйінуге ықпал ететін ішкі факторлар маңызды орын алады, олар міндеттердің қарқынды интериоризациясы, рөлдер, іс әрекеттің жағдайлары, жоғары түйсіктілік және жауапкершілік сезімі.

Кәсіби күйінудің кезеңдері:

Бірінші кезеңі:

- Эмоцияның түншығуы басталады: маман оны байқаған болады: бәрі дұрыс сияқты, бірақ жаны жайсыз және көңілсіз;

- Жақсы эмоциялар жоғалады;

- Беймазальықтың, қанағаттанбаушылық туындайды

Екінші кезеңі:

- Оқушылармен, әріптестермен түсінбеушілік туындайды;

- Әріптестердің немесе оқушылардың арасында араздық ара- қатынас ақырын көріне бастайды, басында жақатпаушылық содан кейін тітіркенудің тұтануы болады.

Үшінші кезеңі:

- Адам өмірдің қымбат екені туралы ойлауда тұйықталып, өмірге, әлемге деген эмоционалды қарым-қатынастына, тіпті жеке өміріне де, барлығына да селқос, қауіпті болады.

Мектепте жұмыс жасайтын психолог күйзелісті шақыртқан жағдайларда, педагогтарға жиі көмек көрсетуге мәжбүр. Біріншіден психологтың міндеті кәсіби күйінуінің алдын – алу бойынша жұмыс жүргізуді іске асыру болып табылады [13].

Мектеп оқытушыларында эмоционалды күйіну синдромының көріну себептеріне:

- Педагогтардың өздерінің кәсіби жұмыстарын орындаудағы жоғары жауапкершіліктің болуы.

- Жұмыс күні барысында басқа да жұмыстармен айналысуы.

- Іс-әрекетке деген жоғары деңгейдегі эмоционалды көзқарас, яғни эмоционалды қысымның артық болуы.

- Жұмыс орнындағы психологиялық жағдай және әлеуметтік жағдайлардың қолайсыз болуы.

- Қазіргі заманауи оқыту технологиялары мен әдістемелерін игеріп, меңгеруі.

- Жұмсалған күш-қуаты мен жұмысының нәтижесінің сәйкес келмеуі.

- Өзінің эмоционалды жағдайын реттей алмауы.

Өзінің еңбегінің нәтижесі үшін ұжымдастарының, әкімшіліктің алдындағы жауапкершілігі жатады. Кәсіби күйінудің үш аспектісі.

Бірінші – өзін өзі бағалуының төмендеуі. Бұндай «күйінуге» ұшыраған адамдар өздерін пайдасыз деп санайды және апатия болады. Уақыт өте ол агрессия одан ашушандыққа ұласады.

Екінші – жалғыздық. Эмоционалды күйінуге ұшыраған адамдар басқа адамдармен қалыпты қарым қатынас орнатуы қиынға соғады.

Үшінші – эмоционады зорығу, соматизация. Эмоционалды күйінуде қатар жүретін шаршау, апатия, депрессия маңызды физикалық ауыруларға акелип, соның салдарынан – гастрит, мигрен, қан қысымының жоғарлауы, үнемі шаршап жүру синдромы және т.б кездесіп жатады [14].

Күйіну бұл ұзақ процес. Оның симптомдары біртіндеп өсіп отырады, кейде белгісіз өтеді.

Кәсіби күйіну синдромы біртіндеп дамиды. Ол үш кезеңнен өтеді. Маслач кәсіби жарамсыздықтың үш баспалдағы деп көрсетті.

Бірінші кезең:

- Эмоцияны басумен өтеді, өткір сезімдерді тегістейді,
- Барлығы қалыпты секілді, бірақ жан дүниесінде бос сезімнің барын байқайды.
- Жағымды эмоциялар жойыла бастайды, қарым қатынас барысында біраз шектеле бастайды.
- Кейбір сәттерді ұмыта бастайды.

Үшінші кезең:

- Жұмысқа деген қызығушылығы төмендейді.
- Қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің төмендеуі (сонымен қатар үйде де, жолдастары арасында да «ешкімді көргісі келмейді»).

- Оқытушыларының арасын да, қызметтестері арасында жайсыз жағдайлар болып, оны асыра бағалап айта бастайды.

- Апта соңына қарай апатия өсе береді.
- Тұрақты соматикалық симптомдар көріне бастайды (апта соңына қаракүш қуатының азаюы, кешке таман болатын бас ауыруы, суық тию ауыруларының жиілеуі).

- Өте жоғары ашушандық. Адам кез келген нәрсеге жылдам ашуланады.

Үшінші кезең:

- Өмірге деген эмоционалды қатынасы, өмір құндылықтары жайлы ой-пікірлері құнсыздана бастайды, барлық нәрсеге, тіпті өз өміріне деген көңілінің толмауы болады.

- Когнитивті дисфункция байқалады (есте сақтауы, зейін қоюы бұзылады).
- Ұйқысының бұзылуы, ұйықтай алмай ұзақ жатады және ерте оянып алады.
- Тұлғалық өзгерістер, адам өзі жеке болуға талпынады (адамдарға қарағанда жан-жануарлар мен, табиғатпен сырласып, әңгімелескен қолайлы, маңыздырақ болады.).

Бұндай адамдар әдет бойынша сырт келбеті сақталғаны мен, көзінен қандай нәрсеге болмасын қызығушылығының жоқ екенін аңғаруға болады. Ішкі жан дүниесінде алай дүлей сезім мен бос орын болады [15].

Эмоционалды күйіну феномені адамдар мен тығыз, тұлғаралық жұмыс негізінде шыққан, бұл өз кезегінде когнитивті қиындықтар мен эмоционалды жүктеумен жүреді.

Педагогтың тағы бір қасиеті эмоциялық қақтығыстарға төтеп беру қабілеті (психофизиологиялық шаршауға қарсылығы). Оның негізгі түрлері мыналар:

- Жүдеу, шаршау.
- Психосоматикалық қабыну.
- Ұйқысыздық.
- Адамға келеңсіз нұсқау жасау.
- Жұмысқа келеңсіз нұсқау жасау.
- Өзінің міндетіне көңілсіз қарау.
- Психостимуляторларды (темекі, кофе, арақ, дәрі дәрмек) пайдалану.
- Тәбеттің жойылуы немесе артық тамақтану.
- Өзін өзі төмен бағалау.
- Агрессияның артуы.
- Пассивтік артуы (цинизм, пессимизм, апатия).
- Өзін орынсыз кінәлі санауы [16].

Соңғы айтылған тек қана басқа адамдармен профессионалды, қарқынды қарым қатынас жасаған адамдарға тән. Эмоционалды күй синдромы көбін кәсіби жарамсыздығы бар педагогтарда басым болады.

Өзіне көнілі толмаушылық, интеллектуалдық жүктеуге ұшырайтындарда басым болады. Осында күйінудің болдырмауының факторларының бірі, істеп жүрген жұмысына көнілі толып, оны беделді деп есептесе күйінуді болдырмауға болады. Қарым-қатынаста күйінудің қозғаушы күші. Істеп жүрген ортада қарым-қатынас жақсы болмаса бұл стреске алып келеді, ал стрес өз кезегінде күйінуге алып келеді.

Професор В.С. Медведевтың айтуы бойынша қызмет бабы бойынша бірге істейтін амдардың тұлға аралық қасиеті де күйінуге әсер етеді. Ең теріс қасиет жедел іздестіру бөлімінде деп айтқан, өйткені олардың клиенттері, әлеуметтік-қауыпты, агрессивті, ұрлықшылар мен қанышерлер. Бұл өз кезегінде олармен қарым қатынас кезінде қызметкерлерге теріс әсер етеді. Күйінудің басты қозғаушы күші ол стресс.

Күйінуге негізінен коммуникативті мамандықтар ұшырайды, педагогтар да сол мамандықтар санатына жатады. Осы қажу бұл күйінуді құрайды.

Мектеп басқармасының кадры мен қызметкерлері үшін маңызды бөлшек ол денсаулық (психикалық және физикалық) болып табылады. Сондықтан да практикада денсаулықты жоғарлату мен қалыпта ұстау үшін, жеке немесе топтық жүйе қолданады. Мысалы теріс қарым-қатынас кезінде психикалық қорғаныс әдістері, дем алу бөлмесі мен әдістемесі, психикалық жүктеу, жеке немесе топтық психотерапия, медициналық тексеру мен демалыс орнына жолдама, дене жатығуларымен шұғылдандыру.

Педагогтардың күйіну жағдайларын алдын алатын басты бағыттары;

- Білімді, істей алушылықты дамыту.
- Жұмыс жағдайын жақсарту және демалыс тағайындау.
- Еңбек құралдарының дамыту.
- Мотивацияны дамыту.
- Еңбек өтілімін жоғарлату.
- Психологиялық жүктеудің жүйесі, жұмыстан кейінгі шаршауды басу
- Коллективтегі психологиялық жағдайды жақсарту жүйесі.

Басты проблема ретінде сұралғандардың ойынша психологиялық жүктеу мен шаршаудың алдын алу деп көрсеткен. Күн сайын бұлардың үстіне, теріс, қара ақпарат, жек көрушілік құлайды.

Психогигиена міндетіне психожарақаттық фактор әсерін педагогтар іс-әрекет ерекшелегі мен байланысты қарап зерттейді. Педагогтардың күйінуінің алдын-алатын неше түрлі әдістер бар.

- Өз денсаулығын қалыпты ұстау, ұйқы мен тамақ режимін сақтау.
- Қанағатандыратын әлеуметтік өмір, қарым-қатынаста тұрақтылық бар бірнеше достар болуы.
- Керек нәрсеге деген ұмтылыс.
- Айналағылардың айтуынсыз, өзің бағалау.
- Жаңа нәрселерге ашықтық.
- Асықпау және өзіне керекті нәтижеге жетуге жеткілікті уықыт беру
- Тек кәсіби емес, сонымен қатар басқа әдебиеттерді де оқу.
- Семинарларға, конференцияларға қатысу.
- Ұжымдағы бірлескен жұмыс.
- Рахат әкелетін хобби [17].

Кейбір қызметкерлерде күйінудің өсуіне байланысты, жұқпалы түрде өз ұжымына әсер етеді. Күйінуді зерттеген психологтар былай деген: Күйіну басында тұлғаның өзінен бастау алып, біртіндеп жақын ортаға ауысады. Ал ортада бастау алғаннан кейін жұмыс деңгейі төмендейді. Мектепте тұлғаның эмоционалды, әлеуметтік, психикалық қалыптасуы жүретінін ескерсек педагогке деген ерекше талап қойылады. Педагогтың кәсіби компетенттілігін бағалау қажет. Барлық адам мінсіз болмайды, дегенмен өз кемшіліктерін біле тұра соған өзгені кінәләйтындар да болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ұстаз – ұлы есім. [Электронды ресурсы]: <https://massaget.kz/okushyilarga/shyigarma/25841/>
2. Эмоционалды күйіну синдромы. [Электронды ресурсы]: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Форманюк Т.В. Синдром «эмоционального выгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 42 – 49.

4. Гринберг Д. Управление стрессом. 7-е изд.[Текст] /Гринберг Д.— СПб.: Питер.— 2002.С. 315
5. Удовик С., Молокоедов А., Слободчиков И. Эмоциональное выгорание в профессиональной деятельности. Москва.: Левъ. 2018
6. Китаев-Смык, Л.А. Китаев-Смык Л.А. Сознание и стресс. Творчество. Совладание. Выгорание. Невроз. / Л.А. Китаев-Смык. – Москва: Высшая школа, 2015. – 986 с.
7. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Под ред. Никифорова Г.С. – СПб: Мир, 1991. – 355б.
8. Александровский Ю. А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. – М.: Питер, 2002. – 226б.
9. Лизинский В. М. Профессионально-личностное выгорание и способы повышения сохранности и способности качественно выполнять свои профессиональные и социальные обязанности. – Москва: Центр «Педагогический поиск», 2013. – 96 с.
10. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности. – СПб: Речь, 2004. – 272б.
11. Куликов Л.В. Проблема описания психических состояний // Психические состояния: Хрестоматия. – СПб: 2000. – 400б.
12. Мальцева Н.В. проявление синдрома психического выгорания в процессе профессионализации учителя. – М: Питер, 2005 – 190б.
13. Маркова А.К. Психология труда учителя. – М.: Просвещение. 1993. – 352б.
14. Мильруд Р.П.
15. Формирование эмоциональной регуляции поведения учителя. Вопросы психологии. – 1987 – №6. – Б.61 – 67.
16. Митина Л.М. Эмоциональная устойчивость учителя: психологическое содержание, генезис, динамика. Школа здоровья. – 1995. – №1. – Б.25 – 43.
17. Реан А.А., Баранов А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей. Вопросы психологии. – 1997. – № 1. – Б.45 – 54.
18. Янковская Н. Эмоциональное выгорание учителя. Народное образование. – 2009. – №2 – Б.127 – 137.

Gabdkarimova G.S.

Master of Arts,
Al Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakshtan

Aushenova A.S.

Master of Arts,
Al Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakshtan

NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING AND FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION

Түйін. Соңғы жылдары нейролингвистикалық бағдарламалау маркетинг, жарнама және қоғаммен байланысты орталарда қанат жайып келеді, дегенмен, лингвистика саласында да қолданылу барысында кеңінен танылу үстінде. Мақала монологтың барлық түрлерін оқытуда көрнекі қолдауды ынталандыру арқылы шет тілін оқыту әдістемесін жетілдіру мәселелеріне арналған. Ұсынылған әдістемелік құрал студенттерге ауызша мәлімдеме жасауда қиындықтарды еңсеруге мүмкіндік беретін кейбір құралдарды ұсынады. Ол сондай-ақ шет тілінде тілдік дағдыларды дамытады және шет тілін үйренуге ынталандырады.

Нейролингвистикалық бағдарламалау барлық коммуникацияны түсіндіріп бере алуға қабілетті теория болып қана емес, тіл қатынасы техникаларының жиынтығы ретінде қолдану құралы болып табылады. Жазылып отырған бұл мақала, негізінен, лингвистикалық НЛБ аспектісіне арналады. Беріліп отырған материалдың басты мақсаты – НЛБ әдісін шетел тілін оқыту технологияларының әдісіретінде суреттеу. НЛБ бұл күндері, көп жағдайда, өзінің тиімділігін көрсетіп отыр және тәжірибе жүзінде өмірдің барлық саласынан бедел алып үлгерді әрі білім беру жүйесінде де көрініс табу үстінде. НЛБ-ның мол мүмкіндігін ескере отырып, бұл жаңашылдықты оқу процесіне, оның аудармасын мұғалімдердің басым көпшілігі қолжеткізген техникалар жүйесіне, сол сияқты, оның тиімділігін ғылыми тәжірибелік дәлелдеме ретінде бейімдеу талап етіледі.

Түйін сөздер: нейро-лингвистикалық бағдарламалау, тілдік техника, тілден тыс әдістер, коммуникативті құзыреттілік.

Аннотация. Нейролингвистическое программирование в последние годы получило широкое признание в кругах лиц, занимающихся рекламой, маркетингом и связями с общественностью. Более того, оно нашло свое применение и в лингвистике. Статья посвящена вопросам совершенствования методики преподавания иностранного языка посредством использования стимулов визуальной поддержки при обучении всем видам монологических высказываний. Предложенная методическая техника предоставляет студентам некоторые инструменты, позволяющие им преодолеть трудности при создании устных высказываний. Это также способствует формированию навыков речи на иностранном языке и повышению мотивации к изучению иностранного языка.

Нейролингвистическое программирование является не теорией, способной объяснить всю коммуникацию, а некоторым набором техник, которые можно применить в отношении речевого общения. Данная работа главным образом посвящена лингвистическому аспекту НЛП. Целью представленного материала является описание метода НЛП как эффективной технологии изучения иностранного языка. НЛП во многих аспектах показало свою эффективность и проникло практически во все сферы жизни. В настоящее время оно начало внедряться и в систему образования. Учитывая широчайшие возможности НЛП, требуется адаптация НЛП к процессу обучения, перевод его в систему техник, достижимых подавляющей частью учителей, а также экспериментальное подтверждение его эффективности. Большинство людей способно воспринимать информацию, приходящую по разным каналам. Наилучшим следует считать текст, в котором есть языковые элементы, относящиеся ко всем каналам восприятия. Предполагается, что именно такой текст, оказав воздействие на все каналы восприятия, окажет наибольшее воздействие на личность в целом.

Ключевые слова: нейролингвистическое программирование, языковые приемы, внеязыковые приемы, коммуникативная компетенция.

Annotation. Neuro-linguistic programming has received wide recognition among people involved in advertising, marketing and public relations. Additionally, it has found application in linguistics. The article is devoted to issues of improving the methodology of teaching a foreign language using visual support incentives when teaching all types of monologic utterances. The proposed methodological technique provides students with some tools allowing them to overcome difficulties in generating oral utterances. It also contributes to the formation of foreign language speaking skill and increase motivation to learn a foreign language.

Neuro-linguistic programming is not a theory that explains communication process. It is rather a set of techniques that can be applied to verbal communication. This paper focuses primarily on the linguistic aspect of NLP. The purpose of presented material is to describe NLP methods as an effective technology for learning a foreign language. NLP has already shown its effectiveness in many respects and penetrated practically into all spheres of life. Nowadays, it has begun to be introduced into the system of education. Given tremendous opportunities of NLP, it is necessary to adapt it to learning process, transmit it into a system of techniques that could be used by overwhelming majority of teachers, as well as experimentally confirm its effectiveness.

Key words: neuro-linguistic programming, language techniques, extra-language techniques, communicative competence.

Introduction. The theme of article is Neuro-linguistic programming and foreign language acquisition. The varying interpretations of NLP make it hard to define. It is founded on the idea that people operate by internal «maps» of the world that they learn through sensory experiences.

NLP tries to detect and modify unconscious biases or limitations of an individual's map of the world.

NLP is not hypnotherapy. Instead, it operates through the conscious use of language to bring about changes in someone's thoughts and behavior. For example, a central feature of NLP is the idea that a person is biased towards one sensory system, known as the preferred representational system or PRS.

The research problem is to clarify the question: what are the neuro-linguistic conditions for overcoming psychological barriers and making the language acquisition process more effective? NLP uses perceptual, behavioral and communication techniques to make it easier for people to change their thoughts and actions. NLP relies on language processing but should not be confused with natural language processing, which shares the same acronym. The lack of formal regulation and NLP's commercial value mean that claims of its effectiveness can be anecdotal or supplied by an NLP provider. NLP providers will have a financial interest in the success of NLP, so their evidence is difficult to use.

Experiment. Learning can occur in a variety of forms, depending on how we choose to look at this process and how it should be materialized. Over the years, a lot of learning approaches and techniques have emerged and increasingly found their place in academic circles. One of these approaches is Neuro-linguistic programming. Recently, there has been a surge in interest in NLP, which is believed to have a great potential for coaching and learning. A better understanding and knowledge of NLP, to improve language learning, will equally lead to an improvement in learning opportunities for both instructors and learners. The present research aims to investigate NLP in order to determine its effectiveness in English Language Learning. NLP has a significant role in providing classroom instruction to students. An approach has great potential for being extensively used in EFL classroom settings, as it can be used to achieve excellent learner performance. NLP can also be integrated for classroom instruction. It can be used to discuss new ideas and grammar points, e.g. ideas can be written on board and gestures and speaking aloud can be used to deliver them [1; p.73]. This approach is also useful in the application of improvements in English instruction. In the classroom, this program provides an opportunity to all students to achieve potential learning in the environment. NLP, as an approach for presenting instructions in the classroom, ensures that no student is left behind in the process of learning and understanding. It ensures equal learning opportunities for all students and enables teachers to make a curriculum that is easy to learn. It also guarantees the provision of basic learning and understanding to students in the classroom by enhancing students' communication skills and ensuring true equality in the learning process and environment. To eliminate stress in students, NLP techniques should be implemented daily, as NLP in the classroom setting plays an important role in the improvement of students' communication skills, learning, and achievement of success.

Main aim is to identify the neuro-linguistic conditions for overcoming psychological barriers among students in the process of acquiring a foreign language. Determining the effectiveness of NLP is challenging for several reasons. NLP has not been subject to the same standard of scientific rigor as more established therapies, such as cognitive behavioral therapy.

Object of research is neuro-linguistic programming as pedagogical phenomenon. As the education sector is becoming more research driven, several psycho-pedagogical issues have been identified. In general, students have started to manifest an increasingly negative attitude towards schooling. In response to this phenomenon, teachers are expected to try to make the learning process as easy as possible by establishing an effective relationship between learners and teachers. NLP has largely become an indispensable component of the learning process to meet learner needs.

Subject of the study is pedagogical conditions for overcoming psychological barriers for students in the process of acquiring foreign language. In spite of the fact that learning the English language is becoming more convenient and accessible in the contemporary world, there are still a lot of problems that could potentially render this learning process ineffective. The dynamics of NLP in the classroom setting provides effective communication and can facilitate the process of learning. Such a learning environment is considered more motivating to learn English and to overcome the issues arising from the common practice of teaching, generally witnessed in any English Language class. A study of the relationship between NLP and English language teachers' success at a high school showed a significant correlation between NLP and the attributes of successful teachers.

Results and discussion. Neuro-Linguistic Programming is a modern branch of practical psychology. It was created in the early 70s of the twentieth century in the United States. The authors and founders of NLP are John Grinder, a professor of linguistics at the University of California, and Richard Bandler, a psychologist. The scientists have developed their first communication model, reflecting an understanding of how people are «programmed» through language (sensory and linguistic) so that they have regular and systematic actions and reactions [2; p.14]. Despite the fact that only John Grinder and Richard Bandler are usually considered founders of NLP, the original developers also included Leslie Cameron-Bandler, Judith Delozier, Frank Pucelik, Byron Lewis, David Gordon, Steve Gilligan, Meribeth Anderson, Jim Aicher, Paul Carter, Terrence McClen-don, Anne Entus and Robert Dilts. Virginia Satir and Gregory Bateson also took part in the development of NLP. Steve Andreas, Connirae Andreas, Michael Hall, Brian van der Horst, Joseph O'Connor, and many other devoted people made great contributions, albeit in later stages.

NLP, which stands for Neuro-Linguistic Programming, is one of the areas of psychology. That is, it is engaged in how people think, and how to make this process more successful. Since it is considered a practical direction, it deals more with skill and success – it studies and describes models that successful people do, and creates patterns to help other people succeed. NLP is a modern direction of practical and theoretical psychology based on several sciences: psychology, mathematics, linguistics. It is a complex of models, techniques and principles used as an approach to personal development through the modeling of effective mental and behavioral strategies. Based on language patterns and body signals, neuro-linguistic programming practitioners believe that our subjective reality determines beliefs, perceptions, and behaviors, and thus it is possible to change behaviors and transform beliefs. NLP is used in a number of areas: sales, psychotherapy, communication, education, sports, and business management [3; p.8].

The key idea of NLP is that a person's thoughts, movements, and words are a part of his or her perception of the world. By changing their view of the world, a person can improve their state of health and change the way they behave. Some techniques are used to change actions for specific goals. NLP teaches that a person can develop good habits on their own by paying more attention to positive behavior and eliminating negative one. Positive changes occur when someone repeats the behavior and thoughts of successful people (modeling method). The theory also states that all the resources necessary for success are in the person him- or herself.

Neuro-linguistic programming (NLP) is currently one of the most popular areas of applied psychology. The scope of NLP is extremely wide and includes psychotherapy, pedagogy, medicine, business, marketing, advertising, as well as management and political consulting. Unlike many other practically oriented psychological disciplines, neuro-linguistic programming provides rapid changes and solutions to the problems of society and people, and all this is done in an unconditional, efficient and environmentally friendly way [4; p.18].

In essence, NLP is a model of psychological processes and human behavior. This model is built on a quite distinct computer analogy, according to which the human brain can be represented as a super-powerful computer, and the individual psyche – as a set of programs. The efficiency of human life is determined by the quality of its «software» and can be significantly improved by switching to more advanced «programs» of mental activity.

In the given «NLP» abbreviation, the part of «neuro» represents a very important idea in context of neuro-linguistic programming methodology that any behavior and activity had at its beginning purely neurological processes in the human head and body. The «linguistic» part reminds us that it is with the help of language that we organize and reorganize our thoughts and actions, and interact with other people. The «programming» part indicates the ways (programs) by which a person organizes his or her psyche (and psyche, in its turn, organizes him or her) to get any results [5; p.35].

It should be noted that, unlike other psychological disciplines, NLP is extremely rarely interested in the content of human experience (which is actually the main subject of psychology). Neuro-linguistic program-

ming focuses on the organization of this experience – how a person builds his or her experience; what processes underlie this construction; and how all this can be managed. NLP «classics» often suggest considering the use of this science as a kind of educational process as retraining of the brain. They claim most people's reactions to external and internal stimuli are stereotypical and automatic, but far from always useful and effective. By replacing old «programs» with new neuro-linguistic programming, NLP practitioners create productive forms of behavior and responses to external and internal stimuli.

Theoretically, neuro-linguistic programming is defined as a multi-dimensional model of human experience structure and function. In practical terms, neuro-linguistic programming is an art and science of personal mastery. It is a practical guide to achieve the results, which we aspire in this world. This is a description of what makes the distinction between outstanding and ordinary people. Therefore, it is a system of techniques and technologies allowing using the enormous possibilities of human mind [3; p.48].

The meaning and purpose of NLP can be expressed by a simple metaphor. If you buy a complicated device, e.g. TV, computer, etc., then you need instructions on how to use this thing. Otherwise, you simply will not be able to take advantage of all the possibilities of any complex product. Therefore, what a pity that nature, having provided us with such an excellent tool as brain, either forgot or did not want to attach detailed instructions for use to this product. Accordingly, neuro-linguistic programming is a science that, as it were, develops instructions for using the capabilities of human brain [3; p.11].

In accordance with the approach to human activity, NLP comes from three essential conditions for its effectiveness, which are well conveyed by another metaphor: a three-minute seminar. According to this metaphor, in order to succeed in life, three things are needed.

Firstly, to know what you want, i.e. to have a clear idea of the intended result in any situation (RESULT).

Secondly, to be attentive and keep your feelings open in order to notice that you are moving towards the result (SENSITIVITY).

Thirdly, you have enough flexibility to persistently change your actions until you get what you want (FLEXIBILITY) [3; p.16].

In analyzing human capabilities, neuro-linguistic programming deliberately rejects a theoretical analysis of psyche structure and dynamics of mental processes, preferring to analogy.

From the NLP point of view, the human brain can be compared to a unique bio computer of utterly fantastic power. Imagine, for example, that you became an owner of the «Pentium» computer with the most powerful processor just introduced at the «Comtek-98» exhibition. The clock speed of this superprocessor is 400 megahertz, which corresponds to a speed of 400,000,000 (four hundred million) operations per second. Now imagine that you decided to temporarily disconnect your own brain and connect the «Pentium-400» instead. It will take a hundred years to solve any task your brain can cope with in one minute [6; p.56]!

In the process of learning, each student uses neural connections that carry out processes related to hearing, vision and touching. Each person has his or her own main channels of information perception, which in methodological literature are usually called representational systems [7; p.56]. Considering that the study of a foreign language occurs at the level of sensations and ideas, the teacher needs to develop and use the work of all channels of perception and processing of information by students, drawing attention to the fact that there is a close connection between physical and mental activity. That is why body movements are able to influence the way of thinking, memorization of certain information. For example, actors recognize the value of movement for memorizing texts. In the process of learning the role, an actor does not only concentrate on words typed on the page, but also imagines and portrays what the character does when uttering these phrases. A child remembers information, while playing with Lego, dolls, cars, because he or she not only holds the toys in his or her hands, but manipulates them, defining for each one its own role. With their help, the child reproduces movements, actions that he or she had previously seen when communicating with other people.

There is a stage in NLP modeling called compilation of model's linguistic description. It implies analysis and description of the behavioral patterns mastered on previous stages of life. One does not need to do this for two reasons. Firstly, these behavioral patterns have already been described for almost all aspects of most languages in the world. The second reason is that the goal of learning a language using the proposed method is not the ability to explain or understand a particular language phenomenon, the actual goal is correct language skills and an understanding of oral and written speech [8; p.48].

Currently, NLP is considered (even by its opponents) one of the most effective psycho technologies of

personal change. As the main reasons for this effectiveness, specialists in this discipline usually name the following three:

- strategic determination of neuro-linguistic programming, its focus on results;
- reliance of NLP on a very «eco-friendly» (that is, simply helping to live) belief system regarding the scale of human capabilities and much more;
- orientation on the whole or at least most of the potential of the human brain, enclosed in the unconscious in work. Moreover, the use of language and codes that are accessible and understandable to this very unconscious.

Conclusion. This work aims to investigate the effects of NLP techniques during teaching and learning English as a foreign language. NLP uses perceptual, behavioral and communication techniques to make it easier for people to change their thoughts and actions. Predicated on the belief that all behavior is structured, the neuro-linguistic programming methodology relies heavily on the notion that the unconscious mind constantly affects conscious thoughts, and that language and behavior can be modeled or copied to acquire the skills of successful people. We used this notion and worked on our own methodology of language acquiring. We created a technique allowing students to enjoy learning process, choose interesting topics and upgrade given skills altogether.

Harnessing the power of the mind has led to the popularity of alternative approaches to personal development and communication. One of these methods is neuro-linguistic programming, which originated as a self-help process rooted in psychotherapy. Neuro-linguistic programming covers a broad spectrum of uses. In psychotherapy, it is used to treat a wide range of phobias and schizophrenia. Some corporations encourage their members to join neuro-linguistic programming training to achieve maximum potential and great success. [9; p.95].

Despite the fact that verbal communication is the main form of interaction between people, the means of non-verbal communication, one way or another, are always involved in the process of communication. That is why one should not underestimate the role of non-verbal means in the learning process.

During a foreign language lesson, the teacher has the opportunity to present teaching material verbally (translation, interpretation, definition) and non-verbally, that is, to transmit information in symbolic form, but without using speech and language means, and through mimicry, gestures, signs and various visual aids. Using non-verbal means, we reduce time of the teacher's speaking, in favor of increasing students' speaking time, which ensures the achievement of the main practical goal.

In order to encourage students to speak more in a foreign language, one should use non-traditional methods of teaching foreign languages. Therefore, we may conclude that NLP is plausible for both teaching and learning. Foreign language learning is an activity that diversifies the development of a student's personality only if it is organized in accordance with the requirements of general theory of systems. Using this information, we conducted an experiment in order to see if using subconscious mind helps to facilitate foreign language acquisition.

The aim of this experiment is to investigate the effects of NLP techniques on teaching English as a foreign language. Firstly, it aims to enable NLP techniques to develop a system for students to understand and support themselves in dealing with concern caused by any problem related to learning English.

A person is a unity of both rational and irrational. People tend to save mental strength, time and energy; therefore, significant goals along with that bring pleasure are better motivators. If there are no barriers in an individual's mind, and no doubt that with the help of certain efforts he or she can achieve more, then the subject of his or her efforts becomes extremely important. If a person, on the contrary, does not believe in success, it becomes the most powerful source of anti-motivation. Limiting beliefs are barriers that do not allow everything that conflicts with logic and rules. Therefore, it is very important to be able to destroy these internal obstacles to learning and create faith in yourself and your own capabilities. In this case, teachers should create friendly and enjoyable atmosphere.

According to NLP belief system, a person cannot know reality as it is. Success and positive results do not come because of a correct world map, but because of individual's goal to create the most effective map that reflects the systematic essence, nature and ecology of ourselves and the world in which we exist. Those individuals who have managed to create such a map of the world that allows them to comprehend the greatest number of possible choices and prospects achieve the greatest result. NLP-technology helps to expand the set of choices that an individual has and that he or she perceives as possible. Efficiency is achieved when a person has a choice and numerous perspectives.

Concluding this work, we would recommend both teachers and learners to combine formal learning process with non-traditional methods such as the technique, which we proposed. In this case, the process of language acquisition becomes more enjoyable and available. Moreover, it helps to create stronger neuron chains. It upgrades all the skills necessary for proper communication and the ability to use all the knowledge in practice.

DEFINITIONS. Neuro-Linguistic Programming (NLP) – is a way of changing someone's thoughts and behaviors to help achieve desired outcomes.

Language acquisition is the process by which humans acquire the capacity to perceive and comprehend language (in other words, gain the ability to be aware of language and to understand it), as well as to produce and use words and sentences to communicate.

NLP presuppositions are a number of linguistic assumptions, basic beliefs and attitudes that effective NLP practitioners work and live by. We consider them as a number of basic principles that you automatically implement and respect when working with NLP.

NLP calibration is accurately recognizing a persons state by reading non verbal signals.

NLP rapport is the ability to relate to others in a way that creates trust and understanding.

Representational system is our preferred means of bringing things into our conscious thoughts.

Trigger is a minimal input – perhaps only a single sentence –, which is sufficient to set the correct value of a parameter.

REFERENCES

1. Tomasello, M. (2009). The usage-based theory of language acquisition. In E. Bavin (Ed.), – The Cambridge Handbook of Child Language (Cambridge Handbooks in Language and Linguistics, pp. 69-88). Cambridge: Cambridge University Press.
2. Revell J., Norman S (1997). In Your Hands: NLP in ELT. – Saffire Press. ISBN 1 901564 00 2. – 144 p.
3. Vladislavova N. Basic techniques of NLP and a well-formed result. – Moscow, 2013. – 53 p.
4. Koleda S.V. Modeling of the unconscious. Second edition. – Moscow, 1999. – 48 p.
5. Bakirov A. How to manage yourself and others or NLP. – Moscow, 2008. – 86 p.
6. Крюкова О.П. Самостоятельное изучение иностранного языка в компьютерной среде (на примере английского языка). – М.: Логос, 1998. – 126с.
7. Popova E.I. Teaching basic foreign language speaking skills in a secondary school.//Visual support as a means of oral monologue teaching in the 7-th form of secondary school. Irkutsk: IGPI, 1985. – 110 p.
8. Байтукалов Т.А. Быстрое изучение иностранного языка от английского до японского / Т. А. Байтукалов. – М.: РИПОЛ классик, 2009. – 160 с. [электронный ресурс <http://varma.narod.ru/baitukalov.htm> (дата обращения 29.05.19)]
9. Kotrell S. Doing well in higher school: the most important student's skills. М.: Eksmo, 2015 – 368 p.
10. Valian, V. (2015). Innateness and learnability. In E. Bavin& L. Naigles (Eds.), The Cambridge Handbook of Child Language (Cambridge Handbooks in Language and Linguistics, pp. 15-36). – Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781316095829.002

Дюсембинова Р.К.

п.ғ.д., педагогика және бастауыш оқытудың әдістемесі кафедрасының профессоры,
академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Шаушекова Б.Қ.

п.ғ.д., педагогика және бастауыш оқытудың әдістемесі кафедрасының доценті,
академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Кожамбердина М.Т.

докторант, Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығы
академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аннотация: Мақалада бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу іс-әрекетін ұйымдастыру мәселелері қарастырылған. Сөйлеу іс-әрекеті ұғымына философиялық, психологиялық тұғырлар негізінде сипаттама берілген. Қазіргі заманғы білім беру жүйесін жаңғыртуда бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу іс-әрекетін дамыту дәстүрлі және үйренішті оқыту формалары мен мазмұнын қайта қарастыру, мұғалім – оқушының арасындағы өзара қарым-қатынасы өзгерту қажеттігі туралы ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: бастауыш сынып оқушылары, оқу үдерісі, сабақ, сабақтан тыс жұмыс, сөйлеу, іс-әрекет, сөйлеу іс-әрекеті.

Аннотация: в статье рассмотрены вопросы организации речевой деятельности младших школьников. Понятие речевой деятельности описано на основе философских, психологических аспектов. В модернизации современной системы образования даны рекомендации о необходимости пересмотреть содержание и традиционные формы обучения в развитии речевой деятельности младших школьников, изменения взаимоотношений между учителем-учеником.

Ключевые слова: учащиеся начальных классов, учебный процесс, урок, внеурочная работа, речь, деятельность, речевая деятельность.

Abstract: the article deals with the organization of speech activity of younger students. The concept of speech activity is described on the basis of philosophical and psychological aspects. In modernizing the modern education system, recommendations are made about the need to review the content and traditional forms of education in the development of speech activity of younger students, changing the relationship between teacher and student.

Keywords: primary school students, learning process, lesson, extracurricular activities, speech, activity, speech activity.

Білім беру саласындағы қазіргі әлеуметтік жағдай қоғамның әлеуметтік-экономикалық бағдарларының өзгеруімен, оның қалыптасуымен, қоғамдық тәжірибенің қайта құрылуымен, сондай-ақ білім беру парадигмаларының өзгерістерімен сипатталады.

Кез келген халықтың тағдыры, мәдениеті мен болашағы тіліне тікелей байланысты. Мемлекеттік тіл халықтың рухани негізі, ел еркіндігі мен ұлтты танытатын басты белгі. Ол – ұлт болмысын ұғындырып, төңірегіне жұртты топтастырушы, біріктіруші фактор. Осы орайда Конституциядан бастау алған 1997 жылғы 11 шілдеде қабылданған N 151-ші «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңы, «Тіл саясаты туралы» Тұжырымдамасы тілді дамытудың негізгі бағыттарын айқындап берген маңызды құжат екендігі анық [1;2].

Үкімет қабылдаған нормативтік-құқықтық актілердің өз дәрежесінде орындалуы үшін бағдарлама қажет екенін уақыт өзі көрсетіп берді. Сөйтіп, Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы №110 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы мемлекеттік тілді дамытуға ерекше серпін берді [3]. Бағдарламаның мақсаты Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, қазақстандық біртектілік пен бірлікті нығайтудың аса маңызды факторы ретінде

мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясаты әлі де жетілдіре түсу болып табылады. Бұл құжатта 3 «мемлекеттік тілді қолданудың беделін арттыру», «мемлекеттік тілге сұранысты арттыру», «тіл мәдениетін жетілдіру» сияқты аса маңызды міндеттер алға қойылған. Бағдарлама қоғамдық өмірдің барлық саласында тілдерді дамыту мен қолдануға бағытталған өзекті проблемаларды шешудің нормативтік-ұйымдастырушылық негізі болып табылады.

Бүгін білім берудің негізгі мазмұны баланың бастамаларын қолдауға, білімге ұмтылдыруға, талдау жасау, таңдау жасау сияқты дербес және дұрыс шешімдер қабылдай алуына бағытталған.

Іс-әрекет-жеке тұлғаның құнды тұлғалық қасиеттерді, белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыратын адам дамуының негізгі жолы.

Сөйлеу іс-әрекетінен тыс адам іс-әрекетінің бір де бір саласын, адамдардың қарым-қатынасын, адамзаттың рухани мәдениетін елестету мүмкін емес. Қазақ халқының белгілі психологы Ж. Аймауытов тіл үйретуде баланың өз тәжірибесі, көрген-білгенін, оны қоршаған орта, нәрсе, заттардың орнын ерекше бағалай келе, баланың алғашқы көріп-білетіні қоршаған орта екенін, сол қоршаған орта арқылы баланың ойы, қабылдауы, сезінуі қалыптасып, тіл байлығы жетілетіндігін көрсеткендей сөз-әрбір адамның өмір сүруінің ең жарқын адами табиғатын, оның жалпы дамуы мен мәдениетінің деңгейін көрсетеді.

Тіл қай елде, қандай қоғамдық құрылыста болмасын қатынас құралы, керек десеңіз тіршілік құралы болып келеді. Отбасынан бастап тілдің қоғамдағы іс-әрекеті туралы аз айтылып, аз жазылып жүрген жоқ. Ал атам заманнан қазақ қоғамындағы тілдің орны, атқаратын іс-әрекеті ерекше болғаны баршаға аян. Бабаларымыздың «Өнер алды – қызыл тіл», «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген даналық сөздерінің өзі көп нәрсені аңғартса керек.

Қазақ халқының белгілі психологы Ж. Аймауытов тіл үйретуде баланың өз тәжірибесі, көрген-білгенін, оны қоршаған орта, нәрсе, заттардың орнын ерекше бағалай келе, баланың алғашқы көріп-білетіні қоршаған орта екенін, сол қоршаған орта арқылы баланың ойы, қабылдауы, сезінуі қалыптасып, тіл байлығы жетілетіндігін көрсеткен [4].

Қазақстан Республикасында бастауыш мектеп мәселесі бойынша тарихи-әдістемелік, ғылыми-теориялық арнайы зерттеулер жүргізген ғаламдардың (Ғ.Бегалиев, С.Жиенбаев, Ш.Сарыбаев, И.Ұйықбаев, С.Рахметова, Ә.С.Әмірова және т.б.) зерттеулері нәтижесінде ғылыми-әдістемелік еңбектер, оқу-құралдар, бағдарламалар жасалды.

Философиялық деңгейде іс-әрекет заттық іс-әрекет ретінде әлемге деген қарым-қатынастың ерекше-адами тәсілі ретінде қарастырылады. Ол «...адам табиғатын жаңғыртып, сол арқылы өзін белсенді субъектісі, ал игерілген табиғат құбылыстары-өз іс-әрекетінің объектісі ретінде шығармашылықпен түрлендіретін процесс». ... Іс-әрекетте адам әр затқа қажеттілік пен мақсаттың еркін иесі ретінде емес, оның табиғатына және ерекшелігіне барабар түрде жатады: ол пәнді меңгереді, оны өз белсенділігінің өлшемі мен мәні тұрғысынан қарйды». ол басқа табиғатқа бейімделмейді, бірте-бірте өзінің материалдық және рухани мәдениетінің құрамына кіргізеді [5].

Адам іс-әрекетінің маңызды белгісі оның мақсаттылығы және саналысаналылығы болып табылады. Мақсат іс-әрекеттің мазмұнын және нәтижелерін анықтайды. М.Б.Туровский пайымдағандай: «Мақсат қойылғаннан кейінгі мақсатқа сәйкестілік іс-әрекеттің қажетті кезеңі мақсатты болжау. Осы сатыда мақсатқа жету амалдарын рефлексивті түрде сұрыптау жүзеге асады» [6].

Ғылымдардың еңбектерінде (Л.С. Выготскийдің, В.П. Зинченко, А.Н. Леонтьева, А.Р. Лурия) көрініс тапқан және олардың ізбасарларының зерттеулерде одан әрі қарай өріс алған (А.Г. Асмолова, А.Х. Асмолова, В.А. Петровский, В.А. Петровский, В.Д. Шадрикова) іс-әрекеттің жалпы психологиялық теориясы қалыптасты.

Психологтар іс-әрекеттің барысында тірі адам объектіге мақсатты түрде іс-қимыл жасайтын және осылайша өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыратын субъект ретінде әрекет ететін «қоршаған ортамен белсенді қарым-қатынас жасау» деп қарастырады [7].

Қандай да бір педагогикалық мәселені нәтижелі шешуге мүмкіндік беретін әдіснамалық тәсілдердің бірі нақты іс-әрекетті психологиялық талдау болып табылады.

Г.М. Анохина «Психологияда іс-әрекет ұғымын пайдалану, адамның санасы мен тұлғасын іс-әрекетпен тығыз бірлікте зерттеуге мүмкіндік береді. Жеке тұлғаның сананың құрамы мен қызмет етуі, тұлғаның қасиеттері мен сапасы оның даму деңгейіне және заттық мазмұнының нақты ерекшеліктеріне тәуелділікте болады», – деп есептейді [8].

Іс-әрекет теориясының негізінде адамның мінез-құлқының, санасының және жеке тұлғасын зерделеудің іс-әрекет тұғыры ұғымы пайда болды.

Педагогикалық әдебиетте «іс-әрекет» терминін кеңінен қолдану, В. В. Давыдов атап өткендей, кейбір мамандардың оны қазіргі психологиялық мәнділікте және теориялық тұрғыдан тексерілген мағынада қолдана бермейтіндігіне әкеліп соқтырды [9]

Оқу үрдісінде сөйлеу іс-әрекетінің дамуы оның барлық құрылымдық компоненттерінің күрделенуі, мұғалім мен оқушылардың сөйлеу қарым-қатынасының әртүрлі монологиялық және диалогтық формалары негізінде, субъектаралық қатынастар негізінде жүзеге асырылады.

Сөйлеу іс-әрекетінің дамуына ең алдымен сөйлеу іс-әрекетінің процестері-функцияларына барабар педагогикалық жағдайларды құрумен қол жеткізілді. Бұл мақсат үшін сұрақтар (әр жағдайға өз), әр түрлі тапсырмалар (шығармашылық сипаттағы), ойын элементтері, тіректер қолданылды.

Зерттеушілер (Ш. А. Амонашвили, А. Ш. Асадуллин, Л. С. Выготский, С. Н. Лысенко, А. Р. Лурия, Т. А. Ладыженская, М. Р. Львов, Е. И. Ильин, В. Ф. Шаталов және т. б.) сөйлеу іс-әрекеттерінің бірсыдырғы болуының, яғни оқушылардың коммуникативтік дайындығы құрылымының оны ұйымдастыру формаларына сәйкес келмеуі (диалогтық немесе монологтық сөйлеу түрінде); коммуникативтік, сөйлеу, кейде логопедиялық көмектің тиімді педагогикалық тәсілдері мен әдістерін қолданудың, сондай-ақ оқушылардың сөйлеу жұмысының нәтижелерін бақылаудың жеткіліксіздігі іспеттес бірнеше дидактикалық себептерді атап көрсетеді.

Тілдік іс-әрекетті оқыту құралы ретінде меңгеру бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру, мектеп курсының барлық пәндерінің зияткерлік әлеуетін арттыру, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, өзін-өзі тануды дамыту үшін қажет.

Өкінішке орай, мектептерде әр түрлі себептермен оқушылардың фразалық сөз сөйлеуінің кедейлігін, көп мағыналы құбылыстарды, синонимдерді, антонимдерді, синтаксистік құрылымды омонимдерді дұрыс пайдаланбауды, сөздіктің бұрмаланған, тіпті жаргондық сөздермен бұрмалаушылығын да байқаймыз. Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу іс-әрекетінің жағдайын зерделеу бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу іс-әрекетін дамыту қазақ, орыс және шетел тілдері мен сыныптан тыс жұмыстарының құралдарымен жетілдіру қажеттілігін анықтады.

«Тіл дамыту мәселесі тек қана грамматика заңдарына үйретіп, не болмаса, сөздерді балаға үйретіп қана емес, сөзді тіршілігінде көрсету барысында ғана шешуге болады», – Ахмет Байтұрсыновтың тұжырымдағындай бүгінгі мектептерде оқу процесінде оқушының оқу үрдісінде атқаратын ұстанымы білім, білік және дағдыны берік меңгеруге толық мүмкіндік бермейтінін көрсетеді [10]. Білім берік болу үшін білім алушының оқу іс-әрекеті ұйымдастырылуы қажет. Көптеген оқушылар сабақ кезінде белсенді емес, сабақ мазмұнына жете алмайды, соның салдарынан олар ауызша да, жазбаша да тілдің талап етілген нормаларын меңгермей, мектептің орта буынына көшеді. Демек, бастауыш сынып оқушыларының орыс тілін оқытуда танымдық іс-әрекетін ұйымдастыратын тиімді әдіс-тәсілдер мен құралдар қажет.

Бастауыш мектепте сөйлеу іс-әрекетінің дамуы неғұрлым тиімді екені белгілі, алайда ол дидактикалық тұрғыдан жеткілікті түрде қамтамасыз етілмегені, отбасында ата-аналардың балалардың сөйлеу іс-әрекетіне назар аударма бермейтіндігі белгілі.

Ізденіс барысында біздер оқу үрдісінде оқушылардың сөйлеу іс-әрекетін дамытуға ықпал ететін келесі жағдайларды анықтадық:

- мұғалімдердің оқушылардың сөйлеу іс-әрекетіне және оған және өзінің де сөйлеу іс-әрекетіне бірыңғай талаптар қоюына назар аударуы;

- сөйлеу іс-әрекетінің құрылымдық компоненттерін оны белсендіру және дамыту үшін пайдалану;

- мұғалімнің сөйлеу іс-әрекеті оның барлық құрамдас процестерінде көрініс табатын арнайы педагогикалық жағдаяттарды жасауы;

- әрбір жағдайда оқытудың табыстылығын қамтамасыз ету үшін сөйлеу іс-әрекетін дамыту құралдарының оңтайлы таңдалған жиынтығын пайдалану;

- сөйлеу іс-әрекетін таным және қарым-қатынас процестерін жетілдіру мақсатында басқару;

- сөйлеу іс-әрекетіне де, оқушылардың белсенді іс-әрекет субъектісі позициясында қалыптасуына әсер етуіне де қойылатын талаптардың күрделенуі;

- сөйлеу іс-әрекетіне қолайлы атмосфера тудыру және оқуға деген оң көзқарасты қалыптастыру.

Бастауыш сынып оқушыларының сабақта және сыныптан тыс жұмыста оқушылардың сөйлеу іс-әрекетінің нәтижелерін мониторингілеу негізінде жүзеге асырылса сөйлеу іс-әрекетін дамытудың

тиімділігі жоғарылайды. Ол үшін бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу іс-әрекетін дамыту үдерісіне кешенді сипат беру (оқудың, сөйлеудің, тыңдаудың бірлігі), әр баланың психофизиологиялық ерекшеліктерін жеке қызығушылықтары, бейімділігі, шығармашылық қабілеттері есепке ала отырып сабақтарда және сыныптан тыс жұмыстарда арнайы сөйлеу жаттығулары арқылы тілін дамыту.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесін жаңғырту бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу іс-әрекетін дамыту дәстүрлі және үйреншікті оқыту формалары мен мазмұнын қайта қарастыруды, мұғалім – оқушының арасындағы өзара қарым-қатынасы өзгертуді, оқу үдерісіне оқытудың жаңа технологиялары белсенді енгізуге ерекше назар аударуды талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» 1997 жылғы 11 шілдеде қабылданған N 151-ші Заңы http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151_
2. Қазақстан Республикасының тіл саясатының тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Өкімі 1996 жылғы 4 қараша N 3186 http://adilet.zan.kz/kaz/docs/N960003186_#z0
3. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>.
4. Аймауытов Ж. Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы: 1998, 302 бет
5. Философский энциклопедический словарь. М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
6. Туровский М.Б. Предыстория интеллекта. М., Издательство: М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) 2000. С. 256-290.
7. Большой психологический словарь.-М.:Издательство Прайм-Еврознак, 2007.-577 с.
8. Анохина Г.М. Развитие и саморазвитие личности ученика в образовательном процессе. Монография / Г.М. Анохина. – М.: МГГУ, 2006. – 160 с., 10 п.л.
9. Давыдов В.В., Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Младший школьник как субъект учебной деятельности // Вопросы психологии 1992. №3 – 4, С. 14 -19.
10. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. А: Санат-1992-448 бет.

Жүзеев С.Ә.

докторант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫНДАҒЫ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ МАҢЫЗЫ

Түйін. Мақалада автор болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығындағы этнопедагогикалық білімнің маңыздылығына тоқталады. Осы орайда қай елдің білім беру жүйесіне байланысты да ғылымның түрлі салаларының ғалымдары, соның ішінде әлеуметтанушылар, этнологтар, психологтар мен педагогтер дәстүрлі тәрбие мәдениетінің моральдық құлдырауын өткен ұрпақтың адамгершілік тәжірибесін ескермеумен байланыстыратындықтарын тілге тиек етеді. Сондықтан да автор этнопедагогикалық білім маңыздылығының бірнеше ерекшеліктерін атайды. Соңғы жылдары мұғалімдерді даярлаудың теориясы мен практикасына арналған көптеген жұмыстар пайда болғандығын айтады. Бұл зерттеулердің қазіргі жағдайдағы педагогикалық білім беру теориясының дамуына қосар үлесі өлшеусіздігін жеткізеді.

Кілт сөздер: демократия, гуманистік қоғам, педагог, тәрбие, ұлттық тәрбие, ұлттық ойлау, ұлттық оқу, этнолог, халық мектебі, ұлттық мектеп, халықтық педагогика, ұлттық педагогика, этнопедагогика, іздеу-теориялық мәселелер, ұлттық білім, ұлттық рух, идеология, т.б.

Аннотация. В статье автор рассматривает вопрос о значении этнопедагогического образования в профессиональной подготовке будущих учителей начальных классов. Говоря о системе образования любой страны, ученые, в том числе социологи, этнологи, психологи и педагоги, обращают внимание на снижение уровня традиционной моральной культуры воспитания и подчеркивают, что в деле воспитания необходимо учитывать нравственный опыт прошлых поколений.

Автор останавливается на особенностях этнопедагогического образования и его значении в воспитательном процессе. Также он обращает внимание на то, что в последние годы появилось много работ, посвященных теории и практике подготовки учителей. Эти исследования вносят значительный вклад в развитие теории педагогического образования в современных условиях.

Ключевые слова: демократия, гуманистическое общество, педагог, воспитание, национальное воспитание, национальное мышление, национальное обучение, этнолог, народная школа, национальная школа, народная педагогика, национальная педагогика, этнопедагогика, поисково-теоретические проблемы, национальное образование, национальный дух, идеология и др.

Annotation. In the article, the author considers the importance of ethnopedagogical education in the professional training of future primary school teachers. Speaking about the educational system of any country, scientists, including sociologists, ethnologists, psychologists and educators, pay attention to lowering the level of the traditional moral culture of education and emphasize that in the field of education it is necessary to take into account the moral experience of past generations.

The author dwells on the features of ethnopedagogical education and its significance in the educational process. He also draws attention to the fact that in recent years there have been many works devoted to the theory and practice of teacher training. These studies make a significant contribution to the development of the theory of teacher education in modern conditions.

Keywords: democracy, humanistic society, teacher, upbringing, national upbringing, national thinking, national education, ethnologist, public school, national school, public pedagogy, national pedagogy, ethnopedagogy, search-theoretical problems, national education, national spirit, ideology and othe

Демократиялық, гуманистік қоғам мектебінің құрылысы канша жерден бұрынғыға қарағанда өзгешеленсе де оның теориялық, академиялық, жалпы мектеп педагогикасы халықтық, ұлттық өзектен алысқа кете алмайды. Бұл орайда «Әр халықтың тәрбиелік идеясы басқаларға қарағанда ұлтпен бірге біте қайнасқан» деген ұстаз К.Д.Ушинскийдің сөзін негізге алуымызға әбден болады. Педагогтің бұл ойы қаншама жылдар бедерінде өзінің мәнін жойған жоқ әрі заңды түрде мойындалады. Себебі, этнопедагогикадан тыс ұлттық мектептің толыққанды болуы мүмкін емес, этнопедагогикалық дайындықсыз ұлттық мектептің нағыз ұлтжанды мұғалімі де болмайды. Халық мұғалімі, ұлт педагогі, ол – қазіргі сөзбен айтар болсақ, этнопедагог. Сондықтан да кеңестік кезеңнің жалақтап тұрған отты жылдарында-

ақәйгілі кеңес педагог-новаторы В.А.Сухомлинский халықтық педагогика сол халықтың рухани өмірімен тығыз байланыстылығын атап өткен.

Жалпы білім беретін мектепте дәстүрлі тәрбие мәдениеті негізінде ұлттық мектеп мұғалімін этнопедагогикалық даярлау жүйесін ұғыну – қалыптасқан жағдай. Десек те, соңғы жылдары «өз халқының ана тілін, әдет-ғұрпын, тарихы мен мәдениетін білмейтін ұрпақ пайда болды, жастардың дәстүрлі өмір салтынан кету үрдісі нығайып, ғасырлар бойы қалыптасқан адамгершілік-этикалық ұғымдар, халықтың рухани құндылықтары жоғалды» [1, 5].

Қай елдің білім беру жүйесіне байланысты да ғылымның түрлі салаларының ғалымдары, соның ішінде әлеуметтанушылар, этнологтар, психологтар мен педагогтер сарқылмайтын рухани бұлақ – дәстүрлі тәрбие мәдениетінің моральдық құлдырауын өткен ұрпақтың адамгершілік тәжірибесін ескермеумен байланыстырады. Осыдан барып ұлттық мектептерді түбегейлі қайта құру негізінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін этникалық дәстүрлермен тәрбиелеу және қайта түлеудің халықтық тәжірибесіне жүгіну қажеттігі заңды түрде туындайды. Сонымен қатар, этникалық дәстүрлерді қалпына келтіру мұғалімнің арнайы этнопедагогикалық дайындығынсыз және оқу-тәрбие жұмысында халық педагогикасын шығармашылықпен пайдалануынсыз мүмкін емес.

Жоғарыда айтылған мәселе қаншама уақыттар бедерінде көтеріліп келе жатса да, ол – қазіргі білім беру жүйесінде де өте өзекті. Соңғы жылдары мұғалімдерді даярлаудың теориясы мен практикасына арналған көптеген жұмыстар пайда болды. Бұл зерттеулердің қазіргі жағдайдағы педагогикалық білім беру теориясының дамуына қосар үлесі өлшеусіз.

Білім беру үдерісіндегі қордаланған мәселелерді шешу жолдарының бірі – этнопедагогикалық білім берудің даму үрдістерін ғылыми талдау, қалыптасқан жағдайға себеп болған объективті және субъективті факторлар мен себептерді анықтау. Бұл ұлттық мектептің бастауыш сынып мұғалімдерінің этнопедагогикалық даярлығын ұйымдастырудың ғылыми-негізделген жолдары мен құралдарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл орайда мынадай міндеттер үдесінен шыға білу керек. Мәселен, ұлттық мектептің бастауыш сынып мұғалімінің этнопедагогикалық дайындық үрдісін зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтайтын бастапқы ережелер жиынтығын негіздеу; халық мектебі мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық және этнопедагогикалық даярлаудағы педагогикалық семинарлары мен педагогикалық курстарының рөлін арттыру; педагог-мамандардың шығармашылық тұрғыдан ойлаулары үшін олардың типтік күшті жақтарын анықтау; мектептерде ауыз әдебиеті үлгісінен бастап, ақын-жыраулар, жыршы-термешілер, жазушылар мен ұлт ұстаздары, Алаш көсемдері, т.б. негізін қалаған білімнің этнопедагогикалық жүйесінің теориялық және практикалық маңыздылығын дәлелдеу; ұлттық мектеп мұғалімінің этнопедагогикалық даярлық жүйесінің мақсаты, міндеттері, қызметі, принциптері мен заңдылықтарын анықтау; болашақ бастауыш сынып мұғалімінің этнопедагогикалық дайындығының мазмұны мен құрылымын әзірлеу; ұлттық мектептің бастауыш сынып мұғалімдерінің жоғары оқу орнына дейінгі, жоғары оқу орнынан кейінгі этнопедагогикалық даярлығын жаңғырту бойынша шаралар жүйесін ғылыми негіздеу, әзірлеу және тәжірибелік-эксперименталды жолмен қайта бір рет тексеру; ұйымдастыру: педагогикалық, дидактикалық және әдістемелік құралдарды, ұлттық мектеп мұғалімінің этнопедагогикалық дайындығын қамтамасыз ету тәсілдерін практикалық жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу, т.б. Осы тұрғыда квалиметрия (өнім сапасын санды бағалау және өлшеу тәсілдері) саласындағы белгілі маман А.И.Субетто былай дейді: «XXI ғасырдың адам және қоғамының жаңа онтологиясында адам қасиеттерінің, қоғам парасатының сапасы және қоғамдағы білім беру жүйесі сапасының озық даму заңы тұрақты даму шарты болып табылады» [2, 44].

Халықтық педагогиканың идеялары студенттерді мамандық алу және бастауыш сынып мұғалімдерінің жоғары оқу орнынан кейінгі қайта даярлау үдерісінде ЖОО-ның қолданбалы этнопедагогикалық дайындығының мазмұны, нысандары мен әдістері ұлттық педагогика дәстүрлері мен тәжірибесіне негізделгенде ғана бастауыш сынып мұғалімінің этнопедагогикалық дайындығы мүлтіксіз болады. Этнопедагогикалық дайындық болашақ мұғалімдердің тұрақты кәсіби бағыттылығын, дәстүрлі тәрбие мәдениетін жаңғыртуға, этникалық дәстүрлерді қалпына келтіруге, борыш сезімін тәрбиелеуге, тәрбиенің халықтық тәжірибесін, дәстүрлі педагогикалық мәдениетті сақтауға және шығармашылықпен дамытуға жоғары жауапкершілікті, өзінің рөлін түсінуге, өз миссиясына деген мақтанышқа тәрбиелеуді көздейді. Этнопедагогикалық дайындықтың теориясы мен практикасы қоғамның әлеуметтік-экономикалық саласындағы өзгерістерді, педагогикалық білім беру жүйесінің негізгі даму тенденцияларын, педагогикалық үрдістің мақсатын, мазмұнын, сипатын көрсетеді. Ал

жалпы этнопедагогикалық дайындықтың мақсаты, әдістері мен принциптері үздіксіз педагогикалық білім берудің жұмыс істеуімен дамуына негізделеді. Бұл тұрғыда алғашқы ұстаз Ы.Алтынсарин: «Қазақ мектептері – қазақтарға білім берудің басты құралы... біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осы мектептерде. Сондықтан мектептерде жақсы білім беретін болсын... Ғылыммен қаруланған, әр нәрсеге дұрыс көзқарасы бар адамдар қазақ арасында көбейіп, бүкіл халыққа әсер ете алады», – деген болатын [3, 3].

Теория мен практиканың өзара байланысы, тұлғаның шығармашылық дамуының объективті және субъективті факторлары туралы маңызды философиялық ережелер, отандық және шетелдік педагогтардың, психологтардың, философтар мен әлеуметтанушылардың ұлттық рухани мәдениет мәселелері бойынша тұжырымдамалық-теориялық ізденістері негізінде де біз ұлттық мектеп жай-жапсарына тереңдей бара аламыз. Бұл орайда зерттеушілердің алдында әлі де қыруар істердің күтіп тұрғаны жасырын емес. Атап айтқанда, іздеу-теориялық мәселелері бойынша психологиялық-педагогикалық және этнопедагогикалық әдебиеттерді тағы да терең зерттеу, зерттеу әдістемесін анықтау. Содан кейін халық мектебі мұғалімдерін этнопедагогикалық даярлау бойынша жүргізілетін мұғалімдер семинарлары мен педагогикалық курстарының қызметін зерттеу; этнопедагогикалық сыныптарда жоғары сынып оқушыларына кәсіптік-педагогикалық бағдар беру әдістемелерін практикалық тексеруді жүзеге асыру; осы сыныптарда дәстүрлі тәрбие мәдениетін зерттеу ерекшеліктерін анықтау; жоғары сынып оқушыларының халық педагогикасы мен мұғалім мамандығына деген көзқарастарын анықтайтын негізгі өлшемдер жасау, т.б.

Мұғалімнің этнопедагогикалық дайындығы – педагогтың кәсіби дайындығының ең маңызды бөлігі. Этнопедагогикалық қызметке дайындықты қалыптастыру, ол – үздіксіз басқарылатын процесс және кәсіби дайындыққа қатысты интеграциялық қасиетке ие. Этнопедагогикалық дайындыққа тән интеграциялық қасиет оны болашақ мұғалімдердің оқу жоспарындағы пәндерді оқу кезінде алған негізгі білімі мен дағдыларын біріктіретін және байланыстыратын жүйе ретінде және педагогикалық практикадан өту кезінде жүзеге асырылған және бекітілген бөлік ретінде саралауға мүмкіндік береді.

Ұлттық педагогиканың өзіне тән ерекшеліктері мен қажеттіліктерін, сонымен бірге жүретін күрделі мәселелерін отандық және шетелдік ғалымдар, педагог-мамандар әр кезеңдерде айтты және әлі күнге жалғасын табуда. Мәселен, Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, Н.К.Крупская, т.б. айтса, қазақ ұлтшылдары Ж.Аймауытов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, т.б. өз мақалаларында күн тәртібінен түсіргендігі айдан анық.

К.Д.Ушинский педагогика ғылымындағы халықтық принциптер ментәрбиедегі халықтық принциптерге баса назар аударды. Ол ғылымның кейбір көлеңкелі тұстарының ұлттық тәрбиеге сызатын түсірмеуін қадағалауға шақырды және мұның барлығы бүкіл ұлтқа тән екендігін атап өтті. Ұстаз сонымен қоса әр ұлттың оқыту мен тәрбиелеуде өзіне ғана тән ерекшеліктері бар екендігін және оған қол сұғуға ешкімнің қақысы жоқтығын айтқан. Мәселен, қаншама жерден жақсы құрастырылып, жақсы ойластырылған болса да басқа бір елдің ұлттық тәрбиесіндегі, оқытуындағы өзіндік ерекшеліктерді басқа бір ел тәрбиесіне таңбауды, күштеп орындатпауды қадағалау қажеттілігіне баса назар аудартады. Ал А.С.Макаренко өз кезегінде педагогикада біреудің ұлттық дәстүрлерін мансұқ етуден гөрі өз ұлтың үшін жасалған бағдарламаға тереңдей еніп, соның нәтижесін көруден артық ештеңенің жоқтығын алға тартқан.

Ұлттық білімінің проблемаларын жіті көзбен көре отырып, өзінің білімге құрылған үлкен еңбегін эмиграцияда өмірге келтірген зерттеуші-педагог, философ, публицист С.И.Гессен депедагогиканың ағартушылық өнердегі рөлінің маңыздылығына, тәрбие мен оқудың ұлттық негізде берілуі қажеттілігіне баса назар аудартады.

Қазақтың ұлт зиялылары халықтық педагогиканың негізі ауыз әдебиеті, фольклордан бастау алатындығын өздерінің әрбір еңбектерінің негізі етіп ұстанды. Сондықтан да олар қазақтың этнопедагогикасының тамырын тереңнен, яғни қазақ философиясы мен этнопсихологиясынан тартуды көздеді. Олардың барлығы дерлік туған жерге деген махаббат сезімі, ана тілге деген құрмет, отбасы құндылықтары, т.б. адамзат тәрбиесінің мықты өзегі болып табылатын нысандарды атай келе, осы турасындағы еңбектерінде ұрпаққа терең тәрбие беру мен оқытудың ешкімнен кем түспейтін нұсқаларын жазып шықты. Мәселен, ұлттық мектептер мақсаты мен нәтижесін М.Дулатов, мазмұнын А.Байтұрсынов, әдістерін Ж.Аймауытов ашып береді. М.Дулатов: «Мектептің мақсаты – тек қана оқыту емес, тәрбиелеу де» және: «...мақсаты – сәби санасына ұлттық рухты құю, ұлттық эгоизмнен ада ана

тілін үйрету», тағы да: «...тәрбиелеуші тәрбиеленушіні ұлттық рухта ұлттық ортада, өз ұлтына қызмет ететіндей тәрбиелеуі тиіс»,– дейді. А.Байтұрсынов оның мазмұны мыналар деп көрсетеді: «Оқу және жазу, дін, ұлттық тіл, ұлт тарихы, есеп, кәсіп, қолөнер, жағрапия, жаратылыстану». Ж.Аймауытов: «Әдебиет, тарих, Отанға деген сүйіспеншілікті, т.б. тәрбиеші баланың күнделікті өмір дағдысына айналдыруы тиіс»,– деген. Ал нәтижесінде М.Дулатов: «Осындай ұрпағы бар елдің ұлттық рухы ешқашан жоғалмақ емес»,– деп ой түйген[4, 47].

Ұлттық мектептерде ұлттық оқу мен тәрбиеге негізделген бағдарламалар шығарылып, көптеген елдердің Білім заңдарына өзгешеліктер еніп жатқандығы жасырын емес. Бұған себеп, дәл қазіргі күні барлық мемлекет дерлік өздерінің тарихтағы орны ұлттық рухта екендігін бағамдады, түсініп-түйсінді. Мәселен, соңғы ХХІ ғасырда білім беру саласындағы мемлекеттің негізгі міндеттері Ресейдің бірыңғай білім беру кеңістігінің қалыптасуына, ұлттық және этномәдени қатынастарды үйлестіруге негізделеді. Жоғары мектепте білім беру мазмұнының елеулі өзгерістері Ресейдің бірыңғай еуропалық білім беру кеңістігіне енуіне байланысты (Ресейдің Болон білім беру Декларациясына қосылуы – 2003 ж.), ол әр елдің мәдени әртүрлілігін және әр түрлі білім беру жүйелерін сақтауды ескере отырып, Еуропаның бүкіл аумағында бірыңғай білім беру кеңістігін құруға мүмкіндік береді. Тағы да бір мысал келтіре кетсек, жақын көршілес елде бірнеше құжаттар қабылданды: Ресей Федерациясындағы білім берудің ұлттық Доктринасының жобасы (2000 ж.), тәрбиелеу және оқыту мақсатын, білім беру саласындағы мемлекеттік саясат арқылы оларға қол жеткізу жолдарын, 2025 жылға дейінгі кезеңге білім беру жүйесін дамытудан күтілетін нәтижелер; білім беру туралы Федералдық заң (2012); «Ресей қоғамындағы толерантты сананы қалыптастыру және экстремизмнің алдын алу (2001-2005 жылдар)», т.б.

Басқа елдер ұлттық педагогикасында да мұндай жаңалықтарды көптеп мысалдауға болады. Мәселен, қоғамда болып жатқан заманауи үрдістер негізінде шешендер дехалық педагогикасының идеяларын пайдалана отырып, болашақ мұғалімдердің балалармен жұмыс істеуге этнопедагогикалық дайындығы саласындағы теориялық зерттеулерді жандандыру қажеттілігін талап етеді. Мұндағы педагогика саласын зерттеушілерінің айтуынша: «Балаларды тәрбиелеудің күнделікті тәжірибесінде педагог тек педагогикалық тәжірибеге ғана емес, сонымен қатар халық педагогикасының тәжірибесіне сүйенуі қажет, өйткені әрбір бала этникалық ерекшеліктерді, менталитетті, ұлттық мәдениеттің сипатын, өзі тиесілі этникалық топтың стереотиптерін тасымалдаушы болып табылады»[5, 3-466.]. 2016 жылы Шешенстандағы «Рамзан» патриоттық клубының мүшелерімен кездесуде Шешен президенті Р.Қадыров «ұлттық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың жандануына барынша ықпал етуге» шақырған. Сол кезде 35 жастағы президент шешен жастарын ұлттық дәстүрлерді сақтауға үйретуді күн тәртібінен түсірмеуді, ал мұның шешен көпғасырлық дәстүрлерін, шешен құндылықтарының барлық жүйесін және өмір сүруді білдіретіндігін айтқан.

Соңғы жылдары білім беру жүйесінде тәрбиенің идеологиялық негіздері әлсіреген кезде, дәстүрлі білім беру жүйесінің функциялары мен бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығында соңына дейін талап етілмеген этномәдени қорлары бар этнопедагогика функциялары арасында қайшылықтар пайда болды. Сондықтан, тәжірибелік-эксперименталды зерттеудің қорытындылаушы кезеңінде болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығының бастапқы деңгейіне, студенттердің жеке басының сапасын сандық бағалауды болжайтын көрсеткіштер бойынша ұлттық этнопедагогикалық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары негізінде диагностиканың үнемі жүргізілуін қатаң қадағалауымыз қажет. Сол себепті де Қазақстанның «Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы» бұйрығындағы «Оқу нәтижелеріне бағдарланған мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мазмұнына қойылатын талаптар» деп аталатын бөлімінің 2-тарауында: «ұлттық салт-дәстүрлер мен жалпы адами құндылықтарға негізделген рухани-адамгершілік және әлеуметтік-мәдени дағдыларды қалыптастыруға бағытталған»,– деп атап көрсетілген[6].

Оқыту мен тәрбиенің салт-дәстүрлері негізінде педагогикалық тәжірибені де ұмыт қалдыруға әсте болмайды. Сондықтан да қазіргі кездегі шетелдік(Г.Н.Волкова, А.Ф.Ханбикова, А.Ш.Гашимова, А.Ф.Хинтибидзе, Ш.А.Мирзоева, А.Э.Измайлов, И.А.Шорова, И.А.Арапова, Л.М.Леонова, Ш.М.-Х.Арсалиева, Н.Б.Битиева, Х.Х.-М.Батчаева, Т.А.Хайдарова, Н.М.Ахмерова, В.Н.Черкасова, т.б.) ғалымдар және отандық зерттеулердің(Т.Тәжібаев, Қ.Жарықбаев, Е.Суфиев, А.Темірбеков, М.Мұқанов, А.Асылбеков және т.б.) маңыздылығы оларда жеке тұлғаны тәрбиелеудегі дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың рөлі ғана емес, сонымен қатар оларды қазіргі жағдайда тәрбиелеу процесінде пайдаланудың мүмкін жолдары ашылуымен анықталады. Мәселен, зерттеуші Г.Н.Волков бастауыш

сынып мұғалімінің этнопедагогикалық даярлығының кейбір нәзік қырларын береді, оның пікірінше, «нақты аймақтық жағдайларда халықтың көпғасырлық мәдениеті негізінде тәрбиелеудің ұлттық дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен тығыз байланыста балаларды оқыту және тәрбиелеу процесін ұйымдастыруға қабілетті – бастауыш сынып мұғалімі»[6]. Сондықтан да бастауыш сынып мұғалімінің этнопедагогикалық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар негізінде дайындығы ерекше өзектілікке ие болады. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығына этнопедагогикалық білімді енгізу 160-тан астам ұлт өкілдері тұратын көрші Ресей Федерациясы үшін де, полиэтникалық құрылымы бар кейбір республикалар үшін де өзекті болып отырса, онда көптеген ұлттар мен ұлыстардың басын бейбіт келісім жағдайында біріктіріп отырған қазақ елі үшін соншалықты маңыздылығы өзінен-өзі түсінікті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Volkov G.N. Etnopedagogicheskie problemy sovremennogo obrazovaniya i vospitaniya: teoria i praktika //Vestnik RGNF. –М., 1998. –S.245.
2. Sýbetto A.I. Kvalimetrica cheloveka i obrazovaniya: genezis, stanovlenie, razvitie, problemy i perspektivy: Materialy HІ simpozіyіma «Kvalimetrica v obrazovanіi: metodologіa, metodіka i praktіka» / A.I.Sýbetto. –М., 2006. –S.97.
3. Júsipova J.A. Pedagogikalyq sheberlik. –А., 2011. –316 b.
4. Etnopedagogika narodov Kazahstana / Pod red. G.I.Volkova, K.J.Kojahmetovoi. –А., 2001. –S.305.
5. Magomadova L.S. Professionalnaya podgotovka býdyshego ýchitelá nachalnyh klassov na osnove etnopedagogicheskikh traditsii i obycheev chechensev. Avtoreferat kand.ped.náyk. –Маhachkala, 2016. – S.28.
6. Bilim berýdiń barlyq deńgeiniń memlekettik jalpyga mindetti bilim berý standarttaryn bekitý týraly. QR Bilim jáne gylım ministriniń buırygy. –Astana, 2018. 31 qazan. №604 buıryq.

Жакаева С.А.

п.ғ.к., доцент

Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті

Сапиева М.С.

п.ғ.к.

Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті

Бабич С.С.

оқытушы

Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті

РИТМИКА САБАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ

Аннотация. Мақалада мектептегі хореография сабақтарында музыка мен бидің өзара байланысы көрсетілген. Осы жұмыста оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту үшін негізгі жағдай ретінде ритм, музыкалық ұғым теориялық және іс жүзінде ашылады. Сондай-ақ, пластиканың дамуы, оқушылардың музыкалық-көркем тәрбиесі үдерісінде эстетикалық талғамын қалыптастыру мәселелері қозғалды. Шығармашылық іс-әрекет барысында оқушылар адамгершілік-эстетикалық құндылықтарды меңгереді, оларды жалпы адамзаттық құндылықтарға тарту мүмкіндіктері кеңейтіледі.

Түйін сөздер: халықтық музыка, хореография сабағы, музыка мен хореографияның өзара байланысы.

Аннотация. В статье представлена взаимосвязь музыки и танца на уроках хореографии в школе. В этой работе в качестве основных условий для развития творческой активности учащихся раскрывается ритм, музыкальное понятие как теоретическое и практическое. Также были затронуты вопросы развития пластики, формирования эстетического вкуса в процессе музыкально-художественного воспитания учащихся. В ходе творческой деятельности учащиеся осваивают нравственно-эстетические ценности, расширяются возможности вовлечения их в общечеловеческие ценности.

Ключевые слова: народная музыка, уроки хореографии, музыка и хореография взаимосвязь.

Annotation. The article presents the relationship between music and dance in choreography classes at school. In this work, as the main conditions for the development of creative activity of students, the rhythm, the musical concept as theoretical and practical, is revealed. They also discussed the development of plastics, the formation of aesthetic taste in the process of musical and artistic education of students. In the course of creative activity, students learn moral and aesthetic values, expand the opportunities to involve them in universal values.

Keywords: folk music, the choreography, the music and choreography of the relationship.

Баланың адамгершілік-эстетикалық құндылықтары шығармашылық қызметте жақсы меңгерілетіні белгілі, өйткені ол өзінің дүниетанымдық ұстанымын, мейірімділік пен зұлымдық, әділдік, махаббат түсінігін бейнелейді. Баланың жалпыадамзаттық құндылықтарға баулу мүмкіндігін кеңейтеді. Олар қол жетімді, эмоционалды болады. Сондықтан эстетикалық цикл сабақтарының бұл бағыттағы әлеуеті зор.

Тұлғаның эстетикалық дамуы туралы айта отырып, музыка тәрбиенің күшті құралдарының бірі ретінде бірінші орынға шығады. Музыка қоршаған ортаны дыбыстар мен дыбыстық бейнелерде таратады және ойнатады. Дыбыстардың әдемі әлемімен қарым-қатынас жасай отырып, тұлғаның музыкалық-эстетикалық қалыптасуы ықпал жасайды. Музыка адамның психоэмоционалдық жағдайына оң әсерете алады, ол мәдениет пен эстетикалық талғамның дамуына негіз қалыптастырады. Музыканы тыңдау барысында адамда көңіл бөлінеді, шығармашылық қиял дамиды, эмоциялық шаршау жойылады және белсенділік пен жұмысқа қабілеттілік артады.

Хореография – тұлғаның шығармашылық және эстетикалық даму жолында маңызды өнер болып табылады. Бимен айналысу адамға тек шығармашылық тұрғыда ғана емес, рухани және физикалық дамуға мүмкіндік береді, пластика мен ішкі әлемді дамытады[1.,3,146.]. Бірнеше жыл бұрын биге халық сипатының ерекшеліктері берілген. Пластикалық қозғалыстармен, қимыл тілімен адамдар өз ойларының белгілі бір мағыналық мазмұнын бере отырып, сөйлесе алады. Би арқылы сезімдер, эмоциялар, адамның тілегі мен ойлары айтылды. Бір сөзбен айтқанда, би халықтың мәдениеті мен тұрмысында ерекше орын алады. Би өнеріне, музыка тәрізді, халық әр түрлі өмірлік жағдайларда қараған. Мысалы, мерекелерге, демалыстарға, ойын-сауыққа арналған билер деп тұжырымдаған. Қазіргі хореография

өнерінде музыка маңызды орын алады. Бұл екі өнер түрі өте тығыз байланыста, көбінесе музыка басым және биді музыкалық жанрлар мен формалар арқылы бағындырады

Музыка және би – бұл өнердің екі тамаша түрі, олардың эволюциялық даму жолдары бар. Хореография музыкамен, музыкалық ырғақпен, қарқынмен қалыптасады. Бұл екі өнер ажырамайтын байланыста және одан әрі дамудың жалпы принциптері негізделген.

Хореография – бұл кеңістік пен уақыт шеңберінде орындалатын қозғалыстар, ал музыка-кеңістікте заманауи музыкалық дыбыс болып қалыптасқан.

Музыка мен хореография бір көркем бейнені бере отырып, адамға әр түрлі әсер қалыптастырады: музыка есту арқылы әсер етеді, ал хореография көру арқылы. Музыка мен хореография біріге отыра, адамға күшті эмоционалды-эстетикалық әсер береді. Бидің қозғалыс түрлерін қойғанда, музыканың хореографияға сәйкестігін сақтау өте маңызды, би пластикасы мен ырғағы музыкалық қарқынмен және метрмен сәйкес келуі тиіс. Сондықтан музыка бидің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, ол драматургия мен би ырғағына әсер етеді. Бірінші қарапайым жаттығулардан бастап, би сабақтарындағы маңызды сәт-жақсы және дұрыс тандалған музыка.

Ритм – музыка мазмұны берілетін музыкалық мәнерліліктің жарқын құралдарының бірі. Бұл элемент маңызды, өйткені оның болуы музыкамен тығыз байланысты. Ритм-адамның табиғи сапасы. Шығармашылық дарынды адамды сипаттай отырып, біз оның музыкалық ырғағының дамуы және музыкаға жарқын эмоционалды-ырғақтық көңіл-күйлері туралы айтуға болады[2., 46.].

Қазіргі заманғы алуан түрлі қоғамда толыққанды өмір сүру үшін адам түсінуі тиіс қағидалар бар: ол белгілі бір дәрежеде жеке, бір-біріне ұқсастығы жоқ, әр адам тұлға ретінде әртүрлі болып келеді. Сондықтан қоршаған қоғамдағы үйлесімде өмір сүре білу өте маңызды. Ол үшін бала кезінен бастап базалық біліммен қатар ұлттық мәдениеттің «әлеміне», қазіргі заманғы өркениетке бірігуге мүмкіндік беретін сапаны дамыту қажет. Көпмәдениетті педагогика және ғылыми білімнің салыстырмалы жас саласы болса да, ол өзіне ерекше назар аударады, өйткені ең өзекті мәселелерге педагогикалық реакция болып табылады. Олардың ішінде қазіргі әлемде жаһандану үдерістерін дамыту, діни, этникалық қақтығыстардың өсуі, терроризм мәселелерінің тигізер әсері көп.

Мұндай оқытудың басты мақсаты: түрлі ұлт, діни сенім және әлеуметтік топтармен бейбіт өмір сүре алатын, мультимәдени ортада белсенді жасампаз қызметке дайын тұлғаны қалыптастыру. Көпмәдени білімнің негізі төзімділік болып табылады. Бұл термин көптеген мағыналық реңктері бар.

Психологиялық-педагогикалық контексте толеранттылық өскелең ұрпақты беймәлім адамдар мен идеялар әлемінде өмір сүру өнеріне баулуды білдіреді.

«Музыкалық-ритмикалық тәрбие» атауы сабақ өткізу барысында музыканың маңызды рөлін алдын-ала анықтайды, онда оқушылар музыкалық грамотаның негіздері бойынша қарапайым білімдерді игереді: музыкалық шығарманың құрылысымен немесе оның бөліктерімен танысады, музыкалық мысалдың бейнелік сипатын, оның әуенді және метроритмиялық ерекшеліктерін ажыратуға үйренеді, шығарманың музыкалық өлшемі, ырғағы, такт, затакт сияқты ұғымдардың мәнін меңгереді; музыкалық шығарманың рөлін ұғынады, орындалатын жаттығулардың белгілі бір сипатына тең келетін және жұмыс жағдайына енгізетін сияқты; музыкалық сөйлеу құрылымын (шығарманың бөліктері, музыкалық фразалар) ажыратады.

Ритмика сабақтарының ерекшелігі әртүрлі стильдер мен жанрлардың музыкасы негізінде теориялық білімді меңгеру, теориялық материалды фольклорлық шығармашылықпен және халық стиліндегі композиторлардың шығармаларымен ұштастыру болып табылады. Осындай сабақтардың мақсаты оқушыларға қазіргі әлемнің алуан түрлілігі мен көптүрлілігін көрсету, балаларды басқалардан өзгеше болудан қорықпауға үйрету, өзінің «тамырларын» ұғындыру және сонымен қатар басқа халықтарға құрмет көрсету, алуан түрліліктің олардың өмірін бай, тартымды, қызықты ете алатынын көрсету болып табылады.

2-ші сыныпта ритмика сабағында қазақ халық әуендерін қолдану үлгісін қарастырайық. Бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс істеу үшін этюдтерді және оқу композицияларын үйрену үшін қазақ халық әндерін, күйлерін, сондай-ақ қазақ халық әндерін өңдеумен айналысатын композитор Е.Брусиловский мен басқа да композиторлардың музыкасын пайдалану ұсынылады. Музыкалық шығармаларды іріктеу нәтижесі педагог-хореограф пен концертмейстердің тығыз жұмысы болып табылады, бірақ аккомпаниатор болмаған жағдайда акт қолдануға болады (жұмыс істеу үшін «Ұлытау», «Тұран», «Адай» және т. б. сияқты Қазақстанның заманауи топтарының музыкалық шығармаларын пайдалануға болады.)

I Бөлім – (5 мин) – жаттығу, музыкаға арналған қозғалыс жаттығулары (марш, түрлі тапсырмалармен жүгіру, секіру және т.б.).

1. Тен Чу. Амангелді маршы (Марш Амангелді)

2. Кеңес-күй

II бөлім – (7-10 мин) – ырғақтық гимнастика кешені.

Би кешені қазақ биінің элементтеріне бай болуы керек.

Бір кешенге 7-8 шағын оқу комбинациялары кіруі керек.

1. Е. Брусиловский «колхоздағы мереке»

2. Е. Брусиловский «Ботагоз»

3. Е. Брусиловский «жорықта»

4. Е. Брусиловский «Бесік Жыры»

5. Қазақтың халық әні «Маусымжан»

6. Қазақ халық әні «Жайдарман»

7. Қамажай «қазақ халық әні»

8. Қазақ халық күйі «Ақ боран»

III бөлім-(7-10 мин)-шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған музыкалық этюдтар, музыкалық-ырғақтық ойындар

IV бөлім – (5-7 мин) – дирижерлау, дирижерлік қимылмен жұмыс істеу.

1. «Ғайни» қазақ халық әні Ә. Исақованың

Мақсаты: ән айту, тыныш, ұзақ ән айту

2. «Арарай» қазақ халық әні орта

Мақсаты: Жылдам, қуанышты, көңілді әуен белсенді, «секіру» қимылдарын талап етеді

3. «Жарыста» ЖММ»

Мақсаты: дирижерлік қимылдарды 3/4-ке бекіту. Жылдам, қуанышты, көңілді әуен белсенді, «секіру» қимылдарды талап етеді

V бөлім – (7-10 мин) – би композициялары:

1. «Қара жорға»

2 «Қыз қуу»

3. А. Жұбанов «Қарлығаш»

Сонымен қатар, халық музыкасы арқылы ритмика сабақтары музыкалық мәнерліліктің негізгі құралдарын зерттеу, ырғақты түсініктерді, музыканың формалық қасиеттерін дамыту бойынша мақсатты түрде міндеттерді шешеді.

Ритмика сабақтарының негізгі міндеттері музыкалықты дамыту болып табылады. Музыкалықты қарастыра отырып, музыканың күрделі ұғым екенін айтуға болады. Ол әрбір жеке тұлға үшін әр түрлі көрінеді:

* жақсы музыкалық жады

* музыкаға эмоциялық жауап

* тамаша есту

* есту қабілетінің болмауы, бірақ музыкалық бейнелерді терең түсіну.

Бірақ адам музыкасының басты белгісі – бұл эмоционалдық үнсіздік және музыкалық бейнелерді терең қабылдай білу.

Музыканың дамуы музыка – эстетикалық сананың қалыптасуына әсер етеді. Музыкалық талғамды қалыптастырумен бір мезгілде тұлғаның музыкалық-мәдени ой өрісінің кеңеюі; қимыл пластикасын дамыту арқылы көркемдік-шығармашылық қабілеттерінің жетілдірілуі, олардың ырғақтылығы, музыкамен тығыз байланыста айқындылығы жүреді [3.,76.]. Ритмика сабақтарында біз оқушылардың көркемдік-шығармашылық қабілеттерін, бастамашылықтарын, би композицияларын, музыкалық ойындар мен жаттығулардың нұсқаларын құрастыру кезіндегі шешімдердің дербестігін байқаймыз.

Халық музыкасын тану арқылы кәсіби композиторлық музыкаға баулу оқушыларға олардың өзара байланысын көруге, музыкалық құбылыстар туралы білімдерін тереңдетуге мүмкіндік береді. Балалар үшін Халық музыкасы өте жеңіл, эмоционалдық бояуы бар, әр түрлі сезімдердің көрінісі болып табылады. Сондықтан ритмика сабақтарында халық әуендерін қолдану қажет, олар оңай, түсінікті және тартымды. Олар есте оңай саалады және адамның өз бетінше орындауына мүмкіншілік бар, яғни олардың ойлау, есте сақтау қабілеттерін, эмоцияларын, мінез-құлықтарын және т.б. түзетеді.

Ритмика бойынша сабақтарды жоспарлай отырып, жұмыста 4 негізгі бағытты ескеру қажет, онсыз қозғалыста музыканың «дыбысталуына» жету мүмкін емес:

1) музыкалық өнерді оның драматургиясын сезіну арқылы қабылдауды жетілдіру, балалардың музыканы нәзік сезіну қабілетіне тәрбиелеу, қозғалыс-қимылдарда белгілі бір дәуірдің шығармаларының стилін бере білу;

2) кеңістіктік бағдарларды қалыптастыру, ойлау мен қиялды дамыту;

3) негізгі қозғалыс дағдыларын жетілдіру (жүгіру, жүру, секіру, қол қозғалысы және т. б. түрлері), оларды музыкамен әр түрлі музыкалық өлшемдерде жасау (қарапайым, күрделі, айнымалы);

4) би элементтеріне оқыту – халықтық-тән, тарихи-тұрмыстық, балдық, шығармашылық тапсырмаларды орындау, таныс «па» биін пайдалана отырып, музыкалық шығармаларға сәйкес пластикасын дәл таңдау.

Сонымен қатар, нақ сол халық әндері мен билері оқушылардың бойында қажетті тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін үлкен мағыналық жүктемені алып келеді – қайырымдылықты, сезімталдықты, әділдікті. Халық музыкасы баланы патриоттық тәрбиелеудің негізі болып табылады, оған өз еліне деген сүйіспеншілікті, ұлттық нақышқа еніп, өзінің қадір-қасиетін танытуға мүмкіндік береді. Халық музыкасының ырғағы сабақтарында ұлттық мәдениеттің, ауылдық және қалалық фольклордың байырғы және кең қырынан тұратын дәстүрлі әндерді қолдану оқушыларға белгілі бір халықтың мәдениеті мен дәстүрлерін тануға және зерттеуге мүмкіндік береді.

Музыка – бұл қазіргі уақытта болатын қозғалыс. Баланың пәрменді табиғаты музыкадан түсетін импульстерге бірден жауап береді. Ол өзінің өмір ырғағын белсендіре отырып, өзінің қозғалысын, энергетикасын бере отырып, оны толығымен жаулап алады. Баланың табиғи белсенділігі балалық шақтан жақын және жақсы таныс шығармашылық қызметті талап етеді, сондықтан ойын түрінде көрсетілген музыкалық-ырғақтық іс-әрекет – бұл музыкалық-эстетикалық уайымдарды берудің жарқын эмоционалдық жолы. Егер шығарманы өздері жасаса, балалар музыкалық шығарманың эмоционалдық мәнерлілігін сезінеді, оның көңіл-күйін терең қабылдайды.

Ритмика – бұл музыканы қозғалыста тыңдай білу, қозғалыс арқылы шығарманың мәнерлі ерекшеліктерін көрсету (көркем бейне, музыкалық мәнерлілік құралдары). Егер көркем гимнастика мен хореографияда музыка көп бөлігі қозғалысқа арналған фон болса, ырғақта музыкалық туындыны алдын ала тыңдау және егжей-тегжейлі талдау арқылы терең қабылдауға, оны уайымдап, сезініп, қозғалыста өз сезімдерін беріп, оны (музыканы) оқушылардың өзі құрған болса, терең қабылдауға қондырғы беріледі.

Ритмика бейнелі қайта түрленуді, кейіпкерлердің әр түрлі сипатын, сюжеттік дамуға сәйкес олардың өзара қарым-қатынасын болжайды. Сюжеттің дамуы пластиканың көмегімен музыкадағы «әңгіме» нысанын көруге және естуге, музыканың мазмұнын беретін арнайы құралдар ретінде мәнерлі қимылдарды қабылдауға мүмкіндік береді. Қозғалыс бұл жерде өзіндік көркем тіл ретінде әрекет етеді [4., 296.].

Ритмопластикаға дирижерлауды да жатқызуға болады, өйткені ол музыканы қол қозғалысы арқылы жеке қабылдауды білдіреді. Дирижерлау арқылы пьесаның сипатын, қарқынын, динамикасын, шығарманың пішінін және, әрине, метроритмиялық ерекшеліктерін көрсетуге болады. Ритмопластиканың бұл түрі балалардан музыканы мұқият және шоғырланған тыңдауды талап етеді, демек, музыкалық есту мен ырғақты сезімнің дамуын белсендіре түседі.

Ритмика пәнінің бағдарламалық мазмұны оқушыларды өз қимылдарының музыкамен үйлесімді бірігуін сезінуге әкеледі, бұл шығармашылық қиялдың белсенді дамуына ықпал етеді. Есту сезімдерінің бұлшық етпен тығыз өзара байланысының арқасында музыка айтарлықтай жарқын және эмоционалды қабылданады. Ритмика сабақтарында музыка қозғалысынан алынған музыкалық әсерлер (музыкалық жадқа қосу арқылы – бұлшықет жадына) өмір бойы қалады.

Бидегі музыканың орны мен рөлін ашатын хореография сабақтарында қызықты және шығармашылық міндеттердің бірі музыкалық мәнерліліктің негізгі құралдарын зерделеу, ырғақты түсініктерді дамыту, музыканың формальды қасиеттерін қалыптастыру болып табылады. Ол тақырыптар бойынша бөлінген музыкалық-ырғақтық тапсырмалар жүйесін ұсынады. Бірақ бөлім бойынша материалды баяндау бір тақырыпты екінші тақырыпты жүйелі түрде зерделеуді білдірмейді. Ритмикада жұмыстың концентрлік әдісі қабылданғандығы белгілі: күрделі жаттығулар мен тапсырмаларды қолдана отырып, жеке тақырыптарға тұрақты оралу [2., 446.].

Сондықтан ритмика сабақтары кешенді құрылады, материал түрлі бөлімдерден алынады. Бір тақырып жұмыстың негізгі өзегі болуы мүмкін, екіншісі жанама әсер етеді. Әр тақырып бойынша жұмыс алғы шарт пен негіз жасайды және өз кезегінде алдыңғыға сүйенеді. Материалды бөлімдер бойынша бөлу шартты сипатта болады [5., 83б.].

Музыкалық бейнені беру әр түрлі музыкалық мәнерлілік құралдарын біріктіріп және кезектестіру арқылы жүзеге асырылса да, әрбір музыкалық-мәнерлілік құралды тереңірек зерделеу мақсатында әрбір тақырыпқа музыкалық сөйлеу элементі тандап алынады, белгілі бір мәнерлілік құрал неғұрлым дөңес болып табылады.

Сабақта қызығушылық атмосферасын құру туралы ұмытпау керек. Бұл үлкен көмек прозалық шығармалар мен өлеңдерді, иллюстрацияларды сәтті таңдау, композиторлар туралы, білінетін бидің құрылу тарихы туралы әңгімелер өткізу мүмкін. Егер педагог музыканың орындалатын қозғалыстар үшін фон емес, баламен қарым – қатынаста басты болып табылатынын есте сақтаған жағдайда ғана ритмикамен сабақтар балаларға пайдалы және қызықты болады.

Сабақты жоспарлай отырып, педагогтың басты міндеті – балаларды музыка мен би әлеміне тарту, олардың жан-жақты эстетикалық дамуына ықпал ету.

Осылайша, ритмика сабақтарында халықтық музыканы пайдалану балаларды тәрбиелеу мен білім беруде, музыка саласындағы білімді кеңейтуде, оқыту мен тәрбиелеуде халықтық мәдениетті сақтауда үлкен рөл атқарады. Халық музыкасы өзіне халық өмірінің рухани мәнінің барлық кешенін, халықтың дүниетанымы мен эстетикалық идеалын, оның адамгершілік нормаларын жасайды, сондықтан өскелең ұрпақты тәрбиелеу және мәдени құндылықтарды игеру мақсатында маңызды әрі қажетті база болып табылады.

Гимнастикалық (немесе жалпы дамыту) жаттығулар ырғақтың барлық сабақтарына енгізіледі. Қозғалыс міндеттері Дене шынықтыру сабақтарындағы сияқты қойылады, бірақ музыкалық міндеттер, әрине, айтарлықтай кең. Ритмика сабағында музыка мен қозғалыстың байланысы аса маңызды. Бұл жерде Музыка тек еріп жүру емес, қандай да бір жаттығулар үшін фон болып табылады, ол әрбір сабақтың мазмұнына оның ажырамас бөлігі ретінде қосылады. Ритмика сабақтарында музыкамен қозғалыстың байланысы іс – әрекеттердің музыканың метрикалық пульсациясымен сәйкестігін ғана емес, сонымен қатар қозғалыста музыка сипатының, музыкалық мәнерлілік құралдарының-қарқынның, динамикалық реңктердің, регистрлік өзгерістердің және т.б., белгілі бір музыкалық пьесаның құрылымының ерекшеліктерін бейнелеуді қарастырады[2., 26б.].

Сонымен қатар, балалар хореография элементтерімен танысады, қарапайым халықтық-тән, қазіргі заманғы, тарихи-тұрмыстық, бал билерін үйренеді.

Оқушылар музыкаға сәйкес қозғалысты дәл бастауға және аяқтауға, барлық фразаға қозғалысты созуға, музыкалық шығарманың сипаты мен белгілі бір дәуірдің стиліне сәйкес пластика мен қимылдарды қолдана отырып, әуеннің дамуын сезінуге және көрсетуге үйренеді.

Балаларымен би кешендерін меңгере отырып, оқытушы олардан өз іс-әрекетіне саналы қарым-қатынасқа және музыкамен тығыз байланыста болуға қол жеткізуі тиіс. Ең басынан балаларды қозғалыстың орындалу сапасын дұрыс бағалауға үйрету керек [6, 69б.].

Би жаттығуларының кешендері жұмысқа бұлшық еттің негізгі топтарын қамтиды, ал олардың жүйелі қайталануы қимылдарды нақты орындау дағдыларын бекітуге көмектеседі, бала ағзасын нығайтады, қанайналым, тыныс алу жұмысын жақсартады, тиісті дене бітімін қалыптастыруға, қимылдарды үйлестіруге, икемділікке, дәлдікке ықпал етеді.

Сонымен қатар, кешендерді зерттеу, халық музыкасымен таныстыру балалардың ой-өрісін кеңейтеді. Қозғалыстағы музыканы «дыбыстау» оқушыларға шығарманы терең және толық сезінуге көмектеседі. Би кешендері әр ритмика сабағының басында жатталып, қайталанатын. Алдын ала педагог балаларды би атауымен таныстырады, халық немесе оның құрылу тарихы туралы қысқаша айтып береді. Белгілі бір тапсырманы орындауға арналған әрбір шығарма алдымен оқушылармен егжей-тегжейлі талданады. Оқытушы олардың назарын музыкалық мәнерлілік құралдарына аударады. Мұғалім балаларға музыкамен барлық қимылдарды дәл келісу қажеттігін, ұжым мүшелерінің барлық іс-қимылдарының бірігуін еске салады. Жаттығулар сабақтан сабаққа біраз уақыт қайталанатын, бұл олардың жақсы орындау деңгейіне жетуге мүмкіндік береді.

Кешендер музыкалық материалдың күрделенуі тәртібімен оқытылады және халық шығармашылығының әр түрлі кезеңдері мен ерекшеліктерін қамтиды. I сыныпта – бұл Қазақстан халықтарының

балалар әндерінің музыкасына, қазақ музыкасына арналған кешендер; II сыныпта күрделі қазақ билері; III сыныпта – орыс композиторы П. Чайковскийдің шығармашылығы бойынша кешендер (оның атақты «балалар альбомы») және Қазақстан халықтарының билері; IV сыныпта – кешендер балаларды қазақ және джаз музыкасымен, әлем халықтарының билерімен таныстырады.

Жаттығулар қозғалысы жалпы білім беретін мектептің I-IV сыныптарының дене тәрбиесі бойынша бағдарламасына сәйкес келеді: жаяу жүру, жүгіру, секіру, би қозғалысы, сюжеттік қозғалыс (жануарлар, құстар, адамдардың іс-әрекеттері және т.б. бейнелейтін).

Ырғақтық сабақтар барысында осы қозғалыс біртіндеп жетілдіріліп, еркін, ырғақты, үйлестірілген, мәнерлі, пластикалық болады. Ырғақтық және би жаттығуларына қатысу балалардың дұрыс дене бітімінің дамуына ықпал етеді, сонымен қатар, белсенділікке, сенімділікке тәрбиелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Франио Г. «Балалардың эстетикалық тәрбиесіндегі ритмиканың рөлі». Мәскеу «Советский композитор» 1989 ж. б. 3, 14
2. Г.Франио және «Ритмика бойынша әдістемелік құрал» Лифиц. Мәскеу, «Музыка» 1995., с26, 44
3. Смирнова Т. «Фортепиано бойынша әдістемелік ұсынымдар». Мәскеу, 2003 ж., 7 Б.
4. Н. А. Терентьева «Кіші және орта сынып хореографтарының классикалық биі бойынша педагогтарға арналған оқу-әдістемелік құрал» Челябині 2013.с. 29
5. Рокитянская Т. «Дыбыспен тәрбиелеу». «Даму Академиясы» 2002 ж., 83 б.
6. Поплянова Е. «Музыка сабағында ойын канондары».Мәскеу «Владос» 2002 ж., 69 б.

Ибраева А.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Қарағанды қ.

Аязбекова Б.К.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Қарағанды қ.

Тлеужанова К.Т.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Қарағанды қ.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

***Түйін.** Мақалада студенттердің зерттеу жұмысының ұйымдастырылуы мен жоспарлануы бағытындағы қажетті деп саналатын деректер мен ғылыми әдіснамалық және әдістемелік мағлұматтар туралы баяндалады.*

***Кілт сөздер:** жобалық, зерттеушілік, эмпирикалық зерттеулер, зерттеу проблемасы.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы планирования и организации научно исследовательской работы студентов, их методологические и методические направления и излагаются сведения о данных, которые считаются необходимыми.*

***Ключевые слова:** проектные, исследовательские, эмпирические исследования, проблемы исследования.*

***Abstract.** This article deals with the questions of planning and organization and scientific research work of students, their methodological and methodical directions, and necessary information about data is presented in this article.*

***Key words:** project, research, empirical research, research problems.*

Жоғары білім беру жүйесінің заманауи даму кезеңінде ғылыми-зерттеу әрекетінің маңызы артып, болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың негізгі компоненттерінің біріне айналды. Бұл, ең алдымен, ғылыми-зерттеу әрекетінің тиімділігі елеулі дәрежеде зерттеу білімдерінің, біліктерінің қалыптасу деңгейімен, жеке қасиеттерінің дамуымен, шығармашылық зерттеу қызметінің тәжірибесін жинақтаумен анықталады. Сонымен қатар, оқу пәндерін меңгеру студенттерден ғылыми таңу әдістерін және зерттеу қабілеттерін меңгеруді талап етеді. Зерттеу нәтижелері студенттердің көпшілігінде ғылыми-зерттеу әрекеті туралы түсінік жалпы және толық емес, сонымен қатар, ғылыми-зерттеу қызметіне сәйкес келетін біліктер іс жүзінде жоқ немесе фрагментті. Білім алушылардың көпшілігі ғылыми-зерттеу қызметінің әлеуметтік және жеке маңыздылығын түсінбейді, олардың 70%-ы ғылыми-зерттеу қызметіне дайындығының төмен деңгейі, 30%-ы– орта деңгейінде. [Никитина Е.Ю., 2007,с.27].

Білім беруде зерттеу қызметінің мақсаты студенттердің шынайылықты игерудің әмбебап тәсілі ретінде функционалдық зерттеу дағдыларын алуы болып табылады. Бұған негізгі субъективті жаңа білімді, яғни нақты білім алушы үшін жаңа және жеке маңызды болып табылатын өз бетінше алған білімді алу болып табылатын білім беру үдерісінде оқушының оқу қызметіне уәждемесін арттыру және жеке ұстанымын белсендіруге ықпал етеді.

Осылайша, ғылыми-зерттеу қызметі деп ғылыми салада зерттеудің негізгі кезеңдерінің (проблеманы қою, теорияны зерделеу, материалды жинау, оны талдау және қорыту, зерттеу әдістемелерін таңдау, оларды практикалық меңгеру, қорытынды шығару) болуын болжайтын алдын ала белгісіз шешімі бар шығармашылық, зерттеу міндетін орындауды түсінеді.) [Петрова С.Н. // Молодой ученый. – 2011. – №10. Т.2. – С. 173-175].

Зерттеу нәтижесінде алынған білім заңдылықтарды, фактілерді, процестерді ұсынуға, қалыптас-тыруға, түсіндіруге бағытталған танымдық іс-әрекеттің салдары болып табылады. Демек, бұл оқытудың ажырамас бөлігі. Зерттеу іскерліктері оқытудың, тәрбиенің және дамудың объективті заңдылықтарын анықтауға

бағытталған танымдық іс-әрекеттің нәтижелерін іздеу, іріктеу, өңдеу, талдау, жасау, жобалау және дайындау бойынша іс-әрекеттерді саналы түрде жасау қабілеттілігінен тұрады. Қазіргі ЖОО-да білім алушылардың зерттеу қызметі өзінің мазмұны мен бағыттары, нысандары мен әдістері бойынша әртүрлі.

Жоғары оқу орнында білім алумен қатар студенттер болашақ ғылыми-зерттеу жұмысына дайындықты да осы кезеңде бастайды. Алайда нәтижелі ғылыми жұмыс арнайы дайындықты қажет етеді. Бакалавриат және магистратураны бітіруші түлектер өздері таңдаған қызмет саласында нақты практикалық міндеттерді шешу үшін өздерінің білімін, іскерліктері мен дағдыларын қолдануға тиісті. Осыдан барып заңды сұрақ туындайды. Бұл мамандарға ғылыми сипаттағы мәселелерді шешуге дайындық керек пе?

Іс жүзінде тәжірибенің кез-келген саласында а) мәселені шешуді, б) оны шешуге қажетті ресурстар мен әдістерді іздеуді, в) мәселенің өзін шешуді, г) аналитикалық жұмыстың нәтижесін әріқарай қолдануды қамтамасыз ететін әрекеттің қажеттілігі қарастырылады. Ғылыми және утилитарлық мақсатты көздейтін ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізінде әр түрлі мамандықтар мен міндеттер үшін түбегейлі ортақ бірыңғай алгоритм бар. [Б.И. Герасимов, 2011, с.157]

Энциклопедиялық дереккөздерде дипломдық жоба және дипломдық жұмыс студенттердің кәсіби даярлығының соңғы кезеңінде орындайтын ғылыми-зерттеу, шығармашылық немесе жобалау-құрылымдаулық сипаттағы жеке тапсырмалары ретінде түсіндіріледі.

Дипломдық жұмыстарды және дипломдық жобаларды ажырату критерийлері ретінде әртүрлі қызмет түрлері аталады, оны егжей-тегжейлі нақтылау үшін әдіснамалық білімге, яғни зерттеу және жобалау ұғымдарының айырмашылығын беретін қызмет теориясына жүгіну қажет.

Зерттеу – ақиқатқа жетуге негізделген танымдық және шығармашылық міндетті алдын ала белгісіз нәтижемен шешуге байланысты қызмет болып табылады.

Зерттеу қызметінің құндылығы ақиқатқа жету. Зерттеу келесі шараларды орындауды көздейді: мәселені қою, зерттеу нысаны мен тақырыбын анықтау, ғылыми болжам жасау, зерттеу жүргізу әдісін (әдістемесін) таңдау, материал жинау, оны талдап қорыту, тұжырымдау және алынған нәтижелерді бағалау, зерттеу үдерісін сипаттау.

Жобалау – нысанды өзгертуге бағытталған шығармашылық әрекет.

Жұмыстың соңғы нәтижесі туралы алдын ала әзірленген ұсыныстардың болуы жобалық қызметтің міндетті шарты болып табылады.

Жобалау келесі түрде жүзеге асырылады: өзгертін нысанның болашақ жағдайдағы үлгісін жасау, теориялық негіздеу, содан кейін

технологиялық сипаттамаларды және жоспарланған нәтижеге қол жеткізу үдерісін ресурстық қамтамасыз етуді әзірлеу.

Білім беруде қызметтің осы екі түрі қоса жүреді және синтетикалық кешендер – жобалау – зерттеушілік және зерттеушілік – жобалау қызметін құра отырып, бір-бірін толықтырады, олар оқыту мен жобалық, жасанды-шығармашылық, жасампаздық қызметтегі аналитикалық-зерттеу, танымдық қызметтің симбиозы ретінде көрінеді.

Жобалау-зерттеушілік қызметі зерттеу нысаны мен тақырыбын, мақсаты мен міндеттерін белгілеуді, әдістемелерді іріктеу қағидаттарын бөлуді, зерттеу барысын жоспарлауды, күтілетін нәтижелерді, қажетті ресурстарды анықтауды талап ететін жеке зерттеуді жобалау бойынша әрекет. Ол зерттеуді ұйымдастыру аясына жатады.

Зерттеушілік – жобалау қызметінің екінші бөлігі (жобалық) басты нысан болып табылады, ал біріншісі (зерттеушілік) оның салыстырмалы сәтін құрайды және зерттеу (тақырыптық талдау), жобадан кейінгі зерттеу (жобаны іске асыру нәтижелерін зерттеу) жобалауға қызмет көрсетеді.

Анықталған айырмашылықтарды ескере отырып, мынандай қорытынды жасауға болады.

Студенттің оқудың қорытынды кезеңінде орындайтын кез келген шығармашылық жұмысы (дипломдық жұмыс) екі іс-әрекетті де қамтиды және жобалау-зерттеушілік қызметіне жатқызылуы мүмкін, өйткені алдымен болашақ зерттеу жобасын (оның нысанын, тақырыбын, мақсатын, міндеттерін, жоспары мен әдістерін анықтау), содан кейін-зерттеудің өзін әзірлеу жүзеге асырылады. [С.А. Петрова, И.А. Ясинская, 2010, с.44]

Дегенмен, автор өзінің зерттеу саласында өзекті жағдаяттарды ғана зерделеп қоймай оның даму жобасын әзірлейді және осы жобаны тәжірибелік апробациялау нәтижелерін зерттейді, сонда ғана осы жұмыс зерттеушілік-жобалау типіне (дипломдық жоба) тиісті болады.

Сонымен, дипломдық жұмыс ұғымы кең, дипломдық жоба және дипломдық зерттеу сияқты негізгі ұғымдарды қамтитын түрлік түсінік. Кейбір дереккөздерде келесі терминология да қолданылады: бітіруші біліктілік жұмысы жалпы түсінік, дипломдық жоба және дипломдық жұмыс оның түрлері ретінде қолданылады.

Дипломдық жұмысты орындай отырып, студенттер қажетті әдебиеттерді іздеу, ондағы таңдалған мәселенің әзірленуі мен баяндалуын зерттеу дағдысын меңгереді, өз бетінше аспаптармен, жабдықтармен, материалдармен жұмыс істеу, зерттеу шараларын меңгеруді үйренеді. Осылайша, оқу-зерттеушілік қызметінің басты мақсаты «үлкен» ғылымдағыдай объективті жаңа нәтиже алу емес, жеке тұлғаны дамыту болып табылады.

Жоғары оқу орнында оқытудың соңғы кезеңі ретінде дипломдық жұмысты орындау теориялық білімді бекітуге және кеңейтуге, таңдаған тақырыпты тереңдете зерттеуге, сондай-ақ нақты кәсіби міндеттерді шешу тәжірибесін алуға бағытталады. Сонымен қатар, дипломдық жұмыс қорытынды бақылау түрі ретінде студенттердің біліміне, олардың өз кәсіби саласында қалыптасуына және кәсіби қызметтің нақты жағдайларында олардың оқыту үдерісінде алған барлық білім мен дағдыларды қолдана білу іскерліктеріне сипаттама береді.

Сонымен, педагогикалық түрғыдан, дипломдық жұмыс білім беру үдерісінде дамыту, оқыту және бақылау функцияларын орындайды.

Дипломдық (бітіру) жұмыстары әр түрлі мамандық иелерін кәсіби дайындауда кеңінен қолданылады. Жұмыстың осы түрін ұйымдастырудың әдістемелік аспектілері жеке әдістемелердің пәні болып табылады және оқытушылар мен студенттерге арналған нақты әдістемелік ұсынымдар мен құралдарда көрсетіледі. [Кожухар В.М., 2010, с.178]

Түрлі мамандықтар бойынша әдістемелік құралдарды қарастыру дипломдық жұмыстың құрылымы бойынша өзара ұқсас ұсыныстарды анықтауға мүмкіндік береді. Диплом жұмысы мазмұннан, кіріспеден, екі – төрт тараудан, қорытындыдан, қосымшалардан және пайдаланылған әдебиеттер тізімдерінен тұруы тиіс деген талап қойылады.

Кіріспеде тақырыптың өзектілігі негізделеді, дипломдық жұмыстың мақсаты тұжырымдалады және қойылған мақсаттан туындайтын негізгі міндеттер, сондай-ақ жұмыс үдерісінде қолданылатын әдістер айқындалады.

Бірінші тараулар (1–2) – зерттелетін проблеманың теориялық негіздемесі болып табылады. Тәжірибелік бөлім (3–4 тарау) таңдалған тақырып бойынша эмпирикалық деректерді зерттеуді және зерттеу нәтижелерін практикада пайдалану бойынша ұсыныстарды қамтиды. Қорытынды негізгі қорытындылар мен ұсынымдарды қамтуы тиіс. Қосымшада дипломдық жұмыстың мәтінінде келтіруге орынсыз қандай да бір ережелерді көрсететін материалдар топтастырылады, Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде дипломшының жұмыс жазу барысында пайдаланған барлық әдебиет көздері болуы тиіс.

Ғылыми зерттеу жұмыстарын орындауға бағыттайтын әдістемелік ұсынымдарда студенттерге келесі дипломдық зерттеу жұмысының бағдарламасы ұсынылады:

1. Зерттеуді дайындау және ұйымдастыру (ғылыми аппаратты анықтау, ғылыми әдебиетті зерттеу, эксперимент жасау базасын дайындау).
2. Эмпирикалық зерттеу және эксперимент.
3. Эмпирикалық деректерді өңдеу.

Барлық мамандықтар бойынша дипломдық жұмыстарды жазуда зерттеушілік және жобалық тақырыптарды қолдану студенттердің жеке басымдылықтарын ескеруге, сондай-ақ олардың ғылым туралы түсінігін зерделеу ғана емес, шындықты өзгерту құралы екендігін тереңдетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл таңдалған тақырыпты әдіснамалық талдауды, тақырып бойынша жұмыс жоспарын құруды талап етеді.

Бүгінгі күннің маңызды міндеттерінің бірі жоғары оқу орындары студенттерін ғылыми зерттеулерге тарту болып табылады.

Студенттер зерттелетін мәселені шешуге ғылыми үлес қосатын элементтерді қамтитын, яғни практикалық және ғылыми маңызы бар диплом жұмысын жазу және оны жүзеге асыру міндетін қоя алады.

Зерттеу кезеңдеріне қойылатын талаптар:

1. Мәселені қою. Диплом жұмысына ғылыми үлес қосу элементтері қойылған мәселедегі өзектілікті негіздеуге байланысты. Ол жалпы алғанда тақырыпқа қатысты. Егер зерттеудің басқа кезеңдеріне байланысты қойылатын жеке сұрақтар болса, олар тиісті бөлімдерден көрініс табады.

2. Зерттеу тақырыбын танып білу. Ғылыми үлес элементтері зерттеу тақырыбын жан-жақты ашып көрсетеді, бірақ мәселені тікелей шешуде оның әдіснамасы мен әдістерімен әлі байланыссыз. Олар келесі кезеңдердегі мәселені шешудің теориялық негізі болып табылады.

3. Мәселенің әдіснамалық шешімі. Ғылыми үлестің элементтері зерттелетін мәселелерді шешудің принципті тәсілдерін сипаттайды, әдістемелік құжаттарды әзірлеу үшін негіз болады, бірақ әлі де практикада нақты қолдану дәрежесіне ие емес.

4. Мәселенің әдістемелік шешімі. Ғылыми үлестің элементтері нақты ережелерде, әдістемелерде, нұсқауларда, ұсынымдарда мәселелерді шешудің әдіснамалық принциптерін іске асыруды құрайды және практикада қолдану мүмкіндігіне жеткізеді.

5. Әдістемелік нұсқаулықтарды тәжірибеге енгізу. Диплом жұмысынан көрініс табатын ғылыми үлестің элементтері әдістемелік құжаттарды әзірлеу немесе жетілдірумен емес, керісінше ұсынылған әдістемелік нұсқаулықтарды тәжірибеде тиімді қолдануды қамтамасыз етумен байланысты. [Кертаева Г.М., Боталова О.Б., 2008, с.95-96]

Сонымен қорытындылай келсек:

Оқу практикасы үшін:

1. Дипломдық жұмыс қорытынды бақылау формасы ретінде білім берудің дамып келе жатқан функциясын нығайтуға арналған қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келуі керек, оны жүзеге асыру болашақ маманның түрлі кәсіби құзыреттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

2. Диплом жұмысын сапалы орындау үшін, осы іс-әрекетке әдіснамалық қызмет қажет, атап айтқанда:

– дипломдық жоба бойынша жұмыстарды қажет ететін жетекші қызмет түрлерінің арасындағы айырмашылық, зерттеушілік және жобалау;

– диплом жұмысының тақырыбы бойынша жобалауға немесе зерттеуге бағытталған алуан түрлі тұжырымдалған ойды қолдану;

– студенттерге диплом жұмысы бойынша жобалау және зерттеушілік әрекеттің мәнін түсінуге ықпал ететін арнайы әдістемелік семинарлар ұйымдастыру.

Жалпы, студенттердің ғылыми-зерттеу әрекеті жоғары білікті, қазіргі заманғы еңбек нарығына бағытталған, жоғары нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған инновациялық әдістер мен технологияларды қабылдауға ынталы, сыни ойлауға және қабылдауға қабілетті маманды дайындау жүйесінің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады.

Осылайша, студенттердің оқу әрекетін оңтайландыруға қойылатын заманауи талаптар аясында оларды ғылыми-зерттеу жұмыстары ортасына тарту олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды элементі болып табылады.

Болашақ маман, әрине, ғылыми-зерттеу әрекетін жүзеге асыруға дайын болуы керек, бұл болашақта оның кәсіби жұмысында және ғылыми деңгейде зерттеу әдістерін пайдалана отырып, туындайтын міндеттерді шешуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Никитина Е.Ю. Формирование готовности студентов педагогического вуза к научно-исследовательской деятельности средствами проблемного обучения: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидат педагогических наук: 13.00.08. / Никитина Елена Юрьевна. – Новокузнецк, 2007. – 25 с.
2. Петрова С.Н. Научно-исследовательская деятельность студентов как фактор повышения качества подготовки специалистов // Молодой ученый. – 2011. – №10. Т.2. – С. 173-175.
3. Основы научных исследований / Б.И. Герасимов, В.В. Дробышева, Н.В. Злобина и др. -М.: Форум: НИЦ Ин-фра-М, 2013. -272 с.
4. Основы исследовательской деятельности: уч. пособие / С.А. Петрова, И.А. Ясинская. М.: ФОРУМ, 2010. –208 с.
5. Кожухар В.М. Основы научных исследований: учебное пособие / В.М. Кожухар. -М. Издательско-торговая корпорация «Дашков и К». 2010. –216 с.
6. Кертаева Г.М., Боталова О.Б. Организация психолого-педагогических научных исследований: учебное пособие.– Второе издание, исправленное и дополненное. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2008.-387с.

Karabalayeva Z.
PhD student,
Abylaikhan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan

THE PERCEPTION OF THE FL TEACHERS' INNOVATIVE COMPETENCES: TEACHERS' AND EMPLOYERS' PERSPECTIVES

Аннотация. Қазақстандық білім беруде маңызды тренд жоспарлау, имплементация, сандық технологиялар, құзыреттілікті бағалау сияқты оқыту процесінің әрбір аспектісіне байланысты білім беруді жаңғырту және инновация болып табылады. Сондықтан, инновацияларды әзірлеу мен енгізуге жауапты адамдар, сондай-ақ болашақ мұғалімдерді дайындайтын университет басшылығы құзыреттілікті қалыптастыру үшін тиімді жүйелер мен процедураларды құра алатын мұғалімдер мен олардың жұмыс берушілері үшін қандай құзыреттер маңызды екенін түсіну өте маңызды. Бұл мақала мұғалімдердің және жұмыс берушілердің, яғни болашақ мұғалімдердің жалдаушыларының инновациялық құзыреттілігі мәселесі бойынша оқытушылардың пікірін білуге мақсат қояды. Зерттеу барысында инновациялық құзыреттілік пен қызметті қабылдау оқытушылардың көзқарасы мен мұғалімдер көзқарасы тұрғысынан ерекшеленеді. Мұндай айырмашылықтарды түсіну болашақ мұғалімдердің инновациялық құзыреттілігін қалыптастыру үшін тиімді жүйені құруға көмектеседі.

Түйінді сөздер: шет тілі мұғалімдері, мұғалімдердің құзыреттілігі, инновацияны қабылдау, оқытушылардың болашағы, мұғалімдердің болашағы.

Аннотация. Важным трендом в образовании Казахстанском образовании является модернизации и инновация образования, связанная с каждым аспектом процесса обучения такие как планирование, имплементация, цифровые технологии, оценка компетенций. Поэтому очень важно понять какие компетенции важны для учителей и их работодателей таким образом люди ответственные за разработку и внедрение инноваций, а также руководство университетов, которые готовят будущих учителей смогут создать эффективные системы и процедуры для формирования компетенций. Эта статья ставит целью узнать мнение преподавателей по вопросу инновационных компетенций учителей и работодателей, то есть будущих нанимателей учителей. В ходе исследования стало очевидно, что восприятие инновационной компетенции и деятельности отличается с точки зрения преподавателей и с точки зрения учителей. Понимание таких различий может помочь создать эффективную систему для формирования инновационных компетенций будущих учителей.

Ключевые слова: учителя иностранных языков, компетенции учителей, восприятие инновации, перспектива преподавателей, перспектива учителей.

Abstract. An important trend in Kazakhstani education is modernization and innovation related to every aspect of the process of teaching such as planning, delivery, digital technology, assessment, competences. Therefore, it is vital to understand what competences are important to teachers and their employers so as to policy makers and universities to create sensible and effective framework of competency building. This article outlines perceptions of FL teachers and employers on the innovational competences to be developed by future FL teachers. It becomes evident that the perception of teachers and prospective employers on the essence and components of the innovation competence is quite differently. It follows then that these differences could potentially help build better approach for developing innovative competences in the course of training of FL teachers.

Keywords: FL teachers, teacher competences, perception of innovation, teachers' perspective, employers' perspective.

The standards for teaching FL language are rising and the expectations are high due to the new technologies that are emerging at an ever-increasing pace and the teachers are expected to keep up with the changes and innovation. In Kazakhstan, school teachers are required to have a bachelor's degree and University teachers with at least master's degree. Attending training, participating in conferences, publishing their scientific work with new methods and technologies – all these provides development of FL teachers' competences— requirements for teachers at all levels are always changing and the standards are rising.

Kazakhstan is experiencing great changes in educational, political and social spheres. As a part of Bologna process Kazakhstan has introduced competence-based approach as a new system of education. This system was being introduced at all levels of education. In addition, a new system of methods and technologies used by FL teachers at their lessons that affects both students' and teachers' achievements. Though the changes are in line with the worldwide trends in FL education, it is hard to fully assess the efficacy and efficiency of those changes as the most implemented strategies create difficulties for some teachers to adopt and adapt the new content and style of teaching. The renewed content was first tested in Nazarbayev Intellectual Schools (NIS) and then implemented in the state schools all over the Republic of Kazakhstan. In the Abylay Khan Kazakh University of World Languages and International Relations has created a model professional competence to be developed on every level of every year. Namely, the learning outcome is the formation of Intercultural Communication Competency (ICC), which includes 6 subcompetences [1] Furthermore, Kunanbayeva the «professional readiness» of the graduate is represented by a competence model of 4 blocks of competences as successors for the inclusion of sets of competences into the learning process:

- Professionally-oriented block of competences constitutes the so-called «core competencies», which are defined as the ability to solve professional problems based on the use of information, communication, social and legal bases of the individual's behavior in civil society;

- Professionally-based block of competences is represented by so-called «basic competencies», the ability and readiness to build certain professional activities (pedagogical, philological, international, economic, legal, etc.);

- Professionally-identifying block of competences is represented by the so-called «specializing competences» – reflecting the specificity of a specific subject or supra-subject area of professional activity. Specializing competences can be viewed as the implementation of core and basic competencies in the specific field of professional activity (specialization).

- For the specificity of professional-foreign and international fields of preparation, the next block of compulsory competencies is a block of intercultural-and-international professional communication [2, p. 95].

The competences in model by Kunanbayeva S.S. are developed gradually from performing reproductive tasks and activities to be developed to the level of productive skills students could perform on their own with high level of autonomy and creativity. Therefore, the innovation is thought to be gradual and structured process.

The definition of innovative competence is often rather complex. Harvard competency dictionary, for example, defines innovative competency as «generation of innovative solutions in work situations; trying different and novel ways to deal with work problems and opportunities». Innovative competency is often regarded as synonymous or analogous to creative competency [3]. Some scholars regard it as an integrative construct that include three different dimensions: individual, interpersonal, interactional [4]. Innovation competence is not the same as creative competence as it requires a more complex set of skills and go hand in hand with psychological aspect of an individual. Innovation competence requires open-minded perception, vulnerability, communication and collaboration. Besides, it suggests such qualities as creativity, leadership, creative, self-efficacy, energy, risk-taking and ambiguous problem-solving [5].

Introduction

Participants and context. The Kazakh Abylay Khan University of International Relations and World Languages has one of the biggest and most popular programs for preparing foreign language teachers. Therefore, five teachers who recently graduated Masters program were chosen to participate in the interviews. They already have some practical experience in the field (1-2 years), but they can also remember the skills they were taught during their masters and they can assess the relevance of the skills taught during their studies to their teaching experience at present. Five potential employers who are making hiring decisions. Teachers who graduate master's degree can among several options: they stay at university; they go teach at school (state or private); they could also choose to work part time at courses of English or even combine several options. It is important to mention that some teachers choose not to stay in the field and find other employment opportunities for various reasons.

I conducted a series of semi-structured interviews to see the perspective of teachers and employers, not just to obtain specific responses. Teachers and employers were given questions that they interpreted in their own way and provided different perspectives of a single aspect of teaching – innovation.

I interviewed five FL teachers, who teach at the Abylai khan Kazakh University of World Languages and Internationals Relations (one teacher does not work at the university any more), then I interviewed five potential employers. The teachers I have chosen are young teachers who have two years of experience of teaching at university. All of them obtained masters' degree in 2017. They are among top students in their major (Teaching Foreign Languages: Two Foreign Languages). All of them are teachers of English. All of them are very motivated, self-driven teachers, who are willing to learn, reflect and try new approaches and methods of teaching. All the employers are work at different institutions: one is the director of a private school, one is the deputy director of state school, one is the head of a department at a private university, one is a head of a department at another private university, one is a former director of a school that provided short courses of English.

Data collection. Most of the participants are proficient in English or have advanced level of English. All of the participants were given a choice of answering in English or in Russian. Namely, two out of five employers chose to give interview in English; one out of five teachers chose to give interview in English. The average time of each interview was around 15 minutes for teachers, 20 minutes for employers. All of them answered 10 questions. There were warm up questions preceding the questions about innovative competences and innovation. Those, questions were mainly related to factors affecting teaching and learning.

Data analysis. When asked about the status of the teachers in Kazakhstan almost everybody chose different lenses different perspective. For example, two employers cited specific official directives and government policies to talk about the status and just said that these documents describe and regulate the subject. Teachers often chose to talk from personal perspective often chose compare and contrast with other countries (Turkey) or even made a comparison of the status of teachers in the past and today. Many argued that the status of teachers in Kazakhstan is low citing low salaries of teachers. Some said that the status of teacher in the past was higher as teacher were «role models», one teacher mentioned that today teachers are equated to service personnel such as «waiters». Interestingly, another teacher found this circumstance quite positive phenomenon. One teacher believes that perceiving students as clients is a better way to build relationship with students. Teachers are supposed to provide good service to their clients.

Most teachers and employers had difficulties coming up with an answer to the question: They all encountered the innovation competence in different context and had very different views of the innovation and innovative competence. It was very difficult for respondents to discuss the word innovation on its own. It was much easier to discuss terms in dichotomy for example is there a difference in creativity and innovation? Is the difference between the term «innovative teacher» and «competent teacher»? Therefore, some teachers and employers answers were a bit evasive and vague.

Teachers' perception of innovative competence varies from teacher to teacher. One teacher believes it to be a part professional characteristic: «It is an integral part competency». Many believe it is a knowledge of trends and methods «innovative teacher is one who knows some innovative tools and methods and uses variety of methods, technologies, and techniques», «always knows the latest trends in education. He/she should know the new discoveries and know how to apply that knowledge in practice». As we can see they mention not only knowledge, but also application of the knowledge in practice, so the actual implementation is also an important trait. Some teachers mention extraordinary characteristics such as omniscience: «It is a teacher who can talk about any topic with any student. A teacher who knows everything»; or ability to produce something from scratch: «Innovative teacher can make something out of nothing». Some believe that innovation does not really exist; it is, in fact, recycling some ideas and methods from past: «it is something old that was forgotten, but is used again».

Surprisingly, some employers find «innovation» getting the air of cliché that is used to add prestige, not necessarily value.

«I don't like the term innovation. It stands for nothing. I think it is just a pompous term». nonetheless, in general, the attitude towards innovation is quite positive.

Teachers' perception of innovative competence is also not consistent either. One employer regards as complementary characteristics of a teacher: «innovative teacher is one who uses not only traditional, but also new methods of teaching». Some employers see innovation as synthesis: «Innovative teacher can think up something new out of the program we already had, bring new techniques, mix up some techniques, propose a new method of learning something». Some teachers note that it could be something that existed before or something completely new: «Innovation is something that was not used before or was used in a very different context»; «innovation can be anything. For example, something that is old but now used in the different context».

When asked about the difference of «creativity» and «innovation» many teachers and employer gave quite different answers. For instance, most of them ranked innovation as higher level of creativity, just one respondent believes that innovation is new application of the old method; moreover the creativity is an activity that is characterized production of new knowledge and ideas etc.

Findings. Almost all the interview participants cite communication and creative and innovative competences among the most important attributes of a competent teacher.

When talking about challenges teachers usually cite external factors (colleagues, autonomy, salary etc.), whereas employers cite internal factors (personal characteristics: responsibility, flexibility, proactiveness etc.)

Many believe that creativity and innovation are different (though interrelated).

Teachers' autonomy is usually cited as an important and integral characteristic of a modern teacher (though not always perceived as a positive phenomenon).

All the teachers and employers mention excessive paperwork as a one of the biggest challenges (something that hinder innovation).

All teachers mention very specific tools to improve the quality of teaching (equipment, literature, training etc.)

Every teacher and employer have very different views on innovation and creativity. Some believe that creativity is creation of something very new from scratch, whereas innovation is something that existed before but was modified or changed in certain aspect. Others believe that innovation is something groundbreaking and revolutionary and creativity is minor changes.

Conclusion. Teachers and employers have deferent views on innovation. However, those views do not oppose each other, they complement each other. Employers tent to have a general vision of innovation and educational process in general. Teachers on the contrary are very specific in their responses. They often try to form a specific answer that is often shaped by their personal experience. Teachers a quick to name techniques and methods they learned and used in their professional practice. Overall, innovation can be perceived as something large and complex, or as something simple and practical. It can be as big as breakthrough in scientific field to something small and relatable as small adjustments and rearrangements to meet the needs of specific students. Both teachers and employers believe that

REFERENCES

1. Kunanbayeva, S.S. Modern foreign language education [in Russian]. -Almaty, 2005.
2. Kunanbayeva. S. Modernization of the Foreign Language education: Linguacultural-communicative approach [in Russian].. -Almaty, 2010.
3. Rasmussen, P. Creative and innovative competence as a task for adult education. In Proceedings of the Third Nordic Conference on Adult Learning Syddansk Universitet. 2010. Mode of access URL:
4. https://vbn.aau.dk/ws/portalfiles/portal/17652187/Creative_competence_adult_education09.pdf (accessed: 18.01.2020).
5. Marin-Garcia J., Pérez-Peñalver J., Watts F. How to assess innovation competence in services: The case of university students. Dirección Organización. 2013 p. 48-62. Mode of access URL:
6. http://www.upv.es/i.grup/repositorio/own/ART_2013_002_DyOMarin&Perez&Watts-How%20to%20assess%20innovation%20competence%20in%20services.pdf (accessed: 18.01.2020).
7. (accessed: 18.01.2020).
8. Ovbiagbonhia, A. R., Kollöffel, B., Brok, P. den.. Educating for innovation: students' perceptions of the learning environment and of their own innovation competence. Learning Environments Research. 2019. Mode of access URL:
9. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10984-019-09280-3> (accessed: 18.01.2020).

Касаева А.Ж.

к.п.н., доцент

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова

Кулжагарова Б. Т.

к.ф.-м.н., доцент

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова

Таймуратова Л. У.

к.ф.-м.н., доцент

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова

ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. Білім беру саласының барлық жағына жаңаша көзқарас, жаңаша қарым-қатынас (жаңа базистік оқу жоспарына көшу, білім мазмұнын жетілдіру, оқу әдістемелік кешендерге көшу, т.б.), жаңаша ойлау қалыптасуда. Қазір дәстүрлі білім беруде студенттерге тек пәндік білім, білік, дағдылардың белгілі жиынтығын меңгеруге ғана бағытталып, олардың жеке басының дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөліп отыр. Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу тәрбиесі үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас, өзгеше менталитет пайда болуда. Студенттердің белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін интерактивті деп аталатын әдістемелік тәсілдерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар.

Кілт сөздер: білім алу, жеке тұлға, оқыту, әдіс, интерактивті, технология, идея

Резюме. Формируются новые взгляды на все сферы образования, новые отношения (переход на новый базисный учебный план, совершенствование содержания образования, переход на учебно-методические комплексы и т. д.), новое мышление. В настоящее время в традиционном образовании студенты ориентируются только на овладение определенным набором предметных знаний, умений и навыков, уделяют внимание личностному развитию, формированию личности. В республике создана новая система образования, ориентирована на вхождение в мировое образовательное пространство. Это связано с значительными изменениями в теории педагогики и процессе учебного воспитания: обновляется содержание образования, появляются новые взгляды, другие отношения, специфический менталитет. Использование так называемых интерактивных методических приемов, позволяющих повысить активность студентов, имеет свои особенности.

Ключевые слова: образование, личность, обучение, метод, интерактивная, технология, идея

Summary. New views on all spheres of education, new relations (transition to a new basic curriculum, improvement of the content of education, transition to educational and methodological complexes, etc.), new thinking are formed. Currently, in traditional education, students focus only on mastering a certain set of subject knowledge, skills and abilities, pay attention to personal development, personality formation. A new education system has been created in the Republic, which is focused on entering the world educational space. This is due to significant changes in the theory of pedagogy and the process of educational education: updated content of education, there are new views, other attitudes, specific mentality. The use of so-called interactive methods that allow students to increase their activity has its own characteristics.

Keywords: education, personality, training, method, interactive, technology, idea

Кіріспе. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру оқытушының интеллектуалдық, кәсіптік адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Бұл технологияның өзін оқытушы түрліше (орташа дәрежеде, ұқыпты, дәл нұсқау бойынша немесе шығармашылықпен) іске асыру мүмкін. Бұл жерде технологияны жүзеге асырушының тұлғалық компоненті, белгілі бір ерекшеліктері елеулі түрде әсер етеді, сонымен бірге студенттің әрекеті – оның қабылдауы, ынтасы, күштарлығы негізгі рөл атқарады.

Негізгі бөлім. Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологиялар пайдалану тәжірибелерге еніп, нәтижелер беруде. Әсіресе, технологиялық бірліктердің арнайы жүйесі, олар педагогикалық нәтижеге бағытталған және оқытудың жаңа технологияларын мемлекеттік стандартқа және білімдік өзгерістерге қарай топтастыруға болады. Педагогикалық технология негізінде оқу циклін қайта жаңарту идеясы алынған. Оның мазмұнына:

- 1) оқытудың жалпы мақсатын қою;
- 2) жалпы құрылған мақсатты нақтыландыруға көшу;
- 3) студенттердің білім деңгейін алдын ала (диагностикалық) бағалау;
- 4) оқу әрекеттерінің жиынтығы (бұл кезде жедел кері байланыс негізінде түзету жүргізілуі тиіс);
- 5) нәтижені бағалау енеді.

Жаңа оқыту технологиясы, тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық үрдістерді: яғни, жадының (ес) алуан түрлерін – есту, көру, қимыл және т.б. ойлауды, ынтаны, қабылдау қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар ар-қылы дамытуға, сондай-ақ тұлғаның қауіпсіздігін, өзін-өзі өзектілендіру, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас, ойын, танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, белсенді сөздік қорын (ауызша және жазбаша тілінде) дамытуға бағытталуы Интерактивті оқытудың басты мақсаты – білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап таба білуге үйрету. Еліміз дамудың демократикалық жолын таңдап алған қазіргі заманда жастарды өз бетінше шешім таба білуге үйрету заңды құбылыс. Бұл күнделікті аудиториядағы жұмыстарға да қатысты: студент сабақ кезінде мейлінше белсенділік танытуы тиіс. Осындай, білім алушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік жасайтын әдістемелік амалды интерактивті деп атайды [Саматаева Г.А.].

Интерактивті әдіс кезінде:

- сабақ үстінде білім алушылар мен оқытушылар арасында тығыз қарым-қатынас орнайды;
- ондай қарым-қатынас білім алушылар әлдебір мәселені талқылап, соның шешімін табуға тырысқан кезде қалыптасады;
- онда білім алушылардың жауабынан гөрі мәселенің шешімін табуға талпынғаны маңызды болады.

Себебі интерактивті оқытудың басты мақсатының өзі сол – білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету. Интерактивті әдістеме өзара қарым-қатынастың мол ауқымын қамтиды. Мұнда студенттердің бұған дейін алған өмірлік тәжірибелері білім берудің негізгі көзі болып табылады. Бұл әдісте білім алушы мыналармен қарым-қатынасқа түседі:

- 1) оқытушымен (сұраққа жауап берген кезде);
- 2) өзге студенттермен (қосақталып жұмыс істеген кезде);
- 3) шағын топтармен (топпен жұмыс істеген кезде);
- 4) белгілі бір топпен, аудиториямен (сауалнама алғанда);
- 5) кейбір техника түрлерімен (компьютермен интернетке шыққанда т.б.).

Интерактивті әдістің ерекшелігі – студент өзгелермен араласу барысында ашыла түседі, көбірек оқып, тәжірибе жинай білуі керек. Тәжірибе интеллектуалдық тәуелсіздіктің негізі болып табылады және барлық өркениетті азаматтың қажетті құралы десек те болады. Интерактивті әдістеме білім алушылардың мынадай мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді:

- 1) олар мол мағлұмат алып, өздері айтқан пікірге логикалық түсініктеме беруге жол ашады;
- 2) өз пікірлерін терең ойланып айта алатын болады;
- 3) мәселені талқылаған кезде бұған дейін алған, тәжірибеде жинақтаған білім қорын пайдалана алады;

- 4) бір-бірінен жаңа мағлұматтар ала отырып, білімін толықтыра алады;
- 5) шындыққа көз жетуі үшін дәлел іздеп, ойын анықтап көрсете алады;

Интерактивті әдісте таным қабілеттерінің мынадай түрлері қолданылады:

- 1) фактілерді еске алу;
- 2) ойлану;
- 3) алған білімін жаңа жағдайға пайдалану;
- 4) талдап, синтездеп үйрену (бір ортақ шешімге жету үшін, барлық идеяларды біріктіру);
- 5) баға беру (сапасын анықтау).

Бұл әдіс осылай жастарды жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына жол ашады. Бұл ретте ең алдымен оқытудың формалары мен түрлерін, әдістерін түрлендіріп, жаңартып отыру, білім беру ісін

технологияландыру (озық техникаларды мысалы: ғаламторды, интерактивті тақтаны, электронды оқулықтарды т.б. пайдалану) керек. Ең бастысы білім алушыларды оқу әрекетінің субъектісі ретінде дамуын қамтамасыз ету керек. Олардың оқу әрекеттерін ынталандыруда барлығының көзқарастарына көңіл бөлу керек, пікірлеріне шынайы қызығушылық танытып, келісуі оларды белгілі бір шешім қабылдауға мәжбүрлемеу, пікірлерін сынауға, жоққа шығаруға, кемсітуге жол бермеу керек [Касаева А. Ж., 2001, 2 б.].

Интерактивті әдіс кезінде мыналар ескерілуі керек:

- тұлғаның еркіндігі мен құқықтары сақталуы керек;
- тұлғаның өзін көрсете алуына жағдай жасау керек;
- оған өзіндік даралығын көрсетуге мүмкіндік жасау керек;
- педагогикалық қолдау көрсету.

Бұл мақсатқа жетудің тиімді жолының бірі – сабақта оқытудың интерактивті әдісін қолдану болып табылады. Сонымен, интерактивті оқыту технологиясы – бұл коллективтік, өзін-өзі толықтыратын, барлық қатысушылардың өзара әрекетіне негізделген процесс.

Интерактивтік оқыту технологиясы:

1. жұптасып жұмыс істеу;
2. ротациялық (ауыспалы) үштік;
3. карусель;
4. шағын топтармен жұмыс;
5. рөлдік (іскерлік) ойын;
6. дискуссия;
7. дебат т.б.

Интерактивтік оқыту – бұл ең алдымен студент пен оқытушының қарым-қатынасы тікелей жүзеге асатын сұхбаттасып оқыту болып табылады. Интерактивтік оқыту – бұл танымдық әрекеттің арнайы ұйымдастыру формасы. Ол толық айқындалған және мақсатын алдын ала болжауға болатын оқыту түрі. Сабақтағы интерактивтік әрекет өзара түсіністікке, өзара әрекетке, қатысушылардың әрқайсысына қажет міндетті бірлесіп шешуге алып келетін – ұйымдастыру және қарым-қатынас жасауды дамытуды ұсынады. Интерактивтік оқыту технологиясы деп нәтижесінде оқу әрекеті барысында олардың өзара мотивациялық, интеллектуалдық, эмоционалдық және басқа да жақтарынан жетістіктерге жетуді сезіну ситуациясын тудыра алатын, студентке педагогикалық әсерлі танымдық қарым-қатынас құруға кепілдік беретін, оқытушы мен студенттің іс-әрекетін оқу ойындары түрінде ұйымдастыру тәсілдерін айтамыз.

Оқытудың интерактивті әдістерінің артықшылығы

- тұлғаның қызығушылығын туғызады;
- әрқайсысының оқу процесіне қатысу белсенділігін кеңейтеді;
- әрбір тұлғаның сезіміне назар аударады;
- оқу материалдарын тиімді меңгеруге бейімдейді;
- тұлғаға көпжоспарлы әрекет етуге әсер етеді;
- тұлғаның пікірлері мен қарым-қатынастарын қалыптастырады;
- мінез-құлықтың өзгеруіне көмектеседі.

Интерактивті әдіс әр адамды білім алудың барлық кезеңдерінде белсенді жағдайға қояды, білім алу үрдісін мәнді етеді. Қорыта айтқанда, әр технологияны қолдану арқылы белгілі бір жетістіктерге жете аламыз. Болашақ ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуында білім беру жүйесін ізгілендіру, инновациялық үрдісте тиімді қолдану қазіргі заман талабы.

Интерактивті оқыту әдістері тұлғааралық қарым – қатынасқа негізделе отырып, «жеке тұлғаны дамытуға бағытталатын» қазіргі білім беру парадигмасын қанағаттандырады. Сонымен бірге, сапалы білім алудың алғышарттары болып табылатын таным белсенділігі мен ізденіс дербестігін қалыптастырып қана қоймай, ары қарай дамытады.

Интерактивті ағылшын тілінен аударғанда *inter* – аралық, *action* – әрекет ұғымын білдіреді [Сама-таева Г.А.].

Білім алушының жеке өздігінен ізденуіне мүмкіндік беру;

Топтасып оқып үйренуге жағдай жасау;

Өздерін – өздеріне бағалату;

Іс – әрекет барысында білім алу;

Білім алушы өз ойын еркін айту үшін оқытушы мына тәсілдерді қолдануы тиімді:

– Алғыс сезіміңізді білдіріп, үнемі көтермелеп отыру;

– Ешқашан «жауабыңыз дұрыс емес» деменіз, ондай жағдайда тек сыныптан келісесіздер ме деп сұрау;

– Зейінсіз енжар баланы анықтау, мүмкін оларда ой не ғажайып пікір болуы.

Заман талабына сай оқыту мен тәрбиенің соңғы түрлерін жедел игеріп, кәсіби шеберлікті ұштап отыру ұстаздың басты парызы.

Білім алушылардың математика, физика сабақтарында шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін жаңа технологияларды ұтымды пайдалану қажет. Оқыту технологияларының құрылымдық элементтеріне мыналар жатады: мақсат, мазмұн, әдістер, формалар, құралдар, білім алушы, оқытушы, нәтиже.

Оқыту технологияларына тән белгілер:

- негізділігі (кез келген технологияның өзіндік философиясы, өзіндік тұжырымдамасы болуы шарт);

- жүйелілігі (құрылымдық элементтердің бір тұтастығы);

- басқарылмалығы (оқыту үрдісін жоспарлап, нәтижесін бастан-аяқ тексеруге болатындығы);

- тиімділігі (қысқы мерзімде аз шығынмен жоғары нәтижеге жеткізу тиімділігі).

«Оқыту технологиясы» ұғымын нақтылау және оларды іріктеп ала білудің өзектілігі бүкіл оқыту үрдісінің түпкілікті нәтижесінің технологияның дұрыс таңдалып алынуына тәуелділігімен түсіндіріледі. Педагогикалық технология математика, физика сабақтары бойынша оқу үрдісімен оқытушы мен білім алушының іс-әрекетімен тығыз байланысты. Оның құрылымына мыналар кіреді:

а) тұжырымдық негізі;

ә) оқыту мазмұндық бөлімі;

- оқытудың нақты және жалпы мақсаты;

- оқу материалдарының мазмұны;

б) үрдістік бөлім – технологиялық үрдісі;

- оқу үрдісін ұйымдастыру;

- білім алушылардың оқу қызметінің әдістері мен формалары;

- оқытушының материалдарды меңгеруді басқарудағы іс-әрекеті.

Барлық технологиялардың мақсаты – пәнді оқытуда білім алушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылықтарын қалыптастыру болып табылады [Тантыбаева Б.С.].

Жобалау әдісін қолданудың негізгі талаптары:

Зерттеу шығармашылық жоспарында мәнді мәселелінің болуы, бұл мәселені шешу үшін зерттеу ізденісі жөнінде білім алушылардың біліктілігі.

Ұсынылған нәтижелердің тәжірибелі, теориялық, танымдылық маңыздылығы.

Білім алушылардың дербес іс әрекеті (жеке дара, жұптық, топтық).

Жобаның мазмұнды бөлігін құрастыру (әр кезен бойынша нәтижелерін белгілеу).

Іс әрекеттің белгілі бірізділігін алдын ала қарастырылатын зерттеу әдістерін пайдалану:

(«миға шабуыл», «дөңгелек стөл» арқылы) мәселені және оның зерттеу міндеттерін анықтау;

- мәселені шешу жолдарын болжау; зерттеу әдістерін талқылау (статистика, эксперимент, бақылау және т.б.);

- ақырғы нәтижелерін рәсімдеу әдістерін талқылау (презентации, қорғау, шығармашылық есептер, көріністер және с.с.);

- алған мәліметтерді талдау және жүйелеу, жинау;

- қортындылау, нәтижелеу және презентациялау;

- зерттеудің жаңа мәселелерін анықтау.

Интерактивті оқыту технологиясы – нәтижеге бағытталған оқыту.

Интерактивті оқыту әдістері дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үрдісінде білім алушылардың өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді. Интерактивті оқытудың тиімді жақтары:

Білім алушылар ақпарат алумен қатар өздерінің белгілі бір мәселені шешу жолын қисынды түсіндіріп береді. Олар ойларының тереңдігіне талпынады.

Оқытушының жетешілігі арқылы білімдерін әрі қарай дамытады.

Қорытынды. Қорыта келгенде, оқытушы ізденісі – білім кепілі. Демек жаңа технологиямен қаруланған оқытушы ғана, өркениетті ел болашағын тәрбиелей алады.

Жаңа технологияны білім беру саласында тиімді пайдалану білім алушылардың өзіндік жұмысының сапасын арттыруға көмектеседі. Тәуелсіз Қазақстанның келешегі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақ – ұлттың ұлт болып қалуының кепілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Саматаева Г.А. Оқытудың интерактивті әдісін қолданудың тиімділігі. <http://library.wksu.kz/dmdocuments/Саматаева.pdf>
2. Касаева А. Ж. Оқу үдерісі құрылымындағы оқушылардың танымдық іс-әрекеті. Москва, 2001.
3. Тантибаева Б.С. Кредиттік оқыту жүйесі жағдайында оқытудың белсенді әдістерін қолдану тиімділігі. <http://www.group-global.org/>

Куанбаева Б.У.

п.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Қазақстан

Жанұзакова З.Ж.

жаратылыс ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Қазақстан

Тумышева А.А.

жаратылыс ғылымдарының магистрі, оқытушы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті.
Қазақстан

БІЛІМ БЕРУДЕ ИНТЕРАКТИВТІ КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕРДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аннотация. Мақалада білім беруде интерактивті компьютерлік модельдерді жетілдірудің негізгі бағыттары тұжырымдалады. Компьютерлік модельдеудің түрлері, принциптері, басқа таным әдістерімен байланысы сипатталып, оның оқу-тәрбие үдерісіндегі мүмкіндіктері қарастырылады. Авторлар оқытудың компьютерлік технологияларын дамыту арқылы орта мектепте пән бойынша білім берудің әдіснамасын жетілдіруді, оқу әдістерінің жаңа буынын дайындауды ұсынады.

Тірек сөздер: модель, оқыту үдерісі, интерактивті, компьютерлік технология, физика пәні

Аннотация. В статье сформулированы основные направления совершенствование интерактивных компьютерных моделей в образовании. Рассмотрены виды, принципы компьютерного моделирования, их связь с другими методами познания и возможностях в учебно-воспитательном процессе. Авторы предлагают усовершенствовать методологию обучения в общеобразовательной школе за счет развития компьютерной технологии обучения, подготовить методы обучения нового поколения.

Ключевые слова: модель, учебный процесс, интерактивный, компьютерные технологии, предмет физики.

Abstract: The article formulates the main directions of improving interactive computer models in education. The types, principles of computer modeling, their relationship with other methods of cognition and opportunities in the educational process are considered. The authors propose improving the teaching methodology in a comprehensive school by developing computer-based teaching technology, and preparing new-generation teaching methods.

Key words: model, educational process, interactive, computer technology, subject of physics.

Қазіргі заманғы білім беруді интенсивті компьютерлендіру жағдайында орта мектепте физика пәнін оқытуға арналған жаңа ақпараттық технологиялар – электронды оқулықтар, мультимедиа, анимация, модельдер және т.б. әзірленіп, қолданыс табуда. Сондай-ақ, Интернет жаңа білім көздеріне – білім беру ортасын едәуір кеңейтетін және байытатын интерактивті компьютерлік модельдерге қол жетімділікті қамтамасыз ете алады. Осыған байланысты интерактивті компьютерлік модельдерді қолдану және физика курсына жаңа оқу құралдарымен жабдықтау үшін оларды пайдаланудың әдіснамасының теориялық және практикалық негіздерін әзірлеу үнемі жетілдіруді талап етеді.

Интерактивті компьютерлік модельдер – статистикалық көрнекі ақпарат (мәтін, графика, түс) пен динамикалықты (анимацияны) біріктіру арқылы әртүрлі ақпараттық көріністерде динамикалық дамып келе жатқан бейнелерді жасауға мүмкіндік беретін жаңа ақпараттық технологиялар болып табылады [1]. Интерактивтілік білім алушыға компьютерлік модельмен жұмыс істегенде белсенділік танытуға, белгілі бір шектерде ақпаратты ұсынуды басқаруға, жеке траекториясын және оқу материалдарының қарқынын таңдауға мүмкіндік береді. Анимацияның, графиканың, түстің және интерактивтіктің үйлесімді тіркесімі білім алушыға оқу материалының визуалды-бейнелік қабылдауын қамтамасыз етеді, қиялды және модельдік көруді, ойлауды дамытады, ақыл-ой қызметін жандандырады және

материалдарды игеру тиімділігінің, пәнді оқуға деген танымдық қызығушылығын арттырады және ынталандырады.

Сондықтан, компьютерлік модельдер дидактикалық әлеуетке ие және оқу жұмысында әртүрлі және тиімді пайдаланылуы мүмкін.

Модель – зерттеудің барысында түпнұсқалық – нысанды материалды немесе ойша елестету болып табылады, яғни оны тікелей оқып – үйрену түпнұсқа – нысан туралы жаңа білімді береді. Модельдеу дегенімізді модельдерді құру, зерттеу және қолдану үдерістері деп түсінуге болады. Ол абстракция, ұқсастық, болжам және т.б. сияқты категорияларымен тығыз байланысты. Модельдеу үдерісіне міндетті түрде абстракцияны құру, ұқсастық бойынша ойша қорытынды жасау және ғылыми болжамдарды құру жатады.

Модельдеудің басты ерекшелігі – бұл нысан – алмастырушы көмегімен аралық түсіну әдісі. Модель зерттеуші өзімен нысан арасындағы және ол арқылы қызықтырушы нысанды зерттей алатындай, өзіндік танымдық құрал ретінде әрекет етеді. Сондықтан модельдеу әдісінің осы ерекшелігі абстракцияның, ұқсастықтың, болжаудың, танудың басқа категорияларын және танымдық әдістерін қолданудың арнайы формаларын айқындайды.

Моделдерге қойылатын негізгі талап – ол алмастыратын нақты үдерістерге немесе нысандарға олардың сәйкес келуі.

Зерттелетін жүйенің моделін қанағаттандыратын талаптарды келтірсек: [2]:

1. Модельдің толықтығы, яғни жүйенің барлық сипаттамаларын қатал дәлдікпен және сенімділікпен есептеу мүмкіндігі.

2. Әртүрлі жағдайларды және үдерістерді жаңғыртуға, зерттелетін жүйенің құрылымын, алгоритмдерін, параметрлерін өзгертуге мүмкіндік беретін модельдің икемділігі.

3. Модельді құруға жұмсалатын уақытты сипаттайтын дайындау мен енгізудің ұзақтығы.

4. Модельдің кейбір бөліктерін (блоктарын) қосу, жою және ауыстыруға мүмкіндік беретін блоктық құрылымның болуы.

Бұдан басқа, модельдің ақпаратпен қамтамасыз етілуі, бағдарламалық және техникалық құралдары тиісті деректер базасымен ақпарат алмасуын және пайдаланушының ыңғайлы жұмыс істеуін қамтамасыз етуі тиіс. Компьютерлік модельдеудің негізгі кезеңдері мыналарды қамтиды:

1) проблеманы анықтау, зерттелетін жүйені сипаттау және оның компоненттерін, өзара әрекеттесудің қарапайым актілерін анықтау;

2) формализация, яғни теңдеулер жүйесін ұсынатын және зерттелетін нысанның мағынасы бейнеленетін математикалық модельді құру;

3) қойылған мәселені шешуге мүмкіндік беретін алгоритмді әзірлеу;

4) бағдарламаны нақты бағдарламалау тілінде жазу;

5) компьютерлік есептеулерді жоспарлау және орындау, бағдарламаны аяқтау және нәтижелерді алу;

6) нәтижелерді талдау және түсіндіру, оларды эмпирикалық деректермен салыстыру.

Жоғарыда атап өткендей, модель – зерттелетін жүйені ауыстыратын және оның құрылымы мен қасиетін имитациялайтын нысан. Модель материалдық нысан, арнайы реттелген деректер жиынтығы, математикалық теңдеулер жүйесі немесе компьютерлік бағдарлама болуы мүмкін. Модельдеу зерттеу нысанының негізгі сипаттамаларын басқа жүйе (материалдық нысан, теңдеулер жиынтығы, компьютерлік бағдарлама) көмегімен көрсету деп, түсініледі. Модельдеу принциптерін келтірейік [3]:

1. Сәйкестік принципі. Модельде зерттелетін нысанның ең маңызды аспектілері назарға алынуы және оның қасиеттері қолайлы дәлдікпен көрсетілуі керек. Тек осы жағдайда ғана модельдеу нәтижелері зерттеу нысанына кеңейтілуі мүмкін.

2. Қарапайымдылық және тиімділік принципі. Модельді қолданғанда пайдалалы және тиімді болу үшін жеткілікті түрде қарапайым болуы қажет.

3. Жеткілікті ақпаратпен қамтылу принципі. Нысан туралы ақпарат болмаған жағдайда, модель жасау мүмкін емес. Ал, толық ақпаратпен модельдеу мағынасыз болып табылады. Жүйенің моделін құруға болатын ақпараттың жеткілікті деңгейі болуы тиіс.

4. Жүзеге асырушылық принципі. Құрылған модель зерттеу мақсатына қол жеткізуді қамтамасыз етуі керек.

5. Модельдердің көптігі мен бірлігі принципі. Кез-келген айқын модель нақты жүйенің кейбір аспектілерін ғана көрсетеді. Толық зерттеу үшін зерттеліп жатқан үдерістің ең маңызды аспектілерін

көрсететін және ортақ нәрсесі бар бірқатар модельдер құру қажет. Әрбір кейінгі модель алдыңғы бөлігін толтырып, нақтылауы керек.

6. Бірізділік принципі. Зерттелетін жүйе стандартты математикалық әдістермен модельденетін бір-бірімен өзара әрекеттесетін шағын жүйелер жиынтығы ретінде ұсынылатындай болуы. Бірақ, жүйенің қасиеттері оның элементтерінің қасиеттерінің қосындысы болмауы керек.

7. Параметрлеу принципі. Модельденетін жүйенің кейбір кіші жүйелері бір параметрмен (вектор, матрица, графика, формула) сипатталуы мүмкін. Модель мынадай талаптарға сай болуы керек: 1) барабар, яғни зерттелетін нысанның ең маңызды аспектілерін қажетті дәлдікпен көрсетеді; 2) міндеттердің белгілі бір қатарын шешуге қабілеттілігі; 3) жорамалдар мен болжамдардың ең аз санына негізделе отырып, қарапайым және түсінікті болуы; 4) өзгертуге және толықтыруға, басқа деректерге көшуге мүмкіндік беруі; 5) пайдалануға ыңғайлы болуы тиіс.

Компьютерлік модельдеуді біз кең мағынада компьютерді қолданып модельдерді жасау мен зерттеу үдерісін түсінеміз. Модельдеудің келесідей түрлері бар: [1-4]:

1. Физикалық модельдеу: компьютер эксперименттік қондырғының немесе жаттықтырушының бөлігі болып табылады, ол сыртқы сигналдарды қабылдайды, әртүрлі манипуляторларды басқаратын сигналдарды және тиісті есептеулерді орындайды. Мысалы, оқытуға арналған кабинасы бар ұшақтың моделі – пилоттың әрекеттеріне жауап беретін және кабинаның еңкейісін, аспаптардың көрсетуін, иллюминатордан көріністі өзгертетін, кәдуілгі ұшақтың ұшуын имитациялайтын компьютерге қосылған тиісті манипуляторларға орнатылады.

2. Есептеу математикасының әдістерін пайдалана отырып, алгебралық және дифференциалдық теңдеулер жүйесінің сандық шешілуін және жүйенің әртүрлі параметрлерінің бастапқы жағдайлар мен сыртқы әсерлер кезіндегі есептеу экспериментін жүргізетін динамикалық немесе сандық модельдеу. Әртүрлі физикалық, биологиялық, әлеуметтік және басқа құбылыстарды: маятниктің тербелісті, толқындардың таралуын, тұрғындар (халық) санының өзгерісін, мекендейтін жануарлар түрін және т.б. модельдеу үшін қолданылады.

3. Имитациялық (ұқсастыру) модельдеу талап етілген дәлдікпен компьютерде күрделі техникалық, экономикалық немесе өзге де жүйелер қасиетін имитациялайтын компьютерлік бағдарламадан (немесе бағдарламалық пакеттен) тұрады. Имитациялық модельдеу зерттелетін жүйенің компоненттерінің маңызды өзара әрекеттерін ескеретін, уақытпен байланысты жұмыс істеу логикасының формальді сипаттамасын және статистикалық эксперименттер жүргізуді қарастырады. Объектіге-бағытталған компьютерлік модельдеу компьютерлік ойындар, «виртуалды әлем» деп аталатын, оқыту бағдарламалары мен анимацияларды құру үшін, техникалық, экономикалық, биологиялық, әлеуметтік және басқа жүйелердің қасиеттерін зерттеу үшін пайдаланылады. Мысалы, ядролық реакторлардың, өндіріс салаларының, қоғам дамуының және т.б. модельдері.

4. Статикалық модельдеу стохастикалық жүйелерді зерттеу үшін пайдаланылады және алынған нәтижелерді кейіннен статистикалық өңдеу арқылы көптеген сынақтарды жүргізуден тұрады. Мұндай модельдер жаппай қамтамасыз ету мүмкіншілігі бар жүйелердің қасиеттерін, көппроцессорлық жүйелердің, ақпараттық-есептеу желілерінің, кездейсоқ факторлардың әсеріне ұшыраған түрлі динамикалық жүйелердің қасиеттерін зерттеуге мүмкіндік береді. Статистикалық модельдер ықтималдық проблемаларды шешуде, сондай-ақ үлкен көлемдегі деректерді өңдеуде (интерполяция, экстраполяция, регрессия, корреляция, таралу параметрлерін есептеу және т.б.) қолданылады. Олар алгебралық немесе дифференциалдық теңдеулер жүйелерінің сандық шешілуін немесе детерминаторлық автомат көмегімен зерттелетін нысанды ауыстыруды қамтитын детерминистикалық модельдерден түбегейлі ерекшеленеді.

5. Ақпараттық моделдеу ақпараттық модельді құруды білдіреді, яғни зерттелетін нысанның ең маңызды аспектілерін көрсететін арнайы ұйымдастырылған деректердің (белгілер, сигналдар) жиынтығы. Көрнекі, графикалық, анимациялық, мәтіндік, кестелік ақпарат модельдері бар. Оларға компьютерде орындауға мүмкін болатын сұлбалар, графиктер, кестелер, диаграммалар, суреттер, сонымен қатар, жұлдызды аспанның сандық картасы, жер бетінің компьютерлік моделі және т.б. жатады.

6. Білімдік моделдеу, негізіне кейбір пән аймағының (нақты әлемнің бөлігі) білім базасы жататын жасанды интеллект жүйесін құруды ұсынады. Білім негіздері фактілерден (деректерден) және ережелерден тұрады. Модельдің бұл түрі семантикалық желілерді, логикалық білім модельдерін, сараптамалық жүйелерді, логикалық ойындарды және т.б. қамтиды. Логикалық модельдер сараптау

жүйесінде білім беру үшін және жасанды интеллект жүйелерді, логикалық қорытындыларды, теоремаларды дәлелдеуде, математикалық түрлендірулерде, роботтарды, компьютерлік ойындарға виртуалды шындықты жасауда, компьютерлермен қарым-қатынас жасау үшін табиғи тілді пайдалануда және т.б. қолданылады.

Модельдеу мақсаттарына сәйкес компьютерлік модельдер келесі топтарға бөлінеді [3]:

1) зерттелетін нысанның табиғатын түсіну, қасиетіне әсер ететін ең маңызды факторларды айқындау үшін қолданылатын дескриптивтік модельдер;

2) техникалық, әлеуметтік-экономикалық немесе басқа жүйені (мысалы, ғарыш станциясы) басқарудың оңтайлы жолын таңдауға мүмкіндік беретін оңтайландыру модельдері;

3) нысанның жай-күйін алдын-ала болжауға мүмкіндік беретін болжамдық модельдер (ауа райы болжауға мүмкіндік беретін, жер атмосферасының моделі);

4) білім алушылар үшін оқыту, тренингтік және тестілеуде қолданылатын оқыту модельдері;

5) мемлекеттің, кәсіпорынның, адамның, ұшақтың және т.б. басқаруды имитациялайтын немесе шахмат, дойбы және басқа да логикалық ойындарды басқаратын, ойын жағдайын жасауға мүмкіндік беретін ойын модельдері.

Қазіргі заманғы проблемаларды шешу компьютерлік модельдерді құруды талап етеді, өйткені қысқа уақыт ішінде үлкен көлемді есептеулерді жүзеге асыру, секундтың жүздеген миллион операцияларды орындаулар компьютерлер пайда болғаннан кейін ғана мүмкін болды. Сондай-ақ, берілген алгоритмге сәйкес есептеулер автоматты түрде жасалады және адам араласуын қажет етпейді. Егер компьютер есептеу эксперименттің жүргізудің техникалық базасына жатса, онда оның теориялық негізі қолданбалы математикадан, теңдеулер жүйесін шешудің сандық әдістерінен тұрады.

Компьютерлік модельдеудің жетістіктері 17-ші ғасырда алгебралық теңдеулерді шешудің жуықтау әдісін ұсынған Исаак Ньютонның іргелі жұмысынан басталатын сандық әдістердің дамуымен тығыз байланысты. Леонард Эйлер қарапайым дифференциалдық теңдеулерді шешу әдісін жасады. Ал, қазіргі заманғы ғалымдар ішінен компьютерлік модельдеуді дамытуға айтарлықтай үлес қосқан физикалық есептеу экспериментінің әдіснамасының негізін қалаушы академик А.А. Самарский [5], Р.В. Майердің [2] еңбектерін айтуға болады. Ол баршаға мәлім «модел – алгоритм – бағдарлама» триадасын және физикалық құбылыстарды зерттеуде табысты қолданыс тапқан компьютерлік модельдеу технологиясын ұсынды. Физикадағы компьютерлік эксперименттің алғашқы көрнекті нәтижелерінің бірі 1968 жылы МГД (магнитті гидродинамикалық) генераторларында пайда болатын плазмадағы (Т-қабат әсері) температуралық ток қабатының ашылуы болды. Эксперимент компьютерде жүргізілді және бірнеше жылдан кейін жүргізілген нақты эксперименттің нәтижесін болжауға мүмкіндік берді. Қазіргі уақытта есептеу эксперименттері келесі бағыттар бойынша зерттеулер жүргізуде қолданылады [4]:

1) ядролық реакцияларды есептеу;

2) аспан механикасы, астрономия және ғарыш мәселелерін шешу;

3) Жердегі ғаламдық құбылыстарды зерттеу, ауа-райын, климатты модельдеу, экологиялық проблемаларды, жаһандық жылынууды, ядролық қақтығыстың салдарын және т.б. зерттеу;

4) тұтас орта механикасының, соның ішінде гидродинамика мәселелерін шешу;

5) түрлі технологиялық үдерістерді компьютерлік модельдеу;

6) химиялық реакциялар мен биологиялық үдерістерді есептеу, химиялық және биологиялық технологияларды дамыту;

7) әлеуметтік зерттеулер, атап айтқанда, сайлау, дауыс беру, ақпарат тарату, қоғамдық пікірді өзгерту, әскери іс-әрекеттерді модельдеу;

8) әлемдегі және елдегі демографиялық ахуалды есептеу және болжау;

9) әртүрлі техникалық құрылғылардың жұмысын имитациялық моделдеу;

10) кәсіпорынның, өндірістің, елдің дамуын экономикалық зерттеу.

Біз зерттеу жұмысымызда оқушыларға жаңа материалды неғұрлым нақты таныстыруға, физикалық құбылыстарды имитациялауға, аспаптардың және механизмдердің құрылысын қарастыруға, зерттелетін жүйенің параметрлерінің тәуелділігін зерттеуге мүмкіндік беретін Macromedia Flash технологиясы көмегімен интерактивті компьютерлік модельдеуді қарастырамыз.

Macromedia Flash технологиясының интерактивті элементтері меңгерудің пассивтілігінен белсенділікке көшуіне мүмкіндік береді, өйткені оқушылар құбылыстар мен үдерістерді өз бетінше зерттеу барысында олар қандай да бір фрагментке қайта-қайта оралуы, параметрлерді өзгерту арқылы вирту-

алды эксперименттерді қайталай алуы және өзбеттерімен конструкциялауы да мүмкін. Сонымен қатар, экспериментті компьютерлік модельдеу әрбір оқушыға өз кезегінде эксперимент шарттарын өзгертуге, басқа оқушылардан тәуелсіз процесті зерттеуге мүмкіндік беретін тапсырманы ыңғайлы ырғақта орындауға мүмкіндік бере отырып, зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді, кез-келген үдерістің немесе құбылыстың заңдылықтарын шығармашылықпен іздеуге шақырады.

Тәжірибелер көрсеткендей, компьютермен жұмыс істеу барысында білім алушылардың физикаға деген қызығушылығы артып, олардың психофизикалық және интеллектуалдық ресурстары ең жоғарғы деңгейде қолданылып, шығармашылық әлеуеті дамиды, ой өрісі кеңейеді, теория мен практиканың өзара байланысы қалыптасады.

Интерактивті компьютерлік модельдердің ерекшелігі сол, шынайы физикалық эксперимент жүзінде іске аспайтын табиғат құбылыстарының физикалық заңдылықтарын жылдам және тиімді түрде табуға мүмкіндік беретін жеңілдетілген теориялық модельді көзбен көрсету қабілеттілігіне ие. Сонымен қатар, оқушылар эксперимент барысында бір мезгілде сәйкесті графиктік тәуелділіктердің құрылуын қадағалай алады. Модельдеу нәтижелерін көрсетудің графикалық тәсілі оқушыларға алынған ақпараттың үлкен көлемін игеруін жеңілдетеді.

Қорыта келе, білім беруде интерактивті компьютерлік модельдерді жетілдірудің келесідей негізгі бағыттарын атап көрсетеміз:

1. Оқытудың компьютерлік технологияларын дамыту арқылы орта мектепте пән бойынша білім берудің әдіснамасын жетілдіру.

2. Заманауи құралдар мен технологиялар негізінде қолданыстағы оқу және ғылыми зертханалық жабдықтарды ақпараттандыру.

3. Зерттелетін нысандардың, үдерістер мен құбылыстардың компьютерлік модельдерін, анимациясын және физикалық модельдерін қолданып, оқу техникасының жаңа буынын дайындау.

4. Базалық білім беру орталықтарының ресурстарына және олардың көмегімен еліміздің және әлемнің жетекші оқу және ғылыми зертханалар мен ғылыми орталықтарына қашықтан кіру жүйесін құру.

Оқу үдерісінде компьютерлік және интерактивті технологияларды қолдану барысында оқушыларға өзін таныту және сабақта қалыптасқан іскерліктеріне сәйкес ақпаратты іздеу әдістерін тандауда шығармашылық көзқарас таныту мүмкіндігі беріледі. Компьютерлік және интерактивті технологиялар бағдарламаланған білім беру идеясын дамытады, сонымен қатар қазіргі заманғы компьютерлер мен телекоммуникацияның бірегей мүмкіндіктерімен байланысты жаңа, әлі зерттелмеген оқыту технологияларының ашылуына мүмкіндіктер береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Емец Н.П. Использование интерактивных компьютерных моделей в обучении астрономии студентов физических специальностей педагогических вузов // Автореферат на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, -Санкт-Петербург: 2010. – С3.
2. Майер Р.В. Компьютерное моделирование физических явлений. Монография– Глазов: ГГПИ, 2009. -112с.
3. Боев В.Д., Сыпченко Р. П. Компьютерное моделирование. ИНТУИТ.РУ: 2010. -349 с.
4. Паничев В.В., Соловьев Н.А. Компьютерное моделирование: учебное пособие. — Оренбург: ГОУ ОГУ, 2008. — 130 с.
5. Самарский А.А., Михайлов А.П. Математическое моделирование: Идеи. Методы. Примеры.– 2-е изд., исп. –М.: Физматлит, 2001.-320с.

Манкеш А.Е.

п.ғ.д., профессор
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан

Тлеубай С.Т.

PhD докторант
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан

Нуржанова Г.И.

п.ғ.к., аға оқытушы
ҚазҰҚПУ
Алматы, Қазақстан

ҮШТІЛДІК – АДАМИ КАПИТАЛДЫ ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛЫ

Аңдатпа. Мақалада үштілдік бағдарламаны тиімді жүзеге асыру жолдары көрсетіліп, оған Абай атындағы ҚазҰПУ-нің студенттерінің қатысқаны, оның алдына қойған мақсат-міндеттері жайлы баяндалады. Сонымен қатар, кәсіби бағытталған шетел тілі пәнінің негізінде қосымша 5B010100-«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығына «Мектепке дейінгі ұйымдар үштілді білім беру» атты элективті курстың жүргізілуі ұсынылды. Себебі маманның кәсіби даярлығын дамытуда, үштілді тұлға бола отырып шетелдік азаматтармен еркін сөйлесуіне ықпалының зор екендігі басым көрсетілді. Бұған қоса, болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогінің өз саласында шетелдік әдебиеттерге талдау жасауға, оны саралап шетелдік тәжірибені ұтымды қолдануға үлесін қосатындығы баяндалады.

Кілт сөздер: адами капитал, үштілдік, тілдік құзыреттілік, болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогі, кәсіби даярлау.

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективный путь внедрения трехязычия. Говорится участие университета имени Абая в данной программе, а также о его целях и задачах. Кроме того, на основе профессионально ориентированного иностранного языка по специальности 5B010100 – «Дошкольное образование и воспитание» был предложен факультативный курс «трехязычное образование в дошкольных организациях». Это связано с тем, что особое внимание уделялось развитию профессиональной подготовки специалистов и способности свободно общаться с иностранцами как на трех языках. Также будущий специалист дошкольного образования сможет сделать анализ трудов зарубежных ученых и эффективно применить их на практике, и безусловно сделает вклад в своей сфере.

Ключевые слова: человеческий капитал, трехязычие, языковая компетентность, будущий педагог дошкольной организации, профессиональное обучение.

Abstract. This article discusses an effective way of introducing trilingualism, the participation of the Abai University in this program, as well as its goals and objectives. In addition, on the basis of a professionally oriented foreign language in the specialty 5B010100 – «Preschool education», an optional course «trilingual education in preschool organizations» was offered. This is due to the fact that special attention was paid to the development of professional training of specialists and the ability to communicate freely with foreigners in three languages. Also, a future specialist in preschool education will be able to analyze the works of foreign scientists and effectively put them into practice, and will certainly make a contribution in the field.

Keywords: human capital, trilingual, language competence, future teacher of preschool organization, vocational training.

2015-2020 жылдарға арналған жол картасында үш тілді білім беруді дамыту көзделген. Бұны әзірлеуге негіз болған Қазақстан Республикасының Тұңғыш Елбасы 2015 жылғы 23 сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясында берген тапсырмасы, сонымен қатар, «Баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет – 100 нақты қадам» [1] Ұлт жоспарының 89 – тармағында іске асыру тапсырылған. Аталмыш бағдарламаның мақсаты: «Қазақстан Республикасында білім берудің барлық

деңгейлерінде бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін үш тілде білім беруді кезең-кезеңмен енгізуді қамтамасыз ету және адами капиталды дамыту» деп көрсетіп, төмендегідей міндеттер атап көрсетілді:

- үш тілді білім беру шеңберінде тілдерді оқытудың бірыңғай стандартын әзірлеу есебінен бірыңғай білім ортасы контекстінде үш тілде білім беру сабақтастығын қамтамасыз ету;

- тілдерді үйрету талаптарына сәйкес оқу бағдарламаларының мазмұнын, білім беру ресурстары мен бағалау жүйесін жаңарту;

- Қазақстанда үш тілде білім беру саласында тиімді ғылыми зерттеулер жүргізуді қамтамасыз ету;

- тілдерді үйретудің, оқытудың және бағалау жүйесінің халықаралық стандарттарына сәйкес қазақ тілін оқытудың эталондық рамасын әзірлеу

- үш тілде білім беруді тиімді енгізу үшін педагог кадрларды дайындау және қайта дайындау жүйесін жетілдіру;

- мүдделі тараптардың (мемлекеттік органдар, білім беру ұйымдары, ҰЕҰ, бизнес құрылымдар, ата-аналар қауымы, БАҚ және т.б.) өзара тиімді іс-қимылын дамытуға ықпал ету;

- үш тілде білім беруді іске асыру процесін ақпараттық қолдауды (үш тілде білім беру саясаты мәселелері бойынша бұқаралық ақпарат құралдарында, теледидарларда, баспасөз құралдарында жариялау және т.б.) қамтамасыз ету болып табылады.

Үш тілде білім беру шеңберінде 42 жоғары оқу орындарында 65 бакалавриат, 32 магистратура, 8 докторлық PhD мамандықтары бойынша оқыту жүргізіледі.

- 2014-2015 жылдары 10800 адам оқитын 1002 үш тілді топ құрылды;

- 2014-2015 оқу жылында 7 педагогикалық жоғары оқу орындарында 111 арнайы топтар құрылды;

- орыс, қазақ және ағылшын тілдерін білетін профессорлар-оқытушылар құрамы құрылды;

- барлық мамандықтар бойынша студенттер «Кәсіби қазақ (орыс) тілі» және «Кәсіби шет тілі» пәндерін оқиды;

Соның ішінде, бұл бағдарламаға 2012 – 2016 жылдар аралығында Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті де қатысты. Бұл бағдарламаны жүзеге асыру арқылы бірнеше тілдерде сөйлейтін, халықаралық білім кеңістігінде және еңбек нарығында мобильді, кәсіби деңгейдегі өздерінің негізгі күштерінің және бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне мүмкіндік беретін, мәдениетаралық қарым-қатынасқа қабілетті қазақстандық жаңа буынның пайда болуына басымдық берілді.

Университет ректорының бұйрығымен филология және көптілді білім беру институты болашақ мұғалімдер үшін тереңдетілген тілдік дайындықты қамтамасыз ету үшін 10 штаттық бірлік бөліп, (2012 жылғы 15 қаңтардағы № 688 / бұйрық), көптілді білім беру бағдарламасын іске асыруда үш тілде еркін сөйлей алатын, бәсекеге қабілетті педагог-маман дайындау мақсаты негізіндетөмендегідей міндеттер айқындалды:

- болашақ педагог– маманның тілдік құзыреттілігін қалыптастыру;

- бәсекеге қабілетті көп тілді мамандарды дайындау;

- арнайы көптілді академиялық топтарды құру.

Осылайша университет мемлекеттік бағдарламаның мақсатын 3 кезеңде жүзеге асыруды жолға қойды:

Бірінші кезең 2012-2013 оқу жылы, университетте көп тілді топтардың ашылуы 2012 жылы басталды, онда бірінші жылы жалпы ағылшын тілі (B1), екінші жылы (B2) оқытылды. Студенттердің білімін бақылау формасы: АБ1-АБ4, емтихан. Бұл кезеңнің мақсаты – мамандықтар пәні бойынша ағылшын тілінде оқитын студенттердің тілдік дайындығын күшейту. Ағылшын тілінің деңгейін анықтау үшін арнайы академиялық топтарды қалыптастыру тест арқылы жүргізілді. Көптілді топтарда оқытудың бірінші және екінші жылдары тілдік дайындықтың үш деңгейінде сабақ өткізілді: Elementary, Pre-Intermediate, Intermediate (Solutions. Tim Falla, Paul A.Davies. OXFORD University Press оқулықтары бойынша).Көптілді топтардағы оқыту жүйесі ақпарат пен коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, төрт қызмет түрінде жүргізіледі: білім,білік, дағды, сөйлеу дағдысы.

Екінші кезең 2014-2015 оқу жылы, тест нәтижелері бойынша ағылшын тілін үйренетін арнайы топтар қалыптастыру, содан кейін осы топтардың тиісті мамандықтар (физика, математика, информатика, биология, химия) бағыты бойынша оқыту. Үшінші жылы ағылшын тілін кәсіби деңгейде оқыту (C1). Ағылшын тілінде оқытылатын пәндердің педагогикалық жүктемесін төмендету арқылы педагогикалық кадрларды ынталандыру.

Үшінші кезең 2015-2016 оқу жылы, бәсекеге қабілетті көп тілді педагог – маман дайындап шығару. Көптілді педагог – маманды жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу.

Көптілді оқыту бағдарламасын жүзеге асыруды жақсарту үшін төмендегідей ұсыныстар белгіленді.

- жыл сайын білікті көп тілді кадрлармен қамтамасыз ету үшін мониторинг жүргізу;
- Назарбаев Зияткерлік мектебінде және халықаралық мектептерде көп тілді топ студенттері үшін

педагогикалық практиканы ұйымдастыру;

- көптілді педагог – маманының үлгісін әзірлеу;

- 2016/2017 оқу жылынан ағылшын тілінің деңгейін (B1) анықтау үшін B1 деңгейін құрайтын топпен қалыптастыру [2].

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің басты міндеттерінің бірі – бітіруші түлектің әлемдік стандартқа сәйкес білімінің болуы, бәсекеге қабілеттілігін арттыру, кәсіби маман дайындау. Аталған міндеттердің жүзеге асырылуы үшін болашақ педагогтің үштілдік, яғни қазақ, орыс және ағылшын тілін меңгере отырып, коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың мәні ерекше екенін айту керек. Себебі, педагогтің кәсіби даярлығы артып, үштілде еркін ойын жеткізіп, басқа шетелдік азаматтармен қарым-қатынас жасап, пікірталасу, дискурсияқты түрлі коммуникацияға түсе алады. Шетел тілдерін біле отырып түрлі академиялық ұтқырлық бағдарламаларына қатыса алады, тіпті өзіне керекті материалдарды тек өзінің ана тілінде ғана емес, сонымен бірге шетел тілінде де іздеп, саралап, керекті жерлерін алып, тұжырым жасау қабілетіне ие болары сөзсіз. Бұған қоса, бір тілден екінші тілге ауысу арқылы жылдам ойлау, сыни тұрғыдан шешім қабылдау сияқты дағдылары дамиды. Осылайша, үштілдік қазіргі заманғы қоғамға кірігу, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік және білім беру қызметтері үшін көптілді, көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың заманауи талаптарымен анықталатын болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогін дайындаудың жетекші әдіснамалық принциптерінің бірі болып табылады. Көптілді, көп мәдениетті тұлғаны қалыптастыру міндеттері мектепке дейінгі ұйымдарда үштілдікті жүзеге асыратын педагогтерді даярлаумен тығыз байланысты. Мемлекеттік (қазақ), ресми (орыс) және шетел (ең алдымен ағылшын) тілдерін еркін меңгерген педагогтар қажет.

Э.Сулейменова, үш тілдік, Қазақстанның тілдік жағдайының айтарлықтай және сөзсіз сипаттамасын бейнелейді-деген тұжырым жасайды. Ол қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің белсенді қатысуымен іске асады. Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі құзыреттілік болашақ биік әлеуметтік және кәсіптік жетістіктерге жетуге мүмкіндік беретін бірнеше тілді білудегі кәсіптік жетістіктерге қажеттіліктің табиғи көрінісі [3]. Біз автордың пайымдауына қосыла отырып, зерттеу жұмысымыздың нысаны болып отырған 5B010100– «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығының студенттерінің кәсіби құзыретті маман болуы үшін тілді білу, оны тәжірибеде қолдануына ерекше мән береміз. Тек тілді ғана біліп қана қоймай, оны қарым-қатынас жасау арқылы жүзеге асатынын білеміз, сол себепті коммуникативтік құзыреттілік туралы тұжырымдамаларға тоқталуды жөн көрдік.

Алғаш рет коммуникативтік құзыреттілікке анықтаманы Д. Хеймс берді. Оның пайымдауынша сөйлеудің өзіне тән ережесі бар, ол грамматикалық ережелерге бағынышты, және оны меңгеру қарым-қатынас процесінде тілді қолдану мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Содан кейін А. Холлиди коммуникативті құзыреттілікті іштей дайындық және ауызша сөйлеу қабілеті ретінде анықтады. Коммуникативті құзыреттілік сипаттамасын кейінірек Ван Экк беріп, коммуникативті құзыреттіліктің төмендегідей компоненттерін белгіледі:

- лингвистикалық – лексика және грамматикалық ережелерді білу;
- әлеуметтік-лингвистикалық – жағдайға, контекстке сәйкес тілдік формаларды пайдалану және түсіну қабілеті;
- дискурс – семантикалық қарым-қатынас мақсатында жеке сөйлемдерді түсіну және логикалық тұрғыдан қалыптастыру;
- стратегиялық – білмейтін білімнің орнын толтыру үшін ауызша және ауызша емес стратегияларды қолдану мүмкіндігі;
- әлеуметтік-мәдени – әлеуметтік-мәдени контекстпен белгілі бір дәрежеде танысу;
- әлеуметтік – басқа адамдармен өзара әрекеттесуге деген ниет пен дайындық, жағдайды бақылау мүмкіндігі [4].

Демек, құзыреттілік терең білім мен ең ұзаққа созылған қабілеттер мен дағдыларға қарағанда әлдеқайда берік, десе де олар осы қабілет пен дағды негізінде құрылған.

Зерттеу жұмысымызға орай 5B010100-мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығы бойынша құрастырылған үштілдік білім беру бағдарламасына тоқталуды жөн көрдік. Білім беру бағдарла-

масының **мақсаты** – әлеуметтік және азаматтық жауапкершілікке ие, төмендегі бағыттар бойынша кәсіби қызметті жүзеге асыру барысында жоғары білікті мектепке дейінгі білім беру педагогын даярлау:

- мектеп жасына дейінгі баланы тәрбиелеу, оқыту және дамыту педагогикалық үдерістерін жобалау мен ұйымдастыру;

- мектеп жасына дейінгі баланың ұйымдасқан оқу қызметін модельдеу және өткізу;

- мектеп жасына дейінгі бала тұлғасын қалыптастыру және дамыту үдерісін басқару;

- мектеп жасына дейінгі баланың жалпы мәдениетін қалыптастыру бағыттары бойынша қамтамасыз ету және құзыретті бакалавр дайындаудың құқықтық-нормативті негіздерін анықтау.

Білім беру бағдарламасының **міндеті** – болашақ мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу бакалаврында жалпымәдени, кәсіби және пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыруға арналған тәрбиелеу үдерісі мен ұйымдасқан оқу қызметін басқарудың білім мазмұнын, формаларын, құралдарын, әдістерін анықтау. 5B010100 – Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығы бойынша түлекте білім беру бағдарламасын меңгеру нәтижесінде қалыптасатын құзыреттіліктер. Білім беру бағдарламасы мақсат-міндеттерін жүзеге асыруға қол жеткізу келесі құзыреттіліктерді қалыптастыруды мүмкін етеді:

- жалпымәдени құзыреттілік;

- кәсіби құзыреттілік;

- пәндік құзыреттілік.

Жалпымәдени құзыреттіліктер түлек үшін төмендегідей сипаттарға ие:

- өзінің тұлғалық даму мақсаттарын қалыптастыруға және шынайы бағалауға қабілетті, сондай-ақ, білім алушылардың зияткерлік даму деңгейін арттыру дағдыларын игерген;

- әлеуметтік, гуманитарлық және экономикалық ғылымдардың негізгі әдістері мен ережелерін әлеуметтік және кәсіби міндеттерді шешуде қолдануға дайын;

- ана тілінде өз ойын жүйелі түрде және сауатты жеткізетін, қазақ (орыс) және шет тілінде көпшілік алдында сөйлеуде және ғылыми мәтінмен жұмыс істеуде қажетті ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын игерген;

- шет тілінен білімін қарым-қатынас жасау және арнайы мәтінді түсіну үшін қолданады;

- ақпараттарды қабылдау, сақтау, өңдеудің негізгі әдістерін, тәсілдерін және құралдарын қолданады, ауқымды компьютерлік желідегі компьютермен жұмыс істеу дағдылары бар;

- әлеуметтік өзара әрекеттестік құруда білім беру үдерісіне қатысушылардың этно-мәдени және конфессионалдық ерекшеліктерін ескеруге қабілетті;

- адамгершілік нормасы мен өнегелі мінез-құлық негіздерін меңгерген;

- ғылыми зерттеуді ұйымдастыру ұстанымдарын, ғылыми білімге қол жеткізу мен құру тәсілдерін жете түсінеді;

- тазалық сақтау және еңбекті қорғау талаптарына, сыртқы ортаның жағымсыз ықпалдарынан қорғану ережелеріне сай салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастыруға қабілетті.

Кәсіби құзыреттіліктер түлек үшін төмендегідей сипаттарға ие:

- оқу-тәрбие үдерісін модельдей алады және оқыту тәжірибесінде оны жүзеге асыруға дайын;

- психологиялық және психофизиологиялық дамуының жалпы, арнайы (әртүрлі ауытқушылық типтері) заңдылықтары мен жеке ерекшеліктерін, әртүрлі жастағы адам әрекеті мен мінез-құлқын реттеу өзгешеліктерін есепке алу құралдарын қолдана алады;

- психологиялық және педагогикалық зерттеулерде сапалық және сандық әдістерді қолдануға дайын;

- әртүрлі жастағы балалардың әрекеті, қарым-қатынасы, дамуының диагностикалық әдістерін пайдалануға дайын;

- білім берудің әртүрлі деңгейіндегі білім алушыларға арналған бағдарламалардан, оқыту, тәрбиелеу және дамытудың әртүрлі теорияларынан алған білімдерін қолдануға дайын;

- балалардың әралуан әрекет түрлерін ұйымдастыруға дайын;

- білімдік ортада субъектілердің бірлескен қызметі мен тұлғааралық өзара әрекеттестікті ұйымдастыру әдістерін меңгерген;

- мамандықтың жоғары әлеуметтік маңызын түсінеді, кәсіби этикалық ұстанымдарды сақтайды;

- қоғамның әлеуметтік-мәдени құрылымының ерекшеліктерін ескере отырып, көпмәдениетті ортада кәсіби әрекетті ұйымдастыру тәсілдерін, сондай-ақ, ұлттық тәрбиенің заңдылықтары мен принциптерін меңгерген;

- кәсіби міндеттерді шешуде мамандардың пәнаралық және салааралық өзара әрекеттестіктеріне қатысуға қабілетті;

- кәсіби қызметінде бала құқығы мен мүгедектер құқығы туралы негізгі халықаралық және отандық құжаттарды қолдануға дайын;

- сыни ойлау әдістемесін меңгеруге қабілетті;

- инклюзивті білім беру құндылықтары мен сенімдерін бөлісуге дайын;

- өзгермелі еңбек нарығына бейімделуі және белсенді де жауапты азамат болып қалыптасуы үшін нәтижеге және мобильділікке бағытталған білім алуға қабілетті.

Пәндік құзыреттіліктер түлек үшін төмендегідей сипаттарға ие:

- мектепке дейінгі білім беру ерекшеліктерін жете түсінеді, мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағы балаларға білім беру сабақтастығын жүзеге асыру құралдарын игерген;

- мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытудың теориялық және әдістемелік негіздері мен технологияларын меңгерген;

- мектеп жасына дейінгі балаларға арналған көркем шығармалармен жұмыс істеу технологияларын игерген;

- мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым математикалық түсініктерінің теориялық және әдістемелік негіздері мен оны дамыту технологияларын қолдана алады;

- мектеп жасына дейінгі балалардың жаратылыс ғылымдары жөніндегі түсініктерінің теориялық және әдістемелік негіздері мен оны дамыту технологияларын қолдана алады;

- мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесінің теориялық және әдістемелік негіздері туралы білімдерін, технологияларын қолдануға қабілетті;

- мектеп жасына дейінгі балалардың бейнелеу, музыкалық және шығармашылық іс-әрекеттерін ұйымдастыру дағдыларын игерген [5].

Жоғарыда көрсетілген оқу бағдарламасының жалпы білім беру пәндері модулі бойынша «Қазақ (орыс) тілі» пәні – 4 ECTS, «Шетел тілі – В1» пәні бойынша – 4 ECTS кредит саны көрсетілген. Кәсіби пәндер модулінде «Шетел тілі – В2» пәніне -5 ECTS берілген. Арнайы пәндер модулі бойынша «Қазақ (орыс) тілінің негіздері» пәніне -4, ал «Кәсіби бағытталған шетел тілі» бойынша 3 ECTS кредит саны бөлініп отыр. Пәндік (арнайы) пәндер модулі бойынша ұсынылатын элективті пәндерге келесідей ECTS кредит саны жүктелген. Олар: «Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту бойынша практикум» -6 ECTS, «Кәсіби қазақ (орыс) тілі» -6 ECTS, «Екінші тіл ретінде қазақ (орыс) тілін үйрету» немесе «Мектепке дейінгі ұйымда шетел тілін үйрету» – 5 ECTS кредит саны нақтыланған.

5B010100 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығында жүргізілетін «Кәсіби бағытталған шетел тілі» пәнінің мақсаты: болашақ мектепке дейінгі ұйым мамандарының мектепке дейінгі білім беру саласында кәсіби, мәдени және ресми ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Бұл пәннің мазмұны болашақ мектепке дейінгі ұйым мамандарының түсіндіру аппараттарымен танысуға мүмкіндік беру, нақты қарым-қатынас арқылы тілдік мәселелерді шешуге қабілеттерін қалыптастыру. Кәсіби ағылшын тілін оқыту барысында студенттер мәтінді талдаудың әртүрлі әдіс-тәсілдерін игереді; білімдік және кәсіби қарым-қатынас мәселелерін шешу үшін пәндік және тілдік білімдерді дұрыс қолдана білуге үйренеді.

Курстың негізгі міндеттері:

- ағылшын тілінде түсіндірме аппараттарының негізін қамтамасыз ету;

- ағылшын тілінде сөйлеу әрекетінің әр түрлі түрлеріндегі дағдыларды дамыту және жетілдіру, студенттердің ғылыми-зерттеу құзыреттілігін одан әрі дамыту және қалыптастыру;

- студенттердің логикалық ойлау қабілетін, есте сақтаудың әр түрлі түрлерін, қиялын, тіл арқылы өз бетінше жұмыс жасай алу қабілеттерін дамыту;

- академиялық мәтіндерде және әр түрлі жағдайларда ауызша және жазбаша түрдегі тілдік ерекшеліктерді қолдануға үйрету;

- күнделікті қызметке қабілетті жеке тұлғаны анықтау қабілетін дамыту және ағылшын тілінде іс қағаздарын жүргізуді үйрету.

Пәнді оқу нәтижесінде студент:

білу:

- мектепке дейінгі білім туралы ғылымның ағылшын тіліндегі ұғымдарының барлық терминдерін;

- кәсіби терминдер ұғымы, олардың ерекшеліктері, терминология ғылыми стильдің басты белгісін;

- мектепке дейінгі білімнің ағылшын әдебиетіндегі негізгі проблемаларын түсіну.

істей алуы:

- мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту мәселелері бойынша еркін пікір алмасу;
- кәсіби ағылшын тілінде сөйлеу, оның ішінде монолог және диалог, әр түрлі функционалды стильдерді, жаңалықтарды, жарнамаларды, телефонмен сөйлесулерді, сұхбаттарды, әдебиеттерден үзінділерді жазу және т.б.

дағдылардың болуы:

- тілмен өздік жұмыс және қызығушылық танытатын академиялық тақырыптар мен сыныптан тыс жұмыстар бойынша ағылшын тілінде ақпаратты дербес іздеу;

- белгілі бір дәрежеде мәтіндердің мазмұнын айту, түсіндіру, семантикалық және лингвистикалық тіректердің көмегімен дұрыс тұжырымдау;

- кәсіби ағылшын тілінің жазбаша түрін қолдану (сөздерді дұрыс қолдану, орфография, синтаксис, лексика, морфология, анықтамаларды, өтініштерді, түсініктемелер мен ресми хаттарды сауатты толтыру);

- сұрақтарға жауап беру, тақырыптың қысқаша мазмұнын айту және сипаттау [6].

Жоғарыда шолу жасалған «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығында жүргізілетін «Кәсіби бағытталған шетел тілі» пәнінің мақсаты болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтерінің мектепке дейінгі білім беру саласында кәсіби тұрғысынан, мәдени білімінің және ресми ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыру болғандықтан, біздің зерттеу жұмысымыздың аясында дайындалған «Мектепке дейінгі ұйымдарда үштілді білім беру» элективті курсы осы пәнге қосымша жүргізіліуі тиіс деп ойлаймыз. Себебі дайындалған элективті курстың мақсаты да үштілде білім бере отырып, болашақ маманның кәсіби қызметінде, сонымен қатар күнделікті өмірде үштілді тұлға болып қалыптасуына, мектепке дейінгі білім беру саласы бойынша еркін үштілде пікір алмасуына, мектепке дейінгі білімнің ағылшын әдебиетіндегі негізгі проблемаларын түсінуге бірден-бір септігін тигізеді деп, есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндігі 100 нақта қадам
2. Манкеш А., Тлеубай С. Внедрение полиязычие в Казахстане // Международный конгресс мультидисциплинарных наук ІKSAD KONGRE академиялы ұйымы, Түркия, Анкара. – 1 мамыр, 2019. Б. 297-301
3. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика. – Алматы: Казахский университет, 2011. – 117с.
4. Van Ek, J.A. (1986). Objectives for Foreign Language Learning, Vol. 1: Scope. Strasbourg: Council of Europe
5. http://kaznpu.kz/docs/ins_pedagogiki_psih/obraz_program/5B010100_kaz.pdf
6. Типтік оқу бағдарламасы 5B010100– «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығы бойынша әзірленген. ҚР ғылым және білім министрлігінің 30.06.2016№2 бұйрығымен бекітілген,
7. Манкеш А. Мектепке дейінгі және бастауыш білім сабақтастығы. Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы: Альманах. 2018-158 б.

Moldassanova A.

assistant professor, candidate of philological sciences
IITU

Kurmangaliyeva D.

senior lecturer, master of linguistic sciences
IITU

Amanbekova N.

senior lecturer, master of linguistic sciences
IITU

PROFESSIONAL AND COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN A TECHNICAL UNIVERSITY

Түйін. Мақала қазіргі кезеңдегі шет тілін оқыту болашақ мамандардың кәсіби және өндірістік өміріндегі әмбебап құрал ретінде қарастарады, сондықтан шет тілін оқытуда кәсіби және коммуникативті тәсіл техникалық университеттерде ерекше маңызға ие, сонымен қатар, студенттердің кәсіби, іскери және ғылыми салаларда шет тілінде сөйлеу қабілетін қалыптастыруды қамтамасыз ететін, кәсіби-коммуникативті тәсілдің тиімділігін көрсетеді.

Түйін сөздер: кәсіби-коммуникативті тәсіл, шет тілі, тілдік дайындық, құзыреттілік, кәсіби қарым-қатынас, оқыту, техникалық университет, кәсіби бағытта оқыту.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о том, что в настоящее время иностранный язык становится универсальным инструментом в профессиональной и производственной жизни будущего специалиста, поэтому обучение иностранному языку приобретает особо значимую актуальность – это профессионально-коммуникативный подход в обучении иностранному языку в техническом вузе. Показано значение профессионально-коммуникативного подхода в обучении иностранному языку, обеспечивающего формирование у студентов умения общаться на иностранном языке в профессиональной, деловой и научной сферах.

Ключевые слова: профессионально-коммуникативный подход, иностранный язык, языковая подготовка, компетенции, профессиональная коммуникация, обучение, технический вуз, профессионально ориентированное обучение.

Annotation. The article considers that currently a foreign language is becoming a universal tool in the professional and industrial life of the future specialist, therefore, in teaching a foreign language acquires a particularly significant relevance-it is a professional and communicative approach in teaching a foreign language in a technical University. It also deals with showing the importance of the professional-communicative approach in teaching a foreign language which provides for the formation of students' ability to communicate in a foreign language in professional, business and scientific fields.

Keywords: professional-communicative approach, foreign language, language training, competence, professional communication, training, technical University, professionally oriented training.

Currently, in the XXI century, a modern specialist of any profile has high requirements. The requirement for a modern specialist is the necessary knowledge of computer literacy and of course knowledge of a foreign language.

Graduates of Kazakhstan universities face a high level of competition in various fields of science and technology, in this regard, increasing requirements for the quality of language training in a technical University. The main task in the teaching methodology for students of technical University is the formation of students' level of foreign language competence in the field of professional communication.

In the modern world, the competitiveness for a young specialist determined by the ability to solve professional problems and competent use of professionally important information, both in their native and foreign languages. As we can see, professional skills in a foreign language are also important. We know that any specialist mainly receives important professional information in modern technology in a foreign language.

Teaching a foreign language, namely English in a technical University considered on a large scale as a process-taking place on the world stage in General and in particular in the field of vocational education. This

is a necessity in a socio-economic society. English language proficiency accepted in our country as an essential requirement in the market. It follows from the above that teaching English as other foreign languages for professional purposes becomes a necessity for specialists of engineering specialties, which directly links to the world market. Without a high level of proficiency in a foreign language, in our situation English, in the current conditions and requirements should be a necessary skill in professional activities.

In secondary education exactly in comprehensive schools, foreign languages direct mainly just in linguistic competence. In General, students study General grammar, vocabulary, phonetics, i.e. they have a General basic foreign language knowledge. However, in practice, a student admitted to the technical University does not have an engineering basic level of knowledge in a foreign language. The main goal and task in teaching a foreign language in a technical University is to develop the ability to use in situations of communicative and speech skills in professional communication at any stage of training. The main goal and task in teaching a foreign language in a technical University is to develop the ability to use in situations of communicative and speech skills in professional communication at any stage of training.

For example, N. A. Shishkina in her abstract writes that in order to improve professional-subject competence in the possession of a foreign language, it is necessary to form and develop professionally significant skills and abilities, i.e. oral and written communication, vocabulary proficiency in the studied specialty, ethics, etc. (1)

Features of foreign language teaching in technical universities due to many factors, but among them the most important are the following factors: the content of vocational education and the requirements for specialists, the level of foreign language skills and learning style. In our practice, we have concluded that the complex characteristics of higher education specialist includes two types of model: basic and specific professional components. Specialists for performance communication, preparation of documentation, study of technical documentation in the original language, and not in translation, need knowledge of technical terminology in Kazakh or Russian and in the language of study.

The first year of technical University students come with different levels of knowledge of a foreign language, and we divide them into the following levels: zero, low (primary), below average, average, above average and advanced.

Zimnaya writes that the parameters of personality development today are not knowledge, skills, but competence. Competence, as an integral characteristic of the personality, determines its ability to solve problems and typical tasks arising in real life situations, using knowledge, educational and life experience, values and inclinations [2].

In today's world, knowledge of foreign languages in situations of personal communication and for the effective solution of professional tasks is necessary for everyone. In teaching a foreign language in a technical University, the problem of development and formation of professional competence of students becomes more and more urgent because a foreign language becomes a universal means of professional and industrial life of a future specialist.

Experience shows that our graduates are able to read literature in the specialty, to model the learned topics, but it is difficult for them freely formulate their thoughts in a foreign language, to take part in foreign-language professional communication. In addition, the main problems are the inability to conduct a dialogue and use communicative and functional vocabulary, to formulate a statement. It is important for modern society that today's young specialist is able to build his own career, be competitive in the domestic and world market, be professionally successful and mobile.

It is important for modern society that today's young specialist is able to build his own career, be competitive in the domestic and world market and be professionally successful and mobile. Therefore, when teaching professional English at a technical University, the student gets acquainted with the culture not only of English-speaking countries, but also those countries where the industrial and scientific sphere in which the student specializes is highly developed. As we know, foreign language education, however, like the entire educational system, is undergoing a period of reformation in connection with Kazakhstan's accession to the Balon process.

S. G. Ter-Minasova at a meeting at the Kazakh National University after Al-Farabi said that in our post-Soviet system of education the teaching of foreign languages was limited to the reading of texts. And it was also written in her work «Language and intercultural communication» that a foreign language has always been an integral component of the professional training of a non-linguist student, but in the learning process, only one function was realized – informative, and then in a limited form, since «of the four skills of language pro-

ficiency (reading, writing, speaking, listening comprehension), only one, passive, focused on «recognition» – reading» [3].

Young professionals need to improve their knowledge in understanding speech by ear, speaking and writing, to provide English-language communication in the technical field. Knowledge of a foreign language successfully carries out in the communicative competence only if it corresponds to professional skills. Professional and communicative training in a foreign language (English) is a justified technique in the practice of teaching in a technical University [4]. Professional-communicative approach in teaching a foreign language acquires a particularly significant relevance, which provides for the formation of students' ability to communicate in a foreign language in professional, business and scientific fields.

E. A. Shaturnaya in her work cited a number of requirements that the author believes would be more effective in the process of training professionally oriented communication for the development and formation of professional competence. Let us give the following conditions that E. A. Shaturnaya brought in their work:

- to build this process on the basis of personal-activity approach;
- selection of the content of training in professionally oriented foreign language communication will be carried out on a situational and thematic basis
- authentic materials selected taking into account linguistic, methodological, cultural parameters and principles of teaching professionally-oriented foreign language communication will be used as a means of training;
- teaching will be carried out based on a specially developed methodology, involving the use of a set of exercises and techniques aimed at the development and formation of professional competence among students of a technical University when teaching professionally oriented foreign language communication to this category of students [5].

In addition, according to E. A. Shaturnaya training based on the following principles:

- by stages (this principle prepares students for the construction of a foreign language utterance with access to communication first in the educational-speech situation, and then in a role-playing game),
- activity and action of the nature of training, communicative, situational and thematic organization of the educational process,
- professional orientation of training, interdisciplinary coordination, motivation, intercultural interaction,
- taking into account the individual psychological characteristics of students [5].

Because of mastering the above principles, students need to show the following knowledge:

- select and use adequate speech patterns according to the given situation,
- conduct a dialogue on professional topics, working in pairs and groups, logically and cohesively building your statement,
- listen and hear the communication partner, understand his communicative task and achieve a communicative goal in the course of communication.

In the field of vocational education, the level of foreign language proficiency of students should be determined by the following criteria:

- proficiency in language professional knowledge (possession of grammatical structures; lexical units of professional orientation);
- readiness for speech professional interaction (possession of all types of speech activity on the basis of professionally-oriented vocabulary;
- ability to realize their needs in a foreign language professional communication with the help of various language tools);

As you know, the constructive plan of professionally oriented competence includes all components of communicative competence: General cultural, language and speech, strategic, compensatory and intercultural competence. [6]

Professional-oriented teaching of a foreign language requires the creation of special educational complexes, including professionally oriented textbooks and teaching manual, audio-video materials, Internet materials, computer programs and multimedia tools. [7].

However, the professional-communicative approach in teaching a foreign language in a technical University has several specific features. The first feature of this approach is that the purpose of training is not actually

mastering a foreign language, but as such a foreign language culture, which includes not only educational, but also developmental and educational aspects. These aspects include These aspects include familiarization and study of the phonetic and grammatical system of the language, national culture, determining the relationship with the native culture, as well as the characteristics of the language, finding similarities and differences with the native language. They also include the ability to meet the personal cognitive interests of the student in the field of their professional activities. This factor also acts as an additional motivation to study a foreign language for those students who do not have a special interest in it [8]. They also include the ability to meet the personal cognitive interests of the student in the field of their professional activities. This factor also acts as an additional motivation to study a foreign language for those students who do not have a special interest in it [8].

Another specific feature of the professional-communicative approach in teaching a foreign language in a technical University is familiarization with many aspects of foreign culture through communication. This approach first put forward the position that communication in a foreign language can be teaching only by direct communication, which was a characteristic feature for the modern campaign in the teaching methodology. Thus, one of the most important functions in the professional-communicative approach in teaching a foreign language in a technical University is communication, and it performs several functions: training, cognition, development and education. A distinctive feature of the communicative approach is the maximum use of almost all communication functions. Communicative learning bases on situations that act as a whole system of relationships. The main emphasis here is not on the reproduction of language units using visual means or oral description of fragments of the surrounding reality, but on the modeling of situations as a system of relationships between interlocutors. Discussion of situations that are based on students' relationships makes the learning process for the national culture of another country as natural as possible and brings it closer to the conditions of communication in real life.

REFERENCES

1. Shishkina N. A. Building a model of teaching a foreign language in a multi-level system of vocational education in a technical University. The author's abstract, Ph. D., Ulyanovsk, 2004, 20 p. (In Russian)
2. Zimnaya, I. A. Key competences – a new paradigm of the result of modern education // <http://www.eidos.ru> (In Russian)
3. Ter-Minasova, S. G. Language and intercultural communication. – Moscow: MSU Publishing house, 2004. – C. 252-256.) (In Russian)
4. Bagateeva, A. O., Akhmetzyanova, G. N., Valeeva, N. S. Theoretical substantiation of formation of foreign language communicative competence of future specialists in technical University/ A.O. Bagateeva, G.N. Akhmetzyanova, N. S. Valeeva // Vestnik Kazan. technol. UN-TA, 2012. – No. 10-C. 385-388.) (In Russian)
5. Shaturnaya E. A. Methods of teaching oral foreign-language professional discourse by means of educational and speech situations and role-playing games: English, non-linguistic University,» State and municipal management « Tombov, 2009 (In Russian)
6. Vorobyeva T. I. Siberian pedagogical journal 1 / 2015 p. 59-60 (In Russian)
7. Kushnirenko, A. G. What is the Internet? Information and communication technologies in education / A.G. Kushnirenko, A. G. Leonov, M. A. Kuzmenko // Informatics and education. – 1998. – No. 5-7. Three hundred eighty one (In Russian)
8. Bessarab T. P. The use of communicative methods in teaching English // Young scientist. 2013. No. 5. Pp. 665 – 666 (In Russian)

Mustafina A.

PhD student

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

Almaty

THE SCIENTIFIC BASIS OF INTEGRATING PROFESSIONAL INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE INTO FOREIGN LANGUAGE TEACHER EDUCATION

Түйін. Бұл мақалада болашақ маманның шет тілінде білім берудегі кәсіби мәдениаралық коммуникативті құзыреттіліктің ғылыми негіздері қарастырылады. Құзыреттілікке негізделген көзқарастың тарихи дамуына баса назар аударылады. Одан басқа МКК термині анықталған және оның құрамы әр түрлі отандық және шетелдік ғалымдардың түсінігінде көрсетілген.

Тірек сөздер: мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік, басқа тілде білім алу.

Резюме: В данной статье рассматриваются научные основы профессиональной межкультурной коммуникативной компетенции в становлении будущего специалиста иноязычного образования. Основной упор делается на историческое развитие компетентностного подхода, дается определение МКК, его компонентностный состав в понимании различных отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: Межкультурная коммуникативная компетенция, иноязычное образование.

Summary: This article discusses the scientific foundations of professional intercultural communicative competence in the formation of a future specialist in foreign language education. The main emphasis is placed on the historical development of the competence-based approach. The article defines the notion of ICC, clarifies its component composition in the understanding of various domestic and foreign researchers.

Keywords: Intercultural communicative competence, foreign language education.

Intercultural communication has brought many significant changes into language learning and teaching over the past few decades. This innovation has changed the nature of the experience of teaching and learning languages to a large extent. The purpose of language learning is no longer defined in terms of acquiring communicative competence in a foreign language, which refers to a person's ability to use a foreign language for linguistic, socio-linguistic and pragmatic purposes [CEFR, 2001, p.3]. As globalization and new technologies continue to bring people together from different cultural and linguistic traditions, intercultural communication for many people has become a standard form of communication in everyday life. This phenomenon has attracted significant attention from scientists, leading to various proposals for «competences» that are currently required for successful intercultural communication. In particular, in the field of foreign languages teaching (FLT), scientists realized that the main goal in teaching languages should shift from an emphasis on developing the competence of native speakers towards more realistic competences in order to facilitate communication between representatives of different cultures. This process of transition from narrow linguistic competences to intercultural communicative competence has taken several decades.

During the 1980s, a number of applied linguists (Canale and Swain, 1980) found the concept of communicative competence, in the definition of Hymes (1972), applicable in teaching English. Hymes's proposal for communicative competence was a reaction to Chomsky's notion of «linguistic competence» and the distinction he made between linguistic «competence» and linguistic «competency». According to Hymes, Chomsky's view of language competence was too narrow, because he ignored the sociocultural characteristics that determine the correct use of the language. Hymes argued that knowledge of a language includes not only knowledge of the structure of the language, but also knowledge of how to properly use the language depending on who we communicate with, about and in what context. Hymes called this revised view of language competence communicative competence. The followers of Heimes in linguodidactics put communicative competence as the main goal in teaching the language, and considered «competence» as the competence of native English speakers. The English learners were encouraged to study the norms associated with native English speakers, mostly idealized versions of American and British versions of the English language.

By the 21st century, communication in the modern world is becoming increasingly intercultural and multicultural in nature, both native speakers and foreigners need intercultural communication skills. As a result,

some scholars in the field of teaching foreign languages were disappointed by the limited models of language teaching for native speakers and their narrow view of communicative competence. Among them was Michael Byram, who proposed the more inclusive concept of «Intercultural Communicative Competence» (ICC) (Byram, 1997). In the definition of Byram, ICC is «the individual's ability to communicate and interact across cultural boundaries», acting as a mediator between different opinions, and being attentive to the assessment of differences [Byram M., 1997, p. 7]. The intercultural aspect of foreign languages emphasizes the effectiveness of intercultural communication based on the acquisition of a key set of competencies, as proposed in the Byram model of intercultural communicative competence.

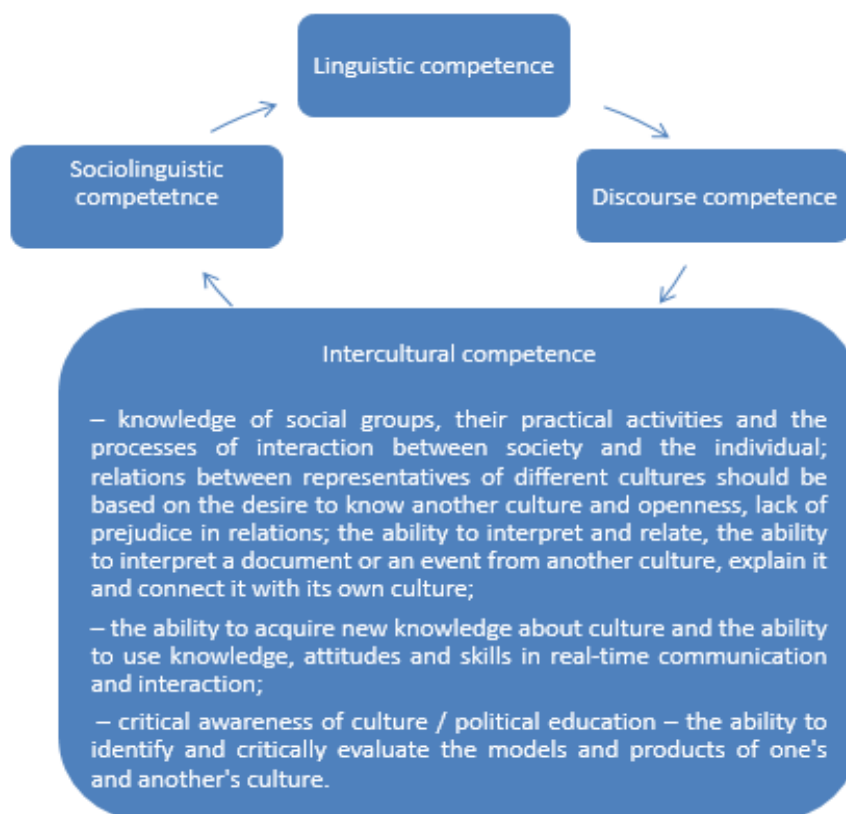

Figure 1. Byram's model of ICC [Byram M., 1997, p. 42].

Byram's concept of the IWC has played a significant role in the development of foreign language education, and the strength of this concept is the understanding that successful intercultural communication is based on a balance of knowledge, skills, relationships, and critical awareness. Despite the integrated approach, Byram's model requires a lot of fine-tuning in terms of the content of each component, as well as suggestions on how each of them can be developed. Also, some researchers note the lack of a clear explanation of the relationship between the components of the model (Riesager, 2007; Kramsh, 2009; Matsuo, 2014). In addition, it is noted that Byram's model is designed for a long-term process, which is a significant minus for foreign-language vocational education, in particular, where time frames are often limited and require mastering a certain set of competencies in a limited period of time. Despite criticism, according to Matsuo (2014), Byram's model remains the most significant and influential for the following reasons:

- the presence of a clear structure;
- takes into account previous experience in foreign language education through communication with the Hymes and van Eck models;
- is related to CEFR, which is widely used in the field of foreign language education around the world;
- clearly distinguishes between intercultural competence and the ICC;
- expands the concept of «intercultural speaker» including not only the student, but also the teacher;
- the main element of the model is «critical cultural awareness». [Matsuo C., 2014, p. 3-4].

There is a large number of definitions of the ICC (M. Meyer, 1991; N.I. Khaleyeva, 1998; I.L. Pluzhnik, 2003; G.V. Elizarova, 2005; S.S. Kunanbaeva, 2005, 2010, 2010, 2017) depending on various approaches to it, including social, linguistic, psycholinguistic and others. Meyer considers the ICC as «an ability of a person to behave adequately and in a flexible manner when confronted with actions, attitudes and expectations of representatives of foreign cultures» [Meyer M., 1991, p. 137]. According to Khaleyeva, intercultural communication is «a set of specific processes of interaction between people belonging to different cultures and languages. Interaction takes place between partners who not only belong to different cultures, but also realize the fact that each of them is «different» and everyone perceives the «foreignness» of a partner.» [Khaleyeva I., 1995, p. 5]. I. L. Pluzhnik, in turn, defines the essence of intercultural communicative competence as «functional skills to understand the views and opinions of representatives of another culture, to correct one's behavior, to overcome conflicts in the communication process, to recognize the right to exist of different values, norms of behavior ...» [Pluzhnik I., 2003, p. 18]. Elizarova states that ICC is «a competence of a special nature, based on knowledge and skills, the ability to carry out intercultural communication by creating common meaning in the value of what is happening and as a result to achieve a positive outcome for both parties of communication» [Elizarova G., 2005, p. 236]. Unlike the others, Elizarova considers the ICC as part of a foreign language communicative competence, although it recognizes the independence of some components of the ICC, such as the need for constant learning of the characteristics of specific cultures and the characteristics of their interaction. S.S. Kunanbaeva, sharing the views of N.I. Khaleyeva, proposed a definition that combines all the components of the ICC. According to Kunanbaeva, intercultural communication is «a process of verbal and non-verbal communication between communicants who are representatives of different cultures and languages» [Kunanbaeva S., 2017, p. 29], and ICC is understood as «a realized goal and a formed result of intercultural and communicative learning» [Kunanbaeva S., 2017, p. 245]. Based on these definitions, it can be concluded that the interpretation of the ICC by different scientists is based on common concepts, such as «intercultural communication», «competence», and all of them emphasize successful communication as a result.

The Byram's model presented above is not the only one in understanding the essence of the ICC. At present, there are various concepts of the ICC component composition (G.V. Elizarova, Y. van Eck, A. Fantini, V.G. Apalkova, etc.) Zhang believes that the development of the ICC in teaching foreign languages is an ongoing process consisting of three levels of goals and criteria for intercultural learning. Zhang describes the first level as related to knowledge, including linguistic awareness, general cultural awareness, linguistic abilities of the target culture, cultural knowledge of the target country. The second level is related to competences, and contains communicative competence, the ability to use verbal and non-verbal messages, sociocultural competence and communication strategies. The third level is closely related to attitudes towards empathy in intercultural communication and critical cultural awareness. [Zhang Y., 2017, p. 229].

Many prominent Russian scientists (I.A. Zimnyaya, V.D. Shchadrikov, Yu.V. Frolov, N.V. Kuzmina) recognized the need for a transition from the «knowledge» nature of qualification parameters to socio-professional parameters, from models based on qualifications to competency-based models.

A competence-based approach in training specialists does not imply a simple transfer of knowledge, skills from a teacher to a student, but the formation of professional competence in future teachers. The implementation of this approach involves the use of certain educational technologies in training, reflection of students, evaluation of their own achievements in learning, the independence of the application of professional skills in practical activities. As a result, students develop pedagogical abilities, professional culture, pedagogical thinking of the future teacher. Only being in the position of a teacher and in the search for rational methods of action can a student encounter problems and difficulties that will cause him to need a pedagogical understanding of the situation. Continuous practice in pedagogical activity is necessary for the formation of pedagogical thinking.

The competence-based approach in education is understood as a teaching method aimed at developing students' ability to solve a specific class of professional tasks in accordance with the requirements for personal professional qualities: the ability to search, analyze, select and process the information received, transmit the necessary information; possession of skills to interact with others, the ability to work in a group; mastery of planning, analysis, and self-assessment mechanisms of one's own activity in non-standard situations or in conditions of uncertainty; application of methods and techniques for solving problems [Milrud R., 2004, p. 20].

From our point of view, the competence-based approach in education is the actualization of professional knowledge and skills in action by solving problematic tasks, by being creative and introspective, as well as

the implementation of experience and methods of transformative activity in order to obtain a specific product. We believe that at a certain point a specialist should be able to solve a certain range of professional problems, act in a situation associated with uncertainty, use his theoretical knowledge in practical activities, be able to answer the question: what he learned. The process of professional and personal formation of a future teacher is not limited only to the assimilation of theoretical and practical courses in the content of training at a teacher training university.

In Kazakhstan S. Kunanbaeva and D. Kulibayeva made a significant contribution to the integration of the ICC in teaching foreign languages. The main idea of Kunanbaeva was a shift in the philosophy of education from traditional language education to foreign language education and, as a result, a shift in the object of education, which changed from a «foreign language» to «ICC». Therefore, the goal of teaching a foreign language has also changed: from knowledge of the language and the level of elementary communication to the level of «mediator of intercultural communication» [Kunanbaeva S., 2017, p. 13]. Kulibayeva, using international schools as an example, deduces, as an educational concept, the direction of the educational process towards the formation of «intellectual and creative communication» and «intercultural communicative competence». [Kunanbaeva S., 2017, p. 19].

The above studies examine the goal of foreign language education as introducing students to intercultural perception, helping them to develop the ability to act as a cultural mediator, see the world through the eyes of another and consciously use cultural knowledge, and therefore the formation of the ICC. The competence-based approach in foreign language education presupposes the formation of a secondary linguistic personality as the main result. This term was first introduced by I. Khaleyeva, and is based on the concept of a linguistic personality developed by Y. Karaulov (1987), and in her understanding «the formation of a secondary linguistic personality is most closely associated with instilling in a student a special perceptual ability to comprehend a new mentality, a different strategy and tactics of life, and therefore a different way of understanding information that affects any aspect of this life» [Khaleyeva I., 1995, p. 13]. N. Galskova also notes the importance of cognitive processes «because the process of becoming a secondary linguistic personality is associated not only with mastering the verbal code of a foreign language and the ability to use it practically in communication, but also with the formation in its mind of a picture of the world «characteristic of a native speaker as a representative of a particular society, then teaching a foreign language should be aimed at introducing (learners) to the conceptual system of someone else's *linguosocium*» [Galskova N., 2000, p. 9].

The process of formation of a secondary linguistic personality itself is very complex and not yet sufficiently studied due to the complexity of studying, understanding and evaluating the cognitive processes themselves. Kunanbaeva explains that in the process of formation of «secondary cognitive consciousness» in FLT in the student's «consciousness» the following cognitive aspects of the ICC are activated: cognitive-social, cognitive-conceptual, cognitive-anthropocentric, cognitive-linguocultural, cognitive-sociocultural and personality-oriented [Kunanbaeva S., 2017, p. 50]. It is also noted that the knowledge of another culture is possible only on the basis of one's own culture, and the «secondary picture of the world» is based on the general «conceptual picture of the world.» In the framework of the «primary cognitive consciousness», mental constructs are formed not only of the native language, but also of the national mentality inherent only in this culture, which is difficult to achieve in conditions of foreign language education [Kunanbaeva S., 2017, p. 53].

There is also the problem of the interaction of primary and secondary language personalities, according to Rash, participation in an intercultural situation will not automatically lead to an in-depth understanding of intercultural communication as such. In most cases, this situation can cause discomfort, due to the fact that the very assumptions on which their behavior is based are doubted. Rash insists that the goal here is not the changes themselves, as such, but integration into another cultural situation, without losing their own identity. In other words, it is necessary to try to «keep in mind two visions that clearly contradict each other at the same time, giving the right to exist for both» [Rash J.E., 1988, p. 215]. Many scientists (Coleman, Holliday, Mackay) noted that ignoring the cultural characteristics of the target language led to irritation and, subsequently, to communication failures. The fact that in the context of teaching, teachers and program developers do not take into account the norms and expectations of students, means that they ignore the primary culture of students and all their experience [Doganay-Aktuna S., 2005, p. 100].

The solution to the above problems was proposed by S.S.Kunanbaeva, within the framework of the cognitive-linguocultural methodology, where the final result is the formation of the ICC as the person's ability for intercultural communication, defined as a mediator of intercultural communication, in other words, «a person

with a high level of formation of cognitive-knowledge and action – oriented communicative foundations of intercultural communication, reflecting the presence of a «secondary cognitive consciousness» and providing the ability to adequately carry out intercultural communication, flexibly reacting to variable communication situations ... «As Kunanbaeva notes, the definition of the mediator of intercultural communication as the result of a foreign language education is determined by the fact that he is «the most attainable result in the absence of a linguosocial and cultural environment of the target language.» [Kunanbaeva S., 2005, p. 130].

In professional settings, effective communication is based on the ability to interact with other people and achieve mutual understanding. Fluency in the language may not be enough in situations of professional communication, when you need to pay attention to the professional context. All this requires extraordinary mental and interactive abilities, such abilities that are not taught in the framework of ordinary language classes. Additional skills related to professional intercultural communicative competence are required.

According to A. Marinicheva, intercultural communicative competence is one of the indicators of professionalism, it contributes to the expansion of «qualification opportunities in the professional sphere and the expansion of the professional sphere of specialists, as well as their social adaptation. Along with this, intercultural communicative competence increases the professional mobility and competitiveness of teachers» [Marinicheva A., 2003, p. 16].

As part of the study of professional foreign language activities, there are certain terminological differences in the definition of the concepts of «competence» and «competency». These differences are primarily associated with an ambiguous understanding of the terms themselves, although in some cases there is an interchangeability of terms. A.K. Markova (1993) considers competency in the framework of self-education and implies an individual characteristic of the degree of compliance with the requirements of the profession, highlighting different types of competency:

- special competence – the ability to design their further professional development;
- social competence – the ability to bear social responsibility for the results of their professional activities;
- personal competence – the ability to personal expression and self-development;
- individual competence – a mood for professional growth.

Pluzhnik under competency refers to «the employee's awareness of his professional activities and the ability to implement it on the basis of knowledge, skills, and knowledge of technology.» And at the same time, the researcher considers competence as the comprehensive goal of «holistic training of a specialist aimed at developing the ability to creatively perform activities on the basis of formed motives, personal qualities, and the ability to use normatively acceptable behavioral patterns in the professional field» [Pluzhnik I., 2003, p. 13].

Being in solidarity with Pluzhnik, Sorokumov notes that «during the period of study at the university it is impossible to build competency, which is determined by the specifics of a particular production and which would ensure the specialist's constant success in his professional activity», this process is quite lengthy and includes both training at a university and professional activity and requires constant self-education and self-reflection. [Sorokumov S., 2011, p. 327].

It can be seen from the above definitions that professional competency is a concept of a wider range than competence and includes both the educational process itself and the ways of applying professional knowledge and skills in labor activity. The most generalizing in this case is the definition of professional competence given by P.K. Yelubayeva, which is considered «on the one hand as an integral criterion for the quality of professional training, professional activity, and on the other hand, a personality trait characterized by a high quality of labor functions, a work culture and interpersonal communications, the ability to proactively and creatively solve professional problems ...» [Yelubayeva P.K., 2010, p. 25]. Therefore, following I.A. Kolesnikova (2003) and S.P. Sorokumov (2011) it can be argued that «competency is manifested and can only be assessed in the course of practical activity, and its level can increase continuously throughout the course of professional life. Therefore, with respect to university education, it is advisable to speak not about the formation of competency, but about professional competence» [Sorokumov S., 2011, p. 326].

These changes in the focus of the conceptualization of students studying foreign languages entail changes in the requirements for the content of foreign language education. In modern realities, it involves not only learning a foreign language, but also providing knowledge about the sociocultural background associated with a foreign language and promoting the development of intercultural communicative competence. Professional ICC enables students to conduct effective activities, taking into account social and economic trends in the development of society.

The teacher serves as an intermediary between the mother tongue and the target language to help students achieve the above goals. Thus, in order to support the process of intercultural learning, foreign language teachers themselves must have additional knowledge, necessary competences and skills. They should have an understanding of the basic linguistic and cultural concepts, theories of teaching culture and intercultural communication, and should be prepared to form an ICC in their students and know how to do it. As stated by Byram, success in interaction implies not only an effective exchange of information, but also «the ability to decentre and take up the other's perspective on their own culture, anticipating and where possible, resolving dysfunctions in communication and behavior» [Byram M., 1997, p. 42].

The complexity of forming a professional ICC lies in the multifaceted nature of intercultural communication and the need to take into account the linguosocial and cultural features in the professional sphere. Pluzhnik distinguishes linguistic-sociocultural competence (reflection in the language of cultural norms), discursive competence (behavioral competence), and thesaurus competence (semantics) as part of the professional ICC. And in her understanding, the professional ICC «is characterized by the ability to effective communicative interaction in the process of understanding and interpreting the meaning of foreign cultural situational actions on the basis of awareness of the general and various signs of cultures, the ways of their linguistic and non-linguistic expression in terms of professional discourse» [Pluzhnik I., 2003, p. 14].

Intercultural communication was the center of interest of many researchers in Kazakhstan, and this interest encompassed various areas of foreign language communication: written discourse (Temirgalieva, 2008), translation studies (Kasymova 2009;), culture study (Doskhozina 2015). A number of studies were devoted to the formation of the ICC in the process of teaching a foreign language to future oil industry workers (Stamgalieva, 1999), international experts (Zakirova, 2004), regional experts (Yelubayeva, 2010), lawyers (Utebaeva, 2012), and environmental specialists (Akeshova, 2014), tourism managers (Rizakhodzhaeva, 2017), agricultural engineers (Zhylytyrova, 2019). A lot of Kazakhstani scientists in recent years pay attention to the introduction of the ICC in the training of future teachers of a foreign language, D.M. Dzhusubalieva, A.T. Chaklikova, N.S. Asmatullaeva investigated the formation of the ICC in the conditions of informatization of a foreign language education; G.B. Zhumabekova studied situational modeling technologies in the formation of the ICC; M.A. Kassymbekova considered the cognitive-communicative audit as a new diagnostic technology for the formation of the ICC.

In conclusion, one of the main tasks of higher education in foreign languages is the training of high-class specialists with the entire set of competences necessary for integration into a society with a high degree of competitiveness. Over the past 20 years, the ICC has been and remains a significant factor in teaching a foreign language. Despite the large number of different studies on this topic, there are still areas requiring further study. This applies to the integration and implementation of the ICC in the educational process, taking into account future professional activities. As a result of this, it is necessary to pay attention to the implementation of educational technologies directly into the process of forming a professional ICC in order to satisfy the needs of society in specialists prepared for intercultural interaction in a foreign language.

REFERENCES

1. Byram, M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon: Multilingual Matters. 1997. p. 124
2. Council of Europe. Common European Framework of Reference for language learning, teaching, assessment. Cambridge: Cambridge University Press. 2001. p. 258
3. Doganay-Aktuna S. Intercultural communication in English language teacher education//ELT Journal, Volume 59/2. 2005. p. 99– 107
4. Hymes D. On communicative competence. In Sociolinguistics, ed. JB Pride and JB Holmes. Harmondsworth, England: PenguinBooks. 1972.
5. Matsuo C. A Dialogic Critique of Michael Byram's Intercultural Communicative Competence Model: Proposal for a Dialogic Pedagogy//International Symposium 2015 TUFS: Expansion of CEFR into non-EU countries: perspective and problems, Comprehensive study on language education methods and cross-linguistic proficiency evaluation methods for Asian languages: Final report 2014. Tokyo University of Foreign Studies, 2014. p. 3-22
6. Meyer, M. Developing transcultural competence: case studies of advanced foreign language learners. In D. Buttjes& M. Byram (Eds.), Mediating languages and cultures. Clevedon: Multilingual Matters. 1991
7. Rash J.E. Practical perspectives on intercultural understanding//Education and Urban Society, 1988, Volume 20/2, p. 211-225

8. Zhang, Y. (2017). A study on ESL teacher's Intercultural Communication Competence//English Language Teaching. Vol. 10, № 11, p. 229-235.
9. Гальскова Н.Н. Учебник иностранного языка как средство реализации современных технологий обучения//Новые технологии коммуникативно-ориентированного обучения иностранному языку в неязыковом вузе. – М.:МГЛУ, 2000.– С. 8-16
10. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. СПб., 2005.– С. 352
11. Елубаева П.К. Моделирование компетентностного образования в формировании межкультурно-коммуникативной компетенции регионоведа. Дисс. на соискание ученой степени канд.пед. наук. Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2010. – С. 140
12. Кунанбаева С. С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005. – С. 262
13. Кунанбаева С. С. Концептологические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности : Учебное пособие -Алматы, 2017. – С. 264
14. Мариничева А. В. Межкультурная коммуникативно-профессиональная компетентность как фактор подготовки квалифицированных специалистов. Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата соц. наук. – Нижний Новгород – 2003. – С. 55
15. Мильруд Р. П. Компетентность в изучении языка // Иностранный язык в школе. – 2004. – № 7. – С. 20-26.
16. Плужник И.Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов гуманитарного профиля в процессе профессиональной подготовки. Автореферат дисс. на соискание ученой степени докторпед. наук. – Тюмень, 2003. – С. 24
17. Сорокумов С.П. Определения «профессиональная компетенция» и «профессиональная компетентность» в системе вузовской подготовки//Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – Орёл, 2011. – С. 323-328.
18. Халеева И. И. Вторичная языковая личность как реципиент инофонного текста // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. – М.: РАН ИРЯ, 1995. – С. 7 –286.

Нурабаева Г.У.

к.ф.-м.н., доцент

ГУ имени Шакарима города Семей

Желдыбаева Б.С.

к.п.н., и.о.доцента

ГУ имени Шакарима

город Семей

Советханов А.Б..

магистрант

ГУ имени Шакарима

Город Семей

Кумарова Н.Ж.

магистрант

ГУ имени Шакарима

город Семей

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АТОМНОЙ ФИЗИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация: Оқыту мектепте физика пәні қарастырады маңызды мақсатқа білім мен тәрбие жеке тұлғаны қалыптастыру, оқушылардың білім негіздерін физика және негізгі міндеттері, олар физика шеше алады; үйрену қолдануға негізгі заңдарын практикада арқылы лабораториялық жұмыстарды орындау және шешімдерді сапалық және сандық міндеттер. Мақалада қойылған мақсаттарды жүзеге асыру үшін: физиканы оқытудың ақпараттық әдістемелерін пайдалана отырып, «атом құрылысы» бөлімін баяндау әдістемесін әзірлеу; оқушылардың зерттеу барысында қандай қиындықтармен бетпе-бет келгенін және соның салдарынан қандай мәселелер мен ұғымдарға жеке назар аудару қажет екенін зерттеу.

Түйінді сөздер: атомдық физика, орта мектеп, физикалық құбылыстар, оқыту, атом құрылысы.

Аннотация: Обучение физике в школе предусматривает важные цели образования и воспитания личности: сформировать у учащихся знания основ физики и основные задачи, которые физика может решить; научиться применять основные законы на практике через выполнение лабораторных работ и решений качественных и количественных задач. Для осуществления поставленной цели в статье решаются задачи: разработать методику изложения раздела «Строение атома» с использованием информационных методик преподавания физики; исследовать, с какими сложностями сталкиваются учащиеся в процессе изучения и, вследствие этого, каким вопросам и понятиям необходимо уделить отдельное внимание.

Ключевые слова: атомная физика, средняя школа, физические явления, преподавания, строение атома.

Abstract: teaching physics at school provides for important goals of education and upbringing of the individual: to form students ' knowledge of the basics of physics and the main tasks that physics can solve; to learn to apply the basic laws in practice through laboratory work and solutions of qualitative and quantitative problems. To achieve this goal, the article solves the following tasks: to develop a methodology for presenting the section « structure of the atom» using information methods for teaching physics; explore what difficulties students face in the learning process and, as a result, what issues and concepts need to be given special attention.

Keywords: atomic physics, secondary school, physical phenomena, teaching, structure of the atom.

Роль физики в концепции общеобразовательных предметов обуславливается отличительными чертами физики равно как науки из числа иных наук. Физика непосредственно сопряжена со многими науками и служит основанием современной техники. Теория физики обширно применяется в таких науках, как химии, астрономии, биологии, геологии и т.д. Раздел «Строение атома» в курсе физики средней школы обеспечивает учащихся глубокими понятиями об окружающем нас мире, ведь всё вокруг

состоит из атомов. Изучение раздела «Строение атома» является фундаментом к изучению в значительной степени тяжелых дисциплин, с которыми в дальнейшем столкнуться школьники, при поступлении в высшие учебные заведения с физической направленностью.

Без знания физики нельзя показать современное полноценное среднее образование. Основные задачи обучения атомной физики в средней школе:

- Обеспечить учащихся системой знаний, которая содержит основы физики в средней школе на современном уровне: описание атомных явлений; главные физические теории строения атома; сведения из истории открытия электрона; исследования атомных явлений и их практическое применение.

- Пополнить память учащихся, развивать логическое мышление в процессе изучения нового материала.

- Научить учащихся умению использовать полученные знания, умения и навыки в повседневной жизни.

Ни одна из этих задач не может быть решена отдельно от других. Все они выполняются в процессе преподавания совместно, дополняя друг друга.

Ключевые моменты, такие как содержание и методы при изучении данного раздела, нужно уделять внимание научной значимости материала и важностью его в применениях на практике.

В средней школе курс атомной физики должен быть современным и одновременно элементарным. Его современность – требование жизни.

Сложность преподавания атомной физики заключается в проблематичности показа реальных демонстрационных экспериментов, потому что они могут нанести вред организму.

Средний школьный возраст (от 11–12-ти до 15-ти лет) – переходный от детства к юности. Он совпадает с обучением в школе (5–9 классы) и характеризуется глубокой перестройкой всего организма [1, с. 421].

Поэтому учителю необходимо обратить внимание на психологические особенности данного возраста. Это значит, в этом возрасте ученики откликаются на интересные и захватывающие уроки, и такая проблема, как моментальная переключаемость внимания не позволяет долго сосредотачиваться на одном и том же деле.

Важной спецификой мышления подростка – критичность. И эта особенность приводит к формированию у ребенка активной позиции в жизни, которая может быть умело, использована учителем для творческого развития подростка. В этом сложном возрастном периоде, ребенку нравится решать проблемные ситуации, своими усилиями находить причину и следствие. Самостоятельно решать проблемы, участвовать в обсуждениях, отстаивать свое мнение.

Особая ценность для подростка в этом возрасте является возможность самовыражения и самореализации. Учащимся будут интересны такие уроки, которые служат активной деятельности ребят и, которая будет учитывать их интересы. Учеников заинтересовывает участие в диалоге, в принятие решений, особенно это выражается при выполнении практических работ исследовательской направленности.

При планировании учебного процесса, а именно в выборе методов обучения учитель физики опирается на дидактические принципы, представляющие собой общие методические положения, выработанные на основе длительной практике учебно – воспитательной работы школ. Смысл этих принципов в том, чтобы предоставить преподаванию физики образовательные и воспитательные задачи.

Теоретическое знание дидактических принципов обязательно, но этого мало для успешной организации учебного процесса. Учителю необходимо знать, как применяется каждый из принципов в определенных условиях: в зависимости от возраста учащихся, от характера учебного материала, от определенной учебной задачи и других факторов.

Рассмотрим применение основных дидактических принципов в учебном процессе атомной физики.

Принцип научности и систематичности. Принцип научности предусматривает, что в атомной физике содержание учебного материала должно находиться в соответствии с состоянием научных знаний. Например, при изучении темы «Строение атома» следует вначале демонстрировать простейшие электростатические явления, а потом, введя качественным, описательным путем понятие дискретности электрического заряд, представление об электроны (опыт Иоффе – Милликена) и строение атома (опыт Резерфорда), можно дать объяснение электростатическим явлениям с точки зрения электронных представлений.

В реализации принципа научности немаловажную роль выполняет ознакомление учащихся с историей открытия электрона. Это позволяет дать учащимся понятие о постоянном развитии науки.

Научность и глубина преподавания курса атомной физики в значительной мере определяется тем, насколько полно и правильно учитель пользуется математическим аппаратом для выражения законов или вывода следствий из общих положений [2], например вопрос о доказательстве дискретности электрических зарядов (опыт Иоффе–Милликена). Здесь нельзя допускать крайностей, помня, что за математическими выводами и формулами не должна скрываться физическая сущность.

Последовательность в обучении получается, таким образом, при котором весь материал изучают в определенном порядке, соответствующей внутренней логики науки физики, поэтому изучение каждого факта опирается на знание ранее изученного, и тем самым учитель готовит почву для знакомства с новым материалом.

Принцип наглядности способствует сознательному и более устойчивому усвоению материала и его закреплению, развитию внимания, памяти, выработке навыков применения теоретических знаний на практике. Наряду с этим наглядное обучение может сопутствоваться с живым словом учителя.

Наглядность в преподавании курса атомной физики достигают демонстрацией опытов, например, опыт по обнаружению электрического заряда с помощью электроскопа; постановкой лабораторной работы: «Измерение удельного заряда электрона» (отношения заряда электрона к его массе); использование интеллектуальных карт и различных наглядных пособий, а так же применение технических средств обучения (ТСО) в целях повышения эффективности процесса обучения. Важное значение имеет также выполнение учителем рисунков и графиков на доске, работа учащихся с раздаточным материалом.

Принцип сознательности и активности предусматривает такой процесс обучения, в котором учащиеся усваивают необходимые знания осознанно и глубоко в процессе активной учебной деятельности.

Для обеспечения осознанного усвоения материала важна связь умственной работы и практической деятельности учащихся. В конечном итоге учащимся интересен изучаемый материал, сохраняется устойчивое внимание к объяснению учителя и ответам товарищей, есть убежденность в практическом значении полученных знаний и чувство ответственности за свою работу.

В зависимости от применяемых учебных задач на уроках физики имеются различные методы и приемы, которые обеспечивают активность и сознательность в обучении. При изучении нового материала этой цели служат образный рассказ учителя, применение метода эвристической беседы, самостоятельная работа с учебником [3, с. 125].

Принцип прочности и усвоения знаний. Сущность принципа прочности обуславливается требованием прочности усвоения знаний, овладения умениями и навыками.

Объем и глубина усвоенных знаний в большинстве случаев определяется способностями человека, его усидчивости и особенностями широты памяти.

Для того чтобы ученики получили глубокие знания, навыки и способности, необходимо в полной мере развивать их логическую память, основанную на сознательном и активном усвоении материала.

Физиологическая природа памяти должна быть принята во внимание, чтобы гарантировать, что ребенок получает знания и навыки осознанно. Как только это происходит, полученный материал фиксируется, и поддерживается в течение более длительного периода времени. Если полученные знания не закрепляются, то по законам внутреннего торможения они исчезают, происходит процесс забывания.

Повторение и упражнения должны быть основным средством развития у учеников прочных знаний и навыков. Степень прочности навыков зависит от их правильной организации.

Повторение может быть пассивным и активным, попутным и специальным. Пассивное повторение заключается в том, что ученик сам воспроизводит идеи, которые он получил раньше, в новых связях и ассоциациях.

Для обеспечения у учащихся прочных знаний важно активно повторять ранее пройденное в связи с поступлением нового. Это занимает важное место в развитии научного мышления и памяти. Такое повторение помогает установить связь между явлениями различного рода и тем самым повысить уровень знаний обучающихся.

Одним из новых и крайне важных направлений является внедрение и развитие информационных и коммуникационных технологий в учебный процесс.

ИКТ – это информационные и коммуникационные технологии, в состав которых входят различные цифровые технологии, с помощью которых можно создать, сохранить, распространить, обработать,

передать определенную информацию [4]. Компьютер является универсальным устройством обработки информации.

Использование информационных технологий позволит учителю: проработать прочность знаний учащихся, закрепить умения и навыки; совершенствовать научно – технологическое мышление, мастерства без помощи других составлять план своей учебной деятельности. Вместе с тем использование возможностей ИКТ позволяют преподавателю, учителю рационально использовать учебное время [5].

Но внедрение современных образовательных и информационных технологий никак не значит, что они целиком сменяют традиционную способ обучения, они лишь будут являться её составной частью. Механизм не способен полностью заменить учителя, но дает освободить учителя от ряда изнурительных функций – проработка простых умений и навыков, проверка знаний.

Широкое применение компьютера в преподавании физики может выступать в качестве средства обучения – выступает помощником и учителя, и учащегося. Если рассматривать компьютер как предмет изучения, то он может использоваться в связи с изучением методов исследования различных физических законов или явлений и т.д.

В последнее время в ученый процесс все активнее внедряются компьютерные технологии. Результатом таких внедрений являются воспитание грамотного, продуктивно мыслящего человека, адаптированного к новым условиям жизни в обществе.

Суть сегодняшнего образования и в частности предмета физики такова, что вся информация, которая необходима для усвоения учащемуся увеличивается с каждым учебным годом. Причём характерные черты обучения предмета таковы, что почти каждое занятие имеет новый объём информации, который учащийся обязан усвоить. Появляется проблема информационного приспособления человека в обществе. Между тем с каждым годом дети все равнодушнее относятся к учебе, для большинства из них учебный труд превратился в тягостную повинность. Одной из причин является неумение учиться преобразовывать учебный труд из однообразного, скучного в радостный, охотно выполнимый. В свою очередь применение компьютерных технологий позволяет решить эту проблему.

Благодаря применению компьютерных обучающих программ, эффективность занятий возрастает на 25-30%. Исключается пассивное обучение, обучаемые становятся постоянно задействованными в процессе обучения. Такие программы позволяют вести статистику оценок, полученных в процессе обучения, что дает возможность обеспечивать непрерывное и гибкое управление процессом обучения путем корректирования тренажерных систем или практических заданий [6].

Поэтому перед учителем в настоящее время встает проблема научить ребёнка осваивать новые знания в любых формах и видах, чтобы он мог быстро, а главное качественно подвергать обработке получаемую извне информацию, а затем использовать её на практике при решении различных типов проблемных задач, чувствовать свою ответственность и причастность к процессу учения [7]. Перед учителем стоит глобальная цель подготовить ученика к дальнейшей практической работе и продолжению образования.

Обучение физике, в силу отличительных особенностей самого предмета, дает возможность удачно применять современные информационные технологии. Информационные технологии являются качественным улучшением наглядной части урока. Слайды, видеофрагменты, виртуальные опыты и многое другое – все это успешно используется на уроках физики.

Физика – наука экспериментальная. Изучение физики трудно представить без лабораторных работ. К сожалению, малое количество приборов в школе не позволяет в полной мере использовать оборудование на уроках физики при проведении лабораторных работ, но есть возможность проводить виртуальные лабораторные работы, которые можно проводить с помощью персонального компьютера.

Многие явления в условиях школьного физического кабинета не могут быть продемонстрированы. К примеру, это явления микромира. В результате учащиеся испытывают колоссальные трудности в их изучении, так как не в состоянии мысленно их представить.

С целью постоянного наличия интереса со стороны учащихся необходимо увеличить число творческих и исследовательских работ, выполняемых с применением информационных технологий.

Но при всей привлекательности информационных технологий нельзя выпускать из виду, тот момент, что компьютер – это всего лишь инструмент познания. Ведь основная задача учителя – научить школьников учиться, добиться того, чтобы сформировали собственное мировоззрение. Если ученик обладает методами научного исследования, то он сможет творчески применять все свои знания на ре-

шение разнообразных задач, при этом самостоятельно расширяя багаж своих знаний, пользуясь научными источниками, а компьютер и Интернет могут стать его активными помощниками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Стрижак Л.Н. Психология и педагогика: Учебное пособие. – М.: МГИУ, 2009. – 335(594) с.
2. Разумовский, В.Г. Методика обучения физике. 9 класс / В.Г. Разумовский, В.А. Орлов, Г.Г. Никифоров, В.Ф. Шилов. – Учебное издание. – Москва: изд. центр. ВЛАДОС, 2010. – 176с.
3. Безрукова, В.С. Педагогика: Учебное пособие / В.С. Безрукова. – Издательство: «Феникс», 2013. – 381 с.
4. Крамаренко А.А. Использование ИКТ в работе с дошкольниками. <http://www.maam.ru/detskijasad/ispolzovanie-ikt-v-rabote-s-doshkolnikami-443003.html>
5. Маусымбаев С.С., Технические средства обучения в самостоятельной работе студентов / Р.Р. Абдрахманова, Р.Е. Бейсекенов. – научное издание. – Новая наука: Современное состояние и пути развития / в 3 ч. Ч.2 – Sterlitaмак: РИЦ АМИ, 2015. – 235 с. ISSN 2412-9712
6. Дроздова А.А., Гусева А.И. Современный компьютерный обучающий курс на основе модели ключевых компетенций в высшем учебном заведении: эл. научн. журнал/ Современные проблемы науки и образования / М: Издательский Дом «Академия Естествознания», 2018. – № 2. С 27-29. ISSN 2070 – 7428
7. Абишева Д.Н., Абишев Н.А. Компетенция обобщенная характеристика профессионализма кадров: сб. научн. конф. / Талдықорған. Жетысуйский государственный университет им. И.Жансугурова. – Талдықорған, 2017. С. 40. – ISBN 9786012164060

Нурсултанова Г.К.

магистр естественных наук
Государственный университет имени Шакарима
город Семей

Божко М. В.

магистр естественных наук
Государственный университет имени Шакарима
город Семей

Сакибаева С. Р.

магистр естественных наук
Государственный университет имени Шакарима
город Семей

Рахимбердина А. Т.

магистр естественных наук
Государственный университет имени Шакарима
город Семей

ВЕРОЯТНОСТНО-СТАТИСТИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА МАТЕМАТИКОВ (MINOR)

Аннотация. Мақалада математик студенттерінің ықтимал-статистикалық білім беру мәселесі зерттеледі. Осыған байланысты автор жаратылыстану-ғылыми Математика мамандығының білім беру бағдарламасын, «Математика және статистика» бағытын өзірлеу кезінде ықтималды-статистикалық желіге ерекше көңіл бөлді. Мақалада 7 семестрде студенттерге ұсынылатын қосымшалардың тізімі (минор) көрсетілген.

Түйінді сөздер: Минор, ықтималдық, статистика, математика, мұғалім, әлеуметтік портрет.

Аннотация. В статье исследуется вопрос вероятностно-статистического образования студентов математиков, как одной из составляющих в системе фундаментальной подготовки как математика аналитика, так и учителя математики. В связи с этим автор уделял особое внимание к вероятностно-статистической линии при разработке образовательной программы специальности естественнонаучной математики, направления «Математика и статистика». В статье указан перечень приложений (минор), которые будут представлены студентам в 7 семестре.

Ключевые слова: Минор, вероятность, статистика, математика, учитель, социальный портрет.

Annotation. The article examines the issue of probability and statistical education of mathematics students, as one of the components in the system of fundamental training of both mathematics analyst and mathematics teacher. In this regard, the author paid special attention to the probability-statistical line in the development of the educational program of the specialty of natural science mathematics, the direction «Mathematics and statistics». The article contains a list of applications (minor) that will be presented to students in the 7th semester.

Keywords: Minor, mathematics, teacher, social portrait.

Экономические преобразования в нашей стране свидетельствуют о том, что в самом недалеком будущем выпускники вузов станут организаторами и участниками производства нового типа, будут жить и работать в условиях рыночной экономики. Значительная доля инженерно-технических, экономических, финансовых и других прикладных исследований существенным образом опирается на то, что реальные процессы находятся под влиянием случайных воздействий. Изучением случайных процессов занимается теория вероятностей и математическая статистика. Поэтому этот раздел математики в наши дни составляет важную главу как теоретической, так и прикладной математики.

Всем, кто станет в будущем математиком аналитиком или учителем математики необходимо обучаться в вузах основам теории вероятностей и математической статистики. Преподавание этих курсов представляет большую проблему, которую невозможно считать лишь проблемой высшей школы.

Успешная профессиональная подготовка будущего учителя математики невозможна без единства среднего и вузовского процессов обучения.

Сформулируем следующие задачи обучения теории вероятностей и математической статистики в вузе, которые составят основу при разработке новых образовательно-профессиональных задач:

- показать студентам возможные пути и целесообразность применения теории вероятностей в будущей профессиональной деятельности; раскрыть ее мировоззренческий аспект и интегральную роль в экономических дисциплинах;
- формировать систему теоретических знаний, умений и навыков в единстве с их прикладными аспектами;
- раскрыть смысл базовых понятий и положений теории вероятностей и особенности их использования в экономике;
- обучить студентов применению метода математического моделирования случайных процессов;
- формировать умения проводить обоснованный анализ полученных результатов вычислений, прогнозировать результат профессиональной деятельности на основании выявленной тенденции, осуществлять выбор наиболее оптимального варианта действий, оценивать степень его риска, а также точность и достоверность полученного результата;
- способствовать выработке у студентов элементов статистического и экономического образа мышления и информационной грамотности.

В числе прикладных задач, при решении которых используются методы комбинаторного анализа, теории вероятностей и математической статистики можно назвать следующие:

- разработка экономических выборочных планов контроля качества продукции;
- разработка схемы выборочного обследования данных, гарантирующей, что основная масса счетов, посланных клиентам, не содержит ошибок;
- отыскание соотношения между переменными параметрами процесса и характеристиками продукции с целью установления пределов отклонения, допускаемых техническими условиями для контроля качества будущей продукции;
- сетевое планирование и управление;
- задачи оптимального планирования;
- моделирование систем массового обслуживания;
- задачи теории страхования;
- задачи на риски;
- задачи принятия решения.

Профессиональная деятельность будущих математиков направления Математика и статистика связана не только с анализом экономических, финансовых, технических и др. процессов, а также с преподавательской деятельностью в средних учебных заведениях. В средних школах элементы комбинаторики, вероятности и статистики включены в программу, начиная с 6 класса. На протяжении 30 лет эти разделы математики были исключены из школьной программы. Поэтому введение их снова в школьный курс математики вызывает трудности у учителей математики. Учитель математики, начинающий свою педагогическую деятельность в школе должен обладать не только статистическим мышлением, но владеть методикой преподавания элементов теории вероятностей и математической статистики для учеников средней школы.

Столь необходимую для их деятельности статистическую культуру надо воспитывать с ранних лет. Не случайно во всех развитых зарубежных странах этому уделяется большое внимание: на протяжении всего обучения в школе и колледжах учащиеся знакомятся с вероятностно-статистическими подходами к анализу окружающей действительности, овладевают целым рядом специальных умений и навыков.

Много лет, занимаясь преподаванием теории вероятностей и математической статистики в вузе, мы обратили внимание на трудности, которые возникают у студентов при изучении раздела теории вероятностей и математической статистики. Они связаны с отсутствием у студентов комбинаторного мышления. Ранее, в курсе школьной математики не было даже элементов комбинаторики, что препятствовало формированию статистического взгляда на мир.

Сейчас в школьных учебниках для 6-7-х классов появились элементы комбинаторики, вероятности и статистики. Но такого краткого знакомства с этими разделами математики недостаточно. Необходимо не просто научить решать какие-то частные задачи, но выработать элементы статистического мышле-

ния, которое включает в себя комбинаторное мышление, вероятностную интуицию и статистическую культуру.

Вывод. Таким образом, при подготовке математиков аналитиков в вузе необходимо формировать у них систему вероятностно-статистических знаний, методов и умений использовать их при моделировании экономико-статистических процессов, а именно на этапах анализа экономических показателей, прогнозирования и оценки результатов экономической деятельности, выбора оптимальной стратегии и принятия обоснованных управленческих решений в условиях неопределенности.

Поэтому подготовка учителей математики в высших учебных заведениях является одной из важнейших проблем.

Под профессиональной подготовкой будущего математика аналитика, а также учителя математики понимаем его состояние перед началом исследовательской и педагогической деятельности, т.е. приобретенные знания, навыки и умения в области осознанно выбранной исследовательско-педагогической профессии, его личные качества, способность проявить себя посредством исследовательской и педагогической деятельности, стремление к постоянному совершенствованию своих профессиональных возможностей [6].

В этой связи, был введен Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан «Об утверждении правил организации учебного процесса по кредитной технологии обучения» от 20 апреля 2011 года № 152 о внесении изменения в приказ Министра Образования и науки Республики Казахстан от 12 октября 2018 года № 563, согласно которого:

16) дополнительная образовательная программа (Minor) (минор) – совокупность дисциплин и (или) модулей и других видов учебной работы, определенная обучающимся для изучения с целью формирования дополнительных компетенций;

19) основная образовательная программа (Major) (мажор) – образовательная программа, определенная обучающимся для изучения с целью формирования ключевых компетенций;

Для совершенствования исследовательской и формирования педагогической составляющих обучающегося по ОП Математика и статистика в рамках дополнительной образовательной программы (Minor) был составлен перечень преподаваемых дисциплин.

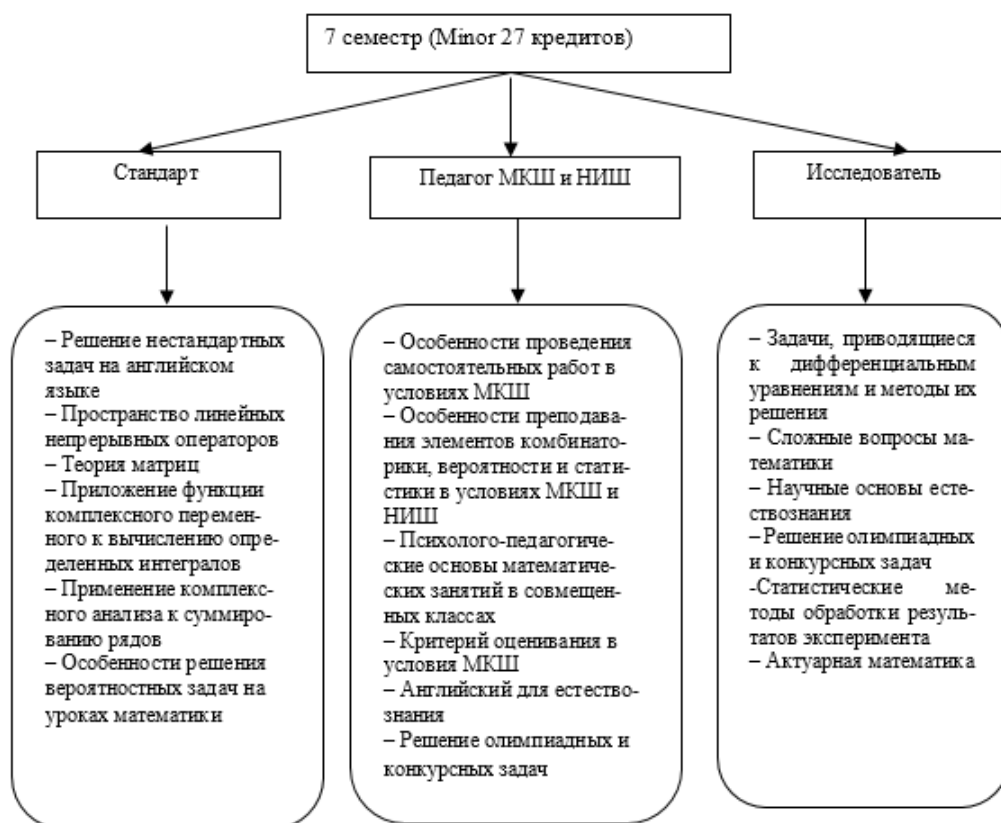

Рисунок 1. 7 семестр, 27 кредит

Причем, если в данном Вузе не набирается на какой-нибудь минор, то его прохождение можно обеспечить в другом Вузе, используя академическую мобильность.

Ожидаемые результаты использования дополнительного образования:

1. для работодателя – удовлетворение спроса;
2. для обучающихся – увеличение мобильности студентов между университетами, повышение конкурентоспособности и востребованности на рынке труда
3. для университета – поступление дополнительных средств.

Следует отметить, что использование миноров не должно ограничиваться только рамками одной страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2020 года (Приказ Президента РК от 15 февраля 2018 года № 636)
2. Стратегический план Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2017-2021 годы (с изменениями от 22.05.2018 г.)
3. Профессиональный стандарт «Педагог» (№133 от 8.06.2017 г.) «Атамекен»
4. ГОСО (государственный общеобязательный стандарт образования) (от 31 октября 2018 года №604)
5. Подготовка учителя математики: Инновационные подходы: Учеб. пособие / Под. Ред. В. Д. Шадрикова. -М.– М.: Высшая школа, 2002г. – 383 С.: ил.
6. Концепция высшего педагогического образования Республики Казахстан, 2015-2020 г. г. Алматы

Оразбаева К.О.

доктор (PhD), доцент

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау қ., Қазақстан

ПСИХОЛОГТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада дамыған елдердің білім беру жүйесінде кеңінен қолданыла бастаған құзыреттілік жаңа білім стандарты негізгі ережелеріне ұстанған басты бағыт ретінде талданған. Психологтардың көзқарастарын қарастыра отырып, жаһандану, ізгілендіру және білімді ізгілендіру жағдайындағы осы білім беру жүйелеріндегі кәсіби құзыреттіліктің мәні психология саласындағы жүргізілген зерттеулерді зерделеу арқылы ашу, атап айтқанда білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында бейімделудің ғылыми тәсілдеріне, педагогикалық қызметтегі психологияның маңызды сапалары, күйлері, жаңаша ойлау қабілеті, рефлексия, құндылық бағдарлары және психологиялық ерекшеліктерін дамытуға негізделген. Мақала авторы бұл тәсілдерді кәсіби дайындығының тиімді әдістері ретінде қарастыруды ұсынады, оның ішінде психикалық дағдыларды дамыту жүйесін ғана емес, сонымен қатар педагог мамандардың заманауи талаптарына жауап беретін коммуникативтілігі, креативтілігі, шығармашылық, сыни ойлау, топпен жұмыс істей алудың жеке қасиеттерін дамытуды қарастырады.

Түйін сөздер: кәсіби құзыреттілік, білім беру, білік, дағды, сапасы, рухани, құндылық.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы формирования профессиональных компетентности педагогов, исходя из основных положений профессионального стандарта, ориентированного на критерии, используемые в системах образования развитых стран. Сущность профессиональной компетентности в данных системах образования в условиях глобализации, гуманизации и гуманитаризации знаний опирается на исследования в области психологии, в частности на научные подходы к вопросам адаптации в условиях обновления содержания образования, развития критического мышления, рефлексии, ценностных ориентиров в педагогической деятельности. Автор статьи предлагает рассматривать данные подходы как эффективные методы профессиональной подготовки, включающие не только систему развития мыслительных навыков, но и личностных качеств через развитие коммуникабельности, креативности, критического мышления, умения работать в команде, что будет отвечать современным требованиям времени к профессии педагога.

Ключевые слова: профессиональной компетентности, образования, умение, навыки, качества, духовность, ценность.

Abstract. This article discusses the formation of professional competencies of teachers, based on the main provisions of the professional standard, focused on the criteria used in the educational systems of developed countries. The essence of professional competence in these educational systems in the conditions of globalization, humanization and humanitarization of knowledge is based on research in the field of psychology, in particular on scientific approaches of adaptation in the conditions of updating the content of education, the development of critical thinking, reflection, value orientations in teaching. The author proposes to consider these approaches as effective methods of professional training, including not only the development of thinking skills but also personal qualities through the development of interpersonal skills, creativity, critical thinking, ability to work in a team that will meet modern requirements to the profession of a teacher.

Keywords: professional competence, education, ability, skills, qualities, spirituality, value.

Кіріспе. Қоғамдық дамудың қазіргі үдерісі өзінің іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын, танымдық қызметінде алынған білімді орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әр түрлі топтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогіне түсе алатын білімді, тәрбиелі тұлға мәселесін қойып отыр. Сапалы білім алған, танымдылығы жоғары, кәсіби құзыретті, бәсекелестіктің қайсыбір мықты тегеурініне төтеп бере алатын педагогтар ғана болашақтың кілтін аша алады.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Нұрлы жол— болашаққа бастар жол» халқына Жолдауында еліміздің болашағын қазақстандықтардың әлеуетін ашу үшін жаңа мүмкіндіктер құрумен байланыстыра келе, «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар» екендігіне тоқталды [1]. Бұл өз кезегінде бес институционалдық реформаларды жүзеге асыру үшін ұлттың идеясы, жарияланған ұлт жоспары, «100 нақты қадам» бағдарламасында әлемнің

отыз дамыған елінің қатарына кіруі негізінде адам капиталының сапасын көтеру, он алдыңғы қатарлы колледж бен он жоғары оқу орнында білікті кадрларды әзірлеу, халықаралық тәжірибеге сәйкестендіру үшін еліміздің оқу мекемелерінде білім беруді дамытудың басым бағыттарын алға қойды [2].

Осыған орай, дамыған елдердің оқу жүйесінде кеңінен қолданыла бастаған «күзыреттілік», «кәсіби күзыреттілік» терминдері жаңа білім стандарты ұстанған басты бағыт ретінде біздің еліміздің білім беру жүйесіне енгізілген. Біздің мақсатымыз психологтардың еңбектерін қарастыра отырып, жаһандану жағдайындағы кәсіби күзыреттіліктің әрекет категориясына қатысты мәнін, оның деңгейінде жүргізілген зерттеулерді зерделеу арқылы ашуға ұмтылыс жасау.

Негізгі бөлім. Кәсіби деңгейдің дамуы туралы қарастыратын болсақ. Психологтер мен педагогтар адамның рухани интеллектуалдық, кәсіби шығармашылықпен өзін-өзі дамытуы өмірінің әр кезеңінде әр қалай деп көрсетеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда педагогикалық шеберлік – кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін педагогтің жеке қасиеттерін, оның білімі мен білігінің жүйесі. Осы мәселені терең зерттеген А. Маркова педагогтің кәсіби деңгейге көтерілуінің төмендегідей психологиялық критерийлерін анықтаған.

Объективті критерийлер. Педагогтің өз мамандығына қаншалықты сәйкес әлеуметтік тәжірибеге қосар үлесі қандай екендігі. Жоғары еңбек көрсеткіші, әртүрлі мәселелерді шығармашылықпен шеше алу біліктері, және т. б. жататындығын атап өтеді.

Субъективті критерийлер. Адамның мамандығы қаншалықты оның табиғатына, қабілеттері мен қызығушыларына сәйкес қаншалықты ол өз ісінен қанағат табадындығымен байланысты. Педагог еңбегіндегі субъективті критерийлерге кәсіби – педагогикалық бағыттылық, кәсіптің маңыздылығын, оның құндылығын түсіну, маман иесі ретінде өзіне позитивті көзқарастың болуын жатқызады. *Нәтижелі критерийлер.* Педагог өз ісіне қоғам талап етіп отырған нәтижелерге қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырады. Нәтиже ретінде білімдерін стандартқа сай болуын алса, енді біреулер олардың қарым-қатынас қабілетін дамытуды алады, ал кейбіреулері оқушылардың өмірге дайындығын басты назарда ұстайды, ал оқыту нәтижесі біз үшін баланың психологиялық функцияларын жетіліп, өзінің педагогикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуге қолдана алуы.

Шығармашылық критерийлер. Педагог өзінің кәсіби шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады. Шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор [3].

М.И. Лукьянова психологиялық-педагогикалық күзыреттілікті педагогикалық іс-әрекетке кәсіби дайындығының жоғары деңгейі ретінде жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерінің жиынтығы және білім беру үдерісінде оқушылармен тиімді өзара қарым-қатынас деп түсінеді. Оның негізгі компоненттері ретінде психологиялық-педагогикалық бейімделудің үш блогын көрсетеді:

- сауаттылық, яғни жалпы кәсіби деп қабылданған білімдер;
- іскерлік, педагогикалық іс-әрекетінде және өзара әрекеттестікті ұйымдастыруда педагог өзінің бойындағы бар білімді қолдану қабілеті;
- жеке тұлғалық кәсіби маңызды қасиеттер, педагогикалық іс-әрекет үдерісінің өзінен ажыратылмайтындай болуы.

Берілген түрдегі күзыреттіліктің мәндік сипаттамасын, автордың пікірі бойынша, өз еңбегінің негізгі құндылығы ретінде оқушыға бағыттылық, сонымен бірге өзін-өзі тану мен өзін-өзі өзгерту қажеттілігі, оқыту-тәрбиелеу әрекетінің тәсілдері, жеке тұлғаның даму заңдылықтарын ескеріп, оқушыларға □сер ету әдістері құрайды. Ал күзыреттіліктің жүйені құраушы элементі ретінде педагогтің жеке тұлғалық кәсіби маңызды қасиеттері көрінеді [4]. Біздің пікірімізше, автор күзыреттілікті белгілі бір жүйені құраушылардың негізгі элементтерінің бірі ретінде қарастырады. Сонымен қатар мұнда педагогтің кәсіби маңызды және жеке тұлғалық қасиеттерін көруге болады

Н.Г. Милорадованың айтуынша білім беру жүйесінде күзыреттілікті тудыратын төрт негіз бар:

- біріншісі кәсіби-әдістемелік күзыреттілік;
- екіншісі іс-әрекет негізіндегі күзыреттілік;
- үшіншісі әлеуметтік қарым-қатынас күзыреттілігі;
- төртіншісі жеке тұлға негізіндегі күзыреттілік.

Сонымен қатар, сыншыл ойлауды, рефлексияны, өз позициясын анықтау қабілеттілігін, өздігінен бағалайтын ойдың дамуын және өмір бойы үйрену қабілеттілігін талап ететіні анық – деп көрсеткен [5].

Психологиялық зерттеулерде күзыреттілік адамның белгілі бір қызметті тиімді атқаруын қамтамасыз ететін психологиялық сапаның жиынтығы ретінде көрсетіледі. Күзыреттілік қай салаға қатысты болса да, ол жүйелі түрде жаңа ресурстармен толықтырылады [6].

Белгілі психолог И.А. Зимняяның пікірінше, құзыреттілік – ішкі, әлуетті, жасырын психологиялық жаңа құрылым, білім, көріністер, бағдарламалар, құндылықтар, қарым-қатынастар жүйесі дей келе, адамның кәсіби құзыреттілік әрекет ете білетін бейнесін сипаттаған [7].

Ғалым психолог М. Кордуэлл «Психология от А до Я» атты анықтамалық – сөздікте адамның құзыреттілігінің түрінің анықтамасын ұсынады: когнитивті құзыреттілік – мәселені шешу және мақсатқа жету қабілеттілігі; әлеуметтік құзыреттілік – өзге адамдармен қарым – қатынас орнату қабілеттілігі деп түсіндіреді [8]. Маманның кәсіби құзыреттілігі – күрделі де көпқырлы категория. Бұл – философияда, психологияда, педагогикада, әлеуметтануда, кәсіби білім берудің теориясы мен әдістемесінде, акмеологияда, андрагогикада, еңбек психологиясында т.б. гуманитарлық ғылымдарда әр қырынан қарастырылып зерттелуде. Қай саланың маманы болмасын адам кәсібилігінің қажетті құрамдас бөлігі кәсіби құзыреттілік болып табылады. Кәсіби құзыреттіліктің заманауи бағыттары және түсіндірмелері тіптен әртүрлі. Қазіргі кезде шетел әдебиеттерінде бар кәсіби құзыреттілік анықтамалары, яғни ана тілімізге «терең білім», «тапсырманы барабар, сәйкесінше орындау күйі», «қызметті сапалы орындау қабілеттері» деп аударылып қолданылуда. Алайда олар да басқа да қолданыстағы түсініктер бұл ұғымның мазмұнын толық нақты түсіндіре алу мүмкін емес сияқты.

Кәсіби құзыреттілік маманның дайындық сапасының сипаттамасы, еңбек қызметінің тиімділік әлеуеті ретінде қарастырылады. Педагогикада бұл категория «жалпы мәдени құзыреттіліктен» туындаған өнімді компонент ретінде немесе «маманның білімділік деңгейі» ретінде қарастырылады [9]. Егер кәсіби шеберлік деңгейлер жүйесінде құзыреттілік орнын анықтайтын болсақ, онда ол орындаушылық пен кемелдену арасында орналасқан.

«Кәсіби құзыреттілік» – кәсібиліктің маңызды құраушысы мен оның жоғары деңгейінің көрсеткіші. Кәсіби құзыреттілік осы құзыреттілік түрлері негізіне жататын белгілі бір бағыттағы кәсіби міндеттерді табысты шешуде көрініс береді [10, с. 67].

Н.Д. Никандров еңбегінде АҚШ-тағы маман дайындау мақсаттары мен оның нәтижесі қандай жетістіктерге әкелетіні дәйектеледі:

- әлеуметтік ұйымды дамытуды ұғынуы және оның ғылым мен білімге ықпалын сезіне білу;
- мәселелерді айқындай білу және оған талдау жасау қабілеті;
- логикалық ойлау іскерлігі және өз ойын жазбаша, ауызша түрде білдіре алуы;
- мәдени ескерткіштерді тануы және олардың өркениеттілікте алатын рөлін тани білуі;
- қоғамдық сұраныстарға жауап бере алатын моральдық, этикалық, әлеуметтік ұғымдарды терең түсінуі;
- үздіксіз білім алу қажеттілігін түсіну және оған қызығушылық қалыптастыру [11].

Көбіне бұл ұғым кәсібиліктің жоғары деңгейін бейнелеуде қолданылады. Кейбір авторлардың еңбектерінде «кәсіби құзыреттілік» ұғымы «кәсіби қызметке даярлық» (В.А. Сластенин, Н.Н. Лобанова және т.б.) және «педагогикалық кәсібилік» ұғымымен теңестіріледі. Кәсіби – педагогикалық құзыреттілік пен оның жекелеген түрлерінің жалпы феноменологиясы Н.В. Кузьминаның және т.б. еңбектерінде көрініс тапқанын анықтап отырмыз [12].

Ғалым Д.М. Фесслердің пікірінше, әлемдік кәсіби құзыреттілікке тұлғаның қызмет ортасының маңыздылығын жатқызады, себебі қазіргі заманда адамның кәсіби өсуі көбінесе қызмет ету ортасына байланысты дей келе, бір-бірімен өзара әрекет етуші үш ортаның дамуын көрсетеді:

- «жеке қоршаған орта»;
- «ұйымдастыру ортасы»;
- «мансап ортасы» (білім беру, мамандыққа ену, құзыреттіліктің өсуі) [13]

Ғалым психолог В.Р. Веснин кәсіби құзыреттілік негізіне кәсіби жарамдылығы енгізілген, «психофизиологиялық іс-әрекеттерді жүзеге асыру үшін қажетті адамның психологиялық және психофизиологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы» ретінде түсіндіреді. Сондай-ақ, В.Р. Веснин кәсіби құзыреттіліктің төрт түрін бөліп көрсетеді:

- кәсіби білім мен іскерліктерді сипаттайтын және оларды жүзеге асыратын – функциональдық;
- талдап ойлау қабілеттілігінде көрінетін және өзінің міндетін орындауға кешенді тұғырды жүзеге асыратын – интеллектуальдық;
- сәйкес жағдаяттарда әрекет етуге мүмкіндік беретін – ситуациялық;
- коммуникативтік және интегративтік қабілеттердің бар болуын болжайтын – әлеуметтік [14].

Е.И. Гарбер, В.В. Козача кәсіби маңызды сапаларды адамның еңбек субъектісі ретіндегі анатомиялық-физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік сапалары ретінде қарастырады. Еңбек психологиясы

және кәсіп үшін ең алдымен, психологиялық сапалар маңызды – психикалық үдерістердің, күйлердің, тұлға қасиеттерінің ерекшеліктері. Олардың қатарында, нақты адамның біліктілігін, дағдыларын, әдеттері және тағы басқа да психологиялық ерекшеліктерін атауға болады [15]. Авторлардың ойынша кәсіби-маңызды сапалардың даму үдерістерін зерттеу, іс-әрекет бірлігі ұстанымымен жалпыланатын құбылыстарды түсіндіруге жетелейді.

Ғалым А.В. Тутолмин педагогтың кәсіби құзыреттілігіне «Кәсіпке баулудың құзыретті педагогы – бұл кәсіптік қызметтің жаңа тәсілдерін, педагогикалық үдеріске қатысушылар арасында қатынастардың жаңа ролдік құрылымын, кең бейінді даярлығы бар білім берудің жаңа технологияларын меңгерген маман» – деп анықтама береді [16].

Педагогтардың кәсібилігі жайлы көрнекті психолог Ж.Ы. Намазбаева «...педагог өзінің бойындағы бар қасиеттерін ғана шәкірттерінің тұлғасында дамыта алатынын ескерсек, аталған мамандардың тұлғалық – кәсіби қасиеттерінің маңыздылығын айқындап, түзету мәселелерін зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр» деген пікір білдіреді [17, с.176]. Ғалым психологтың пікірне қосыла отырып, шындығында маманды дайындау барысында болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігінің маңызды сапаларын дамыту және де өзгермелі қоғам талаптарына сай педагогтар болып шығуларының басты кепілі деген тұжырым жасағымыз келеді.

Ғалым Н.Н. Ханның пікірі бойынша педагогикалық үдерісте ынтымақтастықты жүзеге асыру даярлығы мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің негізгі аспектісінің сапалық сипаттамасы тұрғысынан анықтаған. Бұл оқытылатын пәндердің мазмұнының негізінде оқушылармен өзара байланыс кезінде оқу үдерісінде туындайтын қарама-қарсылықтарды шешуге қажетті білім және дағдының жиынтығынан көрініс берген [18]. Ал, ғалым К.С. Құдайбергенова «құзыреттілікті» педагогиканың категориясы тұрғысынан жан-жақты зерделеген. Ғалымның пікірі бойынша, педагогика саласындағы мұғалімнің құзыреттілігі – нені білуін, нені түсінуін, меңгеруін немесе неге қабілетті екендігін көрсетуі, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығаруын керектігін түсінеміз [19].

Қорытынды. Психологтардың ғылыми еңбектерін қарастыра отырып, кәсіби құзыреттіліктің түйіні білім берудегі нәтижелерге жетуді көздейді. Мұнда педагог мамандарды қалыптастыруда психологиялық жағдайын ескеру және де жаһандық жаңарулар жағдайында еңбек ететін педагогтарға қажетті кәсіби сапасын дамыту мәселесін шешу мүмкін болар еді. Қоғам дамуының динамикасы адамның кәсіби қызметі, мансабы үздіксіз білім алуы, өзінің кәсіби біліктілігін, құзыреттілігін арттырып отыруды талап ететіндігі белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, білім жүйесін халықаралық деңгейде интеграциялау құнды шешім болып табылады. Оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген және психологиялық жағдайы жақсы жетілген, білім беру негізінде ақпараттарды тауып, оларды таңдап сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелерді меңгеріп, заманауи талаптарына жауап беретін коммуникативті, креативті, ғылыми тұрғыда шығармашылықпен жұмыс істей алатын кәсіби құзыреттілігі жоғары педагогтарды қалыптастыру қажет деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президенті – Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» Жолдауы. 2014 жылғы 11 қараша.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Үздік отыздыққа апарар «100 нақты қадам» бағдарламасында. URL: <http://bnews.kz/kk/news/post/267946/>
3. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Жаңа_білім_беру_жүйесі
4. Лукьянова М.И. Психолого-педагогическая компетентность учителя // Педагогика., 2001. – № 5.
5. Милорадова Н.Г., Ишков А.Д. Формирование мотивационной компетентности // Гуманитарное сознание: проблемы, поиски, перспективы. – М.: МГСУ, 2008. – 137-142 с.
6. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2 т. – М.: Педагогика, 1980. – №2. – 228 с.
7. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. – №5. – 34-42 с.
8. Кордуэлл М. Психология. А-Я: Словарь – справочник / пер. с англ. К.С. Ткаченко. – М., ФАИР –ПРЕСС, 2000. – 448 с.
9. Шамуратова Қ.Ш. Педагогтердің кәсіби құзыреттіліктері құрылымының кейбір ерекшеліктері. <https://infourok.ru>
10. Гришин Э.А. Теория и практика профессионально-этической подготовки учителя. – М., МГПИ, 1979. – 98 с.

11. Никандров Н.Д. Современная высшая школа капиталистических стран. – М., 1978. – 195 с.
12. Оразбаева К.О. Научно-теоретический анализ формирования глобальной компетентности педагога XXI века //»Проблемы и перспективы развития образования» материалы VI Международнаянаучная конференция – Пермь, 2015. – 9-13с.
13. Fessler D. M. Homeeducationregulations: Whatparentsneedtoknow about Ohio home education regulations. Cassidy &Nells Pub. Dayton, OH. 2008. URL:<http://www.bologna-center.com/ru/node/711>
14. Веснин В.Р. Практический менеджмент: пособие по кадровой работе. – М., 1998. – 59с.
15. Гарбер Е.И., Козача В.В. Методика профессиографии / – Саратов, 1992. URL:<http://www.google.ru/#newwindow=1&q=%D0%95>.
16. Тутолмин А.В. Становление и развитие творческой компетентности будущего учителя (на основе системного подхода): автореф. дисс. ... докт. пед. наук: 13.00.08. / Тутолмин А.В. – Чебоксары., 2009. – 14 с.
17. Намазбаева Ж.И. Жалпы психология. – Алматы., 2005. – 293 б.
18. Хан Н.Н. Некоторые особенности дидактической подготовки будущего учителя к организации коллективной познавательной деятельности учащихся: автореф. дис. ... канд. пед. наук: – Алма-Ата, 1981. – 25 с.
19. Құдайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері: дисс. ... докт. пед. наук: 13-00-01 – Алматы, 2010. – 336 б.

Рамазан А.
Магистрант
«Театр өнері» факультеті
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Нүрпейіс Б.К.
өнертану докторы, профессор
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Тұранкүлова Д.
профессор
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

«САХНА ТІЛІ» ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ БАСТАУЛАРЫ

Түйін. Бұл мақалада қазақ театрында сахна тілінен актерлерге дәріс берудің алғашқы кезеңі театр қабырғасында жүргізілгені айқындалды. Бұған белгілі режиссер Ж.Шанин, жазушы М.Әуезов сынды т.б. ұлт зиялыларының мол үлес қосқаны сараланды. Олар актерлердің өз дауысын меңгеруіне ерекше еңбін қойды. Актердің сөйлеу мүшелерінің қызметіне, интонацияға, сөйлеу шапшаңдығына, кідіріске, дикцияға байланысты жұмыстар сол кезден бастап жүргізілгені нақты мысалдар негізінде дәлелденді.

Кілт сөздер: театр, шығармашылық, спектакль, режиссер, актер, дикция, дауыс, интонация.

Аннотация. в данной статье было отмечено, что первый этап обучения актерам сценического языка в Казахском театре был проведен в стенах театра. Говорится и дается анализ о большом вкладе видных режиссеров, писателей и драматургов, таких как Шанин, Ауэзов и другие. Они акцентировали внимание на усвоении актерами своего голоса. Работы актера, связанные с деятельностью речевых органов, интонацией, быстротой речи, голосового аппарата и голоса, дикцией были подтверждены на основе конкретных примеров.

Ключевые слова: театр, творчество, спектакль, режиссер, актер, дикция, голос, интонация.

Summary. in this article it was noted that the first stage of the actor's stage language training in the Kazakh theater was held in the theater. It is said and analyzed about the great contribution of prominent directors, writers and playwrights, such as Shanin, Auezov and others. They focused on the actors' 'assimilation of their voices. The actor's works related to the activity of speech organs, intonation, speed of speech, voice apparatus and voice, diction were confirmed on the basis of specific examples.

Key words: theater, creativity, performance, director, actor, diction, voice, intonation.

Кіріспе. Театр – адам өміріндегі табиғилық пен әдемілік заңдылықтарын бойына сақтаған өнер түрі болып саналады. Костюм, декорация, реквизит және т.б театр элементтері сахналық шығарманың заңдылықтарына сай жасалып сол дәуірдің уақыты мен кеңістігін анықтаса, актер – болып жатқан оқиға әрекеті мен кейіпкер мінездерін сомдайды. Алайда актер кейіпкерінің мінезін көрермен қауымға ашып беруде сахна тілінің атқарар қызметі өте зор. Қазақ театр актерлері мен режиссерлерін және телевидение мен радио жүргізушілерін дайындаған кезде ең басты пәндердің бірі «Сахна тілі» болып отыр. «Сахна тілі» пәнін оқытудың негізгі бастаулары туралы зерттеу жүргізген кезде сахна тіліне баулу қазақ театры шаңырақ көтерген кезден басталғанына көз жеткізуге болады.

Негізгі бөлім. Сахна тілінен актерлерге дәріс берудің бірінші кезеңі театр қабырғасында жүргізілді. Бұған кәсіби театр алғаш құрылған жылдары режиссерлік еткен Ж.Шанинның пьеса мәтінімен жұмыс жасау тәсілдерін жатқызуға болады. Пьесаның идеясы мен тақырыбын түсіндіруден бастап, кейіпкерлердің сөздерін қалай айту керектігін репетиция кезінде мұқият түсіндірген. Эпостық тақырыптағы драмалық шығармалар бойынша қойылған спектакльдердегі кейіпкерлердің диалогтарын, оның мәні мен мазмұнын ашудағы сөздің роліне қатысты мазмұнды түсініктемелер берген. М.Әуезовтың «Еңлік-Кебек» трагедиясымен жұмыс жасаған кезде билердің сөзбен сайысатын сахнасындағы сөз шарпысуларынан от ұшқындау қажеттігін дұрыс ұқтырды. Екі рудың мықты билері бір-бірін сөзбен жеңе алмай тіресетін тұсы нағыз сөзбен найзаласқандай әсер тудырған. Актерлер пьесаның мәні мен мазмұнын ашу, қимыл-қозғалыс, қарым-қатынас, психологиялық толғану сәттері арқылы кейіпкерлердің көңіл-күйлерін білдіріп, сөзге салмақ салды. Бұған орындаушылардың ел

өмірінің тыныс-тіршілігін, салт-дәстүрін жақсы білулері көп септігін тигізді. Олар кез-келген ұлттық пьесаларда еркін құлаш сермеді.

Ж.Шанин актерлердің өз дауысын меңгеруіне ерекше екіпін қойды. Актердің сөйлеу мүшелерінің қызметіне, интонацияға, сөйлеу шапшаңдығына, кідіріске, дикцияға байланысты әр репетиция сайын айтудан, үйретуден жалықпады. Дауыс техникасын меңгеру, үн тазалығын, оның әуезін қалыптастыру, мінсіз сөз саптаудың жаттығуларын жасауды кестеге кіргізді. Актердің әдемі дауысы мен тамаша дикциясы құлаққа жағып қана қоймай, ең әуелі кейіпкердің ішкі жан дүниесін, күйзеліс-тебіренісін, қуаныш-қайғысын көрерменге жеткізе алатындай дәрежеге көтерілу керектігін сіңірді.

Театрдың екі жылдық жұмысына арналып жазылған «Қазақстан мемлекет театры» деген мақаласында: «Биыл театрымыздың жанында көркем пән, жақсы күйді үйрететін мектебіміз бар. Онда беретін сабақтар: 1) Қысқаша ән-күйдің ғылым жолындағы тетігі; 2) Әннің қағазға жазылатын таңбасы; 3) Ғылым жолымен ән салудың тетіктері.

Машықтану, ән салғанда демді қалай алу, дауысты әдемілеу, әнді әртүрлі дауысқа бөліп айту, тамақта қандай дыбыс шығаратын машиналар бар, соларды ұғу, күйсандық бөлімі, күйсандыққа қосылып ән салу сияқты сабақтар», - деп [1,36 б.] актерлер шеберлігін шыңдау жолында жасалып жатқан жұмыстарға тоқталған. Режиссерді айтуынша актерлердің ән салу техникасын жақсарту, оларды нота тануға үйрету оңайға түспегенін жасырмаған. Драма актерлерінің көбісі әнді еркін сала бергенімен де, аспаптардың сүйемелдеуімен ән айту керек болған кезде, ілесе алмаған. Ж.Шанин пьеса мәтінімен жұмыс жасап қоймай, актерлердің сөйлеуіне, ән айтуына ерекше көмектескен. Бұл жөнінде сол жылдары режиссермен қоян-қолтық жұмыс істеген замандастары (Қ.Байсейітов, Қ.Жандарбеков, М.Әуезов, Қ.Бадыров, Ғ.Мүсірепов т.б.) көп естеліктер жазған.

Актерлерге сөздің мән-мағынасын қалай жеткізу керектігі жөнінде үлкен жұмыс жасаған жазушылардың бірі – М.Әуезов. Ол режиссерлер жүргізіп жатқан репетицияларға қатысып, сөздің айтылу ерекшеліктерін кеңінен түсіндірген. Оның театр алғаш құрылған жылдары жарық көрген ғылыми мақалаларында актердің сөзді айту шеберлігіне қатысты құнды пікірлері бар. Ұлы жазушы халықтық тілдің телегей-тегіз мол қазынасын, сөздің мағынасына қарай ондағы өзгерулерді, ауысулар мен алмасуларды, құбылулар мен құлпыруларды қалай ажырата білу керектігін де түсіндірді. Кейіпкердің сөзін зерттеп ойын анық жеткізуге төселу шеберлігін қалыптастыруға бағыттап отырды.

Белгілі театр сыншысы Б.Құндақбаев «Мұхтар Әуезов және театр» деп аталатын кітабын тұтастай М.Әуезовтың театр өнеріне қатысты шығармашылығын жіктеп терең зерттеу жүргізген. Ол: «Бүгінгі мәдениетіміздің үлкен бір арнасы-қазақтың ұлттық театр өнерінің дүниеге келуі, профессионалдық үлгіде қалыптасуы мен дамуы М.Әуезовтың есімімен тығыз байланысты. Ол тұңғыш театрдың шығармашылық өміріне ұзақ жылдар бойы араласып, негізгі репертуар қорын жасады, оның бағыт-бағдарын анықтаған драматург. Қазақ драматургиясының тұңғыштарының бірі «Еңлік-Кебектен» бастап, М.Әуезовтың барлық пьесалары сахнаға қойылып, ұлттық театрдың әр кезеңдегі даму белестерін айқындады», - дей [2,96.] келіп заңғар жазушының театрдың әрқилы мәселелерімен білек сыбана айналысқанын зерттеген. Шынымен де, М.Әуезов театрдың репертуарын байыту мақсатында орыс және батыс драматургтерінің пьесаларын ана тілімізге аударып, оның сахнаға шығуына ықпал етті. М.Әуезов өзінің театр спектакльдеріне қатысты жазған мақалаларында актерлік өнерге қатысты құнды ойларын ортаға салып отырды. Белгілі актер Е.Өмірзақовтың ойыны туралы: «Елубай-қызу қанды, ащы мысқыл иесі, ішінде сахна өнерінің қайнар көзі бар, жанды, отты ойыншы. Шынымен бабына келтіретін роль болса, Елубайдың іштен тасып шығатын қызуы өте мол. Мұнда өмір екпіні, өнер оты тіпті күшті сияқты. Сондықтан залды баурап, билеп, бағындырып алатын албастысы барға ұқсайды», - деп [3,63-64б.] актердің ойын ерекшелігін білгірлікпен дөп басқан. Жазушының осы мақаласына терең үңілетін болсақ актердің бірінші қаруы тіл болғанын түсіну қиын емес. Ащы мысқыл тілден ғана төгіледі. Олай болса ел арасынан іріктеліп жиналған, сайдың тасындай жарқырап, өнерлерімен көзге түскен кәсіби театрдың шаңырағын көтерген актерлердің барлығы сахнадан тілді ойната білді. Олар ана тіліміздің әрбір сөзін жете түсініп, мағынасын дұрыс ұққандықтан сахнадағы сөз құлаққа жағымды, жүрекке жылы тиіп жатты.

Сахналық тілдің мәнділігі, сұлулығы әртүрлі жанрадағы спектакльдер сайын өркендей берді. 1930-шы жылдардың екінші жартысынан бастап Ресейдің актерлер оқытатын жоғары оқу орындарына өнері икемі бар қазақ жастары іріктеліп жіберіле бастады. Арнайы «Сахна тілінен» білім алған актерлердің сахнада сөйлеу тәсілдері де өзгеріске түсті. Бұл сахна тілін дамытудың екінші кезеңін құрайды.

Қазақ топырағында Мәскеудің А.Е.Луначарский атындағы мемлекеттік театр институтының режиссерлік бөлімін бітіріп елге оралған алғашқы кәсіби режиссер А.Тоқпановтың сахна тіліне деген ерекше қамқорлығы оның алғаш қойған М.Әуезов пен Л.Соболевтің «Абай» спектаклінен көрінді.

Спектакльді қоюға кіріспес бұрын Абай әлемін толық зерттеген режиссер ақынның төл шығармаларын – өлеңдерін, қара сөздерін, дастандарын ұқыпты түрде оқып танысып шығады. Спектакльге театр ұжымы үлкен жауапкершілікпен қарайды. Бұл туралы А.Тоқпанов: ««Абай» спектаклін алты ай дайындадық. Театр коллективі талай-талай пьесаны сахнаға шығарды ғой, бірақ «Абайды» даярлағанда ерекше творчестволық ықыласпен жұмыс істеді. Оның, әрине, басты себебі-Абай бейнесінің ең тұғыш рет сахнаға шығуы және республикамыздың 20 жылдығына арналуында болуы керек. Бәрінен де басты бір себеп-пьесаның жазушының тебіренген жүрегінен шыққанында еді. Бүкіл коллектив актерлік сезіммен сезініп, іштей асқан жинақылықпен, ұқыптылықпен іске кірісті. Бірақ ұлы Абай, данышпан Абай көзімізге көпке дейін көрінбеді. Стол басындағы кезеңнен өтіп, сахнаға алғашқы мизансценаға шыққанда да, Абайды таба алмадық», -деп [4, 196.] ұлы бейнені сахнаға шығарудың қиынға соққанын жазған. Ақыры, тәуекелге бел буып, М.Әуезовты репетицияға шақырғанда келіп, Абайдың Оразбайға қаратып айтатын «Сен не дейсің?» деген сөзді Қ.Қуанышбаевтың дұрыстап айтпағанына ренжіген автор: «Сен не дейсің де?» бүкіл Абай бейнесінің кілті түр. Осы бір сөзінде күйіну де, түңілу де, тебірену де, таңдану да, тағысын-тағы толып жатқан көп астарлы сыр жатыр», -деп [4, 196.] қатты ашуланғанын есіне алған. Ақыры, Абай бейнесі грим жасағаннан кейін барып, сабырлы, салмақты тұлғасымен ойдағыдай шыққанын жазған. Режиссердің бұл айтқандарынан ұлы жазушы М.Әуезов кейіпкерлердің аузымен айтылатын әр сөзді ойға құрғанын, егер режиссер мен актер тарапынан сөз астарын ашу қадағаланбаса, сахналық бейне жасалмайтынын көруге болады.

Алғашқы адыммын осындай күрделі туындыдан бастаған А.Тоқпанов қазақ театрында өзіндік өшпес қолтаңбасын қалдырды. Оның зерек зердесінің сүзгісінен өтіп, жарыққа шыққан спектакльдері өзінің режиссерлік шешімдерінің қызық та сонылығымен, реалистік негізінің беріктігімен, сахна өнерінің заңдылықтарын жетік білетін білімділігімен көзге түсті. Ол ұлы сахна реформаторы К.С.Станиславский жүйесімен жұмыс жасап, осы жүйенің қазақ театрында ірге тебуіне қажыр-қайратын сарқа пайдаланды. Соның заңды жемісі болып табылатын М.Ақынжановтың «Ыбырай Алтынсарин», Ә.Тәжібаевтың «Майрасы», Ш.Құсайыновтың «Алдар Көесі» мен «Көктем желі», Н.Погодиннің «Кремль куранттары» ұлттық театрымыздың сол кездегі сүбелі табысы дәрежесіне дейін көтерілді. А.Тоқпанов өзінің барлық спектакльдерінде қазақтың күйкалы қара тілінің майын тамызып, бояу-бедерін, бүкіл болмыс-бітімін ашты. Сахна тілінің өзіндік әуенін, тарихи әуезін бар болмысымен түсініп қабылдаған ұстаз-режиссер болды. Театр өнерін шынайы шыңға көтеретін құдіретті күш сахна тілі екенін сан буын актерлер мен режиссерлердің санасына құя білді. Сахна тілінің мәдениеті хақында бірнеше мақалалар жазып қалдырды.

Сахна тілі – драматургиялық шығарманы көркемдеп жеткізудің басты құралы болып табылатынын өз спектакльдерінен көрсеткен режиссерлердің арасында М.Байсеркеновтың орны ерекше. Ол сахна тілін меңгерген актер кейіпкердің ішкі әлемін, әлеуметтік, психологиялық, ұлттық, тұрмыстық сипатын толық ашып көрсете алатынын өз қойылымдарынан көрсете алды. Зерделі режиссер К.С.Станиславскийдің шығармашылығына терең бойлап, оның еңбектерін қазақ тіліне тәржімалап, кеңінен түсіндірді. Қазақ театр сахнасында «кейіпкержандылық» мектебінің терең тамыр жаюына зор үлес қосты. Өзінің ғылыми еңбектері мен оқу-әдістемелік құралдарында актер мамандығын игерудің әдіс-тәсілдерін таратып жазды. Сонымен қоса актер шығармашылығындағы сөздің ролін алғашқы орынға қойып отырды. М.Байсеркенов: «Сахна тілі-өмірге ізгілік идеясын әкелетін символдық сипат. Сөз, оның ішінде сахналық сөз өзінің ішкі қитұрқы астар-мағынасымен, теңіздей тереңдігімен, пішіндік сымбат-айшығымен символ сабақтастығын тудырады. Анықтап айтқанда, тіл – идеяның символы. Әсілі, ыңыранған ішкі толғанысыңды, шүпілдеген мөлдір сезіміңді сахнадан көрермендерге тасымалдайтын асыл аспабың да, құдіретті қаруың да – сөз», – деп [5, 248-249 бб.] актер шығармашылығындағы сөздің орнына терең талдау жасаған. М.Байсеркеұлы өз спектакльдерінде сөз құдіретіне айрықша мән берді. Бүгінгі жас буын режиссерлерге сөзбен жұмыс жасаудың озық үлгілерін көрсетті. Одан тәлім алған актерлер мен режиссерлер қазіргі таңда өз ұстаздарының жарқын істерін жалғастырып жатыр.

Сахна тілі-актерлік өнердің бөлінбейтін бөлшегі. Белгілі педагог М.О.Кнебль: «Проблема слова занимает видное место в творческой практике русского актера. Не было, кажется, ни одного крупного деятеля в истории русского театра, который не задумывался бы великой силой воздействия слова,

не искал бы средств к тому, чтобы слова на сцене было насыщено правдой, проникнуто истинным чувством, исполнено значительным общественным содержанием. Русские актеры из поколения в поколение повышали свою требовательность к искусству сценической речи, добиваясь в ее звучании глубочайшей верности жизни», – деп [6, С.5] орыс актерлерінің сахна тіліне ыждаһатпен қарайтынын таратып жазған. Оның бұл айтқандары қазақ актерлеріне де тән. Шынында да, сахна тілі – кейіпкердің сахналық қойылым барысындағы мақсаты мен мүддесін көрермендерге жеткізудің басты құралы болып есептеледі. Егер сөйлеп тұрған актердің аузынан бір дыбыс дұрыс естілмей қалса, онда сөйлемнің мән-мағынасы жойылады. Бұл туралы орыстың белгілі режиссері В.Н.Данченко былай деген: «Слово становится венцом творчества, оно же должно быть и источником всех задач-и психологических, и пластических. Если оно с самого начала неверно понятно, неглубоко психологически, неметко в определении характерности, или эпохи, или быта, или стиля автора, актерская мысль пойдет не по верному пути и приведет где-то протяжении роли к художественной трещине, к разрыву с течением пьесы», – деп [7, С.213] сөз күдіретінің актер шығармашылығындағы роліне кеңінен тоқталған. Ұлы реформатордың пікірінше сөз астарын ашуға көптеген элементтер кіріседі. Сөз астарындағы автордың идеясы, асыл мұраты, сезім қуаты жасырын жатады. Адамның парасат санасы мен психологиялық тебіреніс иірімдерінен пайда болатын сөз арқылы ой мен күй құбылысын тербетіп, толқыныс тудыруға болады.

Қорытынды. Қазақтың актерлік өнері-ертеден келе жатқан халық шығармашылығынан сусындап, тұтас бір өнерге айналған тіл өнерінен бастау алады. Кез-келген театр жүйесінде сахналық тіл – кейіпкердің мақсаты мен мүддесін, жан-дүниесіндегі арпалыстарды, психологиялық тебіреністерді көрерменге жеткізудің басты құралы болып саналады.

Сахна тілінің басты мақсаты – сахна тілі заңдылықтарын ұстана отырып ойлы, бейнелі сөздің айтылу техникаларын терең меңгеріп және шығарманың жанрлық айырмашылығы мен стильдік ерекшеліктеріне қарай сөз саптау мәнерін келтіріп айту тәртібі деуге болады. Актер драматургтің идеясын, режиссердің мақсатын ескере отырып, қажетінше оны өзінің шеберлігімен дамытуға, шарықтау шегіне жеткізіп орындауға тырысып бағады. Осылайша, қағаз бетіне жазылған әрбір сөздің көрермен құлағына жеткенге дейін сан қырлы астары ашылып, қырланып, сараланып барып негізгі көздеген мақсатына жетуі сахналық тілдің заңдылықтары мен техникасына байланысты. Осы үдерістің жүзеге асуы және де сөздің негізгі атқаратын қызметінің орындалу деңгейі актердің құзырында деп білеміз. Бүгінгі таңда қазақ театрының актерлері сонау ата буын актерлеріміз жасап берген ұлы жолды жалғастырып жатыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шанин Ж. Қазақстан мемлекет театры. Бел-белестер. (Құрастырған Б.Құндақбаев). Алматы, Өнер, 1987 ж. – 288 б.
2. Құндақбаев Б. Мұхтар Әуезов және театр. – Алматы: Ғылым, 1997 ж. – 248 б.
3. Әуезов М. Қазақстан мемлекет театры. Шығармалар. 12 томдық. – Алматы: Жазушы, 1996. Т.8 – 451 б.
4. Тоқпанов А. Асқар Тоқпанов. (Құрастырған К.Уәли, Е.Ералы, А.Құлбаев, Г.Ауғанбаева). – Алматы: Өнер. 2005. – 240 б.
5. Байсеркенов М. Сахна және актер. («Станиславский жүйесі» әм оның тезистері мен негізгі заңдылықтары). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 336 б.
6. Кнебль М.О. Слова в творчестве актера. – Москва: ВТО, 2018 г. – С.159
7. Вл. Немирович-Данченко. Театральное наследие: Статьи. Речи. Беседы. Письма. – М.:, 2017. Т.1, С. – 227.

Сайгутина А.
магистрант
КАТУ им. С.Сейфуллина

Ибраева К.Ж.
д.п.н., профессор
КАТУ им. С.Сейфуллина

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Түйін. Мақалада Қазақстанда техникалық және кәсіптік білім беру жүйесінде бәсекеге қабілетті кадрларды даярлаудың жай-күйіне талдау жасалған, қашықтықтан білім беруді дамытудың өңірлік бағдарламалары әзірленуде, қашықтықтан оқыту арқылы біліктілікті арттыру мәселелері шешілуде, қазіргі заманғы жабдықтармен технологиялық жабдықталған кәсіпорындарда білім алушылардың практикалары жүргізілуде, жұмысшылар мен мамандарды даярлауға озық тапсырысты қалыптастыру үшін өңірлік еңбек нарығына жүйелі талдау жүргізу мәселелері талқылануда.

Түйін сөздер: қашықтықтан оқыту, ақпараттық-педагогикалық орта, жобалау, жүйелік, үдерістік және жеке тұлғаға бағытталған тәсілдер, техникалық және кәсіптік білім беру маманы, функция, шарттар мен компоненттер.

Аннотация. В статье представлен анализ состояния подготовки конкурентоспособных кадров в системе технического и профессионального образования в Казахстане показывает, что разрабатываются региональные программы развития дистанционного образования, решаются вопросы повышения квалификации с помощью дистанционного обучения, проводятся практики обучающихся на технологически оснащенных современными оборудованием предприятиях, обсуждаются вопросы проведения систематического анализа регионального рынка труда для формирования опережающего заказа на подготовку рабочих и специалистов.

Ключевые слова: дистанционное обучение, информационно-педагогическая среда, проектирование, системный, процессный и личностно-ориентированный подходы, специалист технического и профессионального образования, функция, условия и компоненты.

Abstract. This article analysis of competitive specialists training in technical and vocational education in Kazakhstan shows that regional development programs of Technical and Vocational Education are being developed, advanced training of distance learning teachers on the basis of employers, arranging internships enrolled in state-of-the-art enterprises are being solved, issues on systematic analysis of the regional labor market for the formation of ahead commissioning for the training of workers and specialists are discussed.

Keywords: distance learning information-pedagogical environment, design, a systematic, processing and person-centered approach, a specialist of the technical and vocational education, function, conditions and components.

В соответствии с Посланием Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие – Новый экономический подъем – Новые возможности Казахстана» техническое и профессиональное образование должно быть жестко взаимосвязано с потребностями экономики. На Конгрессе предпринимателей указывалось, что в профессионалах высокого класса заинтересовано сегодня и государство, и предпринимательство. Поэтому необходимо развивать кадровый потенциал, расширять партнерство в подготовке кадров, поддерживать профессиональные школы и колледжи и вузы. [1].

Проблема заключается в том, что качество профессиональной подготовки выпускников колледжей должно быть жестко взаимосвязано с потребностями современной экономики, что актуализирует партнерство организаций образования с работодателями, социальными партнерами и другими субъектами. И этот процесс в значительной степени зависит от интерактивности и мобильности взаимодействия, что невозможно без информатизации профессионального образования. [2]. Однако эффективность данного процесса обусловлена не только степенью внедрения ИКТ в педагогическую практику, но и степенью научно-теоретического осмысления методики их дистанционного взаимодействия.

Исследования показали, что для дистанционного обучения, также как и для традиционного обучения применимы пять общедидактических методов обучения, разработанных И.Я. Лернером, а именно: информационно-рецептивный, репродуктивный, проблемное изложение, эвристический и исследовательский. Они охватывают всю совокупность педагогических актов взаимодействия преподавателя и обучающихся. Целью дистанционного обучения является предоставление обучающимся непосредственно по месту жительства или временного их пребывания возможности освоения основных и дополнительных профессиональных образовательных программ высшего и среднего профессионального образования соответственно в образовательных учреждениях высшего, среднего и дополнительного профессионального образования [8].

Содержание обучения можно определить как педагогическую модель социального заказа, процесс обучения, методы и организационные формы его реализации определяются его содержанием. При отборе содержания при ДО целесообразно пользоваться общими принципами и рекомендациями. При этом необходимо учитывать дополнительные ограничения на объект (субъект) обучения, который может находиться на большом расстоянии, и(или) иметь особый временной график жизнедеятельности, и(или) физиологическую невозможность обучаться традиционно и др. причины. Кроме того, должны быть учтены те обстоятельства, что при дистанционном обучении не по всем специальностям можно проводить подготовку специалистов. В содержании дистанционного обучения можно ориентироваться перечнем направлений подготовки специалистов и специальностей по которым получение высшего профессионального образования в заочной форме или в форме экстерната не допускается.

Теорию информационного взаимодействия представляют следующие отечественные и зарубежные ученые: Г.К.Нургалиева [6], И.В.Роберт [7], Абдраимов Д.И., Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В., Камалова Г. [3], Д.М.Джусубалиева [6], Макатова Ж.А., Тажигулова А.И., Кудебаева Г.С [6] . и др.

И.В.Роберт проанализировано информационное взаимодействие на базе современных информационных и коммуникационных технологий; условия формирования и функционирования информационно-коммуникационной предметной среды, осуществление различных видов учебной деятельности, реализуемых в ней; развитие дидактических принципов обучения в условиях реализации возможностей технологий Мультимедиа, Телекоммуникации и «Виртуальная реальность»[7].

Состояние научной разработанности проблемы эффективного дистанционного взаимодействия, влияющего на эффективность образовательного процесса, показывает, что данная проблема исследуется в разных планах: философском, социологическом, культурологическом, психологическом и педагогическом. Такой подход, на наш взгляд, в настоящее время не должен иметь место. Наши исследования показывают, преподаватель не только выбирает программные средства, но и составляет учебные задачи, ориентированные на эти средства. Это приводит к тому, что студенты не заинтересованы в изучении других программных средств, поскольку им достаточно того минимума, которого они изучили на занятиях, для успешной учебы в университете. В результате большая часть выпускников, во-первых, остается с этим минимумом знаний и по окончании университета, а, во-вторых, не имеет навыков самостоятельного изучения программных средств и обоснования выбора программного средства при решении прикладной задачи.

Одним из решений указанной проблемы, на наш взгляд, может стать использование современных ИКТ для организации как аудиторных занятий, так и самостоятельной работы студентов – будущих специалистов -экономистов.

На сегодняшний день ученые и специалисты не могут однозначно ответить на вопрос, как эффективно использовать новые технологии в обучении и оценить последствия применения ИКТ в сфере образования. Пока они единодушны в одном – применение ИКТ порождает больше проблем, чем их решает. Здесь речь идет о процессе, связанным с применением ИКТ в обучении как таковом, а не об организации и сопровождении учебного процесса.

Основные проблемы, возникающие при этом такие:

- как переработать учебный курс для его компьютеризации;
- как построить учебный процесс с применением ИКТ;
- какую долю учебного материала и в каком виде представить и реализовать с использованием ИКТ;
- как и какими средствами осуществлять контроль знаний, оценивать уровень закрепления навыков и умений, выработки информационной компетенции и культуры;
- какие ИКТ использовать для реализации поставленных педагогических и дидактических задач.

Для переложения курса на компьютерную технологию обучения преподаватель, ставящий курс, должен иметь представление не только о предметной области, но также быть хорошим методистом, иметь навыки систематизации знаний, быть хорошо информированным о возможностях информационных технологий, а также знать какими средствами компьютерной поддержки достигается тот или иной дидактический прием.

В рамках нашего исследования является чрезвычайно важным употребление термина «интерактивность» – «взаимодействие» как с технической, так и с педагогической точки зрения. В первом случае интерактивность представляет собой свойство программного интерфейса по организации взаимодействия с пользователем. Самое важное отличие технически опосредованных интерактивных технологий заключается в том, что участники образовательного взаимодействия при минимальных финансовых затратах могут реализовать на практике любые креативные проекты. Во втором смысле термин интерактивность употребляют при описании некоторых методов обучения, поскольку личность характеризуется активностью, которая проявляется в собственной деятельности человека. Идея интерактивного обучения подразумевает обоюдную ответственность за качество обучения как преподавателя, так и обучающихся. В достижении этой цели важным является поддержка собственного процесса обучения и усвоения знаний, чтобы иметь возможность самостоятельно развивать для себя эффективные стратегии обучения.

Межличностное взаимодействие в широком смысле понимается как личностный контакт двух и более человек, влекущий за собой взаимные изменения их поведения, деятельности, отношений и установок. В образовательном процессе такое взаимодействие, как правило, называют педагогическим, определяя его как детерминированную образовательной ситуацией, опосредуемую социально-психологическими процессами связь субъектов и объектов образования, приводящую к количественным и качественным изменениям их исходных качеств и состояний.

Однако нам такое понимание взаимодействия представляется недостаточным, не вполне соответствующим современным условиям образования, задающим социо-технологический характер процессу обучения и не в полной мере отвечающим природе такой универсальной общенаучной категории как взаимодействие.

Информатизация образования, представляя собой междисциплинарную категорию, находится на стыке философии, психологии, педагогики, социологии, кибернетики, информатики. Ученые рассматривают ее как составную часть информатизации общества, под которым понимается всеобщий социальный процесс производства и повсеместного использования информации общественного ресурса, обеспечивающего интенсификацию экономики, ускорение научно-технического прогресса страны, процессов демократизации и интеллектуализации общества на основе массового внедрения методов и средств сбора, обработки, передачи и хранения информации. Таким образом, можно сказать, что создание и применение ИКТ в учебном процессе требует и приводит к развитию информационной компетентности как преподавателя, так и студента.

В то же время, как справедливо указывают Е.Ы.Бидайбеков Биләлов Ш., Григорьев С.Г. и С.С.Усенов, [3], качество исполнения ЭР, используемых в обучении информатике, во многих случаях оставляет желать лучшего. Необходимо исследование параметров качества и создание технологии экспертизы таких ресурсов.

Разработка структуры цифрового образовательного ресурса является наиболее важным и сложным процессом, так как это требует от преподавателя хороших знаний традиционной дидактики и опыта преподавательской деятельности. Данный этап включает в себя вопросы целеполагания, отбора содержания курса, разделения его на модули (разделы, темы).

Дидактическое обеспечение занятий наряду с традиционными печатными изданиями (учебники, учебные пособия, методические указания, журналы, газеты и т.д.) может быть представлено следующими средствами ДО: издания на магнитных носителях (видео и аудио), электронные учебные ресурсы и тестовые задания (электронные учебники и учебные пособия, Интернет-ресурсы, автоматизированные системы тестирования). В качестве дидактического обеспечения отдельных занятий могут выступать встроенные возможности (сервисы): форум, чат, электронные и видеоконференции. Разработку дидактического обеспечения преподаватель осуществляет в различных редакторах: в стандартных офисных редакторах (Microsoft Word, Excel, PowerPoint, Paint и др.) и в специальных редакторах для разработки различных мультимедийных приложений и тестовых заданий (Macromedia Flash, Adobe Acrobat, Luca Galli's QuizFaber и др.).

Взаимодействие *административно-управленческого аппарата колледжа* с субъектами образовательного процесса по совершенствованию *мониторинга качества образования* в качестве организатора-транслятора таких процессов как обсуждение государственных документов по мониторингу учебных достижений учащихся, разработку критериев и показателей качества образовательных услуг в соответствии с ГОСО, проведение текущего, административного и итогового контроля, что создает возможность повышения качества образования. *Дистанционное взаимодействие* представляет собой целенаправленно организованный процесс продуктивной интеракции всех субъектов образовательного процесса, опосредованное информационно-образовательной средой учебного заведения. *Дистанционное взаимодействие* всех субъектов образовательного процесса обеспечивает повышение уровней самоорганизации, рефлексии и творческой свободы субъектов и является необходимым условием личностного, профессионального и, в дальнейшем, карьерного роста. Повышение эффективности учебного процесса возможно только на основе индивидуализации учебно-познавательной деятельности. Такое персонифицированное обучение в условиях массового спроса возможно только на основе высоких технологий обучения, построенных на компьютерных средствах и технологиях.

Дидактические принципы, рассматриваемые выше, лежат в основе базовых моделей дистанционного обучения.

Первая из них, британская, или асинхронная, индивидуальная, разработана в Британском открытом университете и исходит исторически из заочной формы обучения.

В основе этой модели лежат:

- специально разработанные учебно-методические комплекты (кейсы), предназначенные для самостоятельного изучения курса;
- система психолого-педагогической поддержки учеников в форме индивидуальных консультаций и активных групповых занятий (тьюториалов);
- система рейтинговой (накопительной) аттестации и централизованного мониторинга качества образования.

Вторая, американская, модель восходит к очной форме образования, в которой очный контакт педагога с учеником заменен на видеоконференции. Обучение, по сути своей, остается аудиторным, учебно-методическое обеспечение не отличается от учебно-методического обеспечения для очной формы, групповые занятия в удаленной аудитории проводятся под руководством инструкторов – организаторов учебного процесса. Качество образования обеспечивается главным образом за счет обеспечения качества телекоммуникационных каналов между базовым учреждением (студией, в которой находится лектор) и удаленными аудиториями (классами).

Современные модели дистанционного обучения являются смешанными, построенными на разумном сочетании очных и заочных форм обучения, единственным критерием которых является качество обучения.

Таким образом, *дистанционное взаимодействие*, на наш взгляд, представляет собой целенаправленно организованный процесс продуктивной интеракции всех субъектов образовательного процесса, опосредованной информационно-образовательной средой учебного заведения. В дистанционном обучении необходима активная познавательная самостоятельная мыслительная деятельность. Поэтому при дистанционном обучении необходимо использовать такие методы и технологии, которые способствуют умению самостоятельно добывать нужную информацию, вычленять проблемы и способы их рационального решения, уметь критически анализировать полученные знания и применять их на практике и для получения новых знаний.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030. Послание Президента страны народу Казахстана. – Алматы: Білім, 1997. – 143 с.
2. Государственная программа информатизации системы среднего образования Республики Казахстан. Распоряжение Президента Республики Казахстан от 22 сентября 1997 года № 3645//www.zakon.kz.
3. Абдраимов Д.И., Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В., Камалова Г. Теоретико-методологические основы разработки, мониторинга качества и экспериментальной апробации компьютерных учебно-методических комплексов нового поколения. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2005. – 146 с.
4. Балыкбаев Т.О. Независимая внешняя оценка в сфере профессионального образования Республики Ка-

- захстан// Всероссийская науч.-метод. конф. «Тестирование в сфере профессионального образования» (г. Москва, 27 февраля – 1 марта 2007 г.). – М.: Российская экономическая академия имени Г.В. Плеханова, 2007.
5. Бидайбеков Е.Ы., Біләлов Ш., Григорьев С.Г. Ақпараттану атаулары. (Ағылшынша-орысша-қазақша атаулар). – Алматы, Білім, 1998. – 218 б.
 6. Нургалиева Г.К., Джусубалиева Д.М., Макатова Ж.А., Тажигулова А.И., Кудебаева Г.С. Педагогика (раздел «Современные информационные технологии информатизации образования») – Алматы: КазУМО-МЯ, 2000 (электронный учебник).
 7. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. – М: Школа-Пресс, 1994. – 205 с.
 8. Ибраева К.Ж. Применение компьютерных технологий в современном мире»Қазақстанның қазіргі поли-мәдениеттік кеңістігіндегі білім берудің инновациялық теориялары мен технологиялары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. 14-15 мамыр 2010 жыл, Астана 45-49 с.
 9. Ибраева К.Ж. Проблемы формирования информационно-методической готовности преподавателей технического вуза Материалы научно-практической конференции «20 лет модернизации независимого Казахстана: Путем процветания и стабильности» 10 июня 2011 года 47-50с

Сугуралиева А.М.

PhD докторант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ

Түйін. Берілген мақалада жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі қағидалары қарастырылады. Мақаланың мақсаты ретінде мәселені жиынтықтау және жүйелендіру, жаңартылған білім беру мазмұнының рөлі мен орнын анықтау саналады. Берілген зерттеу жұмысының мақсатына жету үшін жаңартылған білім беру мазмұны бойынша ғалымдардың кейбір қорытындылары қарастырылады. Жаңартылған білім беру мазмұнын терең зерттеу ұғымның педагогтар мен оқушылар үшін маңыздылығы бекітіледі.

Кілт сөздер: білім беру, мектеп, мұғалім, оқушы, шығармашылық.

Резюме. В данной статье рассматриваются основные принципы обновленного содержания образования. Целью настоящей статьи являются обобщение и систематизирование данной проблемы, определить роль и место обновленного содержания образования. Для достижения цели в данном исследовании рассматриваются некоторые выводы ученых по проблеме обновленного содержания образования. Утверждается, что глубокое изучение обновленного содержания образования позволит понять важность для педагогов и учащихся.

Ключевые слова: образование, школа, учитель, ученик, творчество.

Summary. This article discusses the basic principles of updated educational content. The purpose of this article is to generalize and systematize this problem, to determine the role and place of the updated educational content. To achieve the goal, this study discusses some of the findings of scientists on the issue of updated educational content. Approved that a deep study of updated educational content will help to understand the importance for educators and pupils.

Keywords: education, school, teacher, pupil, creation.

Кіріспе. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында жаңартылған білім беру мазмұны бойынша бірнеше міндеттер қойылған [Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. [Электрондық ресурс]: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 24 шілдедегі №460 қаулысы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесінен қолжетімділік. Қолжетімділік режимі: URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000460> еркін (Жүгіну күні: 14.01.2019)]. Отандық білім беру мен оқу процесіндегі бұл өзгерістер білім сапасына зақым келтіретін кейбір кемшіліктерді жоюды талап етеді. Сондықтан жаңартылған білім беру мазмұны бойынша жүзеге асырылып жатқан және алдағы уақытта атқарылатын жұмыстардың маңыздылығы жоғары.

Еліміздегі жаңартылған білім беру мазмұны білім беру бағдарламаларының жаңаруы мен критериялды бағалау жүйесін енгізудің негізінде мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін жетілдіруді көздейді. Отандық оқушыларды оқытудың белсенді түрлерін енгізу арқылы функционалдық сауаттылығы мен байланыс дағдыларын дамыту, мәселелерді шығармашылық тұрғыдан шешуге бағытталу сынды жолдарымен жүреді. Бұл тұста ұстаздардың міндеттеріне оқушылар бойында негізгі адамзат нормалары мен құндылықтарын сіңдіру, өзгелердің пікірі мен көзқарастарына төзімді болу, жауапты оқушыны тәрбиелеу жатады.

Жаңартылған білім беру мазмұнында оқытудың жаңа тәсілдері, әдістері, стратегиялары, критериялды бағалау жүйесі, жоспарлаудың жаңа түрлері, бағалаудың жаңа тәсілдері, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдану, үш тілде оқытуды дамытуға мән берілген. Осы себептерге байланысты жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі қағидаларын талдау өзекті деп ойлаймыз.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының эмпирикалық деректерін мәселеге арналған теориялық-тәжірибелік еңбектер құрайды. Зерттеу жұмысы барысындағы нәтижелерді алу үшін мәселеге қатысты отандық ғалымдар зерттеулерінің теориялық әдебиеттерін пайдалану негізінде мүмкін болды. Жүйелік талдаудың әдісі зерттеу пәнінің толық түсініктемесін алуға мүмкіндік берді. Құрылымдық талдау әдісі жаңартылған білім беру мазмұнының заманауи ахуалын айқындауға ықпал жасады. Зерттеу жұмысында бірнеше ғалымдардың ұғымға қатысты теориялық тұжырымдамалары ескерілді.

Негізгі бөлім. Америкалық психолог, гуманистік психологияның көрнекті өкілі К.Р. Роджерс «Егер мұғалім болсам қандай сауалдар қояр едім» мәселесін қарастырған еңбегінде жеті сауал қояды. Бұл сауалдар жаңартылған білім беру мазмұнын айқындауға көмегін береді деп ойлаймыз [Роджерс К.Р., 2011, 10-12 бб.]:

1) «Бағдарламаға сай емес» оқып жатқан бала болу нені білдіреді?

2) Мен өзімнен сұрар едім: өз оқушыларымның алдында жабық ұстануға батылым барар ма еді, әлде, олардың алдында жиі білмейтін, қобалжитын, қателесетін, ізденетін адамды көрсетем бе? Мен мұндай тәуекелге барам ба және ол не береді?

3) Менің оқушыларымды не қызықтырады?

4) Баланың білуге құмарлығын қалай сақтаймыз және қолдаймыз?

5) Өз оқушыларыма қолымдағы материалдарды олардың бейімділігі мен икемділігіне жауап беретіндей қызықты, әсерлі қалай жеткіземін, олардың өз қалауын еркін таңдауды қалай қамтамасыз етемін?

6) Оқушыларымның шығармашылық идеяларын туғызуға көмек беруге батылдығым мен шыдамдылығым жете ме? Тітіркендіретін қарсылықтарға, шығармашылық ойлардан туындайтын ағаттықтарға шыдамдылығым мен адамшылығым жеткілікті ме? Шығармашылық адамына «кеңістік» бере аламын ба?

7) Оқушыларыма тек таным саласында ғана емес, сезімдерінің дамуын қамтамасыз ете аламын ба?

Мұғалім қазіргі шарттардағы жаңа талаптарға даяр болуы керек. Ұстаздар қауымы жаңа мазмұн, жаңа әдістерді тиімді қолдана білумен қатар, оқу процесіндегі мұғалімнің рөлі мен орнын сезінуі тиіс. Жаһандану салдарынан барлық шарттар өзгеруіне байланысты мұғалімдердің рөлі де өзгерді. Мұғалімнің дәстүрлі рөлдерімен бірге келесі жаңа рөлдері пайда болды [Чуракова Р.Г., 2011, 5-6 бб.]:

Мұғалім-кеңесші. Кеңесші дайын шешімді біледі, немесе мәселені шешу жолдарын көрсететін әрекеттер тәсілін игерген деп ұйғарылады.

Мұғалім-модератор. Модераторлық – оқушының әлеуетті мүмкіндері мен олардың қабілетін ашуға бағытталған әрекет. Алғашында ғылыми әдебиеттерде модераторға алдын ала дайындалған шешімдерді бір ауыздан қабылдау үшін арнайы тәсілдерді пайдаланатын озат манипулятор рөлі берілген. 80 жылдардың аяғында модерацияны көп жағдайда топтық шешімді дербес жасау және қабылдау мақсатындағы топ қатысушыларының өзара байланысындағы интерактивті процесс ретінде түсіндірілді. Мұндағы модератордың рөлі топ қатысушыларының белсенділігін ынталандыру және құқықтарының теңдігін қамтамасыз етумен ұштасады. Модератор ол талқыланып жатқан мәселенің мазмұнын емес, олардың талқылау процесін ұйымдастырудың шебері.

Мұғалім-тьютор, ағылшыншадан аударғанда педагог-тәлімгер түсінігіне келеді. Сөздің этимологиясы «қорғаушы», «қамқоршы» түсініктерімен байланысты. Оқушының педагогикалық сүйемелдеуін жүзеге асырады.

Қазіргі білім беру стандарттарының ерекшелігі олардың тұлғалық және метапәндік нәтижелеріне, оқу-тәрбие процесінде жүйелік-әрекеттік тәсілдерге бағытталуын күшейту болып табылады. Екінші буынның стандарттары мына ауысуларға қажеттілікті негіздейді: мектептегі оқытудың мақсатын білім, икемділік, дағдыларды игеру анықтамасынан оқу икемділігін қалыптастыру мақсатына ауысу; оқу пәнінің мазмұнын құрайтын ғылыми түсініктер жүйесін оқшауланған оқытудан пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру шарттарындағы маңызды өмірлік міндеттерді шешу контекстінде оқу мазмұнын құру; білімді жеке игеру түрінен білім берудің мақсатына жетудегі оқу ынтымақтастығының шешуші рөлін мойындау.

Білім беруді реформалау аспектілеріндегі Қазақстандағы мектеп оқулықтары мазмұнын жаңарту бойынша еңбекте [Suleimenova E.D., Kozhamkulova G.E., Urazaeva K.B., 2018, P. 987-1001] оқытудың нәтижелілігін заманауи түсіну, мақсатты тұжырымдау, жіктеу мен ілгерілету мысалындағы коммуникативтік-әрекеттік тәсілдің артықшылықтары, пәнаралық тәсілдерді қолдану сынды мәселелерді талдайды. Авторлардың пайымдауынша, оқытудағы коммуникативтік-әрекеттік тәсілді енгізу келесі дағдыларды қалыптастырады: оқуға үздіксіз қызығушылық; жеке оқу-шығармашылық әрекетті ынталандыру; танымдық белсенділіктің өсуі; сыни ойлаудың дамуы; өзін-өзі бағалау мен өзара бағалауды дамыту.

Қазіргі бастауыш білім беру жүйесінің жаңартылған оқу бағдарламасына сәйкес педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың ғылыми-теориялық негіздері қарастырылған еңбекте авторлар оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастыру барысында төмендегі мәселелер ескерілуі қажет екендігін айтады:

- оқушының жеке мүмкіндігін ашу, қоршаған орта жөнінде ғылыми білімді игерту, оқу-танымдық іс-әректін ұйымдастырып, дағдыларын меңгерту, дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыру;
- оқытудағы және оқу әрекетіндегі талабын ашып, білігін қалыптастыру яғни, оқыту немесе оқу және тәрбиенің біртұтас әрекет екендігін қалыптастыру;
- білім берудің кезеңдік сатыларындағы педагогикалық үдеріске оқушының ынталық, танымдық қызығушылықтарын арттыруға ықпал жасау [Ыбыраимжанов Қ.Т., Саурықова Ж.М., 2018, 193 б.].

Г.С. Майлыбаеваның зерттеуінде жаңартылған білім беру жүйесінің негізгі мақсаттарының бірі «терең білімді қажет ететін, шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлғаны қалыптастыру» [Майлыбаева Г.С., 2018, 191 б.], – деп тұжырымдайды. Жаңартылған білім беру жүйесіне көшу терең білім, ізденімпаз, іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлғаны қалыптастыру ісіне ерекше мән берілетіндігін дәйектейді. Бүгінде педагогика ғылымдарында шығармашылық мәселесін зерттеудің өзектілігі жоғары. Ұғым барлық кезеңдердің ойшылдарын қызықтырды және оның теориясын қалыптастыруға үмтылды. Шығармашылық түсінігімен қатар, заманауи қолданыста креативтілік түсінігі қолданылып келеді. Білімнің жаңартылған мазмұнын қалыптастыру барысында осы креативтілікке де ерекше мән берілуі керек.

Т.А. Левченко мен Л.Е. Агееваның пікірлері бойынша, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті негізінде дайындалған «Дайындық сынып мұғалімі» қосымша білім беру бағдарламасының мектепке дейінгі және бастауыш білімнің жаңартылған білім беру мазмұнына көшуге байланысты өзектілігі мен тиімділігін көрсетеді. Авторлардың пайымдауынша [Левченко Т.А., Агеева Л.Е., 2019, 89 б.], инновациялық әдістер негізіндегі оқу бағдарламалары мазмұнының және оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың жаңаруы педагогтың мектепке дейінгі кәсіби күзіреттілігіне жоғары талаптарды қажет етеді. Педагогтың кәсіби күзіреттілігі әрбір оқушының белсенді шығармашылық тұлға ретінде қалыптасуға ықпал жасайтын терең психологиялық-педагогикалық және арнайы білімдерінің болуын білдіреді.

Қазіргі Қазақстандағы әлемдік білім беру кеңістігіне бағытталған жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы барысындағы педагогикалық теория мен тәжірибедегі өзгерістерді талдаған еңбекте [Kinzhibaeva F.B., 2019, P. 208-213] баланың білімді қалай алуға және оларды қалай қолдануға болатынын білуі қолдақанда маңызды екендігі айқындалады. Расында мектеп оқушылары ұстаз берген дайын ақпаратты қабылдайтын селқос тыңдаушы болмағаны дұрыс. Сабақ барысындағы мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастық байланыс оқу процесіндегі негізгі құрамдас болып табылатын коммуникативтік қабілетті дамытуы тиіс деп ойлаймыз. Сондықтан балалар бойынан білуге құмарлық, дербестік, еріктілік, шығармашылық болмысын көрсету сынды қабілеттерді қалыптастыруға мән берілуі керек. Сонымен бірге, автор жаңартылған білім беру контекстінде мектепке дейінгі және бастауыш білім берудің сабақтастығын жүзеге асыруға мұғалімнің дайындықтарын қалыптастыру жолдарын ұсынады.

Жаңартылған білім беру мазмұнының қиындықтары туралы жүргізген зерттеудегі [Альмагамбетова Л.С., Кабдированың А.А., 2017, 12-17 бб.] мониторинг қызығушылық тудырып отыр. Мониторингтік зерттеуге 695 ұстаз қатысып, оның 267 респонденті Солтүстік Қазақстан облысының мектеп директорлары мен орынбасарлары болған. Сауалнама нәтижелерін талдау барысында педагогикалық тәжірибедегі өзгерістердің жағымды ықпалы анықталған. Ұстаздардың 37,1 пайызы оқыту әдістемесіндегі өзгерістерді жүйелі және реттелген деп бағалап, мұғалімдердің 60 пайызы педагогикалық тәжірибедегі маңыздылығы жоғары екендігін айтқан.

«Жаңартылған білім беру мазмұны шарттарындағы сабақтарды жоспарлаудағы қиындықтар деңгейін анықтаңыз» сауалына ұстаздардың 69,9 пайызы мәселені өздігінен шешіп жатқандығын айтса, тек 10,9 пайызы тренерден кеңес алатындығын белгілеген. Ұстаздар суммативті бағалауды жүзеге асыруда көп жетістіктерге жеткендігі байқалады: суммативті бағалау үшін жасалған тапсырмаларды әзірлеу деңгейін жоғары деп 17,8, формативті бағалауды 14,5 пайыз деп көрсеткен.

Берілген мәселе бойынша жүргізіліп жатқан салыстырмалы талдаулар зерттеу нысанының көптеген қырларын айқындайды. Мектеп оқушылары репродуктивті сипаттағы тапсырмаларды орындау барысында олардың пәндік білім мен икемділіктерді игеруін қамтамасыз етеміз. Дегенмен, бұл тапсырмаларды тәжірибелік, өмірлік ахуалдарда жүзеге асыруда тиімділік көрсетпейді. Сондықтан оқу процесін өзгерту барысында оқушылар әрекетіне мән бергеніміз абзал. Жаңа бағдарламада америкалық ғалым

Д. Дьюи [Дьюи Д., 1997, 208 б.] ұсынған іс-әрекеттік тәсіл өз нәтижелерін көрсетеді. Жалпы бұл тәсілдің негізгі қағидаларына жатады: оқушылардың мүдделерін ескеру; ойлау мен іс-әрекетке үйрету арқылы оқыту; таным мен білім қиындықтарды жеңудің салдары; еркін шығармашылық жұмыс пен өзара ынтымақтастық.

Біздің ойымызша, бағдарламадағы іс-әрекеттік тәсіл өмірлік ахуалдарды талдау, интербелсенді әдістерді қолдану, жобалық әрекеттерге қатысу, ғылыми-зерттеу әдістерін игеру, оқушыларды іскерлік ойындарға, пікір алмасуға тарту арқылы жүзеге асыруға болады. Бұл оқушылардың білім алудағы жеке қажеттіліктерін қамтамасыз ету және тиімділік ізденісін қанағаттандырады. Іс-әрекеттік тәсіл зерттеушілік дағдыны қалыптастыруға ықпалын тигізетіндігін де ескеруіміз қажет.

Оқытудағы маңызды процестердің бірі ретінде оқу жетістіктерін бағалау саналады. Бағалау мұғалім мен оқушы үшін білім беру процесіндегі алға жылжудың дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Дәстүрлі бағалаудан ерекшеленетін бағалаудың жүйесі формативті және суммативті әдістерімен ерекшеленеді. Формативті бағалау ағымдағы процесті анықтайтындықтан, арнайы тапсырмалар мен кері байланыс арқылы жүзеге асырылады. Суммативті бағалау тоқсан сайын әр бөлім бойынша бірнеше рет өткізіліп, оқушылардың мақсатқа жету дәрежесінің көрсеткішін анықтайды.

Бағалау барысында ұстаз ата-ана мен оқушыларды кері байланысқа шақыруды көздейді. Оқушы күнделігінде мұғалім назар аударылуы қажет маңызды ескертпелерді жазады. Бұл өз кезегінде ата-аналардың балаларының білім алу дәрежесін анықтауына көмек береді. Білім формативті тұрғыда бағалануына байланысты мұғалім оқушының нақты үлгерімін көрсете алады.

Жаңа бағдарлама шарттарында мұғалім және оқушылар бірнеше күзіреттіліктерді игеру қажет екендігін айта кеткеніміз жөн. Мәселен, мұғалімдер өздерінің арнайы күзіреттілігін дамыту арқылы кәсіби әрекетін жоғары деңгейде жүргізеді және жеке кәсіби дамуын жобалауға мүмкіндік иеленеді. Әлеуметтік күзіреттілік арқылы бірлескен кәсіби әрекет дағдысын қалыптастырып, өзара ынтымақтастық арқылы шешімдер қабылдайды. Ал білім беру күзіреттілігінде әрбір ұстаз педагогикалық және әлеуметтік психологияның негіздерінде қалыптасқан тұжырымдарды тәжірибеде қолданады.

Оқушыларға келсек, олардың иеленуі қажет күзіреттіктер өте көп. Мәселен, құндылыққа бағытталған күзіреттілік арқылы оқушылар патриоттыққа дағдылануымен қатар, өмірлік ахуалдарда шешім қабылдауды үйренеді. Мәдени күзіреттілік негізінде адамзаттың мәдениетте жеткен жетістіктері мен ұлттық ерекшеліктерді түсіну арқылы танымын жетілдіреді және тәжірибесін толықтырады. Оқушының жеке оқу-танымдық және зерттеушілік әрекетіне оқу-танымдық күзіреттілік әсер етеді. Өз ана тілін және өзге тілдерді меңгеруге коммуникативтік күзіреттіліктің ықпалы мол. Ақпараттық-технологиялық күзіреттілік техникалық құралдар мен ақпараттық технологиялар көмегімен қоғамда бағыт алуды үйренеді. Әлеуметтік-еңбек күзіреттілігі отбасы, еңбек, экономикалық, әлеуметтік, саяси және қоғамдық қатынастардағы азаматтық-қоғамдық әрекетті иеленуді қамтамасыз етеді. Ал жеке өзін-өзі дамыту күзіреттілігі психологиялық сауаттылық, ішкі тазалық мәдениетін, денсаулығын ойлау секілді дағдыларды ұйымдастырады.

Қорытынды. Бір мақала шеңберінде жаңартылған білім беру мазмұны мәселесіне байланысты педагогика ғылымдарындағы түсініктерді толықтай қарастыру және талдау мүмкін емес екендігі белгілі. Жоғарыда айтылған тұжырымдамаларға сәйкес төмендегідей қорытындыларға келеміз:

1. Жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес ұстаздар өздерінің қоғамдағы жаңа рөлдерін тиімді пайдалана білуі қажет. Мұғалім кеңесші ретінде көп жағдайда оқушыларының өмірлік жолындағы таңдау қиындығы туындаған жағдайда көмегін береді. Модераторлықты жүргізетін мұғалім бүгінгі күннің шынайылығын сезініп, оқушыларының жасырылған әлеуетін тануға көмегін бергенін дұрыс көреміз. Бастауыш мектептің оқу процесіндегі тьюторлық білім берудегі педагогикалық технологиялардың негізі деп түсінеміз.

2. Жаңартылған білім беру мазмұны, заманауи оқу мақсаттары мен психологиялық-педагогикалық идеяларына коммуникативтік-әрекеттік тәсіл тетіктері сәйкес келеді деп ойлаймыз. Тәсіл оқыту құрамдастары арасындағы өзара қатынастарын тиімді жүйелендіруді анықтайды. Негізінен оқытудағы коммуникативтік-әрекеттік тәсіл ұстаз бен оқушы арасындағы ынтымақтастықты талап етеді. Ұжымдық ынтымақтастық ізденіс әрекеті болғандықтан танымдық түрткілерді қалыптастыруға ықпал етеді.

3. Жаңартылған білім беру мазмұнында оқушылардың шығармашылық және креативтілік тұрғыда тұлғалық қасиеттерінің дамуына ерекше мән берілуі қажет. Шығармашылық және креативтілік

тұрғыда дамыған оқушының бойында қалыптасады: идеялары көбееді және осы идеяларды жүзеге асырған өнімдері пайда болады; жалпы қабылданған өнімдерден ерекшеленетін бірегей идеялары пайда болады; кез келген мәселені шешуге икемділік пайда болып, ақиқат пен жалғанды ажырата алады; зеректігі арқылы әрбір құбылыс, қарама-қайшылықтарға мән беру арқылы бір идеядан келесі идеяға жедел ауысуға даяр болады.

4. Жаңартылған білім беру мазмұнында инновациялық технологиялар негізінде педагогтың кәсіби күзiреттілігіне ерекше мән беріледі. Педагогтардың кәсіби маңызды сапалық белгілері олардың кәсіби күзiреттілігін айқындап, оның педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік шарттарын құрайды. Жаңартылған білім беру мазмұны қағидаларының қазіргі жаһандық ахуалға сәйкес саяси және әлеуметтік күзiреттілік, көп ұлтты қоғамға қажетті күзiреттілік, ақпараттық қоғамның қалыптасуына қатысты байланыс жасау күзiретілігі, «өмір бойы білім алу» пікіріне сәйкес келетін күзiреттілік түрлері қажет деп ойлаймыз.

Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшеліктерін ескере отырып, мұғалімдер көптеген мәселелерге ерекше мән беруі қажет. Әсіресе, интербелсенді оқыту тәсілдерін терең меңгеріп, оқу процесінде кеңінен қолдану және дағдыларын қалыптастыруды назарда ұстағанын дұрыс көреміз. Кері байланыстың тиімді түрлерін қолдануды және тұлғалық-бағдарлы оқыту әдістерін меңгергенін жөн деп санаймыз. Жаңа бағдарламаның мақсатына жету үшін мұғалімдер критериялды бағалау жүйесін түсіну және қолдану маңызды екендігін ұмытпағаны абзал. Әрбір ұстаз оқу процесінде смарт техникаларды, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану дағдыларын иеленуі тиіс. Жаңа бағдарламада оқу процесіндегі психологиялық жайлылықты қамтамасыз етуге ерекше мән беру қажет. Психологиялық жайлылық ең алдымен оқушының жағымды дамуына көмек береді. Бұл олардың кез келген пәнді игеруде тиімді жолдарды таңдауға мүмкіндік туғызады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Альмагамбетова Л.С., Кабдирова А.А. Мониторинг трудностей педагогов в понимании содержания, методов, форм организации учебного процесса в условиях обновления содержания образования Республики Казахстан // Образовательный процесс. – Казань: Научное объединение «Вертикаль Знаний», 2017. №2. – С. 12-17.
2. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления / Пер. с англ. Н.М. Никольской. – М.: Совершенство, 1997. – 208 с.
3. Левченко Т.А., Агеева Л.Е. Повышение квалификации педагогов дошкольной подготовки в РК в условиях перехода на обновленную программу образования // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Педагогика. Психология. Социология. – Нұр-Сұлтан: Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, 2019. №1 (126). – С. 87-95. doi: 10.32523/2616-6895-2019-126-1-87-95.
4. Майлыбаева Г.С. Жаратылыстануды оқытуда бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылықтарын қалыптастыру // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2018. №1 (122). – 191-196 бб.
5. Роджерс К.Р. Вопросы, которые я бы себе задал, если бы был учителем // Эксперимент и инновации в школе. – Москва: ООО «Инновации и эксперимент в образовании», 2011. №4. – С. 10-13.
6. Технология и аспектный анализ современного урока в начальной школе: 3-е изд. / Р.Г. Чуракова. – М.: Академкнига/Учебник, 2011. – 112 с.
7. Ыбыраимжанов Қ.Т., Саурықова Ж.М. Жаңартылған білім мазмұнына үйлесімді бастауыш сыныптардағы педагогикалық үдерісті ұйымдастыру // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – Астана: «Құқықтық миссия» қоғамдық қоры, Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубы, 2018. №3/1 (59). – 189-194 бб.
8. Kinzhibayeva F.B. Formation of teacher's readiness to realize the continuity of preschool and primary education in the conditions of updated education content // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. – Almaty: RPA «National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan», 2019. Vol. 2. – P. 208-213. doi: 10.32014/2019.2224-5294.70.
9. Suleimenova E.D., Kozhamkulova G.E., Urazaeva K.B. School textbooks with updated content in Kazakhstan in the aspect of education reform // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – Krasnoyarsk: Siberian Federal University, 2018. Vol. 11. Iss. 6. – P. 987-1001. doi: 10.17516/1997-1370-0288.

Syzdykbayeva A.

Kazakh National Women's Teacher Training University
Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

Kerimbayeva R.

M. Kh. Dulaty Taraz State University
Taraz, Kazakhstan

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF RESEARCH TRAINING IN PRIMARY SCHOOL

Аңдатпа. Мақалада бастауыш білім беруді жаңартудың өзекті мәселелері қарастырылады. Автор білім беру салалары бойынша анықталатын және іс-әрекет аспектісін көрсететін күтілетін нәтижелерге негізделген «жаратылыстану» пәнінің оқу бағдарламасы мен оқу жоспарын талдады («біледі», «түсінеді», «қолданады», «талдайды», «синтездейді», «бағалайды»). Жаңа пәнді оқу кезінде туындауы мүмкін мәселелер анықталды. **Зерттеушілік оқыту сияқты оқытуда конструктивистік тәсілдерді қолдану түріндегі шешу жолдары** анықталды. «Жобалық оқыту» және «зерттеушілік оқыту» ұғымдарының арасындағы айырмашылықтар қарастырылған.

Түйін сөздер: бастауыш білім беруді жаңарту, жаратылыстану, зерттеу қызметі, зерттеу, жобалау, жоба.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы обновления начального образования. Автор проанализированы учебная программа и учебный план предмета «Естествознание», базирующиеся на ожидаемых результатах, которые определяются по образовательным областям и отражают деятельностный аспект («знают», «понимают», «применяют», «анализируют», «синтезируют», «оценивают»). Выявлены проблемы, которые могут возникнуть при изучении новой дисциплины. Определены пути разрешения в виде использования конструктивистских подходов в обучении, таких как, исследовательское обучение. Рассмотрены различия между понятиями «проектное обучение» и «исследовательское обучение».

Ключевые слова: обновление начального образования, естествознание, исследовательская деятельность, исследовательское обучение, проектирование, проект.

Abstract. The article discusses the urgent problems of updating primary education. The author analyzes the curriculum and the syllabus of the subject «Natural science», based on the expected results, which are determined by the educational fields and reflect the activity aspect («know», «understand», «apply», «analyze», «synthesize», «evaluate»). Problems that may arise when studying a new discipline have been identified. Solutions have been identified in the form of constructive approaches in learning, such as research training. The differences between «project learning» and «research learning» are considered.

Keywords: primary education renewal, natural science, research activity, research training, design, project.

Introduction. The development of world experience has demonstrated the need for a faster pace of education that provides training to citizens who are successfully engaged in economic and social life in a constantly changing world. It is important to note the strengthening of the role of primary education in the implementation of the tasks of general cultural, personal and cognitive development of the individual.

In accordance with the order of April 3, 2015 №159 «on the pilot implementation of the updated content of education», in the 2015-2016 academic year, testing of the State compulsory standard of primary education was started in the 1st grades of 30 pilot schools. Last school year, all first graders switched to an updated primary education program. The goal of implementation is integration into the world educational space, orientation of the national education system to the standards of world educational practice, taking into account the preservation of the best traditions and standards of domestic education [1].

Let's analyze the current issues of updating primary education:

– based on a constructive theory of teaching with constructive approaches to teaching (active training, training language communicative skills, guided reading and writing, argumentation, research training);

- a criterion system of evaluation and trilingualism has been introduced;
- changes in the content of the educational program (introduction of the new discipline «Natural Science»), etc.

The problem of the system of criterion assessment, constructivist approaches, and the policy of trilingualism are actively discussed in the pedagogical environment, so I would like to focus on the new discipline «Natural science» for primary schools.

Main part. The content of the subject «Natural Science» includes knowledge about various objects and phenomena of the surrounding world. For example, the sections are studied: «I am a researcher», «Wildlife», «Substances and their properties», «Earth and Space», «Physics of nature». The foundations are laid for the study of such subjects as «Biology», «Geography», «Chemistry», «Physics»[2].

What difficulties arise when studying these sections for pupils and teachers of primary school. First, teachers of primary classes do not know methods of teaching these subjects, and secondly, despite the propaedeutic nature of knowledge about man, nature and society, it is difficult for a student to understand the content of these subjects, because previously this material was studied in 5-7 classes, for example, such topics are studied as (taken in a scatter) [2] (table 1).

Table 1

Materials from the curriculum «Natural science»

Section	The goals of learning
2.3 Human	identify and describe the excretive, digestive, musculoskeletal, etc. systems and their role in the human body.
3.3 Water	to offer its own model of water filter.
4.3 Space and time	explain the axial and orbital rotation of the Earth and its consequences.
5.1 Forces and movement	to investigate gravity, friction, elasticity, etc. and to conduct examples of their manifestations.
5.5 Electricity	identify the sources of electrical energy and collect the scheme of the structure of the simplest electrical circuits, etc.

The perception and development of this material in primary classes through the use of traditional means, forms and methods of learning causes some difficulties.

Again we are convinced of the need to develop research competence among teachers and pupils, which is based on research behavior, including productive activities, research skills [3]. It is necessary to have his own active cognitive activity of the student in creation with the teacher. The teacher should design new pedagogical situations, new tasks aimed at using generalized methods of activity and creation of the pupils own products in mastering of knowledge. Experimental work, experiments, organization of research, design and projects will make the material studied more accessible to the pupils. Good recommendations to help primary school teachers are offered In the Curriculum for subjects. For example, how to explain the concept of «trajectory» is available.

Using toy cars, explore how they move. Paint the wheels, start the movement with a machine, paint will leave a trace, a line, a path, so here this line will be called a trajectory along which the body moves (i.e. the car). This complex concept, through research became clear [4].

Let's look at it in more detail, it is wrong to think that research training is something that must be learned. Research training has a biological basis, let's remember how the child will know the surrounding world– observes, compares. An unquenchable thirst for new experiences, curiosity, the desire to observe and experiment, to independently search for new information about the world are traditionally considered as the most important features of children's behavior. Constant research activity is a normal, natural state of the child. He is determined to know the world and wants to know it. It is this inner desire for knowledge through research that generates research behavior and creates the conditions for research learning. In today's dynamic world, it is fundamentally important that the child's mental development is already at the very first stages unfolded as a process of self-development [5].

The activation of interest in learning through their own experience, also called «research training», was observed during the periods of democratization of education (I.A. Zimnaya, A.V. Leontovich, A.S. Obukhov, A.N. Poddyakov, A.I. Savenkov, N.B. Shumakova, etc.), when teachers sought to bring the child's educational

activity as close as possible to the cognitive one [6]. However, this did not lead to their active use in practice. Traditional education with reproductive methods still prevails in primary schools. Why?

First, it is necessary to take into account that these are the most economical ways of transferring to the younger generations generalized and systematized experience of mankind (it is foolish to ensure that every child opens everything himself, there is no need to re-discover all laws of development of society, physics, chemistry, biology, etc.).

Secondly, the use of research methods of teaching gives a greater educational effect only when they are skillfully combined with reproductive methods. The range of problems studied by children can be significantly expanded, and their depth will become much greater if reproductive methods and teaching methods are skillfully used at the initial stages of children's research.

The third is that the use of research methods for extracting knowledge, even in a situation of opening «subjectively new», often requires a child's extraordinary creative abilities, which objectively can not be developed as much as it is necessary for the development of information.

I would also like to elaborate on the problem of the difference between the concepts of «project training» and «research training».

In modern literature, the concepts of «project training» and «research training» are not strictly defined, and therefore are not always clearly differentiated, although there is a difference between them. Let's define similarities and differences between concepts. The project comes from the Latin *projectus* – «thrown forward» and has several meanings. First, it is a set of documents (calculations, drawings, etc.) necessary to create a structure or product; secondly, it can be a preliminary text of a document and, finally, the third value – an idea or plan. Design is the process of developing and creating a project (prototype, preimage, intended or possible object or state).

Research refers to the type of cognitive activity of a person, the process of developing new knowledge. The difference between research and design is that research does not involve the creation of any pre-planned object. Thus, design and research are initially fundamentally different types of activity in terms of direction, meaning and content. Research is the search for truth, and design is the solution of a certain, clearly realized task, so it is wrong to assume that research training is the use of projects in the educational activities of pupils [7].

Working with children on their projects, we focus them not just on finding new knowledge, but on solving real problems. The project can be executed using ready-made algorithms and action schemes – that is, exclusively at the reproductive level, i.e., design is a sequential execution of a series of clearly defined, algorithmized steps [8].

Unlike design, research is always creative, and ideally it is a variant of the search for truth. New knowledge obtained as a result of research can be not only useful, but also harmful and dangerous from the point of view of society and the researcher himself. Despite the marked difference, both research and design are of high value for modern education. Research develops creativity. Design is not focused on the development of creativity, but it teaches rigor and clarity in work, the ability to plan your research, forms an important aspiration for life – to move towards the intended goal.

Conclusion. Thus, design is creativity according to the plan, in certain controlled frameworks. While research is pure creativity. When evaluating the possibilities of research and design, it is important to understand that both design and research are certainly useful in working with children, and therefore it is possible to carry out both projects and research works.

Natural science lessons on the updated program of primary education require the need to switch to a qualitatively new form of training organization, which will put the younger student in the position of a researcher. They must independently find contradictions in the studied phenomenon or subject, formulate a problem, ways to solve it, conduct an experiment, process and interpret its results, make appropriate conclusions and generalizations. This is due to the increasing complex flow of information about the surrounding reality in the context of propaedeutic knowledge about society, man and nature. Research training does not contribute to the acquisition of specific knowledge, but to the ability to learn, that is, the child's ability to self-development and self-improvement by consciously and actively appropriating new social experience, and this is the main purpose of the primary education level.

REFERENCES

1. <http://nao.kz/content/view/7/258>
2. Natural science. Curriculum for primary schools (grades 1-4) as part of the update of secondary education content. – Astana, 2015.
3. Khan N.N., Syzdykbayeva A.D. Research competence of the future primary school teacher // Vestnik ENU named after L.N. Gumilev. – Astana, 2015. – №3(106). – P. 335-339.
4. Natural science. Curriculum class 2. – Astana, 2015.
5. Savenkov A.I. Psychological foundations of the research approach to learning. – Moscow: Enlightenment, 2006.
6. Duiseeva N.S. Formation of research competence as one of the ways to develop cognitive functions in primary school children // International journal of experimental education. – 2010. №7. – P. 78-79.
7. The research activities of pupils in modern educational space: Collection of articles / General editorship of A.S. Obukhov. Moscow: Research Institute of school technologies, 2006. – 62 p.
8. Yakimov N.A. Design and research activities of younger pupils // Research work of schoolchildren. 2003. – №1. – P. 48-51.

Тураева А.

Филология ғылымдарының кандидаты., доцент м.а
Silkway халықаралық университеті

Баймухамбетова Қ.М.

Магистр аға оқытушы
Silkway халықаралық университеті

Кишибаева Д.Ж.

Педагогика ғылымдарының кандидаты., доцент
ҚА.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ МЕКТЕПТЕГІ ТӘРБИЕСІ ҚИЫН МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫСҚА ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Ұрпақ тәрбиесі ертедегі қай заманның болмасын көкейкесті мәселелері болып келгендігі белгілі. Өскелең жас ұрпақтардың – келешекте еліміздің ертеңі болып табылатын балалардың ақыл-ойын, сана-сезімін, мінез-құлқын дамытуға, өзін-өзі басқаруға, шығармашылық істерге дағдыландыруға тәрбиенің маңызы зор. Сондықтан мектеп тәлім тәрбие жұмысында балалардың жас ерекшеліктерін жете біліп танып отырудың өзіндік маңызы, мінез-құлқында ауытқуы бар балалар «қиын оқушылар», деген атаулар қазіргі кезде өте жиі кездесуде және олармен жүргізілетін жұмыстар да күрделене түсетіндігі айтылған.

Кілт сөздер: Мінез құлық, қиын бала, іс әрекет, ауытқуы бар балалар, рухани, дағды, мүдде, әлеуметтік, психологиялық, психопатиялық формалар, дауласу, ұрыс керіс.

Резюме: Известно, что воспитание потомства является одной из самых актуальных проблем древних времен. Важно воспитывать молодые поколения, чтобы они могли развивать свой ум, сознание, поведение, самоконтроль и творческую работу в будущем. Вот почему имена «трудных учеников» очень часто встречаются, а работа с ними осложняется тем, что в школе учатся дети с чувством самоидентификации и самоидентификации молодого возраста.

Ключевые слова: поведенческое поведение, трудное детство, расстройство поведения, дети с отклонениями, духовность, навыки, интересы, социальные, психологические, психопатические формы, спор, конфликт.

Summary. It is known that the education of offspring is one of the most pressing problems of ancient times. It is important to educate young generations so that they can develop their mind, consciousness, behavior, self-control and creative work in the future. That is why the names of «difficult students» are very common, and working with them is complicated by the fact that children with a sense of self-identification and self-identification of a young age study at school.

Keywords: behavioral behavior, difficult childhood, behavior disorder, children with disabilities, spirituality, skills, interests, social, psychological, psychopathic forms, dispute, conflict.

Қазақстанның қазіргі даму кезеңі қоғам өмірінің барлық саласындағы терең өзгерістермен сипатталады. Осыған орай білім мен ғылым саласында болып жатқан өзгерістер болашақ мамандар даярлауда жоғары мектептің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық, рухани дамуының мазмұны өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың күшеюіне байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби біліктілігі жоғары мамандарды қажет етеді.

Сондықтан да, Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты стратегиялық бағдарламасында «Білім және кәсіби машық -замануи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізі. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек» деуінде үлкен мән жатыр. Сонымен бірге білімді, сауатты адам ғана келешек тізгінін қолына ала алады деген .

Өскелең ұрпаққа саналы тәрбие беру, олардың рухани күштерін жетілдіру арқылы өзін-өзі тану және тәрбиелеу, терең ой-сана мен дене мәдениетін қалыптастыру мәселелері көрнекті ғұлама – ойшылдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Үрпақ тәрбиесі ертедегі қай заманның болмасын көкейкесті мәселелері болып келгендігі белгілі. Өскелең жас үрпақтардың— келешекте еліміздің ертеңі болып табылатын балалардың ақыл-ойын, сана-сезімін, мінез-құлқын дамытуға, өзін-өзі басқаруға, шығармашылық істерге дағдыландыруға тәрбиенің маңызы зор. Сондықтан мектеп тәлім тәрбие жұмысында балалардың жас ерекшеліктерін жете біліп танып отырудың өзіндік маңызы бар. Өйкені мұғалім оқу-тәрбие процесінде қандай жұмыс жүргізгенімен мектеп оқушыларының мінез-құлқын жетік білмесе алға қойған мақсаттарына жете алмайды.

Осы мәселеге байланысты ұлы педагог ғалым К.Д.Ушинский айтқандай, «баланы жан-жақты тәрбиелеу үшін оны жан-жақты білу керек». Себебі мектепте ұйымдастырылып шешілген оқу-тәрбие үдерісін тиімді жүзеге асыру үшін әрбір педагог-психологтың, тәрбиешінің сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырушылардың тәрбие жөніндегі негізгі принциптерді практикалық қызметте басшылыққа алатын ғылыми негіздерді табу керек.

Қазіргі кезде мектептегі оқушылардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін қадағалау қиынға соғып отыр. Сонымен бірге **оқу-тәрбие процесінде қиындық келтіріп жүрген жасөспірім оқушылармен жұмыс істеу, мектепте еңбек етіп жатқан ұстаз қауымы үшін үлкен өзекті мәселелердің бірі девиантты балалар санының көбеюі.**

«Мінез-құлқында ауытқуы бар балалар» «қиын оқушылар», деген атаулар қазіргі кезде өте жиі кездесуде және олармен жүргізілетін жұмыстар да күрделене түсуде.

Осы аталған оқушылармен қазіргі уақытта тек ата-ана мен мұғалімдер қауымын ғана емес, сонымен бірге, психолог, әлеуметтік педагог мамандарының назарын да аударып, бүкіл қоғамды алаңдатып отырған психологиялық-педагогикалық проблема.

Қиын мінез-құлықты балалар бұл күнделікті педагогикалық-психологиялық жағдайға көне бермейтін, өзіне әрдайым қосымша уақыт бөліп қарауды, мұғалімнің күш-жігерін, педагогикалық еңбегін қажет ететін оқушы.

Ғылыми еңбектерде бұл балалар туралы біркелкі түсінік қалыптаспаған. Қиын балалардың қатарына әртүрлі себептермен ілініп жатады, яғни сабақ үлгерімі нашар, тәртібі нашар, психикалық ауытқулары бар, тұрмыс жағдайы төмен, ата-анасы маскүнемдікке салынған отбасының балалары, т.б. Осындай түрлі себептер қиын оқушылармен жұмысты одан әрі күрделендіреді.

Ғылыми деректерде бала бойындағы мінез-құлықты анықтаудың өзіндік белгілері бар. Олар:

1.Баланың тәрбие жұмысына қарсылық білдіріп бағынбауы және педагогикалық іс-әрекетті қабыл алмауы. Баланың мінез-құлқын анықтаудың маңызды белгілерінің бірі ол отбасы мүшелерімен, сыныптастарымен, достарымен қарым-қатынасының өзгеруі. Яғни, оқу үлгерімінің төмендеуі, тәртібінің нашарлауы, тәртіптіліктің қарапайым ережелерін орындамауы, мұғалімдермен, оқушылармен үнемі қақтығыста болуы, ата-аналарын тыңдамауы. Осы жағдайдың барлығы баланың қоршаған дүниемен арақатынасының бұзылғандығын көрсетеді.

2.Бала психикасының біркелкі дамымауы. Мысалы, баланың физикалық жағынан күрт дамып, ойлау қабілетінің жетілмеуі.

3.Бала бойындағы жағымсыз, қасиеттердің пайда болуы. Олар: өтірік айту, өзімшілдік, сенімсіздік, қықарлық, бұзақылық, дөрекілік, ұрлық жасау, темекі тарту, сабақ үлгерімінің нашарлауы, сабаққа көп қатыспау, жалқаулық.

Тәрбиесі қиын балаларды тәрбиелеу мәселесімен айналысқан Қазақстандық белгілі ғалым Л. Керімов әлеуметтану мен заң ғылымдарында, психологиялық және педагогикалық әдебиеттерге талдау жасай отырып, кәмелетке жасы толмаған құқық тәртібін бұзушылар, педагогикалық тәртібі нашар оқушылар, «Тәрбиесі қиын» балалар сияқты терминдік ұғымдарды анықтайды. Біріншісіне кәмелетке жасы толмаған құқық тәртібін бұзатындар небір жағымсыз жағдайларға байланысты дау-жанжал шығаратын, арақ-шарап ішіп, жеке меншік пен қоғамдық мүліктерге қол сұғатындарды жатқызады. Олардың мінез-құлықтарында, жүріс-тұрыстарында жалқаулық, қатыгездік, бастаған ісін аяғына дейін аяқтамау, әртүрлі ұрлықтар жасау, т.б. мінез-құлықтарынан, іс-әрекеттерінен байқала бастайды.

Педагогикалық тәртібі нашар балалар айналасындағылармен қарым-қатынастары, жағымсыз қылықтар мен әдет-дағдылар көрсеткенімен, мұндай ерекшеліктерге мінез-құлықтары тиянақты қалыптаспағандар жатады. «Қиын» балалар қатарына психикалық дамуы уақытша баяулаған, тез ашуланшақ, уайымшыл, өзін төмен санайтын, мінез-құлқында психопатиялық формалар кездесетін, дәрі-дәрмек беру арқылы қозу күйін тежейтін балаларды жатқызады.

Сонымен бірге қазіргі уақытта елдегі экономикалық жағдайдың күрделенуіне байланысты ата-аналар көп уақытын жұмыста өткізіп балаларына уақыт таппай жатады. Осының нәтижесінде балалар көп уақытта сыртта жүру арқылы әр түрлі беймәлім топтарға кіріп кетуі әбден мүмкін. Сондықтан ата-ана балаларының іс-әрекеттерін нақты ұйымдастырып, қадағалап отыруға тырысу керек.

– отбасында ата-ананың баланың көзінше дау-жалдасып ұрыс-керіс шығаруы, олардың арақ-шарап ішіп маскүнемге айналып бала мен шешесін соққыға жығуы, осындай жағдайлар баланың психикасына қатты әсер қалдырады.

– отбасында материалдық жағдайдың төмен болуы, ата-анасының жұмыссыздығы салдарынан бала бойында ұрлық, тонау, тартып алу сияқты суық әрекеттер пайда бола бастайды.

– балаларды тым шектен тыс еркелету, оларды мәпелеп ерекше жақсы көру, үй шаруашылығына, еңбекке қатыстырмай жалқаулыққа дағдыландыру, алдарында кезігетін қиындықтарды жеңе білуге үйретпеу, әдет пен дағдыларды қалыптастырмау арқылы балар өмір құбылыстарына икемсіз болып қоғамға жат қылықтар, темекіге, ұрлыққа, нашаға әуесқой болып келеді.

Отбасындағы дұрыс жүргізілмеген тәрбие балалардың мінез-құлқының ауытқуына бірден бір себеп болып табылады.

Бала бойындағы девиантты мінез-құлықтың пайда болу себебін, отбасы тәрбиесі десек, екіншіден, мектептегі оқу тәрбие жұмысындағы кемшіліктермен анықталады.

Мектеп, бұл отбасынан кейінгі оқушылардың әлеуметтенуіне әсер ететін негізгі институт. Оқушы өзіне жауапкершілік міндетін мектеп табалдырығында қалыптастырады. Отбасында кеткен кемшіліктер мектепте екі есе шиеленісе түседі. Өйткені мектепте оқушылардың жеке басын сыйламау сияқты әкімшілік шаралар баршылық. Мектеп мұғалімдері мен қиын оқушылардың қарым-қатынасы көбінесе сөгіс беру, ар-ожданына тию, жаза қолдану сияқты педагогикаға жат әрекеттермен сипатталады.

Мектептегі оқу-тәрбие процестерінің дұрыс ұйымдастырылмауының ерекшеліктері;

- оқушылардың мінез-құлық ерекшеліктерін, ынта-ықыласымен арман тілектерін ескермеу;

- оқу және тәрбие үрдісін басқаруды ұйымдастырудың толық жетілмегендігі; мектептің материалдық қамтамасыз етілуінің нашарлығы; қоғам арқылы балаларымен айналыспайтын ата-аналарға ықпал ететін тетіктердің және мектептің оқушылар отбасыларымен жүйелі байланысының жоқтығы; пәндік мұғалімдердің жетіспеушілігі; сабақтардың жиі болмай қалуы; сабақтан тыс жұмыстардың қанағаттандырғысыз ұйымдастырлуы; мектепте балалар ұйымдарының болмауы;

- мұғалімдердің бала және жас ерекшелік психологиясын білмейтіндігінен көрінетін кәсіптік деңгейінің төмендігі; «оқушы-мұғалім» жүйесіндегі өзара қарым-қатынастарының автолитарлық немесе бетімен кетушілік деңгейінде болуы.

Педагог пен бала арасындағы қарым-қатынас баланың ата-анасына және баланың достарына деген қарым-қатынасын анықтап зерттеген, зерттеп қарастырған педагогтардың еңбектері көп.

Қазіргі қоғамда түрлі болып жатқан әлеуметтік өзгерістер, экономика, білім берудегі крезистер бала мінез-құлқына кері әсер етуде. Соның салдарынан балалар мен жасөспірімдер арасында қылмыс саны артып, жасөспірімдік алкоголизм, бұзақылық, зорлық-зомбылық нашақорлық әлеуметтік проблема болып, психикалық дамуында ауытқуы бар балалар саны көбейіп келе жатыр. Балалардың девиантты мінез-құлқының қалыптасуында нақты іс-әрекетті ұйымдастырушы педагогтар болғандықтан, олардың кәсіби даярлығына, ғылыми психологиялық-педагогикалық негіздерін қарастыру қажеттілігі туындайды. Әсіресе, тәрбиесі қиын балаларға қолдау көрсететін арнайы мамандандырылған бәсекеге қабілетті, жаңа өзгермелі жағдайларға тез бейімделе алатын, шығармашыл, өзін-өзі дамытып отыратын, кәсібилігі жоғары педагог мамандарды дайындауды тиімді жүзеге асыру қажеттілігі туып отыр.

Қазіргі педагогикалық білім беру жүйесінде болашақ педагог мамандардың кәсіби іс-әрекетке деген қызығушылығын арттыру, оларды үнемі балалармен қарым-қатынаста болуға және физикалық және психологиялық артық жүктемелеріне шыдамдылық көрсете білуге үйрету және олардың шығармашылық әлеуетін жетілдіру, жеке тұлғаның шығармашылық әрекетке даярлығын қалыптастыру арқылы кәсіби іс-әрекетте жетістікке жету үшін жеке мүмкіншіліктерін пайдалануды қамтамасыз ету алдыңғы қатарға шығарылады. Жоғары оқу орындарында білім алушы студенттердің болашақ мамандығына деген қызығушылықтарын арттыру, педагогикалық іс-әрекет негіздерін игеру кәсіптік шеберліктің шыңына шығуға бағдарлануы жас педагог мамандардың педагогикалық даярлығының қалыптасуына мүмкіндік береді.

Жалпы білім беру мектебінде тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушылармен оқу-тәрбие үдерісін

және педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыратын негізгі нысан мұғалім болып табылатындықтан, олардың кәсіби даярлығына қазіргі кезде көп көңіл бөлініп жатыр.

Еліміздегі әлеуметтік саяси, экономикалық қатынастардың өзгеруі өз кезегінде қоғамдық білім және тәрбие институттарының жұмыс бағытына жаңа талаптар қойып отыр. Яғни бұл қоғамдағы мектеп пен отбасы орны, оның басты міндеті бала тәрбиесінде болып жатқан көзқарастарды өзгертіп жаңа тұрғыдан тану мәселелерін туындатады.

Өйткені, қоғамда түрлі болып жатқан әлеуметтік өзгерістер, экономика, білім берудегі дағдарыстар, ұрлық, зорлық-зомбылық, балалар арасындағы суицидтің көбеюі бала мінез-құлқына кері әсерін беруде.

Бұл жағдай әсіресе мемлекетіміз нарықтық қатынасқа көшкеннен кейін ушыға түсті, сондықтан тәрбиесі қиын мінез-құлықтың себептері мен факторларын, ерекшеліктерін, тенденцияларын түсінуге бағытталған педагогикалық ғылым мен тәжірибеден күш-жігерді жандандыруды талап етіп отыр. Сонымен қатар жасөспірім оқушылар жеке басына педагогикалық ықпал етудің деңгейін жоғарлататын, девиантты мінез-құлықты тоқтататын және алдын алатын адекватты механизмдерді іздеу қажет. Қазіргі таңда жалпы білім беру мектептерінде тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушылармен оқу-тәрбие үдерісін және педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыратын негізгі субъект мұғалім болып табылады.

Қазіргі таңдағы жалпы білім беру мектептері оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыратын және оқушылармен берік қарым-қатынас орната алатын, педагог мамандардың біліктілігі мен кәсіби даярлығына көп көңіл бөліп отыр. Әсіресе тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушыларға қолдау көрсететін арнайы мамандандырылған бәсекеге қабілетті, жаңа өзгермелі жағдайларға тез бейімделе алатын, шығармашыл, өзін-өзі дамытып отыратын, кәсібилігі жоғары педагог мамандарды даярлауды тиімді жүзеге асыруға қабілетті мамандарға мұқтаж.

Еліміздегі жоғары оқу орындары үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті де, бәсекеге қабілетті жан-жақты дамыған мамандарды дайындауға оның ішінде мектеп өмірінде оқушылармен дұрыс қарым-қатынас жасай алатын, оқу-тәрбие процесін тиімді жүргізе алатын, мінезі күрделі, тәртібі нашар, ортадан оқшауланған девиантты оқушылармен диагностикалық, профилактикалық, коррекциялық жұмыстарын жүргізе алатын, өз ісін жетік меңгерген, кәсіби білігі мол мамандарды даярлауға ұмтылуы тиіс. Сонымен бірге кәсіби даярлықтан өткен әрбір болашақ педагог мамандардың білімі жоғары дәрежеде болуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президентінің Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» 17.01. 2014 www.inform.kz
2. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед.ғыл.докт. ... автореф. – Қарағанды, 2005. – 33 б.
3. Оспанова Б.А. Педагогические основы формирования креативности будущего специалиста в системе университетского образования: дис. ... докт. пед. наук. – Туркестан, 2006. –289 б.
4. Ескендирова А. Психологические особенности проявления агрессии у подростков в зависимости от различных факторов: автореф. ... канд. психол. наук. – Алматы, 2003. – 30 с.
5. Керімов Л.К. «Қиын жасөспірімдерді жеке – дара қайта тәрбиелеу теориясы мен практикасы» – Алматы, 2003. – 123 б.
6. Л.К.Керімов. ««Қиын» оқушылармен жұмыс ерекшелігі», тәрбие құралы, №4, 2003. – 123с.
7. Қайырова Ж.А. Мінез-құлық ауытқушылығының себептері // Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика.-2005 № 6-46-52 б
8. Қ.Т.Атемова Әлеуметтік педагогика. Алматы, 2012. – 218с.
9. Турысбаева Э.С. «Қазіргі заман отбасындағы бала тәрбиесі» Педагогика және оқушы психологиясы Республикалық ғылыми-әдістемелік педагогикалық журнал 2015.

Турганбаева Ж.Н.

PhD докторант

Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан қ., Қазақстан

СТОХАСТИКАНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМ САЛАСЫ РЕТІНДЕ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта бүкіл мектеп білім беру жүйесі құрылымдық-ұйымдастырушылық және мазмұндық-әдістемелік тұрғыда түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Қазақстанның әлемдік экономикалық жүйеге, бірыңғай білім беру кеңістігіне интеграциялануы халықаралық талаптарға жауап беретін мамандарды даярлау мәселесін туындатады. Қазақстан Республикасының экономикалық дамуы оқушылардың ықтималдық пен статистикалық дайындығының маңыздылығын арттырды. Сонымен қатар, қазіргі қоғамда адамдар статистикалық мәліметтермен кез-келген ақпарат көздерінде, газеттерде, журналдарда, кітаптарда және теледидарда кездесіп жатады.

Мақалада ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерінің пайда болуы мен орта мектепте оқытудың әлемдік тәжірибесінің тарихы мен мазмұны қарастырылып, Қазақстанда ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерін оқытудың талаптарына талдау жасаймыз.

Түйін сөздер: математика, оқу процесі, математика тарихы, ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементі.

Аннотация. В настоящий момент вся система школьного образования претерпевает коренные изменения как в структурно-организационном, так и в содержательно – методическом плане. В связи с интеграцией Казахстана в мировую экономическую систему, единое образовательное пространство возникает проблема подготовки специалистов, отвечающих международному уровню требований. Системное исследование обучения элементам теории вероятностей и математической статистики было и остается ключевым аспектом для формирования и развития личности школьника

В статье рассмотрено история, содержание и методика преподавания элементов стохастики в школе, проведен анализ содержания и требований к результатам обучения элементам стохастики и содержания обучения элементам комбинаторики, теории вероятностей и статистики в учебниках математики.

Ключевые слова: математика, элементы теории вероятностей и математической статистики, учебный процесс, история математики.

Abstract. At present, the entire school education system is undergoing fundamental changes both in the structural-organizational and in the substantive-methodical terms. In connection with the integration of Kazakhstan into the world economic system, a single educational space, the problem arises of training specialists who meets the international level of requirements. A systematic study of teaching elements of probability theory and mathematical statistics was and remains a key aspect for the formation and development of the student's personality

The article describes the history, content and methods of teaching elements of stochastics in school, analyzes the content and requirements for the results of teaching elements of stochastics and the content of training in elements of combinatorics, probability theory and statistics in mathematics textbooks.

Key words: mathematics, elementary probability theory and mathematical statistics, educational process, history of mathematics.

Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика білімінің пайда болуы, қалыптасуы мен дамуы, тарихи идеологиялық және діни шектеулер мен тыйымдар, тұрмыстық түсініктер мен ғылыми есептеулер арасындағы қайшылықтар, философиялық және математикалық даулар мен қателіктерге толы. Тіпті практикалық қажеттіліктер мен ойын жағдайларынан туындаған қарапайым ықтималдық есептер ірі ғалымдар арасында ықтималдық теориясы мен математикалық статистиканың негізгі түсініктері туралы ғана емес, сондай-ақ объективті және субъективті, мүмкін және мүмкін емес, кездейсоқ және ақиқат сияқты терең философиялық түсініктердің айналасында өткір және ұзаққа созылған дау туғызды.

Негізгі мектеп курсына ықтималдық-статистикалық материалдарды енгізу жолдарын таңдағанда ықтималдықтар теориясы мен статистика негіздерінің бұл ерекшелігін елемеуге болмайды. Мектепте

ықтималдықтар теориясы мен статистиканың негіздерін оқып-үйренудің бастапқы кезеңінде, мұғалім материалды таныстыру, оқушы осы материалды қабылдау үдерісінде сөзсіз бірдей күрделі дүниетанымдық және философиялық мәселелерге, көптеген тұрмыстық қателіктерге тап болады. Сондықтан, ғылымның және оның қосымшаларының қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесін талдау ықтималдықтар теориясы мен статистика негіздерін оқыту, осы пәннің мазмұнын, әдіснамасын, әдістемесін таңдау кезінде маңызды.

Практикалық ықтималдық есептердің пайда болуының ең алғашқы дәлелдерінің бірі құмар ойындармен байланысты, оның тамыры ежелгі адамзат өркениетінде жатыр. Ғалымдар Ежелгі Египет қазба жұмыстарынан б.з.д. 1500 жыл бұрынғы сүйектер табылған (үстел ойындарына арналған қазіргі заманғы текшеге ұқсас), сүйектер ойын үшін де, болашаққа болжам жасау үшін де қолданылды. Алғашқы ықтималдық есептер жеңіп шығу стратегияларын таңдаумен байланысты болды. Әрине, математиктер әрқашан осындай есептерді шешуге қатысқан. Осы есептердің кейбірін құрастыру және оларды шешу әрекеті ықтималдық теориясының білім саласы ретінде қалыптасуының маңызды кезеңі болды. Лука Пачиоли 1494 жылы шыққан «Summa de arithmetica geometria proroportional et propocionalita» жұмысында кенеттен тоқтатылған сүйек ойындарында ставкаларды бөлу, яғни қазіргі классикалық есепті қарастырды [1]. Заманауи терминологияны пайдалана отырып, ол есепті келесідей тұжырымдауға болады: «Екі ойыншы біреуі k партиясын ұтып алмайынша сүйек ойынын ойнауға келісті. Бірақ ойын бірінші ойыншы a – партиясын, ал екіншісі b – партиясын жеңіп алғанда тоқтатылды ($a < k$, $b < k$). Мұндай үзілген ойында ставканы қалай бөлісу әділетті?». Бір қызығы, кейбір қазіргі заманғы зерттеушілер 1380 жылы итальян қолжазбасына сілтеме жасай отырып [2], мұндай есептер Пачиолидің алдында қарастырылғанын айтады. Пачиоли дұрыс шешімді таппаса да, бір қарағанда бұл қолданбалы есептің қойылымы қарапайым көрінгенімен, іс жүзінде кездейсоқ оқиғаның ықтималдығы мен математикалық күтімнің классикалық анықтамаларына әкеліп, ықтималдық теориясының негіздері мен ықтималдық түсініктердің қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Пачиоли барлық ақшаны алу үшін, әлі де ұтып алу қажет ойындардың санын есепке алмай, ставканы $a:b$ санына қатысты бөлуді ұсынды. Н. Тарталья (1539), Л. Форестани (1603), Д. Кардано (1526), Пачиолидің және басқа да ғалымдардың шешімдерін әділ сынға ала отырып, дегенмен өздері де қате пікір қолданды. Алайда, олардың әрқайсысы өзінше болашақ партиялардың ықтимал нәтижелерін ескеруге тырысқанын атап өту керек [3].

1654 жылы Блез Паскаль әйгілі Пьер Фермаға жазған хатында сәл өзгертілген нұсқада Пачиолидің есебін ұсынды және екі ұлы математиктердің хат алмасуы кезінде есеп түпкілікті ықтималдық және математикалық күтімнің формальды емес тұжырымдамаларын қолданумен шешілді [4]. Ферма айқын емес формада кездейсоқ оқиға ықтималдығы түсінігін қолайлы нәтижелердің санын барлық мүмкін нәтижелер санына қатынасы ретінде ұсынады. Классикалық атауын алған бұл тәсіл 120 жылдан кейін Пьер-Симон Лапласың анықтамасында ресми түрде бекітілген [5]. Лаплас өз еңбектерінде негізгі ықтималдық тұжырымдамалардың қалыптасуындағы алғашқы негізгі кезеңді анықтап, оларға айқын математикалық түр берді.

Ол он қағидаға негізделген математикалық модельді құрды, оның алғашқы екеуі шешуші болып табылады:

«Бірінші қағида: Ықтималдық – қолайлы нәтижелердің санын барлық мүмкін нәтижелер санына қатынасы.

Екінші қағида: Бұл барлық нәтижелердің ықтималдығы тең деп есептеді.»

Көріп отырғанымыздай, Лаплас өз моделінің шекарасын анық және нақты түрде белгілеп берді, алайда тең ықтималдықтар гипотезасы қолданылмайтын жалпы есептерді шешудің басқа жолдары үшін есіктерді ашық қалдырды.

Әрине, классикалық ықтималдық теориясының негізі құмар ойындарға қатысты стратегияларды таңдау ғана емес, әр түрлі қызмет салаларында пайда болатын бірқатар практикалық есептер де болды. Мысалы, Еуропада XV ғасырда сауда мен нарықтың дамуы банкирлер, адвокаттар мен коммерсанттар барлық кездейсоқ нәтижелерді қарастырып және алдын – ала болжауға міндетті болды, жүкті сақтандыру кезінде сыйақысының мөлшерін немесе салынған қаржыға қарай кіріс пайдасының үлесін эмпирикалық жолмен есептеуге тырысты. Бұл кәсіби қызметінде қажет практикалық есептер бүгінгі таңда ықтималдық деп атар еді.

Өмір математиктерге ықтималдық түсініктерді адамзат білімінің әртүрлі салаларына енгізуге мәжбүрледі. Мәселен, Кристиан Гюйгенс, 1657 жылы жарияланған мақалада, Пачиолиден кейінгі

Паскаль тұжырымдаған есепті ықтималдық пен математикалық күтім түсініктерін айқын түрде қолданып шешімін тауып берді [6] және бұл нәтижелерді пайдаланып халық арасындағы өлім-жітім ықтималдылығын зерттеуге және сәйкесінше, сақтандыру компаниялары өмірлік рентаны есептеуге қолданатын өлім-жітім кестелерін сәтті қолдануға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған ұлы математиктердің еңбектерін зерделеу олардың бір қарағаннан қойылуы қарапайым болып көрінген есептерді шешуде математикалық және философиялық қиындықтарға тап болғанын көрсетеді, тіпті ұлы ақыл-ой иелерінде де негізгі ықтималдық түсініктің қалыптасуы орын алды.

Ықтималдық теориясының және статистиканың одан әрі дамуы түсініктер, қателіктер, проблемалар мен қарама – қайшылықтардың шиеленісуімен (драматизмімен) сипатталады. Осылайша, француз энциклопедисті, математигі және ағартушы Жан Даламбер 1760 жылы француз энциклопедия хрестоматиясы үшін жазылған «Елтаңба және цифр» [7] мақаласында екі реттен артық емес қатарынан лақтырғанда елтаңба шығуының ықтималдығы $2/3$ болады деп есептеді. Даламбер былай деп жазады: «тек үш ықтимал комбинация бар: 1) бірінші лақтырудан – елтаңба шығады, 2) біріншіден – цифр және екінші лақтырудан – елтаңба, 3) екі рет лақтыруда да цифр шығады. Қорытынды, екі бірге қарсы». Даламбердің бақылаған барлық үш нәтижелердің ықтималдылық теңдігіне қатысты қате гипотезасы (А: «елтаңба» бірінші лақтырудан, В: «цифра» бірінші лақтыруда және «елтаңба» – екіншіде, С: «цифра» бірінші және екінші лақтыруда) көптеген ықтималдық қателіктер мен теріс пікірлерге табиғаты ұқсас. Осылайша, Мишель Анри Даламбердің қателігіне ұқсас, 20-ғасырдың 90-жылдарында АҚШ –та танымал телевизиялық ойын авторларының компанияның банкрот болуына әкелген ықтималдықты есептеу кезінде жасалған қателіктерін зерттейді [8]. Даламбердің қателігінің тарихы классикалық тәсілдің шектеулілігін және оны абсолюттандырудың елеулі қауіп-қатерлерін анық көрсетеді.

Стохастиканы ғылыми білім саласы ретінде қалыптастыру мен дамытудың келесі маңызды кезеңі – дәстүрлі түрде Яков Бернуллі есімімен байланысты. Ықтималдықты табу үшін нәтиженің тең мүмкіндікті шартына байланысты жағдайларды зерттеп, метеорологиялық бақылаулардың, аурулар мен эпидемиялардың пайда болуының мысалдарын келтіріп, көптеген өмірлік жағдайларда оны қолдану мүмкін еместігіне сілтеме жасай отырып, Бернуллі бұл жолдың шектеулі екенін көрсетті. Осыған сүйене отырып, Бернуллі «Ықтималдық, шын мәнінде, объектінің симметриялығын ескере отырып, *a priori* (тәжірибеден бұрын) есептелуі мүмкін» – деп қорытындылайды. Сонымен қатар, тәжірибе арқылы да дәлелденеді. Алайда, кез-келген кездейсоқ оқиғаның ықтималдығын априорлы анықтай алмайтын жағдайларда, Бернуллі кездейсоқ оқиғаның ықтималдығы ретіндегі бірқатар эксперименттерді байқау арқылы алынған, осы оқиғаның тұрақтандырылған жиілігін қабылдауды ұсынады. Бұл ықтималдық бірқатар эксперименттердің нәтижесі ретінде анықталғандықтан, ол латын тілінен «апостериори» ықтималдығы деп аталады, яғни, тәжірибеден кейінгі.

1713 ж. жарық көрген «*Ars Conjectandi*» еңбегінде [9] Яков Бернуллі бұл тәсілді ықтималдық түсінігінде ұсынды, кездейсоқ эксперименттер сериясын өткізер алдында ықтималдығын табу мүмкін болған жағдайда, бірнеше рет қайталанатын кездейсоқ эксперимент нәтижесінің пайда болуының салыстырмалы жиілігі кез-келген дәлдік дәрежесінде нәтиженің априорлық ықтималдығына жақындайтынын ескеріп және оны дәлелдейді. Бернуллі үлкен сандар заңының әлсіз формасы, оның есімімен аталған теореманы дәлелдейді. Осылайша, Бернуллі кездейсоқ оқиға ықтималдығы ұғымына (бұдан әрі «статистикалық» деп аталады) жиілік тәсілін қолдануды негіздейді және кездейсоқ эксперименттерде бірнеше рет қайталанатын оқиғаның пайда болуын тұрақтандыратын жиілікті кездейсоқ оқиғалардың ықтималдығы деп қарастырады. Бернуллі ықтималдық түсінігінің екіжақтылығын анық көрсетеді.

Осылайша, ғылымға ықтималдық ұғымына жиілік немесе статистикалық тәсіл енгізілді. Статистикалық тәсілдерді түсіну мен пайдаланудың күмәнсіз ғылыми-әдістемелік қиындығы, бұл формуланы пайдалана отырып есептеу емес, кездейсоқ эксперименттер сериясын өткізгеннен кейін жиілік арқылы ықтималдықты бағалау, жуықтау туралы. Бернуллі ықтималдықтар теориясының негізіне табиғаттың келесі объективті заңын қойды: бірнеше, әрдайым бірдей жағдайларда орындалатын және әртүрлі нәтижелерге әкелетін эксперименттер жүргізілсін. Осы нәтижелердің біреуін тандап, кездейсоқ эксперименттерде қанша рет орындалғанын және бұл санды барлық сынақтардың санына қатынасын есептеп, біз осы нәтиженің салыстырмалы жиілігін табамыз. Сынақтар санының өсуімен бұл мән тұрақтанады және белгілі бір p , $p \in [0,1]$ санға жуықтайды, бұл апостериорлық ықтималдық деп аталады.

Бұл заң бірнеше рет практикалық тексеруден өтті. Осылайша XVIII ғасырда атақты ғалым Бюффон 4040 рет монетаны лақтырып, 2048 жағдайда елтаңба жағы шыққан эксперимент жүргізді, яғни салыстырмалы жиілігі 0,508. Пирсон XIX ғасырда бұл тәжірибені 24 мың рет өткізді, ал елтаңба жағы 12012 рет шықты. Осылайша, «елтаңба» жағының шығуының салыстырмалы жиілігі 0,5005. Ұлы ғалымдар жүргізген экспериментте олардың ықтималдық түсініктің – «априорлық» және «апостериорлық» екіжақтылығына ғылыми қызығушылығы айқын көрінді. Ықтималдық түсінігінің дуализмін Лаплас «кездейсоқтық теориясының ең нәзік нүктелерінің бірі» деп атады [10].

XIX ғасырда Бернулли, Лаплас және басқа да ұлы ғалымдардың анықталған еңбектерінен кейін ықтималдық теориясы мен математикалық статистика және оларды қолдану, әсіресе физикада белсенді дамыды. Мұның барлығы Гаусс, Пуассон, Чебышев еңбектерінде дамыды. Ықтималдық әдістер көмегімен бөлшектердің «орташа» мінез-құлқын есептеу мүмкін болды, физикадағы кинетикалық теория және кванттық механика сияқты жаңа бағыттар пайда болды. Алайда, ықтималдық теориясы мен математикалық статистиканың пайда болуы мен дамуы, физиктердің жұмыс істейтін қосымшаларының кеңеюі ғылымның негізі мен негізге алынатын қағидалар төңірегіндегі талқылаудан құтқармады, субъективтілік пен объективтілік туралы пікірталастар жалғаса берді, статистикалық тәсіл тең мүмкіндік емес, адам мүмкіндігінің әлсіздігі деп саналды. Теорияның дамуына қарай негіздердің айналасында бітпейтін пікірталастарға 1899 жылы ұсынылған белгілі Бертран парадоксы сияқты көптеген парадокстар ықпал етті [10]. Классикалық Лаплас схемасы дискретті емес кездейсоқ шамаларға қолданылмайтыны анықталды, онсыз статистикалық механика немесе қателіктерді бағалау теориясы жұмыс істей алмайды.

Сонымен қатар, ғалымдардың математикалық моделін жасайтын табиғи процестердің күрделілігі, Лапласың өз теориясын құрған жүйелі детерминизмде ықтималдық теориясының философиялық негіздеріне күмән келтіруге мәжбүрлейді. Мәселен, Анри Пуанкаре өзінің математикалық физика курсына газдардың молекулярлық-кинетикалық теориясын еске түсіріп, «бұл жағдай біздің білместігімізге берген есімнен өзгеше екендігі» ескертеді [11].

Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистиканың дамуының үшінші кезеңі 20-ғасырдан бастау алады. 1900 жылы Дэвид Гилберт өзінің 23 классикалық есептерінің ішіне ықтималдық теориясын негіздеу мәселесін қойды. Бұл мәселені орыстың ұлы ғалымы А.Н. Колмогоров шешті. 1933 жылы «Ықтималдық теориясының негізгі ұғымдары» кітабында ол өлшемдер теориясы негізінде ықтималдық теориясының аксиоматикасын және оның негізгі ұғымдарының теориялық түсінігін жасады [12]. Венгриялық ғалым А. Реньидің айтуынша, ол «қазіргі математикадағы қанайналым жүйесіне» ықтималдық теориясын енгізіп, оны басқа математикалық теориялармен құқығын теңестірді [13].

Айта кету керек, Лапласың классикалық анықтамасын жалпы теорияға енгізген Колмогоров үшін Бернуллидің жиіліктік тәсілі де бөтен емес еді. Керісінше, Колмогоровтың айтуынша, математикалық ықтималдық кездейсоқ сынақтың бірнеше рет қайталануы кезінде бақыланатын оқиғаның жиілігін объективті тұрақтандыруды бейнелесе маңызға ие болады: *«Ықтималдықтар теориясының эпистемологиялық мағынасы келесіге негізделеді: кездейсоқ оқиғалар <...> дәл және кездейсоқ емес заңдылықтарды қалыптастырады. Ықтималдықтың математикалық тұжырымдамасы, бірдей жағдайлар кезінде жүргізілген көптеген эксперименттерден шыққан оқиғаның пайда болу жиілігі арқылы анықталмаса, пайдасыз болып қалады»* [14].

Осы тұрғыдан алғанда, ықтималдықтар теориясын негіздеу үшін көп нәрсе жасаған XX ғасырдың тағы бір ірі ғалымы Эмиль Борел, ең қарапайым, хрестоматиялық математикалық ақиқатты қарастыра отырып: «мысалы, сфераның беті дөңгелектің ауданынан төрт есе үлкендігіне ұқсас, дәлелденген математикалық фактілердің сенімді екендігінің бірден-бір себебі – көптеген, тіпті мыңдаған, кейде миллиондаған адамдар қайталап және тексеріп отырғандығынан. Осы адамдардың барлығы бірдей қате жасау ықтималдығы болмашы ғана, сондықтан біздің абсолюттік сенімділігіміз ақталады» – деп жазды [15].

Қазіргі уақытта ұлы философтар мен математиктер тарапынан бұрын қойылған сұрақтарға жауаптарды түсіндіретін немесе кейде шатастыратын хаос, заңдылықтар, кездейсоқтық, нақтылық ұғымдарына түсінік беретін көптеген философиялық, математикалық және ғылыми зерттеулер пайда болуда.

Алайда қандай да бір автордың кездейсоқтық пен сенімділіктің заманауи философиялық және эпистемологиялық тұжырымдамасының қандай болуы, ықтималдық туралы көзқарасы субъективті не-

месе объективті болуы, ықтималдық түсінігіне априорлық немесе апостериорлық тәсілдердің қайсысына артықшылық беруі, ықтималдықтардың аксиоматикалық теориясының пайда болуынан кейін бұл тұжырымдардың барлығы әмбебап абстрактылы базамен санасуға міндетті. Бұның көптеген табысты қосымшалар мен қолданысқа ие болуы, А.Н. Колмогоровтың жасаған моделінің тек абсолюттік ақиқатын ғана емес, сонымен қатар жеткілікті мөлшерде жұмысқа жарамдылығы мен әмбебаптылығын көрсетеді.

Бүгінгі таңда ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика қазіргі заманғы теорияға ие, математикалық аппараты дамыған, маңызды теориялық нәтижелері мен сансыз қосымшалары бар заманауи математиканың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Қазіргі уақытта табиғат пен қоғамда орын алатын процестердің ықтималдық-статистикалық сипаттамасы ең толық және барабар болып табылатындығын сеніммен айтуға болады.

Стохастиканың математиканың білім саласы ретінде қалыптасуы мен дамуына талдау жасау бұл материалды орта мектепте оқыту жүйесін әзірлеу кезінде ескерілетін кейбір тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді. Бұл «тарихи сабақтардан»:

1. Ықтималдық-статистикалық түсініктердің пайда болуы мен қалыптасуының барлық кезеңдерінде оларды қатаң және дамыған математикалық теорияға айналдырған тікелей ғылыми-математикалық құрылымы тұрмыстық тәжірибе мен қолданбалы мұқтаждықтармен, сонымен бірге күрделі, іргелі философиялық және әлемдік көзқарастармен тығыз байланысты. Барлық үш компонентті, философиялық, математикалық және күнделікті – тұрмыстық, қолданбалы аспектілерді есепке алмай, кездейсоқтық пен заңдылық, ықтимал және сенімді, іріктеудің көрнекілігі сияқты ықтималдық теориясы мен математикалық статистиканың негізгі ұғымдарын қарастыру мүмкін емес. Осылайша ықтималдық теориясының және математикалық статистиканың негізгі ұғымдары дәстүрлі жалпы математикалық білімге кіретін басқа математикалық пәндердің нүкте, сызба, сан, теңдік және теңсіздік, аудан және т.б негізгі ұғымдарына қарағанда, кез-келген адам үшін де, әртүрлі саладағы мамандар үшін де қабылдау мен пайымдауға қиындық туғызады.

2. Ықтималдық теориясы мен статистика практикалық сипаттағы тіршілікке қажетті есептерді шешу үшін пайда болды. Қолданбалы сипаттағы өзекті мәселелер, сонымен қатар, әр түрлі тіршілік жағдайларда қазіргі адамға қажетті білім мен түсініктер ғылымды дамыту және қалыптастыру үшін қозғаушы күш болды.

3. Қазіргі уақытта жаратылыстану мен әлеуметтік ғылымдардың негіздерін заманауи деңгейде ықтималдық-статистикалық түсініктерсіз қабылдау мүмкін емес, ықтималдық-статистикалық түсініктер дүниенің әмбебап сипатына айналды.

4. Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистиканың дамуы мен қалыптасуы ықтималдық түсінігін классикалық және статистикалық тәсілдердің тұрақты өзара әрекеттесуі мен бірін-бірі толықтыруынан пайда болды. Толыққанды математиканың саласы ретінде ол тек 20 – ғасырда аксиометриялық түрде қалыптасты.

Тұжырымдалған ережелер орта мектептегі ықтималдық теориясының негіздері мен математикалық статистиканың әдіснамалық қағидалары болып табылады.

Осының барлығы оқу үдерісінің негізгі мазмұнын жасау мен жоспарлау кезінде ескерілуі керек. Ықтималдық-статистикалық білімдерге қойылатын түпкілікті талаптарды анықтау кезінде, білімді жалғастыра алу және оларды болашақ мамандығында пайдалануға керек білімдер мен дағдылар өте маңызды.

Адамға жоғарыда көрсетілген қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік беретін оқыту жүйесі, осылайша қазіргі заманғы қоғамда жоғары сапалы өмір сүру үшін қолайлы жағдай жасайды. Қазіргі кезде ғылыми-техникалық прогрестің арқасында ғылым – қоғамның өндіруші күшіне айналды, қоғам мүшелерінің құзыреттілік деңгейі де күрт өсті.

Оқушылардың ықтималдық-статистикалық дайындығының негізі статистикалық мәдениетті қалыптастыру және ықтималдық түсініктерін дамыту қазіргі адамның жалпы мәдени дайындығының құрамдас бөлігі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лютикас В.С. Факультативный курс по математике: теория вероятностей. Учебное пособие для учащихся 9-11 классов. – М.: Просвещение, 1990. – 160 с.

2. Hacking I. The emergence of probability – Cambridge university press. – 1975.
3. Henry M. L'enseignement du calcul des probabilités, perspectives historiques⁶ epistemologiques et didactiques⁶ Irem de Besancom, 1994. – 123 p.
4. Pascal B., Fermat P7 Correspondance entr pascal et Fermat – 1654, Oeuvres de Pascal, ed. J. Chevallier, La Pleiade, Paris, Gallimard. 1985.
5. Laplace P.S. – Theoric analytique des probabilités – Courcier imprimeur Paris – 1814. Lyon& Ed. Christian Bourgeois – 1986.
6. Bachelard G. La formation de l'esprit scientifique – Liberaire philo, Vrin, 1965.
7. D'Alembert J. Croix ou Pile, La grande Encyclopedie, env. 1750 – 1780, et correspondance. –Paris, 1988.
8. Henry M. L'enseignement du calcul des probabilités dans le second degree. // Repères IREM. – 1994 – n. 14–pp. 69-104.
9. Bernoulli J: Ars conjectandi (1713) – IREM de Rouen – 1987
10. Laplace P.S. Essai philosophique sur les probabilités, 1825 – Lyon: Ed. Christian Bourgeois -1986
11. Poincare H. La science et l'hypothese – Flammarion – 1902, reedite par Champs/Flammarion – 1968.
12. Колмогоров А.Н. Основные понятия теории вероятностей. – М.: Фазис, 1998. – 144 с.
13. Реньи А. Письма о вероятности /Пер. с венг. Д.Саале и А. Крамли. Под. ред. И с предисл. Б.В. Гнеденко. М.: Мир, 1979.-93 с.
14. Bordier J. Un modele didactique utilisant la simulation sur ordinateur, pour l'enseignement de la probabillite – These de doctorat.– Paris VII, 1991.
15. Borel E. Valeur pratique et philosophie des probabilités – Paris: Gabay, 1991.
16. Кошанова М.Д., Турганбаева Ж.Н. Орта мектеп бағдарламасына ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистиканың енгізілуі туралы – Қазақстанның ғылымы мен өмірі.– Алматы. – №9/1. 2019, 177 б.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

Altay B.

MA student, PhD

Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

Assanova G.

associate professor

THE INFLUENCE OF CULTURAL DIFFERENCES ON CHINESE-ENGLISH LITERARY TRANSLATION

Түйін. Қазіргі таңда аударма – тілмен, мәдениетпен тығыз байланысты, тіл – мәдениетті жеткізуші, аударма – бір тілден екінші тілге тілдік бірліктер мен мәдениетті тасымалдаушы. Ұлттық тарихы, әлеуметтік өмірі, өмір сүру үрдісі, тілдік жүйесі бойынша қытай және батыс мәдениетін салыстыруға келмейді, екеуі екі түрлі құбылыс, осы айырмашылық туыс емес екі тілді салғастыруды, қытай тілінен ағылшын тіліне тілдік бірліктерді, мәдени таңбаланған сөздер мен сөз тіркестерін дұрыс аударуды талап етеді. Аталған мақалада екі мәдениет арасындағы айырмашылықтарды ескере отырып, қытай тілінен ағылшын тіліне бірліктерді дұрыс аудару мысалдары ұсынылады.

Тірек сөздер: мәдениетаралық айырмашылық, Қытай-ағылшын аудармасы, көркем аударма, аударманың мәдениетаралық аспектісі, мәдени-таңбаланған сөздер

Аннотация. В нашем современном обществе перевод тесно связано с культурой, язык является носителем культуры, перевод – это процесс, способствующий превращению исходного языка в целевой. Поэтому универсальность культуры делает перевод более простым; однако культура индивидуальности также создает препятствия для переводческой деятельности. Из-за различной национальной истории, социальной системы, жизненных привычек и т. д. существуют большие различия между китайской и западной культурой, и эти различия приводят к различным способам мышления, которые конкретно воплощены в языковом выражении на китайском и английском языках, например, различия в понимании и применении слов, коннотации слов, ассоциативный смысл и структура предложений. По этой причине необходимо проанализировать теоретические принципы, используя прагматику, чтобы провести дальнейший анализ перевода китайско-английского языка.

Ключевые слова: культурное различие, Китайско-английский перевод, художественный перевод, межкультурный аспект перевода, культурно-обусловленные слова

Abstract. In our contemporary society translation is closely related to culture, language is carrier of a culture, translation is a process contribute to convert a source language into the target one. Therefore, culture universality makes translation simpler; however, the culture individuality also set obstacles to translation activity. Due to different national history, social system, living habits etc. there are great differences between Chinese and western culture, and these differences result in different ways of thinking which specifically embodied in language expression in Chinese and English, for instance, the differences in the understanding and application of words, the connotation of words, the associative meaning and sentence structures. For this reason, it is necessary to analyze the theoretical principles, using pragmatics to make a further discussion for the translation of Chinese-English languages.

Key words: Cultural differences, Chinese-English translation, literary translation, cross-cultural aspect of translation, culture-bound words.

Introduction. Through the continuous development of the society and the continuous research of scholars in various fields, we have had a more profound understanding of the translation work. Translation is more than just automatically convert the source language into the target one, it is an activity to transfer the source content and the background information which embodied in the source language faithfully, fluently and artistically into the target language, and take the target culture into account as well.

Literary works are different from other writing styles, the creation of the literary reflects the social life of a nation even an era, the author applies various of artistic methods to integrate the large number of perceptual materials obtained from social life into his work. Therefore, it is not hard to see that the creation of a literary work is based on the strong national cultural background, which makes the work of literary translation more difficult for translators. Wang Zuoliang, a famous Chinese translator once mentioned that the biggest difficulty in translation is the difference between two cultures. Apparently, to solve the problem of cultural differences in translation and understand the background knowledge is the key point to ensure the success of translation.

Thus the aim of this research work is to identify the specific cultural differences between western and Chinese culture, and to analyze how can we fix the cultural gap in the process of translation.

As we know in the 1960s, due to the profound influence of the discipline of linguistics, translation study was regarded as a science and became linguistically oriented. But in the translation practice it was found that the linguistically equivalence is not suitable in any circumstance, thus the scholars from different fields start to study the other elements which influence the translation process, and as a result they found that the language and culture are interrelated, therefore translation as an activity to convert different languages is also to transfer different cultures as well, language and the culture they are indispensable.

According to Newmark the culture can be defines as «the way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression»[1:41]. Through his definition, we can clearly understand that each language unity has its own specific cultural characteristics, as I mentioned before ‘language is the carrier of a culture’, it can be learned that every unique culture is also expressed through its corresponding language, so culture and language are interconnected and indispensable.

As Byram and Morgan state ‘knowledge of the grammatical system of a language [grammatical competence] has to be complemented by understanding (sic) of culture-specific meanings [communicative or rather cultural competence]’ [2: 4]. This approach explore the culture and the grammatical system of a language from the point of view of interaction. According to this statement we may clearly understand that the language cannot be totally comprehend without cultural circumstance, and the culture cannot exist without the structure of the language as well, these two aspects are closely interact with each other and cannot be separate.

Scholars from different academic fields have expressed many views on the indivisible connection between culture and language. Then, as a translation activity for two or even more languages, how does the cultural difference affect the translation process. Eugene A. Nida was a pioneer in the fields of translation studies and linguistics, and he is the one who developed the dynamic-equivalence translation theory. In his work he confers equal importance of translation between the source text and the target product and defined as «the readers of translated text should be able to comprehend it to the point that they can conceive of how the original readers of the text must have understand and appreciate it» [3:118]. The comprehension of source text readers consist with two elements which named «language» and «culture», due to the «culture» as a complicate element its universality makes translation simpler, however, the culture individuality also set obstacles to translation activity. As the concept of dynamic equivalence requires the translator is not only the mediator between languages but also between cultures, the translator cannot only be bilingual but also bicultural.

The influence of cultural differences in translation is not only mentioned by western scholars, Chinese native scholars also attach great importance to the similar approaches in translation process.

Wang Zuoliang, he is a very famous Chinese translator, he believed that the translator must be a real cultural person. As he mentioned «Not a general understanding, but an understanding of the past and present of the people who use the language. This includes history, dynamics, customs, economic fundamentals, emotional life, philosophical thinking, scientific and technological achievements, political and social organization, and so on»[4:18]. According to his approach the cultural aspect which embodied in the language include every specific details of our social life and scientific sphere, thus during the translation process, the translator need to be the expert of the languages and the cultural background as well.

Methods: The literary works in Chinese and English two languages will be compared in this research paper, thus the comparative and contrastive translation method will be applied. However due to the complexity of literary translation, the comparative and contrastive method cannot be the only strategies, this work will also apply the foreignization and domestication translation method as well.

The cultural differences between Chinese and English and the influence on the translation process

As the paper mentioned above in modern society, translation is no longer merely regarded as the transition of linguistic symbols, but as an activity of intercultural communication, it becomes a conversion of cultural patterns. People using ‘intercultural communication’ ‘intercultural cooperation’ ‘acculturation’ to replace «translation». Therefore, how to deal with cultural differences in literary translation more accurately and appropriately is the key point to product a better translated work. Generally cultural differences affect Chinese–English literary translation in following aspects:

► *Literature background differences*

Different nations have their own historical backgrounds, and through these specific historical backgrounds that they have accumulated a large number of words and characters with unique cultural connotations. This

feature is fully reflected in the «A dream of red mansions» or «the story of a stone» as well, a famous novel in China. Therefore, when translating such words, we should not only transfer the literal meaning, otherwise the meaning of the original text cannot be fully reflected, thus confusing the readers

In the third episode of «A dream of red mansions», when the main characters Jia Baoyu and Lin Daiyu had their first meeting, the author of this novel Cao Xueqin used the following paragraph to describe the beauty of Lin Daiyu

两弯似蹙非蹙罥烟眉，一双似喜非喜含情目。态生两靥之愁，娇袭一身之病。泪光点点，娇喘微微。闲静时如娇花照水，行动处似弱柳扶风。心较比干多一窍，病如西子胜三分。

For this description, this paper compares the translation of «A dream of the red mansions» by Yang Xianyi, a native Chinese translator, and Hawkes, a British scholar.

Yang Xianyi translated the 心较比干多一窍，病如西子胜三分 into:

She looks more sensitive than *Pikan*, more delicate than *Hsi Shih*.

1. A prince noted for his great intelligence at the end of the Shang Dynasty.
2. A famous beauty of the ancient kingdom of Yueh [5].

Pikan and *Hsi Shih* they are typical Chinese cultural characteristics. As famous figures in Chinese history, *Pikan* is a symbol of wisdom and *Hsi Shih* is a symbol of beauty among Chinese readers. Thus these characters are not hard for Chinese readers to comprehend, because readers and the author share a common historical and cultural background, however, these cultural characters and symbols will become the «cultural gap» for English readers. These images are not familiar to most English readers, they don't know who they are, what do these figures symbolize and how do they relate to Lin Daiyu. Due to this reason at first Mr. Yang Xianyi use word for word translation to express «She looks more sensitive than *Pikan*, more delicate than *Hsi Shih*» and then add a footnote to introduce the relevant cultural background, so that English readers can fully understand the profound connotation of «*Pikan*» and «*Hsi Shih*».

This paper takes British scholar Hawkes's translation as a comparison, and for this sentence he translated into «*She had more chambers in her heart than the martyred Bi Gan; And suffered a tithe more pain in it than the beautiful Xi Shi.*»[6]. In his translation he didn't add some notes to explain the historical information about these figures, from my point of view maybe he was trying to respect the original version however compared with Yang Xianyi's translation his work will set obstacles for the target reader due to the lack of cultural knowledge will make them difficult to understand.

► Differences in observation and thinking

Chinese and English people have differences in their observation and thinking therefore the language expression is different, this difference manifested in the concept of color and number.

For instance, the «black tea» in Chinese is not «黑茶», 黑 is black, it named as «红茶» (红 is red); «Brown bread» we cannot translate it into «褐色面包», the correct translation is «黑面包», as I mentioned before 黑 is black in English, but because of the conceptual differences the translation in target language cannot semantically match with source language, and the different perception of number as well. Generally the English people tends to think in an individual way and pays more attention to scientific aspect and accuracy. However the Chinese people tends to pay more attention about overall thinking, and won't pay too much attention to the accuracy. Take the numbers as a sample, in western languages are mostly used in real numbers, while in Chinese, the real numbers are often judged according to the context, this is the reason why we counted Chinese culture as high context culture, cause connotation of the expression is largely rely on the real circumstance. As

Confucius mentioned «三人行，必有我師焉。擇其善者而從之，其不善者而改之。」and translated by James Legge in 1893— When I walk along with two others, they may serve me as my teachers. I will select their good qualities and follow them, their bad qualities and avoid them.»三 literally means «three», but according to the context it doesn't mean there are only three people but among many people, thus according to the real situation the concept «three» equals with «many». This difference also manifested in another famous Chinese novel «水浒传» which translated as «The Water Margin: Outlaws of the Marsh». In the 55th episode of this fiction the author describe one of the character 韩滔 Han Tao as 百胜将, this paper compares three different versions translated by Pearl S. Buck, Sidney Sharipo and J.H. Jackson.

Pearl S. Buck: Victor in a hundred battles

J.H. Jackson: Hundred victories general

Sidney Sharipo: Ever-victorious [7].

According to their work I prefer the last translation. Pearl and Jackson translate «百» into an accurate number «hundred», but according to the real context the «百» is general number. This kind of accurate translation of the original number not only failed to achieve the purpose of communication, but also make the target readers to misunderstand that Han Tao had only participated in 100 battles. Although Sidney Sharipo didn't translate «百» into an exact number, he did translate the connotation, he integrate the Chinese culture into the target readers' understanding, make the content more simple to perceive.

► *Differences in living environment*

The application of idiom is the main expression of different living environment. Due to the geographical differences, idioms is the carrier of cultural features and cultural information of different peoples. The United Kingdom is an island nation, and its marine technology has historically been one of the world's leading technology, so English idioms is more connect with water, for instance: «spend money like water», the matched idiom can be found in Chinese but it changes water into «mud»---挥金如土. Otherwise, in Chinese culture the east wind stands for warm and comfort, the west wind stands for cold, but in English culture is opposite. In the sentence «How many winter days have I seen him, standing blue-nosed in the snow and east wind», in the translation process if we have no general view of English culture, the «east wind» will confuse the translator, and if the «east wind» translated as 东风, the target reader may can't understand the content.

► *Difference in customs*

Customs and culture mainly refers to the formation of a unique cultural phenomenon in the long-term miscellaneous conditions of various ethnic groups. Because there are different customs and culture between the various nationalities and countries, it has formed their own different customs. These different customs has a significant influence on the translation of literary works. For example «red» in the traditional Chinese history, has a profound connotation and meaning. But in the Western culture, «red» represents only a color, and there is no profound connotation. The same word, just because in a different cultural background, resulting different understanding. The translation of «Dream of Red Mansions» preserved Chinese elements to the greatest extent. Such as «天有不测风云，人有旦夕祸福» can be translated into «Truly storms gather without warning in nature, and bad luck befalls men overnight» (this sentence in the translation is retain the meaning of the Chinese in maximum extent, in the translated work the reader may still feel the strong Chinese culture atmosphere, representing the Chinese customs and culture).

Literature is an expression of national culture. In order to better translate English and Chinese literature, it is necessary to have a deep understanding of the cultural attributes of Chinese and English. Based on fully understanding of cultural background, we can better deal with the differences between cultures and complete a good translation work. Since the translate process is a comprehensive cultural activity. In the process of translating literary works, first of all, to master the characteristics of the language, in-depth the understanding of the various countries of different cultural backgrounds. Only in the understanding of the cultural background of the premise, we may constantly improve our translation skills to integrate cultural aspects into our translation work.

REFERENCES

1. Newmark, P. 1988. *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall
 2. Byram, M., Morgan, C. and Colleagues. 1994. *Teaching and Learning Language and Culture*. Great Britain: WBC.
 3. Nida, Eugene A. 1993. *Language, Culture and translating*. Shanghai: Foreign Language Education Press
 4. 王佐良, 1984. 《翻译: 思考与试笔》, 外语教学与研究出版社出版
 5. YangHsien-yi & Gladys Yang. 1978 *A Dream of Red Mansions*, Foreign Languages Press
 6. David Hawkes. 1973. *The Story of the Stone*, Penguin Group
- 郭梅; 亦歌; 《水浒》英译三种比较研究[J]; 长江学术; 2006年04期

Ахметова М.К.

ф.ғ.к., профессор міндетін атқарушы
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Нүсіпбек М.Е.

магистрант,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

САКРАЛДЫ СӨЗДЕРДІҢ СҰХБАТТА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Түйін. Мақалада тіл мен таным байланысын айғақтайтын сакралды тілдік бірліктер қарастырылады. Сакралды мәнге ие сөздер мен қасиетті мәтіндерді зерттеудің өзектілігі көрсетіліп, киелі сөздердің бүгінгі контекстегі қолданысына назар аударылады. Олардың мағынасы мен этномәдени мәнінің қазақ дүниетанымымен, рухани әлемімен тығыз байланысты екені айқындалады. Сұхбаттағы сакралды бірліктер ұлттың бітім-болмысын, әлемді танудағы халқымыздың өзіндік ерекшеліктерін бейнелейтін, ойды астарлап, айшықты жеткізуге қатысатын вербалды тәсіл ретінде талданады.

Кілт сөздер: тіл, таным, сакралды сөздер, сұхбат, ауыспалы мағына.

Резюме. В статье рассматриваются сакральные языковые единицы, которые свидетельствуют о взаимосвязи языка и познания. Показана актуальность изучения слов и священных текстов, имеющих сакральное значение, акцентировано внимание на использовании сакральных слов в современном контексте. Их значение и этнокультурный смысл тесно связаны с мировоззрением казахского народа, его духовным миром. Сакральные единицы в интервью анализируются как вербальное средство, отражающий историю нации, самобытность нашего народа в познании мира, а также участвующий в донесении мыслей в скрытой, иносказательной форме.

Ключевые слова: язык, познание, сакральные слова, интервью, переносное значение.

Summary. The article deals with sacred language units that show the relationship between language and cognition. The article shows the relevance of studying words and sacred texts that have a sacred meaning, and focuses on the use of sacred words in the modern context. Their meaning and ethno-cultural significance are closely related to the Kazakh worldview and spiritual world. Sacred units in the interview are analyzed as a verbal approach that involves bringing thoughts and reflecting the history of the nation, the identity of our people in the knowledge of the world.

Keywords: language, cognition, sacred words, interview, figurative meaning.

Кіріспе. Тіл – адамның ғасырлар бойы жиған-терген ақпаратын өн бойында сақтап, оны сыртқа шығарушы, өткен мен бүгіннің, бүгін мен келешектің арасында байланыс орнатушы құрал. Ол – қоғамда қалыптасқан таным-түсінік, наным-сенім, рухани құндылықтарға, ғылым мен техникадағы, басқа да салалардағы жаңалықтарға, сыртқы, ішкі фактор әсерлеріне байланысты белгілі бір кезеңдерде өзгеріске ұшырап отыратын бірлік. Тілдік бірліктер ой-санада бейнеленіп, түрлі мән-мағыналарды иеленіп, адамның қолдануына қарай сан алуан қарым-қатынас аясын түзеді. Тілдің дамып, толығып, белгілі бір өзгерістерге ұшырауына, тілге деген түрлі көзқарастың туындауына байланысты оны зерттеу де үздіксіз жүргізіліп, лингвистикалық ізденістердің жаңа бағыттары мен әдіс-тәсілдері қалыптасуда.

Қазіргі кезде ғылымда тілді зерттеудің когнитивтік, прагматикалық, психологиялық, этнолингвистикалық салалары сараланды. Бұл бағыттардың басты мақсаты – тіл, адам, қоғам, таным, сана байланысын бір-бірінен ажыратпай зерттеу болса, заманауи антропоцентристік танымдық бағыттың негізгі ізденіс нысаны – тілдің әлемдік бейнесі мен оның халық тіліне сіңген жекелеген көріністерін айқындау. Бүгінгі күні тіл арқылы адамның болмысын, танымын, салт-санасын, дінін, мәдениетін, құндылығын тану өзекті мәселеге айналып отыр. Соның ішінде адамзат танымында түзіліп, ұлттық кодты тасымалдаушыға айналған этнолингвистика бірлігі – сакралды лексиканың сөйлеу барысында қолданылу ерекшелігін қарастыру маңызды.

«Сакралды», «сакралдану» атаулары бұрын тек мәдениеттанушылар мен философтардың еңбектерінде, мифологиялық сана мәселелерін және өнердегі архетиптік бейнелер көрінісін зерттеуде

қолданылатын. Соңғы жылдары тілші ғалымдар тілдегі сакралдылық мәселесіне де назар аудара бастады. Лингвистикада сакралды бірліктердің қарастырылуын бірнеше себептермен түсіндіруге болады:

біріншіден, «киелі мәнге ие бірліктер» толық зерттелмеген тақырып болғандықтан, оның қырсырын тануға қызығушылық артып келеді;

екіншіден, сакралды мәтіндердің ерекшелігін жан-жақты сипаттау, олардың тілдік және мәдени қырларын айқындаудың өзектілігі байқалады;

үшіншіден, сакралды сөздердің сөйлеу барысында қолданылу сипатын, атқаратын қызметін айқындау қажеттігі туындады.

Аталған себептердің барлығы тілдің адам танымымен, тілдік санасымен біртұтас бірлікте зерттелуінің нәтижесінде туындағаны сөзсіз. Сонымен қатар жаһандану кезінде әрбір ұлт пен ұлыстың өз болмысын тануға үңіліп, терең зерделеуі, рухани жаңғыру жолындағы ізденістері, халық түсінігінде киелі болып саналатын заттар мен құбылыстарға баға беруге деген ұмтылысы сакралды атаулар мен мәтіндердің зерттеу нысанына ілігуіне ықпал етті. Тәуелсіздік дәуірінде қазақ тілінің мемлекеттік мәртебені иеленуі, тілге деген құрметтің артуы сөздік құрамдағы киелі, қасиетті атаулардың қарастырылуын өзектей түсті.

Негізгі бөлім. Сакралды сөзі (лат. sacer – құдайға арналған немесе sacrum – киелі) – ерекше адамға, жануарға немесе құбылысқа тән қасиетті ұғымды білдіреді. Сакралдану үрдісі әлемге, қоршаған ортаға деген көзқарас бойынша әр елдің ішкі жан-дүниесіне байланысты қалыптасады. Қасиет, киелі иелену – күрделі құбылыс. Ол адамзат өмірінің, табиғаттың көптеген бөліктерін қамтып, түрлі лингво-семиотикалық тәсілдер арқылы көрініс береді. Олардың қатарына вербалды бірліктерді (тілдік құрылымдар, мәтіндер), іс-әрекетті (салт-дәстүр, жөн-жоралғы, рәсімдер), заттар дүниесін (тұрмыста қолданылатын заттар: дүние-мүлік, құрал-жабдық, киім-кешек, ғимарат т.б.), ерекше қасиетінің арқасында дараланған тұлғаларды (әулиелер, кейіпкерлер, басқа да тұлғалар) жатқызуға болады. Сакралды тілдік бірліктердің бойында адамзат танымындағы тұрмыс-тіршілік жайлы ақпарат сақталады. Бұл ретте академик Х. Әбжановтың: «Қазақ халқы сакралды сөзін естімей тұрып-ақ дінді ғана емес, жарық дүниенің тылсым таңғажайыптарын, бүкіл қоршаған ортаны қастерлеудің классикалық қағидаларын қалыптастыра алды. Адамдардың күнделікті өміріне қатысты тыйымдарымыздың өзі мән-мағынасы жағынан қоғамдық санадағы, дүниетанымындағы сакралдылық жайлы тұжырымдарымыздың биік деңгейін бейнелейді. Мәселен, табалдырықта тұруға, босағаны керуге, малды ұруға, молаға қарай жүгіруге қатысты тыйымдары шаңырақты, мал-жанды, аруақтарды – екі дүниені де ерекше құрметтегеніміздің дәлелі», – деген пікірін келтірген орынды [1].

Қазақ дүниетанымындағы сакралды ұғымдар да бірден пайда бола қойған жоқ. Ол түрлі кезендерді өткеріп, киелі ұғым-түсініктер табиғат құбылыстарымен, жан-жануарлар дүниесімен, халықтың тұрмыс-тіршілігінде орын алған оқиға, жөн-жоралғылармен, діннің енуімен, әулие-әмбие, бақсы-балгер іс-әрекеттерінің, көрнекті тұлғалар мен мекендердің ерекшелене түсуімен қалыптасты. Әр дәуірден қалған сол киелі ұғымдар тұтасып, қазақ халқының рухани дүниетанымын кеңейте түсті. Әлемдегі құбылыстардың ерекшелігіне назар аударып, оның ішінен өзіне қажетін таңдап, қазақы салтты, әдет-ғұрыпты, мәдениетті, діни наным-сенімді қалыптастырды.

Қазақ тіл ғылымында сакралды лексиканы арнайы зерттеген А. Керімбаев: «Қазақ тілінің сакралды лексикасын киелі семантикасы мен қызметі бар магиялық (фидеистік) сөздер, сонымен қатар, магиялық, киелі денотаттар (нысаналарды) атайтын адамдардың, заттардың, географиялық және ғарыштық нысаналардың, дене мүшелерінің, жануарлар мен құстардың атаулары құрайды. Киелі сөздер сакралды-емшілік коммуникацияда қолданылатын магиялық вербалды мәтіндер түзеді», – деп анықтайды [2, 3]. Оның пікірінше, қазақ тіліндегі әрбір сакралды сөздің магиялық мәні бар.

Зерттеуші сакралды лексиканы академик Ә. Қайдардың жіктеуін басшылыққа ала отырып, «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп ірі үш топқа жіктеп, оны іштей бірнеше шағын топқа бөледі. Сондай-ақ, қазақ тіліндегі сакралды сөздер мифологиялық, діни дүниетанымының формаларына қарай мынадай лексика-семантикалық топтарға жіктеледі:

- тотемизм (*бөрі, марал, аққу, Ойсылқара, Қамбар ата, т.б.*)
- анимизм (*су, тас, аруақ, бүйрек, пері, пір, бәйтерек, Келіншектау, тау иесі, су иесі, от иесі т.б.*)
- фетишизм (*жансыз заттарға табыну – тұмар, асатаяқ, қамшы, ала арқан, босаға, шаңырақ т.б.*)
- монотеизм (*дін, бір ғана Құдайдың барын мойындау*) [2, 10], [3, 285].

Қазіргі таңда сакралды лексика құбылыстар мен заттардың әр түрлі ұқсас белгілері негізінде ауыспалы мағынада жиі жұмсалады. Сакралды сөздер ауызша сөйлеу барысында да, жазба мәтіндерде де қолданылады. Бұл тілдік бірліктер – ойды көркемдеп, астарлап жеткізудің маңызды құралы. Адресант қазақ танымы үшін киелі қасиетке ие сөздер арқылы екінші бір зат, құбылыс атауларын ауыстыра отырып, оның мән-маңызын арттыра түседі, сөз болып отырған нысанды ерекшелейді. Мұндай сакралды бірліктер символикалық ерекше мәнге ие болады. Коммуникацияда қолданылған сакралды сөздерді түсіну адресаттың аялық білім қорымен, когнитивтік санасындағы ғалам бейнесінің көріністерімен тығыз байланысты. Тілдік санада сакралды сөзге қатысты орныққан ұғым-түсініктің болмауы айтылған не жазылған ақпаратты қабылдап, түсінуге қиындық келтіреді. Сондықтан киелі атауларды қолданған кезде, коммуникацияға қатысушылардың сипатын (ұлтын, жас ерекшелігін, білімін т.с.с.), сөйлеу жағдаятын ескерген орынды.

Сұхбатта сакралды сөздер көбіне сұхбат алушының сұрағына толық жауап беру немесе өз ойын ашық, толық, айшықты жеткізу мақсатында қолданылады. Сондай сакралды бірліктер ақын Ф. Оңғарсынованың *«Ел қатал деп жүрген мінезім – менің болат сауытым»* атты baq.kz ақпараттық порталында жарияланған (24.01.2014 ж.) сұхбатында кездеседі. Журналистің: *«Тіл – қапаста, дін бұғауда болған кешегі тоталитаризм заманында ақын-жазушылар ұлт руханиятының шырақшысы болды»* дейміз, ол заманды біз көрген жоқпыз, рас болса, рас шығар. Бүгінде тіліміз **төрге** шығып кетпесе де, оның проблемасын үлкен мінберлерден айта аламыз. Дінді жолға қоям десе, молда да, мешіт те жетеді. Алайда, ұлттан рухани сілкініс байқалмайды. Неге?» – деген сұрағына ақын былай жауап береді: *«Ұлтта рухани сілкініс болмаса, 1986 жылғы Алматыда басталып, қазақ даласына ұран салғандай әсер еткен революция қайдан шықты? Тәуелсіздігімізге бастау болған сол емес пе еді? Сен «тоталитаризм» атап отырған кеңес саясатының заманында Жазушылар одағы шын мәнінде қазақтың **мешімі** болды»*. Осы сұхбатта ерекшеленіп берілген *төр*, *шырақшы*, *мешіт* деген сөздерге тоқталайық. Бұл сакралды бірліктер мәтінде ауыспалы мағынада қолданылып тұр. «Сакрал сөздің мазмұнында сол зат, құбылыс, туралы тура мағынасымен қатар, дүниетанымның күрделенуіне орай қосымша ауыспалы мағынадағы символдық, ақпараттық, мәнмәтіндік реңктерді айқындауға болады» [4, 146]. *Мешіт* – мұсылман халықтары үшін қасиетті орынды білдіретін лексема. Ал сұхбатта Ф. Оңғарсынова Жазушылар одағын *мешітке* баласа, журналист ондағы қаламгерлерді ұлттың рухани дүниесін көздің қарашығындай сақтап, сол құндылықты төкпей-шашпай өскелең ұрпаққа жеткізуде ерекше қызмет ететін *ұлт руханиятының шырақшысы* деп атайды. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде *мешітке* «мұсылмандардың намаз, Құран оқуға жиналатын, Құдайға сиынатын орны» деп анықтама берілген [3, 220]. Ал *шырақшы* сөзінің анықтамасы мынадай: 1. *Әулиелердің мазарын күзетіп, зиратшыларға қызмет көрсететін адам*. 2. *Үміт беретін, сенім ұялататын нәрсе (ауыспалы мағына)* [5, 588]. Сұхбат құрушылар діни танымдағы киелі атауларды сәтті қолданған. Екі атау да жағымды бағалауыштық мәнде жұмсалған.

Мәтіндегі *төр* сөзі *шығу* сөзімен тіркесіп, контекске бейнелі мән үстеп тұр. Қазақ халқы *төрге* сыйлы қонағын шығарады, төрді қасиетті деп есептейді. Ал сұхбатта журналист сакралды лексеманы келтіру арқылы қазақ тілінің әлі де сондай лайықты құрметке ие бола қоймағанын мензеп отыр. Демек, сакралды сөздердің қай мағынада жұмсалғаны контексте анықтала түседі. *Төрге шығу (шығару)* – *сыйлап, жоғарыдан орын беріп, жайғастыру* деген мағынаны береді [6, 350]. А. Керімбаевтың: «қазақ киіз үйінің құрылымындағы және тіршіліктік кеңістігіндегі заттар (бөліктер) – *шаңырақ, төр, босаға, ошақ* және т.б. утилитарлық қызмет атқара отырып, семиотикалық мәні бар сакралды мазмұнға да өте бай болып келеді», – деген тұжырымын берілген сұхбаттағы *төр* сөзінің қолданысы дәйектей түседі [2, 9].

Осы сұхбаттың тақырыпатындағы *болат сауыт* тіркесі де назар аудартады. *Болат сауыттың* да қазақ қоғамы үшін алар орны ерекше, себебі жаугершілік замандарда шайқасқа түскен ерлердің қорғаны болған, өмірлерін сақтаған. Демек, осы атауда да номинативтік мағынамен қоса символикалық мән бар. Сауыттың түсіндірмесіне назар аударайық: 1. *Ұсақ темір шығыршықтарды бір-бірінен өткізіп тоқылатын, қысқа жеңді жейде түрінде жасалатын, садақ, қылыш, найза сияқты қару-жарақтардан қорғануға арналған батырлардың киімі*. 2. *Сыртқы әсерден, сақтайтын, қорғайтын құрал* (ауыспалы мағына). «Ғылымды, ақылды сақтайтын мінез деген сауыты болады» деген ұлы ақын Абайдың ізімен сөздің терең мағынасын саралай білген Ф. Оңғарсынова да өз мінезін болат сауытқа балаған [7, 39]. Ал *болат* – сол сауыт жасалатын мықты, берік металл атауы. Қазақы танымда ауыспалы мағынада

кайтпас қайсар, төзімді, табанды адамды болатқа теңейді [8, 462]. Ф. Оңғарсынованың *болат сауы-тын* оны сыртқы әсерден қорғап, ақыл-парасатын, білім-білігін сақтайтын бойындағы асыл қасиеті және ақынның қайтпас қайсар мінезі деп түсінуімізге болады. Оған ақынның сұхбаттағы өз сөздері де дәлел: «*Менің өмірім де, өзім де – өлеңім. Жұртты басындырмау үшін ойымды жасқанбай айтуды бері келгесін үйрендім. Ел «қатал» деп жүрген мінезім – менің болат сауытым. Осы кезге дейін мені қорғап келеді*».

Кейбір сұхбаттарда сұхбат беруші сол сакралды ұғымдардың мағынасы көпшілікке түсінікті болу үшін оның шығу төркініне жан-жақты тоқталады. Оған З. Ахметованың 2019 жылдың 20 наурызында «Ана тілі» газетіне берген «Ана заңын» ескерусіз қалдырып келеміз...» атты сұхбаты мысал бола алады. Журналист сұхбатты былай бастайды: «*Әңгімемізді Ұлыстың ұлы күні саналатын Наурыз мейрамы жайында бастасақ. Бұл мерекенің қазақ халқы үшін мән-маңызы қандай?*». Осы сұраққа З. Ахметова: «**Ұлыстың ұлы күні Наурыз** – қазақ халқының **маңдайындағы** бірден-бір ұлттық мерекесі. Ол – дінмен немесе халықтың өмірінде кездесетін әртүрлі жағдайлармен байланысты емес, таза табиғат мерекесі. Өйткені 21-інен 22-сіне қараған түні аспаннан **Ұр түседі**. ...», – деп әңгімені ары қарай жалғайды. Осы мәтінде Ұлыстың ұлы күні Наурыз, Ұр сынды киелі сөздер кездеседі. Бұл атауларды сакралды сөздер қатарына жатқызу себебіміз – бойында мифологиялық наным-сенімнің, сакралды мәнінің болуында. Мысалы, Ұрдің контекстегі мағынасы – *Хордың, періштенің қызы* [5, 74-75]. Ал Наурыз иран күнтізбесі бойынша 22 наурызға сай келетін, Шығыс халықтарының жаңа жылды қарсы алатын ұлы мейрамы [3, 501]. Академик Ә. Қайдардың этнолингвистикалық сөздігінде Наурыз сөзіне мынадай анықтама беріледі: «Бұл – иран тілдерінде нау «жаңа» және руз «күн» деген екі сөзден тұратын барша түркі әлемінде «жаңа жылдың алғашқы күні», «жыл басы», «ұлыстың ұлы күні» деген мағынада етене қалыптасқан байырғы атаулардың бірі. Наурыз туралы ел жадында сақталған аңыз-әңгімелер, ұғым-түсініктер, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер көп» [9, 181-182]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» Ұлыс күні. Ұлыстың ұлы күні – Қазақ күнтізбесіндегі жаңа жылдың бірінші айының бірінші күні (22 наурыз). Жыл басы ретінде тойланатын наурыз мерекесінің алғашқы күні деген түсіндірме берілген [6, 723]. Яғни түркі халқының дүниетанымында наурыз айы ерекше мәнге ие. Бұл айда жер-өлем жаңарып, табиғат бусанады, Қыдыр ата даланы шарлайды деген таным-түсінік қалыптасқан. Ұлыстың ұлы күні атауында қасиетті күн, күндердің ұлығы деген ақпарат жасырынған, осы күннен халық жақсылық, ырыздық, құт-береке күтіп, бір-біріне деген игі тілектерін білдіреді. Ұлыстың ұлы күні Наурыз атауы тәуелсіздігімізбен бірге тілдік санамызда қайта жаңғырып, ұлттың әлемдік тілдік бейнесінде орнығып қалды. Зерттеуші А. Керімбаев халық танымындағы осындай құбылыстарды: «Мифологиялық дүниетанымда адамды қоршаған әлем, табиғат, заттар, жұлдыздар, планеталар, жануарлар мен құстар т.б. – бәрі тірі, жанды, магиялық жағынан өте терең мәнге ие», – деп нақтылайды [2, 7]. Берілген сұхбатта Ұлыстың ұлы күні Наурыз, Ұр атаулары жаңару, жаңғыру, ұлы күн, кеңшілік пен молшылықтың бастауы, көркею, сұлулық, тазалық секілді жағымды бағалаушылық мәндермен астасқан. З. Ахметова Наурыздың қазақ дүниетанымы үшін ерекше, негізгі, басты мейрам екеніне логикалық екпін түсіру үшін оны «қазақ халқының маңдайындағы бірден-бір ұлттық мерекесі» ретінде түсіндіріп отыр. Себебі қазақ халқында *маңдай* сөзінің де сакралды мәні бар. Маңдаймен байланысты *маңдайынан жел есу, маңдайынан шертпеу, маңдайының бағы бес елі* сынды фразеологиялық тіркестер қалыптасқан. *Маңдай* сөзі сұхбатта алдыңғы қатарлы, ерекше қастерлейтін деген мағынаны жеткізу үшін жұмсалған.

Сакрал мәнге ие келесі тілдік бірлік жазушы Т. Әбдіктің abai.kz порталында жарияланған «*Біз де көптеген адамдар әлі күнге дейін баяғы кеңестік санамен өмір сүріп жүр*» (07.06.2013 ж.) атты сұхбатында кездеседі. Ол журналистің сұрағына былай жауап береді: «*Кеңес империясы бір сәтте күйреп түсті. Сонымен бірге жетпіс жылдық тарихы бар кеңес әдебиеті де келмеске кетті. Қадау-қадау дүниелер ғана жаңа заман көшіне ілесе алды. Тау деп таныған тұлғаларымыз бір-ақ сәтте **тұғырынан түсіп қалды***». Қазақ ұғымында *тұғыр* – киелі орынның бірі. Сұхбатта *тұғыр* сөзі түсу сөзімен тіркесіп, фразеологиялық мәнге ие болып тұр. Сөздікте *тұғырға* мынадай анықтама берілген: 1. Қолға үйретілген саят құстарының (бүркіт, қаршыға, ителгі т.б.) қонақтайтын орны, биіктеу ағаш қондырғы. 2. Мініске төзімді, жабы тұқымдас жылқы. 3. Тұғырдан тайды (түсті) – бұрынғы дәуреннен қалды, қайраты қайтты [6, 406-407]. Осы мәтінде респондент белгілі ақын-жазушылардың өзі атақ-абыройына қарамастан, шарасыз күйде қалғанын, кейбір көркем туындылардың моральдық жағынан ескіріп, ескерусіз қалғанын меңзеп отыр.

Қорытынды. Жоғарыдағы сұхбатты берушілер – ана тілі байлығын, қадір-қасиетін жете түсінетін, ұлттық мұраны қастерлейтін ақын-жазушылар. Әңгімелесу барысында қазақ танымына жақын киелі сөздердің қолданылуы осы тілдік тұлғаларға тән сипат деуге болады. Себебі сакралды бірліктердің таңдалып жұмсалуды, оларды тура мағынасымен қатар ауыспалы мағынада контексте түрлендіре беруі киелі сөздерде таңбаланған ақпараттың олардың тілдік санасында тұрақты орныққанын көрсетеді. Әдеби-мәдени, рухани құндылықтар тақырыбын қозғайтын осындай мәтіндерде сакралды сөздер ойды көркем, астарлы жеткізуде қолданылады.

Халықтың көпшілігіне түсінікті *мешіт, шырақшы, тұғыр, төр, Ұлыстың ұлы күні Наурыз* секілді т.б. сакралды сөздер тілімізде белсенді жұмсала берсе, тілдік санамызда олардың мән-мағынасы да беки түседі. Ал пассив қабаттағы киелі сөздерді жиі қолдану ұлттық санамызды жаңғыртуға, өткенімізді тануға жол ашады. Өйткені салт-дәстүр, дін, әдет-ғұрып, мәдениет, киелі әлем – барлығы кешенді түрде тілде көрініс табады. Сұхбаттағы сакралды тілдік бірліктердің атқаратын қызметін зерттеу арқылы қазақ халқының өзгелерге ұқсамайтын ұлттық бітім-болмысын тілі арқылы тануға мүмкіндік аламыз. Киелі атауларда бейнеленген ақпаратты интерпретациялау – «өзімізді өзіміздің тануымыз, рухани жаңғыруымыздың сапалы жаңа биікке көтерілуі, ұлттық бірегейлік пен құндылықтарды бекемдеу, жат идеологияға төтеп беретін қалқанды нығайту» деп есептейміз [1].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбжанов Х. Сакралды география. Ол не? // Егемен Қазақстан. 28.02.2018. URL.: <https://egemen.kz/article/165526-sakrally-geografiya-ol-ne>
2. Керімбаев А.Е. Қазақ тіліндегі сакральды атаулардың этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. дисс. авторефераты: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 27 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том / Құраст.: Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
4. Есімова Ж.Д. Сакральды мәнді сөздердің табиғаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2014. – №6 (152). – 144-148-б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том. / Құраст.: А. Жаңабекова, Т. Жанұзақ, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы, 2011. – 824 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М. Малбақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том. / Құраст.: А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2010. – 752 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст.: Б. Сүйерқұлова, С. Жапақов, Т. Жанұзақов және т.б. – Алматы, 2006. – 744 б.
9. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.3: Табиғат. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. – 608 б.

Әріпов Ә.Ә.
PhD студент
Шығыстану факультеті
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Нағашыбеков Н. Ә.
Master of Translation studies
East Anglia University

ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕДЕГІ ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ АУДАРУ ПРИНЦИПТЕРІ

***Түйін.** Мақалада әлемдік тәжірибе бойынша жарнамалық мәтіндерді аударудың негізгі принциптері келтірілген. Жарнама тілінің ерекшеліктері де түсіндірілген.*

***Кілт сөздер:** «Жарнама мәтіндері», «аудару принциптері», «жарнама тілі», «тұтынушылар».*

***Аннотация.** В статье рассматриваются основные принципы перевода рекламных статей в мировой практике. Также даны пояснения особенностям языка рекламы.*

***Ключевые слова:** «Рекламные тексты», «принципы перевода», «язык перевода», «потребители».*

***Annotation.** The article discusses the basic principles of the translation of advertising articles in world practice. Explanations are also given to the features of the advertising language.*

***Key words:** «Advertising texts», «principles of translation», «principles of translation», «consumers».*

Заманауи әлемде жарнамаларды кәдімгі мағынада аудару міндеті ешқашан қойылмайды жарнамалық мәтіндердің түпнұсқалығы оларды аударуға жиі қиындық тудырады, ал аудару кезінде жарнаманың жарықтығы мен эмоционалдылығы жоғалады, сонымен қатар, жарнама хабарламаларының психологиялық әсер етуі мен қарым-қатынас механизмі жойылды. Жарнамалық мәтіннің коммуникативтік функциясын орындау үшін оны аудару жеткіліксіз, ол аударма тілінің мәдени ортасына қосылуы керек. Жарнама тілінің тән ерекшеліктерін таңдау, алушылардың сана-сезімінің рационалды және эмоциялық жағына әсерін түсіну, содан кейін коммуникаторлар арасындағы лингвистикалық және мәдени-этникалық кедергіні жою жарнама мәтіндерін баламалы аудару процесі болып табылады. Бұл жағдайда маманға күрделі міндет қойылады – мақсатты тілдегі хабарлама мәтініне қарапайым тұтынушының тұтынушыларының тілдік және этникалық жауаптарын болжау. Бұл болжам аудармашының ұлттық психология сипаттамалары, мәдени және тарихи дәстүрлердегі айырмашылықтары, шындықты білу, бастапқы тілдің білімі мен аударма тіліне негізделген. Әйтпесе, нәтиже өте қызықты немесе кейбір жағдайларда тіпті қорлаушы болуы мүмкін. Мысалы, әлемге әйгілі «Форд» автокөлігі бұл мәселеде үлкен тәжірибе сыйлайды. Мәселен, дамушы елдер үшін арзан жүк автомобилі Fiera Латын Америкасында нашар сатылды. Өйткені, испан феррасы «қарт әйел» дегенді білдіреді. Танымал модель Comet Мексикада сұранысқа ие болмады, ол нарыққа Caliente деп аталды. Мәселе қайтадан жобалау, құрылыс немесе дұрыс орналасу емес еді. Мексикалық жаргон, caliente жезөкшеге ұқсайды.

Жарнамалық мәтін мәтіннің аударылуын жоққа шығарады, өйткені бұл жағдайда оның әсерінің мағынасы мен күшін жоғалтуы мүмкін. Мысалы, Латын Америкасы елдерінде американдық авиакомпанияларға арналған әуе билеттерін сату авиакомпаниясының салонында шынайы былғары орынды орнатқаннан кейін төмендеді, бұл үлкен Fly in Leather жарнамалық науқанына себеп болды! Құрама Штаттарда «теріге ұшуға» шақыру дұрыс түсінді, алайда латынамерикалық жолаушылар үшін бұл аударма «жалаңаш ұшып кету» дегендей әдепсіз ұсыныс сияқты айтылды.

Бұл интеграцияны бұрынғыдай өрескел жасалған аударма негізінде жүзеге асыруға болады, содан кейін жарнама қайтадан жасалады. Дегенмен, жарнаманы аудару үшін «өрескел» тапсырма да іске асуы қиын жарнамалық мәтін көбінесе тұтынушыларды тауарларды сатып алуға ынталандыруға бағытталған қаражат есебінен жүктеледі. Бұл жағдайда «формасы мен мазмұны қақтығысы» пайда болады, ал аудармашы көп нәрсені жеткізе алмайды.

Жарнамамен тасымалданатын танымдық ақпарат көлемі аз. Бұл компанияның атауы, өнімнің нақты атауы, оның сипаттамасы, бағасы, байланыс деректері: телефон нөмірлері, мекен-жайы. Осының

бәрін аудару қиын емес. Дегенмен, жарнаманың заманауи мәтіні фантастика ресурстарын қуатты түрде қолданады, ол жарнама жарқын ететін, алушыға эстетикалық ақпараттарды жеткізетін, бірақ аудару қиынға соғатын әдеби мәлімет, идиома және басқа әдістерді қолданады. Мұндай жағдайларда аудармашының үлкен шығармашылық әлеуеті қажет.

Осылайша, жарнама мәтіндерін аударудың кейбір негізгі принциптерін тұжырымдау мүмкін болады:

1. Аудармашы түпнұсқаның көркемдік және эстетикалық артықшылықтарын жеткізуге міндетті фантастика аудармасынан айырмашылығы, жарнамалық мәтінді аудару формамен, тілдік құралдармен, сондай-ақ айқын коммуникативтік бағдармен біршама ерекшеленеді. Осындай мәтіндерді аудару барысында аудармашы семантикалық құрылымдағы айырмашылықтардан туындаған таза лингвистикалық, лингвистикалық мәселелерді және коммуникация процесінде екі тілдің қолданылу ерекшеліктерін және мәтіннің әлеуметтік лингвистикалық бейімделу мәселелерін шешуге тиіс.

2. Жарнамалық мәтіндерді аударудың негізгі ерекшеліктерінің бірі түпнұсқа мен аударма арасындағы мағыналы қарым-қатынаста, сондай-ақ аударылған мәтіннің социолингвистикалық аспектілерін беруде көрініс табады. Тепе-теңдікке жету үшін жиі мәтіннің мазмұнын және оның формасын бейімдеу керек, бұл жиі ымыралы сипатқа ие. Аударманың көптеген ерекшеліктері тілдердің ерекшеліктерімен (ағылшын немесе орыс тілдерімен) байланысты. аударма жасалатын тіл. Мәселен, аудару процесінде ауытқуды ауыстыру мүмкін болады, ол өз кезегінде кері функцияны, есептеудің таза әдістерін, лексикалық шығындардың орнын толтыруды, кепілді белсендіден пассивті және керісінше алмастыруға, сондай-ақ фразеологиялық бірліктерді олардың семантикалық эквиваленттеріне беруді қолдана алады. және т.б.

3. Жарнамалық мәтіндерде «Stimulate your senses» («Сезімдеріңді ояту»), «Never hide» (өзіңді көрсету), «Make the most of now» («Бүгінгі күнді жасаңыз»), «Drive your way» сияқты етістік конструкциялары арманы басқарады). Олар жарнамалық мәтіннің барлық бөліктерінде – тақырыпта, негізгі жарнамалық мәтіннен табылған. Ағылшын тіліндегі жарнама аудармашылары жарнамалық мәтіндерде жеке және иелік есімдерді қолдану ерекшелігіне назар аударады. Жарнамалық шағымның (ресейлік жарнаманың мәтініне тән) ақылға қонымды үні көбінесе келесі коммуникативті модельді дәйектілікпен қолдануға негізделген: «Біз, біздің» – жарнама берушіні, сіз және сіздің әлеуетті сатып алушыға хабарласуыңызды және «олар, ықтимал бәсекелестерге сілтеме жасау үшін, мысалы: «біз қалайсыз?» (біз сізді бастаймыз?); «No, stank you» (шылым шегеді, өзін сықылды).

4. Қатерлі сөз тіркелері орыс және ағылшын жарнамалық мәтіндердің синтагматикалық дизайнында маңызды рөл атқарады. Жарнамалық мәтіннің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі жарнамаланған өнімнің немесе қызмет сипаттамасының сипаттамасы болып табылады, сондықтан, затбелгілер мен сын есімдер бар атрибуттар тіркесімі үлкен функционалды жүктемені қамтиды. «Innovative. Reliable. Smart .That's Philips.». «(Сенімді, инновациялық, ақылды, Philips),» Edments. It's always a pleasure»(Edments. Бұл әрдайым рахат);

5. Жарнаманы аударғанда, аудармашылар тұтынушының әлеуметтік-мәдени және психологиялық аспектілерін ескере отырып, бастапқы кодқа белгілі бір түзетулер енгізеді. Осындай түзетулерді енгізу тұтынушы жарнамасының мәтінін барабар қабылдауды қамтамасыз ету үшін қажет.

Түрлі тілдердің стилистикалық жүйелерінің ұлттық ерекшеліктеріне байланысты аудармашыларға жарнамалық мәтіннің фигуративті жүктемесін алып жүретін стилистикалық техниканы (СТ) аудару жиі қиындық тудырады. Барлық лингвистер аудармадағы түпнұсқалық имиджді сақтап қалу қажеттілігін баса атап көрсетеді, ең алдымен, аудармашы қабылдаудың өзі емес, қабылдаушының функциясын ойнату керек.

Сөйлеудің стилистикалық фигураларын – салыстыру, эпитеттер, метафоралар, мақал-мәтелдер және т.б. – Аудармашы әр уақытта шешім қабылдауы керек: олардың бейнесіне негізделуі немесе аудармада оны ауыстыруы керек. Ауыстырудың себебі орыс тіліндегі сөздерді пайдаланудың ерекшеліктері, сөздің үйлесімділігі және т.б. болуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бернадская, Ю.С. Текст в рекламе / Ю.С. Бернадская. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008.
2. Дымшиц, Михаил Наумович. Манипулирование покупателем./ М.: Омега – Л, 2004. – 252

3. Пирогова Ю.К., Паршин П.Б. Рекламный текст, семиотика и лингвистика [Текст]/ Ю.К. Пирогова, П.Б. Паршин – М.: Издательство Гребенникова, 2000
4. Росситер, Дж. Р., Перси Л. Реклама и продвижение товаров. Спб., 2002.
5. Уэллс У., Мориарти С., Бернетт Дж. Реклама: принципы и практика. 7-е изд. / У. Уэллс, С. Мориарти, Дж. Бернетт. – СПб.: Питер, 2008.
6. Хейг М. Наикрупнейшие оплошности брендинга. 100 самых звучных провалов в истории торговых марок. Нева, 2003.

Электронды ресурстар.

1. <http://www.bankruptcy.internet.dn.ua/pages/business/523.html>
2. <http://www.adme.ru>
3. Реклама: этнокультурный перекресток, <http://www.bankruptcy.internet.dn.ua/pages/business/523.html>
4. Турчин А.С. Реклама в международном маркетинге: стандартизация и адаптация рекламы, <http://lib.socio.msu.ru/1/>
5. <http://www.adme.ru>

Болатбекова А. К.

старший преподаватель

Карагандинский Государственный Университет им. Е. А. Букетова

Кноль М.В.

магистр филологических наук, старший преподаватель

Карагандинский Государственный Университет им. Е. А. Букетова

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Аннотация. Мақала тілдік емес ЖОО-да шет тілі бойынша өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастыруға және дамытуға арналған. Студенттердің өзіндік жұмысы өзіндік білім алудың ерекше түрі болып табылады және қазіргі заманғы маманның қажетті кәсіби құрамдас бөлігі ретінде шет тілін меңгеруге көмектеседі.

Түйін сөздер: өзіндік жұмыс, өздігінен білім алу, мотивация, тілдік емес дағдыларды қалыптастыру және дамыту.

Аннотация. Статья посвящена формированию и развитию навыков самостоятельной работы по иностранному языку в неязыковом ВУЗе. Самостоятельная работа студентов является особой формой самообразования и помогает овладеть иностранным языком как необходимой профессиональной составляющей современного специалиста.

Ключевые слова: самостоятельная работа, самообразование, мотивация, формирование и развитие навыков, неязыковой.

Annotation. The article is devoted to the formation and development of skills of independent work in a foreign language in a non-linguistic University. Independent work of students is a special form of self-education and helps to master a foreign language as a necessary professional component of a modern specialist.

Keywords: independent work, self-education, motivation, formation and development of skills, non-linguistic.

Происходящие в нашей стране изменения во всех сферах жизнедеятельности общества, придают процессу модернизации высшей школы значимость и своевременность. Меняются цели, задачи и функции высшего образования, обновляются структура и содержание. Целью высшего образования становится – удовлетворение интересов общества, государства и личности в получении качественного высшего образования, предоставление каждому человеку широких возможностей в выборе содержания, формы и сроков обучения.

Процесс становления новой, многоуровневой, системы образования, ориентированной на вхождение в мировое образовательное пространство, сопровождается сменой образовательной парадигмы: с традиционной субъектно-объектной на личностно-ориентированную, что предполагает постоянное возрастание самостоятельности специалистов, а при обучении - значимости самостоятельной работы студентов.

Возрастание роли самостоятельной работы студентов – устойчивая тенденция, характерная для всех высших учебных заведений. Значительный багаж знаний, навыков и умений, способность анализировать, осмысливать и оценивать современные события, факты, решать профессиональные задачи на основе единства теории и практики приобретаются и вырабатываются прежде всего в процессе самостоятельной работы. Она рассматривается как равноправная форма учебных занятий, в то же время эффективность аудиторных занятий во многом зависит от умелой организации студентами своей самостоятельной познавательной деятельности. Самостоятельная работа предполагает также самообразование и самовоспитание, осуществляемые в интересах повышения профессиональной компетентности.

Формирование компетентного специалиста возможно лишь в условиях делового партнёрства студента и преподавателя. Для достижения этой цели необходима самостоятельная работа студента как субъекта, который вместе с преподавателем планирует, осуществляет и оценивает свои результаты.

В последние годы произошли кардинальные изменения в преподавании иностранных языков в вузах, которое часто представляет собой личностно-деятельностное взаимодействие двух равноправных

партнеров, двух субъектов: преподавателя и студента, при этом должное внимание уделяется педагогическому общению, педагогическому мастерству, современным методам и инновационным технологиям обучения. На сегодняшний день приоритетное значение приобретает внутренний потенциал учащегося, все чаще рассматривается роль его автономности в достижении эффективности и качества обучения в вузе.

Вузовские дисциплины «Иностранный язык», «Профессионально-ориентированный иностранный язык», а также элективные курсы нацелены на формирование и развитие автономности учебно-познавательной деятельности студента. В рабочих программах дисциплин подчеркивается, что владение иностранным языком является обязательным компонентом профессиональной подготовки современного специалиста любого профиля. В соответствии с новыми федеральными государственными образовательными стандартами высшего образования дисциплина «Иностранный язык» является обязательной для изучения студентами всех направлений подготовки.

Самостоятельная работа студентов по иностранному языку в неязыковом вузе является особой формой самообразования. Она носит многофункциональный характер и помогает овладеть иностранным языком как необходимой профессиональной составляющей современного специалиста, способствует формированию навыков автономного приобретения знаний и развитию информационной культуры.

В связи с внедрением в программу новых стандартов, значительная часть работы по освоению учебного материала приходится студентам на внеаудиторные занятия [1]. При этом содержание и объём программ не изменились. Несовпадение между объёмом знаний, которые должен усвоить студент, и отводимым на эту работу временем, заставляет преподавателей искать эффективные способы организации самостоятельной работы студентов (СРС) по освоению дисциплины, которые позволили бы избежать снижения качества подготовки специалистов.

Самостоятельная работа наиболее точно определена И. А. Зимней: «Самостоятельная работа представляется как целенаправленная, внутренне мотивированная, структурированная самим объектом в совокупности выполняемых действий и корректируемая им по процессу и результату деятельности. Её выполнение требует достаточно высокого уровня самосознания, рефлексивности, самодисциплины, личной ответственности, доставляет объекту обучения удовлетворение как процесс самосовершенствования и самопознания» [2].

Эффективность самостоятельной работы студента обуславливается рядом факторов, среди которых важнейшими являются:

- готовность обучаемого к самостоятельной работе;
- оптимальная организация самостоятельной работы и коррекция её педагогом. Готовность студентов к самостоятельной работе определяется;
- наличием оптимальной мотивации к овладению иностранным языком;
- сформировавшимися навыками самостоятельной работы в области чтения, говорения, аудирования, письма;
- владением навыками эффективной работы со справочной литературой, словарями и умением работать с техническими средствами обучения (ТСО).

Эффективная организация самостоятельной работы студентов со стороны преподавателя подразумевает соответственно:

- исследование, индивидуальный учёт, формирование мотивации изучения студентом иностранного языка;
- целенаправленную деятельность по развитию у студентов навыков самостоятельной работы в области чтения, говорения, аудирования, письма;
- целенаправленную деятельность по развитию у обучаемых навыков эффективной работы со справочной литературой и словарями;
- обучение студентов в работе с техническими средствами обучения.

Таким образом, целью СРС по иностранному языку в неязыковом вузе является формирование навыков работы с иноязычными профессионально-ориентированными источниками информации (чтение, перевод, творческое переосмысление информации, её личностная оценка и последующее использование), а также формирование навыков устной речи (говорение и аудирование).

Основной формой процесса овладения иностранным языком является практическое занятие, на котором осуществляется непосредственная организация самостоятельной работы студента, контроль со стороны преподавателя, а также взаимоконтроль и самоконтроль.

Существует несколько классификаций заданий по самостоятельной работе студентов:

– обучающие задания, при которых преподаватель предъявляет студентам задание и показывает, как его делать;

– тренировочные задания – выполнение задания по образцу;

– поисковые задания – самостоятельно выполненные студентами[3].

Технология формирования умений и навыков самостоятельной работы студентов при изучении иностранного языка осуществляется на протяжении всего обучения студентов в Вузе с переходом от простейших видов работы к более сложным, носящим творческий характер. Вначале студентам предлагаются самостоятельные работы по образцу, которые направлены на узнавание, опознавание, различение, установление подобия, текстуальное воспроизведение или подведение нового факта под уже известное понятие, на основе данных, представленных непосредственно (в явном виде) в самой задаче (решение типовых задач, примеров, оформление иллюстраций к изучаемым вопросам по образцам и рекомендациям преподавателей; проведение наблюдений по рекомендациям-инструкциям преподавателя). Реконструктивные, предполагающие осмысливание и видоизменение отображения внутренней структуры познаваемого объекта, описание и анализ действий с объектом, предвидение и анализ возможных их исходов (использование текстуальных формулировок в новых сочетаниях и устное и письменное их воспроизведение на основе увеличения числа источников иноязычной информации; отбор и систематизация учебного материала на основе его реконструкции и вычленения главного, письменное и устное его оформление; простое конспектирование, упражнения в решении задач, применение правил и т.п. в различных ситуациях, придумывание самостоятельных примеров, составление задач, тезисов, проведение наблюдений в свернутом виде данных в учебниках или специальных пособиях). Более сложный вид самостоятельной работы – вариативные на примечание понятий науки, в которых знания иностранного языка выступают в качестве инструмента познания, благодаря чему обучаемый на основе собственных дедуктивных выводов добывает новую информацию, применяя познанный закон или понятие к объяснению изучаемых явлений в измененных ситуациях (применение фундаментальных категорий иностранного языка к решению определенного класса задач: логического, экспериментального, опытнического или производственно-трудового характера, в ходе которых изыскиваются способы, методы, технические средства для раскрытия, иллюстрирования и т.п. новых сторон шучасмых явлений данного класса). И наконец, творческие самостоятельные работы, где деятельность студентов приобретает гибкий поисковый характер в плане переноса знаний и способов на уровне трансформации ранее усвоенных программ деятельности для решения творческих задач и открытия принципов (идей) решений, приводящих к получению существенно новой информации (раскрытие новых сторон изучаемых явлений, объектов, событий и высказывание собственных суждений, оценок на основе всестороннего анализа исходных данных решаемой задачи; самостоятельная разработка тематики и методики опытнической, экспериментальной работы и ее выполнение, самостоятельное проектирование и изготовление отдельных предметов и их частей, выделение и формулирование проблем в заданной ситуации, постановка новых проблем, выдвижение гипотезы и разработка плана их решения).

Задания для самостоятельной работы студента должны быть четко сформулированы, разграничены по темам изучаемой дисциплины, и их объем должен быть определен часами, отведенными в учебной программе. Результаты самостоятельной работы студента должны контролироваться преподавателем. Эти результаты оцениваются и учитываются в рубежной и итоговой аттестации по изучаемой дисциплине.

Следует отметить, что задания для СРС должны дифференцироваться. На ранних этапах обучения СРС по иностранному языку носит по большей части репродуктивный характер. Студенты овладевают алгоритмами выполнения практических действий, выполняют упражнения, предназначенные для развития всех видов речевой деятельности: аудирования, чтения, письма, разговорной речи. Задания могут носить как групповой, так и индивидуальный характер. На более поздних этапах доминируют задания творческого характера (проекты, рефераты, рецензирование студенческих работ самими студентами, составление глоссариев, подготовка и написание научных статей и т.д.) По мере формирования у студентов навыков и умений постепенно усложняются и задания; помощь педагога приобретает консультативный характер, а самостоятельность самих студентов увеличивается; повышается качество учебной деятельности.

Самостоятельная работа студента по изучению иностранного языка также включает в себя: заучивание лексических единиц, овладение правилами словообразования и грамматики, чтение текстов вслух в соответствии с правилами чтения, построение вопросов и ответов к текстам, перевод на русский язык (устный и письменный) и т. д.

Развитие навыков самостоятельной работы в области чтения, говорения, письма осуществляется на основании коммуникативного подхода, с помощью реальных языковых ситуаций (интервью с конкретными людьми, отрывки из выступлений, телефонных разговоров и т.д.). Таким образом, мы избавляем студента от боязни иноязычного общения; увеличиваем веру студента в собственные возможности общаться на иностранном языке и мотивируем его к этому общению; развиваем навыки «живого» общения, контекстного употребления идиоматических выражений, сленговой и разговорной лексики, что приводит в итоге к одновременному развитию всех языковых навыков – от устной и письменной речи до чтения и аудирования.

Для развития навыка чтения эффективны, как показала практика, тексты небольшого объема и разнообразного содержания (журнальные статьи, интервью, отрывки литературных произведений, веб-сайты, анкеты, рекламные статьи, отрывки из энциклопедий и т.д.). Задания по этим текстам могут быть различны.

1. Ответить, «правда» либо «неправда».
2. Соотнести заголовки с абзацами.
3. Расположить абзацы в логической последовательности.
4. Найти фактологические ошибки в тексте.
5. Заполнить пропуски в тексте, восстанавливая информацию.
6. Выразить личное отношение к прочитанному.
7. Определить значение выделенных слов и т.д. [4].

В сфере говорения наилучшим вариантом организации самостоятельной работы являются задания на постановку ролевой игры и на подготовку к обсуждению поставленной проблемы.

В работе по развитию навыка самостоятельной работы с английским письмом можно использовать следующие задания коммуникативной направленности: 1. Составление личного и официального (делового) письма. 2. Описание события. 3. Написание рекламного текста. 4. Разработка контента для веб-сайта. 5. Подготовка интервью.

Важной частью этой работы должна быть, естественно, грамматика. Используя для работы над грамматикой аналитический подход, преподаватель первоначально предоставляет студенту возможность самостоятельно сформулировать правила использования грамматических структур или форм, а затем сравнить их с теми правилами, которые приведены в учебнике.

Чрезвычайно важной является, как уже говорилось, деятельность педагога по обучению студента эффективной самостоятельной работе со словарями и справочниками. Необходимо объяснить студентам основные принципы организации такой литературы, общие принципы работы с ней, общую структуру справочной литературы по различным областям знания, которые могут понадобиться студенту в процессе самостоятельной работы. Выполнение практических советов и рекомендаций преподавателя по организации и содержанию самостоятельной работы позволяют студенту успешно продвинуться в овладении иностранным языком.

Однако, результаты научных исследований, свидетельствуют о том, что эффективные, научно-обоснованные методы самостоятельной работы не заняли должного места в обучении студентов. Главный недостаток в организации самостоятельной работы студентов – однообразие форм и видов ее проведения, самостоятельная работа студентов протекает в традиционных формах – реферат, курсовое проектирование, квалификационная работа, а для избранных студентов – подготовка докладов для студенческих конференций. В связи с этим, в современных условиях организации учебного процесса, когда до 50-70% учебного времени будет передаваться на самостоятельную работу, задачи совершенствования ее содержания и методов будут все более актуальными.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Андронкина Н.М. Проблемы обучения иноязычному общению в преподавании иностранного языка как специальности // Обучение иностранным языкам в школе и вузе. СПб., 2001. С. 150–160.
2. Зимняя И.А. Основы педагогической психологии: учебное пособие. М.: Просвещение, 1980. 528 с.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М.: АРК-ТИ, 2000. 136 с.
4. Швалова Г.В. Речевые упражнения и способы их применения на занятиях по профессиональному языку со студентами технических специальностей // Материалы III всероссийской научнопрактической заочной конференции. Томск, 2008. С. 160–164.

Гулсевин Гурер
Профессор, доктор
Еге университеті, Түркі Әлемі Зерттеулері Институты

Калиева Нургул
Аға оқытушы
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Абатаева Гулнора
Зерттеуші оқытушы
№13 А Навои атындағы жалпы орта мектептің өзбек тілі мен әдебиеті мұғалімі

ТҮРКІ ТІЛДІ ДИСКУРСАҒЫ АНА СӨЗІНЕ ҚАТЫСТЫ ҚАРАТПАЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Түйіндеме. Зерттеу барысында қазіргі қазақ, өзбек, түрік тілдеріндегі әртүрлі дискурста қолданылатын анаға қатысты қаратпа сөздерді анықтадық. Қаратпа сөздердің қазақ, түрік, өзбек тілдерінде зерттелуіне байланысты тұжырымдарды сараптай келе, қаратпа сөздердің әртүрлі дискурста жұмсалудың маңызын көрсеттік. Сондай-ақ, қазіргі қазақ, өзбек, түрік тілдеріндегі анаға қатысты қолданылып жүрген қаратпа сөздерге салыстырмалы талдау жасай отырып, түркі халықтары мәдениеті арасындағы байланыс пен айырмашылықтарды айқындадық.

Кілт сөздер: ана, дискурс, қаратпа сөз, прагматика, функционалды-прагматикалық өріс.

Аннотация. В ходе исследования мы определили слова-обращения, используемые в различных дискурсах в современном казахском, узбекском и турецком языках. Анализируя результаты изучения обращения на казахском, турецком и узбекском языках, мы показали важность использования обращения в различных дискурсах. Также выявили связи и различия между культурами тюркских народов, сделав сравнительный анализ казахских, узбекских и турецких слов-обращений, которые используются при обращении к матери.

Ключевые слова: мать, дискурс, слово-обращение, прагматика, функционально-прагматическое поле.

Annotation. In the course of the study, we identified vocatives related to mother used in various discourses in modern Kazakh, Uzbek, and Turkish languages. Analyzing the results of study of vocatives in Kazakh, Turkish and Uzbek languages, we have shown the importance of using the vocatives in various discourses. We also revealed the connections and differences between the cultures of the Turkic peoples by conducting a comparative analysis of Kazakh, Uzbek and Turkish vocatives that are used when referring to mother.

Keywords: mother, discourse, vocative, pragmatics, functional and pragmatic field.

Кіріспе

Тілдің ең басты қызметі қарым-қатынас құралы екендігі даусыз. Тілдің қасиеті өте күшті, аталарымыз «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Аузы құлып сандықты, тіс ашпаса тіл ашар» деген нақыл сөздерді тектен текке айтпаса керек. Тіл арқылы адамның тұлға бойын елжіретіп сүйсіндіретін, кейде көңіл-күйін түсіріп тұнжырататын сөздер айтылады. «Тіл сүйексіз болса да, сүйектен өтеді» деген нақыл сөз осының айғағы.

Өмірде адамдардың бір-біріне қатысты қолданатын қаратпа сөздердің, адресаттың жасы мен жынысына, мамандығы мен қызметіне қарай, сондай-ақ, сөйлемдегі жұмсалымдық қызметіне қарай түрлері көп. Тілдік қарым-қатынас барысында адамдардың бір-біріне көңіл күйін, құрметін, махаббатын немесе наразылығын білдіру мақсатында пайда болған сөздер, құрылымдық грамматикада қаратпа сөздердің пайда болуына негіз болған.

Мақаламызға дискурс пен қаратпа сөздердің арасындағы байланыс пен қаратпа сөздердің функционалды – прагматикалық өрісіне талдау жасау үшін әлемдегі ең ұлы, мейірімді күш – Анаға қаратып айтылатын қаратпа сөздер арқау болды. Бала ең алғаш қоршаған ортаны танып, тілі шыға бастағанда алғаш айтатын сөзі – Ана. Ана бала үшін мейірімі шексіз тұлға. Баласын барлық құрбандыққа бас тігіп, тәрбиелеуге тырысатын ана – махаббат, құрмет пен жанашырлық сезімін білдіруге арналған негізгі адресат болып табылатын адам. Басына қиындық туған шақта бала алдымен анасына жүгіріп барып,

көмекке шақырады. Ол өзінің қайғысы мен қуанышын анасымен бөліседі және өз жағдайын әртүрлі анаға қатысты қаратпа сөздерді қолдану арқылы жеткізеді.

Зерттеу

Құрылымдық лингвистикада қаратпа сөздердің жасалу жолдары, сөйлемге қосатын үлесі грамматикалық тұрғыда А. Байтұрсынов (бұратана сөздер), С. Аманжолов, М. Томанов, Т. Сайранбаев, М. Бимағамбетов, Н. Егіншібаеваның еңбектерінде қарастырылған.

Сондай-ақ, мақаламызда шетелдік Х. Имамова, М. Өзезен, А.А. Акишина, В.Е. Гольдина, Л.В. Кожухова, А.Г. Балакай сынды ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Ғылыми парадигманың жаңа белеске көтеріліп, ғылыми парадигмалардың алмасуына байланысты қазіргі тіл білімінде қаратпа сөздерді прагмалингвистика аясында зерттеу өзекті мәселеге айналып отыр.

Қаратпа сөздердің функционалдық және прагмастилистикалық қызметі ғалымдар еңбектерінде зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Біз, когнитивті-прагматикалық өлшемдеріне сәйкес қаратпа сөздердің коммуникативті қызметі мен формалары, функционалды-прагматикалық өрісін зерттеу үрдіске айналуы тиіс деп пайымдаймыз. Өйткені қазіргі тіл білімінде тілдің жүйелі-құрылымдық қызметімен қатар, танымдық қызметі қатар зерттеліп отыр. Антропоцентристік парадигма тілді жаңа қырынан зерттеуге үлкен мүмкіндіктер тудырды. Адамның тілге, тілдің адамға тигізетін әсері, тілдің адамның санасы мен ойлауына, сайып келгенде оның мәдениетіне әсері осы парадигма аясында кеңінен зерттеле түсуде.

Жасалу жолдарына қарай қаратпа сөздердің жалқы есімдерден, туыстық атаулардан, сөздердің тіркесуінен, сондай-ақ реңк мән тудырушы жұрнақтар жалғанған сөздерден, тәуелділік жалғауларының жалғануы арқылы, сондай-ақ одағай сөздерден тұратындығы белгілі.

Қолданылу барысында қаратпа сөздер-жеке сөз түрінде, сөз тіркесі, тұтас сөйлем күйінде де жұмсалып, көбінесе атау тұлғасында қолданылады.

Қаратпа сөздердің жасалу жолы құрылымдық грамматиканың еншісінде десек, ал оны адам танымымен байланысы мен қызметін қарастыруды когнитивті және прагмалингвистика еншілейді.

Сөйлеу прагматикасына қызығушылықтың артуына байланысты қаратпа сөздер коммуникациялық акттегі қызметіне байланысты ерекше тілдік бірлік ретінде зерттеле бастады дейді орыс ғалымы А. Балакай [1,37].

Қаратпа сөздер қарсы тараптағы адаммен сұхбатты бастау, сөзге тарту, әңгімелесу үдерісіне ену үшін жұмсалатын құрал.

Қаратпа сөздердің жалпы сөйлемдегі қызметіне тоқтала кетер болсақ, қаратпа сөздер адресаттың назарын аудару, әңгімелесушінің кім екенін көрсету, әлеуметтік қатынасты нығайту және жалғастыру, тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз ету, құрмет пен шынайылықты көрсету, сұхбаттасушыны құрметтеу сияқты негізгі міндеттерді орындауға тиіс деп есептейміз.

Біздің пайымдауымызша, қаратпа сөздер қарым-қатынас үдерісінің жүйелі дамуында маңызды рөл атқаратын және коммуниканттардың күнделікті сөйлесуінде жиі кездесетін тілдік бірліктердің бірі.

Қаратпа сөздерді зерттеуде прагматикалық тәсілді қолдану оның көп қырлы қызметін анықтауға көмектеседі.

Қаратпа сөз қызметінің түрлері мен атаулары зерттеушілердің еңбектерінде әртүрлі беріледі. Олар: номинативті қызметі (адресатты нақтылау); вокативті (назар аударту); әлеуметтік-реттеушілік немесе этикеттік қызметі (коммуниканттардың мәртебесін, олардың жақындық дәрежесін, олардың қарым-қатынасының сипатын белгілеу); эмоционалды экспрессивті (эмоцияны білдіру); бағалау және сипаттау (адресаттың біліктілігі); дискурсивті (дискурс бөліктерінің формальды-мағыналық байланысын қамтамасыз етеді); дейктикалық (нақтылау, адресатты көрсету) [3,48].

Қаратпа сөз жұмсалымынан адресанттың адресатқа деген қарым-қатынасы, әңгімелесушілердің әлеуметтік мәртебесі, білімі мен мамандығы, жеке қасиеттері туралы ақпарат алу мүмкіндігі бар. Өйткені қаратпа сөздер сөздің кімге бағытталғандығы туралы ақпаратты кодтаушы болып табылады.

Әр қоғамда қарым-қатынас этикасын анықтайтын әлеуметтік ережелер бар. Қаратпа сөздер сол қоғамның әртүрлі қабаттарында немесе елдің әртүрлі аймақтарында әртүрлі қызмет атқарады және басқа мағыналарды білдіреді [2,10].

Қаратпа сөз қандай да бір халықтың ұлттық ерекшелігін сипаттайтын жалпы мәдени нормаларды бейнелеудің бір тәсілі болып табылады. Сөйлесім барысында әдетте, қаратпа сөздер бір ғана қызметімен шектелмейді.

Қаратпа сөздерді де өріс тәсілі арқылы анықтап көруге болады.

Қаратпа сөздердің ең маңызды ерекшелігі – функционалды-прагматикалық өрісін тудыратын адресатты анықтайтын инварианттық қызметі.

Қаратпа сөздің функционалды-прагматикалық өрісінің өзегінде біркелкі, тұрақты формасы қалыптасқан ресми, этикеттік қаратпа сөздер, кәсіби-ресми қаратпа сөздер және **туыстық қатынасты** анықтайтын сөздер бар, ал шеткері аймағында – бейресми, өзгермелі, көп мағыналы, субъективті-бағалаушы реңктері бар жалқы есімдер, жынысы мен жас ерекшелігіне қатысты қаратпа сөздер, дейктикалық қаратпа сөздер болады [3,51].

Біз өз кезегімізде, қаратпа сөздердің функционалды-прагматикалық өрісінің өзегі болып табылатын туыстық қатынасты, соның ішінде анаға қатысты қолданылатын қаратпа сөздерге кеңінен тоқталамыз.

Енді қаратпа сөздің дискурста қандай рөл атқаратындығын жан-жақты қарастырып көрелік.

Жоғарыдағы қаратпа сөздерге берілген анықтамаларды сараптай келе, қаратпа сөздің тікелей дискурспен байланысты екеніне көз жеткізуге болады.

Қаратпа сөздер дискурстың бір бөлшегі, өйткені дискурсқа қатысушы адресант пен адресат арасында тек қана ақпарат алмасу ғана жүрмейді, сонымен қатар сөйлемнің эмоционалды-экспрессивті безендірілуі де маңызды. Бұл қызмет әрине қаратпа сөздерге тән деп есептейміз. Жоғарыда атап өткеніміздей қаратпа сөздер арқылы адамның көңіл күйі мен мақсатын да анықтай аламыз. Яғни қаратпа сөз дискурстың бір бөлшегі екендігін осы пікіріміз дәйектей түседі.

Жалпы қаратпа сөздердің мәтін ішіндегі қолданысы көбінесе диалогтарда кездеседі.

В.И. Карасиктің пікірінше лингвистикалық тұрғыдан дискурс дегеніміз – жанды вербалды сөйлесу үдерісі [4,42].

Тілдегі ұғымдардың ішінде дискурсқа ең жақыны – диалог [5,74]. Ғалымның осы пікірін негізге ала отырып, қаратпа сөздің тілдік кеңістікте ең жиі қолданылатын аясы бұл диалог ішінде екендігін мойындаймыз.

Адамның қарым-қатынас элементі ретінде қаратпа сөз негізінен диалогтық сөйлеуде қолданылады. Ол әрқашан нақты жағдаймен, қарым-қатынас үдерісінің әлеуметтік компоненттерімен, диалог жүргізетін нақты адамдармен байланысты.

Бұл қаратпа сөздердің дискурста орасан зор рөл атқаратындығын және оны қарым-қатынас үдерісіне әсер ететін дискурс операторы деп атауға мүмкіндік береді

Л. Ақтанованың пікірінше, «Дискурс – тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде дискурс – уақыттың мәдени-тілдік контексті. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада дискурс қандай да болмасын мағынаны, құнды іс-әрекеттің нақты тілдік шындығын айтады».

Дискурстың құрамдас бөлігі ретінде қаратпа сөз прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа факторлармен тығыз байланыста.

Өзін дискурстың элементі ретінде жүзеге асыра отырып, қаратпа сөз дискурстың тақырыбымен, диалог жүргізу үрдісімен, сыпайылық, наразылық сияқты дискурстың басқа да өлшемдерімен тікелей байланысты және адресатпен қарым-қатынасты реттеуге арналған көп салалы қызмет етуші дискурсивті маркер ретінде әрекет ете алады. Атап айтар болсақ, қарым-қатынасты, көңіл күйді басқару қызметтерін атқарады.

Дискурстың дербес құрамдас бөлігі ретінде қаратпа сөз тек вокативті ғана емес, сонымен қатар басқа да нақты белгіленген бұйрық, өтініш, шақыру, ризашылық, қуаныш, қарсылық, наразылық сияқты қызметтерді атқарады [3,19].

Сөйлеу актісі оқшауланған бірлік емес, ол әрдайым дискурстың бөлігі ретінде әрекет етеді. Дискурста қаратпа сөздердің барлық қызметтері мен ауқымды прагматикалық әлеуеті толық іске асады.

Әдетте, қаратпа сөз бір уақытта бірнеше қызметті орындайды.

Қаратпа сөздердің қазақ, өзбек, түрік тілдеріндегі жасалу жолдарына тоқталар болсақ, аталған үш тілде де тәуелділік формасының жалғаулары (І жақ, III жақ жекеше және көпше түрі) жалғану арқылы жасалған мысалдар кездеседі. Тәуелділік формасы меншіктеу немесе тәуелдеуді көрсететін грамматикалық категориялардың бірі. Осы грамматикалық категория арқылы адресанттың адресатқа бағытталған құрметі мен махаббатының, қарсылығы мен наразылығының дәрежесін де анықтауға мүмкіндік бар. Қаратпа сөз бен дискурстың арасындағы байланыс міне осылайша туындайды.

Қаратпа сөздердің сезімді білдіру, наразылық таныту сияқты қасиетке ие болуы, олардың жасырын мазмұнының бар екендігінің дәлелі [6, 2267].

Соңғы жылдары әлеуметтік ақпараттық және коммуникациялық байланыс құралдарының әсерінен қаратпа сөздерді қолдану барысында III жақ тәуелділік формасының түрік тілінде жиі қолданылатындығы кездесіп жүр. Балаларының анасын шақыру немесе атау кезінде «*Annesi*» (*анасы*) қаратпа сөзі жиі қолданылады.

Қазақ тілінде де бұл көріністі кездестіре аламыз. Отбасы мүшелерінің арасында негізінен ері балаларының анасына «*Анасы*» – деп тілдесетін жағдайлар бар.

Ал Х. Имамованың пікіріне сүйенетін болсақ, өзбек тілінде үлкендерге қатысты қаратпа сөз жұмсалымында тәуелділік формасы қолданылмай, тек жасы кішілерге жақсы көру сезімінің дәрежесін көрсету мақсатында қолданылатындығы анықталды.[2,7]. Дегенмен де, күнделікті өмірде үлкен кісілердің немерелеріне «*әке-шешем*» деп еркелетуі ертеректе қазақ қоғамында да, өзбек халқында да кездескен.

Түрік қоғамында кейінгі жылдары жиі кездесетін құбылыс – бұл аналардың баласын «*Annem, Anneciğim*» (*анам, анашым*) деп шақыруы. Мысалы: «*Anneciğim, neden ağlıyorsun?*» (*Анашым, неге жылап отырсың?*).

Сонымен, ең алдымен, қаратпа сөз, жоғарыда айтылғандай, адресаттың атын атайды, яғни оны анықтайды.

Бұл жерде номинативті қызметі алдыңғы қатарға шығады. Мысалы: қазақ тілінде: «*Анашым, сіз ауырмаңыз!*»; түрік тілінде: «*Anneciğim, kendine iyi bak!*»; өзбек тілінде: «*Оножан, сиз оғриманг!*».

Сонымен бірге вокативті, яғни назар аударту қызметі жүзеге асырылады.

Л.В. Кожухованың пікірінше, вокативті қызметімен қатар қаратпа сөз адресаттың мінездемесін беріп, бағалайтын болса, бұл оның эмоционалды-бағалауыштық қызметін көрсетеді.

Қаратпа сөздің негізгі вокативті қызметі (әңгімелесушінің назарын аудару, онымен байланыс орнату және қарым-қатынасты сақтау) болып табылады. Мысалы: қазақ тілінде: «*Мама, кешкі ас дайын ба?*»; түрік тілінде: «*Anne akşam yemeği hazır mı?*»; өзбек тілінде: «*Ойи, кечги овкат тайер ми!*».

Осы жерде айта кететін бір мәселе «Мама» тұлғасының түрік және өзбек тілдерінде еш қолданылмайтындығы анықталды.

Қаратпа сөздің эмоционалды-экспрессивті мағынасы да маңызды. Яғни адресанттың шынайылығы, адресатқа деген оң көзқарасы (сүйіспеншілік, мадақтау, таңдану және т.б.), сұхбаттасушыға жағымсыз баға беру (айыптау, қарсылық білдіру, наразылық таныту және т.б.). Мысалы, қазақ тілінде: «*Жаным, Анам, жердегі жұмақ – әнім, Пайғамбардан кейінгі Ұлы адамым! (Б. Имашев);* түрік тілінде: «*Annelerin en güzeli, Sensin benim güzel annem.*» (H. Latif Saryüce); өзбек тілінде: «*Дунёдаги ҳамма оналар фарзандига муносабат бобида бир – бирига жуда ўхшайди. Бас, шундай экан, бу асар сизларга бағишланади, азиз онажонлар! (Ў.Хошимов).*

Қаратпа сөздің экспрессивті-эмоционалды қызметі осы тілдік бірліктің коммуникативті аспектіте сөйлеушінің адресатына қатынасын субъективті білдіру құралы ретінде көріну мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Экспрессивтілік лингвистикалық бірліктің қасиеті ретінде эмоционалды бағалау категориясымен және тұтастай алғанда адамдағы эмоциялардың көрінісімен байланысты. Қаратпа сөз үлкен прагматикалық әлеуетке және кең экспрессивті және эмоционалды мүмкіндіктерге ие.

Жоғарыда келтірген тұжырымдарды сараптай келе, адам баласының менталды кеңістігінде анаға қатысты қолданылатын қаратпа сөздерді әртүрлі дискурстағы прагматикалық ерекшелігіне сәйкес төмендегідей топтастырдық:

Ананы атау, шақыру, назарын аудару мағынасында қолданылатын қаратпа сөздер.

Мысалы, қазақ тілінде: «Қодығанікі рас, апа. Бірақ уақыт тығыз. Бүгін жүргіншілер аттанады ғой!»- деді. (М. Әуезов); түрік тілінде: «*Anam, hatunların hatunu, hanımların hanımı, benim soylu anam, sana çok kötülük ettim.*» (Y. Kemal); өзбек тілінде: «Вой, ая, бу мени мақтаганингизми, ёмонлаганингизми? Ётоқхонада пол ювар эдим, дераза ювар эдим.» (А. Қаххор).

Қазақ халқында ананы шақыру, назарын аудару үшін «*Анашым*», «*Ана*», «*Ана*», «*Мама*», «*Шеше*», «*Тәте*», «*Жеңеше*», «*Жаным, анам*», «*Аяулы анашым*», «*Қадірлі анам*» т.б. тұлғалар қолданылады.

Түрік халқында: «*Anne*», «*Anneciğim*», «*Ana*», «*Validem*», «*Sultanım*», «*Annelerin en güzeli*», «*Güzeller güzeli annem*» т.б. тұлғалар қолданыста бар.

Өзбек халқында ананың назарын аудару үшін «*Она*», «*Онажон*», «*Муътабар она*», «*Мукаппрам она*», «*Мушфиқ онам*», «*Меҳрибон она*», «*Волида*», «*Ая*», «*Аяжон*», «*Ойи*» т.б. тұлғалар жұмсала-

тындығы анықталды. Түрік және өзбек тілдерінде кездесетін араб тілінен енген «Valide/Волида» тұлғалары қазақ тілінде қолданылмайды.

Анаға деген сезімді (махаббат, құрмет) білдіруге байланысты қолданылатын қаратпа сөздер (Теңеу арқылы жасалған қаратпа сөздер).

Мысалы, қазақ тілінде: «Жәннәтім», «Періштем» және бір немесе бірнеше сөзден жасалған анықтауышы бар қаратпалар «Аяулы анам», «Бет түзер құбылам» кездеседі; түрік тілінде: «Biricik annem», «Güzel annem», «Cennetim», «Melek annem»; өзбек тілінде: «Жаннатим онам», «Мушфиқ онам», «Фариштам онам», «Маккаю Мадинам онам».

*Қиблам ҳам сиз Маккам ҳам Мадинам сиз,
Менинг учун муборак ўн саккиз минг олам Сиз,
Бу дунёда қиёси, тенги кам муҳтарамсиз,
Бир сизга сизгингайман, Сиз ахир панохимсиз (Т. Сулаймон).*

*Менинг мунис, меҳрибон онам,
Сиздай жонни қайдан топаман? (А. Сайдмуродов).*

*Меҳрибон, ҳушзабон, кўнгли оппоғим,
Сўзлари шириндир, қалби юмшоғим,
Дилимга ғам-қайғу ўрнашган оним
Кўнглимни кўтарган меҳрибон онам,
Барчадан меҳрибон, фариштам онам!.*

Диалектілік құбылыстардың нәтижесінде анаға қатысты қолданылатын қаратпа сөздер.

Зерттеу нысанымызға айналып отырған түркі халықтарының тілінде де қаратпа сөздер жұмсалымында диалектілік тұлғалар кездесіп отырады.

Қазақ тілінде анаға қатысты «Шеше» деп шақыру, күнделікті өмірде, яғни ауызекі тілде кездесе бермейді, мұны тек Қытай Халық Республикасынан елге оралған қандастарымыздың жиі қолданатынын байқаймыз. «Шеше» тұлғасының әдеби тілдегі көрінісі бар. Мысалы:

*Шеше, Сен бақыттысың! Жыламағын.
Жай түсіп жатқанда да құламадың.
Тәңіріңнен мен едім ғой сұрағаның,
Сондықтан жыламағын, жыламағын! (М. Мақатаев).*

«Тәте», «Жеңеше» тұлғаларының қазақ мәдениетінде отбасындағы тұңғыш баланың әжесі мен атасына тән болып өсуіне байланысты жұмсалатындығы ауылды аймақтарда жиі кездеседі.

Түрік халқында «Апеу» тұлғасы анаға қатысты жұмсалатын диалект (Урфа, Хатай, Сивас елді мекендеріне тән) қаратпа сөз ретінде қабылданады. «Аба» тарихи, әмбебап түбір тұлғасының қазіргі түрік тілінде «Ана» сөзінің орнына жұмсалуды Ақсарай елді мекені ауылдарында кездеседі. Бұл тұлғаның қазақ тіліндегі фонетикалық өзгеріске ұшыраған түрі «Апа». «Апа» тұлғасы қазақ тілінде де «Ана», «Әпке» тұлғалары үшін жұмсалады. Өзбек тілінде бұл тұлға «Опа» ретінде дыбысталып, диалект қаратпа сөз ретінде өгей анаға да жұмсалады екен. Мысалы: «Хўжа бир зум жавдираб қараб турди-да, бош ирғади. – Опам кир ювган эди, – деди шивирлаб (у ўгай онасини она дерди)». (Ў. Хошимов).

Ташкент, Оңтүстік Қазақстанның Шымкент өңірін мекендейтін өзбектер арасында «Опа» тұлғасы туған анасына қаратылып айтылады. Мұны біз төмендегі мысалдан көре аламыз: «Опамлар, яъни мени туққан онамлар врач эканлар. Оилада ҳаммаси бўлиб етти фарзанд эдик». (А. Иброҳимов).

Өзбек тілінде жиі қолданылатын «Ая», «Ойи» тұлғалары да диалект қаратпа сөздер. Мысалы: «Ая, аяжон, раҳмат, минг раҳмат сизга! Ақл – фаросатингизга яна бир марта тасанно!» (З.А. Қахҳор); «Йўқ, **ойи**, мен бундай қиолмасдим» (А. Иброҳимов).

«Ача» тұлғасы Өзбекстанның кейбір аймақтық диалектілерінде «Ана» сөзінің орнына қолданылады.

Сондай ақ, өзбек қоғамындағы «Эна» тұлғасы да диалект қаратпа сөз ретінде туған анаға қаратылып жұмсалады. «Холмұминнинг энаси қора босиб ўлди, ўгли этак остида қолди. Холбеканинг энаси эмизиб катта қилди» («Кунтуғмиши» достони), келтірілген мысалдан, аталмыш тұлғаның ананы дыбыстап шақыру барысында жұмсалатынына негіз бола алады.

Жансыз (абстракт) заттарға қолданылатын қаратпа сөздер (Табиғат ана, Жер ана, Отан ана, Анажұрт, От ана т.б.).

Қаратпа сөздердің жансыз жаратылысқа бағытталып қолданылатын кездері де жоқ емес. Жансыз жаратылысқа жүгінудің мақсаты, әрине, оның пікір білдіріп, кері байланысқа шығуын күту емес. Бұл құбылыс, шешендік сөздерде, әсіресе поэзияда көркемдеуші құрал ретінде жалғыздықтан туындаған психологиялық күйзеліс нәтижесінен, құрмет пен махаббаттан, адресаттың ішкі жай-күйінің көрінісінен туындауы мүмкін.

Мысалы, қазақ тілінде:

«Тоқтамасын нұрлы өмір дөңселегі,

Адамзатқа бейбіт күн ең керегі.

Алтын БЕСІК өзіңсің әлдилеген,

Тербе мені,

ЖЕР-АНА,

Тербе мені!». (А. Өтегенов);

түрік тілінде: «Ey benim toprak anam! Sen hepimizi sıcak bağrında taşıyorsun, bizlere mutluluk bağışlamazsan topraklığını nerde kalır senin? Biz senin çocuklarınız ey toprak, bizlere mutluluk bağışla!».

(С. Айтматов).

Бұрынырақта аналарымыз «От Ана, май ана, жарылқа!» – деп От анасына табынып, сыйынған екен.

«Анажұртым, Өр Алтай!» (Түркі дүниесінің қара шаңырағы, түркі халықтарының алтын бесігі Алтай өңіріне қаратыла айтылған сөз).

Бағзы бір заманда енші бөліскенде қара қазан Түрікке бұйырып, ол – анажұрт, қара шаңырақ қазақта қалып, ол – атажұрт атаныпты (Р. Ниязбек) [8]. Ежелден түріктердің атажұрты Орта Азия, ал анажұрты Түркия (Анадолы) болып есептеледі. Мысалы: «*Ana yurdum, Türkiye'm benim!*»

Анажұртына қаратыла айтылған сөзді өзбек халқынан да кездестіреміз:

Ассалом она юрт, тоғлар ўлкаси,

Таъриф – тавсифинг йўқ ниҳояси.

Сенга бағишланур муқаддас қўшиқ,

Бу ўзбек элинингўз мадҳияси (Т. Сулаймон).

Сакральді ұғымдарға қолданылатын қаратпа сөздер (Ұмай ана, Хауа ана, Хадиша ана, Фатима ана т.б.).

Діни дискурста Құдай аналарға (ие) қатысты айтылатын қаратпа сөздер кездеседі.

Дұғалар – сенімнің маңызды бөлігін құрайды. Адамдар дұға жасау кезінде, жалбарынып жатқанда өздері бөлшегі болып табылатын дін Жаратушысына сыйынады.

Белгілі этнограф Б. Бопайұлы қазақ халқында ертеректе әйел адамды босандыру кезінде үш ұлы Анадан медет сұралғандығын алға тартады.

«Бірі Адам атаның жолдасы Хауа ананы, екінші Мұхаммед пайғамбардың әйелі Хадиша мен үшінші пайғамбардың қызы Бәтимәні пір тұтқан. Босанатын әйелге Хауа ана, қолдай гөр, Хадиша ана жебей бер, Бибәтимә пірім, сен бол деп айтатыны сондықтан», – дейді ол [7].

Сондай-ақ, екіқабат әйелдер босанар алдында: «*О, Ұмай ана! Өзің жар бола көр*» – деп жалбарынған.

Жоғарыдан байқағанымыздай, адамдардың Жаратушыға жалбарынуы «Сен» тұлғасы мен етістіктің III жақ бұйрық рай формасын қолдану арқылы жасалған, бұл Жаратушыға жақын болу, арадағы қашықтықты жақындату мақсатында қолданылады. Яғни, қаратпа сөздер жұмсалымында жасырын мазмұнның болуының тағы бір дәлелі десек болады [6, 2271].

Түркі халықтарына дін, діл ортақ болғандықтан «*Umay ana, koru!*» (Ұмай ана, қорғай гөр!) тұлғасының ескі түрік қоғамында да қолданылғандығын жоққа шығара алмаймыз.

Көктем мезгілінде өзбек халқында көбінесе, дүниеге егіз ұрпақ әкелген аналар, «Сумаляк» асын пісірген, аталған асты пісіріп жатқан аналар «*Би Фатима пірім, қолда!*» деп жәрдем сұраған. Түрік мәдениетінде де, ананы босандыру кезінде немесе қандай да бір істі қолға алу барысында «*Fatma ana yardımın olsun!*» (*Фатима ана жәрдем етсін!*) – деп қамқорлық сұралған.

Сонымен, қаратпалардың жұмсалыу мақсаты, мағыналары әртүрлі болады. Адамның назарын аударумен қатар, олар сөйлеушінің көңіл күйін, сезімін, модальдықты білдіреді. Мысалы, адам кейде қорыққан кезде «*мама*» (немесе «*апа*») деп айқайласа, бірдеңеге таңғалу кезінде де «*мамаа!*» (немесе «*апаа!*») деп жатады. Мұндағы қаратпа сөз бірдей болғанымен, дыбысталуына байланысты екі мағыналық, эмоциялық реңкте қолданылып тұр. Бұл құбылысты біз салыстырып отырған түркі тілдерінде де кездестіре аламыз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қаратпа сөздердің, соның ішінде анаға қатысты қолданылатын қаратпалардың бірнеше тілдер дискурсында қандай қызмет атқарып, қалай қолданылатындығы дәлелденді. Анаға қатысты қаратпа сөздердің шақыру, ескерту, назар аудару, қарым-қатынаста екенін, мәртебесін, құрмет, сүйіспеншілікті көрсету мақсаттарында қолданылатындығы анықталды, дегенмен де алдыңғы қатарға шығатын жұмсалымдық қасиеті – назарын аудару қызметі екендігі көрсетілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Балакай А.А. Этикетные обращения: функционально-семантические и лексикографические аспекты: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Новокузнецк, 2005.
2. İmamova, H. Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesinde nezaket anlamı taşıyan seslenmeler // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – №42. – Erzurum, 2010.
3. Кожухова Л.В. Обращение как индикатор характера социальных и межличностных отношений: структурносемантический и функциональный аспекты: автореф. дисс. ... к. филол. н. – Ставрополь, 2009.
4. Карасик В. Этнокультурные типы институционального дискурса [Текст] // Этнокультурная специфика речевой деятельности: сб. обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 2000.
5. Өнес Ғ. Мәтін және дискурс: қолданысы, мағыналық және тілдік ерекшеліктері // Шәкірім ғылыми танымдық журналы. – №3. – Семей, 2014.
6. Özezen, M. «Türkiye Türkçesi konuşma dilinde seslenme biçimleri üzerine gözlemler genel sınıflama». V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. – Ankara, 2004.
7. <https://tengrinews.kz/story/balanyin-jyinyisyin-anyiktay-algan-kazaktyin-tolgak-shakyiru-384864/> 3.04.2020.
8. Егіншібаева Н.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1997. – 40-б.
9. <https://old2.aikyn.kz/2018/04/24/50677.html>. 10.04.2020.

Душаева К.М.
2 курс магистранты
«Лингвистика» мамандығы
Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ғылыми жетекшісі: Уматова Ж.М.
фил.ғ.к., аға оқытушы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КОРПУСТАРДЫҢ ДАМУЫ

Аннотация. Мақалада тіл корпусар туралы жалпы мағлұмат беріліп және олардың қандай мақсатта қолданылатыны қарастырылған. Сонымен қатар, Brown corpus мен BNC сияқты әлемге әйгілі корпусар жайлы ақпарат және ұлттық корпус терминіне анықтама берілген. Корпус платформасын флективті тілдерден агглютинативті тілдерге бейімдеу қиын болғандықтан, түркі тілдеріндегі корпусар ағылшын тілі корпусарынан біраз уақыттан кейін пайда болды. Қазақ тіліндегі корпусар жайлы бар ақпаратты ұсынып және оларға біршама талдау жасалынған. Бұл Қазақстан Республикасында корпусарды дамыту мәселелерін анықтауға және оларға тиісті түрде шешім табуға көмектеседі.

Түйін сөздер: корпус, ұлттық корпус, параллельді корпус, белгіленім.

Аннотация. В статье представлены общие понятия о лингвистическом корпусе и цели применения. Кроме того, проиллюстрированы сведения о всемирно известных корпусах, таких как Brown corpus и BNC, а также определение термину «национальный корпус». Корпуса тюркских языков появились чуть позже корпусов англоязычных, так как было сложно было адаптировать платформу от флективных языков к агглютинативным. В работе представлена вся информация и анализ корпусов казахского языка. Это поможет выявить проблемы, связанные с развитием корпусов в Республике Казахстан и найти правильное решение.

Ключевые слова: корпус, национальный корпус, параллельный корпус, разметка.

Abstract. In this article, we consider what corpora are and for what purposes we use them. We give some information about world famous corpora such as Brown corpus and BNC. Consequently, we consider the term «national corpora». Turkic language corpora appeared a bit later after English language corpora, because it was difficult to adapt a corpus platform from inflectional languages to agglutinative ones. Kazakh language corpora were those, which appeared later. In this work, we present all the information about Kazakh language corpora and give some analysis on them. This will help us to detect the problems, concerning corpora development in our country and search for solution in proper way.

Key words: corpus, national corpus, parallel corpus, tagging.

Бүгінгі таңда тілі білімінде қарқындап даму келе жатқан бағыттардың бірі - корпусстық лингвистика. Корпустік лингвистиканың нысаны тіл корпусы болып табылады.

Корпус - бұл компьютерде сақталған ауызша және жазбаша тілдің нақты мысалдарының мүжіят жинақталған жиынтығы. Корпус құрамындағы ақпарат сөз жиіліктерінің тізімдері мен конкорданстар түрінде ұсынылады [Payne Ch., 2010, 16 б.].

Корпус негізінен тілдің лексикасы мен грамматикасын, сонымен қатар салыстырмалы түрде қысқа мерзімде, яғни бір-екі ғасыр ішінде пайда болатын тілдік өзгерістердің үздіксіз процестерін ғылыми тұрғыдан зерттеуді қамтамасыз етуге арналған қор. Корпустың тағы бір міндеті - көрсетілген бағыттар бойынша барлық сілтемелерді (лексика, грамматика, акцентология, тіл тарихы) беру. Сонымен қатар, корпусар тілдік және сөйлеу бірліктері жайлы әртүрлі анықтамалар мен статистикалық деректерді алу үшін пайдаланылуы мүмкін. Атап айтқанда, корпусардың негізінде сөзформалардың жиілігі, лексемалар, лексикалық бірліктер, грамматикалық санаттар және уақыттың әр түрлі кезеңдерінде жиіліктер мен контекстілердің өзгеруі жайлы деректерді алуға болады. Белгілі бір кезеңдегі тілдік деректердің өкілді массиві тілдің лексикалық құрамының өзгеру үрдістерінің динамикасын зерттеуге, әр түрлі жанрларда және әр түрлі авторларда және т.б. лексикалық-грамматикалық сипаттамаларға талдау жүргізуге мүмкіндік береді [Захаров В.П., Богданова С.Ю., 2011, 48 б.].

Корпус әртүрлі оқыту ресурстарын құру және ақпараттандыру үшін де қолданылады. Оларға келесілер жатады: сөздіктер, анықтамалық және практикалық грамматика сабақтары, емтиханға

арналған тесттер және лексика мен лексикалық жиынтықтарды, сөйлемдерді, фразалық етістіктер мен идиомаларды оқытатын материалдар жиынтығы.

Корпус – барлық оқытушылар үшін түпнұсқа тілдің құнды көзі. Біз грамматика мен лексика туралы түйсігімізге сенуге бейім екендігімізге қарамастан, корпус дәлелдері бұл түйсінулердің кейде кемшіліктерге ие екенін және біз кездесуі жиі деп санайтын сөздердің сирек екендігін көрсетеді. Оқытушылар корпустың немесе корпус туралы түсіндірме сөздіктің көмегімен қандай сөздердің жиі қолданылатынын анықтап, тілдің өзгеруін байқап отыруы мүмкін [Козлова Н.В., 2013, 80 б.].

Алғашқы лингвистикалық корпус Браун корпусы болып саналады (Brown Corpus). Оны 1963 жылы Браун университетінің қызметкерлері, Френсис және Кучера жасаған. Бірінші корпустың көлемі миллион сөзді құраған. Корпус 1961 жылы Америка Құрама Штаттарында жарияланған әр түрлі жанрдағы 2000 сөзден тұратын әйгілі жазушылар мен ақындардың әдеби мәтіндері, газет-журналдардағы мақалалар, жазбаша іскерлік сөйлеу үлгілері және діни тақырыптағы 500 мәтіндерден тұрды. Браун корпусын құрудағы негізгі мақсат: біріншіден, әртүрлі жанрларға жататын ағылшын мәтіндерін жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік беретін, екіншіден, осы деректерді салыстыру үшін жеткілікті материалдармен қамтамасыз ететін, үшіншіден, жаңа ғылыми пәннің пайда болуына көптеген ғалымдардың қызығушылығын оятуда алғышарт бола алатын таптырмас қор қалыптастыру. Бұл көптеген қарама-қайшылықтар мен пікірталастарды тудырған қолданбалы лингвистикадағы үлкен жаңалық болды. Корпустың құрамына келер болсақ, ол бір жағынан статистикалық мәліметтер негізінде, екінші жағынан ғалымдардың тәжірибесі мен түйсігі негізінде құрылды [Захаров В.П., Богданова С.Ю., 2011, 15 б.].

Кейінірек 1971-1978 жылдары американдық әріптестерінің үлгісіне сүйене отырып, еуропалық ғалымдар басқа мәтіндер жинағын құрастыра бастады. Ол қазіргі ағылшынның британдық нұсқасындағы Ланкастер-Осло-Берген корпусы деп аталады (Британдық ағылшын тіліндегі Lancaster-Oslo / Bergen Corpus, LOB). Бұл корпусты құрастыруды негізінен британдық және норвегиялық ғалымдар жасаған. Олар Браун университетінің ғалымдарының принциптеріне ұқсас принциптерді басшылыққа алды. Оны құру кезінде 2000 сөздерден тұратын әр түрлі 500 мәтінді алды.

Ұлттық лингвистикалық корпус – бұл тілде ұсынылған және тілді үйренуге қызықты әр түрлі жанрдағы, стильдегі, аймақтық және әлеуметтік нұсқалардағы ауызша және жазбаша мәтіндердің үлкен жиынтығы. Ұлттық лингвистикалық корпус тілдің лексикасы мен грамматикасын зерделеуге, сонымен қатар тілдегі аздаған өзгерістерді байқауға қызмет етеді. Ұлттық корпустың негізінде грамматикалық анықтамалықтар мен академиялық сөздіктер жасалады. Ұлттық корпусты ғылыми зерттеулер мен тілді оқыту үшін лингвисттер құрады. Әлемнің ірі тілдерінің көпшілігі мәтіндерді ғылыми өңдеудің толықтығы мен деңгейіне қарай ерекшеленетін өздерінің ұлттық корпустарына ие. Британдық ұлттық корпус (BNC) жалпы танылған үлгі болып табылады [Чернякова Т.А., 2011, 128 б.].

Ұлттық корпус бұл тілді өзінің өмір сүруінің белгілі бір кезеңінде (немесе кезеңдерінде) және жанрлардың, стильдердің, аумақтық және әлеуметтік параметрлері бойынша ұсынылуы. Ұлттық корпустың бірқатар маңызды белгілері бар.

Біріншіден, ол мәтіндердің өкілдігі мен теңгерімді құрамымен сипатталады, яғни корпуста осы тілде ұсынылған жазбаша және ауызша мәтіндердің барлық түрлері бар (көркем әдебиет, публицистикалық, ғылыми, іскерлік, сөйлеу т.с.с.) және осы мәтіндердің барлығы корпустың тиісті кезеңдегі тілдегі үлесіне сәйкес енгізілген.

Екіншіден, корпуста белгіленім немесе аннотация бар, яғни корпусқа енгізілген мәтіндердің қасиеттері туралы арнайы қосымша ақпарат алуға болады.

Үшіншіден, корпустағы тілдік бірліктер жасанды контекстте емес, табиғи тілдік ортада ұсынылған, яғни бұл оларды жан-жақты және мүмкіндігінше объективті түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, корпустағы үлкен көлемінді материалдар белгілі бір тілдік құбылыс туралы болжамдарды тұжырымдау, растау немесе жоққа шығару үшін статистикалық әдістерді қолдануға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда ең танымал корпустардың бірі – 100 миллион сөз қолданысынан тұратын Британдық ұлттық корпус (BNC) болып табылады. Бұл корпусты 1991-1994 жж. Оксфорд және Ланкастер университетінің зерттеушілері құрды. Корпус 90 %-ы жазбаша және 10 %-ы ауызша, XX ғасырдың аяғына жарияланған газет мақалалары, танымал ғылыми әдебиеттер, іскери хат алмасу мысалдары, діни мәтіндер, бейресми сөйлеудің жазбалары, радио шоулар, үкіметтің сөздері секілді әртүрлі жанрларға тиесілі мәтіндерден құралған [// <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>].

Орыс тілінің ұлттық корпусы (ОТҮҚ) Ресей Ғылым академиясының орыс тілі Институтының басшылығымен және әртүрлі ұйымдардан мамандар тобының ат салысуымен құрылған. Корпус XVIII ғасырдың ортасынан XXI ғасырдың басына дейінгі кезеңдегі жазбаша мәтіндерді (көркем әдебиет, мемуарлар, ғылыми, діни әдебиет және т.б.), сондай-ақ жазылған ауызша деректерді (көпшілік алдында сөз сөйлеу және жеке әңгімелер) қамтиды. Қазіргі уақытта ОТҮҚ 350 миллион сөз қолданыстан құралған. Сондай-ақ, корпуста сөздер, сөйлемдер мен мәтіндерге арналған семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгіленімдер, Александр Зольковский және Игорь Мельчук енгізген: ағылшын - орыс, неміс – орыс, украин – орыс, белорус-орыс параллель мәтіндер, диалект подкорпусы, поэзия подкорпусы және т.б. секілді қосалқы қызметтер бар [<http://www.ruscorpora.ru/index.html>].

ОТҮҚ бірегейлігі оның тілдің барлық салаларын қамтитындығында және әртүрлі жанрлар мен бағыттардағы заманауи көркем әдебиеттер, заманауи драматургия, мемуарлық-биографиялық әдебиет, газет публицистикасы мен жаңалықтар секілді мәтіндердің типтерін қамтиды. Сонымен қатар, ОТҮҚ-да газет, поэтикалық, ауызша, синтаксистік, диалектикалық, ағартушылық, параллельді (орысша-ағылшынша), акцентологиялық, мультимедиа сияқты қосалқы бөлімдер берілген. ОТҮҚ, ең алдымен, ғылыми зерттеулер үшін құрылғандығы белгілі, сондықтан оның деректері кез-келген тілдік бірліктерді, біздің жағдайымызда славянизмді, орыс халқы христиан дінін және грек мәдени мұрасын қабылдаған сөздерді байқауға және талдауға арналған қызықты материал ұсынады.

Түркі корпусының лингвистикасы 1990 жылдары ғана қарқынды дами бастады. Түркі тілдерінің корпусын дамыту тәжірибесі қазақ тілінің корпусының дамуына оң әсер етті. Алайда, қазақ тілінің ұлттық корпусын құру мәселесі өзекті болып қала бермек. Қазақ тілді мәтіндердің белігленімдермен таңбалаудың күрделілігі оның құрылымдық және типологиялық сипатының агглютинативті тілдерге жататындығымен байланысты [Mansurova, Madina & Madiyeva, Gulmira & Aubakirov, Sanzhar & Yermekov, Zhantemir & Alimzhanov, Yermek, 2017, p. 511]. Агглютинативті форма – бұл флексияға қарама-қарсы үдеріс, онда әр форманттың бірден бірнеше ажырамас мағыналары бар (мысалы, кейс, жыныс, сан және т.б.). Өкінішке орай, қазақ тілін көрсететін корпусты құру бойынша әлі де үлкен жұмыстар атқарылмаған. Қазақ тілін ұсыну үшін жеткілікті үлкен қол жетімді корпустың болмауы көптеген зерттеу әрекеттерін баяулатады.

Алматы қазақ тілі корпусы (АҚТК) жобасы 2012 жылдың мамыр айында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры Ғ.М. Мұтановтың және филология және әлем тілдері факультеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасының меңгерушісі Г.Б. Мадиеваның басшылығымен жүзеге асырылды [http://webcorpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru]

Алматы қазақ тілі корпусы (АҚТК) қазақ тілін зерттеуге, оқулықтар мен оқу құралдарды құрастыруға, өз бетінше қазақ тілін үйренуге ыңғайлы, грамматикалық және библиографиялық белгілермен қамтамасыз етілген, аннотацияланған, лингвистикалық тұрғыдан репрезентативтік, ашық, қолжетімді және көркем, ғылыми және публицистикалық мәтіндермен қамтылған теңдестірілген корпус. Мұндағы сөзформаларының басым көпшілігі лексика-морфологиялық тұрғыдан талданған және орысша, ағылшынша аударма баламалары бар.

Аталмыш корпус қазіргі уақытта 1 миллионға жуық сөзқолданыстан тұрады. Алғашында сөзқолданыстардың саны 630 мың болған. Кейіннен Білім және Ғылым Министрлігімен ұйымдастырылған бағдарламалар арқасында сөзқолданыстардың саны 1 миллионға жетті. Сонымен қатар, кейінгі жылдары әл-Фараби Қазақ ұлттық университетінің ақпараттық технологиялар факультетінің және Мәскеу қаласындағы Жоғарғы экономикалық мектебінің және Ғылыми зерттеу институтының қызметкерлерінің атсалысуы нәтижесінде корпустың қызмет түрлерін әртүрлілендіру мүмкіндігі туды.

Корпус шығысармян ұлттық корпусының (EANC) іздеу жүйесіне бейімделген.

Корпус мәтіндері автоматты морфологиялық анализатордың көмегімен жазылған, корпустың 75 %-ы грамматикалық талдаумен қамтамасыз етілген. Корпуста омонимия алынбаған, яғни әр фразда контексті ескерместен барлық мүмкін болатын талдау нұсқалары жазылған.

Корпус үш тілге бейімделген интерфейске ие. Мысалы, орыс тілінің ұлттық корпусында ағылшын тіліне аудармалар жоқ, ал ағылшын интерфейсі орыс тіліне қарағанда нашар мүмкіндіктерге ие. Бұл өзгешелік соңғы жылдары Ресейлік Корпустық лингвистика мектебі шеңберінде құрылған корпустардың көпшілігіне тән және батыста құрылатын корпустарда сирек кездеседі.

Алматы қазақ тілдік корпусы қазіргі қазақ тілінің жазбаша мәтіндерімен ұсынылған, олар бірнеше субкорпустарға бөлінген:

- көркем;
- ғылыми;
- көркем және публицистикалық.

Кез-келген корпустың басты ерекшелігі – бұл тек метамәтіндік ақпараттың қол жетімділігі емес, сонымен қатар, оның мәліметтерін ғылыми зерттеулер үшін пайдалануға мүмкіндік беретін қосымша белгіленімнің болуы. АҚТК-да белгіленімдердің үш түрі қолданылады:

– морфологиялық, яғни сөз таптарлық белгіленім, ол сөз таптарын ғана емес, сонымен сөз таптарына тән грамматикалық категориялардың белгіленімдерін де қамтиды. Морфологиялық белгіленім схемасында біріншіден, сөздікке енген әрбір қазақ сөзіне арналған тегтер жиынтығы, екіншіден, олардың әрқайсысы нені білдіретіні, үшіншіден, мәтін бірліктеріне тегтер беру ережелері болуы тиіс;

– синтаксистік белгіленім немесе парсинг (ағылш. parsing) – сөйлем мүшелеріне грамматикалық сипаттамалардың берілуі.

– семантикалық – әріптер мен сандардан тұратын арнайы кодтың көмегімен жалпы семантикалық категорияның көрсетілуі.

Қазірде Алматы қазақ тілі корпусы болашақта лингвистикалық тұрғыдан мықты репрезентативті, қазіргі қазақ тілі тарихының әртүрлі кезеңдерін қамтитын диахрониялық тұрғыдан бейімделген, түрлі жанрдағы жазбаша және ауызша мәтіндерді қамтитын диверсификацияланған, барынша теңдестірілген, қазақ әдебиетінің 100 ден аса классикалық шығармаларын қамтитын электронды кітапхана және күрделі лексика-морфологиялық сұраныстарды жүзеге асыруға арналған мықты іздеу аппараты болуды мақсат етіп отыр.

Келесі қарастырылатын қазақ тілінің ірі корпусы Kazakh Language Corpus (KLC). Бұл жоба ашық аннотацияланған қазақ корпусын құру бойынша жергілікті ғылыми қоғамдастық шеңберінде қабылданған алғашқы қадамдардың бірі болып табылады. Қазіргі уақытта корпустың көлемі 135 миллион сөзден асады және бес негізгі жанр бойынша жіктелген 400 000 астам құжаттардан тұрады. Олар:

– әдеби: XX ғасырдың басынан қазіргі уақытқа дейін диапазонда басылып шығарылған қазақ әдеби шығармаларын, оның ішінде романдарды, әңгімелерді, өлеңдерді және т. б. қамтиды;

– ресми: негізінен 2009 және 2012 жылдар ішінде мемлекеттік ұйымдар дайындаған ресми жарғыларды, бұйрықтарды, актілерді және басқа да құқықтық құжаттарды қамтиды;

– ғылыми зерттеу саласы: информатика, биология, химия және т.б. салалары бойынша кітаптар, ғылыми монографиялар, диссертациялар, мақалалар мен эсселер кіреді;

– публицистика (бұқаралық ақпарат құралдары): мерзімді басылымдар мен интернет-көздерден мақалаларды, яғни соңғы он жылда жарияланған газеттер мен журналдарды қамтиды;

– бейресми: 2009 жылдан бастап танымал блог-платформалардан алынған қазақ тіліндегі ауызша мәтіндері бар құжаттарды қамтиды.

Айтылатын мәтіндік материалдар корпустың негізгі бөлімінен мұқият іріктеліп, сөйлемдер және әңгімелер болып екі бөлікке бөлінді. Сөйлемдер бөлімінде кездейсоқ және корпустағы бес жанрдың барлығын қамтитын мәтіндерден алынған 12 000-нан астам әртүрлі сөйлемдер бар. Сөйлемдер бөлімі жалпы алғанда 120 000-нан астам сөзден тұрады, олар корпуста барлық мәтіндердің 95 %-ын қамтитын ең жиі сөздер жиынтығына жатады. Сонымен қатар, сөйлемдер сөздердің ұзындығы бойынша топтастырылған [Olzhas Makhambetov, Aibek Makazhanov, Zhandos Yessenbayev, Bakhyt Matkarimov, Islam Sabyrgaliyev, and Anuar Sharafudinov, 2013, p. 1024].

Әңгімелер бөлігі корпустың публицистикалық жанрлық бөлімінен алынған онлайн қысқа жаңалықтардан құралған. Әрбір әңгіме 300 сөзден тұрады.

Бұл корпустың басқа қазақ тілді корпустардан ерекшелігі аннотацияланған оқу-сөйлеу подкорпусының (Read-Speech Corpus (RSC) болуында. Оған сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің (барлық жанрлардан) аудиожазбалары, жаңалықтар мақалалары және корпустың бастапқы бөлігінен мұқият таңдалған кітаптардан үзінділер кіреді. Барлық мәтіндік материалдарды әр түрлі жастағы, жыныстағы, аймақтағы және білім деңгейіндегі еріктілер теңдестірілген түрде оқыды. Әрбір аудио файлға мәтіннің тиісті транскрипциясы беріледі. Сонымен қатар, кейбір транскрипттер грамматикалық аннотацияланған, яғни мәліметтердің бір бөлігінде аннотацияның бірнеше қабаттары бар болып келеді. Жалпы Read-speech corpus 10 Гб немесе 40 сағаттан астам сөйлеу жазбасынан тұрады.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты құрған Қазақ тілі корпусында 10 миллиондай сөзқолданыстағы мәтін көлемін қамтылып отыр, оның тереңдік деңгейі де үлкен емес, негізінен осы заманғы қазақ мәтіндері қамтылған. Бұл жобаның мәтіндік базасы 15 томдық «Қазақ әдеби тілі сөздігі» мысалдарынан алынды. 15 томдық сөздік мысалдары әртүрлі дереккөздерден алынғандықтан, қазақ әдеби тілінің барлық жанрларын қамтиды деуге болады. Бұған қоса 5 млн. сөзқолданыс көркем проза, поэзия, драматургия, ғылыми-гуманитарлық, публицистикалық стильдер бойынша алынған. Корпуста лингвистикалық және экстралингвистикалық белгіленімдердің бастапқы әзірлемесі жасалды. Атап айтқанда, метабелгіленімдер корпус жадына салынған мәтіндердің дереккөздері туралы мәліметтермен жабдықталған. Бұл жобада осы мәтіндерге қатысты қолданылған қарапайым формадағы белгіленім түрлері де шектеулі, атап айтқанда: морфологиялық белгіленім, морфо-семантикалық белгіленім берілді, сонымен бірге лексикалық семантика мен мәдени семантика көрсетілді. Мәдени-семантикалық белгіленімнің қойылуы қолмен жүзеге асырылғандықтан, мұндай семантика тек белгілі бір тізімдегі сөздер қатарымен шектелді. Демек бастапқы қарайым нұсқадағы мәдени семантика тек осы тізімдегі сөздерде берілгендіктен, іздеуші оларды тізім бойынша теру арқылы ғана көре алады [// <https://tbi.kz/ru/nckl-1>].

Корпустың іздеу жүйесін байқап көру үшін Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты веб-сайтына кірдік, алайда сілтеме бойынша іздеу жүйесі ашылмады.

Келесі қарастыратын корпус алдыңғы корпустарға қарағанда аздап ерекшеленеді, себебі ол тек қазақ мәтіндерінен ғана емес, қазақ тіліндегі мәтіндерінің мағынасымен барабар келетін орыс тілді мәтіндерінен тұратын Қазақ-орыс параллельді корпусы. Бұл корпус Қазақстанның жаңалық веб-сайттарындағы қылмыс тақырыбы аясында 2018-2019 жылдар кезеңінде жарияланған жаңалықтар мәтіндері негізінде құрылды. Жаңалық вебсайттары ретінде Қазақстандағы төрт екітілді вебсайт, атап айтқанда, zakon.kz, caravan.kz, lenta.kz және nur.kz алынды. Корпустағы әрбір мақала мәліметтер базасының кестесінде сақталған және қажетті ақпаратпен, яғни мақала атауы, сайт мекенжайы және мақала мәтінімен қамтамасыз етілген. Корпуста 50410 сөзқолданысы бар. Олардың 25600-і қазақ тілінде, 24800-і орыс тілінде. Корпус арнайы конфигурацияланған сөздіктен және екі параллель мәтінге арналып жасалған морфологиялық белгіленімнен тұрады. Сонымен қатар, корпусқа арнайы ақпарат қосуға мүмкіндік беретін арнайы бағдарламалық қосымшасы бар. Автоматты аннотациялаудың сараптамалық бағасы дұрыс аннотацияланған мәтіндердің 60 % құрайды [Nina Khairova, Anastasiia Kolesnyk, Orken Mamyrbayev, Kuralay Mukhsina, 2019, p.3].

Корпустың іздеу жүйесіне кіріп көру үшін корпустың парақшасындағы сілтемені пайдаланып көрдік, алайда сілтеме бойынша іздеу жүйесі ашылмады.

Ендігі кезекте қарастыратынымыз ағылшын-қазақ тілі параллельді корпусы. Бұл корпус құқықтық кодекстердің баптарынан 46 000-ға жуық сөйлемді қамтитын параллель ағылшын-қазақ корпусы. Параллельділікке қол жеткізу үшін параллель таңбаларды пайдалана отырып, тек тілді сәйкестендіруде ерекшеленетін, мысалы, жолдағы альтернативті каталогтар немесе «en» және «kz» сияқты таңбалары бар файлдар атауларымен бірге жүретін бірнеше сөйлемдерді таңдау керек. Мұндағы әдіс BeautifulSoup кітапханасы негізінде бастапқы құжаттың құрылымына байланысты жасалған. BeautifulSoup – бұл HTML және XML файлдарынан мәліметтерді өңдеуге арналған Python кітапханасы. Ол талдауға арналған ағаштарды шарлаудың, іздеудің және өзгертудің идиомалық тәсілдерін ұсынады. Бұл корпустың негізгі қайнар көзі – веб-сайттағы веб-беттер, олардың мәтіндік мазмұны бар мәліметтер базасы және сөйлемдер құрамының шекаралары [Калдыбеков Т.Е., 2014, 94 б.].

Корпустың іздеу жүйесіне кіріп көру үшін корпус толық сипатталған мақаладағы сілтемені пайдаланып іздеу жүйесі ашуға тырысып көрдік, бірақ ештеңе ашылмады. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, механика және математика факультеті, ақпараттар жүйесі кафедрасының оқытушысы, тех.ғ.д., профессор Тукеев У.А. айтуы бойынша, бұл корпустың құрылуы әлі жүзеге асырылуды. Сөйлемдер саны болашақта 500 000-ға дейін жеткізілмек.

Атауы	Құрамы	Белгіленім
Brown Corpus, http://corpus.leeds.ac.uk/protected/	Бірінші өкілдік корпус. Ол 1961 жылы АҚШ-та жарияланған мәтіндерден алынған 2000 сөзқолданыстан тұратын 500 прозалық үзіндіден тұрады.	Морфологиялық және синтаксистік

BYU-BNC: British National Corpus, http://corpus.byu.edu/bnc/	100 миллионнан астам ағылшын британдық нұсқасындағы сөзқолданыс (1980-1993 жж.)	Морфологиялық (белгілі бір сөздік форманы, бір лексеманың барлық формаларын мүмкін бастапқы формалар, фразалар, лексеманың таңдалған грамматикалық формалары бойынша іздеуге болады).
Национальный корпус русского языка, http://www.ruscorpora.ru	500 миллионнан астам сөз. Негізгі корпусан басқа, газет, параллель, диалект, поэтикалық, ағартушылық, ауызекі, акцентологиялық және мультимедиялық (жаңартылған) бар.	Морфологиялық (жойылған морфологиялық омонимиясы бар 6 миллион сөз үшін), жойылған омонимиясы бар морфосинтактикалық.
Алматы қазақ тілі корпусы (АҚТК)	1 миллионнан астам сөзқолданыс	Морфологиялық және синтаксистік
Kazakh language corpus (KLC)	135 миллионнан астам сөзқолданыс	Морфологиялық және синтаксистік
Қазақ тілі корпусы	10 миллион сөз қолданыс	Морфологиялық, семантикалық және мәдени семантикалық
Қазақ-орыспараллельдікорпусы	50410 сөзқолданыс	Морфологиялық
Ағылшын-қазақ тілі параллельді корпусы (https:// bitbucket.org / kzmt)	46 000-ға жуық сөйлем	Морфологиялық

Осылайша, корпус – тілдік мақсаттар үшін талдауға арналған, салыстырмалы түрде оңай пайдаланылатын іздеу жүйесімен, электронды түрде ұсынылатын, тілдің «нұсқаларының» барлығын ұсынатын редакцияланбаған мәтіндердің өкілдік жиынтығы. Қазіргі лингвистикалық корпустар жүздеген миллион сөз қолданыстарынан тұрады, және электронды корпустың көмегімен сөз қолдану мысалдарының нәтижелерін бірнеше секундтың ішінде алуға болатындығы лингвисттер үшін міндеттерді айтарлықтай жеңілдетеді.

Қазақ тілі корпустары, басқа түркі тідері корпустары секілді XX ғасырдың басында ғана ғана пайда болды. Қазірде олардың саны көп емес және олар әлі толыққанды аяқталмаған. Алайда, болашақта бұл корпустардың үлкен корпусқа айналуы әбден мүмкін. Қазіргі таңда қазақ тілінің болашығы бұлыңғыр. Тіліміздің мәртбесін жоғарылату мақсатында қазақ тіліндегі шығармаларды және еңбектерді қор етіп жинау өте маңызды. Ал сол қорды халқымызға қолжетімді ету және қосымша ақпаратпен қамтамасыз ету қазақ тілі мен әдебиетін зерттеушілердің және тіл үйренушілердің жұмысын әлдеқайда жеңілдетуші еді. Бұл мақала арқылы зерттеушілерге қазақ тілі корпустарының қазіргі күйін жайлы ақпарат беріп, даму мәселерін шешу үшін қандай қолдауға мұқтаж екенін көрсеткіміз келеді. Қазақ тілдерінің корпусын дамыту үшін, қазақ тіліндегі морфологиялық категорияларды, корпус платформасына сай морфологиялық белгіленімдермен сәйкестендіру керек және бұл зерттеулерді жүргізуге, корпустық мәселелердің шешімін табуға және корпусты дамыту үрдісін жүзеге асыруға қомақты қаржы ұсынылуы керек. Қазірде мемлекетіміз тіл мәртебесін жоғарылату мақсатында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Филология және әлем тілдері факультеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасының, дингвистика мамандығында «Корпустық лингвистика» траекториясын ашты. Бұл қадам еліміздегі корпустық лингвистиканың дамуына алғышарт болуына кәміл сенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ch. Payne, Corpus Delicti // English teaching professional. –2010. – № 70. - P. 16.
2. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов. – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – С. 15-48.
3. Козлова Н.В. Лингвистические корпуса: определение основных понятий и типология // Вестник НГУ. «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – Новосибирск, 2013. – Т. 11. Выпуск 1. – С. 79-88.
4. Чернякова Татьяна Александровна Использование лингвистического корпуса в обучении иностранному языку // Язык и культура. – Тамбов, 2011. №4 (16). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-lingvisticheskogo-korpusa-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku> (дата обращения: 11.10.2019).
5. British National Corpus, BNC // <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>.

6. Национальный корпус русского языка, <http://ruscorpora.ru/corpora-intro.html>, дата обращения 2019/10/03.
7. Mansurova, Madina & Madiyeva, Gulmira & Aubakirov, Sanzhar & Yermekov, Zhantemir & Alimzhanov, Yermek, Design and Development of Media-Corpus of the Kazakh Language. – Nicosia, 2017. - P. 509-518.
8. Алматинский корпус казахского языка, http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru, дата обращения 2019/10/08.
9. Olzhas Makhambetov, Aibek Makazhanov, Zhandos Yessenbayev, Bakhyt Matkarimov, Islam Sabyrgaliyev, and Anuar Sharafudinov. 2013. Assembling the Kazakh Language Corpus. In Proceedings of the 2013 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing, –Seattle, Washington, USA, October. Association for Computational Linguistics, P. 1022–1031
10. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының порталы // <https://tbi.kz/ru/nckl-1>.
11. Khairova, N., Kolesnyk, A., Mamyrbayev, O., & Mukhsina, K. The Aligned Kazakh-Russian Parallel Corpus Focused on the Criminal Theme. Proceedings of the 3rd International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems – Lviv, 2019 Volume I: Main Conference (COLINS-2019), P. 51-58
12. Калдыбеков Т. Е. Англо-Казахский параллельный корпус для статистического машинного перевода // Молодой ученый. – Казань: Конверс, 2014. – №6. – С. 92-95. – URL <https://moluch.ru/archive/65/10479/> (дата обращения: 12.09.2019).

Езмахунова А.Р.

докторант Казахского университета международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана

НЕДОМОЛВКИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

歇后语

Аннотация: мақалада шолу жасалып, анықтау, тарихын зерттеу, сызба, семантикалық құрылымын немолвкы қытай тілі – бірінің разрядтар фразеологизмдер қазіргі заманғы қытай тілі жоқ аналогы бірде-бірінде тілдер әлем. Ерекшелігі немолвкы болып табылады қатысуы өзiл-сықақ компонент, иронии, сондай-ақ күтпеген жәйт ашу салауатты жасалған оның бөліктері.

Түйін сөздер: қытай тілі, Шетел тілі, ұлттық-мәдени ерекшелік.

Аннотация: в статье проводится обзор определения, истории изучения, схема семантической структуры немолвкы китайского языка – одного из разрядов фразеологизмов современного китайского языка, не имеющего аналога ни в одном из языков мира. Отличительной чертой немолвкы является присутствие юмористического компонента, иронии, а также неожиданность раскрытия образа, заключенного в первой его части.

Ключевые слова: китайская немолвка, недоговорка-иносказание, национально-культурная специфика.

Abstract: the article reviews the definition, history of study, and semantic structure of the omission of the Chinese language – one of the categories of phraseological units of the modern Chinese language, which has no analog in any of the languages of the world. A distinctive feature of omission is the presence of a humorous component, irony, as well as the unexpected disclosure of the image contained in the first part of it.

Keywords: Chinese innuendo, innuendo-allegory, national and cultural specificity.

Фразеологизмы современного китайского языка – это исторические памятники, в них воплощен дух народа, национальный колорит всей нации. Многие фразеологические единицы появились очень давно, но прекрасно сохранили свою форму по сей день, являются наиболее образной и живописной частью китайской лексики. В них часто ощущается олицетворение горячо любимых китайским народом яшмы, нефрита, дракона и других символов. Фразеологизмы также несут и лингвострановедческую ценность, поскольку содержит в своём содержании национально-культурный компонент. В китайских фразеологизмах отражается национальная культура Китая: исторические события, традиции и обычаи, особенности быта и другое.

Большее количество китайских фразеологизмов, дошедших до нас не стареют, ими пользуются почти каждый день, включают в себе глубокий смысл в неизменной форме. Древние и современные фразеологические единицы вошли в жизнь общества, сохранив свою краткую оригинальную, иногда специфическую, форму.

Ученая Д. К. Ныгманова, занимающаяся изучением китайских фразеологических единиц, пишет: «Фразеологизмы китайского языка имеют ярко выраженную национальную самобытность. В их основе лежат факты, явления, события, относящиеся, как правило, к истории, культуре, быту, традициям и обычаям китайцев. Незнание тех или иных реалий приводит к неправильному пониманию целостного переносно-образного значения выражения, нарушает процесс коммуникации. Так, в китайских фразеологизмах часто встречаются реалии, которые хорошо знакомы и понятны китайцам, но остаются загадкой для иностранцев. Например, височная прядь волос не имеет аналога в русском языке. А в Древнем Китае такую прядь специально отращивали и мужчины, и женщины. По ней сразу узнавали китайцев. Некоторые слова в китайском языке, которые в культуре других народов обозначают лишь конкретные понятия и не вызывают никаких дополнительных эмоций, входят в состав известных современных фразеологизмов, без которых китайский язык потерял бы присущую ему образность» [Ныгманова Д.К., 2013, с.46].

Многие фразеологизмы современного китайского языка тесно связаны с мифическими животными – драконом, фениксом и другие. Впрочем, такая связь отнюдь не случайна. Как всем давно известно, Китайская Народная Республика ассоциируется иностранцами как страна потомков дракона, еще Китай

называют Великим Драконом Востока. Например:

1. 放龙入海 – fang long ru hai (букв. «Пустить дракона в море») означает «Дать возможность раскрыть свой талант».

2. 龙生龙 – long sheng long (букв. «У дракона рождается дракон») означает «У хорошего отца и сын хороший».

3. 龙争虎斗 – Long zheng hu dou (букв. «Схватка дракона с тигром») олицетворяет «Ожесточённую борьбу двух равносильных противников».

Согласно классификации известного китайского лингвиста Ма Гофань фразеологизмы современного китайского языка 熟语(шуйюй) состоят из следующих разрядов: 成语chéngyǔ чэньюй, 俗语súyǔ поговорки, 谚语yànyǔ пословицы, 歇后语xiēhòuyǔ недомолвки, недоговорки, иносказания, 惯用语guànyòngyǔ привычные выражения. [Ма Гофань, 1983, с.13]

В монографии Даулетовой Ф. «Сопоставительная фразеология китайского и казахского языков» выделяются следующие разряды фразеологизмов китайского языка: чэньюй, пословицы-поговорки, недомолвки (сехоуэй) и устойчивые выражения. [Даулетова Ф.Н., 2000]

В данной статье речь пойдет о самом интересном, на наш взгляд, разряде фразеологизмов китайского языка– недомолвках. Национальный колорит китайской фразеологии ярко выражен во фразеологической единице 歇后语сехоуэй (недомолвка). Аналогов в других языках этому разряду китайских фразеологизмов нет, что и вызывает огромный интерес к их изучению.

Буквенный перевод термина 歇后语 xiēhòuyǔ– отдых, говорить после паузы, передышки. В Большом китайско-русском словаре (商务印书馆, 2000 年. 北京) этому термину дан следующий перевод: недомолвка, намек, недосказанное выражение. Российские лингвисты в переводе данного разряда фразеологизмов китайского языка склонны к использованию термина «недоговорки, иносказания».

В современном словаре китайского языка дано следующее определение недомолвкам: Недомолвки состоят из двух частей. Первая его часть – это загадка, а вторая часть представляет из себя разгадку. Например, 雨落拖被絮 – 越被越重. Букв. Дождевые капли рассыпаются как пух по земле– чем дольше льет, тем тяжелее капли. Эквивалент: дождь льет стенами.

寒天吃冷水–点点在心头. букв. Холодное небо пьет холодную воду– капли на душе (о настроении, грусти).

В Китае исследования по 歇后语xiēhòuyǔ имеют историю в более семидесяти лет. Согласно Вэнь и Чжоу (1999), были три основных этапа изучения фразеологизмов-недомолвок:

- 1) 1930 – 1949 гг,
- 2) с 1949 по 1960 гг,
- 3) с 1960-х годов по настоящее время.

Первый этап характеризуется сфокусированностью на изучении истории происхождения недомолвок. Второй этап – этап изучения функциональных особенностей недомолвок. Третий этап, так называемый современный этап, характеризуется этапом исследования лингвистических особенностей недомолвок.

Изучением фразеологизма-недомолвки китайского языка занимались китайские ученые Ван Тяньши, Чжан Минчунь «Некоторые вопросы сехоуэй» (1955), Вэнь Дуаньчжэн «Сехоуэй» (1976), Гэ Янь «Сехоуэй» (1985), Ма Гофань «Сехоуэй» (1983), Нин Цзюй «Яньюй, гэнь, сехоуэй» (1980).

Китайские фразеологизмы-недомолвки (歇后语xiēhòuyǔ) определяются как «двухчастная аллегорическая поговорка, из которой первая часть, всегда заявление, описательна, а вторая часть, иногда заявленная, несет в себе сообщение». В устной речи данный вид фразеологизмов можно распознать по определенной интонации, паузы в речи. На письме же формальными признаками недомолвок являются наличие между первой и второй частью в предложении знаков препинания– тире, запятая. Ученый Cheng в 1982 году также формулирует определение этого вида фразеологизма следующим образом «歇后语 как тип фразеологизма-идиома, состоящая из двух частей, отделенных друг от друга паузой. Первая часть содержит определенную информацию и предоставляет определенные подсказки, которые приводят к «ответу», так как вторая часть известна». Есть предположения, что 歇后语 (фразеологизм-недомолвка) произошел от xiēhòushi (歇後詩, xiēhòuyǔ стихотворение) династии Тан. В различных источниках недомолвкам даны следующие определения: в энциклопедии 辞海: один из видов фразеологизмов современного китайского языка, известен и любим многим за юмористическую составляющую; в разделе языка и письма китайской энциклопедии дано следующее описание: «В процессе говорения

– это наиболее часто используемый разряд фразеологизмов, который может быть использован как в полном составе, то есть состоять из двух частей-двух самостоятельных простых предложений, также может быть использован в усеченном виде, то есть использовать только первую часть, как загадку.

Первым исследователем недомолвок среди российских китаеведов является Михаил Григорьевич Прядохин. В своих трудах ученый представил семантическую классификацию и проиллюстрировал грамматический строй недомолвок. М.Г. Прядохин подчеркнул, что словом «сехоуей» в китайском языке обозначаются двучленные речения типа 茶壶里煮饺子 – 肚里有, 嘴里倒不出来 cháhúlishǔjiǎozi – dùliǔyǒu, zuǐlǐdào bùchūlai – букв.: «варить пельмени в чайнике – внутри есть, а через рот/носик чайника не выливается» [Прядохин М. Г., 1977, с.4-5]. Вышеназванный ученый также придерживается мнения, что «недоговорка представляет собой своеобразное явление. Это явление наблюдается только в китайском языке. В настоящее время нет данных о наличии этого или подобного явления ни в индоевропейских языках, ни в иных, кроме китайского, восточных языках, включая и языки китайско-тибетской семьи, типологически близкие китайскому языку» [Прядохин М. Г., Прядохина Л. И., 2001]. Раскрытие иносказания в собственном контексте недомолвки реализует свободное значение слов «внутри есть, а через рот не выливается». В речи же реализуются другие значения – фразеологические: «на языке вертится, а выразить не могу; понимаю, а сказать не могу». В речении этого типа первый член представляет собой иносказание, а второй – раскрытие иносказания, в связи с чем такие речения именуются «недоговорками-иносказаниями». Например:

千里送鹅毛-礼轻情意重 букв. «За тысячу ли принес этот пустяк-подарок мал, но чувства глубоки». В сравнении с русским эквивалентом «мал подарок, да дорогое внимание».

老鼠掉进书箱里 – 咬文嚼子 букв. «Мыши в книжной полке погрызут все листки». В сравнении с русским эквивалентом «пустить козу в огород».

驴子过桥-牵着不走, 打着倒退 букв. «Осла переводят через мост-тянешь – он не идет, бьешь-он пятится». Эта недомолвка употребляется в значении «не заставить ни добром, ни битьем». В сравнении с русским эквивалентом «ни кнутом ни пряником» (об упрямом человеке).

М.Г. Прядохин предложил следующую схему семантической структуры недомолвки:

Линия собственного контекста недоговорки – иносказание раскрытие

Линия контекста речи – основа недоговорки

Первая часть недомолвки или другими словами иносказание обычно выражается простым распространенным предложением или простыми предложениями в составе сложносочиненного предложения.

Ю.Л. Кроль в своей статье «Опыт классификации и описания структуры пекинских сехоуей (недомолвки)», ссылаясь на Б. И. Панкратова, отмечает, что первая часть недомолвки связана со второй как субъект с предикатом. В ней сообщается об отдельном случае, к которому применимо высказывание второй части. Она всегда содержит конкретное сообщение, большей частью вызывающее образное представление. Вторая часть обычно представляет собой фразеологическую единицу (или ее модификацию), которая употребляется в разговорном языке также и самостоятельно [Кроль Ю.Л., 1969, с.195].

Недомолвки китайского языка, состоящие из двух частей, могут нести как прямое, так и переносное значение. Например, 泥菩萨过江 – 自身难保., букв. Глиняный Бодхисаттва переходит вброд реку – даже собственное тело трудно сохранить в целостности. Образно: не может и себе помочь, не говоря уж о помощи другим. Существуют следующие виды недомолвок:

1. Недомолвки с исходным значением. Сокращается последнее слово в первой части недомолвки – ченьюй. Слово, которое сокращено называется 缩脚语. В произведение «金瓶梅» приведен пример из речи супруги Ван:

«Это 秋胡戏 твоего пятого ребенка», здесь сокращено слово супруга – 妻, потому что для китайского народа 秋胡戏妻-опера, а опера – это самая излюбленная тема для разговоров в Китае.

2. Многозначные недомолвки. В столице Китайской Народной Республики городе Пекине этот вид сехоуей называют 俏皮话 (букв. игривые слова). Этот способ характеризуется сокращением второй части всего высказывания. Например, 破菜篮端水, букв. Поломанная овощная корзина в воде. В этом выражении сокращено слово 漏光 (букв. утечка). Русский эквивалент: как сквозь пальцы вода.

В многозначных сехоуей часто используются омонимы:

一脚踢煤油 – 散伙 (火)букв. Подлить керосин – к разводу. Русский эквивалент – Подлить масло в огонь. В данном выражении 伙 (дружба) использовано вместо 火 (огонь).

Также в некоторых недомолвках вы можете обнаружить звуковой эффект:

狗长椅角– 洋 (羊). Буквенно: у собаки вылезли рога– овца (океан). 洋yang «океан» и 羊yang «овца» звучат одинаково.

Вторая часть недомолвки – разгадка– как правило, представлена широко известным и распространенным особенно у простого народа фразеологизмом. В большинстве случаев вторая часть недомолвки представлена 成语chéngyǔ (чэньюй). Фразеологизмы 成语chéngyǔ (чэньюй) существуют и используются в языке самостоятельно, служат основой для недомолвок.

Отношения между первой и второй частью иногда для читателя лишены любой логической связи. Связи между частями недомолвки это прежде всего связь между загадкой и раскрытием этой самой загадки. Подобные отношения между частями недомолвки сформировались и зафиксировались недомолвкой исторически, и представлены как неизменное целое. Функциональные отношения между частями недомолвки демонстрируют семантическую структуру в собственном контексте. Другими словами, какие-либо связи между загадкой и разгадкой не руководствуются своим контекстом, а прежде всего демонстрирует лишь факт, действительность, и используют этот факт, как способ раскрытия образа, заключенного в первой части недомолвки. Собственный контекст выполняет выразительно-эмоциональную функцию и не выстраивает коммуникативного значения недомолвки.

Недомолвка представляется законченным суждением в форме предложения. Очень много примеров недомолвок находят сходства с пословицами. Недомолвки могут употребляться в речи и как самостоятельные предложения, как и пословицы, и как часть простого предложения, что совсем не свойственно для пословиц. По своей грамматической форме недомолвка в письменной речи представлена как законченное предложение, однако в устной речи функционирует как фразеологизм, имеющий структуру словосочетания.

Недомолвка обладает исторически сложившейся фиксированной структурой. Но в отличие от подобной себе по грамматическим признакам и стилистике пословиц, обладающие фиксированностью как одним из обязательных признаков, недомолвки отличаются проницаемой структурой. Еще раз стоит отметить, что недомолвки употребляются в речи в форме словосочетания. И если представленное словосочетание способно видоизменить как в плане изменения времени или вклинивания «чужеродных слов», то он сохраняет эту способность и в составе недомолвки. (Войцехович И.В., 2007, с.)

В общих чертах недомолвки являются особенной и специфической формой народного языка. В недомолвках, как в одном из разрядов фразеологизмов китайского языка, заключено духовное богатство всей нации, заключен дух народа. Рациональным использованием сехоуяй как в устной, так и письменной речи можно судить о том, насколько богаты ваши фоновые знания, и вы сможете показать собеседнику насколько вы хотите усилить коммуникативный эффект, разнообразить речь юмористической составляющей. Именно поэтому мы еще раз убеждаемся, что это недомолвка является самым любимым разрядом фразеологизмов для китайского народа. Абсолютно очевидно, что исследование фразеологизмов-недомолвок представляет интерес для изучающих китайский язык, поскольку демонстрирует неразрывную связь языка и культуры, способствует пониманию китайской картины мира. Для понимания значения и употребления многих фразеологизмов требуются богатый фон культурных знаний, отличные знание истории, а также древних преданий и притч. А недомолвки-иносказания современного китайского языка, как малоизученный объект, требуют дальнейшего детального и глубокого изучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Войцехович И. В. Практическая фразеология современного китайского языка: учебник. М.: АСТ; Восток – Запад, 2007. 509 с.
2. Даулетова Ф.Н. Лингвокультурология: қытай және қазақ тіліндегі салғастырмалы фразеологиясы. Алматы, 2000ж., 180 бет.
3. Кроль Ю. Л. Опыт классификации и описания структуры пекинских недоговорок сехоуяй // Жанры и стили литератур Дальнего Востока. М.: Наука, 1969. С. 194-203.
4. МаГофань. Сехоуяй.-Хух-Хото: Нейменгуженьмин, 1983.-299 с.
5. Мухамадиев Х.С., Жаппар К.З., Использование метафорических ресурсов при написании эссе// Между-народный научно-популярный журнал «Наука и жизнь Казахстана». №3/1 (59) 2018. с .143-149

6. Ныгманова Д. К. Особенности фразеологического фонда китайского языка // Филологические науки. 2013. №6. Электронный доступ http://www.rusnauka.com/6_PNI_2013/Philologia/3_129920.doc.htm
7. Прядохин М. Г. Китайские недоговорки-иносказания. М.: Наука, 1977. 148 с.
8. Прядохин М. Г., Прядохина Л. И. Краткий словарь недоговорок-иносказаний современного китайского языка. М.: Муравей, 2001. 224 с.
9. Семенас А.Л. Лексика китайского языка. М.: Восток-Запад, 2007, с.113-128.

Жампейіс Қ.М.

к.ф.н., заведующая кафедрой практики речи иностранных языков
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан

Асанова Г.С.

PhD, заведующая кафедрой перевода и межкультурной коммуникации
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан

Зырянов В.К.

магистр,
Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ДИАЛЕКТЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Түйін: Мақала аймақтық диалектілерді сипаттауға және ағылшын тілінің эволюциясына, атап айтқанда, ағылшын тілінің өзгермелілігі мәселесіне арналған. Тілдің аймақтық және әлеуметтік өзгерістері бір-бірімен қалай байланысты екендігі және сонымен бірге аумақтық және әлеуметтік-экономикалық факторлардың өзара әрекеттесуі көрсетілген. Аумақтық және әлеуметтік диалектілер өздерінің инвентарлық және сандық көрсеткіштері мен ерекшеленетін сипаттамаларға ие емес.

Түйін сөздер: афроамерикандық ағылшын диалекті, аумақтық ерекшеліктер, стандартты америкалық ағылшын, тілдік өзгерістер, әлеуметтік диалект

Резюме: Статья посвящена описанию региональных диалектов и эволюции английского языка, в частности, вопросу вариативности английского языка. Показано, как региональная и социальная вариативности языка связаны между собой и отражают при этом взаимодействие территориальных и социоэкономических факторов. Территориальные и социальные диалекты не обладают особыми характеристиками, отличаясь их инвентарем и количественными показателями.

Ключевые слова: афроамериканский английский диалект, региональные различия, стандартный американский английский, языковые изменения, социальный диалект

Summary: The article describes how regional and social language varieties relate to each other and reflect the relation of the territorial and socio-economic factors. The territorial and social dialects do not possess any special features being different in inventory and quantitative characteristics. These forms are rather mobile and show the tendency to the lexical and syntactic linguistic units.

Key words: African American English dialect, regional varieties, American English, language varieties, social dialect

Большинство региональных диалектов Соединенных Штатов в значительной степени не подвержены влиянию стереотипов. Некоторые региональные диалекты, такие как нью-йоркский диалект, где звук «r» очень редко используется, являются жертвами так называемого юмора, и говорящие на одном диалекте могут высмеять «растягивание» (дифтонгизация гласных) южан или «гортанный звук» (чрезмерная назальность) техасцев, хотя не все говорящие южных диалектов растягивают эти звуки, и не все техасцы разговаривают с использованием гортанных звуков.

Существует, однако, социальный диалект Североамериканского английского языка, который стал объектом предвзятого к нему отношения. На этом афроамериканском английском диалекте (далее ААА) – афроамериканский английский) разговаривает большая популяция американцев африканского происхождения. Отличительные черты этого английского диалекта сохраняются по социальным, образовательным и экономическим причинам. Историческая дискриминация афроамериканцев создала социальные границы, позволившие этому диалекту успешно развиваться. К тому же, многие афроамериканцы приняли свой диалект как средство позитивной идентификации группы [1, 234]. ААЕ обычно

используется в повседневных и неформальных ситуациях и гораздо чаще встречается среди людей рабочего класса. Сами же афроамериканцы из среднего или высшего класса, с более высоким уровнем образования, в настоящее время чаще употребляют стандартный американский английский (далее САА). Примером употребления в речи САА могут послужить бывший президент США Барак Обама и его жена Мишель Обама.

С самого начала движения за гражданские права в 1960-е годы ААЕ был в центре национального внимания. Некоторые критики сравнивают его применение с более низким наследственным интеллектом и культурной депривацией, объясняя это ошибочное восприятие того, что ААА является «неполноценным, нелогичным и неполным» языком [2].

Некоторые люди, думают, что могут идентифицировать расы человека только по речи, полагая, что разные расы по своей сути говорят по-разному [1]. Это убеждение явно ложное. Темнокожий ребёнок, воспитанный в Великобритании, будет говорить на бытовом британском диалекте. Белый ребенок, воспитанный в среде, где говорят на ААА, будет говорить на ААА. Дети учатся говорить на том языке, который они слышат вокруг себя.

В данной статье ААА рассматривается более широко, чем другие американские диалекты, потому что он представляет собой информативную иллюстрацию морфологических и синтаксических закономерностей диалекта основного языка и систематические отличия от так называемых стандартных диалектов этого языка. Исследование показывает, что между ААА и САА существуют такие же лингвистические различия, как и между многими основными диалектами мира.

Подобно нескольким диалектам британского английского и американского английского, у некоторых говорящих на ААА существует правило опущения звука **R**, кроме как перед гласными. Такие слова как **guard** и **god, nor, sore, saw, poor, fort, fought, court** могут быть произнесены одинаково говорящими на ААА согласно определенного фонологического правила. Существует также правило опущения звука **l** для некоторых говорящих на ААА, тем самым создавая одинаковое произношение пар слов, таких как **toll – toe, all – awe, help** и **hep**.

Правило опущения согласных букв в ААА упрощает кластеры согласных, особенно в конце слов, и в том случае, когда один из двух согласных является альвеолярным (**/t/, /d/, /s/, /z/**). Применение этого правила может сократить морфему прошедшего времени, поэтому **meant** и **mend** произносятся как **men**, а **past** и **passed** могут быть произнесены как **pass**. Когда говорящие на этом диалекте говорят **I pass the test yesterday**, они не демонстрируют незнания прошедшего и настоящего времени глагола, они произносят слово, употребляемое в прошедшем времени согласно данному правилу.

Правило опущения не является обязательным; оно не всегда применяется, как показали исследования, данное правило применяется в тех случаях, когда звуки **[t]** или **[d]**, стоящие в конце слова, не являются морфемой в прошедшем времени. Например, в существительных, таких как **paste** [pest], в отличие от глаголов, таких как **chased** [tʃest], где звук **[t]**, стоящий в конце, в прошедшем времени не всегда опускается. То же самое происходит и со звуками **[s]** и **[z]**, в большинстве они не опускаются говорящими на ААА в таких словах как **seat** /sit + s/, где **/s/** указывает на множественное число, а в таких словах как **Keats** /kit/, этот звук в большинстве случаев во время произношения опускается и читается только **[kit]**.

Между диалектами существуют также синтаксические различия. Они часто использовались для иллюстрации нелогичности ААА, и все же эти различия свидетельствуют о том, что ААА является настолько же синтаксически сложным, как и САА.

Конструкции с использованием нескольких отрицаний в большинстве случаев встречаются в ААА. Предложение **He don't know nothing** встречается во многих языках мира, в том числе во французском, итальянском и в английском языке времен английского поэта Чосера.

В большинстве случаев, если в стандартном американском английском глагол может быть сокращен, в афроамериканском английском он опускается; в тех случаях, когда глагол, который может быть сокращен в САА может выпасть в ААА, как это показано в следующих предложениях:

САА	ААА	Русский язык
He is nice/He's nice	He nice	Он милый
They are mine/They're mine	They mine	Они мои
She is going to do it/	She gonna do it	Она собирается это сделать

He is/he's as nice as he says he is	He as nice as he say he is	Он так же хорош, как он и говорит об этом
*He's as nice as he says he's	*He as nice as he say he	Он так же хорош, как он и говорит об этом
How beautiful you are	How beautiful you are	Как вы прекрасны
*How beautiful you're	*How beautiful you	Как вы прекрасны
Here I am	Here I am	Я здесь
*Here I'm	*Here I	Я здесь

Эти примеры показывают, что правила синтаксического сокращения действуют в обоих диалектах, хотя между ними существуют небольшие различия.

В САА данное различие рассматривается с точки зрения синтаксиса; неизменяемая форма глагола *be* используется в тех случаях, когда говорящие подразумевают повседневные действия. При добавлении к глаголам, обозначающим действие в САА, таких как *walk*, окончания настоящего времени *-s*, они обозначают действия, происходящие регулярно, а не в данный момент: предложение *Susan walks to school* (Сьюзан ходит в школу пешком) означает ежедневное действие, а предложение *Susan is walking to school* (Сьюзан сейчас идет в школу пешком) описывает действие, происходящее в настоящий момент. Считается, что если для выражения ситуации, происходящей в настоящий момент (*Susan is walking to school*) используется предложение *Susan walks to school*, то это является грамматически неправильным.

С другой стороны, глагол состояния *love*, *John loves Mary*, указывает на происходящую в данный момент ситуацию или регулярное действие, а использование данного глагола в продолжительной форме – *John is loving Mary* – противоречит грамматическим правилам.

Основная группа американских английских диалектов используется носителями испанского языка или их потомками. Более века большое количество иммигрантов из испаноязычных стран Южной и Центральной Америки, Мексики и Карибских островов обогащают Соединенные Штаты своим языком и культурой. Среди этих групп есть носители испанского языка, которые знают либо изучают английский как второй язык. Также есть и те, кто родился в испаноязычной семье, для которых родным языком является английский. Некоторые из таких людей говорят только на нем, в то время как другие также говорят и на испанском языке.

Нельзя говорить об однородном латиноамериканском диалекте. Помимо различий между говорящими на одном и двух языках, диалекты, на которых говорят пуэрториканцы, кубинцы, гватемальцы и сальвадорские иммигранты, несколько отличаются друг от друга. Также эти диалекты отличаются от диалектов, на которых говорят многие мексиканские американцы на юго-западе и в Калифорнии. Этот диалект называется чиканский английский (далее ЧА). Хотя ЧА не является однородным, мы все еще можем признать его как отдельный диалект американского английского языка с систематическими различиями с другими диалектами английского языка.

Чиканский английский изучается в качестве основного языка многими детьми, это родной язык сотен тысяч, если не миллионов американцев. Это не английский с испанским акцентом, а, как и афроамериканский английский, наоборот является диалектом, который в корне отличается от САА. Многие отличия, однако, зависят от социального контекста говорящего. Лингвистические различия такого рода, варьирующиеся в зависимости от социального положения говорящего, называются социолингвистическими особенностями. Например, использование нестандартных форм, таких как двойное отрицание, часто связано с этнической принадлежностью, которая является частью социального контекста. Многие говорящие на ЧА являются бидиалектальными [3, 25-33]; они могут использовать как ЧА, так и САА, в зависимости от ситуации.

Существуют также синтаксические различия между ЧА и САА. В испанском языке в отрицательных предложениях перед глаголом используются отрицательные морфемы, даже если есть другое отрицание; таким образом, согласование отрицаний является правилом синтаксиса в ЧА:

САА	ЧА	Русский
I don't have any money	I dont have no money	У меня нет денег
I don't want anything	I no want nothin	Я ничего не хочу

Также существуют и лексические различия, например, использование *borrow* в ЧА вместо *lend* в САА (*borrow me a pencil*) или использование слова *barely* в ЧА вместо *just* в САА (*The new Prius had barely come out when I bought one*), а также многие другие тонкие различия.

Диалекты определяются посредством говорящих на нем групп людей, которые, в свою очередь, группируются по географическому расположению. Таким образом, региональные диалекты наиболее различимы и, как правило, означают именно то, что люди подразумевают под словом *диалект*. У социальных групп нет такого четкого деления, поэтому и социальные диалекты менее разграничены и до недавнего времени менее изучены. Удивительно, наиболее очевидное разделение человечества на группы – женщин и мужчин – не вызвало столько внимания к диалектам, как в случае с региональными и социальными разделениями.

В ранних работах касательно женщин и языка был выявлен ряд особенностей, которые имели место в речи женщин, чем мужчин. Например, женщины, «смягчают» свою речь чаще, чем мужчины, используя такие выражения как *I suppose, I would imagine, This is probably wrong, sort of, but...*, и так далее. Также женщины чаще используют разделительные вопросы, чтобы придать эмоциональную окраску своим словам *He's not a very good actor, is he?*, а также вежливые слова, например, *please, thank you* и прилагательные в превосходной степени – *really u so* (*It's a really good film, It's so nice of you*). Утверждалось, что использование этих слов объясняется неопределенностью и недоверием со стороны женщин.

Начиная с этих ранних работ все большее число ученых, проводят исследования по языку, полу и сексизму, исследуя различия между мужской и женской речью и их основные причины. Многие социолингвисты, изучающие гендерные различия в речи, теперь считают, что женщины используют вежливые формы не потому, что им не хватает уверенности, а для выражения дружбы и солидарности, разделения взглядов и ценностей со своими слушателями [4, 268-271].

Существует распространенное мнение о том, что, когда мужчины и женщины разговаривают, женщины говорят больше, а также, что они склонны прерывать своего собеседника больше, чем мужчины во время разговора. Это тема очень часто используется в комедиях и анекдотах, а также в высказываниях в разных культурах, как, например, ирландская пословица: «*Where there are women there is talk, and where there are geese there is cackling*» «Там, где есть женщины, там есть разговоры, а там, где есть курицы, там кудахтанье» или древнеамериканская пословица «*A squaw's tongue runs faster than the wind's legs*» «Язык индейской женщины быстрее ветра». Тем не менее, углубленные исследования разговоров между представителями разных полов показывают, что в некоторых контекстах доминируют мужчины, особенно в разговорах неличного характера, таких как телевизионные интервью, деловые встречи и конференции, где разговоры могут «поднять» чей-либо статус.

Такое доминирование мужчин в разговорах между представителями разных полов, похоже, развивается в раннем возрасте. Это можно заметить в школе, когда мальчики принимают более активное участие в разговорах с учителями. У женщин в большинстве случаев стиль речи является более стандартным. Например, женщины меньше используют сокращения, как, например, сокращение окончания *-ing* в *-in*, а местоимения *him* в *'im* – *I was walkin' down the street when I saw 'im*. В некоторых диалектах британского английского опускается начальный звук *[h]* в разговорной речи, как в случае с *'arf an hour* (*half an hour*), *'enry* (*Henry*), *'appy* (*happy*).

Различные варианты английского языка, используемые мужчинами и женщинами, иногда называются «гендерлекты» (сочетание слов *гендер* и *диалект*). Вариации в языке мужчин и женщин происходят во многих, если не во всех, языках. В японском языке женщины могут говорить на определенном женском диалекте, несмотря на то, что они знают стандартный диалект, используемый и мужчинами, и женщинами. В японском языке есть много слов, характеризующих вежливость – слов, предназначенных для того, чтобы передать вежливость, уважение, смирение и меньший социальный статус в дополнение к их регулярному значению.

У японцев есть формальные и неформальные глагольные формы, где опять же женщины чаще используют формальные формы. Есть также разные слова в японском языке, используемые в мужской и женской речи: например,

Английский	Женщины	Мужчины	Русский
Stomach	onaka	hara	живот
Delicious	oishii	umai	вкусный
I/me	watashi	boku	я

Словосочетания:			
eat a meal	gohan-o taberu	meshi-o kuu	кушать
be hungry	onaka-ga suita	hara-ga hetta	быть голодным

Различия, в большей степени связаны с использованием языка – лексическим выбором и стилем общения, чем с грамматическими правилами. Существуют, однако, случаи, когда язык, на котором говорят мужчины и женщины, отличается своей грамматикой. В мускогском языке Коасати, используемом в Луизиане, некоторые слова, произносимые мужчинами, заканчиваются на /s/, в то время как если эти же слова произносятся женщинами, то они заканчиваются на /l/ или /n/; например, слово, означающее «*Lift it*» (поднять это) – для женщин будет звучать как *lakawhol*, в то время как для мужчин – *lakawhos*. Точно также бенгальские женщины часто употребляют [l] в начале слов, в то время как мужчины используют [n].

Одной из очевидных фонетических характеристик женской речи является ее относительно высокий тон, вызванный, главным образом, более короткими голосовыми трактами. Тем не менее, разница в высоте голоса между мужчинами и женщинами заключается не только в физиологических особенностях. На это могут также повлиять различные социальные факторы с самого начала с изучения языка.

Маргарет Тэтчер, бывший премьер-министр Англии, довольно известный пример женщины, меняющей интонацию, в данном случае по политическим соображениям. Обычный голос Тэтчер был довольно высоким и немного пронзительным. Ее советники порекомендовали ей понизить голос и говорить медленно и монотонно для того, чтобы звучать как авторитетный человек. Этот искусственный стиль речи стал сильной характеристикой ее публичных выступлений.

Несмотря на такие факторы, как регион и этническая принадлежность, у говорящих, из разных социально-экономических классов часто проявляются систематические различия в речи. Эти диалекты социального класса отличаются от других диалектов тем, что их социалингвистические переменные часто носят статистический характер. Что касается региональных и социальных диалектов, различающий фактор либо присутствует, либо отсутствует (в большей мере), например, некоторые региональные группы говорят *frying pan*, в то время как другие говорят *skillet*.

По всему миру живут, говорящие на разных языках. Там, где группы стремятся к социальной или коммерческой коммуникации, один язык часто используется по общему соглашению. Такой язык называется лингва франка.

В средневековые времена в портах Средиземноморья использовался торговый язык, основанный главным образом на языках, которые впоследствии стали современными итальянскими и провансальскими. Этот язык был назван «Лингва франка» или «Франкский язык». Термин «лингва франка» был применен и к другим языкам, которые используются по аналогичному принципу. Таким образом, любой язык может быть лингва франкой.

Английский язык был назван «лингва-франкой мира» и стандартно используется на международных деловых встречах и научных конференциях. Французский язык в свое время был «лингва-франкой дипломатии». Русский язык выступает в качестве лингва-франка в странах бывшего Советского Союза, где говорят на разных локальных языках. Латинский язык был лингва франкой Римской империи и западного христианского мира на протяжении тысячелетия, так же, как греческий язык служил восточному христианскому миру как его лингва-франка. Идиш долгое время служил лингва-франкой еврейскому народу, позволяя евреям разных национальностей общаться друг с другом.

Чаще всего лингва франки служат в качестве торговых языков. В восточной Африке расположены сотни деревень, каждая из которых говорит на своем собственном языке, но большинство африканцев этой области изучают по крайней мере еще один язык, как, например, суахили, и эта лингва-франка используется и понимается почти на каждом рынке. Аналогичная ситуация существует в Нигерии, где Хауса является лингва-франкой.

В современном Китае 94% людей говорят на ханских языках, которые можно разделить на восемь основных языковых групп, в большей части являющихся взаимоисключающими. В каждой языковой группе есть сотни диалектов. В дополнение к ханским языкам существует также более пятидесяти языков «национальных меньшинств», в том числе пять основных: монгольский, уйгурский, тибетский, чжуанский и корейский.

Ситуация обстоит сложным образом и поэтому правительство развернуло обширную политику языковой реформы, чтобы установить в качестве лингва-франки пекинский диалект мандарина с элементами грамматики из северно-китайских диалектов, и обогащенного словарным запасом современного разговорного китайского языка. Они назвали этот диалект Путунхуа, что означает «единая речь». Малораспространенные языки и диалекты находятся на одном уровне с другими языками. Наоборот, этот подход нацелен на развитие единого языка, на котором все могут говорить и понимать друг друга.

Некоторые языки лингва-франка возникают естественным путем, в то время как другие в результате вмешательства государственной политики. Однако, во многих частях мира люди до сих пор не понимают своих соседей, живущих недалеко друг от друга.

В статье рассматривались лишь некоторые особенности активно используемых диалектов английского языка – о полном анализе варианта современного английского языка, говорить, возможно, преждевременно, поскольку процесс его развития находится в динамике.

Можно сколько угодно говорить и спорить что правильно, а что неправильно с точки зрения языковой нормы. Считаем, что более продуктивной будет позиция внимательного и аккуратного наблюдателя, фиксирующего динамику развития языка и делающего определенные выводы из наблюдений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Morgan M. Language, discourse and power of African American culture. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
2. Victoria Fromkin, Robert Rodman, Nina Hyams. An Introduction to Language. 10 edition: Wadsworth, Cengage Learning, 2014.
3. Журавлёва М.Н. »Территориальные диалекты Англии». «Иностранные языки в школе», №2, 2007 г. – 10 с.
4. Мочалкина А.А. Проблема изучения гендера в зарубежной и отечественной лингвистике // Молодой ученый. – 2019. – №6. – С.268-271.

Картаева А.М.
филология ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қаласы

Нурланова А.Н.
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан-Американдық еркін университеті,
Өскемен қаласы

Сәрсембаева Б.М.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру
бағдарламасының магистранты,
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университеті,
Өскемен қаласы

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕУРОПА ОЙШЫЛДАРЫМЕН ҮНДЕСТІГІ

Аңдатпа. Қазақ әдебиеті – әлемдік әдебиеттің дамуында өзіндік орны бар құрамдас бір бөлігі. Бұл ретте қазақтың гүлама ақыны Абай Құнанбайұлының орны ерекше. Мақалада Ұлы ақын, ағартушы, философ, композитор, аудармашы, саяси қайраткер, қазақ жазба әдебиеті мен қазақ әдеби тілінің негізін салушы Абай Құнанбайұлы шығармаларының Еуропа ойшылдарымен кемел ойы мен келісті сыры тоғысқан, сұлу сезімі мен мұңлы шері шарпысқан көрікті де көркем жырларының үндестігі, ой-түсінігі және философиясы қарастырылады.

Зерттеу барысында Абай Құнанбайұлы мен Еуропа ойшылдары, философия алыптары Платон мен Аристотель, Пифагор мен Гераклиттің шығармаларына салыстырмалы, салғастырмалы талдау жасалынып, Абайдың «шығысым – батыс, батысым – шығыс боп кетті» деген сөздерінің мәні ашылады.

Түйін сөздер: Еуропа әдебиеті, идеализм, әдеби үндестік, тарихи сабақтастық, әдебиет тарихы, философия.

Аннотация. Казахская литература является составной частью мировой литературы. Абай Кунанбаев, выдающийся казахский поэт, занимает особое место в казахской литературе. В статье рассматривается связь идей великого поэта, просветителя, философа, композитора, переводчика, политика, основателя письменной литературы и казахского литературного языка произведений Абая Кунанбаева с европейскими мыслителями и с загадочным представлением об их красоте, грусти и философии.

В ходе исследования приведен сравнительный анализ работ Абая Кунанбаева и европейских мыслителей, философов Платона и Аристотеля, Пифагора и Гераклита, выявлена сущность слов Абая «Восток мой стал Западом, а Запад мой Востоком».

Ключевые слова: Европейская литература, идеализм, литературная гармония, историческая преемственность, история литературы, философия.

Annotation. Kazakh literature is an integral part of world literature. Abai Kunanbaev, an great Kazakh poet, who take a special place on the Kazakh literature. The article contains the idea of the great poet, enlightener, philosopher, composer, translator, politician, founder of written Kazakh literature and the Kazakh literary language of the works of Abay Kunanbaev with European thinkers and with a mysterious idea of their beauty, sadness and philosophy.

In the study, a comparative analysis of the works of Abay Kunanbaev and European thinkers, philosophical geniuses as Platon and Aristotel, Pythagoras and Heraclitus revealed the essence of Abay's words «East-West, West-East».

Keywords: European literature, idealism, literary harmony, historical continuity, history of literature, philosophy.

Қазақ – тарихтың тезіне, уақыттың қыспағына, ғасырлардың сарсаңына сынбаған халық. Осынау ұлан-байтақ далаға ие болып, бүгінгі ұрпағына табыстап берген халқымыздың маңдайына біткен бірегей тұлғаларының бірі, қазақтың мақтанышы, ар-ұжданы Абай Құнанбайұлы артта қалған халқын алдыңғы қатарлы елдерге қарай сүйреп, олармен иық түйістіретін күндерді аңсай отырып, сол елдердің ғұламаларымен рухани диалогқа түсті, олардың деңгейінде сөз сөйледі, ақыл-нақыл айтты, кейінгі ұрпаққа да тура жол көрсетті.

Атақты Гетенің өзі «Шығыстың жеті ақыны бар. Мен оның ең жаманындай да емеспін» деген болса, Абай бабаларының қанымен сінген, халқының тәрбиесі, өз білімі арқылы келген шығыс шайырларының қисса – дастандарынан, солардың данышпандық ой-тұжырымдарынан еркін сусындаған.

Абай ақындық шығармаларында қазақ халқының әлеуметтік, қоғамдық, моральдық мәселелерін арқау еткен. Шығармалары үш жүйемен өрбиді: бірі – өз жанынан шығарған төл өлеңдері; екіншісі — кара сөздері; үшіншісі – аудармалары.

Абай – лирик. Абай өлеңдері түгел дерлік лирикадан құралады, поэма жанрына көп бой ұрмағаны байқалады. Дегенмен, ол өз дастандары арқылы қазақ поэмасын жаңа бір биікке көтеріп кетсе, шәкірттеріне бағыт беру арқылы бұл жанрдың қазақ әдебиетінде кеңінен қанат қағуына мұрындық болды. Оған дәлел – Шәкәрім мен Мағауия поэмалары. Қысқа өлеңдерінде табиғат бейнесін, адамдар портретін жасауға, ішкі-сыртқы қылық-қасиеттерін, мінез-бітімдерін айқын суреттермен көрсетуге өте шебер. Қай өлеңінен де қазақ жерінің, қазақтың ұлттық сипатының ерекшеліктері көрініп тұрады, әр өлеңінде қазақтың жаны бар.

Абайдың кара сөздері болса, ұлы ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, философиядағы даналық дүниетанымын даралап көрсететін классикалық стильде жазылған прозалық шығармасы. Жалпы саны қырық бес бөлек шығармадан тұратын Абайдың кара сөздері тақырыбы жағынан бір бағытта жазылмаған, әр алуан. Оның алты-жеті үлгісі қысқа болса, қайсыбіреуі мазмұн, тақырып жағынан өзгешелеу, ауқымды болып келеді. Абай өзінің кара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зер салған. Сөйтіп көркемдік шеберлік пен ғылыми зерделік арқылы көркемдік сана мен философиялық сананы ұштастырады. Абайдың кара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды.

Қазақ жазу-сызуы кешеуілдеп дамыған халық болса да, оның тарихы, философия халықтың көкейінде ауыз әдебиеті болып сақталып, халықтың салт-дәстүрінде сақталған. Қазақтың қағазға жазылмаған заңдары, атадан балаға мұра болып сақталып келген қағидалары бар.

Ия, батыстың, Еуропаның ғылым-білімі көш ілгері дамып, дүниежүзілік өркениетті алға сүйреді. Кемеңгер Абай болса, соны дер кезінде ұғынып, өз халқын солармен терезесі тең еткісі келді, оқу-білімге шақырып, алдыңғы қатарлы елдердің жеткен жетістігінен үйренуге шақырды.

Көшпенділердің философиясымен қаруланған Абай мұрасының маңызды қыры – Еуропа мәдениеті мен әдебиетіне, философиясына қатысты. Бұл құбылыстың мазмұны мен сыры, диалектикасы мен динамикасы бір жағынан, талант, дарын іспетті қасиеттер табиғатынан шектелушіліктен, томаға тұйықтықтан аулақ болатынында, жалпы адамзаттық игілік-жақсылықпен сабақтас, тектес екендігінде болса, екінші жағынан, Абайдың туған жерінің, елінің жаратылысының өзі Еуропа мен Азияны, Батыс пен Шығысты жалғастырушы көпір іспеттілігіне байланысты. Еуропамен таныса келе Абайдың «Шығысым – батыс, батысым – шығыс боп кетті» деуі ақынның Батыс елдерінің мол рухани қазынасына, мәдени, әдеби өсу жолына қатты қызыққаннан айтқан сөзі болса керек.

Көне мәдениеттің Гомер, Софокл, Сократ, Платон, Аристотель сияқты өкілдері қазақтың шығысында жатқан Абай шығармаларынан орын алды. Абай өлеңдерінде, әсіресе, кара сөздерінде кездесетін эллин мәдениетінің классикалық үлгілері ақынның рухани ізденіс үстінде адамзаттың ортақ мұрасына қол артқанын көрсетті. Ежелгі гректердің эстетикалық ақыл-ойлары қазақ ақынының да ізденіс-толғаныстарына үндесе үйлесті. Өзінің Жиырма жетінші сөзінде ақын өнеріне таңырқауға лайықты адамдар деп бәйітші, жыршы Гомерді, трагедия шебері Софоклды, суретші Зевксисті атайды. Грек ойшылдары арасынан Абайдың көбіне-көп назар аударғаны Сократ, Платон, Аристотель. Қайшылықтарды шешу арқылы шындыққа жету диалектикасын ашқан әлем ойшылы Сократтың философиялық және этикалық идеялары мен ол туралы деректер біздің заманымызға көбіне-көп оның шәкірті Платон, Сократпен 20 жылдай бірге болған тарихшы әрі жазушы Ксенофонт және Аристотель арқылы жетті. Ешқандай университет бетін көрмей, өз бетімен ғылым шыңына шыққан Абай бұл ойшылдардың атын атап қана қоймай, Ксенофонттың шығармаларын талдай оқып, соның негізінде «Жиырма жетінші сөзін» (Сократ хакімнің сөзі) жазды.

Ия, Абай философиялық трактаттар жазған жоқ. Бірақ оның әр өлеңінің философиясы бар. Абайдың табиғаты да философияға жүгінеді, Абайдың махаббаты да алып-ұшып өртеніп тұрған махаббаттан гөрі, сезімді ой мен санаға жүгіндіріп қойған махаббат. Философиялық сансыз саликалы ойлары терең мағыналы талғамдарға толы кара сөздеріне сыйған. Және ол ойлар әлемдік философия алыптары Платон мен Аристотельдің, Пифагор мен Гераклиттің ой-түйіні тұжырымдармен үндесіп жатыр.

Мысалы, дүниені сандарға жүгіндірген Пифагор дуниетанымында санды көкке көтеріп, оның рөлін айрықша абсолютке айналдырған. Кеңістіктегі ең кіші өлшем нүкте болса, бір санын соған теңеп, барлық санның барлық негізгі элементі ретінде қарастырған Пифагорша ойды Абайдан да оқимыз:

Единица – жақсысы,
Ерген елі бейне көл,
Единица нөлсіз-ақ,
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл.

Абайдың діні де өзгеше. Табиғатынан деист Абай құдайды жоққа шығармайды. Оның идеализмі Платон философиясымен де үндес. Оның философиясы материя мен болмысты екінші кезекке қояды. Платон тән өлгенмен, жан өлмей мәңгі жасайды деп білді. Ол тән тірілігінде білімді болған жандар тән өлген соң, дүниеге жаңадан келген болашақ данышпандар мен игі жақсыларды денесіне көметіндігіне сенді. Ал білімі шамалы жандар қарапайым адамдарға көшеді деді. Абай да осылай ашық айтады:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп ойнап күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес, -

деп, ертең тәні өлгенмен, жаны өлмейтіндігіне кәміл сенеді.

Грек философы Гераклит жаратылыс үнемі қозғалыста болатынын, дүние пайда болу мен жоғалудан тұратынын, тұрақты ештеңе жоқ екенін, бәрі өзгеріп, ауысып, түрленіп отыратындығын дәлелдеп берді. Ал осы ойлар Абайды былай көрініс тапқан:

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.
Абай «Адамзат бүгін-адам, ертең-топырақ», – дейді.

Бәйшешек солмақ, күйремеқ,
Көбелек өлмек, сиремеқ, –

деп толғады [Аманжолов Н., 1994, 56.].

Оны тереңдете жиырма сегізінші сөзінде: «Дүние бір қалыпта тұрмайды, адамның ғұмыры, қуаты бір қалыпты тұрмайды. Әрбір мақұлыққа құдай тағала бірқалыпты тұрақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады?»-деп ескертті [Бисенғали З., 1998, 756.].

Тіпті танымның өзі де алғаш жай тану, бара –бара заттың іші, сырты, өзіне тән қасиеті, құрамы түпкілікті танылады.

Абайды классик ақын дейміз. Классик ақынның тағы мына бір өлеңдерінде өмірдің бірқалыпты тұрмайтынын айтады:

-Өмір, дүние дегенің
Ағып жатқан су екен...
...Мынау ағып жатқан қу заман
Қалыбында тұрмайды...
... Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Имиша өмір өтпек, ол білдірмек...
...Өтті, өлді тағдыр жоқ қайта келмек.

«Дүниеде еш нәрседе баян жоқ екені рас. Жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол, жақсы жаз келмеуші иа еді?»-деп өзіне өзі демеу берді.

Оптимист ақын жаңа заманды алдан күтті.

Қазақы ортада тәрбиеленген ақын он сегіз мың әлемді оның ішінде адамды құдай тағала ерекше махаббатпен топырақтан жаратқан деген мұсылмандық көзқарасқа оқымысты, философ ретінде қарсы келе алмады. Сондықтан ол әлем мен адам жаратылысы туралы діни ережені өз ой-пікірімен Сократ хакімнің сөзі арқылы толықтыра, жетілдіре түсуге тырысты.

Абай жан мен тән құмары жайлы айта келіп, өмірді мағыналы өткізуге үндейді, оның қысқалығына мән бергізеді. Ерінбей еңбек қылса, түңілмей ізденсе, орнын тауып істесе кім бай болмайды деген пікір айтады.

Ол бет албаты тақуалыққа да қарсы: «Пенделіктің кәмалаты әулиелікбірлән болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып, һу деп тарихта кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді?». Ақын тұрмыс рахатын көрудің қандайында болса да қатаң тиым салынатын аскетизмнен аулақ [Мырзахметұлы М., 1999, 6б.].

Өмірді тамаша деп білді:
Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,
Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек.
Жақынның да жардың да астықтың да
Бәрінің де қызығын көріп білсек.

Ақын өз шығармаларында әділетті болуға шақырады. «Ғадалат-барша ізгіліктің анасы», -дей отырып, мәңгі әділдік заманын көкседі, адамгершілік заманын аңсады.

Өзгеден озсам десең, не керектігін Абайдан асып айтқан ешкім жоқ шығар. «Тегінде адам баласы адам балысынан артық ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Одан басқалармен оздым ғой дегеннің бәрі де ақымақтық». Дәл осылай айта отырып, адамдық қасиеттердің барлығының басына ақылды, арлылықты қояды. Ақиқатты ғылымнан іздетеді.

Абайдан бір ғасыр бұрын жасаған Еуропа ойшылдарының ойлары гуманизм идеясына келіп түйісті. Олар бар әлемді, оның тарихы мен бүгінін, болашағын адамның бір басына әкеліп жинап-теріп, адамға деген махаббат бәрін жеңіп шығатынына ерекше көңіл бөлді. «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», -дейді ақын. Бұдан артық, бұдан артып айту мүмкін емес. Қазақ сахарасынан шыққан ақын қазақ, халық деп қарамады, адамзат деп қарады.

Сол Еуропа ойшылдары он сегізінші ғасырды адамзаттың кәмелетке толған кезі деп санап, ағартушылық идеясын бірінші орынға қойған еді. Енді Абайдың ғылым, білім жайындағы пікірлеріне тоқталсақ. Ол: «Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз. Жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп», -деген пікір айтқан [Мырзахметұлы М.2000, 8б.].

Абай оқусыз білім, білімсіз күннің жоғын ескертіп, ғылымды терең үйренуді насихаттайды:

Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз...
...Ер жеткен соң түспеді уысыма
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Абай дүние ғылымына орыс тілі арқылы есік ашты. «Орыстың ғылымы, өнері дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанға түседі», - деуі осыдан.

Ол ғылымды құдайдың бір сипаты ретінде сипаттады. «Ғылымға ғашық болу – адамның белгісі», - деді.

Абай Құнанбаев арнайы молдалық құрып, бала оқытпаса да, көптеген шәкірт тәрбиелеген адам. Өзінен соңғы көптеген ақындар, шешендер, білгірлер оның мектебінен шықты. Бірақ шәкірттерінің бәрі бірдей ол күткен деңгейден көрінген жоқ:

Күшік асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.

Біреуге мылтық үйреттім
Ол мерген болды, мені атты.
Терең білім – жақсы ұстаздан, жақсы ұстаз ізденгіш болса, шәкірт – тапқыш.
Абай Құнанбаев ұстаз еңбегін жоғары бағалайды:
Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық еткен жалықпас,
Үйтеруден балаға.

«Ғылым-білімді әуел бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпен, яки, алдаумен үйір қылу керек. Үйрене келе өзі ізденгендей болғанша». Сондықтан мұғалімнің бірінші міндеті – баланы білім іздеуге құмар қылдыра білу.

Осылайша, Абай шығармаларына көз жүгірту арқылы оның туындыларының тұла бойынан батыстық философияны көреміз, қаншама ғасырлық әлемнің тарихындағы кемел ойлар бір ақынның шығармаларына шоғырланған. Жан мен тән, адам мен қоғам, дін мен діл, өмірдің мәні мен өлімнің ақиқаты, адамның табиғаты мен ар-ожданы жайлы айтқан ақын ойлары Еуропаға тән салқынқандылық, шығысқа тән тереңдік, қазаққа тән салихалылықтың тоғысқанын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аманжолов Н. Абай философиясы // Әділет, 1994. – 22 сәуір
2. Бисенғали З. Абайдың қара сөздерінің сырлы сипаты // Қазақстан жоғары мектебі, -1998. -№4
3. Мырзахметұлы М. Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті // Түркістан, 1999. – 27 тамыз
4. Мырзахметұлы М. Абайдың ғылым жайындағы танымынан // Абай, 2000. – №3
5. Есімов Ф. Абай дүниетанымындағы алла мен адам болмысы. – Алматы: Абай атындағы АМУ, 1974. – 47 б.
6. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1961. -300 б.

Қалибекұлы Т.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

Хоншан А.

Шығыс тілдерінің аудармасы кафедрасының оқытушысы

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

ҚАЗІРГІ ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ПРЕДЛОГТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

***Түйін.** Тілде толық мағынасы жоқ, тек сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын немесе белгілі бір сөзге қатысты қолданылып, оған түрлі грамматикалық мағына үстейтін сөздер болады. Осындай сөздердің бірі қытай тіліндегі «предлогтар» болып табылады. Мақалада қытай тіліндегі «предлог» ұғымының терминдік мәні, предлогтардың мағыналық түрлері, атқаратын қызметі мен грамматикалық ерекшеліктері және олардың қазақ тіліндегі берілу жолдары қарастырылып, тілдік деректер арқылы дәйектелген.*

***Кілт сөздер.** Қытай тілі, қазақ тілі, предлог, септеулік, грамматикалық мағына, предлогты тіркес.*

***Резюме.** В языке есть слова, которые не имеют полного значения, только слова-связки которые используются по отношению к определенному слову и добавляют к нему другое грамматическое значение. Одним из таких слов является китайский предлог. В настоящей статье рассматривается и обосновывается терминологическое значение понятия «предлог» китайском языке, их семантические типы, функции и грамматические особенности, а также способы передачи предлогов на казахском языке.*

***Ключевые слова:** китайский язык, казахский язык, предлог, послелог, грамматическое значение, предложные сочетания.*

***Abstract.** There are words in the language that do not have a full meaning, but only bundle words are either used in relation to a particular word and add another grammatical meaning to it. One such word is the Chinese preposition. This article discusses and substantiates the terminological meaning of the concept of «preposition» in the Chinese language, semantic types, their functions and grammatical features of prepositions, also methods of their presentation in the Kazakh language.*

***Keywords:** Chinese, Kazakh, preposition, postposition, grammatical meaning, prepositional phrase.*

Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігіндегі «предлог» терминіне берілген анықтамада предлогтардың сөздің алдында тұратын көмекші сөздер екендігі және жанама септіктегі сөздермен тіркесіп, сөйлемде, сөз тіркестеріндегі есімдер мен басқа сөздердің өзара қатыстық, бағыныштылық сипатын білдіретіндігі көрсетілген [1, 255 б.]. Бұл анықтама негізінде предлогтарға тән мынандай ерекшеліктерді атап көрсетуге болады: предлогтар лексикалық мағынасының болмайтындығы; өзі қатысты сөздің алдында тұратындығы; тіркескен сөзіне грамматикалық мағына үстейтіндігі. Осындай ерекшеліктерге ие болып келетін көмекші сөздер қытай тілінде де кездеседі.

Қытай тіл білімінде предлогтарға қатысты алғашқы ақпаратты Ма Жянжонның (马建忠) 1898 жылы жазған «*马氏文通*» (Қытай тілінің ең алғаш жазылған грамматика оқулығы) деген еңбегінен кездестіруге болады. Одан кейін қытай тілінде предлогтар оқулықтар мен оқу құралдарында жалпы айтылғаны болмаса, біраз уақытқа дейін зерттеу нысанына алынбады. Предлогтардың жан-жақты зерттеудің нысанына айналуы өткен ғасырдың 80 жылдарынан басталады.

Қытай тіліндегі предлогтар толық лексикалық мағынасы болмағандықтан көмекші сөздердің қатарына жатады және олар зат есім, есімдік немесе зат есімді сөз тіркестерінің алдында тұрып, предлогты тіркес құрайды. Предлогтар өзі қатысты сөздерге мезгілдік, мекендік, бағыттық, мақсаттық, себептік, салыстыру, теңеу және тағы басқа грамматикалық мағыналар үстейді. Предлогтардың басым бөлігі етістіктерден пайда болған, сондықтан кейбір предлогтар грамматикалық ерекшеліктері жағынан етістік сөздерге ұқсайды.

Қытай тіліндегі предлогтар қазақ тіліндегі септік жалғаулары мен септеуліктердің білдіретін мағынасы мен атқаратын қызметіне ұқсап қалады. Алайда предлогтарды септік жалғауы немесе

септеуліктермен бір тұрғыдан қарауға келмейді. Қытай тілінде предлогтар қазақ тіліндегі септеуліктер сияқты сөз бен сөздерді байланыстырмайды, олар тіркескен сөзіне үстеме мағына қосып, мағынасын нақтылай түседі.

Қытай тіліндегі предлогты тіркестер, негізінен, қазақ тіліндегі септеулікті тіркестерге (септеуліктердің қатысуымен жасалған түйдекті тіркестер) сәйкес келеді. Бірақ олардың мағыналары, құрылымы, жасалу жолдары мен атқаратын қызметтері жағынан елеулі айырмашылықтар бар.

Қытай тіліндегі предлогтар және олардың түрлері.

Біз алдымен 介词 атауының (яғни біз «предлог» деп атаған) қазақ тіліндегі аудармасына тоқталамыз. Бұл атау **Қытайда жарық көрген сөздіктерде, оқулықтар мен оқу құралдарында қазақ тіліне әрқилы аударылып жүр.**

«Қытайша-қазақша сөздікте» 介词 атауы «шылау» деп аударылса [2, 572 б.], тіл біліміне қатысты сөздіктерде «сөз алды қосымша», «шылау» [3, 105 б.], «сөз алды қосымшасы» [4, 175 б.] деп көрсетілген. «Қытай тіл грамматика білімдері» деген қос тілді еңбекте «сөз алды шылау» [5, 62 б.] деп берілген. Оқулықтар мен оқу құралдарында, негізінен, «сөз алды қосымшасы» [6, 200 б.], [7, 163 б.], [8, 176 б.] нұсқасы қолданылып жүр.

Қазақстанда **жарық көрген оқулықтар мен сөздіктерде аталған терминге қатысты берілген атауларда** бірізділік жоқ. Д.Мәсімханұлы мен А.Әбиденқызының «Қытай филологиясына кіріспе» атты оқу құралында бұл атауды «сөз алды қосымшасы» [9, 98 б.] деп берсе, «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» «шылау сөз» [10, 379 б.] деп көрсетілген. Т.Қалибекұлы 2009 жылы жарық көрген «Қытайша-қазақша-орысша грамматика терминдерінің сөздігінде» алғаш рет «предлог» терминін ұсынған болатын. Сондай-ақ, оқырманға түсінікті болу жағы ескеріліп, «предлогқа» балама ретінде «сөз алды қосымшасы» атауы қатар берілген. **Н.Абдырақын Т.Қалибекұлының ізімен «Базалық пығыс тілі: Қазіргі қытай тілінің грамматикасы»** атты оқулығында «предлог» атауын қолданып, жақшаның ішіне «сөз алды қосымшасы» деп көрсетіп отырады. Автор предлогқа мынадай анықтама берген: «名词或名词性词语, 用在代词前, 组成介词短语, 可以修饰动词, 形容词。它表示时间, 处所, 方式, 目的, 对象, 排除, 比较等意义, 这样的词就是介词。Зат есім немесе зат есім рөліндегі сөздер есімдіктердің алдына келіп предлогты (сөз алды қосымшасы) сөз тіркесін жасайды, етістікті, сын есімді анықтап келеді. Ол мезгілдік, мекендік, тәсілдік, мақсаттық, объектілік, қалдырып тастау, салыстыру мағынасын білдіреді» [11, 70 б.]. Берілген анықтама дұрыс емес. Мұның себебі: 1) қытай тілінде де, қазақ тілінде де зат есімдер есімдіктердің алдынан тіркесіп келмейді; 2) зат есімдер есімдіктердің алдынан келіп, предлогты сөз тіркесін жасамайды, керісінше предлогтар зат есім, есімдік немесе зат есімді сөз тіркестерінің алдынан келіп, предлогты тіркес құрайды; 3) предлогтар есімдіктермен ғана тіркеспейді, олар зат есім, зат есімді сөз тіркестерімен де тіркеседі; 4) предлогты сөз тіркесі етістікті немесе сын есімді анықтап келмейді, керісінше етістік баяндауышты пысықтап келеді. Анықтаманың дұрыс болуы үшін предлогтарға тән мынадай ерекшеліктері атап көрсету керек: предлогтардың толық лексикалық мағынасының болмауы; өзі қатысты сөздерге әртүрлі грамматикалық мағыналар үстеуі; зат есім, есімдік немесе зат есімді сөз тіркестерінің алдынан келіп, предлогты тіркес құрауы; предлогты тіркестердің етістік баяндауыштың алдында тұрып, пысықтауыштың қызметін атқаруы.

Т.Қалибекұлының 2018 жылы шыққан «Қытайша-қазақша-орысша тіл білімі терминдерінің сөздігі» және «Қазіргі қытай тілінің грамматикасы (синтаксис)» атты оқу құралында «сөз алды қосымшасы» атауын емес, предлог» терминін қолданған. Мұның себебін былайша түсіндіруге болады:

1) қытай тіл білімінде «қосымша» деген ұғым да, термин де жоқ; журналдар бар, бірақ өте аз; жалғаулар (тәуелдік, жіктік, көптік және септік жалғаулары) болмайды (қазақ тілінде қосымшалардың екі түрі бар: бірі – журнал, екіншісі – жалғау);

2) «предлогтар» қытай тілінде көмекші сөздер болып табылады және олар сөз табы ретінде қаралады; предлогтар журнал сияқты өзі қатысты сөзге үстеме немесе бүтіндей жаңа мағына қоспайды; жалғаулар сияқты сөздерді бір-бірімен байланысқа түсіре алмайды;

3) орыс тіліндегі «сөз алды қосымшасымен (префикс)» шатастырмас үшін «предлог» деп атаған дұрыс.

介词 атауының «шылау» немесе «сөз алды шылау» деп аударылуына келісу қиын, қытай тіліндегі 虚词-ны «көмекші сөз» деп аударған дұрыс сияқты. Қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша көмекші сөздер 介词 (предлогтар), 连词 (жалғаулықтар) және 助词 (шылаулар) болып бөлінеді. Шылаулар іштей құрылымдық шылау, шақтық (аспектілі) шылау және демеулік шылау деп тағы үш

топқа ажыратылады. Қазақ тілінде де шылаулар қызметіне қарай үшке: *жалғаулықтар, септеуліктер, демеуліктерге* бөлінеді.

Орыс тіл білімінде 介词 атауы «предлог», ағылшын тілінде «preposition» деп беріліп жүр.

Септеулік (немесе септеулік шылау) қытай тіліне 后置词 болып аударылып жүр. Қазақ тілін зерттеуші Жаң Дінжің септеулік шылауды 格助词 деп атауды ұсынады. Ғалым мұның себебін былай түсіндіреді: «Септеулік шылаулар септік жалғаудың атқаратын қызметіне ұқсайды, сондықтан 格助词 (格 – септік жалғау, 助词 – шылау) септеулік шылауға мағыналық жағынан дәл келіп, септеулік шылаулардың да өзіндік ерекшелігін толық ашып көрсете алады. Қытай тілінде жазылған грамматикалық еңбектерде септеулік шылаулардың 后置词 деп аталу себебі мынада: септеулік шылаулардың қызметі кейбір тілдердегі 前置词 (предлог, префикс) немесе 介词 (предлог) сияқтылармен ұқсас, бірақ олар сөздердің алдында тұрады» [12, 471 б.]. Біз Жаң Дінжіңнің пікіріне қосыламыз.

Қытай тіл білімінде предлогтар түрлі-түрлі топтастырылып жүр. Оларды мағыналық жағынан түрлеу және атау жүйесінде алшақтықтар бар. Біз предлогтарды төмендегідей жеті түрге бөлеміз:

1) Мезгіл мәнді предлогтар: 在, 于, 由, 到, 自, 从, 自从, 打, 当, 趁, 随着, 赶, 临, т.б.

在 мен 于 предлогтары жатыс септігімен сәйкес келеді. Олар іс-қимылдың мекенін, орнын білдіреді: 迪玛希在美国纽约巴克莱中心举办了自己的个人演唱会 *Димаши Американың «Barclays Center» арена-сында өзінің жеке концертін өткізді.* 大会于努尔苏丹举行 *Жиналыс Нұр-Сұлтанда өтеді.*

自, 自从, 打 предлогтарының мағынасы шығыс септігі немесе шығыс септіктегі сөздермен тіркесетін *кейін, соң, бері* септеуліктерімен сәйкес келеді.

她自小在外婆家长大 *Ол кішкентайынан әжесінің қолында өсті.*

他自从来哈萨克斯坦以后, 哈萨克语口语水平提高的很快 *Қазақстанға келгеннен бері, оның қазақ тілін сөйлеу деңгейі тез көтерілді.*

打明天起, 你不用来了 *Ертеңнен бастап келмей-ақ қой.*

自, 自从, 打 предлогтары 以来, 以后, 起 сөздерімен тіркесіп қолданылғанда, көбінесе шығыс септікті сөздермен тіркесетін *бері, кейін* септеуліктері, «шығыс септігіндегі үстеумен» тіркесетін *бастап* сөзі немесе *-ғалы/-гелі* көсемшелері арқылы беріледі. 到 предлогы барыс септік, жатыс септік немесе барыс септікті сөздермен тіркесетін *дейін, шейін* септеуліктері арқылы беріледі. Мысалы, 我在这里工作到明年 *Мен келесі жылға дейін осы жерде жұмыс істеймін.* 会期推迟到明年1月31日 *Жиналыстың мерзімі келесі жылдың 31-қаңтарына дейін шегерілді.*

从, 由 предлогтары, көбінесе, шығыс септігімен сәйкес келеді. Мысалы, 从学校来 *мектептен келу,* 从胜利走向胜利 *жеңістен жеңіске жету,* 代表团由三人组成 *Делегация үш кісіден құралған.*

2) Мекен мәнді предлогтар: 从, 自, 由, 打, 往, 朝, 向, 在, 于, 沿着, 顺着, т.б.

Бұлардың құрамындағы 到, 朝, 往, 向, 对, 给 предлогтары, негізінен, барыс септігімен мәндес болып келеді немесе барыс септікті сөзбен тіркесетін *дейін, қарай, таман* септеуліктері арқылы беріледі. Мысалы, 到学校去 *мектепке бару,* 向前走 *алға (қарай) жүру,* 往后退 *артқа (қарай) шегіну,* 对他说 *оган айту,* 给他看看 *оган көрсетіші.*

从, 自, 由, 打 предлогтары шығыс септігімен сәйкес келеді. Мысалы, 从阿拉木图来 *Алматыдан келу,* 自幼失去了父母 *Кішкентайынан ата-анасынан айырылған,* 狼可能由这条路逃走了 *Қасқыр осы жолдан (жолмен) қашып кеткен шығар.* 打哪儿捡来的? *Қайдан тауып алғансың?*

在, 于 предлогтары жатыс септігімен сәйкестенеді. Мысалы, 她妹妹在北京学习 *Оның сіңлісі Бейжіңде оқиды.* 本文发表于《北京晚报》 *Бұл мақала «Бейжің Ақшамы» газетінде жарияланған.*

沿着, 顺着 предлогтары қазақ тіліне, негізінен, зат есіммен тіркесетін *бойымен* септеулігімен мәндес келеді немесе *бойлай, жағалай* сияқты сөздермен беріледі. Мысалы, 沿着街道走 *көшені бойлап жүру.* 顺着流水方向走 *су ағысының бойымен жүру (судың ағысымен жүру).*

2) Істің, қимылдың амалын, тәсілін, қандай құралмен істелгенін білдіретін предлогтар: 按照, 按, 依照, 凭, 靠, 以, 通过, 经过, 根据, 用, 将, 据, т.б.

按照, 按, 依照 предлогтары *бойынша, қарағанда, қарай, қарап, сай* сөздерімен беріледі. Мысалы, 按照他的要求做 *оның талабы бойынша істеу*

凭 көмектес септікпен немесе *арқылы, арқасында* септеулігімен беріледі. Мысалы, 你要凭事实说话 *Дәлелмен сөйлеуің керек.* 我们凭线索, 找到了他 *Ақпарат көздері арқылы оны таптық.*

靠 көбінесе көмектес септігімен сәйкес келеді немесе *арқылы* септеулігімен беріледі. Мысалы, 靠自己的本事赚钱 *өз қабілетімен ақша табу,* 靠你自己努力取胜 *өзінің құлшынысы арқылы жеңіске жету.*

以, 通过, 经过, 根据, 用 предлогтары арқылы септеулігі және бойынша, қарағанда, қарап сияқты сөздермен беріледі. Мысалы, 西安以历史悠久闻名于世 Сиань қаласы өзінің ұзақ тарихымен әлемге әйгілі. 人们通语言来交流 Адамдар тіл арқыды қарым-қатынас жасайды.

3) Мақсатты, себеп-салдарды білдіретін предлогтар: 为, 为了, 为着, 给, 因, 由于, т.б.

为, 为了, 为着 үшін, деп септеуліктерімен сәйкес келеді, кейде барыс септігіндегі зат есімге немесе -ған/-ген тұлғалы есімдіктерге тіркесетін бола сөзімен беріледі. Мысалы, 为国家效力 Отанға қызмет ету, 我是为了你才回来的 Мен саған бола қайтіп келдім. 他们是为着全民族的利益而战斗的 Олар тұтас бір ұлт мүддесі үшін күресуде.

因, 由于 предлогтары үшін сөзімен беріледі, кейде байланысты, салдарынан, себебінен деген сөздермен де беріледі. Мысалы, 他因病没来上课 Ол ауырып қалғандықтан сабаққа келмеді.

由于天气恶劣, 飞机没起飞 Күн райының нашарлауына байланысты ұшақ ұшады.

4) «Ығыстыру, сырттату, қалыс қалдыру» мағынасында жұмсалатын предлогтар: 除, 除了, 除非, т.б.

Бұлар, көбінесе, басқа, сырт сөздерімен беріледі. Мысалы, 这里除他外, 都是本地人 Бұл жерде одан басқалары жерлік тұрғындар. 他除了喜欢唱歌, 还喜欢跳我 Ол өлең айтудан басқа, билегенді ұнатады.

6) Салыстыру мәнін білдіретін предлогтар: 比.

比 шығыс септікпен сәйкес келеді, сондай-ақ, шығыс септігіндегі сөзбен тіркесетін гөрі, бетер септеуліктері немесе -ған/-ген тұлғалы есімшемен тіркескен қарағанда сөзімен мәндес болып келеді. Мысалы, 比我聪明 менен ақылды (маған қарағанда ақылды).

7) Іс-қимылдың тура объектісін білдіретін немесе іс-қимыл мен ортақ субъектіні білдіретін предлогтар: 把, 将, 叫, 让, 同, 与, 跟, 和, 替, 向, 给, т.б. Белгілі бір іс-әрекет, оқиға жөнінде айтылғанын білдіретін предлогтар: 对, 对于, 关于, т.б.

把, 将 предлогтары табыс септігімен мәндес болып келеді. Бұл предлогтардың басты қызметі – есім сөздерімен тіркесіп, іс-қимылдың объектісі болатын зат пен құбылысты күшейтіп көрсету. Мысалы: 你把书给我 Кітапты маған бер. 你将书还给她. Сен кітапты оған қайтарып бер.

被 предлогы қазақ тіліне тарапынан деген сөзбен беріледі. Мысалы, 伊朗将军卡西姆·苏莱曼尼被美国杀死 Ирандық генерал Касым Сүлеймани АҚШ тарапынан өлтірілді.

对, 对于, 关于 предлогтары түбір тұлғалы зат есіммен, есімдікпен тіркесетін туралы, турасында, жайлы, жайында, жөнінде сияқты қатыстық септеуліктерімен немесе үшін септеулігімен сәйкес келеді.

替, негізінен, зат есіммен, есімдікпен тіркесетін үшін септеулігімен сәйкес келеді. Мысалы, 全家都替她高兴 Отбасы мүшелерінің барлығы ол үшін қуанды.

向 барыс және шығыс септіктерімен пара-пар. Мысалы, 向前看 алдыға қарау, 向他学习 одан үйрену. 和, 同, 与, 跟 предлогтары барыс, көмектес және шығыс септіктеріне сәйкес келеді. Кейде көмектес септігіндегі сөзбен тіркесетін бірге септеуліктерімен беріледі. Бұлар іс-қимылдың құралын, амалын, бірлестік мағынасын білдіреді. Мысалы, 我和这件事没关系 Менің бұл іспен қатысым жоқ. 你们要同群众商量 Сендер халықпен ақылдасуларың керек. 他用铅笔写 Ол қарындашпен жазады. 这件事与她商量不得 Бұл істі онымен ақылдасуға болмайды. 我要跟他走 Мен онымен бірге кетемін.

连 предлогы өзі тіркескен сөзіне күшейту мәнін қосу үшін жұмсалады. Көбінесе, 都 немесе 也 сөзімен бірге қолданылады. Қазақ тілінде да/де, та/те күшейткіш демеулігі арқылы беріледі. Кейде қосынды мәнді екеш шылауы арқылы да беруге болады. Мысалы, 他连看都没看我一眼 Ол маған көз қиығын да салмады. 这个简单的道理, 连小孩子都知道 Мұндай қарапайым қағиданы бала екеш, бала да біледі. 也许连他自己也不知道 Бәлкім, оның өзі де білмейтін шығар.

Предлогтардың грамматикалық ерекшеліктері.

1) предлогтар зат есім, есімдік немесе зат есімді сөз тіркестерінің алдынан келіп, предлогты тіркес құрайды; 2) предлогтар морфологиялық өзгерістерге ұшырамайды; 3) предлогтардың соңынан шактық мағына үстейтін 着, 了, 过 шылаулары немесе 起来, 下去 бағыт-бағдар етістіктері жұмсалмайды; 4) предлогтар сөздерді бір-бірімен байланысқа түсіре алмайды, тек тіркескен сөзіне үстеме мағына қосып, мағынасын нақтылай түседі.

2) Предлогтардың бірқатары көне қытай тіліндегі етістіктерден жасалған, мәселен, 把, 被 предлогтары, ал көне қытай тіліндегі қазірге дейін қолданылып келе жатқан предлогтар: 以, 于, 自, 朝, 向, 往, 顺, 随着, 对, 为, 跟, 叫, 比, 当, 给, 用, 由, 经过, 通过, 拿 предлогтары

етістіктерге ұқсас қызмет атқарғандықтан оларды бір-бірінен ажырату қиынға соғады. Дегенмен басты айырмашылық ретінде төмендегілерді атап көрсетуге болады:

1) етістіктер өз алдына жеке тұрып баяндауыш қызметін атқарады, предлогтар сөйлем мүшесі бола алмайды, мысалы, 在 етістік те, предлог та болады: 他不在家 *Ол үйде жоқ* (етістік), 书在桌子上 *кітап үстелдің үстінде* (предлог); 2) етістіктерді қосарлап айтуға болады: 你们俩比一比; 3) етістіктердің соңынан шақтық мағыналарды білдіретін 着, 了, 过 шылауларын қосып айтуға болады: 顺利通过了考试 *емтиханнан сәтті өтті*, 他当了市长 *Ол әкім болды*.

Қытай тілінде толық мағыналы сөздер мен көмекші сөздердің тіркесі сөз тіркесін құрай алатындығын қытай ғалымдары тілдік деректер негізінде дәлелдеп отыр. Сондықтан да соңғы жылдары толық мағыналы сөздер мен көмекші сөздердің тіркесімі қытай тілінің мектеп және жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда еркін сөз тіркесінің қатарында қаралып жүр. Сәйкесінше предлогты тіркестер де сөз тіркестерінің қатарына жатады.

Предлогты тіркестер зат есім, есімдік немесе зат есімді сөз тіркестерінің алдынан келуі арқылы жасалады. Предлогты тіркестер, көбінесе, етістік баяндауыштың алдынан келіп пысықтауыштың қызметін атқарады. Санаулы предлогты тіркестер толықтырғыш немесе анықтауыштың қызметін атқара алады.

Қорыта айтқанда, әр тілдің өзіндік құрылымдық жүйесіне сай қалыптасқан лексика-грамматикалық ерекшеліктері болады. Тілдің грамматикалық жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктерді білу тілдік қатысым кезінде ойды сауатты ауызша және жазбаша жеткізу, оқылым мен тыңдалым мәтіндерін дұрыс түсіну, аударма үдерісі және басқа жағдайларда ұшырасатын кедергілердің алдын алуға септігін тигізеді. Қытай тіліндегі предлогтардың қолданылу өрісінің кеңдігі мен атқаратын қызметінің маңыздылығы оларды арнайы зерттеуге негіз болды және оның теориялық әрі практикалық тұрғыдан қажеттілігі талас тудырмайды. Қытай тіліндегі предлогтардың мағынасы мен атқаратын қызметін дұрыс анықтауда олардың (предлогтардың) мағынасын білу жеткіліксіз. Бұл тұста предлогтардың қандай сөздерге қатысты болып келетіндігі де маңызды болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Словарь-Сөздік, 2005. – 440 б.
2. Найман С. т.б. Қытайша-қазақша сөздік. – Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы, 1974. – 1550 б.
3. Мөкен Ілікенов. Қытайша-қазақша тіл ғылымы сөздігі. – Бейжің, Ұлттар баспасы, 1984. – 438 б.
4. Дукенбай Назари. Қытайша-қазақша тіл ғылымы атауларының салыстырмалы шағын сөздігі. – Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы, 1985. – 431 б.
5. Ділдә Түсіпқанқызы, Нұршат Әділбекқызы. Қытай тіл грамматика білімдері (*тізбекті қос тіл кітапшалары*). – Күйтың, Іле халық баспасы, 2010. – 147 б.
6. Лу Фубо. Қытай тілі грамматикасының оқытулық қолданбасы. – Бейжің: Бейжің тіл және мәдениет университеті баспасы, 2001. – 411 б.
7. Лю Баушун, Шуй Шужын. Қазіргі қытай тілі. – Үрімжі: Шыңжаң оқу-ағарту баспасы, 1987. – 468 б.
8. Чын Янян. Қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы грамматикасы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1986. – 398 б.
9. Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. Қытай филологиясына кіріспе/Д.Мәсімханұлы, А.Әбиденқызы. – Астана: Күлтегін, 2004. – 237 б.
10. Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. Қытайша-қазақша үлкен сөздік. – Алматы: Эксклюзив КА, 2017. – 1032 б.
11. Абдырақын Н. Базалық шығыс тілі: Қазіргі қытай тілінің грамматикасы/Н.Абдырақын. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 166 б.
12. Жаң Діңжің. Қазіргі қазақ тілінің практикалық грамматикасы. – Бейжің, Орталық ұлттар университеті баспасы, 2004. – 747 б.

Қондыбай К.Ә.

Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан

Есенова Г.С.

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан

ТҮЛҒА МӘДЕНИЕТІН КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕ ЖАТТЫҒУЛАР АРҚЫЛЫ МЕНҒЕРТУ

Резюме. Бұл мақалада коммуникациялық кеңістіктегі жаттығулар арқылы жеке тұлғаның мәдениетін меңгеру қарастырылады.

Түйінді сөздер: қазақ тілі, тілдік коммуникация, тілдік жаттығу.

Резюме. В данной статье рассматривается овладение культурой личности посредством упражнений в коммуникационном пространстве.

Ключевые слова: казахский язык, языковая коммуникация, языковые упражнения.

Resume. This article discusses the mastery through exercises in the communication space.

Key words: Kazakh language, language communication, language exercises.

Тіл мәдениеті – дұрыс сөйлеуден басталады. Дұрыс сөйлеу тілін қалыптастыруды талап етуде неміс ғалымы А. Дистерверг: «Где учитель спрашивает дельно и метко, ученики отвечают быстро, проворно, верно в особенности с правильными ударениями, там открывается, представляющее широкие горизонты, поле бодрого умственного развития и умственного расцвета...; там распускаются ростки и почки, обещающие в жизни прекраснейшие цветы и благороднейшие плоды» – дейді [1,224]. Тіл меңгеру барысында жаңа әлеуметтік қатынастардың пайда болуы, тұлғаның ойлау жүйесін байытып және өзгертіп қана қоймайды, сонымен бірге білім берудің негізі. Әрбір тіл үйренушінің тіл меңгеруде танымдық іс-әрекетінің, әсерленушіліктің, ерік-жігерінің, мінезінің, қарым-қатынасының тек өзіне ғана тән сапалық ерекшеліктері болады. Демек, жеке ерекшелік – бұл тұлғаның өз басындағы қасиеттерінің бір-бірімен сәйкестікпен түйісуі, оның басқа адамнан өзгешелігі, осы қасиеттері арқылы көрініс табады. Тілді меңгертуде жеке тұлғаның қалыптасу заңдылығын зерттеп, оқушылардың танымдық, өзіндік жұмысы мен өзін-өзі басқару қызметін жақсарту мұғалімнің негізгі міндеттері. Тілді қатысымдық тұрғыда меңгерудің тиімділігін ғылыми түрде зерттеген профессор Ф.Оразбаева былайша тұжырым жасайды: «жедел оқыту, яғни интенсив – аз уақыт көлемінде сапалы біліммен қамтамасыз ету; оқушы тарапынан да, оқытушы жағынан да мөлшерлі сағат көлемінде адамдық қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін ең керекті тілдік материалдарды меңгере білу» [2].

Жалпы тілді меңгерту үдерісі, оның ішінде қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру жайының лингвистикалық негізі қазақ тілі біліміне байланысты екені баршамызға аян. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің теориялық негіздерінің бірі – тіл білімдік немесе лингвистикалық негіз. Олай болса, оның негізгі нысаны да қазақ тілінің жалпы заңдылықтарымен таныстыру. Қазақ тілі – бай сөздік қоры, өзіндік дыбыс құрамы бар, сөзжасам мен сөздерді түрлендіру жүйесі бар, сөз тіркестері мен сөйлем жүйесі бар, солар арқылы сөйлетуді қамтамасыз ететін құбылыс – деп қарасақ, оны екінші тіл ретінде басқа ұлт өкілдеріне оқытудың өзіндік ерекшеліктері мен әдіс-тәсілдері де бары анық. Бұндай әдіс-тәсілдерді қарастыратын, ретке келтіретін қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымы. Қазақ тілін оқыту әдістемесі қазақ тіл білімі оқытатын тіл салаларын, тілдік материалдарды негізге ала отырып, өзара тығыз байланыста оқытуды белгілейді. Тілдік материалдың байланысын сабақта жақсы, дұрыс ұйымдастыру тілді сапалы да тиімді үйретуге әкеледі. Лингвистика – тіл туралы ғылым, ал қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру әдістемесі қазақ тілінің заңдылықтарын оқыту мен үйретудің жаңа тиімді жолдарын қарастыратыны белгілі [3].

Профессор Н. Оралбаева жоғары оқу орнына арнап жазған оқулығында «Қазақ тілін орыс мектептерінде оқыту әдістемесінің мақсаты– мұғалімдерді қазақ тілін орыс мектебінде оқытудың ғылыми негізімен қаруландыру, қазақ тілін екінші тіл ретінде өзіндік ерекшелігін меңгерту, қазақ тілін

орыс мектебінде оқытудың түрлі әдіс-тәсілдері, тиімді жолдарымен таныстыру, оқушыларды қазақша сөйлеуге дағдыландыруда оларды пайдалана білуге бейімдеу, бағыттау» деген болатын. Сөйтіп, қазақ тілін оқыту әдістемесі қазақ тіл білімі оқытатын тіл салаларын, тілдік материалдарды негізге ала отырып, өзара тығыз байланыста оқытуды белгілейді. Тілдік материалдардың байланысын сабақта жақсы ұйымдастыру – тілді сапалы үйретуге негіз болады. Қазақ тілінің өзіне тән заңдылықтары мен грамматикалық ережелерін үйренбей, студент немесе тіл үйренуші өз ойын басқаларға жеткізе алмайды. Сондай-ақ қазақ тілінде сөйлесе де алмайды. Осы орайда Қ.Жақсылықова қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру әдістемесінің лингвистикалық негізін анықтауда алдымен мынадай екі мәселеге көңіл бөлген жөн дейді: «1. Қазақ тілінің жүйесіне, қазақ тіл білімінің негізгі заңдылықтарына сүйену; 2. Қазақ және орыс тілдері жүйесін салыстыра талдау мәліметін ескеру» [4.33].

Бұл жерде яғни қазақ тілінің негізгі заңдылықтарын үйретуде жаттығу орындалады. Профессор Н.Оралбаева мен К.Жақсылықовалардың оқулықтарында тілдік жаттығулар мен сөйлеу жаттығулары деп топтастырылуын көптеген зерттеушілер құптайды.

Қазақ тілі материалдарына дағдыландыруда тіл материалдарының өзіне тән белгілерін қамтитын дағды түрлері жүзеге асырылады. Бұндай жұмыс процесінде оқушыларда толық түсінік қалыптасады.

Ә. Исабаев тіл үйренушілердің дағдысын қалыптастыруда жұмыстың мынадай түрлері орындалады дейді: мұғалімнің дайындаған карточкалары іске асырылады; оқулықтағы жаттығулардың шарттары орындалады; схемалар мен кестелер жасалады; ауызша мысалдар келтіріледі; ауызша сөйлемдер құрастырылады; мәтінге лайықты шағын шығармалар жазылады; картина мен сурет бойынша сөйлемдер құрастырылады; орфографиялық сөздіктер бойынша жұмыс жүргізіледі; жергілікті материалдар пайдаланылады.

Зерттеуші жаттығу жұмыстарын орындау барысында мына төмендегідей дағдылар жетіледі дейді: алған білім еске түсіріледі; теориядан алған білімі бекітіледі; көру қабілеті нығаяды; есте сақтау қабілеті артады; байымдау қабілеті артады; сенімділік қабілеті күшейеді; байқау қабілеті дамиды [5.32].

Яғни, білім беру әдістері жаттығу орындату кезінде студенттердің қазақ тілінің теориялық материалдарын психикалық функциялары негізінде меңгеруіне, оны студенттердің ойында қалыптастыруды және практикалық жағынан шебер қолдана алуына мүмкіндік туғызады.

Қ. Қадашева өзінің «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты еңбегінде «Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту (ЕТО)» деген тарауында жаңаша жаңғыртып оқытудың әдістемелік түрлерін, ұстанымдарын жетілдіруге, тәсілдерін барынша өзгертуге тырысады, оның мақсаты мен мағынасы арасындағы сәйкессіздікті жоюды басшылыққа алады. Сондай-ақ лингвистикалық ұстаным туралы былайша түйін жасайды: «Лингвистикалық ұстанымдар: мәдениет пен тілді байланыстырып оқыту. Тілді оқытқанда сол үйренетін тілді тұтынушы халықтың мәдениетін, тарихын, әдебиетін, дәстүр-салтын және тілін байланыстыра үйрету табысты болады» [6. 42].

Ал енді «ЖОО-дағы қарым-қатынасқа түсу ұстанымы» деген тақырыпта жаңаша жаңғыртып оқыту үйренушінің дербес белсенділігін арттыруға негізделсе, ондай белсенділік, жаңаша жаңғырту жаттығуларымен орындалады дей келе, мұндай жаттығулар үйренушінің дербес белсенділігіне бағытталып, үнемі есінде сақталуы және активтендірілуге арналуы, сонымен қатар жетілдірілген түрде берілуі қажет,– дейді. Жаттығуларды орындау кезінде нақты талдау тәртібі мен жолы, оны орныдау жылдамдығы ескерілетінін, сонымен бірге сөйлеудің жалпы мазмұны мен тілдік байлығын да назар аудару керектігін қадап айтады.

Ғалым-әдіскер мұндай жаттығуларды орындау үшін үйренушілерге өз бетімен іздеу өрнектері арқылы жұмыс істеуге дайындық жұмыстары ұсынылуы керек деген. Оған мынадай тапсырма түрлерін көрсетеді (нұсқайды): көзбен байқау арқылы қабылданған лингвистикалық мазмұнын өз сөзімен айтуға арналған жаттығулар; жадында қалған модельдер арқылы лингвистикалық мазмұнын айтуға арналған жаттығулар; жадында суреттеу арқылы айтуға арналған жаттығулар [6.84].

Ғалым аталған еңбегінде жаттығуларды былайша топтаған: жаттығу-бақылау; кешенді жаттығу; өнімді-рецептивті жаттығулар.

Сонымен қатар, жаттығуларды материалдың сипатына, орындалу түріне қарай да сипаттайды [6.22-23].

Мемлекеттік тілді мемлекеттік қызметшілерге (ересектерге, тіл үйренуші жеке тұлғаларға) жеделдете деңгейлік оқыту стандартына (2007 ж.) жазылым әрекеті барысында орындалатын жұмыс түрлерінің бірі ретінде арнаулы коммуникативтік жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі берілген [7.23].

Бұдан шығатын қорытынды: кез-келген зерттеуші тіл үйретуде жаттығу жұмыстарынсыз өз жұмысын ілгері жүргізе алмайды. Бұл туралы Қ.Сарбасова: «Тақырып түсіндірілгеннен кейін, жаттығу жұмыстары орындалады. Дұрыс ұйымдастырылған бұл жұмыстың нәтижесі біріншіден, оқушының не тіл үйренушінің білімін нақтылайды, әрі нығайтады. Екіншіден, өздігінен жұмыс істеуге жаттықтырады, ой қабілетін арттырады. Үшіншіден, қажетті кезінде алған білімін тәжірибеде қолдана білу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен, сабақтағы жаттығу жұмыстарының басты мақсаты білімнің берік те, тиянақты болуын қамтамасыз ету» [8.19].

Тіл үйретуде жаттығудың ерекше маңызды орны алатындығы ғалым Н. Құрманованың мына пікірмен қорытындылауды жөн көрдік: «Қазіргі кезде де, бұрын да қазақ тілін оқытуда көп ретте жаттығулар орындату басты орын алып жүр. Бір жағынан қарағанда, бұл өте маңызды, өйткені қажетті білік – дағдыларды қалыптастыруда жаттығудың алатын орнын алмастыра алмаймыз» [9]. Демек, тіл үйретуде, меңгертуде жаттығу жұмыстарының орны ерекше екенін бәріміз білеміз, түсінеміз. Тілдің лингвистикалық аспектілері туралы сөз еткенде тіл салаларын меңгерту мәселелері туралы айтылмай тұрмайды. Сондықтан жаттығулардың мынадай түрлері де орындалады: жаттығу жұмыстарының бір түрі фонетикалық жаттығулар. Өзге ұлт балалары қазақ тіліне тән дыбыстарды айтуда қиналады, осы сияқты кемшіліктерді жою мақсатында, қазақ тіліне тән дыбыстардың артикуляциясы, олардың қолданысы, орны, емлесі жөнінде мәліметтер беріледі, жаттығу жұмыстары орындалады. Грамматикалық жаттығулардың ішінде морфологиялық жаттығулар ерекше маңызды орын алады. Өйткені ана тіліміздің морфологиялық құрылысын саналы түрде меңгертуге бірден-бір ыңғайлы жол-морфологиялық жаттығулар сөз тұлғасы мен сөз таптарын талдауға байланысты жүргізіледі. Оларды жеке-жеке көрсетсек, шамамен мына талаптар деуге болады.

Сөз тұлғасына байланысты: әуелі негізгі түбірлерді, одан әрі туынды түбірлерді, соңында түбірлес сөздерді талдайтындай жағдай жасау; белгілі бір сөздің ішінен негізгі түбірді тапқызу үшін сол негізгі түбірлерден жасалатын туынды сөздермен салыстыру жұмысын жүргізу; туынды сөздер мен негізгі түбірді ажырату барысында мағына жағына назар аударту талаптарын ескеру.

Сөз таптарына байланысты: әр сөз табының өзіне тән ерекшелігін таныту; жалғау түрлерін меңгерту, әрі олардың белгілі бір сөз табына телініп жалғанатынын саналы түрде ұғындыру; жалғауларды ауызша және жазбаша қолдана білу талаптары.

Жалпы алғанда, морфологиялық жаттығуларды, оның ішінде сөз таптары бйынша жүргізілетін жаттығулар мынадай жұмыс түрлерін қамтиды: Мәтіннен керекті сөздерді тапқызу; керекті сөздерді қосып, өздерінше сөйлемдер немесе әңгіме құрастырту; сөздің мағынасын түсіндіртіп, сөйлемдегі қызметін көрсету; сөздердің лексикалық немесе грамматикалық мағыналарының қалай не арқылы өзгергенін айтқызу; мағына мен тұлға жағынан қандай ұқсастықтары мен айырмашылықтары барын салыстыру арқылы анықтау; ұқсас сөздерді топтау; байқаған құбылыстары жөнінде қорытынды шығарту т.с.с. жұмыс түрлері.

Грамматикалық жаттығулардың бір түрі – синтаксистік жаттығулар. Оған сөйлем мүшелері, сөйлем түрлері, сөз тіркесі, сөздердің байланысу жолдары мен тәсілдерін таптыру сияқты жұмыс түрлері және оған қоса пунктуацияға қатысты жаттығу түрлерін жатқызуға болады.

Қазақ тілін оқытуда жаттығу жұмысының маңызы ерекше. Жаттығу үнемі тұрақты жүргізілетін болса, алған білім де тиянақты, сапалы болмақ. Яғни жаттығу нәтижесінде оқушылар алған тілдік (теориялық) білімдерін практикада дұрыс қолдана алуға дағдыланып, жаттығулар орындау арқылы олардың алған білімдері берік әрі нақты болады. Жаттығу орындау барысында үнемі талдау-жинақтау жұмысын жасай алады. Демек, жаттығу кешенді, жүйелі жұмыс дағдысын қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дистерверг А., Руководство для немецких учителей. 1913 ж.-224 с.
2. Оразбаева Ф.Ш. Коммуникативтік ерекшелігіне сай қазақ тілін оқытудың әдістемесі// жинақта «Қазақ тілі грамматикасы және лингводидактика мәселелері». Алматы. 1997 ж.
3. Оралбаева Н., Жақсылықова Қ. Мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы. Ана тілі, 1996.– 66.
4. Жақсылықова К. Қазақ тілін сапалы оқытудың кейбір лингвистикалық аспектілері // жинақта. Алматы, 1997.
5. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері (Көмекші оқу құралы).– Алматы: Қазақ университеті, 1993.– 60 б.

6. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Мұрагер, 2005.— 176 б.
7. Мемлекеттік тілді мемлекеттік қызметшілерге (ересектерге, тіл үйренуші жеке тұлғаларға) жеделдете оқыту стандарты. Астана, 2007.
8. Қазақ тілі мен әдебиеті // 1994, №5-6.
9. Құрманова Н. Қазақ тілін сапалы оқытудың кейбір лингвистикалық аспектілері // жинақта. Алматы, 1997.

Оралова Г.С.
филология ғылымдарының кандидаты
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ
Қызылорда қаласы

СЫР ӨңІРІ АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ ІЛІМНІҢ КӨРІНІСІ

Түйін. Бұл мақалада Сыр өңіріндегі ақын-жыраулар шығармаларындағы ислам тақырыбының жырлануы, қазақ әдебиетіне қосқан ағартушылық үлесі көркемдік дәстүр жалғастығы тұрғысынан қарастырылады. Дәстүрлі жыраулық-ақындық поэзияны ислам ағартушылығы, шығыстың фольклоры мен классикалық әдебиеті дәстүрлерімен ұштастырған тұлғалар шығармаларындағы рухани құндылықтар айқындалады. Ислам дінінің аясында уағыздалатын адамгершілік-дидактикалық сарын мен мұсылмандық ағартушылық дүниетанымы ұлағатымен халықтың эстетикалық көзқарастарын қалыптастарудағы маңызы, шығармаларындағы дінтанымдық көркемдік құралдар талданған.

Кілт сөздер: ислам ағартушылығы, әдеби ағым, сопылық ағым, рухани құндылық, мұң-шер өлеңдер.

Резюме. В данной статье рассматривается поэтов-жырау, их просветительский вклад в казахскую литературу с точки зрения продолжения художественных традиций. Определяются духовные ценности традиционной поэтической литературы исламского просвещения, как в поэзии, так и в классической литературе, в произведениях фольклора востока. В проанализированных художественных произведениях проповедничество ислама идет в рамках нравственно-эстетических взглядов и мировоззрений народа, значение мусульманских дидактических направлений состояло лишь в становлении просветительской, духовно-нравственной личности.

Ключевые слова: Исламское просвещение, литературное течение, суфийское течение, духовная ценность, печальные стихи.

Summary. This article examines the Zhyrau poets and their educational contribution to Kazakh literature from the point of view of continuing literary traditions. The spiritual values of the traditional poetic works of the Islamic enlightenment are determined, both in poetry and in classical literature, in the works of folklore of the East. In the analyzed literary works, the preaching of Islam is carried out within the framework of moral and aesthetic views and worldviews of the people, the significance of Muslim didactic directions is only in the formation of educational, spiritual and moral development of the individual.

Key words: Islamic enlightenment, literary period, the Sufi period, the spiritual value, dramatic poetry.

Қазақ әдебиеті тарихында ағартушылық бағыттағы ақындардың шығармалары жеке шығармашылық тұрғысында да әдеби үдеріс аясында да қарастырылып келеді. Қазақ әдебиетінің көп ғасырлар бойы үздіксіз қозғалыста келе жатырған даму жолында халықтың шынайы қабылдауына ие болған, ұрпақтардың үздіксіз жалғасқан барлық кезеңдеріндегі өкілдерінің бәрінің де жүректерінен орын алатын көркем туындылар әкелген Сыр өңірі ақындарының шығармалары жылдар бойы ұмытылмай үнемі тыңдалып, ұрпақтарға эстетикалық, адамгершілік, имандылық тәлім-тәрбиесін беру құралы болып келеді. Профессор Е.Ысмайылов ақындық орта, дәстүр мәселелерін саралай келіп, қоршаған табиғаттың, жаратылыстың ықпалына да ерекше баға береді: «...талант оянып, ақындық орта жасалуына қосымша көп себептердің бірі – қолайлы географиялық орта. Әдемі, таулы, өзенді, дария, теңізді жерлер ақындық, көркемдік сезімнің ерте оянып, қалыптасуына әсер ететіні сөзсіз. Көкшетау, Баян, Шыңғыс; Қарқаралы, Қаратау, Алатау, Жайық, Сырдария, Каспий, Арал бойлары – ақындық жыр, ән-күйге таусылмас тақырып, аңыз, мотив беріп келе жатырғаны тегін емес.[1]

Қай өңірдің қай жағынан болмасын ұлттық мәдениетімізге қосар қомақты үлесі болады. Осы тұрғыдан келгенде, Сыр өңірінің жарқырап, шоқтығы биік көрінер тұсы – сөз өнеріне жетік келетіні. Терме-толғауларды, дастандарды орындаудағы термешілер, жыршылардың мақамдары мен саздары да Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда өзгешеліктерімен ерекшеленеді.

Осы өңірдегі ақын-жыраулар шығармаларындағы ислам тақырыбының жырлануын, көркемдік дәстүр жалғастығы тұрғысынан қарастырудың маңызы зор.

Ақындық мектеп – көрнекті шығармашылық тұлғалардың ықпалымен қалыптасатын көркемдік дәстүр. Қазіргі Қызылорда облысы өңірінде халыққа танымал болған көрнекті ақындардың есімімен аталатын бірнеше ақындық мектептер дәстүрі бар. Олар әдеби бағыттары тектес ақындар. Бұл

ақындардың поэтикалық мәнері, исламдық-ағартушылық бағдардағы дидактикалық сарындары үндес болды. Сыр өңіріндегі ақындық мектеп өкілдерін шартты түрде былайшы жіктеп қарастыруға болады:

Біріншісі – дәстүрлі жыраулық-ақындық поэзияны ислам ағартушылығы, шығыстың фольклоры мен классикалық әдебиеті дәстүрлерімен ұштастырған тұлғалар

1. Базар Оңдасынұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы, Тұрымбет Салқынбайұлы, Даңмұрын Кенжебекұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Жүсіп Кәдірбергенұлы, Рахмет Мәзхожаев, Жаңаберген Бітімбайұлы, Нұртуған Кенжеғұлұлы, Айманкүл Тәжібаева, Қуаныш Баймағамбетов, Жәмет Сайымқұлұлы, Төлеубай Үркімбаев және т.б.

Екіншісі – ақындық поэзия мен кәсіби жаңа жазба әдебиет дәстүрлерін ұштастырған тұлғалар. Мысалы:

2. Нұрсұлтан Жұбатұлы, Молдағали Құлмұрзаев, Байназар Өтепұлы, Дәріғұл Өмірқұлұлы, Мұзарап Жүсіпов, Нұғыман Молыбаев, Әбзәлі Егізбаев, Әбділда Жүргенбаев, Асқар Қожахметов, Әбілхан Маханұлы және т.б. Сыр өңірі ақындары шығармаларының аймаққа жыршылық-термешілік өнер арқылы таралуы, ұрпақ тәлім-тәрбиесі қызметіне жұмсалуды Сырдария және Амудария өзендері аралығындағы, одан бергі Қаратау атырабындағы дәстүрлі ақындық мектептердің ұстанған бағытымен тығыз байланысты. Бұл – қазақ әдебиеті тарихын құрайтын дәстүрлі ақындық мектептер жүйесінің көрсеткіші. Бұлар – ақындық тағылымы, халықтың эстетикалық талғам таразысы арқылы уақыт сынынан өткен тұлғалар. Әрине, әрқайсысының артында қалған әдеби мұраларының көлемдері де біркелкі емес, әр түрлі, әр көлемде.

Сопылық – ағартушылық әдеби ағымындағы Сыр өңірі ақындары шығармашылығының негізгі арқауы – исламдық мәдениет қағидаларын қазақ топырағына тән ойлау жүйесімен ұштастыру, Алланың өзі де рас, сөзі де рас екенін мойындау болды.

Суфизм (араб. Суфий – жүн шекпен киген адам – сондықтан да жүн талшығы тақуа, сопылар үшін айырылмас қасиет болып табылады.) дәруіштік – исламдағы мистикалық тақуалық бағыт. ХVIII-XIX ғасыр кезіндегі әдебиетіміздің дамуындағы шығармашылық тұлғалардың туындыларындағы діни-исламдық көзқарастары адамзатты Адам Жер дүниесінде, жанды, жансыз тіршілікті жаратқан Аллаға деген сүйіспеншілікті насихаттап, рухани тазалық арқылы Аллаға жақындай түсу жолын іздейтін ілім қазақ әдебиетінің түркілік дәуірлеріндегі әдеби мұраларында Қожа Ахмет Иассауи хикметтерінде орын алды. «Ақыл кітабында» 100-ге жуық хикмет бар. Бес жасынан дін жолына түскен, жеті жасында Аристотельді іздеп тапқан ғұлама өзін аузымен Алланы айтып, бірақ жүрегінде иманы жоқ, көкірек сарайы таяз пенделерден өзін жоғары бағалаған.

Жеті жаста Арыстанбап келді маған,
Хаһ Мұстапа аманатын берді маған.
Сол сәтінде ақ көңілім тауып басы,
Нәпсім өліп, тәңірі жолына түстім менде.
Құрма беріп, мейірлене назар салды,
Сол заматта кеудемде бір шырақ жанды.
Еркелете шақырып қасына алды,
Мектеп барып, бек қуанып, тұрдым менде.

Жер астында қылуатке түсіп, бар уақытын діни кітап оқып, шығармаларын жазған ғұлама:

Таң сәріде дүйсенбі күн жерге кірдім,
Мұстапаға қайғы тұтып кірдім, мана.
Алпыс үште сүндет деді естіп білдім,
Мұстапаға аза тұтып кірдім мана –дейді [2,34]

Иассауи адамзатты азғындаудан сақтау жолында қызмет еткен. Тоқсан мың шәкірт тәрбиелеп, ілімі Орта Азия, Түркияға дейін таралған Иасауи заманынан бергі Аллаға деген мінәжаттылықпен жырлау сарыны Сыр өңірі ақындары шығармаларында да көрініс тапты. Сыр өңірінде діни-ағартушылықты насихаттаған Қалжан, Садық, Мырзабай. Ешмағамбет, Ерімбет, Базар, сонымен қатар мешіт ұстаған ахундар, имамдар болғаны тарихтан белгілі. Зертеуші, ғалым У.Қалижанұлы: «Діни-ағартушылық

поэзия өкілдері діни схоластиканы уағыздаған жоқ, олар дінің ақ жолын қоғамның даму көзіне айналдырып, мұрат тұтқан, бүгіннің тілімен айтсақ, ағартушылық қозғалыстың басында тұрды», – деп діни-ағартушылық ағым өкілдерінің ұлттық әдебиетіміздің дамуына қосқан үлесін айқындайды.[6,256]

Жаратушының күдіретімен дара бітімді дарындылық, таланттылық қасиеттерді иеленген ақындардың шығармашылық тұлғалары Шораяқтың Омары, Ерімбет, Тұрмағамбет, Нұртуған ақындардың насихат, мінажат, ғазал, төрттаған өлеңдері ұрпақтарды имандылыққа тәрбиелеудегі насихаттық-ағартушылық тұрғысындағы маңызы айрықша болды. Ислам дінінің негіздерін мойындап жазылатын лирикалық өлеңдер Аллаға жыр арнау болып келеді. Мәселен Шораяқтың Омары мына өлеңінде:

...Ақырын «Алла» де де тұр,
Нанмен жарты жұбан да
Ат бағалы болады,
Шығарса шабыс құнанда
Жасыңнан һаққа жалбарын
Жақсылар болар дұғанда.

Дүниені жаратушы Аллаға негізделген адамзат, тіршілік болмысын ақын осылай ұғындыруға тырысады.

Әуелі аспанмен жер жараттың,
Әннан соң он сегіз мың жан жараттың,
Адамды әммасынан асыл етіп,
Әм және ақылға бай сұм жараттың
Дүр етіп Адам ата – Һауа анадан,
Егесі еттің және күллі адамның, -

деп өлеңнің идеялық композициялық құрылымында Алла берген адам өмірінің әр кезеңін тізбектей жырлап, артына қалар ұрпағымен, адал ісімен жаққан шамшырағының сөнбей жалғасатындығын, адамның өмірге қонақ екенін адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіріп, Алла деп имандылық нұрын жүректеріне құюды ұқтыруға тырысады. Ақын жүрегінің имандылықпен толысуының тағы бір көрінісі:

Айналайын атыңнан
Жаратқан өзің, нирубар.
Адасқан өзің пендеңе
Болмасаң өзің мәдатқар,-

деп Алладан көмек, медет тілеп жалбарынған жанның күйі жырланған. Сыр ақындары шығармаларында діни ұғым, түсініктерді орындау арқылы сопылық мәдениетке үмтылу байқалады.

Шығарашылық шабытымен елін сусындатқан Ерімбет Көлдейбекұлының да «Ей, Алла, сүйген құлың қатарында ет!» деп аталатын туындысында азаматтық көзқарас тұрғысында бейнелі тіркестер қолдана отырып,

Я, Алла сүйген құлың қатарда ет,
Күйзелтіп көп ішінде зар жылатпай?!-

дейді. Өлеңде Жаратушымыздың күдіретінің шексіздігін, Аллаға құлшылық жасап, мінажат етуден адамзаттың жаңылыс таппайтындығын лирикалық кейіпкердің тілегімен фәни дүниені босқа өткізбей ұлағаты іс жасау тұғырнамасы уағыздалған. Ақынның тағы бір өлеңінде:

Бұл дүние сені алмаса, сен алмайсың,
Ол жайға кетсең, қайтіп келе алмайсың.
«Құдай бір, құран шын! деп илансаңыз,

Шыққанша жан кеудеден шек алмайсың
Қиын іс құдайына құл атанбақ
Мың таяқ ұрса біреу кек алмайсың.
Жасыңнан дінге мейлі болмақты ойла,
Қартайсаң һаққа құлдық ете алмайсың. [3,73].

Жалған дүниенің қарама-қарсы қат-қабат тіршілігінде адамгершілік асыл қасиеттерді бойға дарытуды, сөз арқауында фәни мен бақи дүние жалғастығын дәлелдеуге тырысады.

Әуелі, Алла, бейкүмән,
Өзіңе бәрі аяның.
Жоқ еді ерге қашаннан,
Дүние, сенің баяның! [3,76].

Алланың күдіретін мойындау, оған құлшылық етуді, фәни өткінші екендігін Аллаға негізделген тіршілік тынысын пенделерге ұқтыруға ұмтылады.

Тұрмағамбет Ізтілеуовтың әдеби мұрасында да ізгілік жолдан айнымау тұрғысындағы имандылық тағылымдары өрілген «Ей, Алла өрлет енді ықпалымды», «Серігің жоқ бір Алла», «Иа, Алла, рахым айла мұсылманға», «Иа, Алла, әһлі исламға орнат ықпал», «Ет, Алла, ажарымды айдан да ашық» т.б. шығармаларында мейірімді де жомарт Жаратушыға деген сенімін

«Үмітіңді үзбе!» деп,
Айтқансың өзің кұранда –

деп Алла күдіретіне табына, тілек тілеп сөз өрнегін кестелеген.

Нұртуған Кенжеғұлұлының шығармашылығындағы «Ия, Алла, сиынамын бір өзіңе!, «Дертімнің «Құлым» десең дауасын сал»-деп аталатын өледерінде күнделікті тұрмыста сан мәрте қолданылып жүрген қарапайым сөздің өзіне қанат бітіріп, «Сүйендім, жалғыз, Алла, өзіңе адал, Шипа бер кеселіме, сен, зұлзалал?!» деген жыр жолдары арқылы Алланы басты назарда ұстап, адамзатқа тән көңіл-күймен, лирикалық кейіпкерге үміт жүгін арқалатып, тілек тілетеді. Адамдардың сезім құбылыстарын поэтикалық тұрғыда өрнектейді.

Алланы дәріптеп, исламдық мәдениет қағидаларын жырлап өткен Т. Ізтілеуов шығармаларының алтын арқауы-исламды насихаттау, сол арқылы халықты имандылыққа шақырып, ар мен жанның тазалығын жырлау, адамгершілік игі қасиеттерді насихаттауға құрылады. Ақынның мұсылмандық-ағартушылық дүниетанымы «Құтқарып қиындықтың тұзағынан» өлеңінде:

Құтқарып қиындықтың тұзағынан,
Бақ, дәулет беріп енді ұзағынан.
Көркейтіп күннен күнге көңілімді, Алла,
Кеңдіктің көрсет айын бұл жағынан.
Халық біткен қағып таңдай таңырқасын,
Кеткендей бір жолбарыс бұзамынан.
Қайылмын қалайда да бірлігіне,
Шықсам да шарифаттың нызамынан.
Үміт бар өтеп айыбымды дереу деген,
Гүжімдей тола өсіп озамынан [5,175], –

түрмеде, қапаста отырып жазған жырында бостандықты аңсап, тәуелсіздікке қол жеткізу арманын халықтың аңсар, арманы үлгісінде жыр етеді. «Бітсе өмір, дүниеден кім өтпейді өлеңінде әрбір адамның жүрек түкпіріндегі имандылықты, ізгілікті оятып, Алланың үкіміне мойынсынып, сабырлылық деген қасиетке ие болуға шақырады.

Кісінің жақсы-жаманын,
Бір жаратқан Хақ білер

Сақтай гөр өзін, иә, маннан,— Алланың жомарт, қайырымды екенін «маннан» деген араб сөзі арқылы эпитет жасай отырып, Алаға теңдес ештеңе болмайтынын ұғындырады.

Қазақ әдебиетіндегі мұң-шер өлеңдеріне жатқызуға болатын Тұрмағамбет шығармашылығындағы көңіл айту, жоқтау жырлары фәни мен бақи дүние жалғастығын мойындау имандылық қағидасы тұрғысында идеялық-композициялық желі болып жырланады.

Қазақтың қай ақынының шығармасында да эстетикалық-көркемдік талаптың жоғары екендігін танытатын сырлар көп.

Ұлттық сөз өнеріндегі діни-исламдық дүниетанымды дамыта жырлаған шығармашыл тұлғалар ислам тақырыбындағы лирикалық туындыларымен халықтың эстетикалық көзқарасын дамытты. Сөз арқауымыздағы Сыр өңірі ақындарының әдеби мұралары негізіндегі рухани құндылықтар ұрпақты, адамзатты имандылыққа, адамгершілікке тәрбиелейтін шығармалар тұрғысында жұртшылық көңіліне ұялап, ақындық поэзияның көркемдік жалғастығы жүйесінің шығармашылық болмысын аңғартады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ысмаилов Е. Ақындар – Алматы: ҚМКӘБ, 1956.
2. Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи.— Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993.
3. Көлдейбекұлы Е. Ұлағат сөзім ұрпаққа – Алматы: Маржан, 1995.
4. Кенжеғұлұлы Н. Қанеки, тілім сөйлесі... – Алматы: Маржан, 1994.
5. Тұрмағамбет Ізтілеуұлы. Шығармалары – Алматы: Дешті қыпшақ, 2007.
6. Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. XIX-XX ғғ.-Алматы:Білім, 1998.

Орынбаева Д.Г.

PhD,

3 курс студенті

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ.

Керімбеков Т.С.

PhD,

3 курс студенті

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ.

ДИСКУРСАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІК ПРАГМАТИКАСЫ

***Аңдатпа.** Мақалада тіл мен танымның, тіл мен ойдың байланысына қатысты әлемдік және отандық зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалған. Тілдің танымдық және прагматикалық қызметі жайлы тұжырымдар бар және олар нақты мысалдармен дәлелденген. Ұлттың ерекшеліктерін танытатын этномәдени бірліктер біршама талданған.*

***Кілт сөздер.** Сөйлесім, тілдік бірлік, этномәдени бірлік, прагматика, сөздің қызметі*

***Аннотация.** В этой статье рассматриваются работы мировых и национальных исследователей о связи между языком и познанием, языком и мышлением. Существуют выводы о когнитивных и прагматических функциях языка, которые подтверждаются конкретными примерами. Этнокультурные единицы, которые отражают особенности нации, были значительно проанализированы.*

***Abstract.** This article discusses the work of world and national researchers on the relationship between language and cognition, language and thinking. There are conclusions about the cognitive and pragmatic functions of the language, which are confirmed by the specific examples. Ethnocultural units that reflect the characteristics of the nation have been significantly analyzed.*

Адамзат баласының болашақ үшін қоғамдық, мәдени-әлеуметтік, экономикалық т.б. күресі, сан ғасырлық тарихы, рухани жаңғырулары ұрпақтан-ұрпаққа сол ұлттың тілінде сақталуы арқылы жетеді. Ана тілінің өміршеңдік қызметінің қуаты мен күдіреті негізінде жаңа ұрпақ ұлтымыздың көне тарихы мен мәдениетін дұрыс танып білуге бастау алады.

Ұлттық тілдің болмысын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың ғасырлар бойғы тарихымен, тұрмыс-салтымен, мәдениетімен тығыз байланысты. Сондықтан да ұлттық тілді сол этностың дүниетанымымен, мәдениетімен, ой танымымен, тарихымен біріктіре қарау мәселесі тіл ғылымында өзіндік өріс алып келе жатқан этнолингвистика, когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану сияқты жаңа бағыттардың тууына себепші болды.

Қазіргі тіл біліміндегі антропоэлектік бағыт белгілі бір ұлттың ұлттық ерекшеліктерін, ұлттық болмысын, ғасырдан-ғасырға қалыптасқан ұлттық мәдениетін тіл арқылы зерттеуге ерекше мән береді. Себебі «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазысқан жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» (А.Байтұрсынұлы). Қандай да бір ұлтты өзге ұлттан ерекшелетін тұратын факторлар: оның тілі мен мәдениеті.

Қазақтың дәстүрлі салтында қалыптасқан этномәдени нормаларды бүгінгі күнге жеткізіп, сақтаушы құрал – тіл, қазақ тілі. Баланың дүниеге келген сәтінде айтылатын бесік жыры, ертегі, жұмбақ, жаңылтпаштар, шілдеханада айтылатын тілектер, үйлену тойына қатысты тойбастар жыры, беташар, жар-жар т.б. мәдени мұраларымыздың барлығы да тіл арқылы көрініс тауып, тіл арқылы келесі ұрпаққа жетіп, тіл арқылы белгілі нормаға, дәстүрге айналған. Сол сияқты салт-дәстүрлердің атаулары да, мысалы: бесік құда, сырға салу, атастыру, әменгерлік, бел құда т.б. тілдік бірліктер арқылы халық жадында сақталған. Сонымен қатар, бала тәрбиесінде, ұлт мәдениетінде ерекше рөл атқаратын ырым-тыйымдар, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер де белгілі дәрежеде этнос болмысының

тілдік және ұлттық ерекшеліктерін, рухани-мәдени нормаларын танытады. Тіпті, қазақ халқының *Ассалаумағалейкум* деп амандасуынан бастап, мал-жанның амандығын сұрауы, коммуникацияға түсуші екі адамның туыстық, жас немесе жыныс ерекшеліктеріне қарай қатынас түрінің өзгеруі, мысалы, нағашы мен жиеннің қалжыңдаса сөйлесуі, ене мен келіннің арасындағы дискурста сыйластықтың көрініс табуы, келіннің сәлем салуы, әке мен баланың сөйлесіміндегі ізеттіліктің сақталуы т.б. тіл мен мәдениеттің, тіл мен норманың ара-қатынасын айқындай түседі. *«Әке тұрып ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без»* деген мақалдан ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас мәдениеті көрінсе, *«Сіз, біз деген жылы сөз, ағайынға жарасар»* және *«ағайын тату болса – ат көп, абысын тату болса – ас көп»* деген мақалдардан қазақтың дәстүрлі мәдениетінде ағайын-туыстың да алар орны ерекше екені көрінеді.

Әлемдік лингвистикалық ой-тұжырымдарда этнос тілінің ұлттық мәдениетпен тығыз байланыстылығы, ұлт мәдениетінің сол этностың тілінде сақталып, дамып, болашақ ұрпаққа жеткізілетіндігі туралы идея атақты ғалым В.фон Гумбольдтың: «Тіл – халық рухы, халық рухы тіл арқылы көрініс табады» деген белгілі концепциясынан бастау алады. Ғалым пікірінше мәдениеттің екі түрі – материалдық және рухани мәдениеттер ізі халық тілінде сақаталады: мәдениет – ұлт нышанын танытып, тілде өз жүйесін табады; тіл – адам мен табиғатты жалғастырушы күш; мәдениет пен халықтық рух – тілдің ішкі формасына тән.

Осыған сәйкес Ф.де Соссюр, Э.Сепир, А.Потебня, Ю.М.Лотман еңбектерінде, қазақ тіл біліміндегі Қ.Жұбанов, МӘуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Н.Уәлиев, Ж.Манкеева, А.Салқынбай, А.Сейсенова, А.Сейілхан т.б. еңбектерінде «тіл мен мәдениет» сабақтастығына ерекше назар аударылған.

В.фон Гумбольдт рухани және материалдық мәдениеттің ұлттық сипаты тек жанды тілде ғана көрініс беретінін, тілдік белгіге ішкі форманың тән екендігі және тілдің адам мен қоршаған орта арасын байланыстырушы дәнекер қызметінің зор екендігін төмендегіше тұжырымдады: «Язык народа есть его дух и дух народа есть его язык, и трудно представить себе, что-либо без него более тождественное» [1,896.].

Американдық ғалым Э.Сепир әр халықтың танымдық ерекшелігі тек тілінің табиғатынан танылатынын көрсетті: «Тіл – әлеуметтік шындықты түсінудің негізгі құралы, күнделікті өмір мен дүниетану амалдары субъектілердің қай тілде ойлауына байланысты; Тіл – мінез-құлық нормасын көрсетуші құрал; Халықтың мәдени дәрежесін оның тілін зерттемей тұрып түсіну мүмкін емес» [2, 1026.].

Әр мәдениетте дүние, қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі, әр мәдениет заманына, діліне, моральдік нормаларына қарай адамға, өмір-өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа тағы да басқа әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады. Міне, осы көзқарастың көрнетін, таралатын, сақталатын құралы – тіл. Мұны А.Байтұрсынұы: «тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі», – деп жазды [3,266.]. Тілдің бұл күдіретін XX ғасырда әлемдік философия мен мәдениеттану да қолдады.

Осындай тұжырымдарға сәйкес, қазіргі тіл ғылымы тілдің «қарым-қатынастың аса маңызды құралы» қызметімен қатар, танымдық қызметіне, мәдениеттің көрінісі қызметіне айрықша мән береді. Ақыл-парасат, сезім иесі ретіндегі саналы адамның ең басты қасиеті – өзін қоршаған ортаны танып-білуге деген ерекше құштарлығы. Дүниені танып-білудің негізінде зат, құбылыстардың адам санасында бейнеленуі жатады. Адам санасындағы заттар мен құбылыстардың бейнесі арқылы қабылданған ақыл-ой – ол заттардың өзі емес, солардың әсерінен пайда болған білім, ақпарат саналады. Сол себепті «таным дегеніміз – сыртқы заттар мен құбылыстардың, олардың қатынастарының адам санасында идеалды образдар жүйесі ретінде бейнеленуінің қайшылыққа толы күрделі процесі» [4,2156.].-деп сипатталады.

Сөйлеуде, сөйлеу әрекеті кезінде ғана адам өмірінің тәжірибесі, ойлауы, жалпы танымы көрініс табады. Тіл — адам танымы нәтижесінде жинақталған ақпаратты арнайы белгілейтін, жеткізетін таным құралы, қолданыс құралы; тілдік таңба жүйесі. Бұл А.Байтұрсынұлының пайымдауында: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: ақылға, қиялға, көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек» [3, 76.].-деп түйінделеді, сөз өнері адам

санасының үш тағанына, негізіне тіреледі. Тілді, сөзді орнымен жұмсай білу қазаққа қашаннан жат болмаған. Сөз қадірін түсініп, бір қарияның кесімді сөзі бір елді тәрбиелеп, талай даудың соңы да бір ауыз сөзбен бітіп отырғаны тарихтан мәлім. «Тыңдалмаған сөз жетім», «айтпаса сөздің атасы өледі», «тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді» деген халық даналығы да тілдің қоғамдағы қызметінен, сана мен ақыл-оймен қарым-қатынасынан хабардар етеді. Ғалым А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде классикалық өнердің бес түрін атай келіп: «Өнердің ең алды – сөз өнері деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын – сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» [3, 5б.], – деп, тілдің танымдық функциясына баға береді. Қазіргі тіл білімі де тілдің осы танымдық қызметіне баса назар аударады. Осыған сәйкес танымдық тіл ғылымының мынадай зерттеу нысаны бар:

➤ таным құралы ретіндегі Тіл – Сөз. Тіл – сөз – арқылы адам танымы ашылса, таным арқылы әлем, дүние белгіленеді, адам болмысы көрінеді.

➤ адам танымы немесе танымдылық. Адам танымын оның сөзімен ашу арқылы тілдің, сөздің пайда болуы туралы дерек жинақталады, сөз өзегін құрайтын ұғымның атауға айналуы туралы болжам қойылады, соңында нәтижеге жол салынады, қол жеткізіледі.

➤ адам танымы мен тілі танымдық тіл ғылымының негізгі зерттеу нысаны болғанмен, олардың жарыққа шыққаннан кейінгі күйін, мазмұнын сипаттайтын, жүйелейтін, заңдылығын көрсететін, дүниетанымды ашудағы құралдық, әдістік қызметін танытатын танымдық бірліктер бар; олар да танымдық тіл ғылымында дүниетанымды, әлем бейнесін, ашуда әрекеттік құрал болумен қатар өз алдына жеке зерттеу нысанына түседі.

Әр ұлттың тілін зерттеу арқылы оның мәдениеті мен шаруашылығынан, тарихы мен заңдылықтарынан, материалдық және моральдық құндылықтарынан хабар алуға болады.

Қазақ халқының танымында төрт түлік малдың орны ерекше. Шаруашылығы мен тұрмыс-тіршілігі малға тікелей байланысты болған соң, өмір сүру қалпында осыған байланысты бірнеше мәдени нормалар қалыптасқан. Жоғарыда айтып өткендей, қарапайым амандасуының өзін: «Мал-жан аман ба?» деп бастауы жаннан бұрын малдың амандығы сұралғанын көрсетеді. Ішер асы, киер киімі мен мінер көлігі болған соң, жанның амандығы малдың амандығымен байланысты болатыны сөзсіз. Бұл – қазаққа ғана тән ұлттық ерекшелік. Мысалы, орыстар амандасқанда: «Здравствуйте, как ваши дела?» десе, ағылшындар «Hello, how are you?» дейді. Екі халықта да алдымен өзінің амандығы сұралады. Бірақ, бұл қазақ жаны мен арынан малды жоғары қойды дегенді білдірмейді. Керісінше, қазақ танымында ар мен намыстың, адамгершіліктің рөлі жоғары болған.

Мысалы, кезінде қазақтың адамгершілік-этикалық кредосы болған «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» формуласы бар. Яғни, «құндылықтық тұрғыдан адамға не қымбат?» дегенге қазақ былайша баға берген:

1-орын – ар (намыс, ұят, адамгершілік – яғни, мораль «өлімнен ұят күшті»)

2-орын – жан (өмір, тіршілік)

3-орын – мал (дүние, байлық, ақша, мүлік).

Сонымен қатар, «Ақылың болса, арыңды сақта», «Мал сақтама, ар сақта», «Үлкен пышақ ұялғанынан өтеді», «Атты қамшы айдайды, ерді намыс айдайды», «Қайталаған дерт жаман, қайта бұзған серт жаман», «Жігітке жар қымбат, намыс пен ар қымбат», «Ерді намыс өлтірер, қоянды қамыс өлтірер», «Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы» т.б. мақал-мәтелдерде де біздің ұлттық танымымызда ар мен намыс, адамдықтың алғашқы орында болғандығы байқалады. Қазақ өзінің шын ниетін, ізгі тілегін, өмірден түйген өсиетін бір ғана «адам бол» деген сөзге сыйғызған. Осы «адам бол» тіркесінде тұтас бір ұлттың танымы мен көзқарасы жатыр. Адам болу деген сөз жоғарыда аталған адамгершілік кредоларының бәрін сақтау, кеудесінде жаны бар тіршілік иесінен әлдеқайда жоғары болу дегенді білдіреді. Бұл туралы Абай өзінің «толық адам» ілімінде «Үш сүю», «үш негіз», «бес қасиет» ұғымдарын ұсынады:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және де Хақ жолы деп әділетті [5,566.], –

деп, жаратушы Алланы мадақтауға, бар адамзатты сүйуге, әділет жолымен жүруге шақырса, «Әуелде бір суық мұз ақыл зерек» өлеңінде:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден ерек [5,476.], –

деп адам бойында табылуы тиіс үш негізді атайды. Ал «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде:

Адам болам десеңіз:
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге ашық бол [5,156.], –

деп, талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым қасиеттерін «адам болудың» кредосы деп ұсынады. Демек, қазақ ұлты үшін Тәңірді сүйу, ар-намысты, ұятты сақтау, еңбек ету, әділетті болу – адамдықтың негізгі баспалдақтары. Бұл ой сонау көне түркі дәуіріндегі «Күлтегін» жырында: «Халқым аман болсын деп, күндіз отырмадым, түнде ұйықтамадым» деген жолдарда байқалса, Ислам дәуірінде өмір сүрген Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы төрт кейіпкердің: Күнтолды – әділет, Айтолды – ақыл-ой, Өдгүрміш – қанағат, Одғұрмыш – байлық бейнесі арқылы да көрініс тапқан. Демек әр халықтың, тайпаның тілінде сақталған ауыз әдебиеті, рухани жәдігерлері арқылы сол ұлттың ой-санасынан, танымынан хабар алуға болады. Оның дүниетанымын, көзқарасын анықтай аламыз.

Сепир айтқандай: «Тілдің бір тұғыры бар. Ол мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Ол дәстүр болып жалғасқан біздің тыныс-тіршілігіміз мүлде қабысып кеткен салт-дәстүр мен наным-сенімдерден арыла алмайды. Тілдегі лекисқа өзі қызмет етіп отырған мәдениетті өз қалпында көрсетеді» [6,1026.]. Ол тұрғыдан алғанда тілдің тарихы мен мәдениет тарихы жапсарлас дамиды деуге болады.

Ұлт пен тілдің байланысына ерекше мән беріп зерттеген ғалым Ж.Манкеева: «Ұлттың рухани дүниесі, сонымен сабақтасқан материалдық өндіріс пен тұрмыс күйі – әркімнің жеке басының жағдайына байланысты, тұрмыстық, дүниетанымдық жағдайына байланысты қалыптасқан жалпыхалықтық құбылыс. Оның негізгі бір сипаты – оның тұрақтылығы. Ол оңайлықпен өзгере салмайды, тіл арқылы ол ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Сол арқылы ұлт өмірінің желісі үзілмей, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі. Сол себепті әр түрлі ұрпақ болғанымен, бірін-бірі түсініп, бір ұлтқа жатады», – дейді [7,5].

Отандық зерттеуші ғалым Е. Жанпейісовтың пікірінше: «Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы әр жақты және барынша берік. Тілді мәдениет құралы ретінде және мәдениет құбылыстарының жалпы бөріне ортақ жеке белгілері арқылы да зерттеуге болады» [8,13].

Этномәдени құндылықтар мен нормалар тілде көрініс табады. Себебі, тіл – этнос болмысын танытуда аса маңызды құрал. Ә.Т. Қайдардың пайымдауынша: «Этнос туралы осыншама мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады» [2, 11]. Сонымен қатар, А.Қ. Тұрышев: «Тіл – тек коммуникативті құрал емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі, өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды... Тілде әр халықтың тарихы, оның өмір, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр» [9,115-116], – деп тұжырымдайды. Осыған байланысты, тіл – этнос болмысын қалыптастырудың негізгі түп қазығы десек артық айтқандық емес. Өз ұлтының тілін білу арқылы адамның санасында ұлттық код қалыптасады. Қазақ тілінің құпиясын байқаған Ө.Жәнібеков тіл мен адам психологиясын ұштастыра келіп: «Байқап қарасақ, адамның қайсыбір ұлтқа жататындығының өзі оның бет-пішінінен ғана емес, халықтық дәстүрлермен байланыстылығынан да көрнеді екен. Асар-үмені, қонақ кәдені, ауылдың «алты ауызын», бастаңғыны, келін ізетін, күйеу мізетін, той бастарды, беташарды, әужарды, басқа да кәде-жоралғыларды іштей ұғынып, жүреппен сезінген адамның мерейі үстем болатыны тағы бар», – дейді.

Тіл – тек денотативті (белгі, сигналдық) коммуникация құралы емес, сонымен бірге конотативті (белгілі әлеуметтік-мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал. Олай болса, ұлттың ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан нормалары мен құндылықтарының көрінер тұсы, бүгінде сирек қолданылуына

байланысты көмескіленген мағыналарының айқындалар жері – көркем шығарма. «Көркем сөзбен жазылған әдеби шығарма – өмір фактілерін жан-жақты қамтитын жанды организм. Онда адам да, аң да, құс та, табиғат та – бәрі қатысады. Тұрмыс-салт, шаруашылық, экономика салаларының қалпы, даму жолдары көрсетіледі» [6, 34], демек көркем шығармаларда қолданылатын этномәдени бірліктер – осы «жанды организмнің» бір тетігі, онсыз «жанды организм» туралы түсінік тұтас, ақпарат толық болмайды.

Халық даналығының ұйытқысы – оның тілі.

Тілдің халық өмірінде атқаратын қызметі көп-ақ. Солардың бірегейі – ұрпақ пен ұрпақ арасын жалғастыратын, өткен өмір мен бүгінгі болмысымызды, онымен болашақты ұластыратын «алтын көпір» бейнелі қызметі. Халық даналығының ұйытқысы – тілдің бұл қызметін ғылымда кумулятивтік функциясы деп атайды. Оның бұл қызметі – ұлттың ұзын сонар рухани өмірін жалғастырушы ғана емес, сонымен қатар ұлт тарихы мен менталитетіне, сана-сезіміне, өзіндік болмысына қажетті рухани құндылықтарды өз бойына сақтап, келесі ұрпаққа асыл мұра ретінде жеткізіп отыратын қасиетімен де қымбат [2,14].

Қорытындылай келе, тіл мәдениетпен бір бүтін тұтастық құрып, ажырамас бірлікте өмір сүреді. Ол мәдениеттің өн бойында қалыптасып, оның дамуындағы алғы шарттардың міндетті түрдегі басқышы қызметін атқарады, осылайша қайсы бір уақытта қандай да бір жерде өмір сүретін этнос мәдениетінің маңызды бөлігін құрайды. А. Байтұрсынұлы: «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып түзілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болады», – деп, әр халықтың тілінде жылдар бойы сақталып, жатталған сөздердің сол елдің мәдениеті мен тарихынан хабар беретіндігін айтады. Сондықтан да, этномәдени құбылыстардың тілдегі көрінісін жаңа қырынан зерттеп, тану – өзектілігін жоймаған мәселе.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М: «Прогресс», 2000. – 400 с.
 2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998 ж.
 3. Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. 3-том. Алматы, 2006 ж.
 4. Кішібеков Д., Сыдықов Ү. Философия. – Алматы: Қарасай, 2008. – 360 б.
 5. Абай. Шығармалар жинағы. 1,2-том. Алматы, 2007 ж.
 6. Жүмаділлаева Г. Этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық парадигмалар. Ұлағат. 2008. №6. 101-108б.
 7. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014. – 640 б.
 8. Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. – Алматы, 2018. – 352 б.
- Тұрышев А. Құндылықтар және рухани мәдениет лексикасының ғылыми негіздері. abai.kz сайтынан.

Райхан А.Д.

филология ғылымдарының докторы, профессор
Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨНЕ ТҮБІРЛЕРДІҢ ДЫБЫСТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРІ МЕН МАҒЫНАЛЫҚ ДАМУЫ

Аннотация. Тілдік лексиканы дамытудың әртүрлі жолдары бар, олардың бірі – семантикалық тәсіл. Қазіргі уақытта поклон (Еңке) және еңіс (еңіс), қаңылтыр (тар) және Дыбыстар (үн) және т.б. сияқты көптеген сөздердің шығу тегі байқалады. Бұл қолданудағы мәндерді анықтауға болатын сөздер, яғни бұл бір сөз ұясынан таралатын модельдер. Сондай-ақ жалпы негізі бар сөздер бар, бірақ даму процесінде бір-бірінен алыс. Қазақ лексикасының құрамында сақталған мұндай ежелгі элементтер туыстық тілдермен салыстырғанда мағыналық бөлшектерге дейін қысқарады. Шығу тегі тереңірек зерттелуіне қарай біз тіліміздің ежелгі тарихын куәгер боламыз және көп жағдайда сөз құрылымының дамуына сөздердің мәні әсер ететінін көріп отырмыз. Тарихи даму процесінде бір сөз бірнеше мағынаға ие. Мақалада осы мәселелер талданады, ғылыми зерттеулердің негізінде сөздердің фоно-морфо-семантикалық өзгерістері анықталады.

Кілт сөздер: еңкей, иір, өр, байқа, бақ.

Аннотация. Есть разные пути развития языковой лексики, один из которых – семантический подход. В настоящее время наблюдается происхождение множества слов, таких как поклон (еңкею) и уклон (еңіс), жесты (ым) и звуки (үн) и т.д. от одной основы. Это слова, которые можно определить по значениям в употреблении, то есть это модели, которые распространяются из одного словообразовательного гнезда. А также есть слова, имеющие общую основу, но совсем далекие друг от друга в процессе развития. Такие древние элементы, сохраненные в составе казахской лексики, в сравнении с родственными языками, сокращаются до смысловой частицы. По мере углубления изучения происхождения мы становимся очевидцами древней истории слов в нашем языке и в большинстве случаев видим, что на развитие структуры речи влияет значение слов. Одно слово в процессе исторического развития имеет несколько значений. В статье анализируются данные проблемы, выявляются фоно-морфо-семантические изменения слов, на основе научных анализов представлены исконные корни и форма их изменения, пути их развития. Обратив внимание на звуковые личности и тесную связь между значениями, делается вывод о том, значение является единственным способом, позволяющим выявить корневое происхождение.

Ключевые слова: наклоняться, извилистый, подъем, замечать, наблюдать.

Annotation. There are different ways of developing language vocabulary, one of which is the semantic approach. At present, in contrast to many words such as slant, slope, gestures, etc., it is observed that the origin extends to a single basis. They are words that can be defined by existing meanings, that is, models that propagate from a single word-forming nest. The General basis as the previous one, however, in the course of the development of words from each other, in General, there are more differences. The semantic particle is reduced to one syllable, than the comparison of such ancient elements, preserved in the Kazakh vocabulary, between themselves and related languages. As we get deeper into the origin, we are witnessing the ancient history of words in our language, and in most cases we are contributing to the development of the structure of speech. One word has several meanings in the process of historical development. The article analyzes these problems, identifies Phono-morpho-semantic changes in words, and presents the root roots and the nature of their changes, and the ways of their development on the basis of scientific analyses. It should be noted that due to the closer contact between sound personalities and the values assigned to them, the conclusion is made about the only approach that allows us to identify the root origin.

Keywords: bend over, winding, rise, notice, observe.

Кіріспе. Сөздердің мағыналық ерекшелігі ұзақ уақыттар бойғы дамудың нәтижесі. Қазіргі тіл біліміндегі тарихи-салыстырмалы зерттеулер барысы соның айқын дәлелі болып табылады. Тіліміздегі көптеген сөздерді көне жазбалардағы нұсқаларымен салыстырғанда мағына қаншалықты дамығанмен, көп жағдайда өзінің алғашқы негізінен сабақтастық үзбейтінін көрсетіп отыр. Дыбыстық формасы танымастай өзгерістерге түскен сөздердің өзі де семантикалық өзегін, түпкі түбір мағынасын сақтап қалады. Сондықтан түбіртекті айыруға көмектесетін бірден-бір тәсіл – оның семантикасы. Әрине, бұл

орайда көне тілдің қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі туралы ғана айтылып отырған жоқ, жалпы түркі тілдеріндегі ахуалы жайлы толық қарастыру жағы назарға алынып отыр. Олай дейтініміз, кейбір түбірлердің түпкі тұлғасы мен мағынасы бір тілде сақталмаса да, өзге түркі тілінде сақталатындығы белгілі. Оларды кешенді түрде қарастыру қазақ тілінің этимологиялық жүйесін зерделеудің бірден-бір жолы болып табылады.

Негізгі бөлім. Қазақ тіліндегі кейбір түбірлердің этимологиясын ашу оңайға түспейтіні белгілі. Мәселен, *илеу* сөзінің түбірі *и* (*нан иі болып кетіпті, иі қану*: *и* – түбір, *і* – тәуелдік жалғауы) десек, -ле – етістік тудырушы жұрнақ, *у* – қимыл есімнің жұрнағы болып табылады.

Еңкей етістігі қазіргі кезде көпшілік түркі тілдерінде қолданыста бар. Осы сөздің көне тұлғасы *ег~ең~ем* (еміт) ~ ий ‘еңкейту, ию’ екендігін біле бермейміз. Мысалы: *Ол бұтақ егді.* – Ол бұтақты иді (МҚ I 168). *Төрт адағын еңләйу көлітті тұрды.* – Төрт аяғын бүгіп, өгіз тұрды және көлеңке түсірді (КР 65). *Ікйанар ерңәк еңіп.* – Екі сұқ саусағын бүгіп (ТТ V A₅₇). *Там емиммі.* – Там еңкейді (МҚ I 214). Алдыңғы *илеу*мен *ию* сөзінің түбірі бір. Екі сөздің түбірі де ий-мен байланысты. *Ию* мен *ең+кею*дің мағынасы ұқсас. Сол сияқты *иір, ирек, ирелең, иілу, имек* т.б сынды сөздердің түбірі бір.

Егіл – иілу. Ыйғач егілді. – Ағаш иілді (МҚ I 198).

Егрі – иір [М. Қашқари 1997, 166-б.]. *Нечә егрі ерсә йол едзгү.* – Қанша иір (қисық) болса да, жол жақсы (МҚ I 458).

Ег түбірі *иг* түрінде хакас тілінде сақталған: *игір* – кривой, изогнутый; *игір чол* извилистая дорога [6, 115 б.]

Ен етістігі [М. Қашқари 1997, 173-б.] төмендеу, түсу мағыналарын білдіреді. Көне тілде үш түрлі мағынада қолданылады.

Ен етістігінің мағынасы өзгерген, яғни бір нәрсеге ену, кіру мағыналарын білдіреді.

Жоғарыда берілген мысалдар, негізінен, орта ғасырларға тән. Мағыналарындағы, түбірлеріндегі ұқсастық олардың бір түбірден тарағандығын көрсетеді, алайда ортақ түбірдің пайда болуы әлдеқайда бұрын қалыптасқан. Орта ғасырлардың өзінде олардың бірнеше нұсқаларының арасында мағыналық айырмашылықтар болғаны байқалады, яғни сөздердің әртүрлі нұсқаларының қалыптасуы бір сөздің бірнеше мағынасының пайда болуына әкеледі. Ал осы нұсқалардың әрқайсысы өзге де сөздердің жасалуына негіз болады. Мысалы, *ең* түбірінен жасалған *еңбекте* етістігін алдыңғы түбірмен мәндес еңкейіп бой тасалап, бұғып жүру немесе тізерлеп етпеттей жүру мағынасымен де байланыстыруға болады. Еңкек, еңкіш, еңкелекте, еңкенде, еңкей (кішірею, еңкею) сөздері де көне *ең* түбірінен тараған. Тіпті еңку-еңку (кедір-бұдыр, ойлы-қырлы, яғни иір-иірмен, ирек-ирекпен сәйкес келеді) қос сөзін де осы түбірден таратамыз.

Бір қызығы: көне нұсқаларымен салыстырғанда бір буынды сөздер көп өзгерістерге түспей ілкі замандардағы тұлғалық қалпын сақтап қалған. Бұл құрамындағы дауысты дыбыстардың сөз мағынасын айырушы элемент ретіндегі қызметімен байланысты болу керек. Мысалы, көне тілде кездесетін *ал, ел, ол, өл, ул, іл* сияқты түбірлердің әрқайсысының өзіндік мән-мағынасы бар. Сондықтан түбір құрамындағы дауысты дыбыстар тұрақты болып келген.

Шығу тегі бір сөздер мағына жағынан жіктеліп, біртіндеп бір-бірінен алшақтай келе екі түрлі сөзге айналады. Мысалы, көне тілдегі *ім, ін, үн* сөздері түбірлес. *Імлә, інлә, індә, үндә* етістіктері шақыру, белгі беру мағыналарын білдіреді. *Інлә* сөзі жуандап, *ымда* етістігіне ауысқан, ал *үндә* етістігі *үнде* түріне айналған. *Інлә* нұсқасы қолданыстан шығып қалса, *ым* мен *үн* екі түрлі мағынаға ие болған. Дегенмен қолданыстан шығып қалған *індә* етістігінің өзі сөйлеу тілінде кездесіп қалады. Мысалы, сөйлеу тілінде *үндеме* деудің орнына *індеме* деп те айтылып жатады, яғни бұл сөзді бұзып айту емес, керісінше көне тілдік нұсқаның сақталып қалғандығының дәлелі болса керек.

Көне тілден бері келе жатқан *өр* түбірі бүгінде сол байырғы қалпын сақтаған. Семантикалық жағынан бірнеше мағына иеленудің өзі о бастағы қалыптасқан ерекшелігімен, яғни көп мағыналығымен байланысты болу керек. Дегенмен де кейбір қолданылу орындары ұмыт болып немесе жергілікті жерлерде сақталып қалғандығы байқалады. *Өр* түбірі МҚ-да мынадай мағыналарда қолданылған: 1. Көріну, көтерілу: *Бұлыт өрүп көк өртүлді.* – Бұлт жайылып, аспан (бұлтпен) жабылды (МҚ I 139); *Қой өрді* (МҚ I 173).

Өр – II. Өру, тоқу. *Ол сач өрді.* Ол шаш өрді (МҚ I 172). *Ол савдыч өрді.* Ол себет тоқыды (МҚ I 173).

Алғашқы мағынасынан өрбіген *өргі* (воздвигать), *өргүн* (трон, престол возвышение), *өрі* (возвышенный, совершенный), *өркі* (1. находящийся вверху, занимающий высокое положение; 2. сверх), *өрку* (горб верблюда), *өрлө* (подниматься), *өрләм* (подъем), *өрү* (вверху, вверх) сияқты сөздер заттық, сындық, қимылдық және үстеулік мағыналарды білдіреді. Мұның өзі түбірдің сөзжасамдық қызметінің жақсы дамығандығын көрсетсе керек.

Өр етістігінің алғашқы мағынасы *көтерілу* етістігінің мағынасымен байланысты болу керек. Халқымыз жаз жайлау шөбі шүйгін тауларды жайласа, қыста қары жұқалау жазықтарды мекендеген. Тау етегіне қоныс тепкен халық таңертең малдарын осы тау беткейлеріне өргізетін болған. *Өргізу* мен *өрлетудің* о бастағы мағынасы бір. Малды өргізу – орнынан тұрғызып, өріске айдау. Бұлай ойлауымызға себеп болып отырған, осы сөздің орта ғасырларда есім, етістік мәнде жұмсалуды. ДТС-да *өрі* көтеріңкі, биік мағыналарын білдірген [Древнетюркский словарь 19696, 388 б.]. *Өр* сөзі қазір де биіктік түріндегі есім сөз ретінде және сындық мәнде де жұмсалады. *Өр* деп таулы, дөңді жерлердің етегінен биіктеп көтерілетін, ылдига қарама-қарсы жерді айтады. *Қайран тірлік, бақ пенен сор қырқысқан, Түлкі сайға, Қыран өрге тырмысқан* (М. Шаханов, Ғасырлар). *Өр* сөзі биік, көтеріңкі жер және ауыспалы мағынада жоғары нысана, мақсат сынды мағыналарды білдіреді. Сындық мағынада, біріншіден, биік, асқақ, ауыспалы мағынада өжет, батыл, үшіншіден, тәкаппар, менмен, өзімшіл сынды мағыналарда жұмсалады. Етістік қызметінде де бұл сөздің ауқымы кеңейген – 5 түрлі мағынаны білдіреді. Төрт түрлі сөз табының қызметін қатар атқаруы олардың әуелде синкретті түбір болғанын растайды.

Ғалым Р. Сыздық Ә. Кекілбаевтың «Үркер» атты тарихи романының тілін зерттеуде көпшілікке түсініксіз бір алуан сөздерге тоқталады. Солардың ішінде жазушының қаламдасы сынға ұшыратқан Қазақстанның батыс өңірінде жиі айтылатын «аман-есен өрдіңіз бе?» тіркесіндегі *өрү* етістігі. Ол тек малға ғана емес, адамға да қатысты айтылатындығын, оның «бір жерден шығуы, тарауы» деген екінші мағынасы барлығын білуге болады: осы үйден өріп шыққан бір топ жан, қонақтар осы үйден өріп, осы үйде демалады, өріп кетті («қаптап кетті»), өре түрегелді сияқты қолданыстарды, сірә, тек батыс өңір тұрғындары емес, барлық жерде айтатыны даусыз» [Р.Сыздық 2005, 98-99 б.]. Жергілікті аймақтарда қолданылған «аман-есен өрдіңіз бе?» тіркесінде сол әуелгі мағына сақталған болуы керек, яғни аман-есен тұрдыңыз ба? дегенді білдіріп тұр.

Бұл сөздің бүгінде мағынасы кейбір орындарда тарылса, екінші жағынан кеңейген. Жоғарыда айтылғандай Қазақстанның батыс өңірінде жиі қолданылатын «аман-есен өрдіңіз бе?» тіркесі өзге өңірлерде айтылмайды, тек берілген сөз тіркестерінде сақталған. Сөзжасамдық қызметі жағынан *өріс*, *өр*, *өрбі*, *өргелең*, *өргек*, *өре*, *өрлеу* т.б. кейін қалыптасқан болу керек:

Сөздер дыбыстық жағынан өзгерістерге ұшырап қана қоймай, уақыт өте келе қолданылу стилінде де өзгерістер болып отырады. Мәселен, бүгінгі тілімізде кездесетін *абайла* мен *байқа* сөздерінің мағыналары да, түбірлері де бір. Бұл екі сөздің түбірі – көне тілдегі *бағ* (смотреть умоляюще), *бақ* (внимательно смотреть, обозревать, разгадывать) [ДТС, с. 81], яғни бір ғана *бақ* сөзі байқап қарау, шолу, барлау, шешу сияқты мағыналарды білдірген. Мұндағы өзгерістерге көңіл аударсақ, біріншіден, *бақ* түбіріндегі қ дыбысы й-ге айналды (*бай-қа*). Екіншіден, түбірдің алдынан а дыбысы қосылып, *а-бай* (*а-бай бол*, *а-бай-ла*) жасалды. Әдеби тілде екі сөз де қолданылады. Жергілікті жерде қолданылатын сөздердің әдеби тілге енуі жазба әдеби тіліміздің дамуымен байланысты болу керек. Дегенмен өнімділігі жағынан жергілікті жерлерде екі түрлі қолданыс тапқан. Мысалы, Алматы облысында *байқа* етістігі, ал Оңтүстік Қазақстан облысында *абайла* етістігі жиі қолданылады. Көмекші етістіктермен келгенде ұқсастықтармен қатар айырмашылық та байқалады. *Байқап жүр* немесе *абайлап жүр*, *абай бол* дейміз, бірақ *байқа* сөзімен *бол* көмекші етістігі қолданылмайды. Әрине, бұл сөздердің өзі талай кезеңдерді өткеріп, бүгінгі күнге жетіп отыр және ондай өзгерістердің болып отыруы заңды да. Тіпті алысқа, сонау көне замандарға бармай-ақ, өткен ғасырдың бас кезіндегі жазылған шығармалар тілімен салыстыра қарасақ та, қолданылу сипаты жағынан өзгерістің болғаны көрінеді. Мысалы, М. Тынышбайұлының мақаласындағы мына бір сөйлемдегі «абайлаптың» орнына қазір *байқап* сөзін қолданамыз.

«Мұны Гун Мо естіп, бір жағынан сый-сияпатқа қызығып, бір жағынан үндінің күннен-күнге әлсіреп бара жатқанын абайлап, Қытайға елші жіберген» [М.Тынышбайұлы 2011, 44 б.]. *Байқа* сөзі сезу, аңғару мағыналарын білдіреді. Кейде *абайла* сөзінің орнына да жүреді. Мысалы: – *Байқа*, айналайын, аяғыңа төгіп алма, – деді ол (Н. Серәлиев. Ыстық күлше) сөйлеміндегі *байқаның* орнына *абайла* деп те қолданамыз.

Бір қызығы көне тілдегі *бағ* пен *бақ* сөзі де тілімізде сақталып қалған. *Бағ* сөзінің мағынасы біршама өзгеріске ұшыраған. Көне тілде жалынышты қарауды білдірсе, бүгінде осы түбірден жасалған *бағжи* = *бағби* (*бағбия түсті* – І. Жансүгіров Шығ.) сөздері көз алмай тесірею, көзі адырайып кету мағыналарын білдіреді. Осы түбірден жасалған *бағжаңда* = *бағжаң-бағжаң ету* сөздері алақ-жұлақ етіп жаутандады дегенді білдіреді. Әуелде қарау, көру мағынасындағы етістікке енді әртүрлі мағыналық реңк жамалған. *Бақ* етістігінен қалыптасқан *бақырай*, *бағжи* етістігінен қалыптасқан *бажырай* нұсқалары да қараған кездегі көздің адырайып кетуін білдіреді. *Бажырақ* = *бадырақ* (көз) сын есімдері, *бажыраң* еліктеуіш сөзі мен *бажыраңда* = *бағжаңда* етістіктерін қарай отырып, бүгінде ауызекі тіл мен әдеби тілде қолданылуы деп бөліп көрсеткенімізбен, жалпы қазақ тіліне тән сөз екенін мойындаймыз. Тарихи тұрғыдан келе жатқан дыбыстық сәйкестіктер тек түркі тілдерін айырып қана қоймай, бір тілдің ішіндегі заңдылық деуге болады, алайда бір тілге қатысты бұл заңдылық қандай сипатта болғандығы анықтала түскендігі дұрыс-ақ. Мұндағы ж мен д, ж мен ғ сәйкестіктері, әрине, ж дыбысының кейін қалыптасқаны й~ ж сәйкестігіне қатысты айтылып келеді.

Бақ сөзінің де мағынасы кеңейген. Малды күту, қарау, өсіру т.б. қосқанда 7 түрлі мағынаға ие болған. Мысалы: Енді бақсам, ол келген сайын Абай сөзін айтып келеді (М. Әуезов. Абай). Әртүрлі тәтті тағамдарды соның ішу тәртібіне бағып отырып іштім (Қ. Сатыбалдин. Қараторғай). Дәркембай Құнанбай көзіне өткір көзін қадап, сыншыдай бақты (М. Әуезов. Абай). Әркімнің шөбін баққан мен бір жетім, Шешем жоқ, көрі кісі әкем, – дедім (К. Әзірбаев. Танд. шығ.) [Қазақ әдеби тілінің сөздігі (Он бес томдық) 2011]. Мысалдардан аңғару, қадағалау, аңду, күзету сынды мағыналар байқалады. Бақ етістігінің малды күту, қарау, өсіру, аңду сияқты мағыналары өнімді жұмсалғанмен, аңғару, қадағалау сынды мағыналарында өнімді емес. Керісінше кейін пайда болған бай-қа сөзі кеңінен қолданылады. Мысалы, жоғарыда берілген бірінші сөйлемдегі «Енді бақсам» дегеннің орнына «Енді байқасам» деп қолдану қалыптасқан.

Сөз мағынасының кеңеюі дыбыстық жағынан өзгеріске ұшырауымен де байланысты. *Бақ* түбіріндегі қ-ның й-ге айналуына байланысты *бай-қа* көптеген сөздердің жасалуына негіз болды. *Бақыла* мен *байқаның* мағыналары ұқсас. Кейбір тұстарда айырмашылықтары да байқалып қалады. *Байқа* етістігінің қарау, көру, аңғару, бақылаудан бөлек абайлау, сақтану сынды мағыналары бар. *Бағым* (күтім), *бағын*, *бағым-күтім*, *бағындық* (жер), *бақташы* да осы сөзбен түбірлес. Біраз тұрақты тіркестердің құрамында да *бақты* етістігі сақталған: *ақырын бақты*, *аузын бақты*, *әліптің артын бақты* т.б.

Бағыт, *бағдар* да осы сөзбен түбірлес дейтін болсақ, онда *бағдарла* мен *барла* да бір негізден тараған дейтін болжамға олардың мағыналарындағы ұқсастық мүмкіндік береді. *Барла* етістігінің «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» 7 түрлі мағынасы берілген, солардың алғашқысы – *айналаны бағдарлау, байқау; бақылап шолу* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі (Он бес томдық) 2011, 728 б.]. Осылардың өзі-ақ олардың түбірлес, мағыналас, яғни синонимдес екенін көрсетіп тұр. *Барла*дан да бірнеше сөз туындаған: *барлау, барлаушы, барлағыш* т.б.

Қорытынды. Тілдің даму заңдылықтары екі негізден бастау алады: бірі – дыбыстық өзгерістер; екіншісі – жаңа мағыналар үстеу. Тарихи тұрғыдан қарастыра отырып, түпкі түбірлерге қарай жіктей бастағанда тіл дамуының барысындағы осы өзгерістерді байқаймыз. Әсіресе тіліміздегі кейбір сөздерде көне жазбалар және туыстас тілдер фактілерімен салыстырғанда біршама мәселелердің шешімі айқындала түседі әрі өзіміз ойламаған лексикалық бірліктер арасындағы жақындықтарға куә боламыз. Ілгеріде аталған шығу тегі ортақ сөздер солардың бір парасы. Әуелгі негіз мағынадан біртіндеп ауыс мағыналар пайда болған. Біраз сөздер негізгі және туынды мағыналарын қатар сақтаса, енді бір сөздердің әуелгі мағынасы ұмыт болып, өзге сөздермен селбесіп жаңаша қолданыс тапқан. Ұмыт болған мағыналар көне түркі тіліндегі жазба мұралар материалдары бойынша анықталып отыр. Ондағы деректер бойынша қазіргі тілімізде сақталған кейбір дыбыстық тұлғалардың түпкі мағынасын анықтауға мүмкіндік аламыз. Кей сөздер дыбыстық жағынан өзгеріске ұшырағанмен, мағыналарының жақындығы олардың түбірлес екендігін аңғартады. Бір сөздің өзі тарихи даму үдерісінде бірнеше мағынаға ие болған. Мағынаның нақты көрінісін, қолданылу аясын анықтау олардың түбірлес екендігін растайды, сонымен қатар қолданылу орнына қарай салыстырып көру арқылы бірнеше заттың табиғатын түсінеміз. Сөздердің фоно-морфо-семантикалық өзгерістерін дөп басып, ғылыми негізде талдау жасау олардың байырғы түбірлерін, өзгеру сипатын, даму жолын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі білім, ғылым дамыған заманның өзінде тілімізде бар кейбір сөздерді жаппай көпшілік түсіне бермейді және қолданбайды, тек сөздіктерден, кейбір тіл мамандары мен шешендердің сөз саптауынан кездестіреміз. Олардың этимологиясын ашып, мағынасын әр қырынан түсіндіру ізденушілердің тілдік білімдерін тереңдетуге және көне түбірлерді мағыналық жағынан түрлендіре отырып, бүгінгі күннің қажетіне жаратуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қашқари М. Түрік сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік) III томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Хант», 1997. – 1 т. – 592 б.
2. Древнетюркский словарь / Под ред. Э.В. Севортян. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 б.
4. Тынышбайұлы М. Түрік-монғол тарихы. – Алаш көсемсөзі. 10 томдық. Сана. – Алматы: Өнер, 2011. – 5-кітап, – 320 б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы: Дәуір. – 2011. 2-том. – А – Б. – 744 б.
6. Хакасско-русский словарь=Хакас-орыс сөздігі. – Новосибирск: Наука, 2006. – 1114 с.

Қысқартылған атаулар:

1. МҚ – Махмуд Қашқари
2. ДТС – Древнетюркский словарь

Рахимова А.М.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, PhD
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы

Есимбекова Д.Б.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің докторанты
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы

КӘСІБИ ЛЕКСИКАНЫ ЖҮЙЕЛЕУ МЕН ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл біліміндегі кәсіби сөздердің зерттелу тарихы, ерекшеліктері жөнінде баяндалған. Қоғамдық ғылымдардағы, оның ішінде құқық қорғау саласында кәсіби қатысым барысында қолданылатын кәсіби сөздердің прагматикасы талданады.

Кілт сөздер: арнаулы лексика, кәсіби сөздер, кәсіби терминология, кәсіби қатысым, лингвистика.

Аннотация. В статье раскрывается история, особенности изучения профессиональных слов в казахском языке. Анализируется прагматика профессиональных слов, используемых при профессиональном участии в общественных науках, в том числе в правоохранительной сфере.

Ключевые слова: специальная лексика, профессиональные слова, профессиональная терминология, профессиональная коммуникация, лингвистика.

Annotation. The article describes the history of the study of professional vocabulary in Kazakh linguistics. The pragmatics of professionalisms used in the course of professional communication of law enforcement officers are analyzed.

Keywords: special vocabulary, professionalism, professional terminology, professional communication, linguistics

Тіл-тілдің лексикалық құрамы адамдардың іс-тәжірибелік, қоғамдық-танымдық тәжірибесін, материалдық-рухани және ғылыми жетістіктерін жинақтайтыны мәлім. Тіл адамдардың өзара түсінісуі, пікір алмасуы, ой бөлісуін қамтамасыз етіп, коммуникативтік қызмет атқарады. Тіл қолданушылардың барлығына түсінікті жалпыхалықтық сөздер әдеби тіл сөздіктерінде қамтылады. Сондай-ақ сан алуан кәсіп, ғылым мен техникаға қызмет ететін арнаулы сөздер де бар. Арнаулы лексика Г.О.Винокур, Л.Н.Капаназе, Ю.Н.Бельчиков, А.А.Реформатский, Д.С.Лотте, В.В.Виноградов, В.П.Даниленко, Т.Н.Канделаки, В.М.Лейчик, В.Н.Гречко, Л.И.Скварцов, Н.Л.Котелова, О.И.Блинова, Т.С.Коготкова, С.Д.Шелов, С.В.Гринев, М.Н.Володина сияқты ғалымдардың зерттеулерінің нысаны болған.

Ортақ мақсатқа жетуде қолданылатын арнаулы мақсаттар тілі туралы алғаш рет чех зерттеушісі Любомир Дрозд сөз еткен болатын. Арнаулы сала тілін зерттеуші «арнайы қызмет көрсету үшін алынған функционалдық тіл» деп алып, ұлттық әдеби тілден өрбіген бағынышты тіл (подъязык) деп анықтама берген [1, 14].

Т.Н.Хомутова арнаулы мақсаттарға арналған тілдерді зерттеуге деген қызығушылықтың артуын бірнеше себептермен түсіндіреді: «Формальдық парадигманың функционалдық парадигмаға алмасуы нәтижесінде тілші ғалымдардың назары тілдердің формальды сипаттамасына емес, коммуникация іске асырылатын жағдаяттық контекстеріне басымдық беруге және қатысым барысындағы тілдік вариативтілікті зерттеуге ден қоюына ықпал етті» [2].

О.В.Фельде кәсіби коммуникация тілі мен оның бірліктері (көбіне лексикалық) түрлі ғылым өкілдері тарапынан сан алуан аспектілерде: жүйелі-құрылымдық, диахрониялық, функционалдық, когнитивті, әдістемелік және т.б. зерттелетіндігін атап өтеді. «Арнаулы мақсаттарға арналған тілдер еңбектің тарихи бөлінісі нәтижесінде пайда болды. Функционалдық және құрылымдық бағыттылығы бойынша арнаулы тіл нақты іске асырылу жағдайында жекелеген кәсіби түрлерге бөлінеді. Әрбір кәсіби тіл ғылым тілі және іс-тәжірибе тілі болып жіктеледі. Көптеген терминологтар мен арнаулы мақсаттарға арналған тілдерді зерттеушілердің кәсіби тілге қатысты еңбектерінде оның бес мағынада жұмсалатындығы анықталды: 1) ұлттық тілдің айрықша формасын белгілеу үшін; 2) ауызекі кәсіби сөйлеуді белгілеу үшін; 3) кодификацияланбаған кәсіби атаулар жиынтығын белгілеу үшін; 4) «нақты ғылыми салалар терминологиясы» терминінің синонимі, мысалы химия тілі, математика тілі т.б.; 5) кодификацияланған және кодификацияланбаған арнаулы атаулардың жиынтығын белгілеу үшін» [3, 178-179]. Сондай-ақ О.В.Фельде кәсіби тілдерді қолданылу аясы мен кәсіби шектеулік дәрежесіне қарай үш топқа бөледі:

1. Ғылыми, өнеркәсіптік, мемлекеттік, қоғамдық, жарнамалық, ақпараттық қызметте, дін, дипломатия, әдебиет, өнер, қаржы, сән, спорт салаларында қызмет ететін арнаулы (кәсіби) тілдер;
2. Халықтық қолөнер мен кәсіптердің (егіншілік, аңшылық т.б.) арнаулы тілі;
3. Территориялық диалектілер, топтық жаргондар, қарапайым сөздер сияқты тілдің басқа құрамдас жүйелерімен анық шекарасы жоқ консубстанционалды (бүтін) арнаулы тілдер.

Қ.Айдарбек «арнаулы лексиканы жалпықолданыстық сипатта пайдаланыла алмайды, себебі лексиканың бұл түрін тек сол салада қызмет етушілер ғана түсінеді де және ол бөлек, жеке арнаулы коммуникация құралы болып табылады», – деп анықтайды [4, 62].

Қазіргі тіл білімінде кәсіби тілдерді зерттеудің үш концепциясы қалыптасқан (Л.К. Граудина): жүйелі-лингвистикалық, прагматикалық-лингвистикалық және когнитивтік-лингвистикалық.

Жүйелі-лингвистикалық концепция бойынша, кәсіби тіл кәсіби қарым-қатынас барысында пайдаланылатын тілдік белгілер жүйесі ретінде қарастырылады.

Прагматикалық-лингвистикалық концепция кәсіби мәтінді, оның контекстуалдық байланыстарын сипаттайды.

Когнитивтік-лингвистикалық концепция кәсіби тілдің әңгімелесушінің эмоционалдық күйіне әсерін зерттейді [5, 170].

О.Г.Твердохлеб арнаулы лексикаға терминдер мен кәсіби сөздерді жатқызады. «Профессионализмы в речи людей разных профессий» мақаласында: «Арнаулы-кәсіби қарым-қатынас ұжымдық кәсіби-ғылыми жады шоғырланған табиғи тілдің арнайы формасы, яғни ғылым мен техника тілі арқылы жүзеге асырылады. Арнаулы лексика дегеніміз – белгілі бір білім, кәсіп саласы өкілдері пайдаланып, түсінетін сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығы. Алайда қазіргі қоғамдағы ғылым мен техниканың ерекше рөлі арнаулы лексиканың түрлі мәселелеріне деген қызығушылықтың артуына ықпал етуде», – деп тұжырымдайды [6].

Ф.ғ.д., профессор Ә.Болғанбаев «Қазақ тілінің лексикологиясы» (1979) еңбегінде кәсіби сөздер мен диалект сөздер арасындағы ұқсастық пен айырмашылық жайлы былай пайымдайды: «Кәсіптің әр түріне байланысты әр жерде әр алуан кәсіби сөздер пайда болған. Кәсіби сөздер белгілі территориялық аймақты қамтып, шектелуі жағынан диалект сөздерге ұқсайды. Алайда диалектизмге жататын сөздердің белгілі бір балама сөзі, синонимі болады. Ал кәсіби сөздердің әдеби тілде ешқандай баламасы кездеспейді. Осы жағынан қарағанда, кәсіби сөздер диалектизмдерден гөрі бір табан *термин сөздерге* жақын» [7, 119]. Ғалым кәсіби сөздердің бір мағыналы болатындығын, әрі шаруашылықтың белгілі бір саласында белгілі бір аймақта ғана қызмет ететінін, әдеби тілдің құрамына енетіндігін атап өте келе, кәсіби сөздер жеке лексикалық топ құрады деген пікір білдіреді.

Ә. Болғанбаев пен Ғ.Қалиев «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» еңбегінде (1997) қазіргі қазақ лексикасының қолданылу сипатын тереңінен зерттеп, арнаулы лексика мен диалектілік лексиканың ара қатынасы анықталады: «Арнаулы лексика дегеніміз қоғамдағы өзара ыңғайлас әр түрлі әлеуметтік топтардың мамандығына, қызметіне, шұғылданатын кәсібіне байланысты қалыптасқан сөздері мен сөз қолданыстары. Арнаулы лексика жалпыұлттық лексиканың құрамына кіреді, бірақ оның да қолданылуы диалектизмдер сияқты шектеулі. Солай бола тұра диалектизмдермен шатастыруға болмайды. Диалектизмдердің шектелуінде территориялық сипат болса, арнаулы лексиканың шектелуінде әлеуметтік сипат бар» [8, 161].

Еңбекте біздің зерттеліп отырған объектіміз, яғни кәсіби сөздер жайында: «Жалпы халыққа бірдей түсінікті бола бермейтін, белгілі кәсіп немесе шаруашылық саласымен шұғылданатын адамдардың арасында ғана айтылып, соларға түсінікті сөздер мен сөз тіркестері» [9, 163] – делінген. Ғ.Қалиев

пен Ә.Болғанбаев кәсіби сөздердің терминдерге жақын екендігін, десе де термин сөздерді белгілі бір ғылым, техника саласындағы мамандар қолданатындығын, басқа көпшілік қолданбайтындығын айтады.

Термин мен кәсіби сөздердің айырмашылығы (Ә.Болғанбаев пен Ғ.Қалиев бойынша)	
– Термин сөздер – ғылым, техника салаларының дамуына байланысты ғалымдар, мамандар жасап қалыптастырған сөздер; – Терминдердің қолданылуында территориялық шек болмайды; – Әдеби тіл лексикасының құрамына кіреді.	– Кәсіби сөздер – белгілі кәсіп түрлерімен шұғылдануға байланысты жергілікті халықтың өз арасында туған сөздер; – кәсіби сөздерді белгілі бір территорияны мекендеуші тұрғындар қолданады; – кәсіби сөздердің барлығы әдеби тіл лексикасының құрамына кіре бермейді.

Кәсіби лексиканың ұлттық әдеби тілдегі маңызы жөнінде Қ.Айтазин былай дейді: «Қазақ тілі сөздік құрамының аясы кең. Бұл қазіргі әдеби тілде қолданылып жүрген сөздерден, сөйлеу тіліндегі лексика мен диалектілік лексикадан ғана құралмайды. Қоғамдағы әр түрлі топтардың тіліндегі арнаулы сөздер де ұлттық тілдің сөздік құрамына енеді. Бұған кәсіби сөздің де өзіндік үлесі бар. Қазақ тіліндегі негізгі сөз тудыру заңдары негізінде жасала отырып, бұл да лексиканың басқа салалары сияқты ұлттық әдеби тілден нәр алатын негізгі арналардың бірі болып табылады» [10,5].

Кәсіби лексика негізін құрайтын терминологияның, әсіресе сала терминдерінің қалыптасуы жөнінде алғашқы зерттеу еңбектері XX ғасырдың жиырмасыншы жылдары жарық көре бастады. Термин сөздер ғылыми айналымға шығысымен арнайы тәсілдер арқылы ана тілімізге аудару мәселесін алғаш көтерген – А. Байтұрсынұлы. Қазақ тіл ғылымы мен әдістемесінің негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы көркем сөйлеу тілін ғылым тіліне айналдырды. Қазақ терминологиясының негізін қалап, лингвистика, әдебиеттану, әдістеме салаларына қатысты тұтас терминдер жүйесін жасап, тұңғыш рет пән сөз деп қазақша атау берген. Мағжан Жұмабаевтың 1922 жылы жарық көрген «Жалпы педагогика» оқулығында қолданған терминдерден ақынның терминжасам шығармашылығындағы қадамдары байқалады. М. Әуезовтің де қазақ терминологиясының мәселелерімен тікелей айналысқанын көрсететін бірден бір еңбектер – «Ғылым тілі» (1917) және «Қайсысын қолданамыз?» (1917) атты мақалалары. Мұнда жазушы терминологиядағы ішкі терминжасам туралы айтқан. М. Әуезов ғылым тілін қазақша жасау мәселесін көтере білген. «Орыс тіліне қазақ сияқты барлық туысқан елдер тілінен көріп жатқан сөздер көп. Сонда джайлау, ақын (ақын емес) тәрізді сан сөздер орыс тілінің фонетикалық, грамматикалық жағдайларына бейімделіп алынып отырған жоқ па?», – деп нақты мысалдар келтіре отырып, тіл заңдылығына сәйкес қабылдауды атап өтеді.

Қазақ лексикасының терминденуін алғаш рет жүйелі түрде зерттеген ғалым – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның корреспондент мүшесі Шерубай Құрманбайұлы. «Қазақ терминологиясы» атты еңбегінде терминденуші лексика көздерін, жалпыхалықтық тілдегі сөздердің терминдену ерекшеліктерін зерттеп, жалпы лексикалық өріс және терминологиялық өрістер арасындағы өзара байланыстарды айқындаған.

Термин сөздер әдеби тіл лексикасының құрамына кіреді, ал кәсіби сөздердің барлығы бірдей кіре бермейді. Кәсіби сөздерді терминжасамда өнімді пайдаланып келе жатқан қабат деп айтуға болмайды, оның себебін ғалым Ш. Құрманбайұлы кәсіби лексиканың өзінің қазақ тіл білімінде әлі терең зерттеліп, өзге лексикалық қабаттардан, оның ішінде терминдерден басты айырмашылықтары көрсетілмегендігінен, терминжасамның бір көзі ретінде таныла қоймағандығынан деп түсіндіреді. «Кәсіби лексика терминденуге бейім, икемді келеді. Оларды жинап, зерттеудің, термин жасауда пайдаланудың ғылыми терминология үшін маңызы зор» [9,17].

Терминдер мен кәсіби сөздер арасында анық шекара жүргізу қиын, себебі екеуі де кәсіби коммуникация элементтері болып табылады. С.Д.Шеловтың бұл екі ұғым арасындағы шекара өте өзгермелі және ашық деген пікіріне қосылуға болады. Арнаулы тіл жүйесінде кәсіби сөз ретінде пайда болған сөздер кейін терминдер қатарына ауысып, сөздіктерде, анықтамалық әдебиеттерде және құжаттарда қолданылады.

А.А.Сараева [11, 26] кәсіби сөздер мен терминдерді жеті критерий арқылы ажыратады:

Критерий	Терминдер	Кәсіби сөздер
1. Функционалдық-стильдік шектеулігі	Әдеби кітаби лексикаға жатады және ресми жазба тілде қолданылады	Ауызекі лексикаға жатады және мамандар тілінде кәсіби қарым-қатынас жағдаятында қолданылады
2. Территориялық шектеулік	Тұрақтылық пен тиянақтылық тән	Локальды, территориялық шектеулі бірліктер
3. Нормативтілік	«Ресми заңдастырылған» кәсіби номинациялар	«Жартылай ресми» немесе «ресми емес» лексемалар болғандықтан, тырнақшада және түсіндірмемен беріледі
4. Жүйелілік	Кодификацияланған номинациялар, олар стандарттауға ұшырайды да, атаулар жүйесін құрайды	Екінші реттік номинациялар ретінде тиянылық түрде жасалады, оларға жүйелілік тән емес
5. Лексикографиялық критерий	Сөздіктерде беріледі	Сөздіктерде үнемі анық беріле бермейді
6. Коннотативтілік	Экспрессивтілік, эмоционалдық болмайды немесе аз мөлшерде көрінеді	Экспрессивті, эмоционалды, бейнелі және бағалауыш
7. Онтологиялық	Негізін дефиниция құрайды	Қайталанған атаулар болып табылады. Кәсіби сөздің түсінігі тек терминмен байланысы арқылы ғана көрінуі мүмкін

Байқағанымыздай, жоғарыда келтірілген зерттеу еңбектерінде кәсіби сөздердің дені егіншілікке, мал шаруашылығына, балық шаруашылығына байланысты. Яғни сол кезеңде адамдар неғұрлым көбірек шұғылданған кәсіп түрлерінен мысалдар жинақталған. Заманауи кәсіп, мамандық түрлеріне қатысты кәсіби сөздер мен сөз тіркестерін зерттеудің көкейкестілігі бүгінгі күн талабынан туындап отыр.

Кәсіби лексиканы зерттеудің, жүйелеудің маңызы:

- Жалпы лексиканы, оның ішінде кәсіби лексиканы зерттеу арқылы зерттеу арқылы сөздердің, сөз тіркестерінің шығу тегі, тарихи дамуы, жалпы немесе арнаулы лексикаға қатынасын білуге болады;
- Сөздік қор байытылып, сауатты сөйлеу, жазу дағдылары қалыптасады;
- Кәсіби терминологияны меңгеру маманның кәсіби құзіреттілігінің қалыптасуына, кәсіби қызмет контекстінде еркін пікір алмасуына, ойын жеткізуге ықпал етеді.

Кәсіби қызмет – адам өмірінің барлық жақтарына әсер ететін әлеуметтік белсенділігінің ерекше саласы. Кәсіби коммуникация тілі жалпы тілдік жүйенің құрамдас бөлігі болып табылады. Бүгінгі таңда кәсіби тіл жан-жақты зерттелгенімен, оның кәсіби қарым-қатынастан тысқары тілдік коммуникациядағы орны, кәсіби лексиканың (терминология, кәсіби сөздер) қызметі толық қарастырылмаған.

О.В. Артюшкин кәсіби лексиканың құрамына екі лексикалық топты жатқызады:

жалпыхалықтық лексика және қолданылу аясы тар лексика. Оның пайымдауынша, «кәсіби лексиканың негізін, бір жағынан арнаулы кодификацияланған (терминдер, номендер, аббревиатуралар) лексика және кодификацияланбаған (кәсіби сөздер, жаргондар) лексика, екінші жағынан кәсіби қызметтің түрлі аспектілерін сипаттауда жалпыхалықтық лексика құрайды» [12, 61].

Кәсіби лексика ұғымы қарым-қатынас мәдениетімен астасып жатады, себебі оқытушы, журналист, заңгер т.б. мамандықтар үшін тіл негізгі қару болып табылады.

Кәсіби қарым-қатынас мәдениетінде сөйлесушінің эмоционалдық күйіне сәйкестігі, тілдің іскери бағыттылығы, әлеуметтік рөлдерге сәйкестігі сияқты тілдің әлеуметтік-психологиялық сипаттамалары маңызды.

Тіл – кәсіби дағдылар қалыптастыру, жүзеге асыру және алмасу құралы.

Кәсіби тіл мәдениетінің құрамы:

- Мамандықтың терминологиясын меңгеру;
- Кәсіби тақырып бойынша сөйлей білу;
- Кәсіби диалог құра білу және оны басқару;
- Маман емес тұлғалармен кәсіби қызмет мәселелері бойынша сөйлесе алу.

Кәсіби қарым-қатынастағы лингвистикалық күзiреттiлiкке терминологияны бiлу, бұрыннан белгiлi және жаңа терминдердiң арасындағы байланыстарды аңғару, ғылыми түсiнiктер мен терминдердi өндiрiстiк жағдаяттарды iс-тәжiрибелiк талдауда пайдалана алу, кәсiби тiлдегi стиль ерекшелiктерiн бiлу жатады.

Айтылған пiкiрге бағалауыштық қатынас, қарым-қатынастың мақсатты ұстанымдарын түйсiну, қарым-қатынастың жағдаятын, орнын есепке алу, әңгiмелесушiге айтылған сөздiң әсерiн болжамдау, қарым-қатынасқа жағымды жағдай жасау, түрлi психологиялық типтегi және бiлiм деңгейiндегi адамдармен байланыс орнату, өндiрiстiк үдерiс қатысушыларымен мақсатты шығармашылық қызмет ұйымдастыру дағдысы коммуникативтiк күзiреттiлiктi құрайды.

Кәсiби қарым-қатынастағы мiнез-құлықтық күзiреттiлiкке эмоцияны бақылау, этикалық нормалар мен этикет талаптарын сақтау жатады. Кәсiби қарым-қатынасқа түсетiн адам сол саланы жетiк меңгеруi тиiс.

Кәсiби қарым-қатынастың тиiмдiлiгi оның субъектiлерiнiң кәсiби бiлiмiне, бiрыңғай кәсiби тiлдi меңгеруiне, нақты мақсаттары мен мiндеттерiне тiкелей байланысты. Кәсiби лексиканы меңгеру нәтижесiнде маман әрiптестерiмен қарым-қатынаста жағымды эмоционалды-психологиялық жағдай орнатумен қатар, өндiрiстiк үдерiс қатысушыларының жұмыс стилiн қалыптастырады.

Ғылым мен техниканың, ақпараттық технологиялар мен коммуникациялардың қарыштап дамуы кәсiби тiлдерге ықпал етуде. Антропоэлектi лингвистиканың басты нысаны болып табылатын адамның тiлге қалай ықпал жасайтынын анықтау және тiлдiң адам санасына, ойлауына, мәдениетiне, кәсiби қызметiне қандай әсер ететiнiн анықтау мәселелерiн шешу өзектi тақырып болып отыр. Сондықтан арнаулы сала тiлдерiн жүйелеудiң, зерттеудiң маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дрозд Л. К проблеме лингвистической теории терминологии // Теоретические и методологические вопросы терминологии: Международный симпозиум. – 1999. – с.120-125.
<https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-dlya-spetsialnyh-tseley-lsp-lingvisticheskiy-aspekt/viewer>
2. Фельде О.В. Профессиональные подязыки и терминологии русского языка как объекты научного изучения. Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2015. 4 (157).
3. Айдарбек Қ. Қазақ терминологиялық аталымының ономастиологиялық аспектісі: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2009.
4. Граудина Л.К. Культура русской речи. Москва: Русское слово, 1999 ж.-549 б.
<http://scipress.ru/>
5. Ә.Болғанбаев. «Қазақ тілінің лексикологиясы» Алматы: Мектеп 1979 ж.-176 б.
6. Ә. Болғанбаев, Ғ.Қалиев. «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» Алматы: Санат, 1997 ж.-256 б.
7. Айтазин Қ. Кәсіби лексика мәселелері. Алматы: Арыс, 2000 ж.-112 б.
8. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясының кезеңдік сипаты. Астана: Елорда, 2002 ж.-137 бет.
9. Сараева А.А. Профессионализмы в неформальном общении. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2013 г.
10. Артюшкин О.В. Определение и взаимосвязь базовых понятий, формирующих структуру и состав лексики профессиональной деятельности. Филологические науки. Тамбов: Грамота, 2017. № 4. 2 б. 253 б.

Симбаева С.
ф.ғ.к, доценті
«Тұран-Астана» университеті

Кайдарова Н.
Магистрант
«Тұран-Астана» университеті

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН БАЙЛАНЫСТЫРА ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫ ДАМУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Түйін: Мақалада қазақ тілі мен әдебиетін байланыстыра оқытуды белсенді әдістер арқылы жүзеге асыру қарастырылған. Белсенді әдістердің шығармашыл тұлғаны қалыптастырудағы рөлі көрсетілген. Оқытудың белсенді әдістері беріліп, оларды қолдану барысы сипатталған.

Резюме: В статье предусмотрена реализация активных методов при интегрированном обучении казахскому языку и литературе. Показана роль активных методов в формировании творческой личности. Даны активные методы обучения, описан ход их применения.

Summary: The article provides for the implementation of active methods of teaching the Kazakh language and literature. The role of active methods in the formation of a creative personality is shown. Active methods of training are given, the course of their application is described.

Оқу мазмұнының жаңартылуына байланысты қазақстандық білім беру жүйесінде болып жатқан өзгерістер осы үдерісті басқарушы, оны тікелей жүзеге асырушы – ұстазға жоғары талап қойып отыр. Бүгінгі ұстаз: әрі әдіскер, әрі менеджер, әрі ата-ана, әрі реформатор, әрі көшбасшы, әрі ғалым.

Уақыттың орнындатпайтын, соған сай ақпараттың көлемі, сапасы және мектеп бағдарламасының мазмұны, оқулықтар мен әдістемелердің де өзгеріп отыратыны ешкімге күпия емес. Сондықтан да қазіргі өзгермелі кезеңде мұғалімге әлдеқайда жоғары талап қойылып отыр. Ол оқушыны құр оқытып қана қоймауы керек, қалай оқу керектігін, яғни ақпарат алудың, оны қолдану мен талдаудың, оған баға берудің неғұрлым тиімді жолдарын көрсете алуы тиіс.

Әрине, бұл балама түрде алынған өте сәтті ұғым. Дегенмен, конструктивті деп қалдыру да орынды сияқты. Себебі, оқытудың бұл түрінде соңғы жетістікке жетуге дейін оқушы мұғалім ұсынған әртүрлі стратегиялар арқылы бірнеше әрекеттер негізінде біртіндеп құрастыра отырып, білімнің тұтас картинасын шығарады. Философ Джон Дьюи, психологтар Жан Пиаже мен Лев Выготский, математик және логик Алфред Уайтхэд, педагог Т.Лешкевич, философ Владимир Данченко және басқалар білімнің бұл түрлері өз қасиеттері бойынша бір-біріне қарама-қарсы деп есептеген. Соңғы кездері конструктивті білім беруді «сындарлы» деп те атап жүр. [1,20]. Білім беру мазмұнын жаңартуға байланысты сындарлы оқыту белсенді және интербелсенді әдістер арқылы жүзеге асырылып, тұлғаны белсендендіреді, білімді саналы меңгеруге бағыттайды. Сондай әдістердің бірнешеуін қазақ әдебиеті мен қазақ тілін кіріктіре оқыту негізінде қарастырып көрейік.

Пікір-болжам білімді қайталау, жинақтау кезеңдерінде жазылады.

Пәнаралық байланысқа негізделген пікір-болжамның екі түрі бар. Бірі – тақырыпқа байланысты бір нәрсенің суретіне немесе адам портретіне байланысты жазылады. Ол үшін:

– пікір әдебиет пәнімен байланыста жазылатын себепті, оқылып жатқан тақырыпқа сәйкес тақтаға бір нәрсенің суреті ілінеді немесе оны салуға болады не электронды түрін көрсетуге болады. Мысалы, аттың, адамның, қасқырдың т.б. Бірақ ол сурет тақырыпқа жанама түрде қатысты болуы шарт.

– сызба-нобайды немесе сызба-суретті оқушы қалай қабылдайды, ненің суреті деп түсінеді, пікір-болжам сол негізде жазылады;

– егер оны «жайлау» десе, әдебиеттен өтіп кеткен қай пікірде ол бар, соны негізге алады;

– оқушылар белгісіз жұмбақ нобайға, сұлбаға қызығып, тез табуға талпынады.

Осы шағын пікірлардың қай түрінде болмасын қазақ тілі мен әдебиет пәнінен өтіліп жатқан тақырыптар қарастырылады. Пікір-болжамның ұтымдылығы мынадан көрінеді:

- сөздерді тұжырымды түрде нақты, өз мағынасында пайдалана білуге, сол арқылы аз сөзге көп

мағына сыйғызуға үйренеді;

- пәнаралық байланыс негізінде тілдік материалдарды, мұғалім ұсынған сөздерді орнына қоя білу дағдылары қалыптасады.

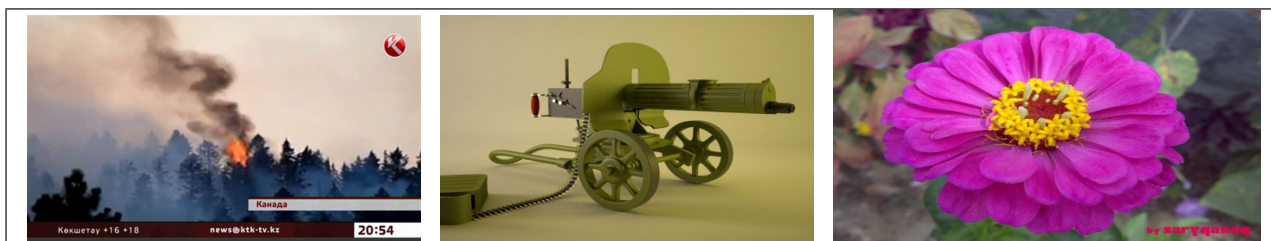
Оны жүзеге асыру әдістемесі:

Қазақ тілі: *Сын есімді тіркестер*.

Әдебиет: Қ. Аманжолов «Ақын өлімі туралы аңыз».

Ары қарай пікір-болжам жазуға дайындық жүреді.

I кезеңде. Тақтаға «Кроссенс» әдісі бойынша бірнеше суретті ілуге не нобайын сызуға болады. Мысалы, поэма тақырыбына сәйкес онда айтылатын негізгі ойды қамтитындай: орман, қару, өрт, гүл т.б. Осы суреттердің әдебиеттен өткен пікірларды негізге ала берілгенін ескерткен жөн. Бірақ нақты түрде түсіндірмеу керек.

II кезеңде: Оқушылар оның не екенін айта бастайды. Бәрі бірігіп тапқаннан кейін, әдебиеттен осы сөз бар қандай туынды оқып жатқандарын саралайды.

III кезеңде: Оқушылар толықтырылған нобай бойынша шағын пікір-суреттеме жазады.

IV кезеңде: пікірларын оқиды, бір-бірінің жұмысын талдайды, пікір айтады.

Болжамдарының тура келгенін білу үшін поэма жолдары оқушы назарларына ұсынылады:

Майдан етіп дүние төрін,
 Темір, болат қақтап отқа,
 Жекпе-жек кеп өмір, өлім,
 Соққыласып жатқан жоқ па?
 Арқалап сол майдан жүгін,
 Қырғын соғыс ортасында,
 Жүрді ұлан. Кекті зілін
 Қоса түйіп қорғасынға,—
 Ырғып бұлттан түсер жайдай,
 Өзі оқ боп атылғандай,
 Ерегіске жанын тігіп,
 Күтті жауын,
 Тас бекініп.
 Өмір гүлін жаншып, таптап,
 Шаштан сүйреп махаббатты,
 Жерімізде жындай қаптап,
 Найзаға іліп ар-ұятты,—
 Келе жатты сұм жендеттер,

Жиіркеніп, жиырылды жер [2]. Осы поэзия жолындағы ойлар мен ұсынылғын суреттер арасындағы байланысты оқушылар сезе білулері қажет.

Пікір-болжам оқушылардың таным іс-әрекетін белсендіреді, оның ұтымдылығы:

- оқушылар өз қиялы, ойына ерік береді;
- әңгімедегі суреттемесін өздерінше толықтырды;
- мұғалім ұсынған сын есімді тіркестерден басқа тіркестерді пайдаланды;
- оқушылардың қызығушылығын туғызып, барлығы тапсырманы берілген уақытта жазып шығуға тырысады. Уақытты тиімді пайдалануға дағдыланады;
- оқушылардың пікіршылық ойлауына әсер етеді;
- өткен білімдерін еске түсіреді, оны жаңа мақсатқа пайдалану айналасында ізденеді;

- пікіршылық еңбекке төселеді;
- тіл дамытуды тұлғаға бағыттай жүргізу үрдісі жүзеге асады.

Пікір-болжамда оқушылар өз қиялы, ойына ерік береді. Әңгімедегі суреттерді өздерінше толықтырады. Мұғалім ұсынған сын есімді тіркестерден басқа тіркестерді пайдаланады.

Пікір-болжамның екінші түрін «Ақылдың алты қалпағы» белсенді әдісі арқылы жүргізуге болады.

Мысалы, 7-сынып

Қазақ тілі: *Емістік*.

Әдебиет: *О.Бөкей «Тортай мінер ақ боз ат»* Бұл жерде «жасыл қалпаққа» көбірек көңіл бөлініп, пікіршылыққа көбірек мүмкіндік беріледі:

- оқушылар көркем туындының соңын өз қалауынша, болжауынша аяқтайды. Мысалы, О.Бөкейдің «Тортай мінер ақ боз атының» соңын өз ойы, тілегі, болжамы бойынша аяқтайды;

- бас кейіпкерлер тағдырына өзіндік болжам жасайды. Тортайдың, Ораштың тағдырын болжайды.

Пікірда оқушылар міндетті түрде жазушы тіліндегі етістіктерді пайдаланулары шарт, пікір-болжамдарының соңында пайдаланған етістіктерді теріп, жазады.

Пікір-болжамды үйде жаздыру да тиімді болып келеді. Уақыт шектелмейді, әрі бала еркіндікте отырып жазады.

Оқушыларға төмендегідей көмек-нұсқау ұсынылып, бағыт-бағдар беруге болады:

- Әңгіменің соңын қайталап еске түсіріңдер.
- «Ораш Тортаймен кезігуден жасқанды...»
- Ораштың мына сөзіне назар аударыңдар. «Тортай мінер ақ боз ат менің тақымымда кеткен еді...»
- Пікірларында екеуін кезіктіріңдер. Олар не туралы айтады деп ойлайсыңдар, болжам жасандар.
- Мүмкіндігінше, жазушы пайдаланған етістіктерге назар аударыңдар.
- Қаласандар әңгіменің ішіне өздерің де қатысыңдар.

Оқушылар пікір-болжамның қай түрі болмасын ынтамен, белсенділікпен жазылады. Толық еркіндік беріледі. Бірақ болжамның шындыққа жақын болуы, нанымдылығы ескертілуі тиіс.

Пікірдің басқа да түрлері бар. Атап айтатын болсақ:

1. Пікір-сыр. Пікір иесі– оқушы қаламгер немесе автормен, достарымен де сырласу үлгісінде жазады. Пікір-сырда оқушының болжамы, қиялы бірінші орында тұрады.

2. Пікір-болжам. Пікір– болжамда оқушы кейіпкерлер тағдырын өзіндік болжамының негізінде шешеді, олардың тағдырын өздері қалай көреді, солай өрбітеді.

3. Пікір-толғау. Толғау поэзиялық пікірлерге негізделсе, оны мәтінге жуық қара сөзге айналдырып жазу тапсырылады, көтеріңкі леп, шабыт пікір жазудың басты белгілері.

Шығармашылықты дамытудың тағы бір жолы – эссе-толғау жаздыру.

Эссе-толғау жаздыру әдісі

Оқушыларды эссе-толғау жазар алдында мұғалім тақырыппен таныстырып мақсатын түсіндіруі тиіс. Егер эссе-толғау поэзиялық туындыларға негізделсе, олар мынадай жұмыстар орындайды:

- өлеңді немесе поэманы қайталап, мәнерлеп оқып шығады. Оның негізінде жатқан ойды, өлеңнің не туралы жазылғанын еске түсіреді;

- тыныс белгілерінің қойылу ережелерін қайталайды. Қазақ тілінен ұсынылатын тапсырмаларды орындайды;

- өлеңнің әр шумағына дәйектемелі тақырыпша іздейді. Өлеңдегі басты ойды мәтінге жуық тұжырымды түрде қара сөзбен мазмұндайды. Ол мынадай кезеңдерден тұрады:

Жазылымды жүргізудегі іс-әрекеттің бір түрі. Мен «өзімді-өзім түзетемін», «оқырман бұл мәтінді қалай қабылдайды», «менің айтқым келген пікірім, ойым оған түсінікті ме?» «оқырманның орнына өзімді қойып көруім тиіс» ұстанымы негізінде жүзеге асырылады. Ол мына ретпен орындалады:

- оқушылар жазба жұмысын аяқтайды;

- өзіне ұнаған жерден бос қабырғаны тандап алуы керек. Бір-біріне бөгет жасамау үшін аралары алшақ болуы қажет және кейбір оқушылардың дауыстап оқуы үшін де бос орын қалдырылуы тиіс;

- оқырман рөліне еніп, соның көзқарасымен оқиды, егер түсініксіз немесе анық жазылмаса, онда оқуды тоқтатып, түзетулер енгізеді.

1 – қадам: арнайы жазбаша тапсырма беріледі. «Өлеңмен танысқанан кейінгі менің әсерім» тақырыбында эссе жазу.

2– қадам: Жазба жұмысы аяқталған соң, олар өзіне ұнаған жерден қабырғаны тандап алулары керек. Бірақ онда ештеңе ілінбеуі тиіс.

3– қадам: Өз жұмысын бөгде адамның жұмысы ретінде тексеруі керек.

4– қадам: Бұл үшін арнайы кесте құрып алуға да болады

Өзін – өзі түзету кестесі [3,48].

Жазба жұмысының ұтымды жақтары	Жазба жұмысының түзетуді, толықтыруды қажет ететін тұстары	Ұсыныстар

Өлеңді мәтінге жуық қара сөзге айналдырып жазу эссе-толғау жазудың алғашқы әліппесі деуге болады. оның өзіндік ерекшелігі бар, оқушылар өлеңге талдау жасап, өз эмоциясы, пікіріне, түсінігі, қабылдауына ерік береді. Бірақ толғау өзі жазып отырған өлеңнен ауытқымай, соның аясында қарастырылады. Толғау болған себепті, көтеріңкі леп, толғап сөйлеуге еліктеу басым болып келеді. Осы жұмыстардан соң, шағын пікір-толғау жазылады.

Пікір-толғау арқылы тіл дамыту мынадай әдіс-тәсілдермен жүргізілді:

Олар төмендегідей жұмыстар жүргізіледі:

- өлеңді қайталап, мәнерлеп оқып шығып, оның негізінде жатқан ойды, өлеңнің не туралы жазылғанын еске түсіреді;
- тыныс белгілерінің қойылу ережелерін қайталайды;
- өлеңнің әр шумағына тақырыпша іздейді. Өлеңдегі басты ойды мәтінге жуық тұжырымды түрде қара сөзбен мазмұндайды.

Өлеңді мәтінге жуық қара сөзге айналдырып жазу эссе-толғау жазудың алғашқы әліппесі деуге болады. Эссе-толғаудың өзіндік ерекшелігі: оқушылар өлеңге талдау жасап, өз эмоциясы, пікіріне, түсінігі, қабылдауына ерік береді. Бірақ толғау өзі жазып отырған өлеңнен ауытқымай, соның аясын қарастырады. Толғау болған себепті, көтеріңкі леп, толғап сөйлеуге еліктеу басым болып келеді.

Мұнда салыстыру, қатар ала отырып, үндестіктері мен ерекшеліктерін саралай жазу негізге алынады.

Пікір түрлерінде оқушылар қазақ тілінен алған білімдерін әдебиетпен байланыстырды. Қазақ тілінен берілген тапсырмаларды орындайды.

Қорыта келгенде, пікір түрлері арқылы тіл дамытудың төмендегідей тиімділігі анықталды. Олар:

- көркем туындыға деген оқырмандық пікірлерін білдіруге дағдыландырады, сыни көзқарастарын, эстетикалық талаптарын дамытты;
- сөз өнеріне деген қызығушылығы мен ынтасы артады;
- көркем, жатық және авторларға еліктей отырып жазуға ынталандырады.

Жұмыстарын ортаға салу, қорытынды шығару кезеңінде оқушылардың сөздерді дұрыс қолданулары, тіл байлығына ерекше көңіл бөлінеді. Бірін-бірі тексеру, талдау жасау бұл жұмыста өте тиімді болады.

Пікір-сыр. Пікір-сыр жаздыру үрдісінде алдымен оқушыларға еске түсіру мақсатында қайталау жүреді. Мұғалім талдау кезеңінде ең басты мәселелерді еске түсіреді. Қайталау кезінде өткен білімді тек еске түсіріп қана қоймайды, оқушылар бұрын назарға алмаған мәселелерге жаңаша қарап, білімдерін толықтыра түседі

Мұғалім жұмыстың алдымен мақсатын айтады, оны орындаудың жолдарын түсіндіріп, нұсқау береді. Оқушылар ойларын жинақтап, тақырып бойынша пікір-сыр жазуға талаптанады. Пікір айтқызу, пікір жаздыру қазақ тілі мен әдебиет пәнін оқыту тарихында бұрыннан бар. Оны тәжірибеге сүйене отырып, шығармашылық бағытпен жаңа мақсатқа сай жаңғырту айналасында пікір жаздырудың жаңа түрлері енгізіліп, тапсырма түрлері жасалынып отырады. Мұғалім алдымен тапсырманың мақсатын түсіндіріп, оны орындау жолдарымен көмек-нұсқаулар береді.

Қалай болғанда да әдебиет пен тіл байланыстыра оқытылып, білім берудің белсенді әдіс-тәсілдері арқылы оқушыны белсенді әрекетке жұмылдыру негізге алынады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әлімов А. Жоғары оқу орындарында интербелсенді сабақ құрылымы. //»Білім әлемінде» журналы, 2012.- №6.-15 б.
2. Аманжолов Қ. Ақын өлімі туралы аңыз.– А, 1998
3. Симбаева С. Белсенді оқу мен оқытуда қолданылатын әдістер. – Нұр-Сұлтан, 2019.– 133 б.

Төлебаева Қ.Т.

Филология ғылымдарының кандидаты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Мусинова Г.С.

PhD студенті
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

РЫМҒАЛИ НҮРҒАЛИДЫҢ «ДЕГЕЛЕҢ ДЕРТІ» ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ

Түйін. Мақалада ғалым, әдебиеттанушы Рымғали Нұрғалидың жазушылық шеберлігі арнайы талданады. Жеті томдық шығармалар жинағы 2005 жылы Астана қаласы: «Фолиант» баспасынан шыққан, 4-том «Дегелең дерті» (роман, хикаят, әңгімелер) кітабын қалың оқырман ыстық ықыласпен қабылдағаны белгілі. Осы кітапта «Аяқталмаған трагедия» (полигон әңгімелері) деп аталатын әңгімелер циклінде Семей атом полигонының табиғат пен адам баласына әкелген қасіретті тағдыры көркем тілмен шынайы суреттелген. Осы әңгімелерге арнайы тоқталып, әдеби талдау жасалады. Жазушының Семей қасіреті туралы жазған әңгімелер циклі әдебиет тарихымызда құнды рухани қазыналарымыздың бірі.

Кілт сөздер: роман, хикаят, әңгіме, тақырып, идея, жазушы, өмір шындығы, кейіпкер, атом полигоны, оқырман.

Резюме. В статье рассматриваются особенности писательского мастерства ученого – литературоведа Рымғали Нурғали.

Книги Р.Нурғали получили широкую читательскую известность: собрание сочинений, изданное в 7 томах (2005 г., г.Астана, издательство «Фолиант»), книга «Дегелең дерті» в 4 томах, в которую входят роман, рассказы и т.д. В цикле рассказов «Аяқталмаған трагедия» книги «Дегелең дерті» показана реалистичная картина последствий ядерного испытательного полигона для человека и природы.

Особое внимание авторы статьи уделяют всестороннему анализу рассказов, которые повествуют о трагедии на семипалатинской земле. Этот цикл по мнению авторов статьи принадлежит к ценным духовным сокровищницам нашей истории.

Ключевые слова: роман, история, тема, идея, писатель, реальность, герой, ядерный полигон, читатель.

Summary. The article analyzes the writing skills of the scientist, literary critic Rymgali Nurgali. Books of R. Nurgali gained wide readership: collected works in 7 volumes, 2005, Astana, Foliant Publishing House; the book «Degelen Derti» in 4 volumes (novel, stories, etc.) In this book, a series of stories entitled «Ayaktalmagan tragedy» (stories about the polygon), shows a realistic picture of the consequences of a nuclear polygon for nature and humanity. In the article, special attention was paid to the literary analysis of these stories. A series of stories by the writer about the Semipalatinsk tragedy is one of the most valuable spiritual treasures of our history.

Keywords: novel, history, theme, idea, writer, reality, hero, nuclear testing ground, reader.

Кіріспе. Көрнекті әдебиет зерттеушісі, энциклопедист-ғалым, сыншы, жазушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, ғылым саласындағы бірінші дәрежелі Шоқан Уәлиханов сыйлығының, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі, ғылымға еңбегі сіңген қайраткер, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі Рымғали Нұрғалидың қазақ әдебиеті тарихында алатын орны ерекше.

Негізгі бөлім. Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев Семей полигонын жабу туралы Жарлық шығарған күні – 1991 жылдың 28 тамызы. Көреген саяси көзқараспен Қазақстан жаппай қырып жоятын қару жарактан бас тартты. Мұны әлем жоғары бағалады. Ядрсыз өмір үшін күрескен қазақ елінің басты мақсаты Семей полигонын ғана емес, жер бетіндегі басқа да полигондарды жабу болды. Осы аталмыш қасіретке толы өлкенің трагедиялы күйінен қазақ жазушылары хабар беретін туындылар туғызды. Бүкіл дүниені алаңдатқан Семей полигонының адамзат баласына әкелген қасіреті туралы көркем шығармалар әкелді.

Рымғали Нұрғали «Аяқталмаған трагедия» (полигон әңгімелері) деп аталатын әңгімелер циклінде «Қылмыс», «Полковник Кашкин, студент Асанов», «Өлген тау», «Қабір қанша тұрады?», «Сағыныш»,

«Үш аяқты құлын» әңгімелерінде жазушы өзі туып-өскен Абыралы өңіріндегі атом полигонының қасіреті туралы толғанады. Жазушы ауыл өмірін, ондағы адамдардың мінез-құлқы мен тыныс-тіршілігін, болмысын шынайы суреттеген әңгімелерінде өз кейіпкерлері арқылы полигон аймағында тұратын халықтың басындағы қайғы-қасіретті оқырман жүрегіне жеткізе білді.

«Көркем әдебиет өмір шындығын образ, адам образы арқылы танытады. Көркем әдебиеттің басты пәні – адам өмірінің шындығы. Көпке белгілі осы қағидаға орай, шығармада адамның әлеуметтік-азаматтық өмірі ғана емес, от басы, ошақ қасы кеңінен суреттеледі» [1,221] дегендей жазушының прозалық шығармаларындағы оқиғалардың барлығы шынайы өмірден алынған.

Р.Нұрғалидың жоғарыда аталған әңгімелерін оқи отырып өмірдің ащы шындығына көз жеткіземіз. «Қылмыс» әңгімесі «Құлыны кісінеп, қозысы маңырап, айран-қымызын ішіп, құрт-ірімшігін жеп, тып-тыныш жатқан Абыралы атырабы аяқ астынан әбігерге түсті де қалды» [2,466] деп басталады. Шынында да кеңестік кезеңде тыныш жатқан қазақ даласы, яғни Семей өңірі ядролық сынақ алаңына айналғаны белгілі. Жазушы жайма шуақтанып, алаңсыз, бейқам жатқан елді бір күнде дүрліктіріп, әбігер-сарсаңға салып, нағыз науқан күз кезінде ел-жұртты басқа жерге көшіріп жатқанын шынайы суреттейді. Дегелең қайда, Абыралы, Қайнар қайда, жүз шақырым арасы, бомба жаратын жерлерді көшірсе көшіре берсін, бізді неге әурелейді деген халықтың сөзіне ешкім құлақ аспай өз білгендерін жүзеге асырып жатқандығы баяндалады. Бұл қылмыс демей немене?

«Бұл жарылыс 1953 жылы 5 август күні болды. Бір жұмадан кейін халық бұрынғы қоныстарына қайтып оралды: ауылда қалып қойған бірен-саран ит, мысық малдардың жүні жидеп түскен, терілері қызыл шақаланып сыдырылған, жол соқпақты, тіпті үйдің төбесіне шейін сорапып өскен рабайсыз ұзын шөп басып кеткен. Алғаш бұл құбылысқа таңырқаған ел бірте-бірте үйреніп кетті, көңіл бөліп назар аударуды да қойды, кейін келетін көп кесепаттың алғашқы хабаршысы белгісін ұққан жоқ» [2,470] деген үзіндіден жарылыстан кейінгі ауыл көрінісін көреміз. Бұл жарылыстан кейін ауыл тұрғындары әр жерлерге көшуге мәжбүр болды. Бірте-бірте Абыралы деген ат ұмытыла бастады, оның кезінде бай, іргелі, берекелі елді мекен болғанын біреу біліп, біреу білмейтін күйге түсті. Абыралы десе «ол полигон» деген түсінік пайда болды.

Әңгіме: «Он бес жыл жер бетінде, жиырма бес жыл жер астында жарылған атом, су бомбаларының кесепаты ма, басқа да қырсық бар ма, оны дәл айыру қиын шығар, алағандай бір Қайнар селосында соңғы жылдары рактан, өлгендерін, ақ қан ауруынан опат болғандардың, іштен есалың болып туғандардың, өзін-өзі өлтіргендердің саны қаптап кетті» [2,471],– деп аяталады. Бұл сөздердің астарында зіл жатқанын байқаймыз. Жазушы атом ядролық бомбасының салдарынан адамдардың психологиялық және табиғаттық биологиялық өзгерістерге ұшырауын тереңнен толғанады.

«Полковник Кашкин, студент Асанов» әңгімесінде студент өз көзімен көрген жарылысты ұстазы Полковник Кашкинге айтып бергені, ұстаз бен студент арасындағы атом бомбасы, Семей полигоны туралы дискуссия жайында баяндалады. «Әскерде болып па ең? Әскерде болсаң, ант берген шығарсың? Бердің ғой? Ендеше әскери құпияны ашу – қалай жазаланатынын білесің. Бұл әңгіме осы жерде қалсын. Бірде-біреуіңнен жалғыз ауыз сөз шықса, жақсылық күтпендер, оқудан шығарыласыңдар. Ешқайсың бомбы сынауды, саңырауқұлақты, екпінді толқынды көрген жоқсыңдар. Ұқтыңдар ма?» [2,466] деген үзінділерден Полковник Кашкиннің студенттерге айғайлап, дауыс көтеруінің астарында бір саясат жатқанын қаламгер оқырманға көркем шындық арқылы жеткізеді.

Қаламгер «Өлген тау» әңгімесінде Сапарғали Бегалиннің 80 жасқа толған мерейтойы өзінің туып өскен Абай елі, Абыралы жерінде тойлануы туралы баяндалады.

«Көңіл түсіп, шешілсе, Сапарғали талай қызық, ұзын-сонар, әр қиырға тартатын, мол сарынды, көп әуезді әңгімелер айтушы еді... Шыңғыс бөктерінен бұрынғы Дегелең, Абыралы атыраптарына қарай еңкейгенде, Сапарғали тіпті ағыл-тегіл көсіліп отырды. Бұл өңірдің атақты батырлары, дәулет біткен байлары, ерекше жаратылған әнші-күйшілері, реті келгенде жүйрік ат, сылаң тазы, алғыр құсына шейін сөз болады. Бір оқиғаны екінші оқиға мен шатастырмай, үнемі сабақтастыра, жарыстыра өрбітіп, тіршіліктің көп сырларын, сан алуан тағдырларды көз алдыға алып келеді...» [2,477],–деп жазушы Сапарғали Бегалиннің бейнесін шебер суреттейді.

Туған жеріне сағынышпен оралған Сапарғали Бегалин шүберекке оралған дүрбісін қолына алып, жота басына көтеріліп, айналаға көз тігіп, алыстан дөңкііп көрінген Дегелең тауына қарайды. «-Құдайым –ау, бұл не сұмдық?! Дәл осындай болар деп үш ұйықтасам ойыма кірер ме? Дегелең тауын құртып жіберіпті ғой, тауды құртқан! Тау жоғалған! Ұялының шыңы, Әулие асу қайда? Ұзынбұлақ, Қарабұлақ

қайда кеткен? Өзен-бұлақ өлген, арнасы да жоқ. Тау құрыған, оның орнында тас-қиыршық төбе жатыр. Хамит, Мәжит, бала кезінде баурында асыр салған таулар өліпті! ... Әй, балаларым, інілерім, о заманда, бұл заман, тау өлгенін көрген кісі бар ма, міне, соған де жеттік, менің атамекенім, туған тауым – Дегелең өлген екен, маған көңіл айтыңдар, -Сапарғалидың көзінен бұршақ-бұршақ жас ыршып-ыршып кетті» [2,480], – деп қаламгер Сапарғали Бегалиннің туған жеріне деген ыстық ықыласын шебер әрі шынайы бейнелейді. Ядыролық жарылыстың жазылмайтын жара, арылмайтын дерт екенін, бұл зілзаланың басы бар да, аяғы жоқ екенін оқырманға осы «Өлген тау» әңгімесі арқылы жеткізеді.

«Қабір қанша тұрады?» әңгімесінде қаламгер ауыл тұрғыны Орынғалидың айықпас дертке шалдығып, өзіне қабір қаздыруға мәжбүр болған аянышты халін шебер суреттейді. Алматыға емделуге келген Орынғали ауылдас досына « – Сендердің дұшпандарың – шаң, түтін, газ – көзге көрініп тұр, ал біздің жауымыз – не исі, нетүсі белгісіз, ішкен суден, жеген дәмнен, басқан опырақтан, жұтқан ауадан шыға келе ме, ешкім білмейтін жұмбақ, тілсіз кесапат. Оның аты – радиация деген зілзала дерт...» [2,485] деп Алматы мен өз ауылының ауасын, табиғатын салыстыра отырып, өкпе-назын айтады. Қаламгер мәңгілік айықпас қасіретке душар болған, дерті өліммен аяталған науқас адамның жан күйзелісін шынайы бейнелейді.

«Сағыныш» әңгімесінің аты айтып тұрғандай, мұнда қаламгер кейіпкерлері арқылы өзінің туған жеріне деген сағынышын, ыстық ықыласын жеткізеді. Ауыл тұрмысы, бір кездегі ұшқан ұя, балалық шағы қалған ауылы жан-жақты шеберлікпен жан-жақты суреттеледі. Әңгіменің мазмұндық-тақырыптық тәркіні осынау туған жерді аңсау, сағыныш, туған жерге деген адалдық, тазалық жақсы мұраттарды алыс естеліктерден іздеп, өткенді бағалау сарындарымен тамырлас шыққан сияқты. Әңгіме кейіпкері Төлеубек жағдай қанша жақсы болса да қала өмірінен жалығып, бәрін тастап туған жеріне оралады. Туған жеріне деген сағынышы мен ыстық ықыласын оның: «Бірте-бірте апамның жер сағынышы, туған топырақты аңсау ауруы маған ауды. Бұл да бір дерт екен. Бұрын шахтаға түскен соң бәрін ұмытып кетуші едім, енді бәрі жайына қалды. Есіл-дертім, аңсар-ойым – ауыл, туған жер, Қайнар болды да тұрды» [2,488] деген сөздерінен байқаймыз. Ауылдың әсемдігін, сұлулығын ерекше сезіммен жеткізе отырып, әңгіменің соңында мұндағы қасірет туралы бір ауыз сөзбен ғана ой түйеді.

«Соңғы жылдар күнде ішетін болдым, Арақ ішсең, сәуле ауруынан, ракқа жеңдірмейсің деген сөзді малданып жігіттер ғана емес, әйелдер, тіпті кемпір-шалдар да ішетін болды. Бірінен жан тәтті. Дауасы бар десе топырақ асаудан қашатын түріміз жоқ... Арақ тұрған жерде радиация тұрмайды. Арақ бәрін айдап шығарады. Біздің жанымызды осы сақтап қалып жүрген арақ қой. Білгішсіңген біреулер ішпе дейді. Ішпесек, күнде бұрқырап жатқан ядыролық сынау ауданында тұратын біздер қырылып қалмаймыз ба?» [2,489] деген Төлеубектің әңгімесі арқылы автор оқырманға үлкен ой салады. Ядыролық сынақ, полигон аймағы деген сияқты сөздерді жете түсіне білмеген халық өздерінің ішкі жан күйзелісін, шерлерін араққа жеңдіріп, бой алдырады.

«– Менің ұлым жасы биыл тура он бесте. Қарағандыдан көшіп келген соң, бір жылдан кейін туды. Атын Қуанышбек қойдық. Рейске өзіммен ылғи бірге алып жүруші едім, далаға, өзен-су жағасына талай қондық Бесінші класта оқып жүргенде аяқ астынан ауырды. Ылғи айтатыны соғыс әңгімесі: қыру, жою. Мұндай сырқаттар неге екені белгісіз көбейіп кетті. Асылып өлуші бар. Біреулер жарылыс, сынақтардың әсері дейді, кім білсін» [2,491], – деп береді де, ойлауды оқырманның өзіне қалдырады. Бұл тек бір адамның, бір ауылдың тағдыры ғана емес, бүкіл халықтың тағдыры екенін білдіреді. Бұл жердегі туған жерін ештеңеге де айырбастамай жұмақтай көріп отырған Төлеубек сияқтылардың келешегі қандай болады деген мәселе көтеріп отырғандай.

Жазушы бұл әңгімесінде де өз ауылының, ондағы адамдардың, сол арқылы халықтың болашағына деген алаңдаушылығын білдіреді.

«Үш аяқты құлын» әңгімесінде осындай қасіреттің кесапаты адам баласына ғана емес, жан-жануарларға да әсерін тигізгендігі туралы айтылады. Шығармада жас баланың бәйгеге қосатын, батырлардың сәйгүлігіндей тұлпарым болса екен деген арманы суреттеледі.

«Есте жоқ ескі заманда біздің бабаларымыз солтүстігі Семейтау, Көкен, Сұңқар, оңтүстігі Тұлпар, Мейзек, батысы Балқан, Қарқаралы, шығысы Шыңғыстау аралығындағы Дегелең, Мыржық, Абыралы, Жалаулы, Жалғызтау, Тайлан, Шөладыр, Самай, Шаған, Ащысу, Тасбасқан, Саржал өңірлерін жайлап, қора-қора қой, үйір-үйір жылқы, келе-келе түйе айдап сапырып қымыз ішіп, кертіп қазы шайнап, жүйрік ат мініп, қоңыраулы найза көтеріп, ақшаңқан киіз үй тігіп, қаздай қалқып көшіп жүріпті ғой, шырағым. Бошан, Қамбар, Жалықбас, Жүгіней, Қыдыралы, Есбалақ сынды қаһарынан дұшпаны қалтыраған, не

бір жүрегінің түгі бар арыстандай ақырған батырлар өтіпті деседі. Соалр қатарлы еліне қамқр, пана, ық, жауына сес, селебе болағн Бигелдідей батыр өмір сүрген. Сумаңкөк деген тұлпары жылқы баласын алдына түсіріп көрмеген...» [2,495], – деп атасының немерісіне айтқан аңыздары арқылы автор нағыз қазақылықты сақтаған ертегі, аңыз тыңдап, жылқыға құмартатын жастардың, сол қазақылықты бойына сіңіретін қазақ ауылдарының жойылып бара жатқандығын айтып, жар салады. Торбиенің құрсағындағы құлынды асыға күтуі, оны жанын салып, бағып-қағуы сияқты баланың пәк сезімі шынай, нанымды етіп берілген. Атасының айтып береген аңызыда әңгімеге сыршылдық танытып, шынайылығын артыра түскен.

Осылайша көптен күткен Торбие құлындағанда аспаннан жай түскендей болады. «Қанша күндер бойы үмітпен күткен, немересінің еншісіне беріп, бағып-қағып, үкілеп, түбі – бәйгеге қосам деп дәметкен текті тұқым Торбиенің нәсілінен жүйрік шығады деп арман еткен еркек құлының орнынан қос құлақтың бармақ басындай ғана нобайы бар, қисық көз, бұзау бастанған, бітеу мойын мақұлық тыпырлап жатыр. Енді аңғарды: алдыңғы екі аяқ қосылып бітеу біткен, туа салып жүріп кететін, төрт аяғы қалт-қалт еткен құлыншақтың орнында үш аяқты, тарбиған ойқы-шойқы бірдеңе жыбыр-жыбыр етеді. Мұндай пәлені кім естіп, кім көрген! Сұмдық-ай!» [2,497]. Кейіпкермен бірге осы сәтті күтіп отырған оқырманның көңілі су сепкендей басылады.

Әңгіме әрі қарай былай өрбиді: «Түнімен ұйқы болған жоқ. Туысқандардың қарулы-қарулы деген төрт-бес жігіті шақыртылып, олар аптығып қимылдап, құлын орнына туған үш аяқты мақұлықтың көзін құртып, терң қазып жерге көмді. Сол түні талай жүйрік тапқан, не бір сәйгүлік тапқан атақты Торбие сойылды... Мұндай пәле малдан ғана шықса бірсәрі, масқара болғанда неше түрлі жарымжан, мүгедек сәбилер де туып жатыр ғой. Шетінеп кетсе кетті, әйтпесе өмірбақи өзіне де, ата-анасына да арылмас бейнет, айқпас сор. Әй, оның бәрі іргедегі кесепат. Қырық жыл бойы жарылып жатқан бомбаның зардабы. Бүгінгі ұрпақ, ертеңгі нәсіліңді не қиямет тосып тұр десеңізші. Табиғат ана құлын орнына үш аяқты мақұлық жаратып, әлдене зобалаң, қатерден хабар, белгі беріп, ишарат жасап, ескерткені ма, кім білсін? Әлде маған жасаған зорлығыңды тимасаң, сенің өзіңнің де ертеңің осы дегені ме?» [2,489]. Жазушы не болғанын түсінбеген ауыл адамдарының бейнесі арқылы, жарылыстың кесірінен болып жатқан осындай ащы шындықтарды көркем шығармаға айналдыра отырып, өзекті мәселе көтереді. Оқырманды ойлануға шақырады. Бұл ащы шындық әр әңгімеде әр қырынан ашылады. Бірін-бірі қайталамайтын кейіпкерлер, олардың тағдырлары асқан шеберлікпен жазылған әңгімелердің көркемдігі ерекше. Қаламгер өз ойын анық, шынай жеткізу үшін түрлі бейнелеу құралдарын пайдаланады. Тіл байлығы, сөздік қор жазушы тілінің көркемдік кестесін нақыштап айшықтайды. Жазушы үлкен мәні бар, кезеңдік оқиғаны әңгімелеріне арқау еткен, адамның жан дүниесіне үңіліп, ондағы сезім күйлерге ден қояды.

«...Шындық, адам өмірінің шындығы деген жалпылама, шексіз де шетсіз, ұшы-қиыры жоқ ұғым емес. Шындықтан анық, нақты ешнәрсе жоқ» [1,221] дегендей жазушының прозалық шығармаларындағы оқиғалар желісі нақты өмір шындығынан алынған.

«Автор «Аяқталмаған трагедия» деп атауы тегін емес. Халыққа қанша жылдар бойы қасірет сыйлап келген Семей полигоны туралы бірдеме жазбақ түгілі, сыбырлап айтудың өзі сұмдық болған кеңестік салтанттың суретін салады жазушы. Жән оны дардай дабыратпай-ақ, нақты күнделікті өмір тіршілігінің шындығы арқылы айқайсыз ащы айтады» [3, 468].

Рымғали Нұрғали қаламынан туған әңгімелердің әрқайсысы оқырман ойын тербеп, оның санасына сан түрлі сауалдар салады. Жазушының «Аяқталмаған трагедия» деп аталатын полигон әңгімелер циклі кең тынысты шығарма болғандықтан, бір мақала арқылы бүкіл болмысын ашу мүмкін емес, әлі де терең зерттеуді қажет ететін туынды.

Қорытынды. Ұсынып отырған мақаламызды Рымғал Нұрғалидың мына сөздерімен аяқтағымыз келеді: «Абырайың артсын, жан жараң, тән жараң жазылсын, Абыралы, енді Сенің телегей теңіз көз жазынды көрмесін жаңа ұрпақ, жас буын!».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті: Лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 311 б.
2. Нұрғали Р. Дегелең дерті. Роман, хикаят, әңгімелер. Т.4. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2005. – 544 б.
3. Нұрғали Р. Айғақ. Қазыналы биікте. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2006. – 824 б.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

Джердималиева Р.Р.
Доктор педагогических наук, профессор кафедры «Эстрадный вокал»
КазНАИ им. Т.Жургенова
Алматы, Казахстан

Жуманова М.А.
Магистрант кафедры «Эстрадный вокал»
КазНАИ им. Т.Жургенова,
Алматы, Казахстан

КОММУНИКАТИВНЫЕ КАЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ МУЗЫКАНТА В ИСПОЛНИТЕЛЬСКОМ ИСКУССТВЕ

Аңдатпа. Мақалада кәсіби қарым – қатынастың әртүрлі аспектілеріндегі өзара байланысты коммуникативтік қасиеттерінің, қабілеттерінің, іскерлігінің жиынтығын көрсететін интегралды ұғым ретінде сөз сөйлеуші-музыкант тұлғасының коммуникативтік қасиеттерін зерттеу мәселесі қарастырылады. Қарым-қатынастың интеллектуалдық аспектісі адамның интеллектімен, оның ілімімен, жадымен, ойлауымен, қиялымен байланысты; эмоциялық аспект қарым-қатынастың әр түрлі жағдайларына сезімтал реакцияларды қарастырады; шығармашылық аспект үнемі өзгеріп отыратын стандартты емес жағдайларда орындаушылық ерекшелігінен тұрады. Орындаушы – музыкант тұлғасының жан – жақты коммуникативтік қасиеттерінің ішіне: эмпатия, бейімделу, антиципация, жанақыштық кіреді және шығарма-орындаушы; орындаушы-тыңдаушы деген қарым – қатынас жүйесінде ашылады.

Кілт сөздер: коммуникативтік қасиеттер, тұлға, музыкант, орындаушылық өнер, қарым-қатынас, тыңдармандар.

Аннотация. В статье рассматривается проблема исследования коммуникативных качеств личности музыканта – исполнителя, выступающих как интегральное понятие, отражающее совокупность взаимосвязанных коммуникативных свойств, способностей, умений в разных аспектах профессионального общения, включая интеллектуальный, эмоциональный, творческий. Интеллектуальный аспект общения связан с интеллектом человека, его вниманием, памятью, мышлением, воображением; эмоциональный аспект предусматривает чувственные реакции на различные ситуации общения; творческий аспект содержит специфику исполнительства в постоянно изменяющихся нестандартных условиях. В числе наиболее универсальных коммуникативных качеств личности музыканта – исполнителя обозначены: общительность, адаптивность, эмпатия, антиципация, которые раскрываются в системе отношений: произведение – исполнитель; исполнитель – слушатель.

Ключевые слова: коммуникативные качества, личность, музыкант, исполнительское искусство, общение, публика.

Проблема исследования коммуникативных качеств личности в музыкальном искусстве и исполнительстве требует обоснованного анализа сущностных и содержательных сторон понятий: «коммуникация», «коммуникативные качества личности».

Прежде всего отметим: личность человека представляет собой совокупность различных психологических качеств, как природного, так и социального происхождения, образующих сложно – динамическую систему его внутреннего облика, включающего взгляды, способности, потребности, интересы, убеждения и т.д., которые в процессе общения приобретают качества, присущие коммуникативным. Обращаясь к понятию «коммуникация» (лат. – communication), подчеркнем, что в научном знании оно подразумевает акт общения, связь между двумя или более индивидами, основанная на взаимопонимании; сообщении информации одним лицом другому или ряду лиц [1]. При этом в философской энциклопедии, во всех словарях, включая энциклопедический, термин «коммуникация» истолковывается как «путь сообщения, общение», используя в литературоведческих работах Ю.М. Лотмана; музыковедческих исследованиях Б.В.Асафьева, Л.А.Мазеля, Е.В.Назайкинского, А.Н.Сохора и др; музыкальном искусстве и исполнительстве М.М.Бахтиным, В.В.Медушевским, Е.Г.Гуренко и др. И это не случайно, ибо, по мнению Л.А.Мазеля, «средства музыкального искусства обладают не только выразительными и содержательными возможностями, но и коммуникативными, которые обусловлены тем, что искусство не только отражает отношение к ним художника, но и служит средством общения на них, внушает им те или иные идеи, эмоций, представления, доставляет эстетическое наслаждение» [2, с. 31].

«Коммуникация» является не только функцией, но и условием существования искусства, представляющей собой форму, содержание и деятельность общения между творцом и реципиентом. В музыкальном искусстве цепочка общения увеличивается на звено «исполнитель», выступающим одновременно воспринимающим субъектом и производителем. Все субъекты музыкальной коммуникации, представленные в триединстве «композитор – исполнитель – слушатель» осуществляют развитие музыки, предполагая неразрывную взаимосвязь коммуникативной, перцептивной и интерактивной сторон общения.

Следовательно, речь идет о том, что категория взаимоотношения личности и искусства представляет собой художественно – коммуникативную модель передачи и приема информации, на одном полюсе которой находится носитель её – коммуникатор (музыкант), а на другом – коммуниканты (слушатели / зрители). Иными словами, общение с искусством предстает как своеобразная схематическая цепочка: восприятие-проникновение – духовное познание – приобщение, процессы которой предполагают погружение индивида в состояние, адекватное состоянию композитора, исполнителя, в результате чего создается некая коммуникативная зона, охватывающая всех субъектов общения (композитор, исполнитель, музыкальное произведение, слушатель).

По мнению ученых (О.Г. Сафронова, В.Н. Куница и др.), одно из центральных мест в структуре личности занимают ее *коммуникативные качества*, характеризующие особенности ее поведения в различных ситуациях общения со значимыми другими, а также возможности ее самореализации в общении. Коммуникативные качества – это интегральное понятие, отражающее *комплекс (совокупность)* взаимосвязанных коммуникативных свойств, способностей, умений, проявляющихся в разных аспектах профессионального общения.

Данное положение соотносится с высказыванием Л.С.Выготского о влиянии социально – психологического фактора, каким является общение, на становление личности. «Личность становится для себя тем, что она есть в себе, через то, что она представляет для других...» И далее: «За всеми высшими функциями, их отношениями генетически стоят социальные, реальные отношения людей» [3, с. 144 – 145]. В музыкальном искусстве социальный аспект профессиональной коммуникации исполнителя отражает как внешние – реальные взаимосвязи специалистов, место, занимаемое каждым из них в системе межличностных отношений, взаимодействуя с различными объектами окружающей действительности, так и внутренние условия процесса общения – личностную позицию.

Важное значение, по мнению А.А.Бодалева, имеет *интеллектуальный аспект* в общении, который заключается в том, что «он является обязательным условием формирования общего интеллекта человека и прежде всего многих его мнемических и мыслительных характеристик, то есть качеств внимания (объем, распределяемость, устойчивость и переключаемость); восприятия (идентификация, наблюдательность и др.); памяти (моторной, аффективной, образной и вербальной); мышления (наглядно-действенного, образного, логического, творческого); воображения (образность, активность) [4, с. 91].

В профессиональной деятельности музыканта – исполнителя *эмоциональный аспект* связан с чувственными реакциями на различные ситуации общения. Учеными В.А. Кан – Калик, А.П. Швайко и др. доказано, что эмоции человека, являясь субъективной формой выражения потребностей, относятся к процессам внутренней регуляции поведения, побуждая и направляя ее. Ведущим личностным качеством, представляющим эмоциональную сферу в коммуникативном процессе, выступает способность к сочувствию, предполагая проявление эмоциональности не только по отношению к окружающим, но и к музыкальному искусству, так как содержанием музыки становятся именно эмоции, чувства, настроения, выраженные посредством «музыкального озвучивания», поскольку наличие развитых данных качеств у специалиста – музыканта – важный фактор для становления его как профессионала, способного к полноценному общению не только со слушателями/зрителями, но и с произведениями искусства.

Выделяя *творческий аспект* художественно – исполнительской коммуникации музыканта, необходимо указать на наличие его в общении с учетом специфики исполнительства в постоянно изменяющихся нестандартных ситуациях, достижение которого возможно при соблюдении следующих **условий**:

- музыкальное исполнительство – художественный процесс, который должен учитывать специфику музыки как вида искусства и собственно – исполнительские закономерности;
- в сценической деятельности необходимо создание своеобразной ситуации художественной коммуникации, в ходе которой осуществляется свободное самовыражение и общение участников музыкального действия.

Касаясь непосредственно общения музыканта – исполнителя с публикой, то здесь оно выступает не столько как процесс «выработки общей информации, сколько как выработка единой творческой позиции по отношению к исполняемому произведению, структура общения которой диалогична, ибо не случайно М.М. Бахтин использовал понятие «диалог» для характеристики существенных художественных явлений». Данную особенность подчеркивает М.С. Каган, считая, что ярче всего структура диалога моделируется музыкой, когда она использует не форму обмена между монологами-ариями (следуя, например, друг за другом в художественной ткани оперы), а форму диалогичности, в которой партии уже не имеют самостоятельного значения. В этом случае диалог, по мнению ученого, перерастает в своеобразный полилог, то есть во взаимодействие многих партнеров – соучастников единого музыкального действия, способствуя возникновению полилогичности общения исполнителя со слушателем [5, с. 153 – 154].

На наш взгляд, заслуживают внимания исследования коммуникативных качеств личности О.Г.Сафроновой, которые, по мнению исследователя, формируются в процессе коллективной деятельности на основе коммуникативных способностей и представляют собой устойчивые доминантные свойства, проявляющиеся в активности к коммуникации, отношении к окружающей действительности, самому себе и пр. В числе наиболее универсальных обозначены: **общительность, адаптивность, эмпатия, антиципатия** [6]. Применительно к процессу коммуникации средствами музыкального искусства, важно проанализировать их значимость с точки зрения особенностей реализации в музыкально – исполнительском процессе.

Общительность, охватывая одну из главных сторон профессиональной коммуникации музыканта – исполнителя, связана с межличностным общением с публикой, рассматриваясь двояко: как потребность артистического самовыражения посредством сценического выступления и как способность к продуктивному контакту с публикой. Развитая музыкально – сценическая общительность, по признанию многих известных музыкантов Г.М.Коган, С.И.Савшинский, Г.М.Цыпин и др., потребность в общении с широкой слушательской аудиторией посредством публичного выступления способны во многом предопределить успех каждого конкретного действия в профессиональном мастерстве специалиста. В то же время музыкально – сценическая общительность в ряде случаев является природным задатком, о чем свидетельствуют масштабные выступления И.Гофмана, Э.Гилельса, Е.Кисина, Д.Мацуева и др.

Следующее коммуникативное качество, необходимое музыканту – исполнителю – **адаптивность**, проявляющаяся в умении артиста слушать партнера, согласуя с ним свои собственные интерпретации, когда от него, требуется не только самоотдача, но и самоограничение. Смысл, который заключен в понятии адаптивности, весьма близок тому, который музыканты – исполнители вкладывают в понятие ансамблевой гибкости. Адаптивность (лат. adapto – приспосаблию) с психологической точки зрения означает реакцию на меняющиеся обстоятельства (В.А.Петровский), умение оптимизировать процесс общения, направить его в конструктивное русло, приспособить к социальной среде и друг другу субъектов коммуникации.

Чтобы общение между субъектами коммуникации протекало успешно, они должны испытывать друг к другу чувство приязни, что становится возможным на основе эмпатии – проникновения во внутренний мир и эмоциональное состояние другого человека. Поскольку содержанием музыки является обобщенные человеческие эмоции (Б.М.Теплов), закономерно называют **эмпатию** искусством эмоционального переживания и сопереживания. Данное коммуникативное качество личности музыканта – исполнителя раскрывается в системе отношений: произведение – исполнитель, исполнитель – слушатель, в основе функционирования которых – общность художественно – эмоциональных переживаний, когда появляется возможность увлечь своим исполнением слушателей, вызвать эмоциональную реакцию на музыку, разбудить фантазию и воображение, необходимые для создания ситуации художественного творчества субъектов музыкальной коммуникации. Именно поэтому попадание всех действующих лиц в «единый фокус» (А.А.Юрлов) – не просто счастливая случайность, а следствие значительных усилий по раскрытию художественно – образного содержания исполняемых произведений.

В процессе постоянного общения между двумя или несколькими индивидами вырабатывается способность к взаимной **антиципатии**, перерастающей затем в одно из коммуникативных качеств личности, определяясь в психологии как способность человека в той или иной форме предвидеть развитие событий, явлений, результатов действий, означая, с одной стороны, способность индивида представлять себе возможный результат действия до его осуществления, с другой – подготовиться к реакции

на какое – либо событие до его наступления, благодаря механизма «опереживающего отражения». Качество художественной антиципации имеет большое значение в сценическом выступлении музыканта – исполнителя, почти всегда сопряженного с элементами неожиданного, импровизационного, требующего мгновенной реакции со стороны партнеров. Обладая способностью предвосхищать «развитие событий», опытные исполнители – профессионалы выйдут с честью из любой непредвиденной ситуации, которая может возникнуть в условиях сценической деятельности.

Итак, исходя из вышесказанного, целесообразно сделать вывод о том, что профессионально– коммуникативными качествами личности музыканта– исполнителя являются таковые, которые обеспечивают;

- функционирование процесса музыкально– исполнительского общения;
- служат установлению духовного контакта между субъектами общения;
- способствуют организации взаимонаправленных, диалогических отношений между партнерами;
- активизируют процесс «восприятия– духовного познания– проникновения– приобщения к музыкальному искусству»;
- способствуют установлению сотворческих взаимоотношений между участниками общения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Словарь иностранных слов, 1988. – 240 с.
2. Мазель А.А. О природе и средствах музыки. – М., 1983. – 72 с
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений. В 6-ти т. – М., 1982-1984. – 144 с.
4. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 382 с
5. Каган М.С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений. – М., 1988. – 266 с.
6. Сафронова О.Г. Развитие коммуникативной культуры студентов музыкального колледжа в процессе хормейстерской подготовки: Автореф. дис...канд.пед.наук. Екатеринбург: УрГПУ, 2005. – 22 с.

Джердималиева Р.Р.
доктор педагогических наук, профессор кафедры «Эстрадный вокал»
КазНАИ им. Т.Жургенова
Алматы, Казахстан

Каспакова Г.М.
магистрант кафедры «Эстрадный вокал»
КазНАИ им. Т.Жургенова
Алматы, Казахстан

ИМПРОВИЗАЦИЯ КАК ОБЛАСТЬ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬСТВА ВОКАЛИСТА ЭСТРАДЫ

Аңдатпа. Мақалада вокалдық-эстрадалық орындаушылық саласында музыкалық импровизацияны зерттеу мәселесі қарастырылады. Қазіргі маманның кәсіби келбетінің құрамдас бөлігі ретінде сөз сөйлегенде, ол шығарманы музыкалық-экспрессивті сөйлеудің өзіндік мәнерлі құралдарының өзіндік үйлесімдерінде көркем түрде жүзеге асырудың түрлі нұсқаларын жасай білуімен сипатталады. Эстрада вокалистінің музыкалық импровизациясының ерекшелігі көркем шығармашылық психологиясымен тікелей байланысты, одан тақырыптық материалды шығармашылық, сенімді және стандартты емес қайта өңдеу, оны импровизациялық композицияға жетуде музыкалық құралдарды іздеу мен іріктеудің жинақтау тәжірибесін пайдалана отырып, импровизациялық композицияны қалыптастырудың тәсілдері мен әдістерінің алуан түрлілігін пайдалануды талап етеді. Бірте-бірте музыкант-импровизатор шығарманы өзінің импровизациясына қарап, бағалай білуді, жаңа кәсіби сапа-жеке-шығармашылық шеберлікті тууды үйренеді.

Кілт сөздер: импровизация, эстрада вокалисі, музыкалық орындаушылық, көркемдік, құндылық.

Аннотация. В статье рассматривается проблема исследования музыкальной импровизации в области вокально-эстрадного исполнительства. Выступая составной частью профессионального облика современного специалиста, она характеризуется умением создавать различные варианты художественного воплощения произведения в своеобразных сочетаниях оригинальных выразительных средств музыкально-экспрессивного высказывания. Специфика музыкальной импровизации вокалиста эстрады непосредственно связана в психологией художественного творчества, требуя от него умения творчески, убедительно и нестандартно перерабатывать тематический материал, развивать его в достижении импровизационных композиции использовать многообразие приемов и методов формирования импровизационных композиции с использованием накопительного опыта поиска и отбора музыкальных средств. Постепенно музыкант-импровизатор вырабатывает в себе умение видеть и оценивать в собственной импровизации сочинении, рождая новое профессиональное качество-индивидуально-творческое мастерство.

Ключевые слова: импровизация, вокалист эстрады, музыкальное исполнительство, художественность, ценность.

Abstract. The article deals with the problem of studying the communicative qualities of the personality of a musician-performer, acting as an integral concept that reflects a set of interrelated communicative properties, abilities, skills in different aspects of professional communication, including intellectual, emotional, creative. The intellectual aspect of communication is related to a person's intelligence, attention, memory, thinking, imagination; the emotional aspect involves sensory reactions to different situations of communication; the creative aspect contains the specifics of performing in constantly changing non-standard conditions. Among the most universal communicative qualities of the personality of the musician – performer are marked: sociability, adaptability, empathy, antipathy, which are revealed to the system of relations: work-performer; performer-listener.

Key words: communicative qualities, personality, musician, performing arts, communication, public.

Искусство импровизации как важнейшая область вокально-эстрадного исполнительства характеризуется умением музыканта создавать различные варианты художественного воплощения произведения в стиле конкретных традиции, что, в свою очередь, свидетельствует о заложенном в ней еще не до конца раскрытом потенциале. Познание её специфики в своеобразных сочетаниях выразительных средств музыкально-экспрессивного высказывания, несомненно, выступает составной частью профессионального облика современного специалиста эстрады при всех его стремлениях передать как можно ярче и убедительнее звуковые и лексические каноны музыкального языка, идущие от со-

держательного замысла произведения, ибо все так или иначе порождаются средствами музыкальной импровизации.

В поисках вариантности одной и той же фактуры сочинения исполнитель вокально-эстрадной музыки оперирует своим интеллектом, талантом в осуществлении новизны, про интонирования музыкального текста, подключая такие психические процессы, как внимание, восприятие, мышление и др. не случайно И.С. Зайцева подчеркивает, что «импровизация» вокалиста эстрады – процесс творческого воплощения произведения в момент непосредственного исполнения выразительными средствами скэт вокала, сущность вокала заключается в создании оригинального замысла сочинения, обладающего объективной и субъективной новизной! [1,с.38]

Термин «импровизация» в научной литературе, энциклопедических изданиях, включая Большую советскую и музыкальную энциклопедию, определяется как форма творческого акта, непосредственно в процессе которого создается художественное произведение.

Феномен импровизации (фр.-improvisation, итал.-im prov visazione, лат. – improvisus – неожиданный, внезапный), встречающийся в ряде искусств (поэзия, драма, музыка, хореография), представляет особый вид художественного творчества, при котором произведение создаётся непосредственно в процессе его исполнения импровизация – это способность, заключающаяся в выборе необходимых исполнительских решений неожиданных изменениях ситуации в процессе деятельности музыканты. В частности, В.А. Кан Калик определил исполнительскую импровизацию как «способность оперативно и правильно оценивать ситуацию и поступки, принимать решение сразу, порой без предварительного логического рассуждения, и на основе предшествующего опыта, эрудиции, интуитивного поиска органично воплощать её, продуктивно действовать в меняющихся обстоятельствах исполнительской деятельности, чутко реагируя на изменения, корректируя собственную деятельность» [2,с.110].

В современных исследованиях наблюдается два подхода к содержательной направленности понятия «импровизация», имеющего множество определений. Для одного из них характерно употребление данного понятия в самом широком смысле, который охватывает разнородные явления проктический во всех областях жизнедеятельности индивида: искусстве, педагогике, политике, быту и т.д.

Для вокально-эстрадного исполнительства более значимым является рассмотрение импровизации в узком смысле, то есть как музыкальной импровизации в процессе исполнения, сущность которой – творчество, ибо импровизатор имеет, с одной стороны, текст а с другой еще не прозвучавшую и не осуществлённую реализацию.

Импровизация в музыке издавна считалась хранилищем неразгаданной тайны творчества, исследователей на целый комплекс проблем психологии художественного творчества.

Специфика вокально-эстрадного исполнительства требует от музыканта умения творческий, убедительно и нестандартно перерабатывать различный тематический материал, раз-вивать его в создании импровизационных композиции в опоре на знания теории музыки, гармонии, полифонии, анализа музыкальных форм. Вокалист эстрады должен знать и уметь использовать выразительные возможности традиционного и современного музыкального языка, пользоваться многообразием приёмов и методов развития не только гармонической и мелодической вертикали и горизонтали факторы произведения, но и употреблять широкие возможности накопленного опыта поиска и отбора музыкальных средств, разрабатывать сложные приёмы метроритмической организации музыкального материала.

Особое внимание в импровизации вокально-эстрадного исполнителя следует уделять полноценному освоению технологии конструирования процесса тематического развития произведения его художественно-образного содержания.

Универсально подготовленный, профессионально ориентированный специалист-импровизатор способен полноценно и насыщенно осуществлять разнообразные художественно-исполнительские задачи. Импровизационные моменты создают состояние вдохновения, подлинного «озарения». Подобные мгновения как бы прорываются наружу, выискивая все что поистине и составляет «ядро» творческой индивидуальности исполнителя эстрадной музыки. Не останавливаясь на достигнутом, работающий над собой музыкант-импровизатор постепенно вырабатывает умение видеть и оценивать себя глазами других, соотносить уже известные свойства изученного феномена с новыми знаниями в сфере вокально-исполнительской деятельности. Личностный способ отношения вокалиста эстрады к тому или иному произведению, и как подтверждение его, разработка им собственной исполнительской концепции импровизации сочинений, не может быть передан в отличие от сложившегося опыта.

В результате рождается новое профессиональное качество, отличающее индивидуально – творческие особенности исполнителя музыкальной эстрады, которому надлежит владеть искусством передачи собственной трактовки произведения, как важной оценочно-критериальной предпосылкой осуществления им личностно-значимых импровизационных ценностей – мотивов, действий, позиции.

А это обстоятельство, как утверждает Г.С. Батищев, в исполнительском искусстве выступает значимой предпосылкой профессионального мастерства поскольку «высшее искусство исполнителя как раз и состоит в том, чтобы сделать притягательными высшие ценностные смыслы так, чтобы самостоятельно открыть их как свои собственные бескомпромиссно доводя верным им при любых невзгодах, трудностях и испытаниях [3, с.38].

Импровизация – это не только и не всегда создание чего-либо нового, неизвестного, оригинального, а использование хорошо усвоенного «старого», то есть «предшествующего навыка, который и является основой формирования моделей стереотипов, без чего немыслима ни одна импровизация» отмечает Б.М. Бекмухамедов [4, с.134]. Следовательно в качестве подструктурных компонентов в данном случае, и выступают автоматизированные навыки вокалиста эстрады. При этом импровизация предполагает интенсивную мыслительную деятельность исполнителя, сохранение определённого художественного образа, способность «раствориться» в свободной теме объявив её в собственную музыкальную форму.

Считаем уместным напомнить, что психологами доказана значимость импровизации для личностного развития музыканта-исполнителя с помощью психических процессов – боли, внимания, восприятия, мышления. В частности, В.И. Петрушин указывает на то, что «умение затормозить нежелательные импульсы и усилить их, которые представляются желательными – составляет суть волевого поведения» [5, с.236]. Волевые проявления вокалиста музыкальной эстрады немаловажны для обладания им навыками импровизации, благодаря которым расширяется инициатива, целеустремлённость, самообладание, концентрация художественно-образного воображения. От степени управления своей саморегуляцией психофизической органики зависит способность осознанно управлять творческим вдохновением, требующего от исполнителя оприличённой одарённости, концентрированности развивать сущностно-содержательную идею произведения. В целом импровизационность выступает ярким профессиональным процессом музыкального исполнительства, представляя важнейший принцип художественно-ценностного мышления, присутствуя даже в тех случаях, когда вокалист эстрады исполняет полностью выученный нотный материал, но написанный в импровизационном духе, а импровизация – есть конкретная «материализация» этого качества. Только профессиональный опыт подсказывает специалисту, что рождение сочинения с выслушиванием в себя позволяет музыкальному образу, его оформлению получить рельефность и законченность [6, с.127].

Нами движет убежденность в том, что импровизация как область музыкального исполнительства вокалиста эстрады непосредственно связано с интонационной сущностью музыки. В частности, реализуя идею Б.В. Асафьева об интонационном содержании сущностной природы произведения, В.В. Медушевский выводит положение о приоритете интонационного мышления, отмечая, что «интонационно мыслить – значит слышать жизнь в звуках, сквозь обобщенную интонацию лирического героя, ощущать его душу, смотреть на мир глазами. Именно так в музыке осуществляется удивительный и специфический для искусства эффект художественного восприятия, который в эстетике и искусствознании называется «перенесением» и который в равной мере свойственен композитору, исполнителю, слушателю» [7, с.143].

Следовательно, каждый исполнитель вообще, вокалист музыкальной эстрады, в частности, способен по своему импровизировать один и тот же материал, передвигая смысловой центр в ту или иную позицию.

Обобщая материал об импровизации как области музыкального исполнительства вокалиста эстрады, укажем на то, что методология её исследования опирается на аналитические принципы, которые сложились в современном научном знании, предполагая целостное рассмотрение музыкального феномена как единой, внутренне организованной звуковой системы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зафцева И.С. Дидактические особенности обучения джазовой импровизации вокалистов музыкального искусства в вузах культуры и искусств. -М.: МГУКИ, 2012. -197 с.

2. Кан-Калик В.А. Педагогическая деятельность как творческий процесс. -Грозный.1985 . -286 с.
3. Батищев Г.С. Не деяньем одним жив человек/Деятельность: теория, методология, проблемы.-М., 1995.-с.31-40.
4. Бекмухамедов Б.М. Психолого-педагогический анализ импровизационной деятельности педагога-музыканта/Актуальные проблемы музыкально-педагогического образования: сб. статей. -Алматы: Комплекс, 2002.-с.134-139.
5. Петрушин В.И. Музыкальная психология: учебное пособие для студентов и преподавателей.-М.:Академ. проект,2006.-400 с
6. Кондрашин К. Мир дирижёра (Технология вдохновения).-Л.:Музыка,1976.-190 с.
7. Медушевский В.В Двойственность музыкальной формы и восприятие музыки/Восприятие музыки .-М.,1989.-с.141-155

Калиева А.Ш.

2 курс магистранты,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.**ОРАУ-ТЫСТАУ-ҚАПТАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСІ**

Аңдатпа. Көптеген жылдар бойы инновациялық болған өнімдердің көпшілігі өз жұмысын жасаған орау-тыстау-қаптаудың нәтижесінде табысты болды. Зерттеудің өзектілігі бүгінгі күні қаптаманы тұтыну графикалық дизайнның ең көрнекті салаларының бірі болып табылады. Орау-тыстау-қаптау жақсы жасалған және жақсы әзірленген кезде, сіз нәтижесінде өнімге ғашық боласыз. Біздің өмірімізді әлдеқайда оңай жасаған өнімдердің қаптамасында түрлі инновациялардың алуан түрлері бар. Мысалы, картоп чипсы немесе жұмыртқаны буып-түюсіз жеуге болады ма? Шын мәнінде, біздің күнделікті өмірімізге әсер ете алатын орау инновацияларының керемет тізімі бар. Өнімдер қаптау әлеміндегі инновацияларды сипаттау кезінде жиі пайдаланылатын көптеген негізгі сөздер бар, микротолқынды пеш, тұрақты сөре, шырынды қорап, тамақ ауыстыру және үй азық-түлік сияқты терминдер, соның ішінде – бұл барлық өнім қаптау әлеміндегі инновациялар тікелей нәтижелері ретінде келді. Қаптама туралы айтқанда, оның бренспен тығыз байланысын ескермеуге болмайды. Көптеген тауарлар үшін қаптама – бұл бренд. Сонымен қатар, ол сатып алушыға қажетті шешімге итермелеу үшін әсер етуі мүмкін соңғы дәлел болып табылады.

Түйін сөздер: инновациялық қаптама, дизайн, орау-тыстау-қаптау, бренд, графикалық шешім.

Аннотация. Большинство продуктов, которые были инновационными на протяжении многих лет, были успешными в результате упаковки, которая сделала свою работу. Актуальность исследования заключается в том, что потребление упаковки на сегодняшний день является одной из самых выдающихся областей графического дизайна. Когда упаковка изготовлена и хорошо изготовлена, вы в конечном итоге влюблены в продукт. В упаковке продуктов, которые сделали нашу жизнь намного легче, есть множество различных инноваций. Например, можно ли съесть картошку или яйцо без упаковки? На самом деле есть замечательный список упаковочных инноваций, которые могут повлиять на нашу повседневную жизнь. Есть много основных слов, которые часто используются при описании инноваций в мире упаковки продуктов, включая такие термины, как микроволновая печь, постоянная полка, сочная коробка, замена пиццы и домашняя пицца – это все инновации в мире упаковки продукции пришли как прямые результаты. Говоря о упаковке, нельзя не учитывать его тесную связь с брендом. Для многих товаров упаковка – это бренд. Кроме того, он является окончательным доказательством, который может повлиять на покупателя, чтобы подтолкнуть к нужному решению.

Ключевые слова: инновационная упаковка, дизайн, упаковка, бренд, графические решения.

Annotation. Most of the products have been innovative and successful of the result of packaging that has been done their job for many years. The relevance of this study is the consumption of packing is one of the most prominent positions of the graphic design in present time. When the packaging is finished and made very well, you will in love with the product finally. There are many different innovations in the packaging of products that have made our lives much easier. For instance, is it possible to eat potatoes or an egg without packaging? In fact, there is a wonderful list of packaging innovations that can affect our daily lives. There are many essential words which are often used to describe innovations in the world of product packaging, including terms such as a microwave oven, permanent shelf, juicy box, food replacement, and home-made food and all of these innovations came as direct results in the world of product packaging. When speaking about packaging, we have to mention the close link with a brand. Packing is the brand for many products. Furthermore, it is an ultimate proof that influence to the customers that to encourage to the solution.

Keywords: innovative packing, design, packings, brand, graphic solutions.

Кіріспе

Нарық бар кезде, өнімдер буып-түю, тасымалдау, сату орындарына жеткізу және жарнамалау болады. Осы міндеттерді орындау үшін іс-қимыл жоспарын әзірлеу, ораудың тамаша дизайнын ойлап табу және жарнаманың қазіргі заманғы технологияларын пайдалану қажет. Қазіргі заманғы шешімдер мен технологиялар орамдағы тауарларды қорғап қана қоймай, оларды тартымды етеді. Олар жоғары технологиялық, үнемді және экологиялық таза болуы тиіс, сондай-ақ жоғары бәсекелестік және сатып алушының талапшылығының өсуі өндірушілерді өз тауарларының өзекті сыртқы түріне үнемі

камқорлық жасауға мәжбүр етеді. Әдетте, қаптамалар әр 5-7 жыл сайын жаңартуды талап етеді. Редизайн позициялау мен жарнамалық стратегияның ауысуымен байланысты болуы мүмкін және өнімнің сыртқы келбетінде түбегейлі өзгерістер болуы мүмкін. Немесе жаңартулар тауарға жаңа көрінуге мүмкіндік беретін шағын «косметикалық жөндеу» сипатында болуы мүмкін, бірақ танымал болып қала береді.

Бүгін орамсыз тауарды өте сирек табуға болады. Ескірген қаптамаға негізсіз байлау және өзгеруден қорқу әлдеқайда көп зиянды салдары болуы мүмкін.

Өнімнің орау-тыстау-қаптау дизайны тұтынушылардың өнімді қалай қабылдайтынына айтарлықтай нақты ұсынылған өнімге немесе сауда маркасына ғана емес, сонымен қатар өндіруші компанияға да қатынасына әсер етуі мүмкін.

Инновациялық қаптама азық-түлік сапасын сақтап қана қоймай, сонымен қатар бизнес-үдеріске елеулі үлес қосады. Инновациялық қаптама, сондай-ақ маркетинг және сату жарнамасы сияқты екінші функцияға ие, екінші жағынан, тамақ өнімдерін ораудың негізгі жұмысы тұтыну сәтіне дейін тамақ өнімдерін сақтау және қауіпсіз жеткізу болып табылады. Бөліну кезеңінде тамақ өнімдерінің сапасы биологиялық және химиялық жағынан да, физикалық жағынан да нашарлауы мүмкін. Сондықтан инновациялық қаптама жарамдылық мерзімін ұзартуға және өнім сапасын сақтауға көмектеседі. Екіншіден, қазіргі заманғы буып-түю стратегияларын зерттеу кезінде қазіргі уақытта компаниялар қаптаманы жарнамалық құрал ретінде пайдаланатыны анықталды, ол шешім қабылдаудың өте маңызды факторына айналуға, жаңа озық технологияларды бәсекелестік артықшылықтарды алу және шығындарды төмендету үшін компаниялар пайдаланады.

Қаптама индустриясы әлемдік экономикадағы маңызды орындардың біріне ие. Дамыған елдерде буып-түю бизнесі өндіріс көлемі бойынша да, ондағы жұмыспен қамту бойынша да ірі халықтың қатарына кіреді. Әлемдік қаптама нарығы айналымының өсуі соңғы жылдары 3-7% шегінде ауытқиды, бірқатар елдерде ол 15%-ға жетеді. Осылайша, Дүниежүзілік қаптама ұйымының (WPO) мәліметтері бойынша, соңғы 10 жылда (1999-2009 жж.) қаптама индустриясының әлемдік айналымы \$372,4 млрд.-тан \$563,8 млрд.-қа дейін өсті.

Ораудың неғұрлым дамыған және неғұрлым табысты нарықтарына АҚШ, Жапония және Қытай нарығын жатқызуға болады. Көшбасшы елдердің бестігіне Германия мен Франция сияқты елдер кіреді. Ұлыбритания, Италия, Ресей, Канада, Испания, Бразилия, Үндістан, Түркия, Солтүстік Корея және Индонезия да осы салада табысты дамып келеді.

Негізгі бөлім

Материалдық мәдениет адамның заттық-кеңістіктік ортасының негізі болып табылады, онда оны эстетикалық игеру бойынша дизайнерлік қызмет дамиды. Дизайн-жобалаудың табыстылығы дизайнердің компьютерлік құралдарды меңгеру деңгейімен емес, ең алдымен оның жобалық ойлауымен анықталады. Объекттерді құру процесі фантазия, логика және автор есебі синтезін болжайды, онда болашақ дизайн-объект тұтынушыны қабылдау кезінде белгілі бір эмоциялық-бейнелік әсерді жасауға бағытталған көркем құралдардың көмегімен жобалау мәселесін шешу тәсіліне қатысты нақты ұсыныс болып табылады.

Қаптаманың дамуы бүкіл әлемде қосылған құрылғылардың иелері санының өсуіне, заттардың интернетті дамытуға қызығушылықтың артуына және қаптаманы онлайн-әлеммен байланыстыра алатын технологиялардың дамуына байланысты қарқынды дамып келеді, сондай-ақ тұтынушылардың назарын жәй ғана қаптаманың графикалық шешіміне назарын аударып қана қоймай, қаптама мен орауыштарды заманауи инновациялық үлгіде жасау тұтынушылар санын арттырып қана қоймай орау-тыстау-қаптау саласының дамуына ықпалы тиетіні сөзсіз.

Инновация термині латын тілінен алынған, ол – «жаңару, өзгеру» дегенді білдіреді. Бұл түсінік XIX ғасырдағы зерттеулерде пайда болып, белгілі бір мәдениеттің кейбір элементтердің бірінен екіншісіне енгізу дегенді білдірді. XX ғасырдың 30-жылдарында Еуропада ғылымның жаңа саласы, жаңашылдық ғылымы пайда болып, ал 50 жылдары педагогикалық инноватика қалыптасты. КСРО-да бұл термин XX ғасырдың 70 жылдарынан бастап қолданыла бастады [1].

Кеңес одағының қатал тәртібінен шыға алмаған орауыштар мен қораптардың дизайны сұр немесе қоңыр түсті қағаздар қораптар болатын. Бұл кезде жапсырмалар мен (этикетка) қорап

дизайндары мүлде болған жоқ деуге келмейді. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін орауыштар мен қораптар (тара, упаковка) дизайны жандана бастады.

Табысты болу үшін, бренд иелері тұтынушылардың қандай қажеттіліктеріне қанағаттанбайтындығын түсіну керек. Мысалы, ірі, габаритті емес немесе қиын жабылатын орауыштар мен жапсырмалар үшін уақыты немесе жеткілікті орны жоқ жұмыспен қамтылған тұтынушылардың арасында «ыңғайлы» орама үлкен танымалдыққа ие болады.

Ыңғайлы қаптаманың жаңа мысалдарының бірі Robinsons Squash'd болып табылады, жеміс пюреі барысында су құйылған бөтелкеге дозаланған сығуға арналған серпімді пластикалық қаптама. Нәтижесінде тұтынушы 20 стакан жеміс сусынын алады.

Креативті қаптама – бұл өнімнің бәсекелестер арасында ерекшеленуге көмектесетін кез келген қаптама дизайны. Дизайнерлер түстермен, графикамен, материалдармен және жаңа жолмен орау-тыстау-қаптаудың эстетикалық және функционалдық эксперименттер үшін көптеген инновациялар мен жаңа мүмкіндіктерге қол жеткізеді.

Жыл сайын Польша астанасы Варшава қаласында өтетін XII халықаралық орау инновациялары көрмесінде 2019 жылғы сегізінші студенттік аймақтық байқауының жеңімпаздары Inez Hinczewski мен Natalia Płaskońska аусынған инновациялық орауыштары таңқаларлықтай.

Inez Hinczewski жобасы: «Ірімшік және тышқан». Жеті жасқа дейінгі балаларға арналған мамық ойыншықты орау-гофрленген картон ірімшіктің үшбұрышты формасымен оралған мамық (плюш) тышқан. Бантикті және өнімді алғаннан кейін орау одан әрі өзара әрекеттесуді ынталандырады. Мақта жіп-қаптаманы жабу нысаны. Ойыншықты ашқаннан кейін бала ораманы бау өру тақтасы ретінде пайдалана алады [2]. Бұл қаптаманы одан әрі тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін білім берудің бір түрі. Тақта екі нұсқада жасалған: стандартты дөңгелек тесіктер, ірімшік тесіктері іспетті және типографиялық нұсқасы қарастырылған. Әріптік нұсқада бала ірімшік немесе тінтуір жазу үшін жолды жабыстыра алады (2-сурет).

Natalia Płaskońska жобасы: SEMIC. SEMIC – бұл сусындары бар банкаларды пайдалану кезінде ең жоғары жайлылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ететін шплинт¹. Өз формасы бойынша ол түрлі жағдайларда банкаларды сақтау нәтижесінде пайда болатын қауіпті бактериялармен байланыс қаупін барынша азайтады [2]. Сонымен қатар, ол өнімді ашу, ластанудан қорғау, газдың төгілу және газсыздандыру қаупін төмендету арқылы еркін пайдалануға мүмкіндік береді (3-сурет).

1-сурет. Robinsons Squash'd – тек бір тамшы: сұйық су күшейткіштері

Дереккөз: <https://www.drinks-insight-network.com/features/featurejust-one-drop-4469211/attachment/featurejust-one-drop-4469211-3/>

2-сурет. Ірімшік және тышқан

Дереккөз: https://packaginginnovations.pl/public/files/2019/Strefa-Studenta-2019/zdj%C4%99cia_projekt%C3%B3w/Inez-Hinczewska-Chees-Mouse.jpg

¹ Шплинт (нем. Splint) – жартылай дөңгелек қималы сым өзекше түрінде жасалған, иілу орнында құлақтың пайда болуымен жартысына бүгілген металл (кейде серпімді) бекіткіш (қосымшаны қараңыз) [3].

3-сурет. SEMIC

Дереккөз: https://packaginginnovations.pl/public/files/2019/Strefa-Studenta-2019/zdj%C4%99cia_projekt%C3%B3w/Natalia-Plaskonska-SEMIC.jpg

Қаптама әртүрлі формалар мен өлшемдерде болады, бірақ жалпы оны ораудың бірнеше түрі ретінде жіктеуге болады:

- жәшіктер;
- бөшке;
- қорап;
- картон қорап;
- барабандар;
- қаптар.

Braun фирмасының 1962 жылдан 1995 жылға дейінгі жетекші дизайнері, өнеркәсіптік дизайндағы функционализм мектебінің өкілі Дитер Рамстың «Жақсы дизайнға» (Принципы дизайна от Дитера Рамса, определяющие подход к «хорошему дизайну») көзқарасты анықтайтын «жақсы дизайн – экологиялық» деп аталатын 9 қағидасында: «Дизайн қоршаған ортаны қорғауға маңызды үлес қосады. Ол табиғи ресурстарды сақтауға және өнімнің бүкіл өмірлік циклі ішінде физикалық және визуалды ластануды азайтуға ықпал етуі тиіс» – деп айтқан.

Қазіргі уақытта ақылды қаптама тұтынушыға жарамдылық мерзімі, температурасы, буып-түйілген өнімнің жағдайы туралы мәлімет береді, мұндай қаптаманың мысалы жапондық to-Genkyo дизайн агенттігі әзірлеген қаптама болып табылады (1-сурет) [4].

4-сурет. Ет балғындығының индикаторлары

Олар сатып алушыға қандай да бір тауардың балғындығын көрсетеді. Бағалағыштар ет өнімдерімен бөлінетін аммиак түріне байланысты түсін өзгертеді. Олардың көмегімен жаңа тауар сөреде жататынын анықтау оңайға түседі.

Кейбір компаниялар «пластиктен бос» (Plastic-free орауыш) экологиялық қаптамаға көшуді жалғастырады. Материал ретінде-қағаз, картон және басқа да биологиялық ыдырайтын шикізатты қолданады. Мысалы: L'Oreal және Ecologic коллаборациясы-олар Seed Phytonutrients өнімі бар қағаз бөтелкесін шығарды (5-сурет) [5].

5-сурет. L'Oreal және Ecologic – Seed Phytonutrients өнімі бар қағаз бөтелкесі

Дереккөз: <https://www.worldinpack.com/wp-content/uploads/bumazhnaya-butylka-300x199.jpeg>

Қазіргі уақытта әлемде тұтынушылар тауарлардың экологиялық қасиеттеріне ерекше назар аударуда. Тауарлардың мұндай экологиялық қасиеттеріне олардың денсаулығы үшін зиянды заттардың болмауы, сондай-ақ мұндай тауарлардың оларды өндіру процесінде де, тұтынушы пайдаланғаннан кейін де қоршаған ортаға әсері де жатады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бүгінгі күні, қаптамада жұмыс істей отырып, дизайнер қоғам, нарық және өндіріс ұсынатын эстетикалық және технологиялық талаптардағы өзгерістерді үнемі қадағалап отыру қажет. Сонымен қатар, ол жасалған ораудың жеке даралығын беруге, оның ішінде жасалған тауардың ерекшелігін білдіруге, сондай-ақ өзінің жеке даралығын білдіруге тырысады. Осылайша, қаптаманы жобалай отырып, дизайнер жасалатын графикалық дизайнның мәдени бірегейлігі, оның ұлттық және тарихи тамырларға сәйкестігі мәселелерін шешуге тартылған. Заманауи қаптама түрлерінің көптігі мен әртүрлілігі дәстүрлердің қазіргі дизайнға әсер ету дәрежесі және әртүрлі тұтыну мәдениетін қалыптастырудағы жобалық және мәдени-тарихи тәсілдердің арақатынасы туралы ойлануға мәжбүрлейді.

Франция, Париж «Paris Expo Porte de Versailles», Филиппин, Манила «World Trade Centre Metro Manila» АҚШ, Барак Филадельфия «Pennsylvania Convention Center» Өзбекстан, Ташкент, НВК «Узэкспоцентр» көрме орталықтарында жыл сайын өтетін фармацевтикалық және буып-түю өнеркәсібі мәселелері бойынша көрме мен конференция, ыдыс, буып-түю, буып-түю жабдықтары, буып-түю материалдары, буып-түю материалдарын өндіру және т.б. көрмелерде инновациялық орау-тыстау-қаптаудың түрлері ұсынылады. Жоғарыда атап өткеніміздей Варшава қаласында өтетін XII халықаралық орау инновациялары көрмесінде 2019 жылғы сегізінші студенттік аймақтық байқауы жас буын болашақтан үміт күттіретін дизайнерлерге үлкен мүмкіндік.

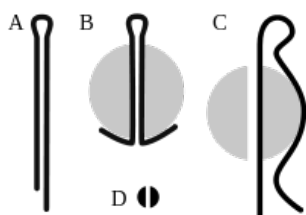
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ГОСТ Р ИСО 14021-2000. Этикеты и декларации экологические. Самодекларируемые экологические заявления (экологическая маркировка по типу II).
2. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. – Павлодар: «ЭКО» ФӨФ. 2006. – 569 б. ISBN 9965-808-89-9
3. <https://packaginginnovations.pl/gb/student-zone-competition/8-student-zone-2019.html>
4. Малая Советская Энциклопедия / гл. ред. Б.А. Введенский. – 3-е изд. - М.: Советская Энциклопедия, 1960. - Т. 10. - С. 643.

5. Родионов Д.А., Суворина И.В., Макеев П.В., Полушкин Д.Л., Устьян Е.В. Умная упаковка // Молодой ученый. – 2016. – №2. – С. 1066-1069. – URL <https://moluch.ru/archive/106/24986/> (дата обращения: 17.01.2020).
6. <https://www.worldinpack.com/news/tendencii-v-dizayne-upakovki-2019/>

Қосымша

Шплинт (нем. *Splint*) – жартылай дөңгелек қималы сым өзекше түрінде жасалған, иілу орнында құлақтың пайда болуымен жартысына бүгілген металл (кейде серпімді) бекіткіш (А сурет). Әлсіз жүк-телген бөлшектерді бекіту үшін немесе гайкалардың өздігінен бұрылуын болдырмау үшін қолданылады. Шплинтті орнату үшін оны өзіне арналған тесікке салады, содан кейін ұштарын бүгеді (В сурет)

Шплинттер:

А: бастапқы жағдайы

В: Орнатылған

С: серіппелі түрі

Д: стандартты конструкцияның көлденең қимасы

Калиева Г.Ш.

Дизайн 2-курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

Жеделов Қ.О.

п.ғ.д., доцент, профессор м.а.,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы қ.

КІТАПТЫ БАСУҒА ДЕЙІНГІ ДАЙЫНДАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты кітапты басуға дейінгі дайындау технологиясын зерттеу және бұл процесс қалай жүзеге асырылатынын көрсету. Кітап – мерзімсіз басылым және күрделі әрі ұзақ процесс. Кітапты басып шығару (ағылш. Prepress) – жұмыс үстеліндегі баспа жүйелерін қолдана отырып, полиграфиялық өнімдерді электронды түрде жасау. Өнімді жасау барысында қаріптер мен жолақтардың, түстердің үйлесімділігін және т.б. техникалық ерекшеліктерін білу қажет.

Зерттеудің өзектілігі кітаптың дизайнын жасаған кезде біраз баспалар мен баспаханалар оның дизайнына және техникалық ерекшеліктеріне аса мән бермейді. Кейбір авторлардың кітаптарын қарасаң стилімен кітаптың мазмұны сәйкес келмейді. Осыған орай кітаптың дизайнын ішкі мәтіннің мазмұны мен стиліне сай етіп жасау қажет.

Зерттеу жұмысының методикалық әдістері кітапты басуға дейінгі дайындаумен қатар, кітап дизайнындағы қолданылатын элементтер мен қаріптерді, жолақтарды, және стилін қарастыру. Қазіргі таңда біраз баспалар мен баспа үйлеріндегі кітапты басуға дейінгі дайындау технологиясын салыстыра отырып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін зерттеу және әр елдің кітап жасап шығару әдіс-тәсілдерін қарастыру.

Зерттеу жұмысының құндылығы кітаптарды оқырманға тартымды дизайнында жасау және кітап дайындау кезінде оның техникалық ерекшеліктері мен заңдылықтарын сақтау. Сонымен қатар, кітап дизайнын заманауи үлгіде жасап шығару.

Түйін сөздер: кітап, полиграфия, дизайн, кітапты беттеу, кітапты басуға дейінгі дайындау технологиясы.

Аннотация. Целью данной статьи является изучение технологии допечатной подготовки книги и показать, как этот процесс осуществляется. Книга является неопределенным изданием, сложным и длительным процессом. Книжная печать (англ. Prepress) – электронное производство печатной продукции с использованием систем настольной печати. При создании продукта убедитесь, что шрифты и полосы, цветовые сочетания и т.д. нужно знать технические характеристики.

Актуальность исследования при разработке книги некоторые издатели и издатели не уделяют большого внимания ее дизайну и техническим особенностям. Если вы посмотрите на книги некоторых авторов, содержание книги не соответствует стилю. В связи с этим необходимо оформить книгу в соответствии с содержанием и стилем внутреннего текста.

Методологические методы исследовательской работы, помимо предпечатной подготовки книги, учитывают элементы и шрифты, полосы и стиль, используемые в оформлении книги. Изучить преимущества и недостатки современной технологии допечатной подготовки в некоторых издательствах и издательствах и рассмотреть методы производства книг в каждой стране.

Ценность исследования заключается в создании книг в привлекательном дизайне для читателя и при рассмотрении его технических особенностей и моделей при подготовке книги. Кроме того, оформление книги выполнено в современном стиле.

Ключевые слова: книга, печать, дизайн, верстка, допечатная технология.

Annotation. The purpose of this article is to study the technology of prepress preparation of the book and to show how this process is carried out. The book is a non-recurrent publication, complicated and it takes a long process. Prepress is using the system of desktop publishing to produce the products of printings as an electronic. When creating a products, we have to make sure that fonts and stripes, color combinations, etc. need to the technical features.

The relevance of the study is when some publishing offices and printing offices do not pay much attention to the design and technical features of book. If you notice to the books of some authors and their contents of the book do not match their style. In this case, it is necessary to make the book's content and style of the internal text.

The methodological methods of research, is the prepress preparation of the book take into account to the elements and fonts, stripes and style used in the design of the book. To study the advantages and disadvantages of modern technology of prepress in some publishing offices, publishing offices and consider the methods of producing books in each country.

The value of the study is to publish the books in a good design for the reader and to consider their technical features and models in preparing the book. In addition, the design of the book is made in a modern style.

Keywords: book, printing, design, to impose the book, prepress technology.

Кіріспе

Кітапты басып шығару – күрделі әрі ұзақ процесс. Өнімді басып шығару нәтижесін алу үшін, дизайнды жобалау және өнімді алдын-ала дайындау сатысында түпкілікті өнім туралы толық ақпарат болуы керек. Атап айтқанда: өнімнің түпкілікті өлшемі (формат), түс, өнім басып шығарылатын баспа жабдығының профилі және т.б.

Баспа өнімдерінің сапасында полиграфиялық жабдықты профилдеу маңызды рөл атқарады. Бұл процедура баспаның белгілі бір моделі үшін немесе баспа материалының түрі үшін жүзеге асырылады. Және де бұл әдіс кейіннен баспа өнімінің дизайнын әзірлеу, басып шығару және түс өткізбеу үшін қолданылады. Егер баспа компаниясы қандай да бір басып шығару стандартына сәйкес сертификатталған болса, бұл рәсім қажет емес, алғашқы басып шығару және басып шығару компания ұстанған стандартқа сәйкес жүзеге асырылады (https://www.aov.ru/verstka_sechenie.html).

Кітапты басуға дайындаған кезде барлық дизайн элементтерінің дұрыс үйлесуіне мән беру керек. Егер өнімнің дизайны жақсы жасалса, онда теру жолағының өлшемі, шрифттардың стилі мен графикалық суреттердің берілуі кітаптың форматымен өзара үйлесімділік табады. Егер беттеу немесе дизайн жасау кезінде бұл технология сақталмаса, кітаптың бүкіл көрінісі зардап шегеді. Күрделі және көлемді жұмыстың дизайнын жасаған кезде мұны есте сақтаған жөн. Кейбір авторлардың кітаптарын қарасаң стилімен кітаптың мазмұны сәйкес келмейді. Осыған орай кітаптың дизайнын ішкі мәтіннің мазмұны мен стиліне сай етіп жасау қажет.

Кітаптың дизайнын жасамас бұрын қолжазбамен толық танысып шығу керек. Қолжазбаның мазмұнымен танысып болғаннан кейін, кітаптың дизайнын жасауға кірісуге болады. Оқырман үшін бастысы – автордың не айтқысы келгенін түсіну.

Кітапты беттеу, оның дизайнын жасау баспа өнімінің негізгі формасы немесе басып шығару өндірісінің негізгі процестерінің бірі болып табылады. Дайын кітаптың сапасы оның орындалу сапасына тікелей байланысты. Бұл міндетті техникалық ережелерді, дизайнның стилі мен техникалық бірлігін, жарияланымның көркемдік тұтастығын, әр парақтың мазмұны мен жарияланымның жалпы принципін ескеретін күрделі процестердің бірі.

Негізгі бөлім

Кітапты басуға дайындау – баспа материалдарын кітапты жарыққа шығарудағы өндірістік процестер кешені.

Кнабе Г.А. өз еңбегінде «Кітаптарды басып шығаруға дайындау процесіне байланысты кез келген дизайнер үшін кітап ісінің көп ғасырлық дәстүрлерін білу, өткен және қазіргі дизайнерлердің танымал шеберлерінің жұмыстарын зерттеу өте пайдалы болады» деп жазған (Кнабе Г.А., 2006).

Кітаптың мәтінін орналастыру процесінде маңызды бастама оның функционалды жағдайлары және оның форматын таңдау болып табылады. Атақты Неггу N. Abrams баспа үйінің көркемдік редакторы Самуэль Антупит: «Кітапты қайнар көз ретінде жобалау, мәтіннің мазмұнынан туындайды. Алдын ала анықталған шешімдер жоқ» деген.

Әр жарияланым – бұл дизайн, мақсат және көрнекілік жағынан ерекшеленетін элементтердің күрделі үйлесімі. Кітап дизайнымен жұмыс істеу кезінде қиял, визуалды суреттерді үйлесімді қабылдау, баспа сөзін қарым-қатынас құралы ретінде қабылдау, басып шығару процестерін жақсы білу сияқты қасиеттердің үйлесуі қажет (<https://sites.google.com/site/vediceskijizvod/home/dizajn-knigi/dizajn-knigi>).

Кітапты басуға дейінгі дайындау технологиясы бірнеше кезеңнен тұрады:

1-кезең. Мәтінді теру.

2-кезең. Корректур және редакциялау.

3-кезең. Кітаптың дизайнын жасау және беттеу.

4-кезең. Кітапты басып шығару.

Бұл кезеңдердің әрқайсысы өнімнің түпкілікті сапасы үшін маңызды.

1-кезең. Мәтінді теру. Авторлар көбінесе баспаға кітаптың электрондық нұсқасын алып келсе, ал кейбір авторлар кітапты қолжазба түрінде алып келеді. Қолжазба түріндегі кітапты дизайнер немесе редактор мәтінді теру арқылы электронды нұсқаға көшіреді.

2-кезең. Корректурa және редакциялау. Кітапты басып шығаруға дайындаудың келесі қадамы – редакциялау. Редактор материалды оқиды, бағалайды, мәтінді тұтынушыға ыңғайлы етіп құрастырады. Егер кітапта қандай-да бір терминдер немесе фактілер келтірілсе, бұл маман олардың дұрыстығын тексере алады.

3-кезең. Кітаптың дизайнын жасау және беттеу. Кітапты беттеу – оны басып шығаруға дайындаудың тағы бір кезеңі. Бұл процесс бетте түпнұсқа орналасу элементтерін орнатуды білдіреді. Дизайнер негізгі орналасу ережелерін және баспахана талаптарын білуі керек.

Дизайн – көркемсурет және сәулет өнерінің өнеркәсіп бұйымдарының ең үздік үлгілерін жасау және заттық ортаны үйлестіру шараларын қамтитын бағытының атауы. Дизайн қызметінің ерекшелігі – әсем әрі көркем жасалған тұтыну заттары мен бұйымдардың қоршаған ортаға лайық үйлесімін жүзеге асырып, ұдайы олардың жаңа үлгілерін ойлап табу (Ковешникова Н.А., 2005). Дизайн термині 1928 жылы АҚШ-та пайда болған. Терминдік атауы жаңа болғанымен, оның негізі ерте замандарда-ақ қалыптасқан.

Беттеу, баспа ісінде – газет, журнал, кітап басу үшін терілген жолдарды, тақырыптарды, суреттерді, т.б. белгілі пішімге келтіріп, бет құрау процесі (Нысанбаев Ә., 1998).

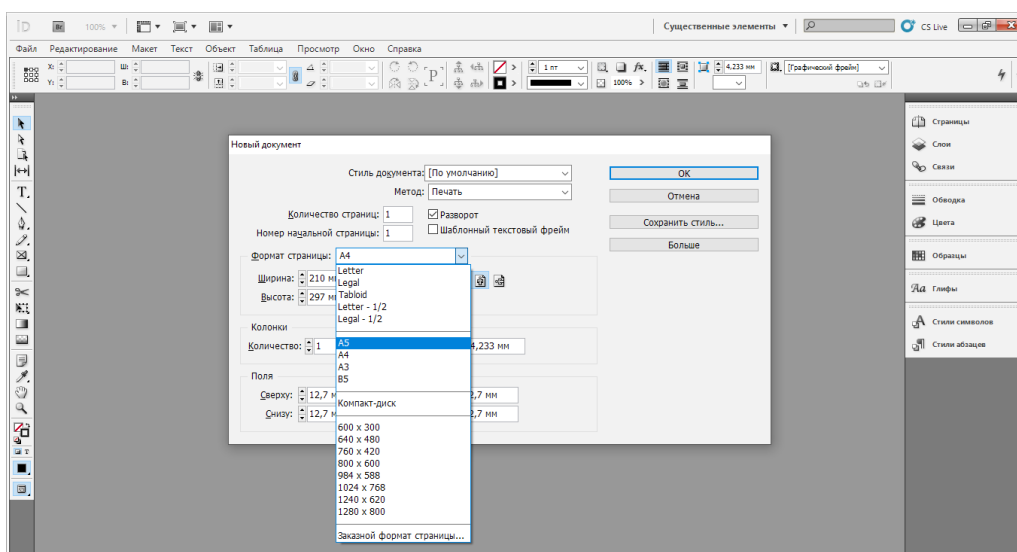
Кітапты беттеу әр түрлі бағдарламаларды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі уақытта олардың ішінде ең көп тарағаны көп бетті дайындауға арналған бағдарламалар:

- Adobe өнімдері (PageMaker, FrameMaker, InDesign).
- QuarkXPress.
- Corel Ventura Publisher.
- Tex.

Олардың әрқайсысының өз мамандануы бар деп саналады. Мысалы, FrameMaker, Ventura Publisher, TeX күрделі мәтін құрылымдарын жобалауды автоматтандыруға көп көңіл бөледі, көбінесе кестелерге, формулаларға, сілтемелерге бай, ал PageMaker, InDesign және XPress суреттермен жұмыс жасауға арналған, дисплейде (жарнама және т.б.), журналда, кітапты орналастыруда қолданылады (<http://dpkpress.ru/verstka-knigi-nachnem-s-azov/>).

Кітаптың форматы – бұл кітаптың кейбір сыртқы композициялық элементтерінің (мысалы, кітап жолағы мен өрісінің) ерекшеліктеріне әсер етіп қана қоймай, оқырманды кітаптың мақсаты туралы ақпараттандыратын белгілердің бірі ретінде қарастыруға болады.

Кітаптың форматы кітап блогының еніне (негізіне) және биіктігіне сәйкес келеді. Бұл мән бөлшек болып табылады: алым – бұл қағазды басып шығару үшін пайдаланылатын аумақ, ал бөлгіш – осындай парақтың бір жағында басылған беттер саны. Мысалы, бір басылған парақта кітаптың 2, 16, 32 бетін басып шығаруға болады. Кітапты Adobe өнімдерінің (PageMaker, FrameMaker, InDesign) бағдарламасында беттеген кезде ең алдымен кітаптың форматын таңтап аламыз (1-сурет). Кітап форматтары басылымның түрлеріне қарай таңдалады.

1-сурет. Adobe InDesign бағдарламасында кітап форматын таңдау

Стандартты кітап форматтары (ГОСТ 5773-76)

Қағазды басып шығару (см)	Парақты үлестіруден кейін шығарылым (мм)	Қағазды басып шығару (см)	Парақты үлестіруден кейін шығарылым (мм)
Негізгі			
84×108/8	265×410	60×90/16	145×215
70×108/8	265×340	60×84/16	145×200
70×100/8	245×340	84×108/32	130×200
60×90/8	220×290	75×90/32	107×177
60×84/8	205×290	70×108/32	130×165
84×108/16	205×260	70×100/32	120×165
70×108/16	170×260	70×90/32	107×165
70×100/16	170×240	60×90/32	107×140
70×90/16	170×215	60×84/32	100×140
Қосымша			
60×100/8	245×290	84×100/32	120×200
84×100/16	205×240	84×90/32	107×200
60×100/16	145×240	80×100/32	120×190
84×90/16	205×215	60×70/16	145×165
70×84/16	170×200		
Шағын форматтағы басылымдар			
84×108/64	100×125	70×100/64	82×102
70×108/64	82×125		

Дереккөз: <https://www.usefulcom.ru/>

Кітап форматын таңдаудағы негізгі мәселелердің бірі – кітаптың ені мен биіктігінің оңтайлы үйлесімін таңдау. Леонардо да Винчи ұстанған теориялардың біріне сәйкес «алтын қатынас немесе алтын қима» қағидатына негізделген пропорциялар үйлесімді. Кітаптың форматына қатысты бұл қағида кітап енінің оның биіктігіне қатынасы шамамен 1: 1.6 болуы керек дегенді білдіреді.

Кітаптың форматын таңдағаннан кейін мәтінді беттеуге кірісеміз. Кітаптың берілген стильде жасалғандығы және аяқталған туынды туралы әсер беруі өте маңызды. Бұл мақсатқа шрифт шешімдері, тақырыптар дизайны, иллюстрациялар мен қолтаңбаларды теру тәсілі, жалпы стильде жасалған мәтіндер мен дизайнның басқа элементтері жатады. Мысалы, егер негізгі тақырыптарға белгіленген қаріп түрі гарнитурадан таңдалса және абзацтан кейінгі интервал 12 нүктеден тұрса, онда бүкіл кітап бойынша тақырыптар солай жасалуы керек. Мәтінді беттеген кезде негізгі мәтін 11 кегльмен, сұрақтар мен тапсырмалар 9 кегльмен, суреттер мен кестелердің тақырыптары 9 кегльмен беріледі.

Кітаптың ішкі элементтері үшке бөлінеді:

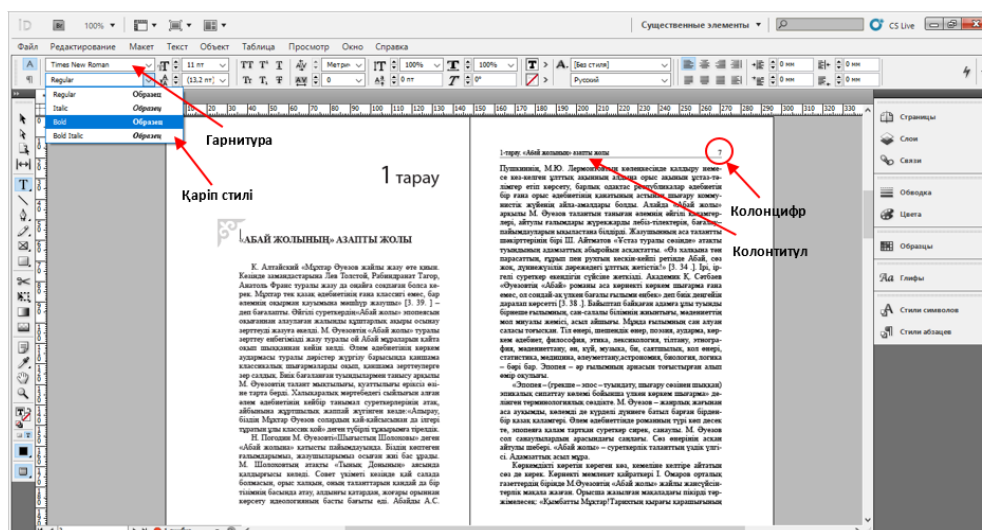
1. Титульдық элементтер – титул, аннотация, фронтиспис, авантитул, контртитул, портрет.
2. Мәтіндік элементтер – эпиграф, арнау, негізгі мәтін, тақырыптар, абзацтар, ажыратпалар, цитаталар, құжаттық мәтіндер, сілтемелер, жүгіністер, көрсеткіштер, суреттік көркемдеу, безендіру материалдары, кестелер;
3. Көмекші қосымша материалдар – түрлі көрсеткіштер, библиографиялық мәтіндер, мазмұн, шығару мәліметтері т.б.

Қолданбалар, сілтемелер, библиография және индекс сияқты бөлімдердің болуы ғылыми және оқу басылымдарына тән, ал фантастикаға қажет емес.

Титул (латынша *titulus*) – мұқабадан кейінгі негізгі бет. Оның басылымда атқаратын басты қызметі – шығарманың мазмұнын, кімге арналғанын, кімнің ұсынысымен шығарылып отырғанын қысқа ғана және мейлінше дәл көрсететін бет. Титулдар бірнеше түрге бөлінеді. Олар: авантитул, контртитул, фронтиспис, шмуцтитул, колонтитул. *Әдетте титулдың өзінде мынадай ішкі бес элементтің болуы шарт:*

- 1) автордың аты мен тегі бас әріптермен;
- 2) басылымның толық аты;
- 3) баспаның толық аты;
- 4) басылымның шыққан қаласы (орны);
- 5) басылып шыққан жылы (2-сурет).

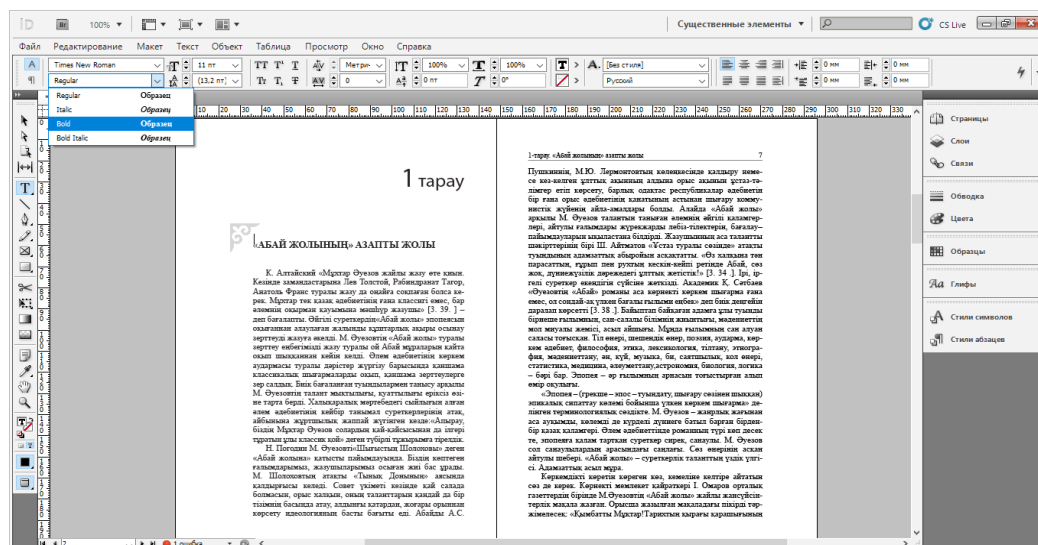
Әдетте мұқабадағы жазулар қалың қаріппен, титулдағы ашық қаріппен теріледі. Мұның өзі мұқабаның дәрежесі титулдан жоғары екенін білдіреді. Мұқаба мен титулдың тақырыптық аттары бір-біріне толық сәйкес келуін қатты қадағалау керек (Волкова В.Г., 2003).

2-сурет. Кітаптың титулдық беті

Мәтін таңбалардан тұрады – олар кез келген орналасудың элементар бөлшектері. Төменде символдарға қатысты негізгі типографиялық терминдер келтірілген.

- Қаріп. Белгілі бір өлшемдегі таңбалар жиынтығы.
- Кегль. Қаріп өлшемі.
- Гарнитура. Қаріптер жиынтығы.
- Қаріп стилі. Әдетте, ол бірдей қаріпті ұсырудың төрт нұсқасын қамтиды – қалыпты (Regular), қою, (Bold), қиғаш (Italic), қою-қиғаш (Bold-Italic). Кейбір гарнитуралардың қосымша түрлері бар.
- Колонтитул (француз тілінен. *Colonne* – баған және лат. *Titulus* – жазба, тақырып) әр беттің мәтінінің үстінде немесе астында орналасқан үстіңгі колонтитул деректерін білдіреді. Үстіңгі және астыңғы колонтитулдың көмегімен бүкіл басылымның біртұтастығын күшейтуге болады. Тұрақты колонтитулдардың орналасуы мәтіндегі тақырып түріне сәйкес алынады. Үстіңгі және астыңғы колонтитулдар негізгі мәтіннен оңай ерекшеленуі керек.
- Колонцифр (парақ нөмірлері) әдетте сол жақта немесе оң жақта өшірілген беттің жоғарғы жағында төменгі колонтитулы бар бір жолға немесе беттің төменгі жолынан бір жолдың интервалымен төменгі колонтитул жолына орналастырылады. Ең жиі қолданылатын колонцифрлар – араб цифрлары (3-сурет).

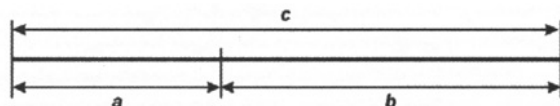

3-сурет. Кітапты беттеу барысында қолданылатын қаріп стильдері, колонтитул және колонцифр

Басылымның көркемдік формасының негізгі компоненті – бұл кітапты көркемдеу. Кітап дизайнын жасаған кезде қолданылатын ою-өрнек элемент-терінің, қаріптердің, иллюстрациялардың орналасуы маңызды рөл атқарады.

Кітаптың дизайнын ойластырған кезде «алтын қатынас» ережесін ұмытпау керек, оны нақты міндеттер мен мүмкіндіктерге байланысты шартты түрде қолдану керек.

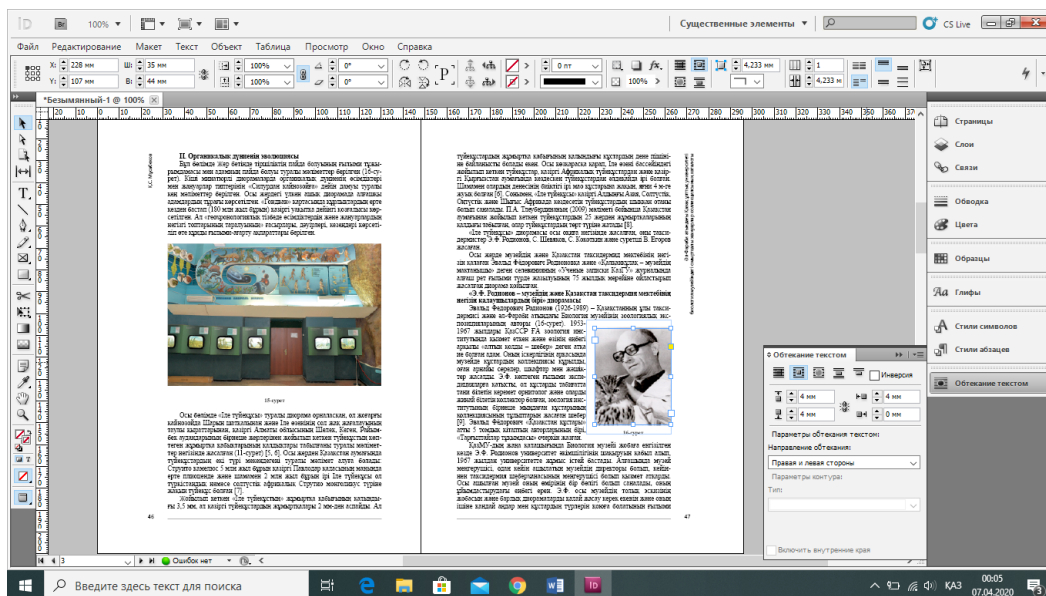
Алтын қатынас дегеніміз – сегменттің екі тең емес бөлікке бөлінуі, онда барлық сегмент үлкен бөлікке қатысты болады, өйткені үлкен бөлігі кішіге жатады. Басқаша айтқанда, кішігірім сегмент үлкенді білдіреді, өйткені бәрінен үлкенірек болады, яғни $a/b = b/s$ немесе $c/b = b/a$ (4-сурет) (Кнабе Г.А., 2006)

4-сурет. Алтын қатынастың геометриялық өрнегі
(Дереккөз: <http://hi-edu.ru/e-books/xbook870/01/part-002.htm#i211>)

Академик А.Н. Лаптев «Композицияның кейбір сұрақтары» атты мақаласында: «Мен бұрыннан белгілі, әсіресе классикалық өнерде алтын бөліктің пропорциялар заңын атап өткім келеді. Көру қабілетіміздің кейбір қасиеттеріне байланысты, бұл пропорциялар (шамамен 6 және 4) әдеміліктің жалпы тұжырымдамасына сәйкес келеді, сондықтан жиі қолданылады» (Лаптев А.М., 1954).

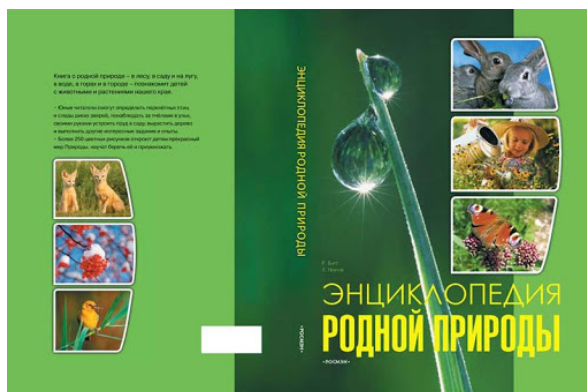
Кітапты беттеген кезде ескеретін ең маңызды нәрсе ол иллюстрациялардың мәтін ішінде орналасуы. Иллюстрацияларды мәтінге орналастырған кезде жоғарыда атап өткен «алтын қатынас» ережесін сақтау қажет. Беттеу кезіндегі өзекті мәселелердің бірі иллюстрацияларды бетке дұрыс орналастырмау болып табылады. Мысалы, портрет берілсе оны негізгі мәтіннің сыртқы жағына орналастыру керек (5-сурет).

5-сурет. Суреттің мәтінде орналасуы

Кітап мәтіндері соңғы бетпен аяқталады. Бұл – шығу деректері жазылатын беттің алдындағы немесе шығу деректері басылған беттер. Кітаптың соңғы бетінен кейін – шығу деректері басылады. Мұнда авторлардың, құрастырушылардың, кітапты дайындап шығаруға жауапты баспа қызметкерлерінің аты-жөндері және осы басылымның шығу деректері – техникалық көрсеткіштері, баспахана атауы мен баспаханың мекен-жайы сияқты басқа да қажетті мәліметтер беріледі (Полянский Н.Н., 1991).

Кітапты толық жасап болғаннан кейін мұқабасын жасаймыз. Мұқаба басылымның ішкі парақтарын бүлінуден сақтайтын арнайы қағаздан немесе басқа материалдардан жасалған тыс қабаты. Мұқабада басылымның атауы, авторы, кейде шығу деректері жайлы мәліметтер беріледі (6-сурет).

5-сурет. Кітап мұқабасы

Дереккөз: <https://lh3.googleusercontent.com/>

4-кезең. Кітапты басып шығару. Кітапты офсеттік немесе сандық басып шығаруға дайындау және кітаптың таралымын шығару.

Кітапты басуға жіберетін кезде Adobe InDesign бағдарламасынан PDF форматына экспорт жасаймыз. Өнімді InDesign, PageMaker немесе басқа бағдарламада типографияға тікелей алып келе алмаймыз, өйткені кітаптың ішіндегі каріптер оқылмай қалады, суреттердің сапасы жоғалады немесе файл түбегейлі өзгеріп кетуі мүмкін.

Қорытынды

Кітап – мерзімсіз баспасөз басылымы, көркем-әдеби, қоғамдық-саяси, ғылыми-практикалық мазмұндағы туындылардың бірі. Кітап пен кітапхана туралы қызықты деректер қай елдің, қай халықтың болмасын оның мәдени деңгейі, сауаты, әрине, кітаппен байланысты.

XXI ғасырда кітап жасап шығару технологиясының қарқынды дамыған уақытында, біз сапалы кітаптарды жарыққа шығара аламыз және де сапалы материалдарды қолдану мен жасалу жолдары арқылы да жақсы өнімге қол жеткізуге болады.

Кітапты басуға дайындаған кезде барлық дизайн элементтерінің дұрыс үйлесуіне аса мән беру керек. Егер өнімнің дизайны жақсы жасалса, онда теру жолағының өлшемі, шрифттардың стилі мен графикалық суреттердің берілуі кітаптың форматымен өзара үйлесімділік табады.

Кітаптың дизайнын жасамас бұрын қолжазбамен толық танысып шығу керек. Қолжазбаның мазмұнымен танысып болғаннан кейін, кітаптың дизайнын жасауға кірісуге болады. Оқырман үшін бастысы – автордың не айтқысы келгенін түсіну. Кітапты оқырманға әдемі және тартымды етіп жеткізу дизайнер мен редактордың кітапқа деген жан-ынтасымен салған еңбегі. Қазіргі таңда оқырмандардың кейбірі ішкі мазмұнына байланысты оқитын болса, кейбірі сыртқы дизайнына қызығып алады. Ал осы екі мәселені мазмұны мен дизайнын үйлестіру дизайнердің оқырманға кітапты тартымды етіп жеткізе алуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кнабе, Г.А. Энциклопедия дизайнера печатной продукции / Г.А. Кнабе. – М.: Диалектика: Вильямс, 2006. – 726 с.
2. Ковешникова Н.А. Дизайн: история и теория. – М.: Омега-Л, 2005. – 224 с.
3. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл, ISBN 5-89800-123-9, II том
4. Волкова В.Г. Технология обработки текстовой информации. – М.: МГАП, 2003.
5. Лаптев А.М. Некоторые вопросы композиции // Вопросы изобразительного искусства. – М., 1954. – С. 66-67.
6. Полянский Н.Н. Технология полиграфического производства. – М.: Книга, 1991.

Интернет ресурстар:

1. https://www.aov.ru/verstka_sechenie.html
2. <https://sites.google.com/site/vediceskijizvod/home/dizajn-knigi/dizajn-knigi>
3. <http://dpk-press.ru/verstka-knigi-nachnem-s-azov/>

Мухамбетова А.И.

доктор искусствоведения, профессор
Факультет музыкального искусства,
Казахская национальная академия искусств им. Т.Жургенова,
г. Алматы, Республика Казахстан

Арынова А.Д.

магистр искусствоведческих наук
Высшая школа искусства и спорта
Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, Республика Казахстан

Атембаева Г.А.

магистр педагогических наук
Факультет музыкознания, арт-менеджмента и социально-гуманитарных дисциплин,
Казахская национальная консерватория им. Курмангазы,
г. Алматы, Республика Казахстан

ТЕНГРИАНСКИЙ КАЛЕНДАРЬ И ТРАДИЦИОННАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХОВ

Аннотация. Мақалада көшпелі халықтардың суперэтникалық өркениетіне жататын дәстүрлі қазақ мәдениеті қарастырылған. Орталық Азия көшпенділерінің, әсіресе, қазақтардың мәдениетін айқындайтын көшпелі өмір салтының өзіндік ерекшеліктеріне талдау жасалды. Біз түрік-моңғол халықтарының байырғы діні болып табылатын тәңірішілдіктің атрибуты ретінде сәйкестендірген Жануарлар күнтізбесін зерттеу қажеттілігі анықталып, негізделген. Көшпенділер қазақ социумының құрылымында, мәдениет пен музыкада тенгриан уақытының морфологиясын көрсететін күнтізбенің шығу тегі мен функциясы анықталды.

Түйін сөздер: тәңірілік, дәстүрлі музыка, қазақтар, көшпенділер, Орталық Азия.

Аннотация. В статье рассмотрена традиционная казахская культура, принадлежащая к суперэтнической цивилизации кочевых народов. Дан анализ характерных особенностей кочевого образа жизни, определивших своеобразие культуры кочевников Центральной Азии в целом, и казахов в частности. Выявлена и обоснована необходимость исследования животного календаря, идентифицированный нами как атрибут тенгрианства, являющегося исконной религией тюрко-монгольских народов. Установлены истоки происхождения и функции календаря, отражающие морфологию тенгрианского времени в структуре кочевого казахского социума, в культуре и музыке.

Ключевые слова: тенгрианство, традиционная музыка, казахи, кочевники, Центральная Азия.

Annotation. The article considers the traditional Kazakh culture belonging to the superethnic civilization of nomadic peoples. The analysis of the characteristic features of the nomadic lifestyle, which determined the uniqueness of the culture of the nomads of Central Asia in General, and the Kazakhs in particular, is given. The necessity of studying the animal calendar, identified by us as an attribute of Tengrianism, which is the original religion of the Turkic-Mongol peoples, is identified and justified. The origins and functions of the calendar reflecting the morphology of Tengri time in the structure of nomadic Kazakh society, culture and music are established.

Keywords: Tengrianism, traditional music, Kazakhs, nomads, Central Asia.

Введение. Изучение тенгрианского календаря, жанровой системы традиционной музыки и искусства кочевников в контексте традиционной культуры актуальны в свете выявления специфики музыкального искусства казахов-кочевников и перспектив его дальнейшего развития в урбанистической культуре XXI века. В задачу нашего исследования входит целостное описание традиционной музыкальной культуры кочевого казахского общества, системность которой обусловлена тенгрианской религией с её пониманием времени, заключенным в структуре тенгрианского календаря. Существовавшие и ныне существующие носители инструментального и песенного творчества казахов исследованы с той или

иной степенью полноты. Однако факторы, обусловившие своеобразие и системную целостность музыкальной культуры казахов, оставались неизвестны, к ним можно отнести тенгрианское мировоззрение и календарь. Будучи носителем целостного номадического мироощущения, традиционная культура казахов есть одна из наиболее полных и ярких репрезентаций культуры и менталитета кочевников.

У кочевников с их подвижным образом жизни доминируют виды, не имеющие предметно-материального закрепления, это – поэзия и музыка, С.Аязбекова определяет «высочайшее развитие музыкального искусства кочевых казахов как «культуру музыки» [Аязбекова С., 1999, с. 53]. Осмысление своеобразия кочевой культуры на материале казахской музыкальной культуры, определение структурообразующего ядра традиционной культуры, исследование древнейшей религии центральноазиатских номадов – тенгрианства, циклического животного календаря, являющиеся системным основанием номадической цивилизации, дают ключи к пониманию своеобразия музыкальной культуры.

Тенгрианское мировоззрение обусловило образную систему, тенгрианские представления о времени и пространстве, регулировали законы музыкального мышления. Основой жанровой системы стал жизненный цикл кочевника, структурированный тенгрианским календарём. Создателями календаря были кочевники Центральной Азии, будучи атрибутом тенгрианства, он дал нам основание назвать его «тенгрианским», на основе конкретизации культурологических координат, принадлежности к культуре и религии центральноазиатских номадов, определивший пространственно-временную локализацию в истории мировой культуры. Новая парадигма изучения искусства (в частности, музыки), а именно – обусловленность художественного творчества всей системой жизни народа – быта и Бытия, исследование традиционной казахской культуры и музыки в её пространственно-многомерном, разновременном, многоуровневом, семантически-многозначном, полифункциональном измерении, позволила изучать традиционную музыку кочевников в контексте культуры путем интеграции в исследовании знаний и методов, в комплексе смежных гуманитарных наук.

Богатство, идущее из глубины веков, задало координаты исследования казахской культуры в многопрофильном, междисциплинарном аспекте, разветвлённой системой методик, позволившие рассмотреть составляющие любого феномена, обобщить элементы в системном значении. Расширяя общегуманитарное пространство, оно выводит в мир географической сферы, мифологии, религиоведения, культурологии, философии, духовных постулатов народа, основываясь на всеобщие категории пространства и времени, использованными нами в качестве мощного устойчивого рычага, мы попытались возвести собственную научно аргументированную теорию музыкальной культуры казахского народа.

Метод исследования: комплексный междисциплинарный подход, обращение к данным астрономии, религиоведения, истории, этнографии и кочевниковедения, фольклористики, востоковедения, эстетики и возрастной психологии, теоретического музыкознания, философии, эстетики, культурологии, музыкального исполнительства, психологии, семиотики, музыкально-исторической компаративистики, искусствоведения. Многообразие междисциплинарных подходов объединяется методом построения конструктивных теоретических моделей и идеализаций.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. Тенгрианский календарь, известный в современной массовой культуре как китайский, японский или восточный, в науке называется «животный календарь (по названиям годов)» [Birnele A., 2014, р. 49-67], «календарь центрально-азиатских кочевников (по происхождению), юпитерный календарь (по планете, дающей отсчет 12-летнего цикла)» [Doerfer G., 2007, р. 213], а также календарь народов Юго-Восточной Азии (по региону, где он действует и поныне). Тенгрианский календарь, казахи называют мушель, возник 5 тысяч лет назад в культуре охотников и скотоводов, в среде которых зародилось тенгрианская религия.

Тенгрианский календарь (казахи – мүшел, узбеки – муджал, уйгуры – мучал, алтайцы – муче и др.), который базируется на 12 летнем цикле обращения Юпитера и 30-летнем цикле обращения Сатурна вокруг Солнца, создан тюрко-монгольскими кочевниками Центральной Азии, и использовался тюркскими, монгольскими, тунгусо-манчжурскими народами вплоть до XX века.

Мушель – это название самого календаря и 12-летнего периода времени. Употребление циклического календаря в кочевой среде обусловили: длительные (во времени и пространстве) массовые перекочевки людей; многолетний цикл роста скота, являющийся основным продуктом кочевого быта; потребность в прогнозах погоды на долгий срок в аридной зоне Центральной Азии с ее неизменным континентальным климатом.

В 12-летнем цикле календаря каждый год имеет свои погодные характеристики, фиксирующие периодические колебания климата Центральной Азии под воздействием 12-летнего цикла обращения Юпитера вокруг Солнца и 11,5 – летнего цикла солнечной активности. Му-шель выполнял важнейшую погодно-прогностическую функцию, от которого зависело благо-получие размножения скота. Позволяя предсказать погоду на несколько лет вперед, регулиро-вал кочевое производство и хозяйственную деятельность. В его основе лежат глубокие астро-номические знания, без которых невозможны ведение хозяйства и ориентация в пространстве больших масс людей, кочующих на несколько тысяч километров в течение года.

Годы 12-летнего цикла носят названия тышқан -мышь, сиыр – корова, барыс – барс, қоян – заяц, ұлу – волк, жылан – змея, жылқы – лошадь, қой – овца, мешін – обезьяна, тауық – птица, ит – собака, доңыз – кабан.

Календарь является «организованной памятью культуры, ее наиболее универсальной характеристикой и формой самооценки» [Paul A., 2008, p. 278]. Каждое из 12 животных в цик-ле обозначается как адал – чистый, съедобный (плюс) или ажал – нечистый, несъедобный (ми-нус). В первой половине цикла четыре года из шести являются минусовыми, а два – плюсовыми-ми, во второй – на два минусовых года приходится четыре плюсовых. См. таблицу.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Мышь	Корова	Барс	Заяц	Волк	Змея	Лошадь	Овца	Обезьяна	Птица	Собака	Кабан
-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+

Налицо нарушение ритма чередования плюсов и минусов, приводящее к асимметрии частей, образующей эволюционное сгущение плюсовых структур в завершении цикла. Мушель состоит из иерархически соподчиненных, подобных циклов. Малый суточный цикл– 12 часов, средний годовой – 12 месяцев, большой – 12 лет. Все структурные элементы этих циклов названы именами животных. Эти циклы и 60-летний *толық мұшел* – это время человека. Более крупные 180-летний и 2160-летний циклы – это время народа, аруахов (духов предков) и космоса.

По О.Шпенглеру структура времени есть морфологические средства, связующие язык всех культурных форм. Особенности времени мушеля: живое, качественно-неоднородное; тотально-циклическое; подобное; иерархичное; безначально-бесконечное; недурально-непрерывное; вариантно-эволюционное, характеризуют фундаментальные свойства национального мышления казахов.

Закон жертвы закодирован в самом календаре. Между 12-летними циклами в жизни человека находится переходный период, именуемый *мұшелі жас* – возраст мушеля: 13-й, 25-й, 37-й, 49-й, 61-й и т.д. годы жизни. Человек приходит на землю из мира духов и уходит туда же, рождение и смерть – это особые моменты, он принадлежит обоим мирам. В переходный *мұшелі жас* «Тот» мир особенно близок человеку и может поглотить его, поэтому этот период потенциально чреват несчастьями, бедами, болезнями.

Рассмотрим жизненный цикл казахов, состоящий из 12-летних мушелей: возрастная стратификация общества, связь жизнеповедения и творчества профессиональных носителей с жизнью возрастных кланов, выросшая на основе этой связи жанровая система фольклора и профессиональная музыка устной традиции.

Существующие в обществе возрастные кланы с их образно-эмоциональным отношением к миру, поведенческими стереотипами, дифференцированными жизненными целями и задачами, связаны с концепцией тенгрианского времени, так как в основе структуры жизненного цикла лежат 12-летние периоды.

Духовные горизонты возрастных кланов, их образ жизни, обусловленные психо-биологическими и социально-практическими координатами, повлияли на формирование типов профессиональных носителей музыкального искусства, генетически связанные с возрастными кланами, с их мироощущением и мировоззрением. Синкретическая магико-эстетическая практика реализовалась в вербально-песенно-инструментальном комплексе шаманов-баксы, салов и сері, акынов, жырау, отражая жизненный опыт возрастных групп. Носители традиционной инструментальной культуры, называемые *күйші* – кюйши, выделились из этой синкретической практики. Жизненный цикл определял жанровую и образную систему традиционной, в том числе и инструментальной, музыки.

Мушели являются ограниченными отрезками жизни, включающие определенную возрастную ступень, связанную с биологическими и социальными проявлениями. Первый мушель состоит из периода с (1 – 12 лет) – этап *детства*, второй этап с (12 – 24 года) – *молодость*, третий и четвертый этап с (24 – 36 и 36 – 48 год) – период *зрелости*, пятый с (48 – 60 лет и далее) – *старость*. Каждый мушель как относительно равновесное качественное состояние человеческого организма, означает переходы из одного этапа мушеля в другой (*мушелі жас*), осмыслялся как смерть в одном качестве и рождение в новом.

С переходными периодами были связаны важные обряды: празднование 13-летия мальчика, сажание его в полном боевом снаряжении на коня, – это инициация давала возможность молодому юноше вместе со взрослыми принимать участие в боевых походах, угонять скот – *барымта*, возможность завести семью. Казахи рано женили детей, начиная с 15 лет. Однако допускались и более ранние браки, что отражено в пословице «*Оң үш жаста отау иесі*» – «В 13 лет – хозяин юрты молодоженов». Вступление в мушель *зрелости* после переходного периода (25-й год) также оформлялось в обрядовой форме как прощание с ушедшей молодостью, ее оплакивание. Об этом свидетельствуют обилие фольклорных и профессиональных песен на тему «25», и до сих пор сохранившаяся традиция сочинения мужчинами песен, посвященных своему 25-летию.

Космически обусловленное, биологически проявленное и социально-фиксированное деление человеческой жизни на мушели, стало основой жесткой стратификации казахского общества по возрастному принципу, что в совокупности с социальной дифференциацией превратило его в «крайне строго и очень глубоко ранжированное сообщество». Возрастной мушель определял ценностный статус человека, его социальную роль, стиль поведения и общения, обязанности по отношению к различным возрастным группам: *старшим* – почет, уважение и беспрекословное повиновение, *младшим* – забота, с *ровесниками* – свобода поведения.

Период *детства* заканчивался в 12 лет, но он не считался еще полноправным членом общества. Его мир – веселые, беззаботные игры, забавы, развлечения, основные навыки социализированного поведения, он получает в кругу семьи, где в нем воспитывают любовь к родственникам, уважение к старшим, прививаются несложные трудовые навыки. В этом возрасте он понимает, что происходит в мире взрослых, но принимать серьезные решения и участвовать во взрослой жизни его пока не допускают.

Период молодости с 12 до 24 лет – отличается полной свободой – игры, развлечения со сверстниками, но эта свобода имела свои дозволенные границы, в основе которой лежит ритуальное противоборство брачующихся групп юношей и девушек. В этом возрасте человек женится. Вступая в брак, невеста прощалась со своим родом и с молодостью, исполняя ритуальные плачи – *сынсу*, *корису*, *арыз олен*, тогда как для юношей прощание с молодостью наступало позже, в 25 лет.

Зрелость с 24 – 48 год занимает период из двух мушелей, отличающейся социальной активностью, целенаправленностью; *карасақал* (чернобородый), мужчина зрелого возраста, полноценный участник во всех сферах общественной жизни народа. Активность женщины в этот период ограничена семьей, где она, как член нового рода, начинает новый жизненный цикл, рождение детей их воспитание. Исполняя фольклор их возраста, она как бы уравнивается с ними в мушеле. Граница между двумя мушелями – 37-й год – считается опасным возрастом. По казахским представлениям женщина в этот период особенно тяжело переносит беременность и роды.

Старость (48 – 60 лет и далее), период полноценного проживания всех предшествующих мушелей, в окружении родственников и детей, любящий, заботливый аксақал (белобородый), мудро оценивающий и понимающий жизнь. Мудрость, житейский опыт и знания, обретенные в процессе жизни, позволяют ему стать идеальным советчиком, помощником, руководителем, видящим больше в силу возраста и близости к миру аруахов-(духов предков), святость которых осеняет и его.

В поведении старцев доминирует отрешенность от мирских страстей, отдаленность от мира житейской суеты. Будучи жителями Этого мира, они были живыми представителями мира Иного. Их старость была окружена всеобщим уважением, и, по словам С. Акатаева, «являлась первой привилегией в родовом коллективе» [Акатаев С., 2001, с. 365].

Возрастная стратификация и характерные для неё поведенческими стереотипами, есть путеводная нить жизни конкретного человека. В детстве, целостно воспринимая мир, человек осваивает культуру семьи, пространство. Молодой человек, с развитым чувственно-эмоциональным опытом, включается в жизнь своего рода, пространство культуры. В зрелом возрасте, в своей разносторонней практической

и интеллектуальной деятельности он включается в культурный континуум всего народа. В старости, в непосредственной близости к арухам, человек поднимается к высшему знанию – пониманию цели и смысла жизни отдельного человека во взаимосвязи с жизнью всего народа в том космосе духовно-физического мира, который в детстве открывался ему как нераздельная целостность. И это есть освоение культуры во всем ее объеме – символы ступеней жизни: семья, род, народ, космос. Каждый мушель обслуживается соответствующим его духовно-мифологическим, биологическим и социальным целям набором обрядовых и магических жанров, полнота социально-психологического содержания мушеля отражается в необрядовых жанрах.

Жизненный цикл – основа жанровой системы традиционной казахской музыки в единстве песенно-поэтической и инструментальной культуры. Качество его временных отрезков непосредственно влияло на семантику соответствующих жанров с характерным для них набором языковых средств

Тесную связь с содержанием ступеней жизненного цикла демонстрируют основные типы носителей духовной культуры народа, профессиональные певцы и инструменталисты, творчество которых ориентировано на образ мыслей и чувств человека конкретного мушеля, отражающие определенные ступени жизненного опыта. С возрастными стереотипами поведения, которые последовательно сменялись в течение жизни обычного человека, связано жизнеповедение *салов/сере*, *акынов* и *жырау*. Их жизнеповедение маркирует возрастную обусловленность творчества, оно не меняется в течение всей их жизни, независимо от их реального личного возраста.

Историческая последовательность формирования основных носителей в протоказахском и казахском обществах освещена Е.Турсыновым следующим образом: *баксы* формируются в первобытном обществе; *салы и сере* – в период классообразования, *акыны* – в период формирования родов и племен, *жырау* – в эпоху племенных союзов и ранней государственности [Турсынов Е., 2006, б. 200]. Последовательность появления института исполнителей в историческом процессе – *баксы*, *сал/сере*, *акын*, *жырау* – совпадает с последовательностью их появления в жизненном цикле человека, демонстрируя соответствие филогенеза и онтогенеза.

Салы и сере – это мир молодежи, с которой они общаются. Им до старости дозволены экстравагантность в одежде, речах и поведении, обязательны эротические вольности в общении с девушками и молодухами. Поведение *акынов* – воплощает социальную активность, достоинство и разум зрелого человека. Поведение *жырау* с молодых лет ориентировано на строгую аскетичность и представительность старцев.

Салы и сере: сфера их магической деятельности – природо-биологический уровень физического мира и магия плодородия, постоянное общение с молодежью позволяло им воздействовать на личную и семейную карму. *Акыны*: сфера их магической деятельности – социум, магия семейно-родственных связей (обряд *беташар*), социальные взаимоотношения внутри этноса (*айтыс* – вид жанра), были его прерогативой, воздействуя на семейную и шире коллективно-родовую карму, упорядочивали социальные связи через астральный мир; *жырау* – сфера их забот – выживание казахов среди других народов, глобальная политика, военная магия, предсказание исхода военных сражений, а также будущего народа, воздействие на национально-государственную карму через связь с арухами, с ментальным миром.

На основе культовых реликтов в их деятельности можно реконструировать древнюю систему тенгрианских религиозно-магических деятелей, иерархизированных по духовно-практическим сферам, восходящим к возрастной иерархии общества. Духовный опыт традиционного общества складывался как неразрывное единство сакрального и художественного компонентов, соотношение которых в деятельности носителей исторически эволюционировало в сторону усиления и доминирования художественного начала. Они взаимозависимы, разворачивание временного процесса ведет к расширению пространства культуры, и содержание каждой фазы временного цикла своим своеобразием обязано ее пространственным характеристикам.

В культуре кочевых казахов, годовой цикл, регулирующий хозяйственную деятельность и перекочёвки, оказывал влияние на сезонную приуроченность исполнения музыкально-поэтического фольклора и устно-профессиональных жанров. Существование обоих циклов – годового и жизненного в культуре земледельцев, ведущих оседлый образ жизни и кочевых скотоводов, есть проявление единства общечеловеческой культуры. Но их функции в культурах кочевников и земледельцев разнонаправлены. У кочевников жизненный цикл является основой жанрообразования, а годовой, выполняет роль регулятора сезонной циклизации репертуара; у оседлых народов, наоборот, годовой цикл является основой

жанрообразования, а жизненный – регулятором возрастной циклизации репертуара песен. З. Можейко считает, что: «Переход из одной возрастной группы в другую постоянно и закономерно влечет за собой смену репертуара и стиля пения», как и ценностных ориентаций певца [Можейко З., 1969, с. 92-99]. В обоих типах культур временные координаты календарей, лежащих в основе жанрообразования, определены и строги, а временные координаты календарей, лежащих в основе циклизации, – более размыты и варианты.

ВЫВОДЫ. В основе данного исследования лежит большой исторический материал, выходящий за рамки собственно музыкального искусства, культурофилософский контекст охватывает значительные пласты космогенеза, мифологии, религии, экосистемы, социальных и хозяйственных связей, восходящих к ядру традиционного кочевого общества – Человеку в его многообразных связях с внешним миром. Сделаны важные выводы, раскрывающие суть тенгрианской цивилизации, а именно: обнаружена цивилизационная (а не теологическая – как это было принято) ипостась тенгрианства, определяющая все основные парадигмы номадизма; раскрыто своеобразие восприятия времени как биологического, социального и художественного координата; репрезентант календаря представлен жизненным циклом человека; системно осмыслены жанры казахской традиционной культуры как корреляты возрастных ступней человека.

Временные циклы мушеля явились основой формирования жизненного цикла тенгрианцев – детство, молодость, зрелость, старость, в основе периодизации которого лежит 12-летний цикл. Каждой возрастной ступени жизненного цикла соответствовали определённые стереотипы поведения. Возрастная стратификация кочевого общества с его устойчивыми возрастными кланами легла в основу системы фольклорных жанров, которая сформировалась как отражение жизнеощущения различных возрастных групп. Формирование профессиональных носителей – салов, сере, акынов, жырау и кюйши, жанровой системы их музыкально-поэтического творчества также связано с жизненным циклом.

Содержание творчества профессионалов – певцов и инструменталистов-кюйши – репрезентирует семантику возрастных ступеней. Жизнеповедение профессионалов, которое, в отличие от жизнеповедения остальных членов общества, не менялось в течение всей жизни, манифестировало их символическую связь со своим возрастным кланом.

Созданные в работе модели казахской традиционной музыкальной культуры, строения жанровой системы и типологии профессиональных носителей, требуют дальнейшей конкретизации как в историческом плане, так и в регионально-стилевом. Они могут быть использованы для сравнительного изучения путей формирования музыкального профессионализма и типов профессиональных деятелей в различных культурах, а также углубленного сравнительного изучения специфики и особенностей развития музыкальных культур кочевых и оседлых народов региона Центральной Азии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аязбекова С. Культурфилософский анализ музыки в картине мира казахов.: Автореф. дис. ... докт. философских наук. – Алматы, 1999. – 53 с.
2. Акатаев С. Древние культы и традиционная культура казахского народа. – Алматы, 2001. – 365с.
3. Можейко З. О возрастной циклизации песен // Ж. Советская музыка. – М., 1969. – № 10. – С.92-99.
4. Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 2006. – 200 б.
5. Birmele A. Calendar, as a reflection of the harmony of the universe. – London, SCM, Press, 2014. – P. 49-67.
6. Doerfer G. The origin of the calendar. // Calendar in the culture of the peoples of the world. Studies in the History of Religions. Bd. 1-W. – Wiesbaden, 2007. – P. 213.
7. Paul A. Calendar type and typology of culture // Historical and astronomical research. – New York, Routledge, 2008. – P. 278.

Рахимова К.Б.

магистрант по специальности «Режиссура»
кафедры «Киноискусство»
факультета «Академия кино и телевидения»
университета «Туран»,
г. Алматы, Республика Казахстан

Божеева А.М.

научный руководитель,
доктор философии (PhD) по специальности «Искусствоведение»,
доцент кафедры «Киноискусство»
факультета «Академия кино и телевидения»
университета «Туран»,
г. Алматы, Республика Казахстан

ПОСТАНОВОЧНЫЕ СЦЕНЫ В КАЗАХСТАНСКОМ ДОКУМЕНТАЛЬНОМ КИНО В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ АМЕРИКАНСКОГО КИНОКРИТИКА Б. НИКОЛЗА

***Түйін.** Мақала қазақстандық деректі фильмдерді американдық кино сыншысы мен теоретигі Б. Никольздің көркем және көркем емес фильмдердің дәуір құжаты ретінде бірлігі туралы теориясына сәйкес зерттеу мен жүйелеуге арналған.*

***Түйін сөздер:** Қазақстандық деректі фильм, жүйеле және алты жанрлы салаға бөлінеді.*

***Резюме.** Статья посвящена исследованию и систематизации казахстанского документального кино согласно теории американского кинокритика и теоретика Б.Николза о единстве игрового и неигрового кино как документа эпохи.*

***Ключевые слова:** Казахстанский документальный фильм, систематизация, шесть поджанров.*

***Summary.** The article is devoted to the study and systematization of Kazakh documentary film according to the theory of the American film critic and theorist B. Nichols about the unity of game and non-game cinema as a document of the era.*

***Key words:** Kazakhstan documentary film, systematization, six subgenres.*

Введение. Американский теоретик кино и кинокритик Билл Николз, в своем научном исследовании «Introduction to Documentary» [Б.Николз, 2001, 223 с.] утверждает, что каждый фильм, относится он к игровому или неигровому виду кино, – это документальный фильм. Оба направления кинематографа – как игровое, так и неигровое призывают зрителя поверить в происходящее, что свидетельствует о том, что восприятие фильмов как воспроизведение реальности – это только вопрос веры. По мнению ученого, постановочный фильм тоже документален потому, что в любом случае свидетельствует о культуре, которая его произвела и о людях, которые в нем взаимодействуют. Несмотря на разную природу выразительных средств (актеры/реальные люди, павильонные съемки/съемки в естественной среде и пр.), игровое кино, как и документальное, тоже является воспроизведением реальности, но в более высокой степени условности. В процессе эволюции игрового и неигрового кино прослеживается стирание границ в использовании методов и приемов для реализации художественного замысла режиссера, что в свою очередь спровоцировало возникновение фильмов-гибридов и их поджанров, что требует современной систематизации. Билл Николз подразделяет все документальное кино на шесть стилей (или поджанров): поэтическое, разъясняющее, участвующее, наблюдательное, рефлексивное и перформативное. В данной статье предпринята попытка систематизировать казахстанское документальное кино, основываясь на теории Б.Николза.

Основная часть. Постановочные сцены искусно использовались на самом раннем этапе развития документалистики. Так, Роберт Флаэрти в «Нанук с севера» (1922) применил прием «восстановление

факта» или Дзига Вертов в «Человек с киноаппаратом» (1929) использовал комбинированные съемки. Что касается утверждения Б.Николза о единстве игрового и неигрового кино в контексте принадлежности к документальности воспроизведенной реальности, то цель художника в любом из направлений искусства – это вечный поиск истины, где искусство идет с правдой рука об руку. По этому поводу режиссер Жан-Люк Годар, снимавший игровое кино, стилистически балансирующее на грани с документальным, высказался следующим образом: «Кино – это правда, двадцать четыре раза в секунду». [Ж.-Л.Годар, 2010].

Началом документального и игрового кино казахстанского кинематографа является хроника, а именно хроника съезда – «Пятая годовщина КазССР» (посвящена казахской автономии) снятая Я. Толчановым в 1925-м году в городе Кызыл-Орда. Возникновение идеологической киномашины в послереволюционное время набирает обороты в военное время, кинодеятели становятся киносолдатами, кинохроника – оружием, идеологическая машина не останавливается вплоть до распада Советского Союза. Более того, её шлейф, как и в сознании масс, так и в казахстанском кинематографе Независимой Республики Казахстан всё ещё присутствует и периодически даёт о себе знать. Данные фильмы, согласно теории Б.Николза, безусловно, относятся к перформативной документалистике.

Перформативная документалистика – «...полная противоположность наблюдательной документалистики. В таких фильмах документалист показывает общественно – политическую или историческую реальность через призму своего личного опыта. <...> Перформативный документальный фильм не стремится к объективному освещению темы: режиссер показывает то, что важно именно ему. Такой формат повествования подходит для рассказа о народах, обществах и меньшинствах: с его помощью удобно донести посыл «почувствуйте, каково быть этим человеком»» [Чупрова В.].

Авторы данной статьи, задались вопросом – только ли идеологически выверенные фильмы относятся к перформативной документалистике? Согласно Канту, субъективный мир человека бесконечен, как мироздание: «Под каждым могильным камнем погребена вселенная» [Кант И., 2018, 160 с.]. Подтверждением является документальный шедевр «Турксиб. Стальной путь» (1929) режиссера Виктора Турина. «Турксиб» имеет полное право называться перформативным документальным фильмом, как и фильмы «В поисках собеседника» (1995) Б. Каирбекова, «История казахстанского кино» А. Ержанова (2016), «Гармония оттенков» (2017) Е. Лумпова, «Бала» (2017) К. Бейсекеева. Во всех трех картинах присутствует та или иная точка зрения автора, основанная на общественно-политической подоплеке.

Поэтическое документальное кино – это кинематограф, наполненный художественными средствами, который стремится отразить субъективную реальность режиссёра с помощью формы, стиля, художественного образа, пространства и времени, одним словом – киноязыка. Перльштейн утверждал, что «...кинематограф потаенной сердечной глубины стремится целомудренно и в то же время бесстрашно прикоснуться к нашему внутреннему миру, к нашему внутреннему человеку, и поведать о его последних тайнах» [Перельштейн Р.М., 2017, 208 с.].

Всеми признаками высокохудожественного и поэтического киноязыка обладает вышеупомянутая документальная картина «Турксиб» (1929) реж. В. Турина. К поэтическому кино, в том числе благодаря постановочным сценам можно отнести «Буду защищаться сам» (1987) реж. В. Тюлькина, «В поисках собеседника» (1995), «Триптих «Полнолуние» (1998) реж. Б. Каирбекова, «История казахстанского кино» реж. А. Ержанова (2016), «Завтра, море» (2016) реж. К. Суворовой, «13 километров» (2018) реж. В. Тюлькина, что в свою очередь доказывает, что одна и та же картина может одновременно относиться к двум, а то и к трем совершенно разным стилям, причем равноценно.

Разъясняющая документалистика – это фильмы исследования, в которых присутствуют логически выстроенная цепочка, в состав таких фильмов входят: инфографика, кино – фото документы, интервью, факты с целью рассказать о каком – то событии или проблеме [Чупрова В.].

Данный стиль изложения отличается тем, что не придерживается определенной идеологии или художественных принципов, цель данной категории фильмов – исследование. Безусловно, таких фильмов в казахстанской документалистике много, однако, наиболее значимыми картинами являются «Хроника необъявленной демонстрации» (1991) реж. А. Байгожина, «В поисках веры» (2016) реж. А. Байгожина, «Бала» (2017) реж. К. Бейсекеева, «Петь свои песни / Мен сен емес» (2019) реж. К. Суворова.

Участвующая документалистика – это фильмы, в которых «...снято взаимодействие между документалистом и объектом исследования, при котором сам документалист не наблюдает событие, а активно в нем участвует» [Чупрова В.]. Данный стиль / поджанр ясно отражен в документальной картине

А. Ержанова «История казахстанского кино» (2016), где режиссер является одним из главных героев фильма.

Рефлексивная документалистика – «...фильмы разоблачают сам процесс съемки, рассуждают о том, как делается документальное кино и как оно влияет на героев своего повествования. Насколько аутентична картина, в какой мере кино отражает действительность, а в какой – создает ее. Фильмы этого поджанра – это комментарий о феноменологии кино, они исследуют и проверяют на прочность этические, технические и правовые границы кинопроизводственного процесса» [Чупрова В.]. Процесс разоблачения в картинах В. Тюлькина часто присутствует в заключительных сценах («Буду защищаться сам» (1987), «Не про собак» (2010), «13 километров» (2018)). Но, например в фильме «Обреченные выжить» о больных СПИДом маргиналах, Тюлькин изначально задает правила игры: участники снимают сами себя, а оператор фильма одновременно снимает данный процесс. В фильме перемежаются кадры, снятые субъективной камерой и камерой-наблюдателем.

Наблюдательная документалистика – «...документалист показывает реальность, включив камеру и не вмешиваясь в процесс. Это «кино без комментариев», снятое в технике «муха на стене», естественное и аутентичное. В таком кино нет нарратива, ни интервьюера, никаких комментариев на камеру, нет закадрового текста и музыки. У таких фильмов довольно лаконичный монтаж: большинство сцен сняты длинным дублем, в фильме почти нет склеек. Задача такого кино – дать зрителю прожить показанное на экране «от первого лица» [Чупрова В.]. «Обреченные выжить», частично, можно отнести к данному поджанру.

Казахстанский режиссер В. Тюлькин является одним из ярких представителей документального кино в области именно наблюдения. Похоже, режиссер опирается на фразу Ф.М. Достоевского: «Человек – есть Великая тайна, ее надо разгадать и я занимаюсь этой тайной, ибо хочу быть человеком». Тюлькин уверен в том, что каждый человек уникален и проживает свою уникальную жизнь, а потому стиль наблюдения для режиссера – это не просто метод, это философия («Буду защищаться сам» (1987), «Повелитель мух» (1990), «Опыт креста» (1995), «Не про собак» (2010), «13 километров» (2018)). К наблюдательному поджанру можно отнести следующие фильмы: «В поисках собеседника» (1995) реж. Б. Каирбекова, «Завтра, море» (2016) реж. К. Суворовой, «Бала» (2017) реж. К. Бейсекеев.

Таким образом, систематизация наиболее значимых казахстанских документальных фильмов демонстрирует полиподжанровость в контексте теории Б.Николза. Наиболее ярко демонстрируют принадлежность к разным поджанрам документальные фильмы «Турксиб» (1929) реж. В. Турина и «Буду защищаться сам» (1987) реж. В. Тюлькина. Ниже приведен более подробный анализ данных фильмов.

«Турксиб» был снят во времена российского киноавангарда начала двадцатого века, для которого были важны не столько поиски и изобретения в области технических методов съёмки, сколько открытия в революционном киноязыке, характерном для периода немого кино. Учитывая, что более 80-ти процентов фильма сняты методом наблюдения, согласно теории Б.Николза данный фильм принадлежит поджанру наблюдательной документалистики. Идея фильма, по понятным причинам, созвучна с советской идеологией, то есть режиссер через строительство Турксиба показывает единство и мощь советской сверхдержавы, что относит фильм к перформативной документалистике. Также авангардный стиль съемки напрямую связан с советской кинематографичной диалектикой противопоставления: Человек – Природа, Человек – машина.

Первые 30 минут фильма включают в себя противопоставление Человек – Природа: земледельцы засушливой территории Туркестана, на границе с Узбекистаном, выращивают хлопок, находясь в ожидании воды. Авторы данной статьи предполагают, что сцены ожидания воды являются постановочными, а именно «восстановление факта». С таянием ледников, вода приходит, и всё, включая людей, животных, сам урожай и конвейер по отправке сырья по всему Союзу, словно оживает. А борьба в виде песчаной бури на юге и суровых морозов на севере (Сибирь) усиливает противостояние Человек – Природа. Язык киноавангарда, противопоставление и единство художественных образов Человека и Природы относят фильм к поэтической документалистике. На 31-й минуте зритель снова видит постановочный план (предположительно, «восстановление факта»): чабан внимательно смотрит вверх – монтажная склейка – он видит в небе самолёт. Два этих плана создают эффект «чеховского» ружья – предзнаменование диалектики Человека и Машины. В монтажном соединении два этих плана рожают образ всего фильма – образ надежды перемен к лучшему.

Следующая постановочная сцена начинается на 34-й минуте: во время послеполуденного сна жителей одного из аулов приезжают на машине «незнакомцы». Жители просыпаются, выходят, дети осматривательно, но с интересом выглядывают из юрты. Одним из «незнакомцев» оказывается казах, который, вызвав доверие между двумя сторонами, позволяет заключить договор. Незнакомцы, оказавшись учёными, будучи радушно приняты местными жителями, сделав нужные им замеры и наброски, покидают аул в сопровождении весело бегущих им вслед детей. Данная сцена выверена и чётко продумана. Во-первых присутствуют все виды планов: крупный, средний, общий, дальний. Последовательность этих планов явно продумана до начала съёмок, что позволяет утверждать, что данная сцена постановочная, а именно – «восстановление факта».

На 56-й минуте зритель наблюдает кульминацию фильма – знаменитую сцену, которая начинается с появления поезда и несущихся по обе стороны наездников на лошадях, быках и верблюдах. В этой же сцене разворачивается «байга» (скачка, гонка) между кочевниками и набирающим ход поездом. Возникает диалектическое противопоставление Человек – Машина. На 57-й минуте кочевники, которые еще с тюркского периода отличались своей мобильностью, не в силах угнаться за могучим поездом, начинают отставать. Однако не все сдаются сразу, на 59-й минуте один из кочевников непреклонно продолжает скакать верхом на быке. Когда бык устаёт, наездник продолжает бежать за несущимся поездом. Ж. Делёз писал: «Для советских мастеров человек и машина образовывали активное диалектическое единство, в котором преодолевалось противоречие между механическим трудом и трудящимся человеком» [Делёз Ж., 2019, 506 с.]. Данная сцена снята с поезда, методом наблюдения, однако её художественная ценность заключается в создании художественного образа, который всепоглощающе работает на основную идею фильма.

Далее зритель снова наблюдает хронику строительства путей, которая продолжается с двух сторон, невзирая на погодные условия «севера» и «юга», люди продолжают строить, делая свой вклад в развитие цивилизации. Таким образом, документальная картина «Турксиб» относится одновременно к наблюдательной, перформативной и поэтической документалистике.

Идея фильма «Буду защищаться сам» (1987) реж. В. Тюлькина заключается в отражении образа периода «перестройки» через судебный процесс над харизматичным преступником Вячеславом Чиваниным. Наблюдение – основной метод, которым пользуется режиссер, что относит фильм к наблюдательной документалистике. В. Чиванин по натуре человек творческий, его мечтой было стать артистом цирка, однако жизнь сложилась иначе. Главный герой, используя хитрость и шантаж, придумал и воплотил сцену нападения и изнасилования «невинной жертвы» для вымогательства денег с попавших в его ловушку мужчин. Сначала подельница Чиванина подсаживалась в машины своих жертв, провоцировала их, ведя себя соблазнительно, а затем появлялся лже-милиционер и шантажировал мужчин. Обычно жертвы спешили откупиться от шантажистов, но однажды Чиванин промахнулся и оказался под следствием. На суде он отказался от адвоката и защищался сам. В фильме Чиванин показан как умный и изворотливый человек. В результате доказанных мошеннических он и его подельники получили срок. Чиванин в течении всего фильма в интервью непреклонно отстаивает свою позицию, которая заключается в том, что «нечестные люди есть везде». Его задача – доказать, что людьми движет нажива. На 18-й минуте пожилая женщина в суде говорит: «...люди, которые на глазах у всех жили не по средствам, вызывали в Чиванине зло, это зло порождало другое зло и привело их на скамью подсудимых».

В фильме режиссер, опираясь на самую ситуацию «постановочное преступление главного героя», соответственно монтирует выступления прокурора, защиты, потерпевших свидетелей под музыку с сатирическими титрами («В ролях...», «Жених», «Невеста», «Кое-что о потерпевших» и т.д), что ближе по стилистике к игровому кино. В одной из сцен используется прием «перемотки» под музыку во время энергичной самозащиты Чиванина. Таким образом, В. Тюлькин показывает судебный процесс используя различные выразительные средства: форму, ритм, стиль, образ, музыку, картины Брейгеля, титры и различные приемы монтажа [Божеева А.М., 174-175 с.], что позволяет отнести данную картину к поэтической документалистике.

Фильм начинается с конфликта Чиванина с представителем правоохранительных органов. Чиванин горячо выступает с заявлением, что его сын Денис никогда воровать не будет. Заканчивается фильм, тем, что на самом деле своими поступками главный герой вынес приговор не себе, а своему сыну Денису. По мере того, как раскрывается суть судебного процесса, обнаруживается набухающая постсоветская общественно-политическая реальность, раскрываемая через призму мировосприятия

главного героя – предприимчивого, умного и изворотливого человека, готового нарушать закон ради наживы. Чиванин становится образом «человека перестройки». А Денис – сын главного героя, который лишается отца не по своей вине, в свою очередь выступает в фильме в качестве образа следующего поколения. Эти моменты относят картину к перформативной документалистике.

Позиция Чиванина, позиционирующего себя как «честный преступник», используется режиссером через создание ситуации в виде эксперимента над зрителем. Каждый решает – на чьей он стороне, и в этом проявляется его природа. На месте тех «пострадавших» мог оказаться любой человек, даже депутат. Есть в фильме люди, которые стоят на позиции, что всеми движет нажива и что оплошность Чиванина состоит лишь в том, что он ворованными деньгами не поделился. Рассуждая на 11-й минуте, Чиванин говорит, обращаясь к режиссеру: «Ну, во-первых, самое главное, самое главное, – чтобы в жизни найти свое место, надо найти профессию – именно которую ты любишь. Чтоб ты относился... вот я вижу, что ты душой и сердцем возле этого кинообъектива, душой и сердцем, а вот некоторые...». Оставляя прямое обращение героя в фильме к создателю фильма, режиссер ломает барьер между героем и съемочной группой, что относит фильм к рефлексивной документалистике. Данный документальный фильм относится к наблюдательной, рефлексивной, поэтической и перформативной документалистике.

Заключение. В результате исследования и систематизации казахстанских документальных картин в контексте теории Б.Николза, выяснилось, что одна документальная картина может относиться к нескольким стилям (или поджанрам) документального кино. Причиной является то, что режиссеры не склонны ограничивать себя строго документалистскими методами и приемами в создании фильмов. Также в ходе исследования выявлено, что преобладающими стилями казахстанской документалистики, начиная с советского периода до настоящих дней, являются: перформативное, поэтическое и наблюдательное документальное кино.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Nichols B. Introduction to Documentary // Indiana University Press.:USA. – 2001. – 223 с.
2. Годар Ж.-Л. Искусство кино. Фрагменты книги и интервью. 2010, № 11, ноябрь.: [Электронный ресурс]: // URL: <http://old.kinoart.ru/archive/2010/11/n11-article24>Дата обращения: 24.11.2019
3. Чупрова В. 6 типов документального кино по Биллу Николзу. Культура производства. 23.12.2018. [Электронный ресурс]: // URL: <https://pervoe.ru/article/kultura/6-stiley-dokumentalnogo-kino-po-billu-nikolzu-s-primerami>/Дата обращения: 05.01.2020.
4. Кант И. Критика чистого разума./ пер. с немецкого Н.О. Лосского. – Москва: Издательство АСТ, 2018. 160 с.
5. Перельштейн Р.М. «Видимый и невидимый мир в киноискусстве». Серия «Humanitas» // Центр гуманитарных инициатив.: М., Спб., 2017. – 208 с.
6. Делёз Ж. Кино / Жиль Делёз. 2-е изд. – М.: Ад Маргинем Пресс, Музей современного искусства «Гараж», 2019. – 506 с.
7. Божеева А.М. Ранние фильмы Владимира Тюлькина // Международный научный журнал «Қазақстанның ғылымы мен өмірі – Наука и жизнь Казахстана». Серия Филология-Философия. Секция Искусствоведение. – Астана, 2016. – № 3. – С. 174-176.

Федосова И.А.

магистрант

НАО Казахская Национальная академия хореографии
город Нур-Султан

СИНКРЕТИЗМ ХОРЕОГРАФИЧЕСКОГО ИСКУССТВА С СОВРЕМЕННЫМИ ВИДАМИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СПОРТА

Аннотация. Бұл мақалада синкретизм ұғымы қарастырылады және оның хореографиялық өнер мен спорттың көркем түрлерінің өзара әрекеттестігінде маңызы ашылады. Автор физикалық жаттығулар жүйесінің хореографиямен өзара байланысын анықтады.

Басты сөздер: синкретизм, хореография, педагог, спорт, би.

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие синкретизма и раскрывается его значение во взаимодействии хореографического искусства и художественных видов спорта. Автором определена взаимосвязь системы физических упражнений с хореографией.

Ключевые слова: синкретизм, хореография, педагог, спорт, танец.

Annotation. This article examines the concept of syncretism and reveals its significance in the interaction of choreographic art and artistic sports. The author defines the relationship between the system of physical exercises and choreography.

Keywords: syncretism, choreography, teacher, sport, dance.

На современном этапе развития социально – культурной и общественной среды наблюдается проникновение элементов хореографического искусства в различные виды художественной деятельности. Рассмотрим понятие «синкретизм» с различных научных позиций.

В переводе с греческого языка синкретизм имеет значение как соединение или объединение разнородных элементов, частей, религий или культов в единое целое. Данное понятие характеризуется слитностью, нерасчлененностью, постепенно трансформирующейся в структурно оформленную, организованную, упорядоченную совокупность элементов.

Синкретизм так же проявляет себя в разных направлениях искусства. Исследователь Т.С. Чумаченко подчеркивает, что глубина понятия позволяет использовать синкретизм достаточно широко, сохраняя при этом его центральное значение – неделимость сложного явления на простые компоненты [Чумаченко Т.С., 2015, с. 44].

В философии синкретизм означает сочетание разнородных начал в одну систему без их объединения. Понятие синкретизма используется и в лингвистике, где присутствует постоянное объединение в одной форме нескольких значений или компонентов значения, разделённых между разными формами. Например, религиозный синкретизм – это соединение разнородных вероучительных и культовых положений в единое целое. Так же данный термин применим и в психологии, здесь синкретизм приобретает значение нерасчленённости психических функций.

Швейцарский врач – невролог, психолог, один из основателей детской психологии, представитель функционализма (1873 – 1940 гг.) отмечал синкретичность детского восприятия, выражающуюся в нерасчлененности чувственного образа объекта, в отсутствии выделения и соотнесения его внутренних связей и компонентов [Мещеряков Б., Зинченко В., 2004].

Швейцарский психолог и философ, создатель теории когнитивного развития, основатель Женевской школы генетической психологии Жан Вильям Фриц Пиаже (1896 – 1980 гг.) относил синкретизм к основным характеристикам детского мышления, объясняя неспособность ребенка к логическому рассуждению тенденцией заменять синтез соединением рядоположенного [Головин С.Ю., 1998].

Синкретизм, согласно концепции психолога Л. С. Выготского (1896 – 1934 гг.), имеет большое значение для развития именно детского мышления. Так, отбирая в процессе последующей практики синкретические связи, соответствующие действительности, ребенок воссоздает для себя истинное значение слова [Выготский Л. С., 1982, с. 475].

Наиболее близким для нас является значение синкретизма в искусстве, это понятие в искусствоведении, используемое при описании сочетания или слияния «несопоставимых» образов мышления и взглядов, образующее условное единство. Помимо общей области искусства термин используется и в описании исторических процессов развития музыки, танца, драмы и поэзии.

Так, русский историк литературы А. Н. Веселовский (1838 – 1906 гг.) определил синкретизм как «сочетание ритмованных, архаистических движений с песней-музыкой и элементами слова» [Веселовский А.Н., 1989].

Научное понятие «синкретизм» было выдвинуто в середине XIX века, в противоположность абстрактно-теоретическим решениям проблемы происхождения поэтических родов (лирики, эпоса и драмы), якобы предполагающим их последовательное возникновения.

К середине второй половины XIX века идея синкретизма рассматривается целым рядом авторов и окончательно формулируется немецким филологом и историком литературы Вильгельмом Шерером (1841– 1886 гг.), который при этом все же ограниченно применяет ее к поэзии.

Теоретик и пропагандист марксизма, русский философ Г. В. Плеханов (1856 – 1918 гг.) разработал теорию синкретизма в аспекте первобытного искусства.

Российский историк, этнограф и археолог Н. Я. Марр (1864 – 1934 гг.) рассматривал синкретизм под иным углом. Так, определив, что язык движений и жестов – есть древнейшая форма человеческой речи, что и по сей день является неоспоримым доказательством. По теории Н. Я. Марра явно прослеживается синтез звуковой речи и зарождения трёх искусств -пляски, пения и музыки с магическими действиями.

Синкретизм музыки, поэзии и танца начинает свое зарождение в тот момент, когда в танцевальном искусстве появляется эстетическая направленность, а магические, обрядовые и ритуальные танцы остаются на втором плане. «Синкретизм танца отражал единство религиозно-практической организации общества, что находит воплощение в единстве структуры танца, включающего словесные, музыкальные, танцевальные, пантомимические, графические, живописные и скульптурные средства, где многообразие элементов олицетворяло эффективность обряда» [Каган М.С., 1972, с. 184].

В танцевальной культуре некоторых народов синкретизм сохранился и существует по сей день. Например, в индийском танце исполнителям необходимо с огромной точностью следовать музыкальному ритму и такту, четко и чеканно выполнять танцевальные элементы, которые должны соответствовать сюжету музыки и фразам песни, так же некоторые танцы сопровождаются и пением самого исполнителя.

Танец с начала зарождения человечества сопровождал его жизнь и присутствовал во всех культурных традициях общества. Совместно с изменениями общественного строя и уклада жизни, менялась и танцевальная культура.

Первобытные пляски включали в себя элементы подражания (повадки различных животных, охотничьи приемы и т.д.). Танец имел утилитарное значение, то есть моление о плодородии, о дожде, победу над врагами и о других насущных нуждах племени. Постепенно создаются примитивные, ритмически – организованные, танцевальные «па» (движение или шаг) иллюстрирующие тот или иной род деятельности или выражения чувства, эмоций. С течением времени танец выделяется в самостоятельный вид искусства и приобретает художественно-эстетическое изображение. Таким образом, путем естественного отбора движений и ритма у каждого народа под влиянием жизненного уклада и окружающей действительности сложились свои танцевальные традиции, манеры исполнения, хореографический язык.

Сегодня хореографическое искусство многогранно, оно включает в себя народное, классическое, эстрадно-сценическое, современное искусство. В жизни и в культуре каждого народа присутствует танец в различных формах. Это не является случайностью, так как именно традиционная народная хореография всегда занимала одно из важных мест в жизни человека, как на ранних этапах развития, так и на современном этапе. Сегодня хореографическое искусство в различных своих жанрах выполняет важную функцию – функцию культуры и является своеобразным институтом социализации общества. Вместе с тем, танцевальные современные направления приобретают новое содержание и идейный

смысл. Некоторые из них, уже прочно закрепились и признаны зрителем, другие находятся в процессе поиска и развития.

На современном этапе развития общества все теснее прослеживается связь систем физических упражнений с хореографией, где каждый вид дополняет и развивает другой. Например:

- совершенствуется техника и мастерство исполнителей, возрастают требования к специалистам-хореографам, тренерам, искусство развивается и видоизменяется;
- спортивные танцы интенсивно приобретают художественные формы, в них широко используется хореографическая лексика (например, в спортивно – балльных танцах);
- различные виды танцев являются сегодня частью терапии: танцтерапия, палеохореография (эти направления в последнее время получили большую популярность);
- основой социальной самоидентификации, современный танец конца XX и начала XXI веков: нью-стайл (NewStyle), локинг (Lokcing), поппинг (Popping), хип-хоп (Hip-Hop), брейк-данс (Break dance), джаз-фанк (Jazz-Funk), хаус (House), R&B, LA-Style, Crip walk и многие другие молодежные течения.

Хореография занимает определенное место как составляющий компонент и эффективный метод подготовки спортсменов по художественным направлениям. Так, элементы народного и классического танцев были впервые использованы в тренировочном процессе еще советского периода в преддверии XVI Олимпиады в Мельбурне в 1956 году [Мостовая Т. Н., Дегтярёв И. Г., Дёмочкина Т. Н., 2017, с.51].

Популярность хореографического искусства продолжает расти из года в год. В Казахстане насчитывается огромное количество детских и взрослых танцевальных коллективов, школ, студий, секций, вместе с тем, развивается уровень подготовки специалистов в профессиональных учебных заведениях. Огромными темпами совершенствуется мастерство танцоров и хореографов, техника, сложность выполняемых элементов, темп танцев, проводятся городские и международные конкурсы, мастер-классы. Все это подтверждает востребованность и популярность этого вида искусства. Хореографическое искусство сегодня охватывает различные виды художественного спорта, среди которых атлетическая, ритмическая, художественная гимнастика, фигурное катание, синхронное плавание, акробатика, стрейчинг, фитнес, йога, система единоборств, гимнастика у-шу и многие другие виды современных направлений.

Хореографические элементы, используемые в спорте, приобрели специфические черты и спортивную направленность. Несомненно, что для более качественной подготовки спортсменов важно понимание специфики проведения хореографических занятий в спортивной гимнастике. Поэтому хореографическая подготовка характеризуется наличием целого ряда особенностей, которые во многом определяются спецификой данного вида спорта [Савельева Л.А., Терехина Р.Н., 2014, с. 55].

В связи с этим, автор учебного пособия «Основы хореографической грамотности в художественной гимнастике» О. Г. Румба, на наш взгляд, очень точно определила, что педагогам – хореографам, тренерам различных сфер для достижения высокого уровня подготовленности в профессиональной деятельности необходимо:

- тщательное изучение методических основ хореографии;
- обобщение в целостную систему полученных знаний и навыков;
- умение наглядно воспринимать и осваивать элементы хореографии с помощью специальной терминологии;
- подбирать необходимые подготовительные и подводящие упражнения, составлять варианты усложнения, уметь соединять их с элементами основной программы, сочинять композиции [Румба О. Г., 2013, с. 21].

Более того, система занятий хореографией в спорте должна быть гибкой и учитывать тенденции развития современных направлений, постоянные изменения правил соревнований, которые регламентируют требования к компонентам исполнительского мастерства. «Хореография в спорте является одним из современных методов подготовки спортсменов мирового класса» [Савельева Л.А., Терехина Р.Н., 2014, с. 56].

Владение основами хореографических дисциплин позволит правильно выстроить опорно-двигательный аппарат, сформировать осанку, точность позы, развить устойчивость и координацию, красивые линии рук и ног, развить физические качества: выносливость, силу, гибкость, эластичность, изящество выполнения движений. Непосредственное выполнение комбинаций и упражнений под музыкальное

сопровождение развивает музыкальный слух, чувство ритма и такта, что является необходимыми требованиями во время подготовки будущих исполнителей.

В рамках хореографической подготовки следует обращать внимание на практическую целесообразность заданий для спортсменов и их смысловую нагрузку. Так, практика показала, что необходимо включать в упражнения обязательные технические элементы, присущие основному виду спорта или системе физических упражнений, грамотно сочетать упражнения друг с другом и с элементами классического, народного, современных танцев. Упражнения следует логически – правильно связывать друг с другом. [Румба О. Г., 2013, с. 44]. Хореографический урок является неотъемлемой и важнейшей составляющей многих спортивных направлений, так как именно хореография служит эстетическим средством воспитания, а также развития творческих способностей личности. Лишь дополняя друг друга педагог или тренер может достичь высоких результатов. Только такие методы работы позволяют овладеть высоким, профессиональным уровнем спортивного мастерства. Следовательно, хореограф и тренер совместно закладывают элементарную основу представления об эстетике, о красоте, без которой в дальнейшем не может развиваться и совершенствоваться мастерство будущего спортсмена. Синкретическое взаимодействие хореографического искусства и художественных видов спорта является новым витком развития культурного пласта в обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. М., «Высшая школа», 1989 г. Пропуски восстановлены по: Веселовский А.Н. Собр. соч. СПб., 1913. Т. 1: Поэтика ОСР Бычков М. Н. [Электронный ресурс]. Lib.ru/Классика.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 2. Проблемы общей психологии / под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с, ил. – (Акад. пед. наук СССР). Издательство «Педагогика». 1982 г.
3. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. Национальная психологическая энциклопедия. Минск.: Харвест, 1998 г [Электронный ресурс].
4. Каган М.С. Морфология искусства: Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусств. – Л.: Искусство. Ленингр. отд-ние, 1972. – 440 с.
5. Мещеряков Б., Зинченко В. Большой психологический словарь. Олма-пресс. 2004 г. [Электронный ресурс].
6. Мир психологии. Психологический словарь. [Электронный ресурс].
7. Мостовая Т. Н., Дегтярёв И. Г., Дёмочкина Т. Н. История становления и развития хореографии как основы технико-эстетических видов спорта // «Наука-2020». Россия, Орел 2017. – С.46-52.
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-stanovleniya-i-razvitiya-horeografii-kak-osnovy-tehniko-esteticheskikh-vidov-sporta>
9. Румба О.Г. Основы хореографической грамотности в художественной гимнастике : учеб. пособие / О.Г. Румба. – 2-е изд., перераб. и доп. – Белгород: Изд-во «ЛитКараВан», 2013. – 144 с.
10. Савельева Л.А., Терехина Р.Н. Спорт высших достижений: спортивная гимнастика: Учебное пособие /. – М.: Человек, 2014. – 148 с., ил.
11. Чумаченко Т.С. Синкретизм как одно из явлений искусства первой трети XX века. Наследие веков. – 2015. – № 2. – С. 44-48. [Электронный ресурс].

ДІНТАНУ
РЕЛИГІОБЕДЕНІЕ
RELIGIOUS STUDIES

Ниязов А.З.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті

Альмухаметов А.Р.

филос.ғ.кандидаты, доцент

Нұр-Мұбарак университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

АҚТӨБЕ Өңіріндегі тәуелсіздікке дейінгі діни жағдай

Түйін. Қазіргі қоғамдағы діни плюрализм, жаңа діндердің алуан түрлілігі, ортодоксті діни догматтарға жаңаша түсіндірме беру аясында бүгінгі күннің діндарларының діннің тарихи мазмұны мен даму жолын дұрыс түсінбей, тұлғаның бірегейленуі формасының ішінен діни бірегейленудің басым түсуіне алып келді. Біздің көзқарасымыз бойынша бұл, қазіргі таңда орын алған діни экстремизмнің түрлі формаларына, діндарлардың тарихи сенімге сәйкес келмейтін діндерге, дәстүрлі емес діни бағыттарға бет алуының себебі болып отыр. Біз «ішке тартушылық» деп атаған «жалпыны қамтушылық» немесе «инклюзивтілік», сондай-ақ, инклюзивті дүниетаным, ең алдымен, «басқаларды қабылдайтын және жатсынбайтын, оған қоса, басқалармен ортақ тұстарды іздейтін» менталитет пен плюралистік дүниеқабылдауды білдіреді. Тарихи санада тұрақсыз белгісі басым бола бастады, «теориялықтан» психологиялық үстем түсе бастады, тарихтың өткен және қазіргі құндылықтарын «инициативті түрде қарама қарсы қою», біржақты ақтау мен күйе жағып қаралау әдетке айнала бастады.

Тірек сөз: дәстүр, дін, отарлау, үкімет, діни дәстір, атеист.

Аннотация. В связи с тем, что в современном обществе религиозный плюрализм, многообразие новых религий, новое толкование ортодоксальных религиозных догматов привело к преобладанию религиозной идентичности среди форм идентичности личности, неправильным пониманием исторического содержания и пути развития религии сегодняшнего дня. По нашему мнению, это является причиной того, что существовавшие в настоящее время различные формы религиозного экстремизма, религии, не соответствующие историческому убеждению, нетрадиционные религиозные направления. «Всеобщее охват» или «инклюзивность», которые мы называем «притягательством», а также инклюзивное мировоззрение, прежде всего, означает, что «менталитет и плюралистический мир, который принимает и не относится к другим, а также ищет общие стороны с другими». В историческом сознании преобладает неустойчивый признак, начал доминировать» психологическую «от «теории», «инициативно противопоставлять прошлые и современные ценности истории», превращаться в привычку одностороннее оправдание и поджог.

Ключевые слова: традиция, религия, колонизация, власть, религиозная традиция, атеист.

Annotation. Due to the fact that in modern society, religious pluralism, diversity of new religions, a new interpretation of Orthodox religious dogmas has led to the predominance of religious identity among the forms of identity of the individual, a wrong understanding of the historical content and the way of development of religion today. In our opinion, this is the reason that various forms of religious extremism currently exist, religions that do not correspond to historical beliefs, and non-traditional religious trends. «Universal coverage» or «inclusivity», which we call «attraction», as well as an inclusive worldview, primarily means that a mentality and a pluralistic world that accepts and does not relate to others, and also seeks common sides with others. In historical consciousness the unstable sign prevails, «psychological «from» theory», «initiative» began to dominate.

Keywords: tradition, religion, colonization, power, religious tradition, atheist.

XIX ғасырдың аяғында Ресейлік патша үкіметі экспанциялық саясаты жүргізген кезге дейін тек ислам негізгі дін болып қалды. Білетініміздей, әлемдік діндердің ішінде түрлі ағымдар мен конфессиялар бар. Мәселен, ислам дінінің сүнниттік, шииттік ағымдары болса, ал христиан діні католиктік, православие және протестанттық конфессияларға бөлінді.

Ислам діні және оның бағыты, ағымдарымен жақсы таныс болғандықтан, бұл діннен басқа қазақ жеріне отарлау кезеңінде енген бақса діндер мен ағым, бірлестіктерге тоқталып өтейік. Орыс қоныстанушыларымен қазақ даласына келген діннің бірі – христиан дінінің тармағы православие грек тілінен аударғанда «дұрыс пайымдау», «дұрыс ілім» дегенді білдіреді. Бұл бағыты ұстанғандар 12 бөлімнен тұратын «Сенім символын» жатқа біліп, оны дұға ретінде пайдаланған. Православие білімі бойынша оған құлшылық ететіндер «көк құдайға» мойынсұнамыз деп есептеген. 1867–1868 жылдардағы

Уақытша Ережелердің қабылдануы мұсылман дінінің құқығы мен артықшылықтарына шек қойып, қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігінен алынып, облыстық әкімшіліктерге берілді. Ереже бойынша рұқсатсыз мешіт пен медресе салуға тыйым салынды және оларды жаба бастады. Есесіне христиан дінін уағыздаушыларға бар мүмкіндік жасалды. 1886 жылдың 8 қарашасында Орынборда Михайлды Архангельдік ағайындар деген атпен православиелік миссионерлік ұйым құрылды. Бұл ұйым барлық ағымдар мен секталарды біріктірді. Олар жарғы міндеттерін орындау жолында діни-өнегелік оқумен қатар, әңгіме-дүкен, көшпелі кітапхана ұйымдастырып, орыс, қазақ, татар және т.б. тілдерде діни әдебиеттер шығарды. Ұйымның Орынборда ірі кітап дүкендері мен қоймалары болды. Дін басшыларын ыссапарға жіберіп, оларды өз дініне тартуда үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді, тұрмысы нашар халыққа қаржылай көмек берді. Шіркеу салуға жәрдем жасады, шоқынғандарға арнап миссионерлік мектептер салды. Бастапқы кездерде бұл мектептер шіркеуприходтық мектептердің бағдарламасымен оқытылса, ал 1893 жылдан бастап оқу жүйесі православиенің Құдай Заңы, шіркеулік ән салу, орыс тілі, арифметиканы қамтыған Н.И. Ильминскийдің бағдарламасымен жүргізілді [1]. Христиан дінінің тағы бір тармағы бұл – католиктік бағыт. Православиедан қарағанда бұл қатаң түрде бір орталыққа бағынды және оның орталығы Ватикан болып, өздерінің ұстанымдарын берік орындады. XIX ғасырдың ортасында XX ғасыр басында Сібірге айдалған поляктардың Ақтөбеге келуі мен Ресейдің еуропалық бөлігінен католик-немістер мен латыштардың өлкеге қоныстануы бұл діннің кең түрде өрлеуіне жол ашты. Ақтөбеде протестанттық тармақ Ресейге қосылу уақытынан бастап тарала бастады. Бұл діннің таралуына Ресей армиясының құрамындағы лютерандық сенімдегі немістер себепші болса, ал кейіннен осы дінді ұстанған шенеуніктер, шаруалардың көптеп келуіне ықпал етті. Жалпы протестандық латын тілінен аударғанда «ашық дәлелдеу» дегенді білдіреді және ортағасырда Еуропада реформалау қозғалысы кезінде католиктік шіркеуге қарсы әрекет ретінде пайда болған.

XIX ғасырдың соңында Ресей мен Украинадан көшіп келіп қоныстанған шаруалардың көпшілігі батпистік, евангельшілік, адвентистік, меннониттер, иеговалықтар, жаңарушылар сияқты ағымды ұстанғандар болды. Басқа секталарға қарағанда баптистердің сектасы сандық жағынан да, бір орталыққа бағыну жағынан да мықты болды. Баптистер негізінде Ақтөбе губерниясының солтүстік өңірін жайлап, Самара қаласындағы Волга-Кама одағының қарамағында еді. Баптистердің арасында әйелдермен жұмыс өте жақсы деңгейде жүргізілді. Секта ішінде оларға арналып арнайы үйірмелері құрылып, жас қыздар мен келіншектерді кесте, киім тігу, тоқуға үйретті. Осындай үйірмелердің қызмет етуі бір жағынан үйірме мүшелерінің арасында қызығушылықты тудырса, екіншіден, сектаға жас қыз-келіншектерді тартуға қолайлы болды.

Евангельшілер ағымын кей кездерде «Евангельші елуліктер» деп те атаған. Бұлардың көпшілік әрекеттері баптистерге жақын болып, тек олардың шоқындыруға қатысты ұстанған көзқарастарына келіспеді [2]. Ал, адвентистердің келуі патша үкіметінің қоныстандыру саясатымен байланысты. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін де адвентистердің секталары кең түрде болмаса да өз қызметін жалғастырған [3]. Өздерін «хлыстылармыз» деп санағандар қасиетті рухпен адам баласы тікелей тілдесе алады деп санады және басқа секта түрлеріне қарағанда православие шіркеуіне барып тұрған. Олар Ақтөбе губерниясында шашыраңқы, әрі томаға тұйық өмір сүрген [4]. 20-жылдың басынан бастап Қазақстанда барлық діни конфессияларды тіркеу басталды. Себебі шіркеуді мемлекеттен, мектепті шіркеуден бөлу туралы декрет қабылданғаннан кейін өлкеде түрлі діни секталардың қатары көбейе түскен болатын. Секталардың діндерден ерекшелігі сонда олар биліктің кейбір заңдарына мойынсұнғысы келмеді, шіркеуге баруды міндет санамады. Бұл секталардың ішкі құрылымында берік тәртіп пен басқару аппараты, жеке мөрлерді болды [5]. Дінге қарсы түрлі қоғам, одақ, үйірмелер, құрылымдардағы үгіт-насихаттың өрлеуіне қарамастан халықтар арасында керісінше дінге деген құлшыныс ұлғая түсті. 1923 жылы қазақ өлкелік комитетінің үгіт-насихат бөлімінің есебі бойынша жергілікті қазақтар мен орыс ұлтынан басқа Қазақстанның Ақмола, Ақтөбе, Бөкей, Қостанай, Орынбор, Семей, Торғай, Орал губернияларында аз ұлттардан 886,041 адам өмір сүріп, бірнеше дін мен діни секталарға құлшылық етті [6].

Үкіметтің жүргізіп отырған атеистік саясатына қарамастан түрлі діни ағымдар, бірлестіктер, ұстанымдарын жалғастырып, міндетте-рін мүлтіксіз атқарды. Сол кездің өзінен діни оқуларын жүргізген иегова куәгерлері, адвентистердің жетінші күні, елуліктер және тағы басқа ағымдар мен түрлі конфессиялардың өкілдері кеңестік жүйе күйрегенге дейін үкіметтің атеистік саясатының күштілігіне қарамастан өмір сүрді. Сонымен қатар баптистердің шаруашылық ұйымдары, серіктестіктері, артелдері

болып, олар ауыл шаруашылығының жұмысына басшылық етіп отырды. Мәселен, Сырдария мен Ақтөбе губернияларында баптистердің шаруашылық ұйымы болған. Негізінде сектаның қызметі қыс мезгілінде жанданып, ал көктем шыға егіске шығуға байланысты бәсеңдеп қалды. Бұған қарамастан сектаның белсенді мүшелері үгіт-насихат жұмыстарын уағыз айту арқылы жүргізе берді. Жас балаларды тартуда қауымға мүше балалардың арасында түрлі ойындар ұйымдастыру, тіпті шағын қойылымдар қоюға дейін барды. Кеш басында революциялық әндер орындалып немесе тұрмысқа байланысты түрлі қойылымдар қойылса, соны діни уағыз айтумен ұласты. 1928 жылғы БМҚБ-ның [ОГПУ] үгіт-насихат бөлімінің құпия барлауы бойынша Қазақстандағы адвентистердің саны 977 адамға жеткен. Соның ішінде Ақтөбеде – 99 [7]. 1944 жылы министрлер кеңесі жанынан діни салттар бойынша Кеңес ұйымдастырылды.

Діни дәстүрлер үкімет тарапынан сыналғанымен де, оны уағыздаушыларға қарсы қуғын-сүргін саясаты қайта жанданған жоқ. Соғыс аяқталғаннан кейін жер жерлерде мешіттер, шіркеулер ашыла бастады. Дегенмен діни үрдістер үнемі үкімет назарынан тыс қалған жоқ. Дінге қарсы атеистік күрес барысы 50-жылдың басынан жанданды. 1954 жылы 7-шілдеде «Ғылыми-атеистік насихат жұмысындағы ірі кемшіліктер мен оны жақсартудың жолдары» деген қаулының қабылдануы діни мекемелердің жабылуына алып келді. Ораза айында пітір-садақа жинауға тыйым салу қадағаланып, жұмыс уақытында намаз оқуға, діни мерекелерді атап өтуге рұқсат етілмеді. Ал 50-жылдың соңында қабылданған қаулы бойынша «қасиетті жерлерге» барып, тауап етуге де тыйым салынды. Сөйтіп діни дәстүрге тосқауыл қойылып, «Дін – апиын» саясаты жүргізіле берді. Десе де, кейбір діни ағымдар мен секта мүшелері өз ұстанымдарынан құпия болса да ауытқыған жоқ. 1917 жылы патша үкіметінің құлатылып, кеңестік биліктің орнауы рухани мәдениетке елеулі өзгерістер енгізді. Осы жылдың 11 желтоқсанында қабылданған қаулы бойынша барлық діни ведомстволардағы оқу орындары мен тәрбие ісін Халық Ағарту комиссариатының құзырына берілді. Шіркеулік-приходтық мектептер, мұғалімдер семинариясы, діни училищелер мен семинариялар, әйелдердің епархиялық училищелері, миссионерлік мектептер, академиялар және барлық төменгі, орта және жоғары мектептер және діни ведомстволық мекемелер мөрлерімен, бар қаржыларымен, жылжымалы және қозғалмайтын мүліктерімен, ғимараттарымен, жер телімінде салынып жатқан ғимараттық құрылыстарымен, үй-жайымен, кітапханасымен, бағалы заттарымен, капиталы, бағалы қағаздарымен ағарту саласына көшірілді. Сонымен қатар шіркеуді мемлекеттен бөлу мәселесіне орай комиссия құрылып, оның құрамына енген мүшелерге осы мәселені талқыға алып, жоба жасау тапсырылды [8]. Бұл қаулының артынша «Некені бұзу туралы» заң қабылданып, некені ісі барлық [христиан, мұсылман және т. б.] ведомстволардың құзырынан алынып, жергілікті өлкелік сотқа берілді [9]. Сөйтіп, кеңестік биліктің алғашқы айларынан-ақ дінге қарсы идеологиялық күрес басталып кетті. 1918 жылдың 16 қаңтарында Халық комиссариатының әскери ісіне қатысты қабылданған бұйрығымен барлық діни мекемелер таратылып, әскери мекемелерде қызмет ететін діни қызметкерлер босатылса, 20 қаңтарында шіркеуді мемлекеттен, мектепті шіркеуден бөлу жөніндегі декреті қабылданып, діни сенім белгілері бойынша азаматтар құқықтары шектеліп, діни ұйымдардың артықшылықтары жойылды. Декрет бойынша әрбір азамат кезкелген дінде болуға немесе ешқандай да дінді ұстанбауға ерікті болды.

Қоғамдық тәртіпті бұзбаған діни дәстүрлердің орындалуына барлық жағдайлар жасалынды. Дегенмен дінді ұстану еркіндігі қысқартылды [10]. 1918 жылдың 23 қыркүйегінде Әділет Халық Комиссариатының VIII-ші Бөлімі БОАК-нің Шаруалар бөліміне шіркеу мемлекеттен бөлінгендітен халықтық күнтізбені шығару барысында діни мейрамдардың қай күндерде тойланатындығын енгізбеуге байланысты хат жолдап, әлі де діни сенімдері мол халық арасында қобалжулар тудырмас үшін күнтізбеде еңбекші тапқа жеке мақала ретінде түсіндіріп өту қажет деп келтірілді. Ақтөбе уезінің атқару комитеті халық ағарту бөліміне барлық училищелердегі оқытушы қызметінде жүрген құдай жолындағыларды жұмыстан шығаруды талап еткен [11]. 1919 жылы 26 қаңтарда В.И. Лениннің қол қоюымен сауатсыздықты жою туралы декрет қабылданып, республикалардың 8 бен 50 жас аралығындағы оқи және жаза білмейтін барлық азаматтары ана тілінде немесе қалауынша орыс тілінде сауатын ашуға ерік берілді. Діни мектептердің барлығын жауып, оның орнына жаңа түрдегі еңбек мектептерін ашу қолға алына бастады [12]. Кеңес үкіметі елдің мәдениетін алға жылжытып, халықтың мәдени салт-дәстүр, әдебиеті, өнерін ілгерілетуді де негізгі міндеттерінің біріне санап, оны жүзеге асыруда кездескен кедергілерді жою қажеттігіне белсене кірісті. Барлық діни мекемелердің ғимараттары мемлекет тарапынан тартылып алынғандықтан діни ұйымдар діни сабақтарын өткізуде мектеп бөлмелерін сұрап

жоғарғы билік орындарына жазуға мәжбүр болды. Алайда оларға рұқсат берілмеді. Үкіметтің алдында діни ортаға тәуелді емес мәдени ұйымдар ашу арқылы халықтың арасында ескіден келе жатқан, жаңа өмірге, қоғамға жат әдет-ғұрыптардан арылу жайында кедейлердің арасында әңгіме ұйымдастыру, олардың өздерін кертартпа дін қалдықтарына қарсы күресуге шақыруды қолға алып, тез арада іске кірісу жоспарларды жүзеге асыру тұрды. Әсіресе қыз балаларды қалыңмалға сату, өменгерлік, көп әйел алушылықты жою, молдалардың шариғат үшін деп санапсыз салық жинауын тоқтату мәселесі көзделінді. Оларға тек уездік және губерниялық қалаларда арнайы бақылаумен ғана жұмыс істеуге рұқсат етілді. Бірақ қалаларда дін қызметшілері жауапты қызметтерді атқара алмады.

Сонымен қатар дін иелеріне халық ағарту саласында, әділет бөлімінде, жұмысшы-шаруа инспекциясында қызметке алынбады. Бұл заң барлық діндегі дін иелеріне бірдей болды. Сөйтіп, кеңес үкіметі халыққа зиянын тигізер деген жерлерге дін иелерін жолаптауға тырысты [13]. 5 наурызында ҚАКСР-нің өлкелік бюросы мен ОАК-ті міндетті «Мұсылман мейрамдары және демалыс күндері» туралы қаулысы қабылданып, республика территориясында қазақтар мен мұсылман дініндегі ұлттары көп шоғырланған жерлерде демалыс күні жексенбі емес, жұма деп белгіленді. Ал діни мейрам Ораза Айт пен Құрбан Айт және Наурыз болып жарияланды. Ораза Айт пен Құрбан Айт үш күн, ал Наурыз мейрамы бір күн ғана тойланатын болып шешілді [14]. Дегенмен наурызында болған X съезі Саяси-ағарту Бас басқармасының бөліміне халық арасында дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу ісін ұйымдастыру және басшылық жасау міндетін жүктеді. Ол үшін кітаптар, газет-журналдар, оқу құралдарын шығару, жүйелі түрде дәрістер оқу мәселесі қойылды [15]. Алайда 11–18 маусымда аралығында Орынборда өткен РКП Қазақстан облыстық бірінші конференциясында дін мәселесі жөнінде қарар қабылданып, дінге қарсы насихат жүргізерден бұрын баяндамашылар алдына ала мұқият даярланып алмайынша, дінге қарсы айтыстар және дінге қарсы басқа сөздер айтуға тыйым салынды. Конференцияда қабылдаған қаулы бойынша, дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізгенде баяндамашыларды алдын-ала мұқият даярлап алмайынша, дінге қарсы айтыстар және дінге қарсы басқа сөздер істе өткізілмеуін, сөздердің өзі неғұрлым ғылыми сипатта болуын, қалың бұқараның талап-тілегін қанағаттандыратын, діни түсініктердің орнын толтыратын бірсыпыра ғылыми мәліметтер беру талап етілді. Дінге қарсы үгіт пен насихатты шаруашылық саласындағы әр түрлі міндеттермен байланыстыру керектігі де баса көрсетілді. Діншілдердің реакцияшыл рөліне бірден қарсы шабуыл жасамай, керісінше жаймен сынға ала отырып өткізу жоспарланды.

Дінге қарсы үгітті бірінші орынға қоюға болмайтындығы да баса ескертілді. Сонымен қатар коммунистердің арасында діни көзқарастағылардың кездесетіндігін ескере отырып, олармен атеистік жұмысты байыпты дайындықпен жүргізу, партия қатарын қайта тіркеу кезінде діндарларды партия қатарынан шығару, дегенмен шаруа мен малшылар арасынан шыққан, революциялық күресте өзінің коммунизм ісіне берілгендігін дәлелдеген діндар коммунистерді ерекше жағдайда ғана белгілі мөлшерде партия қатарында қалдырып, олардың арасында насихат жұмыстарын жүргізе отырып, діннің кері әсерін түсіндіре отырып, орталық кеңес-партия мектептеріне жіберу көзделінді [16]. Атынша 9 тамызында діндарларды партия қатарына алмау, ал партия қатарына діни парыздарды орындап жүргендерге тыйым салу немесе оларды партия қатарынан шығару жөнінде қаулы қабылданды. Сонымен қатар дінге шектеулік қоятын кітапшалар шығарып тарату мәселесі де қолға алынды. РК[б]П Бірінші өлкелік конференциясында дінге байланысты қабылданған шешіміне қарамастан Қазақстанда сектанттық қозғалыстар өсіп кетті. Осыған орай 1922 жылдың 19-27 ақпан аралығында Орынборда өткен облыстық екінші қазақ конференциясында дінге байланысты үгіт-насихат жұмыстарын өрістету көтерілді. Сонымен қатар дінге қарсы үгіт-насихатты жүргізуі сақтықпен және парасаттылықпен, керек емес тіктіктен, қарсы әрекеттерден және дайындықсыз баяндамалардан қаша отырып өткізу көзделінді. Әсіресе мұсылман дінін берік ұстанушы тұрғындар арасында дін зияндығы жөніндегі үгіт-насихат жұмыстарын сақтықпен жүргізу мәселесі баса айтылды. Үгітшілер ұзақ жылдар ішінде мұсылмандар арасында христиан миссионерлерінің насихат жүргізгендігін ескере отырып, олардың біздің үгітшілермен араласып кетуіне жол бермеу жағын қарастыру мәселесі көтерілді. Бұл үшін дінге қарсы мұсылмандар арасында үгіт-насихат жұмысын білікті адамдарға жүктеуді ұсынды [17]. 1922 жылдың 28 ақпанында Халық Ағарту комиссариаты ҚАКСР-ның барлық оқу орындары мен мектеп қызметкерлеріне Шіркеу мен мешіттері мемлекеттен бөлуге байланысты қаулыны жүзеге асыру мәселесін қатаң түрде қолға алу қажеттігін көтерген өкімдік хат жолдады. Онда республиканың кей мектептерінде бұл қаулының орындалмай, кейбір мектеп қызметкерлері жергілікті тұрғындардың

қысым көрсетуіне орай мектеп қабырғасында дін оқуын жүргізіп отырғандығы айтылып, тез арада шұғыл шара қолданып, еңбек мектептерінде шарифат сабақтарын өткізуге жол бермеу керектігі баса көрсетілді. Республиканың барлық облыстарында мемлекеттік әкімшілік орындары мен кәсіпорындарда қызметте отырған бұрынғы діни қызметкерлер, священник, раввин, ксендза, молдалар жұмыстан шығарыла бастады. 1922–1923 жылдары КСРО-да «Құдайсыздар» ұйымы құрылып, атеистік үгіт-насихат жұмыстарын пәрменді түрде жүргізе бастады. Үкіметтің дін қарсы бұл әрекеттері бірінші ретте шіркеу мен мешіттің басыларының наразылығына ілікті. Олар сиына келгендерге кеңестік биліктің дінге деген ұстанып отырған саясатын ашық түрде сынға алып, қолдау көрсетпеуге шақырды.

Кеңестік билік дінге ашық күресудің арты әлі де діни сенімі мол еңбекшілер мен шаруалардың арасында қарсылық туғызатындығын түсінді. Сондықтан дінге қарсы үгіт-насихат мәселесін сақтықпен жүргізуге тырысты. 1923 жылы 11 мен 16 наурыз аралығында өткен Түркістан коммунистік партиясының VII съезінде бұл мәселе айқын түрде айтылып, Түркістан компартиясы дінге қарсы күресте екі бағытты ұстанғандығы келтірілді. Түркістандағы жергілікті халықтың арасында кең түрде жайылған жоққа нанғыш ескі қалдықтармен күресу мәселесі міндеттелінді [18] 1923 жылы 23 мамырда Европалық Ресей мен Сібірдің Орталық Діни Басқармасы дүние жүзі мұсылмандарына үндеу жариялап, мұсылмандардың кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саясатының әрі шіркеудің мемлекеттен бөлінуін дұрыс санап, бұрынғы православие діні қалған діндегілерге үстемдік еткендігін, кеңестік билік оны жой-ып, өзге діндерге еркіндік бергендігін, ағылшын үкіметінің Кеңестер Одағын айыптауын жала санайтындықтарын келтірді [19]. Осы жылдың 8 маусымында өткен қырғыз облыстық комитетінің мәжілісінде мұсылмандар арасында дінге қарсы жұмыс жүргізу мәселесі қарастырылып, А. Кенжин, С. Сейфуллин, К. Тоқтабаев, М. Жолдыбаев, Рубинштейн, Н. Нұрмақовтар бұл істе қазақтардың арасында үгіт-насихат жүргізетін лекторлардың жоқтығын айтып, марксистік ұйымдарда дәрістер өткізу, кітапшалар шығару мәселесін қойылды. Мәселен, С. Сейфуллин дінмен күрестегі үгіт-насихатты эволюциялық түрде мерзімді басылымды қолдана отырып жүргізуді ұсына отырып, әзірше үгіт-насихат жұмыстарын тоқтата тұруды жөн санады. Оның бұл ұсынысын К. Тоқтабаев қолдай отырып, партия қатарына кірген молдалардан арнайы үгіт-насихат бригадаларын құру қажет деген пікір айтқан. М. Жолдыбаев та жоғарыдағылардың айтқандарына келісе отырып, қарапайым ғылыми және бірізді әдебиеттерді шығарып, оларды таратуды маңызды санады. Рубинштейн С. Сейфуллиннің әзірше үгіт-насихат жұмыстарын тоқтата тұру жөніндегі ұсынысына қарсы келіп, керісінше оны тереңдете түсуді пайымдады [14]. 23 шілдеде Ақтөбе губкомы барлық комсомол ұйымдарына алда болатын Құрбан айт мейрамын дінге қарсы үгіт айтуға қолдану жөнінде хат жіберді. Хат бойынша осы мейрам кезінде жиылған жұртқа неліктен бұрындары қазақтардың құдайға сенбегендігін, Мұхаммед қайдан пайда болғандығын, молдалар халыққа қандай зиян тигізіп жатқандығын түсіндіру мәселесі айтылса [87], ал Бөкей Ордасында мұсылман дін басқармасына бақылау қойылды. Ұйғыр ұлттарының арасында да дін мәселесіне байланысты үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу қолға алынды. 1924 жылы Қосшы ұйымдарына дінге қарсы үгіт-насихат жұмысын жүргізу, құн, барымта, қалым мәселелерін түсіндіру жүктелінді.

Молдаларға неке қиюға тыйым салынды. Ондай әрекеттерге барғандарға ақшалай айыппұл салынды. Мәселен, Жетісу облыстық атқару комитеті 19 сәуірде Татар слободкасының №57/74 мешіт молдасы Шәкір Ахметұлы Ғафаровқа неке қиғаны үшін айып салып, қатаң ескерту айтқан. Сонымен қатар мектепте де діни уағыз айтуға да қатаң тыйым салынды [11]. Өлкелік газет «Еңбекші қазақ» газетінде діни сарқыншақтарды сынай жазған мақалалар мен фельетондар жариялана бастады. Үкімет халық арасында тараған бұршақ, жаңбыр, найзағай, құрғақшылыққа байланысты туындаған сенімдерді жоққа шығару үшін осы мәселелерді ғылыми түрде жұртшылық арасында түсіндіру дінге қарсы күрестің ең жақсы түрі екендігі келтірілді. Осыған орай газет-журналдарда ғылыми-танымдық мақалалар жариялана бастады. Түркі халықтарының тұрмыстық ерекшеліктеріне орай мешіттерде дін сабағын өткізуге рұқсат берілгенімен, оған бірыңғай еңбек мектебінің бірінші курс баспалдағын аяқтаған, арнайы төл-құжаты, 14 жастан асқан, арнайы растайтын куәлігі барлар ғана қатыса алды. Діни сабақтарды өткізу Кеңес өкіметімен келісімшартқа отыру арқылы ғана жүзеге асырылып дәріске төленетін ақы ерікті түрде, жағдайына қарай берілетін болды [15].

Республикада дінге қарсы үгіт және насихат жұмыстарына қарамастан халық арасында дінге деген сенім әлі де болса күшін жойған жоқ. Әсіресе азамат соғысы аяқталғаннан кейін, 1922 жылғы ашаршылық, жұт тұсында қатты ашыққан халықтың құдайға құлшылық етуі өсе түсті.

Елдегі шаруашылықты көтеру тұсында тұрғылықты халық арасында үкімет тарапынан салынған тыйымдарға қарамастан, балаларын діни мектептерде оқытып, мешіттерге ақшалай, малдай пітір-садақа берді. Қазақ өлкелік комитетінің ақпараттық есебінде 1924 жылы Қазақстанның көптеген көшпелі аудандарында жүздеген діни мектептер болып, оқушылары да бірнеше мыңға жеткендігін жазған [13]. Қазақстандағы билік басына Ф.И. Голощекиннің келуі дінге қарсы күресті үдете түсті. Барлық өндіріс, оқу орындарында, партия комитеттерінде діннің зияндығын айтқан баяндамалар оқытылып, дін сарқыншақтарын жоюға шақырды. Жастар арасында «Құдайсыздар», «Құдайсыздар қоғамы» деген дінге қарсы қоғамдар құрылды. Бұрынғы «Шуро» кеңесі мен Алаш партиясының дін ісіне қатысты жүргізген іс-шаралары ашық түрде сынға алынып, оларды дінді насихаттай отырып, бұрынғы байшыл-бекшіл өмірді орнатуды көксегендігі айтылды. Дінге қарсы үгіт және насихат жұмыстары жүргізіліп жатқанымен де халық арасында қобалжулық тудырмас үшін үкімет діни мейрамдарға бірден тыйым сала алмады. Сондықтан Құрбан айт сияқты мейрамдарды мерекелеуге рұқсат берілді. Дінге қарсы бұқара арасында үгіт-насихат жұмыстары өрістеп, бұл іске мерзімді басылым тартылды. 1926 жылдың 15 наурызында қазақ өлкелік комитеті барлық партиялық комитеттерге мұсылман мейрамы кезінде дінге қарсы кампанияның жұмысын жүргізу туралы өкім хат жолдады. Хатта бір айға созылатын ораза кезінде комсомол жастары арасында үгіт-насихат жұмыстарын өрістетіп отырып, комсомол комитеті жанынан құрамында партия, кәсіподақтық ұйымдардың және саяси ағарту мекеме өкілдері бар комиссия құру мәселесі көтерілді. Кампания жұмысы барысында ешқандай да пікірталастар мен шерулерге жол бермеу талап етілді. Сонымен қатар ауылды жерлерде үгіт-насихат жұмысын ерекше абайлықпен сақтықпен өткізу мәселесі де айтылды [4]. Алайда кампания үкімет күткендей жұмыс жүргізбеді. Кейбір жерлерде жастар арасында өткізілетін жиналыстар хабарланғанымен, оған қатысушылардың саны мүлдем аз болған. Немесе бір жерлерде жүргізілуге тиісті әңгіме барысы уақыты хабарланбай қалған. 1926 жылы Кеңес Одағында мұсылман халқы наурыз мерекесін соңғы рет тойлады. Үкімет бұдан былай оның өткізілуіне тыйым салды. Қазақ Орталық Атқару комитеті жанына дін мәселесіне байланысты комитет құрылып, осы жылдан бастап барлық діни мейрамдар үкімет тарапынан қатаң бақылауға алынды. Комитеттің құзырына еңбекші бұқарасы мен жастар арасында діннің зияндығы жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу, үкімет саясатына кедергі келтіреді деген діни әрекеттерге тосқауыл қойды. Барлық діни ұйымдардың жұмыстары қатаң қадағаланды. Діни мектептер жабылды. Халық арасындағы дінге қарсы насихат жұмыстары мен үкіметтің нұсқау, қарар, қаулылар «Құдайсыздар қоғамы» арқылы жүзеге асырыла бастады. Әр жерде құрылған құдайсыздардың ұяларына қалалық кеңестер басшылық жасады. Дегенмен олардың жұмысы бастапқы кездерде өте нашар жүргізілді. «Құдайсыздар қоғамының» діни насихаты бұл ұяларға жазба нұсқау берумен, діни мейрам кезінде дінге қарсы арнайы мәселелер көтерген қабырға газетін шығарумен ғана шектелді [16]. Дінге қарсы насихатты күшейтуде мерзімді баспасөз, атап айтқанда «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан», «Лениншіл жас», «Әйел теңдігі» журналдары пайдаланылып, бұл басылымдарға анимистикалық және тілдік діни оқуды материалистік тұрғыдан сынға алатын материалдар жариялана басталды. Сонымен қатар баспасөз бетінде құқық, шарифат және кеңестік заңнамаларға байланысты пікірталастар ұйымдастырылды. Қазақ өлкелік комитеті қазақ тілінде дінге қарсы пьеса, диалог, сұрақ және жауап беруде конкурс ұйымдастыру мәселесін де қолға алды. Үкімет тарапынан жүргізілген түрлі дінге қарсы іс-шараларға қарамастан молдалар әйелдердің арасында діни насихатты өрістетті. Мәселен, бұрын мешіттерге әйел адамдардың кіруіне тыйым салынған болса, енді керісінше молдалар әйелдерге мешітке келіп, намаз оқуға рұқсат етті. Бұндай жағдай Торғай уезінде орын алған [26]. Наурыз мейрамын мерекелеуге тыйым салынуы қарапайым халықтың арасында қобалжу туғызды. 1927 жылдың 8 маусымда қазақ өлкелік комитетінің мұсылман діни қозғалысына қарсы күресу жүргізуге қатысты тағы да кезекті қаулысы шарыққа шықты. Екінші дүние жүзілік соғыста дінге жеңілдік берілді, сол уақыттарда Сталиннің жарлығымен діни басқармалар ашылып құдайсыздық сайабырлады. Коммунистік большевиктік партия ел қорғауға азаматтарды шақырғанда, мұсылман және христиан дін басшылары халықты рухани нығайтып, отан қорғауға шақыруына атсалысып жауды женуге жігерлендіруі биліктің осы кезеңде дінге деген жұмсаруы мәжбүрлі болды. «Руководство советского государства неожиданно даже для себя понял, что православие и ислам – это один из важнейших факторов победы в войне», - деп олар соғыстың бірінші күнінен бастап, солдаттарды фашизмге қарсы қорықпай соғысып елді қорғау туралы уағыздармен солдаттарды рухтандырды. [16].

1943 жылы дінтанушы Ишан Бабахан басшы болған Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандарының Діни басқармасы құрылған болатын. Мұсылман басшылары мен православ басшылары осы жылы Сталиннен рұқсат алып аз уақыт халықты имандылыққа шақырды. Православтар патриарх сайлап, шөкірт оқытып қатарларын толдырды. Сталиннің [Иосиф Джугашвили] өзі жас кезінде рухани семинарияны бітірген болатын сондықтан дінге оң көзқарас білдіре отырып қатаң тексерістермен ұстап тұрды. Сталиннен кейін атеизм қаһарына мінді тіпті научни атеизм институты құрылып халықты діннен алшақтатты, ал ол жүйе 1990-1991 жылға дейін жалғасып келді. Кеңестік кезеңде де христиандық пратистант ағымдары болды, олар жасырын құлшылық үйлерінде немесе жеке бөлмелерде діни ғибадаттарын жасап келген. Елімізде 1945 жылдың өзінде немістердің саны көп болғандығы, себепті протестанттар сенімі болды, олар 1980 жылдан бастап өз қатарларына қазақтар, карейлер, орыстарды және тағы басқа ұлттарды тарта бастады.

Миссионерлік өз кезегінде дін тарату, отарлау, мемлекеттерді сенімнің әр түрлілігімен ыдырату, адам құқын сылтаулатып халықты өз ара жауластыру. Мысалы миссионерлерге «Карманный словарь атеиста» атты атеистік сөздікте берілген анықтамада «миссионерлік шіркеулік ұйымдардың өз мемлекеті мен өзге мемлекеттердегі тұлғаларды дінге тарту», – деген анықтама берілсе [13]. Ал отарлау кезеңінде державалардың идеологиялық экспансияларының бір формасы деген анықтама да берген. Ал кейінгі ғалымдар миссионерлердің ішіндегі гуманистерді көрсете отырып саяси сыннан алшақтатқылары келеді. Ол жайлы қазіргі уақыттағы протестанттық миссиялар қызметін зерттеп жүрген Г. Андерсон осы құбылысқа қатысты миссионерлікте «тақуалық пен отан сүйгіштік саясаты бар», – деп зайырлық анықтама беріп отыр.

Ал біздің ойымызша миссионерліктің ақыры жақсылыққа апармайды. Секта бейне бір есірткі сияқты, себебі адамға уақытша жеңілдік беріп рухы мен жанын жұбатады, қоғамнан алшақтатып санасын бұзады. Бұндай адамдарда ортақ жер идеясы қалыптасады сондай-ақ ұлттық сана мен мәдениет, тарихтың құны бір тыйын болады. Жоғарыда келтіргеніміздей қазақ халқының басынан түрлі миссионерлік жорықтар өткен, бірақ соңғы жылдары келген миссионерлердің қоржындары майлы болды. Қазіргі таңда Қазақстанда христиандық миссияны табысты жүргізіп отырған протестанттық ағымдар. Ол бағыттың ірі ағымдарын Трофимов Я.Ф. өзінің Христианство в Казахстане атты мақаласында келтірген»....Братские лютеране, ЕХБ Независимые баптисты, Менониты, Братски, Церковные, Пятидесятники, Евангельские христиане в Духе Апостололов, Союз Х В Евангельской, Дети Божьи, Сун Бок Ым, Прочие, Пресвитериане, Методисты, Евангелисты, Харезматические течени [от 10 до 53 общин]. Религии возникшие в XIX-XX вв. Адвентисты Седьмого Дня, Адвентисты-реформисты, Новоапостольская церковь, Церковь Иисуса Христа, Мун, Церковь христианской науки, Свидетели Иеговы итог численности протестантских религиозных объединений в РК за 2007 год всего 12091», – дейді.

Иегова куәгерлері: Қасиетті Өсиет, Құпиялық, икона, храм мен монастырлерді мойындамайды. Сондай-ақ бұл істерді пұтқа құл дей отыра, әскерге бару, ант қабылдау, мемлекеттік мирамдар, жалау, белгілерді құрметтеу де пұтқа құлдық дейді. Иегова куәгерлері адамды патриоттық сезімдерден алшақтатуда, әлбетте бұның астарында саяси ой жатқаны анық. Сектанттықтардың бір орталықтарындағы жиналысында кемінде 60 қазақ жиналады. Ал олардың жетпістен астам бірлестіктері бар.

Мұсылман діні ұлтшылдық пен пантүрікшілдікті негізгі құрал ретінде ұстанып отырғандығын, діни сана мен діни насихаттың қазақтар арасында кең етек жайып бара жатқандығын айта келе, қазақ өлкелік комитетінің бюросы діни мектептердегі оқушылардың жасына шектеулік қойды. Енді діни мектептерге тек 18 жасқа толғандар ғана түсе алатын болды. Шарифат жолымен емдеуге, заңсыз ақша жинауға, Халық ағарту саласындағы қызметкерлерге, атап айтқанда ұстаздар мен тәрбиешілерге, жоғары оқу орындарындағы қызметкерлерге, со-нымен қатар кеңестік, кәсіподақ, кооператив мүшелеріне діни уағыз тыңдауға да тыйым салынды. Дінге қарсы күреске ОГПУ, НКВД органдарын тарту, НКВД мен губерниялық атқару комитеттеріне молдалардың қолынан АҚАЖ функцияларын алу, түрлі діни жиналыстар мен съездерді өткізуге тыйым сала отырып, халық арасында саяси-ағарту жұмыстарын күшейту, орта және жоғары оқу орындарын кітапшалар, әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету жүктелінді [17]. Орыс тіліндегі атеистік бағыттағы кітаптар қазақ тіліне аударылды. Мерзімді басылым беттерінде діншілдердің қарсылығына қатысты мысал кетірген материалдар жарияланып, арнайы тапсырмамен діннің зияндығын дәлелдеген мақалалар басыла бастады. Жалпы кеңес өкіметінің 20-жылдардың соңына қарай жаңа экономикалық саясаттан бас тартып, шаруаларды жаппай ұжым-

дастыруға кірісуі халықтың наразылығын күшейтті. Бұл шын мәнінде бүгінгі тілмен айтсақ, мемлекет тарапынан халыққа деген ешқандай рақымшылықтың жоқ екенін, оның әлеуметтік жағдайы-на ғана емес, дініне де төзбеушілік көрсету еді. Діни тұжырымдар социалистік құрылысқа сәйкес еместігі жайында идеологиялық жұмыстар кең түрде жүргізіле бастады.

Дінге тыйым салу, орыс шаруаларын қоныстандыру ісінің пәрменді түрде жүргізіле беруі, ұжымдастыру барысындағы шектен тыс қысым халыққа қатты бат-ты. Үкімет билігіне қарсы шыққан бой көтерулер белең бере бастады. 1929 жылы 8 сәуірде БОАК мен РКФСР ХКК-нің қабылданған «Діни бірлестіктер туралы» қаулысымен дін қызметіне шектеу қойылып, шіркеу, мешіт ғимараттары мәдени-ағарту орындарына берілді. Ал 21 сәуірде қазақ өлкелік комитетінің барлық діни мектептерді жабу туралы қаулысы шықты. Құдайға құлшылық жасау, діни жиналыстар діни мерекелер өткізу кеңестік жүйеге жат деп саналып, оларға мүлдем тыйым салынды. Осы қаулылардан кейін барлық шіркеулер, мешіттер, храмдар жабылып, оның дүние-мүлкі мемлекет меншігіне көшіріле бастады. Дін қызметкерлеріне, тіпті олардың отбасыларына да қысым көрсетілді. Діни ұйымдардың пайдаланатын ғимараттары мен мүліктері кеңес өкіметінің тиісті орындарымен жасалған келісім-шарт бойынша пайдаланылатын болды. Кеңестік жүйе тарапынан көрсетілген қысым ұлттардың дінін ғана емес, тіліне де нұқсанын тигізді.

Кеңестік жүйе тарапынан көрсетілген қысым ұлттардың дінін ғана емес, тіліне де нұқсанын тигізді. Ана тіліндегі мектептері жабы-лып, олардың орнына орыс тілді мектептер көбейді. Ұлттардың ұлттық болымысы, ұлттық санасы және ұлттық мәдениеті орыс идеологиясының ықпалында қалды. Дегенмен XX ғасырдың 20-30-жылдары ғылыми атеизм нәтижесінде жоғалып кеткен дініміз Ұлттық тәуелсіздігіміздің арқасында қайта қалпына келіп, қазіргі таңда жас ұрпақтарды имандылық жолына тәрбиелеуде.

Қазақстандағы діни ахуалды тарихи тұрғыдан сараласак, бұл дүниеде барлығын «дін аманмын» мен өлшейтін қазақ XX ғасырдың 20-жылдары, әсіресе, жастар діннен атеизмге бет бұрса, XX ғасырдың аяғында тәуелсіздікпен бірге діни сенімге де еркіндік алғаннан кейін, тағы да жастар, енді дінге аса қызығушылық танытты. Осылай сағаттың маятникіндей діни санадан атеизмге, атеизмнен діни санаға ауытқу үрдістері алмасты.

Социализм күйреп дін қоғам назарын өзіне аудара бастағанда билік те, оппозициядағы саясаткерлер де елге тартымды көріну үшін дінге икемделіп, діни дәстүрге жүгіне бастады. Зайырлы интеллигенция өкілдері шынайы кісіліктің тірегін, рухани жаңарудың амалын діннен іздеді. Қоғамдық қозғалыстар да біржақты діни, ұлттық сипат алды. Идеологияланған империя халықтарды орыс тілі, мәдениеті негізінде бірыңғайлап, бір ізге бағыттап, ұлттық діни мүддені қорғауға мүмкіндік бермеді. Осыдан отарланған кеңестік республикаларда жинақталған қарсылық күш сыртқа тепті, бірақ ол орыс ұлтына, мәдениетіне қарсылық емес еді. Екінші жағынан, дінге деген еркіндікті ішкі және сыртқы радикалды исламдық және христиандық саясаттанған ұйымдар пайдалануға тырысты. Плюрализм, демократия, зайырлы мемлекет идеяларын бүркемелеп діни бірлестіктер, қорлар қаптады.

Дін идеологиялық қызмет атқара ала ма? – деген сауал тәуелсіздіктің алғашқы жылдары жиі қойылды. Социализм күйреген тұста қоғам жаңа дүниетанымға зәру болғаны рас. Ал жаңа дүниетаным қандай талаптарға сай болуы шарт? Екіншіден, ол әмбебеп, күнделікті өмірде адамға бағыт-бағдар беретін көзқарас болуы керек; оған сенетін, иланатын, бұқара санасына сіңіре алатын қолдаушылар керек болды. Қалыптасқан жағдайда ондай дү- ниетаным бола алатын тек дін болып көрінді. Дін өкілдері мен діни бірлестіктердің мәртебесі өскені рас. Олардың еліміздің әлеумет– тік, саяси өміріне, билікке ықпал жасауға тырысқаны да белгілі. Әсіресе мектептер мен жоғары оқу орындарына, бұқаралық ақпарат құралдарының қызметіне әсер етті. Діни ұйымдардың бұқара қо- ғам тіршілігіне қатынасы өзгерді, олар енді сырттай байқаушы болмады. Өтпелі, аумалы-төкпелі заманда дін тұрақтылыққа да, дау-жанжалдарға да себеп болуы мүмкін еді. Неміс ғалымы М. Вебердің про-тестант идеологиясы капитализмге кәсіби іскерлікке бағыт пен бағдар береді дегені белгілі. Ал постсоциалистік елдерде нарықтық экономика тұсында протестант идеологиясының орны қандай? – деген сауал да туды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы идеологиялық және саяси әр-алуандықты қолдайды. Сондықтан дін мемлекеттік идеология қызметін атқаруы мүмкін емес. Ал Ресейде православие діні мемлекеттік идеология мәртебесіне ұмтылады. Осылай бұрынғы табынып келген идеялар мен арман-мұраттар бұлдыр сағымға айналған тұста абыржу басталды, дүние астан-кестен болып, тағылық, оспадарлық мінез де байқалды. Осы рухани дағдарысты пайдаланып әртүрлі миссионерлік орталықтар

қаржы тапшылығынан қиналған телеканалдар, сарайлар мен театрларда семинарлар, лекториялар, мектептер ашты, миссионерлік әдебиеттер таратты, оқулықтар шығып, оны жоғары оқу орындарына да енгізуге тырысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Учебник для рабочих антирелигиозных кружков. – М., 1931. – 58 с.
2. ҚРПМ. 141-қ., 1-т., 2251-іс.
3. ҚРПМ. 141-қ., 1-т., 2251-іс. 50-п.
4. ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 693-іс. 52-п. 346 347
5. ҚРПМ. 141-қ., 1-т., 2251-іс. 71-п.
6. Истории религии и атеизма. Сборник статей. V-том. – М., 1958.
7. Вопросы истории религии и атеизма. Сборник статей. V-том. – М., 1958.]
8. Культурное строительство в Казахстане. 1918–1932 гг. Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан, 1965. Т.1.
9. Директивы ВКП[б] и постановления Советского правительства в народном образовании за 1918–1947 гг. – М-Л., 1947.
10. Преодолевая религиозные влияния ислама [Из опыта Коммунистической партии Казахстана] 1917 – начало 1930-х годов [Ин-т партии при ЦК КП Казахстана – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Алма-Ата: Казахстан, 1990.
11. Декреты и постановления ЦИК Советов, СНК и Совета труда и обороны Киргизской АССР. – Оренбург, 1921.
12. Қазақстан Коммунистік партиясы съездерінің, конференциялары–ның және пленумдарының қарарлары мен шешімдері [1921–1927] /Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты – КПСС Орталық Комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының филиалы. – Т.1. – Алматы: Қазақстан, 1987. – 418 б.
13. ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 724-іс. 69-п.
14. ҚР ОММ. 81-қ., 4-т., 2-іс. 83-84-пп.
15. ҚРПМ. 139-қ., 1-т., 1229-іс. 19-п.
16. ҚРПМ. 141-қ., 1-т., 592-іс. 155-п.
17. Батырғалиұлы М. Әдебиет қазақия. – Қазан: Матбәға-и-Каримия, 1908. – 16 б.
18. ҚРПМ. 141-қ., 1-т., 1541-іс. 11-18-пп.

Ниязов А.З.
Нұр-Мұбарак университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

Альмухаметов А.Р.
филос.ғ.кандидаты, доцент Нұр-Мұбарак университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

АҚТӨБЕДЕГІ ДІНИ БІЛІМ МЕН РУХАНИ ТӘРБИЕ БЕРУ ҮРДІСТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада Ақтөбедегі діни білім беру мәселесі мен рухани тәрбие қайнарлары көрсетілген.

1. Ақтөбедегі діни ахуал және оның алдын алу шаралары;
2. Ақтөбедегі діни білім беретін орталықтар;
3. Аталмыш орталықтардың негізгі бағыттары, мақсаттары мен міндеттері;
4. Қазақ даласындағы рухани құндылықтардың мән-маңызы;
5. Жастардың рухани тәрбиесіне әсер ететін факторлар;
6. Бізге діни таным не үшін қажет;

Жоғарыда көрсетілген мәселелер бұл мақаланың тақырыбын толықтай ашады. Мақаланың негізгі мақсаты – Ақтөбедегі діни және дінтанулық білім беру үрдістерін айқындау және рухани тәрбие көздерін оқырман назарына ұсыну.

Тірек сөздер: дін, руханият, фактор, тәрбие, діни білім, ислам, дінтану, құндылық.

Аннотация. В данной статье рассказывается о религиозном воспитании и духовном воспитании в Актобе.

1. Религиозный статус и профилактические меры в Актобе
2. Центры религиозного образования в Актобе
3. Основные направления, цели и задачи этих центров
4. Суть духовных ценностей в казахских степях;
5. Факторы, влияющие на духовное воспитание молодежи
6. Зачем нам нужны религиозные знания

Вышеуказанные вопросы полностью охватывают предмет этой статьи. Основная цель статьи – определить процессы религиозного и религиозного образования в Актобе и предоставить читателю источники духовного образования.

Ключевые слова: религия, духовность, фактор, воспитание, религиозное воспитание, ислам, религия, ценность.

Annotation. This article talks about religious education and spiritual education in Aktobe

1. Religious status and preventive measures in Aktobe
2. Centers of religious education in Aktobe
3. The main directions, goals and objectives of these centers
4. The essence of spiritual values in the Kazakh steppes;
5. Factors affecting the spiritual education of youth
6. Why do we need religious knowledge

The above questions fully cover the subject of this article. The main goal of the article is to determine the processes of religious and religious education in Aktobe and provide the reader with sources of spiritual education.

Key words: religion, spirituality, factor, education, religious education, Islam, religion, value.

Дін мәселесін зерттеу бірнеше ғасырдан бері жалғасып келеді. Діннің руханият бастауы ретінде адамзат тарихында алатын орны ерекше. Дін мемлекеттен бейтарап саналғанымен, ол мемлекет тіректерінің бірі – рухани негізі боп қала бермек.

Адамзаттың дінсіз тарихы да, мәдениеті де болмаған. Дін қай қоғамда болса да адамшылық құндылықтарының қайнар көзі ретінде қабылданады. Адамзат ғарышты игеріп, жаңа технология жасауда дамудың шырқау шегіне жеткенімен, соңғы жылдары діни экстремизм мен терроризм тақырыптары бұқаралық ақпарат құралдарында жиі орын алуда. Ұлттық дәстүрге негізделген рухани-танымдық тәрбие беру арқылы жастардың теріс пиғылды діни ағымдарға түсіп кетуіне жол бермеу шаралары бүкіл қоғамның жұмысы. Дінді терең біліп түсінетін, жүрегінде иманы бар адам қоғам мен мемлекетке жақсылық әкеледі, аянбай қызмет ететін болады [1.82].

Егер жер-жерде Исламның дұрыс жолын уағыздап насихат күшейтілсе, жастар әртүрлі ағымдарға бой ұрмай, нағыз мұсылмандыққа ден қойып бірігер еді. Ал бұндай түсінік біліммен, білікпен, таныммен қалыптасады. Оның басты жолы – оқыту арқылы берілетін білім.

Әрбір мемлекеттің діни білім беру жүйесінің қалыптасуындағы басымдықтарды бірінші кезекте мемлекет құрушы ұлттың діни қатыстылығы айқындайтыны белгілі. Мұсылман қазақ ұлтының отаны – Қазақстандағы діни білім беру жүйесі соңғы жүзжылдықтарға дейін бірыңғай ислами арнада дамыды. Рухани ілімге деген халық сұранысы қазақ жерінде діни білім беру жүйесінің жартылай отырықшы, жартылай көшпелі тұрмыс-салтына тән өзіндік үлгілерін қалыптастырды. Соның ішінде ірі қалаларда жалғасын тапқан медреселер қызметімен қатар көшпелі жұрт арасында молда ұстап, бала оқыту дәстүрі де кең тарағанын атап айту қажет. Жаз жайлауда, қыс қыстауда жағдайлы отбасылар жалдаған молдалар қазақ балаларының хат танып, сауат ашуына ықпалын тигізді. Қазақ меценаттарының көмегімен ел ішіндегі діни білімді рухани тұлғалар да өз жүйесімен бала оқыту арқылы халықтың діни сауатын көтерді.

ҚМДБ құрамындағы Арнаулы орта және кәсіптік білім беретін мекемелер санатындағы 9 медресе Астана, Павлодар, Орал, Ақтөбе, Шымкент, Сарыағаш, Алматы, Шамалған, Тараз өңірлерінде 2007 жылдан бастап ашылған. Осыған орай, 2008 жылы қазан айында Ақтөбедегі «Нұр-Ғасыр» мешітінің жанынан Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының шешімімен облыста тұңғыш рет ресми түрде «Ақтөбе медресесі» ашылды. Медресе қызметінің басты мақсаты – ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсібін шыңдауға бағытталған діни білім беру. Мұнда дін қызметкерлерін, соның ішінде теологтар мен дінтанушыларды даярлаудың оқу бағдарламасын іске асыру арқылы ислам және иман негіздері оқытылады. Қоғамның қай саласы болмасын үнемі дамып, ілгерілеп, алға басуы үшін әлеуметтің рухани дамуы да қатар жүруі тиіс. Адамзат рухани байып түспей, кемелдік шыңын бағындыра алмайды. Осы жолда мектеп-медреселер мен имандылық орындардың орны ерек. [2]

Қазақстанда дінтанулық білім беру мәселесі бүгін көпбағытты сипатта, ол тек қана мамандарды дайындау деңгейімен ғана емес сонымен қатар мазмұндық жағыменде ерекшеленеді. Дінтанулық білім беру мәселесі дінтанушы мамандарды даярлау мәселесімен қатар, діни және дінтанулық сауатсыздықты шешумен де байланысты.

Жалпы дін мәселесі тек қана Құдайды танып оған ғибадат жасау деп түсіну бүгінгі заман адамдарына жеткіліксіз таным. Дін мәселесі бұдан әлдеқайда күрделілігін және маңыздылығын кез-келген мемлекет мойындайды. Сондықтан кезінде еліміздегі жалпы білім беретін мектептердің тоғызыншы класс оқушыларына арналған – Дінтану пәнін – енгізу заман талабынан туындағын. Кейін «Дінтану пәні» арнаулы және жоғарғы оқу орындарында оқыла бастады, дінтанулық білім беру мәселесі бойынша белгілі бір тәжірибе жинақталды.

Ақтөбе облысындағы білім беру саласында тәуелсіздіктен кейін қарқын алған жағымды әрі қажетті үрдістердің бірі дінтану мамандарын даярлау болып табылады. Ақтөбедегі дінтанулық білім берумен 2017 жылдың 18 қазанынан бастап Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Тарих және дінтану кафедрасы айналысады. Аталмыш мамандыққа өткен жылы 50 шақты студент қабылданған. Мамандықтың бағыты – мектептердегі дінтану пәніне оқытушылар даярлау.[3]

Ақтөбедегі, жалпы Қазақстандағы діни жағдайды ескеретін болсақ, жоғарғы білікті дінтанушы мамандарды даярлау заманауи сұранысқа жауап беретін оқулықтар мен оқу құралдарын басып шығару әсіресе, қазақ тілінде, бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Сонымен қатар болашақ дінтану бакалаврларын жұмыспен қамту үшін оларды мамандандырудың жаңа тетіктерін қалыптастыру қажет. Елімізде дінтанушыларға деген үлкен сұраныс бар болғанымен, дайын кадрлық ресурсты, әсіресе, орта білім беру жүйесінде тиімді пайдалану мүмкіндігі шектеулі.

Дінтану пәнінің оқытылу аясын кеңейту еліміздегі қазіргі діни ахуал және конфессиялық кеңістіктің алуан түрлілігі жағдайында да өте маңызды. Орта мектепте дінтану бағытында жүйелі әрі сапалы білімнің берілуі болашақта еліміздің ішкі тұрақтылығына септігін тигізетіні сөзсіз. Сондықтан аталған пәннің сағат санын көбейту мәселесіне мүмкіндігінше тереңірек маңыз берген жөн.

Діни және дінтанулық білім базалық пәндері мен бағыттылығы жөнінен бір-бірінен ажыратылғанымен, түпкі мақсаты бір. Ол – дін туралы түсінікті дұрыс қалыптастыруға, шетін көзқарастардан сақ болуға, өзге діндер мен сенімдерге құрметпен қарауға, дәстүрлі рухани құндылықтарды қадірлеуге, «имандылық» ұғымын дұрыс түсінуге және бағалай білуге жетелеу. Сондықтан заман талабына

сәйкес діни және дінтанулық білімнің өзара тиімді түрде игі мақсатқа қызмет етуінің жан-жақты мүмкіндіктерін жете қарастырған жөн. [4].

Жастарымызға қазақ халқының ұлттық құндылықтары мен дәстүріндегі діни салт-жораларды дінтану пәнін оқытуда тиімді және үйлесімді қолдана білген жөн. Жаңа жас буынның дүниетанымын қалыптастыру мен тәрбилеуде ұлттық дәстүріміздегі адамгершілік пен ар-ұят ұстанымдарын бүгінгі заман талаптарына сай тиімді түрде пайдалана алсақ бұл ұлтжанды және иманды ұрпақ қалыптастырудың негізі болады.

Соңғы уақытта әлемде және өңірде болып жатқан ланкестіктер, қарулы қақтығыстар террорға қарсы күресте мемлекеттің шараларын жетілдіруді қажет екендігін көрсетті. Мұның бәрі бейбітшілік пен келісім, татулық жағдайында өмір сүріп жатқан қазақстандықтарды алаңдатады. Біздің міндетіміз – құндылықтарымызды сақтап қалу. [5]

Рухани құндылықтарымызды сақтап қалуда сондай ақ халықтық діни сауаттылығын арттыруда Аңсар ақпараттық талдау орталығының маңызы зор. Аңсар ақпараттық – талдау орталығы коммуналдық мемлекеттік мекемесі Ақтөбе облысы әкімінің қаулысымен 2014 жылы құрылды. Заңды тұлға мәртебесі бар ұйымдастырушылық – құқықтық, нысанында құрылған коммерциялық емес бұл мекеме өңірлік деңгейде діни үдерістерді зерделеу бағытында қызмет атқарады. Мекемеде Әкімшілік бөлімі, талдау және мониторинг бөлімі және ақпараттық түсіндіру және оңалту жұмысы жөніндегі бөлімдер жұмыс жасайды. Мекеменің мақсаты:

- түрлі діни, мәдени – көпшілік және танымдық шараларды ұйымдастыру және өткізу;
- Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы дәстүрлі дінді насихаттау және түрлі діни ағымдардан сақтандыру мақсатында ақпараттар тарату болып табылады.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап АҚШ пен Батыс Еуропаның бірқатар елдерінде дәстүрлі емес діни культтар көбейе бастады. Олардың пайда болуы дәстүрлі діндер жүйесінің бұзылуы мен беделінің түсуіне байланысты еді. Мұндай культтардың қатарына қоғам өмірінде өз орнын таба алмаған жастар кірді. Сондықтан кейбір культтар «жастар діні» деп аталып жаңа діни қозғалыстарға айналды. Қазіргі кезде елімізде 70 пайыздай мұсылманның 2815 діни бірлестігі жұмыс істейді екен. Ал жан саны белгісіз протестантизм бағытын ұстанатындардың 40-тан астам әртүрлі ағымдарының 1238 ұйымы бар. Бұл – бүкіл республикадағы діни бірлестіктердің 30 пайызы. Ал 70-тен астам діни бірлестіктер еш жерде тіркелмей қызмет етуде. Ал Ақтөбе қаласында 8 діни бірлестік жұмыс жасайды. Исламның басты мұраты адамдар арасында бейбітшіліктің болғаны.

Еліміздегі көптеген облыстық, аудандық, қалалық мешіттер жанынан көпшілікке арналған діни сауат ашу курстары ұйымдастырылған. Сонымен қатар ҚМДБ-ның қолдауымен мектеп жасындағы балалар үшін жыл сайын жазғы діни сауат ашу курстары ұйымдастырылып, жұмыс жүргізуде. 2013 жылдың I тоқсанындағы есеп бойынша исламдық сауат ашу курстарының саны – 334, білім алушылар саны – 5789. Ислами білім берудің бастауыш деңгейі – діни сауат ашу курстары жетілдіру мақсатындағы бірқатар өзгерістерді қажет етеді. Өйткені діни сауат ашу курстары көпшілік арасындағы ислами ағартушылық жұмыстарын жүйелі түрде және кең көлемде жетілдіруге мүмкіндік беретін басты тетік болып табылады. Бірақ діни сауат ашу курстарының басы кемшіліктерінің бірі – шәкірттерге ешқандай жауапкершілік жүктемейтіні, сондықтан курс шәкірттерінің оқу үдерісін кез келген уақытта үзіп, тастап кетуі жиі кездеседі. Нәтижесінде діни сауат ашу курстарына түскен шәкірттер саны мен бітірушілер саны арасында үлкен айырмашылық пайда болады. Астана медресесі ұстаздарының мәлімдеуінше, Құран оқу курстарына жазылған жүздеген шәкірттен тек бірнешеуі ғана курсты толық бітіріп шығады. Бұл жағдай оқытушылардың білім беруге деген ынтасына кері әсер етеді әрі сырт көпшілік тарапынан діни сауат ашу курстарында берілетін білімнің сапасына күмән туғызады. Сондықтан аталмыш діни сауат ашу курстарының бағдарламаларын жетілдіріп, діни мектептерге айналдыру мәселесін қолға алу қажет. Мұндай діни мектептерді бітірушілерге бастауыш діни білім алғандығы жөнінде сертификаттар берілуге тиіс. Бұл бастауыш діни білімнің деңгейін көтеріп, анағұрлым кең көлемде жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді, жүргізілген жұмыстардың жемісті, нәтижелі болуына үлкен септігін тигізеді. Сонымен қатар діни сауат ашу курстарында емес, діни мектеп деңгейінде оқу дәріс алушылардың да ықыласы мен жауапкершілігін арттырады, болашақта діни қызмет атқару немесе діни оқуын жалғастыру мүмкіндіктерін ұлғайтады.

Қазақстандағы діни және дінтанулық білім беру жалаң процес емес. Ол жастардың рухани тәрбиесімен тікелей байланысты. Бұл тұрғыдан алғанда дін мәселесі елімізде күрделеніп бара-

ды. Дінге бойсұнушылар да, оны насихаттаушылардың да саны күннен күнге өсіп келеді. Бүгінде білсін, білмесін дінге құлау етек алды, біздің болмысымызға жат діни ағымдарға бой алдырушылар да аз емес. Жастарымыздың бір бөлігі өмірге осы жат жалған діни көзқарасты көзсіз қабылдайды, өйткені, біздің қоғамның бір бөлігінде шеттен келген жалған діни әсерлерге иммунитеті әлсіз. [6,78]. Сондықтан осы сала бойынша білім берумен айналысып жүрген азаматтар, жастар тәрбиесіне бейтарап қарамайтын зиялы қауім өкілдері дінді түсіндіргенде жастар өміріне зиян келтіріп алмайтын жағын ойластыруымыз керек. Жат ағымды діндер қасқағым уақытта адамның, әсіресе жастардың санасын улап адамгершіліктен жүрдай етіп өзгертіп жібереді. Нәтижесінде ата-анасынан, бауырынан, бала-шағасынан, ағайын-туысынан, ұлтынан, Отанынан айырады, білімнен, өнерден, қызметінен бас тартқызыды.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы халқымыздың төл исламтану мектебін қайта жаңғыртуға жол ашады. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы: «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек», – деген сөздерін алға тарта отырып, Ақтөбелік зиялылар Қ.Жұбанов атындағы АӨМ университетінде Досжан хазірет атындағы оқу кабинетін ашып, «Қоғамдық сананы жаңғырту және дәстүрлі рухани білім мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізді.

Бізге діни таным не үшін қажет? Өйткені түрлі діндермен танысу арқылы әлемді өзгелердің көзімен көріп, өзгелердің орнында болып, олардың сезімін, тілегін, іс-қимылын, әрекетін, сенім-нанымдарын, дәстүрлерін түсінуге болады. Адамзат тарихына көз жүгіртсек күні бүгінге дейін әлемнің ауқымды бөлігі дінді мойындайды. Оған белгілі деңгейде құрметпен қарайды. Ендеше, біздің жастарымыз діннің өмірдегі орнын оқып білуі қажет.

Әлемде дін бұрын да, қазір де маңызды рөл атқарады. Қазіргі әлемдік тұрғыдағы көптеген қайшылықтар мен қақтығыстардың да бірқатарының діни негізі бар. Осыған орай әлемдегі оқиғалардың мәні себебін білуі үшін сол оқиғаға қатысты адамдардың діни тәжірибесіндегі ерекшеліктер мен олардың сенімін түсіне білудің маңызы зор.

Тарихи тұрғыдан алғанда діни таным, ғылыми – тәжірибелік және практикалық танымнан бұрын болған. Сондықтан халықтың дінін білмей, оның тарихын, мәдениетін сол халықтың тарихи тұлғаларының іс-әрекетін түсіну де мүмкін болмайды. Дін халық даналығын және тәжірибесін сақтаушы рухани мұра болған және болады да. Кезінде Гетенің: «кім де кім өзінің сан ғасырлық тарихына сүйенбесе, ол тек уақытша бүгінімен ғана өмір сүреді» [7,137] – деуі де осыдан болса керек. Діннің кеңінен таралуының өзі, оның адам табиғатымен тығыз байланысты екендігін көрсетеді. Дін күрделі де көп қырлы құбылыс болғанымен, ол негізінен адамның рухани ұмытылысының үш бағытын сипаттайды: өмірдің, қайғы-қасіреттің, өлімнің мәні жайлы мәңгілік сұрақтарға жауап іздейді; өмірде басшылыққа алатын қағидаларды іздейді; ұйымшылдық сезімін дамытуды және қауымдастық құруды көздейді [8, 188].

Бүгінгі қоғамымызда діннің, оны дұрыс ұстану мен біліктілікпен уағыздаудың жастады рухани тәрбиелеуде тигізітін әсері зор. Құранда имани іс-әрекеттердің тәлім-тағылымдық мәні айқын көрсетілген. Болашақ қоғам бізден тек кәсіби шеберлікті ғана емес ақыл-ой мен сауаттылықты, яғни, дені сау, рухани таза болуды, дүниежүзілік қауымдастықта өз орнын таба білуді, қоршаған орта мен рухани-әлеуметтік ортамен тығыз байланыста өмір сүруді талап етеді. Осы мәселелердің шешілуіне қазіргі кезеңде діннің тигізер әсерінің, атқаратын рөлінің маңыздылығын ешқім жоққа шығармайды. Ұлттық руханиятты терең меңгеру үшін адаимға қойылатын ең бірінші талап – ол адамның жан тазалығы, ар тазалығы, бүкіл адамзатқа, әсіресе өз халқына деген таза махаббаты, ілім-білімге деген қалтықсыз күштарлығы. Дін ар тазалығына, жан тазалығына, бүкіл адамзатты жатсынбауға шақырады. Ал ол жолдағы адам өз халқына қалтықсыз қызмет етеді, ілім-білімге де шын ынтасымен ұмтылады.

Біздің киелі қазақ жерінде кезінде осы құндылықтардың бәрі салтанат құрған. Қазақта үй ұрлығы деген болмаған; жесір де, жетім де, қараусыз қалған қария да болмаған. Әр ел өз кемтарларына қамқорлық жасай білген. Ол кездегі экономикалық жағдай мен тұрмыс деңгейі қазіргіден жақсы болған емес. Ұланғайыр қазақ сахарасында жазылмай-ақ халық зердесінен орын алған ұлттық тәрбие мектебі мүлтіксіз жұмыс атқарып келді. Қариясына қарап ауылын, ауылына қарап азаматтарын таныған. Үлкендер кішіге өнеге болуға міндетті болған. Халқымыз бір сөзділікті ерлікке балаған, ерлерін ардақтаған, сөз қадірін білген, уәж сөзге тоқтаған. Осы мысалдарды екшеп алып, қазіргі өмір шындығымен ұштастыра отырып жастар зердесіне жеткізудің мәні зор. Бірақ, бұл үлкен ізденісті та-

лап етеді. Қоғамдық пәндерді жүргізетін ұстаздардан да бүгінде осындай жаңа сипат талап етілуі керек. Осы бағытта ізденген кісі тарихи уақиғалар театрында басшы рөл атқарған ержүрек, кемеңгер қолбасшылары да, жан пидалық еңбекпен ғылыми жетістіктерге қол жеткізіп елімізді өркениетке бастаған ғалымдарымызды да, өнер тарландарын да табады. Жалпы ұлылардың өнегесі арқылы тартымды мысалдармен тәрбиелеу ең төте де тиімді тәсіл. Керек болса, ойлау үрдісін қалыптастыратын философия сияқты ілімдер саласында ұмыт болып кеткен маркстік диалектика жүйесіндегі көзқарастарды терең талдауға көп уақыт жоғалта бермей, бет бұрыс жасай отырып, ұлттық рухымызды көтеретін факторлар мен тұлғалар философиясын зерттеуге, үйренуге көңіл бөлетін уақыт келді. Тек рухы күшті елдің болашағы биік болмақ. Олай болса адамды, қоғамды зерттейтін пәндердің барлығы ұлттық рухани байлығымызды арттыруға жұмыс жасауы керек.

Біздің Конституция сенім бостандығына кепілдік береді. Алайда олардың барлығы да Конституция мен Заңдар аясында болу тиіс. Әркімнің таңдау құқығы бар. Діни таңдауға өте үлкен жауапкершілікпен қарау керек, өйткені, адамның өмірлік салты, , тұрмысы, көп жағдайда бүкіл өмір соған байланысты. Бұл туралы «Қазақстан – 2050» Стратегиясында: Біз мұсылманбыз, оның ішінде Әбу Ханифа мазһабын ұстанатын сунниттерміз. Бабаларымыз ұстанған бұл жол ұлттық салт-дәстүрді, ата-ананы сыйлауға негізделген. Ендеше бүгінгі ұрпақ та әлемдегі ең ізгі дін – Ислам дінін қадірлей отырып, Ата дәстүрін ардақтағаны абзал [9] – деп нақты айтылған. Қазір кейбір сыртқы күштер жастарымызды Ислам дінінің хақ жолынан адастырып, теріс бағытқа тартуға тырысуда. Стратегияда оғанда ерекше көңіл бөлініп, біздің мұсылман үмметінің бір бөлігіекенімізді мақтан тұтатынымызды, онымен біздің дәстүріміздің байланыстыекені, алайда бізде зайырлы қоғамның дәстүрлері де бар екенің, Қазақстан зайырлы мемлекет екенін ұмытпауымыз еске салынады. Қорыта айтқанда діннің оның имани ұстанымдарына негізделген адами қарым-қатынастардың, қоғамның рухани дамуына да, рухани тәрбиесіне де ықпалы зор.

Дін адамзат игілігі үшін жіберілген дүние, сол игіліктің жолын дұрыс таңдау адамның тарих алдындағы үлкен жауапкершілігі. Осы мақсатты ислам дінінің білімін халыққа, ұрпаққа кеңінен жеткізуді мақсат еткен тұлғалар қазақ топырағында аз емес. Жаратушы құдіретін, табиғат пен адам өмірінің гармониялық үйлесімділігін, сол үйлесімділіктің терең мәндерін түсіндіру үшін үлкен даналық мұралар дүниеге келді, ол діні ислам халықтарына ғана емес, әлемдік өмір сүру философиясының басты тәжірибесіне айналды. [10] Адамдық болмыстың түп тамырын кеңінен зерделеуге жетелейтін жаңа философиялық ізденістердің бастамасы ислам мәдениетінің өкілдерінің шығармаларының бойында жатыр. Рухани өмірдің рухани мәнін пайымдай білуадамның өмірдің ақырғы шегін мойындаумен шектелмейді, рухани өмірдің кеңістігінде уақыт шектерінің өрісіндегі адамды тұлғалыққа жетелейтін рухани мәндер мен құндылықтарды тани білуінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тайжанов А Развитие национального духа в истории Мусульманского Востока. В кн: Роль религии в культурном и социально-политическом развитии Казахстана. Алматы., 2015.
2. <https://hidayat.kz/%d0%bc%d0%b5%d0%b4%d1%80%d0%b5%d1%81%d0%b5/>
3. news.arsu.kz
4. <https://kazislam.kz/eislam-153/?lang=ru>
5. [https://kaz.caravan.kz/zhangalyqtar/terrorism-men-ehkstremizmning-bolashaghy-zhoq-elbasy-184277/amp/»](https://kaz.caravan.kz/zhangalyqtar/terrorism-men-ehkstremizmning-bolashaghy-zhoq-elbasy-184277/amp/)
6. Қазақстан 2050 Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Астана., 2012»
7. Даналардан шыққан сөз. Алматы, «Мектеп» 1987.
8. Руханиат мәселелері және діннің қазіргі қоғамдағы орны. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Шымкент., 2001. 2-т
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы., 2008
10. Орынбеков М.З. Вера в древнем Казахстане. Алматы., 1997

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МƏЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. **Абатаева Гулнора** – зерттеуші оқытушы, №13 А Навои атындағы жалпы орта мектептің өзбек тілі мен әдебиеті мұғалімі
2. **Абдыкеримова Э.А.** – п.ғ.к., профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инженеринг университеті, Ақтау қ.
3. **Аблайханова Н.Т.** – Биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
4. **Абуталиев И.** – Студент, программа LLM, АО Университет КИМЭП
5. **Актымбаев К.И.** – заң ғылымдарының магистрі, мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Қазақстан, Талдықорған қ.
6. **Алембаев К.О.** – доктор PhD, Казахстанско-Американский свободный университет, г.Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
7. **Алтаева К. Ж.** – PhD, қауымдастырылған профессор, халықаралық құқық кафедрасы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
8. **Altay B.** – MA student, PhD, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
9. **Альмухаметов А.Р.** – филос.ғ.кандидаты, доцент Нұр-Мұбарак университеті, Қазақстан Республикасы Алматы қаласы
10. **Amanbekova N.** – ITU, senior lecturer, master of linguistic science
11. **Арынова А.Д.** – магистр искусствоведческих наук, Высшая школа искусства и спорта, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, Республика Казахстан
12. **Асанова Г.С.** – PhD, заведующая кафедрой перевода и межкультурной коммуникации КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан
13. **Асмолова Л. А.** – к.п.н., профессор кафедры «Педагогики и психологии» Казахстанско-Американского свободного университета.
14. **Assanova G.** – associate professor
15. **Атембаева Г.А.** – магистр педагогических наук, Факультет музыкознания, арт-менеджмента и социально-гуманитарных дисциплин, Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, г. Алматы, Республика Казахстан
16. **Aushenova A.S.** – Master of Arts, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakshtan
17. **Ахметова М.К.** – профессор м.а., ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ
18. **Ахмет Ғ.** – заң ғылымдарының магистрі, азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Қазақстан, Талдықорған қ.
19. **Аязбекова Б.К.** – Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы
20. **Әбділда Д. Ә.** – з.ғ.к., доцент, Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасы
21. **Әріпов Ә.Ә.** – PhD студент, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану факультеті
22. **Бабич С.С.** – оқытушы, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті
23. **Баймухамбетова Қ. М.** – магистр аға оқытушы, Silk way халықаралық университеті
24. **Байсалова Г.Т.** – к.ю.н., профессор Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева
25. **Байтемирова К.Б.** – Қазақстан Американдық еркін университетінің «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, магистр. Өскемен қаласы
26. **Бейсенова С.Н.** – «Құқықтану» мамандығының 2 курс магистранты, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Қазақстан, Талдықорған қ.
27. **Болатбекова А.К.** – старший преподаватель, Карагандинский Государственный Университет им. Е. А. Букетова
28. **Божеева А.М.** – научный руководитель, доктор философии (PhD) по специальности «Искусствоведение», доцент кафедры «Киноискусство», факультета «Академия кино и телевидения» университета «Туран», г. Алматы, Республика Казахстан
29. **Божко М.В.** – магистр естественных наук, Государственный университет имени Шакарима города Семей
30. **Gabdkarimova G.S.** – Master of Arts, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakshtan
31. **Гаврилова Ю.А.** – к.ю.н., Казахстанско-Американский свободный университет, г.Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
32. **Гулсевин Гурер** – профессор, доктор, Еге университеті, Түркі Әлемі Зерттеулері Институты
33. **Джердималиева Р.Р.** – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Эстрадный вокал», КазНАИ им. Т.Жургенова Алматы, Казахстан
34. **Дүйсенова А.Ә.** – Магистрант 2 курса специальности международного права, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Республика Казахстан

35. **Дюсембинова Р.К.** – п.ғ.д., педагогика және бастауыш оқытудың әдістемесі кафедрасының профессоры, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
36. **Езмахунова А.Р.** – докторант Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
37. **Есенова Г.С.** – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан
38. **Есимбекова Д.Б.** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің докторанты Талдықорған қаласы Қазақстан Республикасы
39. **Жайлау Ж.** – з.ғ.к., құқық кафедрасының доценті, Алматы Университеті
40. **Жүзеев С.Ә.** – докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
41. **Жақаева С.А.** – п.ғ.к., доцент, Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті
42. **Жакупова Г.А.** – заң ғылымдарының магистрі, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Қазақстан, Талдықорған қ.
43. **Жанұзакова З.Ж.** – жаратылыс ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті Қазақстан
44. **Жампейіс Қ.М.** – к.ф.н., заведующая кафедрой практики речи иностранных языков КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан
45. **Жеделов Қ.О.** – п.ғ.д., доцент, профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
46. **Желдыбаева Б.С.** – к.п.н., и.о.доцента, ГУ имени Шакарима города Семей
47. **Жуманова М.А.** – магистрант кафедры «Эстрадный вокал» КазНАИ им. Т.Жургенова, Алматы, Казахстан
48. **Жунусов Е. Б.** – магистр юридических наук, докторант, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова
49. **Жусупов А.Д.** – доктор юридических наук, профессор, Нур-Султан, Казахстан
50. **Зырянов В.К.** – магистр, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан
51. **Ибраева А.С.** – Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
52. **Ибраева К.Ж.** – д.п.н., профессор КАТУ им. С.Сейфуллина
53. **Искаков И.М.** – заң ғылымдарының магистрі, докторант, ҚР ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы
54. **Ильясова Б.К.** – к.ю.н., проректор Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева
55. **Кайдарова Н.** – магистрант, «Тұран-Астана» университеті
56. **Калиева Н.** – аға оқытушы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
57. **Калиева А.Ш.** – дизайн 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
58. **Калиева Г.Ш.** – дизайн 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
59. **Канатов Т.К.** – доктор PhD., и.о. ассоциированный профессор, Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова
60. **Karabalayeva Z.** – PhD student, Abylaikhan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan
61. **Карандашева А. А.** – к. ю. н, доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
62. **Картаева А.М.** – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы
63. **Карыбаев С.К.** – докторант PhD АО «Университет КАЗГЮУ им. М.С. Нарикбаева»,
64. Нур-Султан, Казахстан
65. **Касаева А.Ж.** – к.п.н., доцент, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова
66. **Керімбеков Т.С.** – PhD, 3 курс, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
67. **Kerimbayeva R.** – M. Kh. Dulaty Taraz State University (Taraz, Kazakhstan)
68. **Кишибаева Д.Ж.** – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚА.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті
69. **Кноль М.В.** – магистр филологических наук, старший преподаватель, Карагандинский Государственный Университет им. Е. А. Букетова
70. **Кожамбердина М.Т.** – докторант, Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығы академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

71. **Кожуганова Д.З.** – доктор PhD, Казахстанско-Американский свободный университет, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
72. **Куанбаева Б.У.** – п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті Қазақстан
73. **Кулжагарова Б.Т.** – к.ф.-м.н., доцент, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова
74. **Кумарова Н.Ж.** – магистрант, ГУ имени Шакарима города Семей
75. **Кучербаев А.Б.** – докторант, Алатинская академия МВД Республики Казахстан им. М.Есбулатова г. Алматы
76. **Kurmangaliyeva D.** – PTU, senior lecturer, master of linguistic science
77. **Қалибекұлы Т.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
78. **Қондыбай К.Ә.** – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан
79. **Манкеш А.Е.** – п.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры, Алматы, Қазақстан
80. **Мауленов К.С.** – доктор юридических наук, профессор Международного университета информационных технологий, Лауреат премии имени Ч.Валиханова в области науки, стипендиат программы «Фулбрайт» Конгресса США
81. **Мауленова Б.Н.** – кандидат юридических наук, доцент кафедры политики и организации здравоохранения факультета медицины и здравоохранения КазНУ имени аль-Фараби
82. **Moldassanova A.** – PTU, assistant professor, candidate of philological science
83. **Мусипова Д. М.** – м.ю.н., ст. преподаватель, Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова
84. **Мусинова Г.С.** – PhD студенті, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
85. **Mustafina A.** – PhD student, Kazakh Ablaihan University of International Relations and World Languages
86. **Мұхамбетова А.И.** – доктор искусствоведения, профессор, факультет музыкального искусства, Казахская национальная академия искусств им. Т.Жүргенова, г. Алматы, Республика Казахстан
87. **Мұхитдинов А.М.** – Экология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
88. **Нағашыбеков Н. Ә.** – Master of Translation studies, East Anglia University
89. **Ниязов А.З.** – Нұр-Мұбарак университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
90. **Нурабаева Г.У.** – к.ф.-м.н., доцент, ГУ имени Шакарима города Семей
91. **Нұрбек Д.Т.** – құқық магистрі, құқық және экономика факультетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
92. **Нуржанова Г.И.** – п.ғ.к., аға оқытушы ҚазҰҚПУ, Алматы, Қазақстан
93. **Нурланова А.Н.** – Қазақстан Американдық еркін университетінің «Педагогика және психология» кафедрасының профессоры., ф.ғ.к. Өскемен қаласы
94. **Нұрпейіс Б.К.** – өнертану докторы, профессор, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
95. **Нүсіпбек М.Е.** Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ магистранты
96. **Нурсултанова Г.К.** – магистр естественных наук, Государственный университет имени Шакарима города Семей
97. **Омарова Г.Ж.** – Докторант, Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы, Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы, Қазақстан
98. **Оразбаева К. О.** – доктор (PhD), доцент, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Көкшетау қ., Қазақстан
99. **Оралова Г.С.** – филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы ҚМУ Қызылорда қаласы
100. **Орынбаева Д.Г.** – PhD, 3 курс, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
101. **Райхан А.Д.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан
102. **Рамазанова А.С.** – к. ю. н, доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск
103. **Рамазан А.** – магистрант, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, «Театр өнері» факультеті
104. **Рахимбердина А.Т.** , магистр естественных наук, Государственный университет имени Шакарима города Семей
105. **Rakhimov M.M.** – Master student of the International Law Department of the Law Faculty of the Eurasian National University after L.N. Gumilyov
106. **Рахимова К.Б.** – магистрант по специальности «Режиссура», кафедры «Киноискусство» факультета «Академия кино и телевидения» университета «Туран», г. Алматы, Республика Казахстан
107. **Рахимова А.М.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, PhD Талдықорған қаласы Қазақстан Республикасы

108. **Сабитова А.А.** – к. ю. н., доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
109. **Сайгутина А.** – магистрант КАТУ им. С. Сейфуллина
110. **Сайдахметова А.** – Биология ғылымдарының магистрі, оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
111. **Сакибаева С. Р.** – магистр естественных наук, Государственный университет имени Шакарима города Семей
112. **Saktaganova A.G.** – Master student of the ENU University named after L. N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan
113. **Salimli Elgul Elshen** – master student, Department of International Private law and European law, Baku State University
114. **Сапиева М.С.** – п.ғ.к., Ә. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті
115. **Сәрсембаева Б.М.** – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университеті Өскемен қаласы
116. **Сеилкасымова Р.А.** – заң ғылымдарының магистрі, Мемлекеттік –құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
117. **Сейсембаева Г.Р.** – м.ю.н., ст. преподаватель, Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова
118. **Симбаева С.** – ф.ғ.к, доценті, «Тұран-Астана» университеті
119. **Советханов А.Б.** – магистрант, ГУ имени Шакарима города Семей
120. **Сугуралиева А.М.** – PhD докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
121. **Syzdykbayeva A.** – Kazakh National Women's Teacher Training University (Almaty, Kazakhstan) Abai Kazakh National Pedagogical University
122. **Таймуратова Л.У.** – к.ф.-м.н., доцент, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова
123. **Тайторина Б.А.** – д.ю.н., профессор кафедры Медицинского права Казахского национального медицинского университета имени С.Д.Асфендиярова
124. **Татарнинова Л.Ф.** – к.ю.н, ассоциированный профессор научно-образовательного департамента «Право», Школы права и государственного управления, Университета «Нархоз», г.Алматы
125. **Татарников Д. В.** – к.ю.н, старший преподаватель кафедры международного права, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г.Алматы
126. **Тинистанова С.С.** – тарих ғылымдарының кандидаты І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
127. **Тлеубай С.Т.** – PhD докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы, Қазақстан
128. **Тлеужанова К.Т.** – Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, Қарағанды қ.
129. **Тойлыев Т.М.** – докторант, Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы
130. **Төлебаева Қ.Т.** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
131. **Тураева А.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а. Silk way халықаралық университеті
132. **Турганбаева Ж.Н.** – PhD докторант, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ – түрік университетінің Түркістан қ., Қазақстан
133. **Туркменбаев Ә.Б.** – п.ғ.к., профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.
134. **Тумышева А.А.** – жаратылыс ғылымдарының магистрі, оқытушы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті Қазақстан
135. **Тұранқұлова Д.** – профессор, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
136. **Уразымбетов Т.Е.** – заң ғылымдарының магистрі, Мемлекеттік –құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
137. **Үсіпбек Б.** – Биология ғылымдарының магистрі, оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
138. **Федосова И. А.** – магистрант, НАО Казахская Национальная академия хореографии город Нур – Султан
139. **Хасенов С.С.** – Қазақстан Американдық еркін университетінің «Педагогика және психология» кафедрасының профессоры, п.ғ.к. Өскемен қаласы
140. **Хоңшан А.** – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Шығыс тілдерінің аудармасы кафедрасының оқытушысы
141. **Чункурова З. К.** – магистр, старший преподаватель кафедры «Педагогика и психологии» Казахстанско-Американского свободного университета.
142. **Шаушекова Б.Қ.** – п.ғ.д., педагогика және бастауыш оқытудың әдістемесі кафедрасының доценті, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором
юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учеб-

ника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.

доктор юридических наук,
профессор КазНУ им. аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда являлись объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие

внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

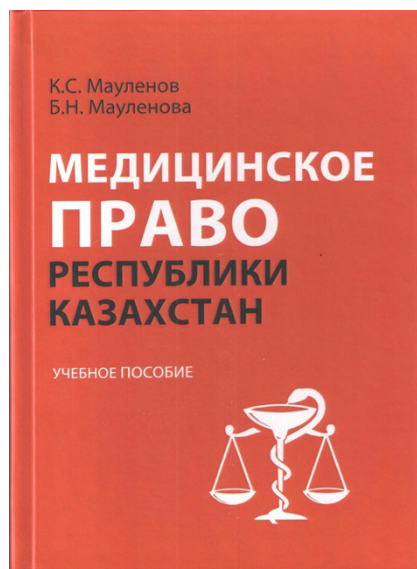
С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличается оригинальным подходом автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологии, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

Аубакирова Анна Александровна
начальник кафедры уголовного процесса и криминалистики
Алматинской академии МВД Республики Казахстан,
полковник полиции, доктор юридических наук, профессор

ГРЯДЕТ ЭРА МЕДИЦИНСКОГО ПРАВА

Современная жизнь и сегодня эпидемия коронавируса в мире выдвигают немало проблем в сфере медицины и здравоохранения, для правового урегулирования которых нужен принципиально новый современный подход. Это и биобезопасность, и молекулярная медицина, и генная инженерия, и клонирование, и суррогатное материнство, и медицинский эксперимент, и трансплантация органов и тканей и другие.

В связи с этим весьма похвально издание в издательстве Казахского Национального Университета имени аль-Фараби в 2019 г. первого в Казахстане учебного пособия Мауленова К.С. - доктора юридических наук, профессора и Мауленовой Б.Н. - кандидата юридических наук, доцента на тему «Медицинское право Республики Казахстан»¹.

Учебное пособие написано в соответствии с Государственным образовательным стандартом МОН Республики Казахстан по дисциплине «Медицинское право». В нем освещаются положения казахстанского законодательства в сфере медицинского обслужи-

вания. Авторы раскрывают понятие медицинского права, рассматривают правовое обеспечение здравоохранения в Казахстане, принципы организации и функционирования системы казахстанского здравоохранения, правовое регулирование отношений между гражданами и медицинскими учреждениями в республике, юридическую ответственность в системе медицинского права и т. д.

Следует отметить, что в Казахстане правовые проблемы возмещения вреда здоровью гражданина, отдельные вопросы оказания медицинских услуг и медицинского права, уголовной ответственности за медицинские правонарушения рассматривались в трудах: Б.Б.Базарбаева, С.М.Баймолдиной, Ю.Г.Басина, К.Б.Берик, А.И.Беспаловой, А.Г.Диденко, И.У.Жанайдарова, Г.Б.Испаевой, Н.Е.Ильясова, К.М.Ильясовой, У.К.Ихсанова, Т.Е.Каудырова, К.С.Мауленова, Б.Н.Мауленовой, Б.В.Покровского, Г.Р.Рустемовой, Г.М.Степаненко, М.К.Сулейменова, Г.И.Тулеугалиева и других ученых - юристов республики.

Сегодня в большинстве зарубежных юридических вузов изучается медицинское право. Так, курс медицинского права читается в Гарвардском университете, Индиана университете, Колумбийском университете (США), Оксфордском университете, Абердинском университете (Великобритания) и др. Авторы издания, подчеркивают, что в России создаются кафедры медицинского права, как в медицинских, так и в юридических вузах. Все это говорит о давно назревшей необходимости введения этого курса в программу подготовки будущих не только врачей, но и юристов в Казахстане.

Как известно, в настоящее время существует кафедра медицинского права в Московском государственном медицинском университете им. И.М.Сеченова, возглавляемая членом-корреспондентом РАМН, заслуженным юристом РФ, доктором медицинских наук Ю.Д. Сергеевым. Став первым в России врачом с высшим юридическим образованием, он создал первый курс права в медицинском вузе, первые учебники, первую кафедру, стал первым президентом Национальной ассоциации медицинского права и первым представителем России в руководстве Всемирной ассоциации медицинского права. Более того, во многом благодаря Ю.Д. Сергееву специальность «Медицинское право», впервые в истории РАМН введенная как самостоятельная, приобрела статус академической дисциплины.

¹ Мауленов К.С., Мауленова Б.Н. «Медицинское право Республики Казахстан: учебное пособие». - Алматы: издательство КазНУ имени аль-Фараби, 2019. - 206 с.

Сегодня медицинское право в Казахстане понимается как находящаяся в стадии становления, интенсивно меняющаяся, самостоятельная, комплексная, основанная на публично-правовых и частноправовых началах отрасль права, регулирующая устройство системы здравоохранения, медицинскую и обеспечивающие ее виды деятельности, включая права, обязанности и ответственность всех ее участников, а также общественные отношения в смежных с медициной областях научного знания и видах оказания услуг, релевантных для охраны здоровья и требующих применения специальными субъектами профессиональных знаний.

В Казахстане на практике следователи, прокуроры и судьи, сталкивающиеся с необходимостью расследования и судебного рассмотрения дел о врачебных преступлениях, нередко беспомощно разводят руками, оправдываясь перед потерпевшими и их родственниками: «Извините, мы в медицине ничего не понимаем, как решат судебно-медицинские эксперты, так и будет», то есть работники правоохранительных органов перекладывают обязанность доказывания с юристов на судебных медиков.

В этом отношении весьма интересна практика советского периода по так называемым «врачебным» делам. Известный российский ученый Ю.Д. Сергеев в своих работах первым опубликовал извлечение из Приказа Генерального прокурора СССР от 11 августа 1939 г. N 153-3, которым предписывалось, что врачи могли быть привлечены к уголовной ответственности только с санкции прокурора республики, края, области, а само расследование проводилось исключительно следователями прокуратуры.

В связи с этим подумалось: а не пора ли Генеральной прокуратуре Республики Казахстан и других стран СНГ, спустя 80 лет, вернуться к данной проблеме и дать оценку существующему положению с учетом реалий сегодняшнего дня? Ю.Д. Сергеев также впервые в своих работах привел содержание письма Минздрава СССР от 12 июня 1987 г. N 06-14022 «О порядке проверки фактов нарушения правил, регламентирующих профессиональную деятельность медицинских работников». Пункт 2 этого письма предписывает: «При установлении медицинской комиссией упущений в профессиональной деятельности медицинских работников, которые причинили тяжкий вред здоровью больного или вызвали его смерть, органы здравоохранения осуществляют необходимые организационные и профилактические мероприятия, привлекают медицинский персонал к дисциплинарной ответственности, а материалы проверки не позднее 3 дней после ее завершения направляют в прокуратуру района по месту нахождения медицинского учреждения, где допущены указанные нарушения». На мой взгляд, это очень правильное требование, но все дело в том, что в Казахстане и других странах СНГ аналогичное требование никто не выполняет, материалы проверки в следственные органы, как правило, не направляются.

Учебное пособие содержит богатый список литературы, рекомендуемой для прочтения при подготовке к сдаче экзаменов, а также глоссарий (словарь медицинских и юридических терминов), которые помогут в изучении дисциплины «Медицинское право Республики Казахстан». При этом авторы не ограничиваются анализом только казахстанской и других государств СНГ литературой по медицинскому праву. На с.с.9-10 авторы учебного пособия приводят обширный список зарубежных исследователей медицинского права.

Несомненным достоинством учебного пособия является глубокий анализ судебной практики Республики Казахстан. Многие теоретические положения работы подкреплены интересными примерами конкретных административных, гражданских и уголовных дел, рассмотренных судами республики, начиная с районных судов и включая практику Верховного Суда Республики Казахстан.

Представляется весьма важным и своевременным обобщить судебную практику в республике по административным, гражданским и уголовным делам путем издания нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан о медицинских уголовных правонарушениях и спорах.

Учебное пособие Мауленова К.С. и Мауленовой Б.Н. на тему «Медицинское право Республики Казахстан» является первым в нашей стране и, безусловно, восполнит пробел, имеющийся в учебной и монографической медицинской и юридической литературе республики.

В качестве пожелания авторам хотелось бы отметить следующее: на мой взгляд, система медицинского права должна включать в себя, как и любая отрасль права, Общую и Особенную части. Общая часть может быть построена традиционно: понятие, задачи, предмет, методы, принципы и источники медицинского права, медицинское право как наука и учебная дисциплина; основания и формы медицинских правоотношений; договоры; юридическая ответственность и ее основания.

Особенная часть включает правовые основы организации, финансирования и информационного обеспечения медицинской деятельности, лечебной деятельности, медицинских и биомедицинских

исследований, смежных видов деятельности, отдельных видов медицинских вмешательств и процедур, в частности, психиатрической помощи, трансплантации и донорства, а также проблемы эвтаназии, вмешательства в репродуктивную функцию, оборота лекарственных средств, иной медицинской продукции, санитарно-противоэпидемиологической деятельности и т.п. Поэтому во втором издании учебного пособия «Медицинское право Республики Казахстан» рекомендую изложить учебный материал, разбив его на общую и особенную части.

«Медицинское право Республики Казахстан: учебное пособие» предназначено в основном для студентов медицинских и юридических вузов республики, однако оно будет очень полезно для организаторов здравоохранения, врачей-клиницистов, экспертов, юрисконсульты медицинских учреждений, для аспирантов и профессорско-преподавательского состава медицинских и юридических вузов не только Казахстана, но и других стран СНГ. Книга полезна и для следователей, прокуроров, адвокатов и судей, так как дает четкий и исчерпывающий ответ всем сомневающимся: да, врачебные преступления и объективно доказуемы, и наказуемы при условии усвоения и правильного применения на практике содержащихся в ней предложений, выводов и рекомендаций.

«Медицинское право Республики Казахстан: учебное пособие» издано на русском языке. К сожалению, его тираж невелик, и оно вряд ли будет доступно широкому кругу казахстанских специалистов в области медицинского права. Вместе с тем несомненно, что издание данной книги внесет существенный вклад в становление молодой, интенсивно развивающейся комплексной отрасли юридической науки - медицинского права Республики Казахстан.

Коллеги, ученики и соратники - все, кто интересуется проблемами медицинского права в Казахстане, в странах ближнего и дальнего зарубежья, сердечно поздравляют Мауленова Касыма Сырбаевича - доктора юридических наук, профессора и Мауленову Бахыт Нусифовну - кандидата юридических наук, доцента с завершением и опубликованием данного фундаментального научного труда, являющегося одним из крупных результатов многолетней активной творческой деятельности авторов.

Авторы рецензируемого учебного пособия за 2016-2020г.г. провели на базе кафедры политики и организации здравоохранения факультета медицины и здравоохранения КазНУ имени аль-Фараби более 100 тренингов на сертифицированных курсах повышения квалификации организаторов здравоохранения, юристов и врачей по авторским курсам: «Юридическая защита врача и медицинской организации в Республике Казахстан», «Анализ судебной практики в отношении медицинских работников и медицинских организаций: предупреждение конфликтов и минимизация рисков судебных споров», «Юридическая ответственность за нарушения фармацевтической деятельности в Республике Казахстан», «Правовое регулирование сестринской деятельности в Республике Казахстан».

Желаем авторам крепкого здоровья, счастья, благополучия, успешного осуществления всего задуманного, новых творческих успехов на благо процветания Независимого Казахстана.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№3/2 2020 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 14.04.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84х108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 51,5 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №9367.

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй,
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

